

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
(1973/1974-2023/2024)
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΤΟΥ

ΧΟΡΗΓΙΑ

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ

Εκδίδεται από Επιστημονική Επιτροπή και διευθύνεται από τον Κοσμήτορα της Σχολής
Κοσμητεία Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Παναγή Τσαλδάρη 1

69100 Κομοτηνή

τηλ. 2531039959 · e-mail: tispikou@admin.duth.gr

www.classic.duth.gr

**ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
(2023-2024)**

**ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ (1973/1974-2024)
ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΤΟΥ**

ΗΡΟΔΟΤΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 2024

Επιστημονική Επετηρίδα
της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
Τόμος τρίτος (2023-2024)

*Αφιέρωμα στα Πενήντα χρόνια (1973-2023)
από την Ίδρυση του Δημοκριτείου
Πανεπιστημίου Θράκης*

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Επιστημονικός Διευθυντής της Επετηρίδας
Καθηγητής Μανόλης Βαρθούνης
Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ

Επιστημονική Επιτροπή
Καθηγητής Γεώργιος Τσιγάρας
Καθηγητής Γρηγόριος Παπαγιάννης
Καθηγητής Ηλίας Πετρόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ακαδημαϊκό έτος 2023-2024

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ
Καθηγητή ΜΑΝΟΛΗ ΒΑΡΒΟΥΝΗ

Εκδίδεται με τη χορηγία
της ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΜΠΕΛΕΦΑΝΤΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ
Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών
και Πρέσβειρας Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου
Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης / Εκδόσεις Ηρόδοτος,
Αθήνα, 2024.

Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISSN 0571-7590

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο παρών τρίτος τόμος της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, που καλύπτει το ακαδημαϊκό έτος 2023 – 2024, είναι αφιερωμένος στα πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, το 1973, επέτειος η οποία εορτάστηκε με διάφορες εκδηλώσεις από το ΔΠΘ, τις Σχολές και τα Τμήματά του, ανάμεσα στις οποίες και ειδική εκδήλωση της Σχολής μας, οι κύριες ομιλίες της οποίας δημοσιεύονται στον τόμο αυτό.

Όπως είναι γνωστό, τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ., δηλαδή τα Τμήματα Ιστορίας και Εθνολογίας, Ελληνικής Φιλολογίας και Γλώσσας, Πολιτισμού και Φιλολογίας Παρευξείνιων Χωρών, έχουν μια τριακονταετή ιστορία, και στην διαδρομή αυτή έχουν παγιώσει συγκεκριμένη ακαδημαϊκή φυσιογνωμία, παραλλήλως δε έχουν εγγραφεί στον ακαδημαϊκό χάρτη της χώρας μας, καταλαμβάνοντας θέσεις ευδιάκριτες και αξιολογικά σημαντικότητες. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται και σε τρία από τα κείμενα του παρόντος τόμου, που αποτελούν αντίστοιχες εισηγήσεις σε επιστημονική ημερίδα της Σχολής, η οποία διοργανώθηκε στην Κομοτηνή τον Ιούνιο του 2023, με θέμα την παρουσίαση της φυσιογνωμίας και της προσφοράς των Τμημάτων της Σχολής μας στο πλαίσιο της λειτουργίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Και αυτό εναρμονίζεται με το γεγονός ότι με απόφαση της Κοσμητείας της Σχολής ο τρίτος τόμος της *Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και των πρώτων Σχολών του (1973 / 1974 – 2023 / 2024), όπως και παραπάνω αναφέρθηκε.

Όπως και στους δύο προηγούμενους τόμους του περιοδικού σημειώσαμε, η *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών* του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης συνομιλεί επιστημονικά με ανάλογα περιοδικά ομοειδών Σχολών σε πανεπιστήμια της ημεδαπής και της αλλοδαπής, στο πλαίσιο της απαραίτητης για το σύγχρονο ακαδημαϊκό τοπίο «διεθνοποίησης». Πρόκειται για έναν στόχο που υπηρετείται με συνέπεια από τα μέλη της Σχολής μας, με διάφορες δράσεις και συνέργειες, αναγνωρίζεται δε ήδη από συναδέλφους και ομοειδείς Σχολές στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει αφενός μεν εργασίες που υποβλήθηκαν για έκδοση, αφετέρου δε το δεύτερο μέρος των εισηγήσεων που παρουσιάστηκαν στο Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τίτλο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922 – 2022)» (Κομοτηνή, 21 – 23 Οκτωβρίου 2022), το οποίο διοργάνωσε η Σχολή και στο οποίο πήραν μέρος με ανακοινώσεις 68 σύνεδροι από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Τουρκία, την Αγγλία, τη Γαλλία, την Κύπρο και τη Γερμανία. Πρόκειται για τα κείμενα που παρα-

Πρόλογος

δόθηκαν ως τις 31 Δεκεμβρίου 2023, προθεσμία που τέθηκε από την εκδοτική επιτροπή του περιοδικού, ώστε να εκδοθεί έγκαιρα ο τρίτος αυτός τόμος.

Επίσης, στον παρόντα τρίτο τόμο, σε συνέχεια του προηγούμενου, δημοσιεύονται βιβλιοκρισίες, απαραίτητες σε κάθε επιστημονικό περιοδικό, και οι «Επαινοι», από τις τελετές αναγόρευσης Επίτιμων Διδακτόρων των Τμημάτων και Επίτιμων Καθηγητών της Σχολής, αλλά και οι σχετικές ομιλίες των τιμωμένων, που κατά κανόνα συνιστούν πρωτότυπες επιστημονικές πραγματείες, δεδομένου ότι οι τελετές αυτές αποτελούν μείζονος σημασίας επιστημονικά γεγονότα για τη Σχολή μας.

Ο παρών τρίτος τόμος δίνεται στο φως της δημοσίευσης και πάλι με την ευγενική χορηγία της κυρίας Αικατερίνης Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μεγάλης Αρχόντισσας των Εκκλησιών και Πρέσβειρας Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, χωρίς την ευγενική βοήθεια της οποίας η έκδοσή του θα ήταν αδύνατη. Η κυρία Σοφιανού είναι πάντοτε πρόθυμη βοηθός στην ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών, ανά την υφήλιο, ακολουθώντας την παλαιά παράδοση των Μεγάλων Ευεργετών του Γένους, στο πλαίσιο μιας αξιέπαινης και αξιομίμητης δράσης. Την παρακαλούμε να δεχθεί και από εδώ τις θερμές ευχαριστίες μας. Σημειωτέον ότι οι συγγραφείς των κειμένων του τόμου αυτού επιμελήθηκαν οι ίδιοι τις διορθώσεις των δοκιμίων των μελετών τους, ενώ τηρήθηκε το ορθογραφικό σύστημα και το σύστημα παραπομπών που επέλεξε κάθε συγγραφέας.

Τέλος, να σημειωθεί ότι η ολοκλήρωση του τόμου συμπίπτει με την οπωσδήποτε δυσάρεστη εξέλιξη της συγχώνευσης των τριών Τμημάτων της Σχολής μας σε μια Μονοτμηματική Σχολή από την Πολιτεία, με το επιχείρημα της έλλειψης επιλεξιμότητας από πλευράς των υποψηφίων φοιτητών. Η κατάσταση αυτή, η οποία οφείλεται σε οικονομικούς, γεωγραφικούς και δημογραφικούς παράγοντες, διαμορφωμένους στη χώρα μας τις τελευταίες δεκαετίες, ασφαλώς δεν έχει να κάνει με την ποιότητα των σπουδών και του ερευνητικού έργου των Τμημάτων μας. Μας επιβάλλεται όμως, και αναμφίβολα συνιστά αρνητική εξέλιξη για την πρόοδο των ανθρωπιστικών σπουδών στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, παρά την περί του αντιθέτου ρητορική, η οποία αναπτύσσεται από διάφορους παράγοντες της δημόσιας και της ακαδημαϊκής ζωής.

Άλλωστε, είναι γνωστό ότι απέναντι στην απειλή της σύγχρονης τεχνολογικά εξελιγμένης εκβαρβάρωσης, οι ανθρωπιστικές και κλασικές σπουδές υψώνουν τείχος επιστημονικής και πνευματικής άμυνας. Και με τις σκέψεις αυτές η συγχώνευση των Τμημάτων και η συνακόλουθη συρρίκνωση των ανθρωπιστικών σπουδών στο πανεπιστήμιό μας αποδοκιμάστηκε ρητώς και στα πορίσματα της πρόσφατης Πρώτης Συνόδου των Κοσμητόρων των Φιλοσοφικών και των Ομοειδών Σχολών Ανθρωπιστικών Σπουδών, που συγχροτήθηκε και συνήλθε με πρωτοβουλία της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο, 12 – 13 Δεκεμβρίου 2023).

Πρόλογος

Ωστόσο, παρά την κρισιμότητα και τον οριακό χαρακτήρα των καιρών μας και της τρέχουσας ακαδημαϊκής πραγματικότητας, παρά τις παραπάνω δυσάρεστες και μειωτικές του έργου και της προσφοράς μας εξελίξεις, οι συνάδελφοι των Τμημάτων της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης είμαστε αποφασισμένοι να συνεχίσουμε με όλες τις δυνάμεις μας το έργο μας, τόσο στις πανεπιστημιακές αίθουσες όσο και στη κοινωνία, πρωτίστως της ακριτικής Θράκης, αλλά και πανελλαδικά, «ποτέ από το χρέος μη κινούντες ... δίκαιοι κι ίσοι σ' όλες των τες πράξεις ... πάντοτε την αλήθεια ομιλούντες, πλην χωρίς μίσος για τους ψευδομένους».

Καθηγητής Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ: ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ήδη από την αρχή της συστηματικής ενασχόλησης με την ελληνική λαϊκή τέχνη, στα πλαίσια κυρίως της μελέτης μη ακαδημαϊκών λαογράφων, το ζήτημα της επιχειρηματικής αξιοποίησης επιμέρους μορφών της τέθηκε με σαφήνεια και επιμονή. Οι πρώτοι εκείνοι μελετητές, μεταξύ δε αυτών κυρίως η Αγγελική Χατζημιχάλη¹ και η Άννα Αποστολάκη², πίστεψαν ότι η καταγραφή και μελέτη έργων και τεχνικών μπορούσε να συνδυαστεί με ανάλογες σχολές, στις οποίες οι νέες της εποχής θα μάθαιναν την παραδοσιακή υφαντική, ταπητουργία κ.λπ., ώστε να καλλιεργήσουν επαγγελματικά την αντίστοιχη τέχνη. Έτσι και οι τέχνες θεωρούσαν ότι θα καλλιεργούνταν, αλλά και επαγγελματική διέξοδος θα δινόταν στις νέες αυτές.

Αυτή η τάση και η πρακτική συνεχίστηκε στην ελληνική πραγματικότητα επί μακρόν, και η χαρτογράφησης της εξέρχεται των ορίων της παρούσας μελέτης, καθώς έχει ήδη απασχολήσει τη σχετική βιβλιογραφία. Απολύτως ενδεικτικά θέλω να επισημάνω τις σχολές εκμάθησης, καλλιέργειας και σύγχρονης αξιοποίησης των παραδοσιακών τεχνών με τις οποίες ασχολήθηκαν η Αγγελική Χατζημιχάλη³, η Ελένη Φιλιππίδη⁴ αλλά και θεσμικοί φορείς του ελληνικού

1. Βλ. σχετικά Αλ. ΤΟΥΤΟΥΝΤΖΗ, *Η Αγγελική Χατζημιχάλη ως εθνική Λαογράφος: η ανάδειξη της λαϊκής τέχνης ως συστατικού στοιχείου του νεοελληνικού πολιτισμού*, Αθήνα 2021 (διδ. διατρ.: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), σελ. 274 κ.εξ. Στ. ΠΙΣΙΜΙΣΗ, *Η ελληνική λαϊκή τέχνη στο συγγραφικό έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη και η λειτουργία της στο αρχοντικό και μετέπειτα Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης «Αγγελική Χατζημιχάλη»*, Αθήνα 2017 (μεταπτ. διατρ.: ΕΚΠΑ), σελ. 171.

2. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Η συμβολή της Άννας Αποστολάκη στην έρευνα και μελέτη του παραδοσιακού ενδύματος», στον τόμο *ΑΝΔΡ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ – ΒΑΣΙΛ. ΦΛΩΡΟΥ* (επιμ.), *Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκη. Η ζωή, το έργο και η συνεισφορά της*, Αθήνα 2017, έκδ. Λύκειον των Ελληνίδων, σελ. 226, 239.

3. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Η Αγγελική Χατζημιχάλη και η Σάμος μέσα από το ανέκδοτο προσωπικό αρχείο της», *Δελτίο Σαμιακών Σπουδών* 2 (2013-2014): *Είκοσι χρόνια θεοφιλούς αρχιερατικής διακονίας του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σάμου και Ικαρίας κ. Ευσεβίου*, σελ. 71 κ.εξ.

4. Μ.Κ., «Ελένη Φιλιππίδου. Σύντομο διάγραμμα μιας ζωής για να θυμηθούν οι παλαιότεροι και να μάθουν οι νεότεροι», *ό.π.*, σελ. 13. Βλ. επίσης ΔΗΜ. ΔΟΥΚΑΣ, «Ελένη Φιλιππίδη: ορόσημο μιας πόλης», *Καθημερινή – Επτά Ημέρες. Αφιέρωμα: Αλεξανδρούπολη* (28 Μαΐου 1995), σελ. 24-26, με πληροφορίες για την συμβολή της στην ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής της πόλης. Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, «Συμπληρωματική έκθεση περί βραβεύσεως

δημοσίου, όπως ο ΕΟΜΜΕΧ. Τα αποτελέσματα των προσπαθειών αυτών αφενός μεν απέδωσαν έργο, καθώς όχι μόνο καλλιέργησαν τις αντίστοιχες τεχνικές αλλά και διαμόρφωσαν ανάλογη αισθητική κυρίως στον αστικό χώρο της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου, αφετέρου δε απέβησαν και μοχλοί οικονομικής ανάπτυξης και επαγγελματικού προσανατολισμού για αρκετούς νέους ανθρώπους της εποχής.

Αν όλο αυτό το γόνιμο και παραγωγικό παρελθόν προβληθεί στο ελληνικό παρόν, όπου κατά περιοχές αναβιώνουν πλέον και καλλιεργούνται συστηματικά παραδοσιακές τέχνες και τεχνικές, όπως λ.χ. η ασημουργία στα Ιωάννινα ή η υφαντική στην Αράχθρα, και συνδυαστεί με τα κινήματα του οικουρισμού και των προσπαθειών διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού χώρου, μπορεί να τεκμηριωθεί το έντονο σχετικό ενδιαφέρον που παρατηρείται στην σύγχρονή μας ελληνική κοινωνία. Καθώς μάλιστα ακόμη και ο εορτασμός των 200 χρόνων από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 συνδυάστηκε με την ανάλογη θέαση των ελληνικών παραδοσιακών τεχνών, καταλαβαίνουμε ότι η σύνδεση της μελέτης, ανάδειξης και εν μέρει αναβίωσης της ελληνικής λαϊκής τέχνης αντιμετωπίζεται πλέον και ως βασικό αναπτυξιακό εργαλείο.

Είναι μάλιστα απολύτως χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι αντίστοιχες προσπάθειες έχουν άμεσα συσχετιστεί με το «Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας» των ελληνικών Υπουργείων Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, σε εφαρμογή του «Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας», το οποίο έχει ήδη καταρτιστεί και εφαρμόζεται σε μια σειρά περιπτώσεων. Ανάλογες είναι και οι βασικές κατευθύνσεις του έργου τόσο του «Οργανισμού Προβολής του Ελληνικού Πολιτισμού», του Υπουργείου Πολιτισμού, όσο και η συγκρότηση και λειτουργία «Επιτροπής Χειροτεχνίας» του Υπουργείου Ανάπτυξης, με παρόμοιους στόχους σχετικά με την αντιμετώπιση ορισμένων εκφράσεων της ελληνικής λαϊκής τέχνης, ως πηγών έμπνευσης για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και την επίτευξη της οικονομικής ανάκαμψης περιοχών και κοινωνικών ομάδων ή τοπικών πληθυσμών⁵.

Απολύτως χαρακτηριστικές εν προκειμένω είναι οι διαπιστώσεις του τ. Υφυπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Νικόλα Γιατρομανωλάκη, ο οποίος αναφερόμενος σε σχετική δράση του Υπουργείου διαπίστωσε: «Ταξιδεύοντας από το Θρακικό Ηρακλείου, όπου το 80% της κεραμικής παραγωγής του εξάγεται, έως το Γεράκι Λακωνίας το οποίο εξάγει προϊόντα αργαλειού στη Γαλλία, και από το τη Σίφνο με την πλούσια κεραμική παράδοση μέχρι την μεταξουργική δραστηριότητα στο Σουφλί, καθίσταται σαφές ότι η Ελλάδα δεν έχει μόνο χειροτεχνικό παρελθόν λαογραφικού χαρακτήρα αλλά

της κ. Ελένης Φιλιππίδου», *Γνωριμία* (1975), σελ. 11-12. Χ. Ν., «Βραβεία του ΕΟΕΧ εις μνήμην Αγγλικής Χατζημιχάλη», *Χειροτεχνικά Νέα* (Φεβρουάριος 1977), σελ. 2.

5. <https://www.epixeiro.gr/article/185168> (ανάκτηση: 11 Αυγούστου 2023).

Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα

και ένα σημαντικό παρόν και κυρίως μέλλον, το οποίο επιτέλους η Ελληνική Πολιτεία έρχεται να συνδράμει μέσα από μία ολοκληρωμένη στρατηγική που σχεδιάσαμε και υλοποιούμε στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0. Η στρατηγική αυτή περιλαμβάνει την πλήρη αλυσίδα προστιθέμενης αξίας: τις πρώτες ύλες, την πιστοποιημένη χειροτεχνική κατάρτιση, τη στήριξη της χειροτεχνικής επιχειρηματικότητας και την προώθηση των χειροτεχνικών εξαγωγών. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί το πρώτο σημαντικό βήμα προς αυτή τη κατεύθυνση»⁶.

Επίσης ενδεικτικά να αναφερθεί και η προσπάθεια δημιουργίας στρατηγικού προγράμματος ανασύστασης, ανάπτυξης και επαναπροσδιορισμού της ελληνικής χειροτεχνίας, μέσω Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, την οποία υπέγραψαν τον Σεπτέμβριο του 2022 η Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού Λίνα Μενδώνη και η τότε Αντιπρόεδρος Έρευνας και Δια Βίου Εκπαίδευσης και Πρόεδρος Επιτροπής Ερευνών και Διαχείρισης του Ε.Λ.Κ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Καθηγήτρια Ιωάννα Λαλιώτου, με χρηματοδότηση από το Ταμείο Ανάκαμψης και διάρκεια υλοποίησης 18 μήνες⁷.

Η σύμβαση αυτή θέτει ως στόχους της «τη μελέτη χάραξης και εφαρμογής Πρότυπης Στρατηγικής Ανασύστασης – Ανάπτυξης και Επαναπροσδιορισμού της Ελληνικής Χειροτεχνίας, με την καταγραφή στοιχείων, τα οποία και συνθέτουν το χαρακτήρα των συγκεκριμένων κλάδων στις υπό μελέτη περιοχές, για την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών μοντέλων. Επίσης, την Ανάπτυξη Προγραμμάτων Σπουδών, με την προετοιμασία ειδικού διαιτούς προγράμματος πιστοποιημένης κατάρτισης στους κλάδους αγγειοπλαστικής, υφαντικής και ξυλοτεχνίας, καθώς στην πρώτη, πιλοτική φάση προβλέπεται να συσταθούν 20 σχολές κατάρτισης σε όλη την Ελλάδα, αλλά και την δημιουργία Ανοιχτής Ψηφιακής Βιβλιοθήκης Ελληνικής Χειροτεχνίας, με σχέδια και μοτίβα λαϊκής τέχνης και τεχνικές, για την άμεση τροφοδότηση των χειροτεχνών με μελέτες, λευκώματα, διακοσμητικά θέματα και παραδοσιακά μοτίβα και άλλες τεχνικές»⁸.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η συγκεκριμένη Προγραμματική Σύμβαση «προβλέπει την εκπόνηση Ερευνητικού Έργου με δράσεις που στοχεύουν στη δημιουργία ενός βιώσιμου μοντέλου ανάπτυξης και επιχειρηματικής ενίσχυσης του τομέα της Χειροτεχνίας με πιλοτική εφαρμογή στην υφαντική, την ξυλοτεχνία και την αγγειοπλαστική, στις Περιφέρειες Δυτικής Μακεδο-

6. <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4348> (ανάκτηση: 12 Αυγούστου 2023).

7. <https://kede.gr/schedio-anaptyxis-tis-cheirotechnias-me-efarmogi-se-okto-perifereies/> (ανάκτηση: 12 Αυγούστου 2023).

8. <https://www.chiospen.gr/i-elliniki-cheirotechnia-anavionei-me-neo-programma-tou-ypourgeiou-politismou-kai-athlitis-mou/> (ανάκτηση: 11 Αυγούστου 2023).

νίας, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Αν. Μακεδονίας – Θράκης, Κρήτης, Πελοποννήσου, Νοτίου Αιγαίου και Βορείου Αιγαίου και στην ανάδυση μιας νέας γενιάς χειροτεχνών μέσα από την επαγγελματική κατάρτιση και πιστοποίηση, την επιχειρηματική υποστήριξη και τη διεθνή δικτύωση». Επίσης, ότι «προσβλέπει στη διαμόρφωση στρατηγικής για την ολιστική αντιμετώπιση των παραγόντων ανάσχεσης της Ελληνικής Χειροτεχνίας, μέσω της χαρτογράφησης των κλάδων της υφαντικής, της αγγειοπλαστικής και της ξυλοτεχνίας των περιοχών που επιλέχθηκαν για πιλοτική εφαρμογή, τη διασύνδεση της χειροτεχνίας με εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δομές και τον σχεδιασμό μιας ολοκληρωμένης εκπαιδευτικής διαδικασίας στον τομέα της χειροτεχνίας, την ανάδειξη του ανθρώπινου κεφαλαίου και της νέας γενιάς χειροτεχνών που δραστηριοποιούνται στους τρεις κλάδους, την αξιοποίηση και επανάχρηση πρώτων υλών και την ενδυνάμωση των πολύ μικρών επιχειρήσεων και επαγγελματιών, μέσα από τη δικτύωση και τη δημιουργία συστάδων σχετικών επιχειρήσεων»⁹.

Από τα παραπάνω γίνεται νομίζω κατανοητό το ότι η αξιοποίηση της λαϊκής τέχνης στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας νέας στρατηγικής ανάκαμψης αποτελεί προτεραιότητα για το ελληνικό κράτος. Επίσης, το γεγονός ότι βασικό εργαλείο για την υλοποίηση αυτής της πολιτικής είναι η ανάλογη εμπλοκή και ο αντίστοιχος προσανατολισμός σημαντικού τμήματος της γυναικείας επιχειρηματικότητας, δεδομένης της σχέσης των γυναικών με πολλές από τις εκφράσεις των ελληνικών λαϊκών τεχνών που αναπτύσσονται στο πλαίσιο αυτό.

Πάνω σε αυτή τη βάση, στη συνέχεια θα παρατεθούν ορισμένες σκέψεις, από την πλευρά της Λαογραφίας, σχετικά με τη σχέση της λαϊκής τέχνης με την επιχειρηματικότητα, τόσο στο επίπεδο της υπάρχουσας κατάστασης, όσο και από την πλευρά του τι δέον γενέσθαι. Σκέψεις μιας λαογραφικής θεώρησης του ζητήματος, που αποσκοπούν στο να συμβάλουν στον διάλογο για την παγίωση ανάλογων καλών πρακτικών και την αποκρυστάλλωση ενός μεθοδολογικού πλαισίου αρχών.

Ι. Αρχικώς πρέπει να διερευνηθεί το ζήτημα των θεματολογικών δεδομένων: η λαϊκή τέχνη καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα εκδηλώσεων τόσο της χειροτεχνίας όσο και της τέχνης του λόγου. Από αυτές μπορούν ίσως να αξιοποιηθούν επιχειρηματικά ορισμένα στοιχεία, σχετικά κυρίως με τα μοτίβα, τις διακοσμητικές επιλογές και τους συμβολισμούς¹⁰, που στη δεύτερη αυτή

9. <https://kede.gr/schedio-anaptyxis-tis-cheirotechnias-me-efarmogi-se-okto-perifereies/> (ανάκτηση: 12 Αυγούστου 2023).

10. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Σύμβολα και συμβολισμοί στις ελληνικές παραδοσιακές ενδυμασίες», *Αρχαιολογία* 84 (2002), σελ. 37-42. Πρβλ. Μ. GASOUKA, «Albanian Female Memories in Region of the Attica: Understanding the Relationships and Differences between Genders through the Dressing of the Arvanitic

Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα

χρήση τους συνήθως χάνουν τις αρχέγονες σημάνσεις τους και χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά θέματα. Υπάρχουν και τέχνες που δύσκολα θα μπορούσαν να ενταχθούν σε αυτό το πλαίσιο, ενώ άλλες, όπως οι σχετιζόμενες λ.χ. με το ένδυμα, με την κεντητική, την ξυλογλυπτική, τη ζωγραφική, ακόμη και την αρχιτεκτονική, είναι σε θέση να εμπνεύσουν σύγχρονες επιχειρηματικές δραστηριότητες¹¹.

Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον μιας διαδικασίας επιλογής, όχι με το κριτήριο πρωτίστως της χρησιμότητας, όπως συνέβαινε στον αγροτοκτηνοτροφικό πολιτισμό, αλλά με εκείνο της διακοσμητικότητας, το οποίο στις παραδοσιακές κοινωνίες ήταν δευτερεύον. Αυτό πρέπει να το έχουμε υπόψη πάντοτε, ώστε να ερμηνεύουμε πώς και γιατί χρησιμοποιείται ένα διακοσμητικό θέμα. Ακόμη και στην περίπτωση αναβίωσης ολόκληρου του φάσματος μιας τέχνης, όπως λ.χ. συμβαίνει σε ορισμένες ελληνικές περιοχές με την υφαντική ή την κεραμική, δεν είναι η χρησιμότητα – δεδομένου ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις προσφέρουν πλέον στον σύγχρονο άνθρωπο πολλές και πιο εξυπηρετικές λύσεις – αλλά η διακοσμητική και αισθητική αξία που πρωτίστως υπαγορεύει τη χρήση σύγχρονων προϊόντων, τα οποία συνεχίζουν ή με οποιονδήποτε τρόπο σχετίζονται με τις παλαιότερες λαϊκές τέχνες.

II. Σημαντικό επίσης είναι το ζήτημα της έμφυλης διάστασης στην έκφραση της επιχειρηματικότητας, της εμπνευσμένης από την ελληνική λαϊκή τέχνη. Ο λόγος εδώ είναι βέβαια για τη γυναικεία επιχειρηματικότητα, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πολλά από τα αναφερόμενα δεν αφορούν και ανάλογη ανδρι-

Society», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Πλάτανος Ευσκιόφυλλος. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη / Platanos Efskiophyllos. In Honour of Professor Minas Al. Alexiadis*, Θεσσαλονίκη / Thessaloniki 2018: ΔΠΘ / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 3 – έκδ. οίκος Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλη, σελ. 195.

11. Βλ. σχετικά με το ένδυμα της πρωτοποριακές μελέτες της Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «“Ο βοσκός, η Σαρακατσάνα και η κάππα του βοσκού στην Ελληνική μόδα”. Η ελληνική τοπική φορεσιά στην πασαρέλα της μόδας (1960-1970). Το παράδειγμα του Λυκείου των Ελληνίδων», στον τόμο *Κατάλογος Έκθεσης «Ενδύεσθαι. Για ένα Μουσείο Πολιτισμού του Ενδύματος»*, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα 2010, σελ. 99-107. Η ΙΔΙΑ, «Μόδα και ελληνικές τοπικές ενδυμασίες. Από το “φορκλόρ” στο “έθνικ”», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ – ΔΕΣΠ. Μ. ΔΑΜΙΑΝΟΥ – ΝΑΝΤΙΑ ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – ΓΑΡΥΦ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Η διαχείριση της παράδοσης. Ο λαϊκός πολιτισμός ανάμεσα στον φολκλορισμό, στην πολιτιστική βιομηχανία και τις τεχνολογίες αιχμής*, έκδ. Κ.&Μ Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 341-377 [σε συνεργασία με την Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου]. Η ΙΔΙΑ, «Preindustrial techniques and consumption practices: Fashioning the makramé technique of Pomaks», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – ΑΝΤ. ΜΠΑΡΤΣΙΩΚΑΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ (επιμ.), *Οι Πομάκοι της Θράκης: πολυεπιστημονικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, έκδ. Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλη Θεσσαλονίκη 2020, σελ. 587-608.

κή δραστηριότητα. Στη σημείο αυτό, η διάκριση είναι μάλλον χρονική και όχι τροπική. Εννοώ δηλαδή ότι η συσχέτιση συγκεκριμένων λαϊκών καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως λ.χ. η υφαντική¹², με τις γυναίκες αποτελεί φαινόμενο των παλαιότερων μάλλον κοινωνιών, που στις μέρες μας τείνει να ξεπεραστεί.

Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις οι έμφυλοι περιορισμοί συνεχίζουν να υφίστανται: έτσι, ενώ στον τομέα της ενδυμασίας οι άνδρες έχουν εξίσου αναπτυγμένη δραστηριότητα, σε τομείς όπως η κεντητική¹³ και η υφαντική συνεχίζει η γυναικεία κυριαρχία. Η κατάσταση αυτή, που έχει βέβαια τις ρίζες της σε ανάλογες συνθήκες της παραδοσιακής αγροτοκτηνοτροφικής κοινωνίας, επιδρά, ως ένα βαθμό, και στα καθέκαστον της ανάλογης σύγχρονης γυναικείας επιχειρηματικότητας, δεδομένου ότι κατά κανόνα συνδέει τις γυναίκες με συγκεκριμένες τέχνες. Και τούτο έχει τις δικές του συνέπειες τόσο στην οργάνωση της κάθε δραστηριότητας, όσο και στη μορφή, την παραγωγή, τη χρήση και τη διακόσμηση ακόμη των παραγόμενων κάθε φορά προϊόντων¹⁴.

Ο έμφυλος λοιπόν παράγοντας είναι σημαντικός για την επιλογή κάθε φορά της τέχνης που θα τύχει επιχειρηματικής αξιοποίησης, κι αυτό συνδέεται άμεσα με την προσωπικότητα και τη ταυτότητα του εκάστοτε επιχειρηματία, ώστε σε τελική ανάλυση ό,τι θα επιχειρήσει να τον καλύπτει όχι μόνο οικονομικά, αλλά και αισθητικά και ψυχολογικά, καθώς αυτό κατά κανόνα συνιστά βέβαιη προϋπόθεση επιτυχίας.

III. Το τρίτο ζήτημα που θα εξετάσουμε συνδέεται με τη τοπική διάσταση των ελληνικών λαϊκών τεχνών, κυρίως όσον αφορά τα επιμέρους χαρακτηριστικά, τόσο της παραγωγής, όσο και της διακόσμησής τους. Είναι γνωστό ότι σε επίπεδο υλικής βάσης αλλά και στον τομέα των διακοσμητικών στοιχείων η λαϊκή τέχνη, όπως άλλωστε και ο παραδοσιακός πολιτισμός στο σύνολό του,

12. Πρβλ. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Υφαντική», στον τόμο Εγ. ΑΥΓΙΚΟΣ (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση: Από το παρελθόν στο μέλλον*, έκδ. Αλέξανδρος, Αθήνα 2014, σελ. 71-79.

13. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Η ελληνική κεντητική τέχνη (β' μισό 17ου αι. – αρχές 20ού): Μια απόπειρα "ανάγνωσης" των ιστοριών που αφηγούνται τα δημιουργήματά της», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, Θεωρητικά, Μεθοδολογικά, Θεματικές 1*, έκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2012, σελ. 933-977. Η ΙΔΙΑ, «Κεντητική», στον τόμο Εγ. ΑΥΓΙΚΟΣ (επιμ.), *Ελληνική λαϊκή παράδοση: από το παρελθόν στο μέλλον*, ό.π., σελ. 81-85.

14. Βλ. ΕΥΡ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ, «Τα έργα της χειροτεχνίας ως εργαλεία πολιτιστικής διπλωματίας και όχι μόνον», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ - Αλ. ΚΑΠΑΝΙΦΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 1*, Βόλος 2021, έκδ. ΔΠΘ / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - 12 / έκδ. Ιδιόμελον, σελ. 157-165.

Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα

συνδέονταν άμεσα με τον τόπο όπου παραγόταν¹⁵. Διαθέτουμε μάλιστα πληροφορίες σχετικές με το γεγονός ότι τα προϊόντα ενός τόπου, λ.χ. οι ενδυμασίες ή τα υφαντά, είχαν σε τέτοιο βαθμό τοπικό χρώμα, ώστε μέσω αυτών γινόταν η τοπική ταυτοποίηση όσων τα έφεραν ή τα χρησιμοποιούσαν.

Η τοπική αυτή διάσταση δεν μπορεί να αναπαραχθεί βέβαια στα όρια μιας επιχειρηματικής δράσης, η οποία κατά κανόνα δεν περιορίζεται στα στενά όρια μιας περιοχής αλλά έχει ευρύτερους αγοραστικούς στόχους. Εν προκειμένω, η σύγχρονη επιχειρηματικότητα που εμπνέεται από την ελληνική λαϊκή τέχνη οφείλει να βρει τη χρυσή τομή μεταξύ της διατήρησης των τοπικών διακοσμητικών και μορφολογικών δεδομένων, και της ανάπτυξης μιας σειράς χαρακτηριστικών που θα κάνουν τα ανάλογα προϊόντα ελκυστικά ευρύτερα¹⁶.

Η απλή αναπαραγωγή λοιπόν μορφών του παρελθόντος δεν είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη της επιτυχίας. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να βρεθεί η ανάλογη ισορροπία, ώστε και η επίδραση από τη λαϊκή τέχνη να είναι εμφανής, ως είδος συνέχειας μιας τοπικής παράδοσης και δραστηριότητας και το τελικό προϊόν να μην αγοράζεται μόνο ως μουσειακό είδος – διότι τότε η αγορά και οι οικονομικές δυνατότητές της σαφώς περιορίζονται και κάποτε μάλιστα ασφυκτικά, ίσως και απαγορευτικά – αλλά να παρουσιάζει και χρηστικές πτυχές. Και η ισορροπία αυτή μεταξύ τοπικού και υπερτοπικού μένει να βρεθεί σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά, αποτελώντας βασική πτυχή του ζητήματος που εξετάζουμε.

IV. Το τέταρτο ζήτημα που θα μας απασχολήσει συνδέεται με την έννοια της εθνικής διάστασης της λαϊκής τέχνης, και κατ' επέκταση με τις σχετικές επιδράσεις που ίσως διαπιστώνονται στη σύγχρονη επιχειρηματικότητα, η οποία σχετίζεται με αυτήν και εμπνέεται από την παράδοσή της. Στην πραγματικότητα έχουμε ένα πρόβλημα ομόζυγο με το προηγούμενο, αλλά ευρύτερο και ίσως σημαντικότερο για την οικονομική πλευρά του θέματος.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την ανάγκη τα προϊόντα της σύγχρονης επιχειρηματικής δράσης, που κατά κάποιο τρόπο εμπνέονται από μια παραδοσιακή τέχνη, την οποία και συνεχίζουν, να αποτυπώνουν στοιχεία της εθνικής πολιτισμικής παράδοσης κάθε λαού – και εν προκειμένω του ελλη-

15. Βλ. σχετικά ΆΡΗΣ ΜΠΑΖΜΑΔΕΛΗΣ, «Συμβολή της ταπητουργίας στην ιστορία, τον πολιτισμό και την οικονομία της ευρύτερης περιοχής της Ουρανούπολης Χαλκιδικής: ζεύγος S. & J. Loch», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – ΑΛ. ΚΑΠΑΝΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 1 ...*, ό.π., σελ. 505-534.

16. Πρβλ. ΕΛ. ΠΑΠΑΘΩΜΑ, «Αναφορά στην παράδοση: η αξιοποίηση της λαϊκής τέχνης στην ελληνική μόδα της περιόδου 1960-1980 και η περίπτωση της σχεδιάστριας Ρούλας Στάθη», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – ΑΛ. ΚΑΠΑΝΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 1 ...*, ό.π., σελ. 591-624.

νικού – χωρίς ωστόσο για τον λόγο αυτό να φαίνονται αδιάφορα στα μάτια ξένων αγοραστών. Η επίτευξη αυτού του στόχου έχει τριπλό όφελος: δεν αποξενώνει τη σύγχρονη επιχειρηματική δράση από τις ρίζες της και δεν την αποχρωματίζει εθνικά και πολιτισμικά. Δεν αποκλείει το εγχώριο αγοραστικό κοινό που μπορεί να προμηθευτεί τα προϊόντα, αναγνωρίζοντας σε αυτά οικείες μορφές παράδοσης σε έναν συνδυασμό κριτηρίων αγοράς, στα οποία συνυπάρχουν η χρησιμότητα με τον συναισθηματισμό. Δεν αποκλείει ούτε το ξένο αγοραστικό κοινό, τους τουρίστες που στα πλαίσια ενός τουριστικού φολκλορισμού θα θελήσουν να αγοράσουν τα ανάλογα προϊόντα ως αναμνηστικά της επίσκεψης τους στην Ελλάδα¹⁷.

Κι αυτό βέβαια μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας μελετημένης επιλογής μοτίβων και χαρακτηριστικών, όχι με την άκριτη αναπαραγωγή διακοσμητικών θεμάτων ή την ανάμειξή τους με δήθεν αρχαιοελληνικές παραστάσεις, όπως συχνά βλέπουμε στα πωλούμενα είδη του γνωστού μας τουριστικού «αρχαιοφολκλόρ»¹⁸. Πρόκειται για μια διαδικασία που αν οργανωθεί σωστά, από την άποψη των συμβουλών ειδικών, και με όρους της σύγχρονης επιχειρηματικότητας, θεωρώ ότι μπορεί να εξασφαλίσει την επιχειρηματική επιβίωση και την άνθιση των ανάλογων επιχειρήσεων, καθώς ο στόχος των πωλήσεων θα συνδυάζεται αρμονικά με εκείνον της καλαισθησίας και της παραγωγής προϊόντων που θα αντέξουν στο χρόνο. Και αυτό χρειάζεται οπωσδήποτε μελέτη, συνεργασία της Λαογραφίας με την επιχειρηματικότητα και επένδυση χρόνου, κόπου και πόρων για να επιτευχθεί και να αποδώσει.

V. Ακολουθεί το θέμα των ορίων μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, στα προϊόντα της επιχειρηματικότητας που σχετίζονται με τις εκδηλώσεις της ελληνικής λαϊκής τέχνης¹⁹. Και εδώ ουσιαστικά συνεχίζεται η προβληματική

17. Αικ. ΜΑΡΚΟΥ, «Πολιτιστικός τουρισμός και λαϊκή τέχνη: μια αμφίδρομη δυναμική σχέση», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – Αλ. ΚΑΠΑΝΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 2*, Βόλος 2021, έκδ. ΔΠΘ / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 11 / έκδ. Ιδιόμελον, σελ. 369-384.

18. Βλ. σχετικά D.S. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, «L' archeofolklore touristique en Grece. Aspects d' un art populaire contemporaine», *Lares* 44 (1978), σελ. 99-106. Ο ΙΔΙΟΣ, «Tourist Archeofolklore in Greece», στον τόμο Μ. DORSON (επιμ.), *Folklore in the Modern World*, The Hague 1978, σελ. 175-182. Πρβλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός και τουρισμός*, Αθήνα 2013 (έκδ. Πεδίο, σειρά: Λαϊκοί Πολιτισμοί). Μ. ΕΦΣΤΑΘΙΑΔΟΥ, «Diogenes in Sinop city today: Folklore and Semiotic Approaches», *Papers in Ethnology and Anthropology* 32. 21 (2021), σελ. 156. ΙΩΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΝΑΛΑΚΗ, *Πολιτιστικός Τουρισμός και Digital Marketing / Η συμβολή του ψηφιακού μάρκετινγκ στο Μουσείο της Ακρόπολης*, Πάτρα 2021 (μεταπτ. διατρ.: ΕΑΠ).

19. Για τις νεωτερικές μορφές των λαϊκών τεχνών βλ. ενδεικτικά Ν. ΜΑΧΑ-ΒΙΖΟΥΜΗ, «Working on the Street: the Social Dimension of University Graduates Living as Mobile Craftspeople (Dionysiou Areopagitou Street - Apostolou Pavlou Street, Athens)», *Papers*

Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα

που παραπάνω αναπτύχθηκε, καθώς ούτε η άκριτη αναπαραγωγή των παλαιών, ούτε όμως και η ασυλλόγιστη δήθεν ανανέωση με τον συμφυρμό παραδόσεων, χαρακτηριστικών και διακοσμητικών πρακτικών – όπως λ.χ. συμβαίνει σε δήθεν «ελληνικές παραδοσιακές γυναικείες μπλούζες», οι οποίες ωστόσο κατασκευάζονται, χωρίς καμία ουσιαστική μελέτη, σε εργαστήρια της Κίνας και της Άπω Ανατολής – μπορούν να νοηθούν στο πλαίσιο μιας σύγχρονης και σοβαρής επιχειρηματικής δράσης.

Το ζήτημα αυτό μας δείχνει πόσο δύσκολο και ενίοτε περίπλοκο είναι το θέμα που εξετάζουμε, όχι μόνο στη θεωρητική περιγραφή του, αλλά κυρίως στην πρακτική αντιμετώπισή του. Στην πραγματικότητα, οι επιχειρηματικές εφαρμογές που εμπνέονται από την ελληνική λαϊκή τέχνη πρέπει, για να είναι βιώσιμες και αξιοσημείωντες ή ακόμη και παραδειγματικές, να συνδυάζουν την προνεωτερική αισθητική αντίληψη με τη νεωτερική και μετανεωτερική πρακτική και διακοσμητική ή συμβολική οργάνωση²⁰.

Η σαφής τήρηση των ορίων αυτών και ο αρμονικός συνδυασμός τους αποτελεί ουσιαστικό ζήτημα για την επίτευξη μιας επιχειρηματικότητας βασισμένης στη λαϊκή τέχνη, και απαιτεί τη γνώση που ειδικοί μπορούν να προσφέρουν. Εν προκειμένω βρισκόμαστε ενώπιον μιας ουσιαστικής πρακτικής εφαρμογής των σχετικών επιστημονικών κλάδων, με κυριότερες την Λαογραφία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία, άρα και μιας ουσιαστικής πρακτικής και «βιομηχανικής» εφαρμογής των επιστημών μας²¹. Είναι απαραίτητη στην οργάνωση αυτών των δράσεων η συμβολή και των αντίστοιχων κοινωνικών επιστημών που παραπάνω αναφέρθηκαν, ώστε οι λύσεις που θα προτιμηθούν να είναι στέρεες και εφαρμόσιμες, κυρίως δε βιώσιμες στα πλαίσια μιας αειφόρου ανάπτυξης, η οποία αποτελεί και το βασικό ζητούμενο των καιρών μας.

Κι αυτό βέβαια ανοίγει ένα νέο πεδίο επαγγελματικής ενασχόλησης των αποφοίτων των τμημάτων και των σχολών ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, το οποίο μέχρι σήμερα δεν έχει μελετηθεί συστηματικά, αν και προσφέρει σημαντικές διεξόδους απασχόλησης, εργασιακής δράσης και επαγγελματικής αποκατάστασης.

in Ethnology and Anthropology. Journal of the Serbian Ethnological and Anthropological Society 28. 17 (2017), σελ. 43-57.

20. ΑΝ. ΧΑΜΑΤΣΟΥ, «Συντήρηση και ανάδειξη παραδοσιακών τεχνών μέσα από προγράμματα πολιτιστικής εκπαίδευσης και βιωματικού τουρισμού: η περίπτωση του Οικονομικού Μουσείου Μαραθάσας Τρόδος, Κύπρος», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – ΑΛ. ΚΑΠΑΝΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 2 ...*, ό.π., σελ. 385-398.

21. Πρβλ. σχετικά ΜΑΡ. ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ, «Από το νήμα ... στο vector: το σεμεδάκι και το κέντημα στις γραφιστικές εφαρμογές», στον τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ – Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ – ΑΛ. ΚΑΠΑΝΙΑΡΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: παλαιότερες θεματικές με σύγχρονες προσεγγίσεις 2 ...*, ό.π., σελ. 401-422.

VI. Τέλος, απαραίτητο είναι, ως συμπερασματική των παραπάνω συνθήκη, να αναφερθεί το θέμα της συναρμογής επιχειρηματικότητας και τοπικής ή εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας, που αποτελεί και το τελικό ζητούμενο του σχεδιασμού μιας επιχειρηματικής δράσης εδραζόμενης σε δεδομένα της ελληνικής λαϊκής τέχνης. Η συναρμογή αυτή πρέπει να γίνει με τους όρους που παραπάνω αναλύθηκαν, στο πλαίσιο της συνεργασίας διαφόρων κλάδων, με σεβασμό στην παράδοση και το βλέμμα επικεντρωμένο στο επιχειρηματικό μέλλον, και βεβαίως υπό της αίρεση τη αειφορίας²².

Η επίτευξη αυτής της συνεργασίας απαιτεί την άρση της μονομέρειας και την συνεργασία, στο επίπεδο του σχεδιασμού, πρακτικών τάσεων, θετικών, οικονομικών και πολιτισμικών επιστημών, και μάλιστα όσων ασχολούνται με τον λαϊκό πολιτισμό, όπως προαναφέρθηκε. Μόνο έτσι οι σχετικές επιχειρηματικές δράσεις θα είναι βιώσιμες και θα έχουν τα εχέγγυα της επιτυχίας. Δεν αρκούν μόνο τα επιχειρηματικά σχέδια και οι χρηματοδοτήσεις. Χρειάζονται και οι θεωρητικές βάσεις για την επίτευξη της επιθυμητής σύζευξης.

Στην κατεύθυνση αυτή συντείνουν περιπτώσεις όπως η προγραμματική συμφωνία του Υπουργείου Πολιτισμού με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, που αναφέρθηκε παραπάνω, αλλά και παρόμοιες συμφωνίες που πρέπει να συναφθούν στο μέλλον κατά περιοχές, ανάλογα με τη χωρική εξάπλωση και τοποθέτηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων στον ελληνικό χώρο. Ιδιαίτερα το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, με τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη όλων αυτών των προοπτικών, καθώς μάλιστα ασχολούμαστε ιδιαίτερα με την γυναικεία επιχειρηματικότητα στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, τον ζωτικό χώρο της δράσης του.

Κι αυτή η διαπίστωση ανοίγει ένα πεδίο «βιομηχανικών διδακτορικών» και για τις δικές μας επιστήμες και σχολές, που δεν είναι καθόλου αμελητέο, χρειάζεται όμως συστηματική οργάνωση και προσεκτική αμοιβαία στήριξη για να ξεκινήσει και να εδραιωθεί. Έτσι, η συμβολή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ στη διαδικασία αυτή είναι – κατ' εμέ κριτή – το βασικότερο ίσως από τα ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη για το μέλλον, καθώς μπορεί να εξειδικευθεί με την υπογραφή μιας σχετικής συμφωνίας συνεργασίας σε τοπικό επίπεδο, ανάλογης με όσες προαναφέρθηκαν στην αρχή της παρούσας μελέτης.

22. Ν. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Πολιτισμική οικειοποίηση και μόδα: καταναλώνοντας μορφές και σχήματα ενδυματολογικών πολιτισμών», στον τόμο ΑΙΚ. Σ. ΜΑΡΚΟΥ – ΙΩ. Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ – ΑΓΓ. ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ – ΧΡΙΣΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Ερευνητικά ζητήματα και προκλήσεις. Αφιερωματικός τόμος για τα 30 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Θεσσαλονίκη 2022, έκδ. Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, σελ. 271-285.

Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα

Τα παραπάνω αποτελούν βεβαίως ορισμένες σκέψεις για το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ της ελληνικής λαϊκής τέχνης και της σύγχρονης επιχειρηματικότητας. Σκέψεις που θίγουν και περιγράφουν, αλλά οπωσδήποτε δεν λύνουν προβλήματα, αποσκοπούν όμως στο να διευρυνθεί η σχετική συζήτηση, η οποία ήδη έχει ξεκινήσει. Σκέψεις τέλος που φανερώνουν τις δυνατότητες που οι ανθρωπιστικές και ανθρωπολογικές επιστήμες – και εν προκειμένω κυρίως και πρωτίστως η Λαογραφία – παρουσιάζουν στις μέρες μας, κατά τις οποίες άκριτα συρρικνώνονται ή ακόμη και απαξιώνονται, από εκπροσώπους της τάσης ότι αρκεί η τεχνολογική και οικονομική εξέλιξη για να εξασφαλιστεί η πρόοδος της ανθρώπινης κοινωνίας.

Κι αυτό, αν και είναι πια γνωστό ότι οι διαδικασίες αυτές ερήμην των ανθρωπιστικών σπουδών μπορούν να οδηγήσουν – όπως και κατά το παρελθόν έκαναν – την ανθρωπότητα στην άβυσσο της τεχνολογικά άρτιας βαρβαρότητας, από την οποία η δυνατότητα διαφυγής είναι πάντοτε αντιστρόφως ανάλογη των τεχνολογικών ευκολιών που την δόμησαν και οδήγησαν σε αυτήν.

ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΤΩΝ ΠΟΜΑΚΩΝ ΤΗΣ ΞΑΝΘΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΖΩΑ

Οι παροιμίες των Πομάκων της Θράκης συμπεκνώνουν μέσα από ζωντανές εικόνες έναν τεράστιο πλούτο της λαϊκής σοφίας. Η διδακτική φύση αλλά και η κοινωνική λειτουργία των παροιμιών προσδίδει σε αυτές αυξημένο κύρος ανάμεσα τόσο στις παλαιότερες όσο και στις νεότερες γενιές.

Η φύση και ειδικότερα το βασίλειο των ζώων παρέχουν άφθονες εικόνες για την απόδοση ανθρώπινων ιδιοτήτων. Αυτό ίσως οφείλεται στη στενή σχέση που ανέκαθεν είχαν οι άνθρωποι με τα ζώα από τα αρχαία χρόνια¹. Η προσπάθεια απόδοσης ανθρώπινων ιδιοτήτων σε μη ανθρώπινα όντα γίνεται αισθητή μέσα από τη χρήση του μεταφορικού λόγου. Οι περισσότερες παροιμίες είναι δομημένες πάνω σε έναν μηχανισμό αναλογίας². Η χρήση του μεταφορικού λόγου δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τις ιδιότητες ενός όντος σε σχέση με ένα άλλο ον. Μία παροιμία χρησιμοποιεί την περιγραφή μίας κατάστασης Χ για να δηλώσει ένα λειτουργικό μήνυμα για μία κατάσταση Υ, μέσα από έναν κοινό παρανομαστή, που μπορεί να είναι ένας χαρακτήρας / προσόν ή συχνότερα μία παρόμοια ή ολόμοια πράξη³.

Θα επιχειρήσουμε παρακάτω να διερευνήσουμε τον τρόπο που αξιοποιείται η φύση στις παροιμίες των Πομάκων καθώς και το πώς αυτές καθρεφτίζουν τη νοητική σχέση ανάμεσα στις συμπεριφορές των ζώων και των ανθρώπων. Οι περισσότερες παροιμίες που παρουσιάζονται προέρχονται κυρίως από προσωπικές καταγραφές στα πομακοχώρια της Ξάνθης, αλλά και από προηγούμενες εκδόσεις⁴.

1. M.N. BARASA - I.N. OPANDE, «The Use of Animal Metaphors in the Representation of Women in Bukusu and Gusii Proverbs in Kenya», *Africology: The Journal of Pan African Studies* 10 (2) (2017), σελ. 84.

2. E. LELLI, «Towards a classification of Greek proverbs», *Pemnia* 16 (2007), σελ. 141.

3. E. LELLI, *A history of the proverb in Greece and Rome*, Harvard 2023: Classical Continuum, σελ. 1.

4. βλ. Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Πομάκοι. Οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης (Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά)*, Ξάνθη 1995: Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, σσ. 510-512· Α. Η., «Οι παροιμίες των Πομάκων», στον τόμο Ν. Θ. ΚΟΚΚΑΣ (επιμ.), *Ορεινή Θράκη. Φύση - Ιστορία - Πολιτισμός*, Ξάνθη 2003: Δ' Σώμα Στρατού, σσ. 172-175· Α. ΡΟΓΓΟ - Ν. ΚΟΚΚΑΣ, *Παραμύθια και Παροιμίες από τη Γλαύκη του Ν. Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη 2005: Σταμούλης, σσ. 145-147· Σ. ΚΑΡΑΧΟΤΖΑ, *Η καθημερινή γλώσσα*

2. Παροιμίες για τη φύση

Πολλά από τα μοτίβα των πομάκικων παροιμιών περιέχουν αναφορές στη φύση που την αναπαριστούν ως δύναμη καρποφορίας και γονιμότητας, μέσα στην οποία γεννιέται και αναπτύσσεται η ζωή. Η βροχή, ο ήλιος, το χιόνι, τα ποτάμια, τα βουνά, τα δάση είναι αναπόσπαστα τμήματα της καθημερινής ζωής των Πομάκων. Η εναλλαγή των εποχών και οι καιρικές συνθήκες επηρεάζουν τον τρόπο συγκρότησης των αγροτικών κοινοτήτων τους.

Στις παροιμίες για τη φύση εμφανίζονται συχνά αντίθετες έννοιες, οι οποίες συγκρούονται μεταξύ τους. Για παράδειγμα, η αντιθετική σχέση κίνησης και ακινησίας εκφράζεται με το μοτίβο του δάσους, το οποίο χρησιμοποιείται από τους Πομάκους για να αποδώσει την ανάπτυξη και την εξέλιξη της ζωής. Περιγράφοντας αυτή τη διαλεκτική σχέση, οι Πομάκοι τονίζουν το γεγονός ότι τίποτα δε γίνεται χωρίς αφορμή: *Dur na lóhne, góram so na gýbe* (Αν δε φυσήξει, το δέντρο δεν κουνιέται). Τα δασικά οικοσυστήματα έχουν μεγάλο μέγεθος και μυστηριακό χαρακτήρα: *Gorána óci, strážjeno úšy* (Το δάσος μάτια, οι στέγες αυτιά). Η έννοια που διατυπώνεται εδώ μέσα από την εικόνα του δάσους είναι ότι οι άνθρωποι πρέπει να προσέχουν τι λένε, γιατί μπορεί να τους ακούσουν⁵.

Τα στοιχεία της φύσης προσωποποιούνται στις παροιμίες των Πομάκων. Τα βουνά μοιάζουν να συμμετέχουν στις χαρές και τις λύπες των ανθρώπων. Γι αυτό λέγεται η φράση: *Sfátbana agá sa razvalí, pláčet barčinyne, enná sfátba agá*

σα των Πομάκων της περιοχής Μύκης, Ξάνθη 2006: Σπανίδης, σσ. 67-82· Ν. ΚΟΚΚΑΣ, *Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας*, τόμ. Β', *Ανθολόγιο Κειμένων (Παραμύθια – Τραγούδια – Παροιμίες)*, Ξάνθη 2004: Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης, σσ. 113-116· Ν. ΚΟΚΚΑΣ, «Συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής και πομακικής παροιμιολογίας», στον τόμο Θ. ΜΑΛΚΙΔΗΣ (επιμ.), *Θράκη: Μουσουλμανικές μειονότητες, Πομάκοι, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ξάνθη 2015: Σπανίδης, σσ. 175-189· Ν. ΚΟΚΚΑΣ, *Τα δημοτικά τραγούδια των Πομάκων της Θράκης στο πλαίσιο της βαλκανικής μουσικής παράδοσης*, Ξάνθη 2022: Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης, σσ. 174-202· Ν. ΚΟΚΚΑΣ, «Μορφολογικές και θεματικές συγκλίσεις ανάμεσα στις ελληνικές παροιμίες και τις παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης», *Καφεδρα 11* (2022), σσ. 35-51· S. ΑΗΜΕΤ ΚΕΝΑΥΑ, *Conceptualizations of animals in proverbs of the Pomak language*, Assignment in Cognitive Linguistics, Thessaloniki 2013: School of English - Aristotle University of Thessaloniki· A. ΙΜΑΜ, *Παροιμίες*, 2018, [Http://www.zagalisa.gr/category/diafora/diafora/paroiimies](http://www.zagalisa.gr/category/diafora/diafora/paroiimies) Ανακτήθηκε: 31/8/2023. Εκφράζουμε ιδιαίτερες ευχαριστίες στους Σερβέρ Αχμέτ Κεχαγιά και Ερσίν Μπόζ, που μας γνωστοποίησαν τις καταγραφές παροιμιών με ζώα που είχαν πραγματοποιήσει στην περιοχή Πάγκης. Για την καταγραφή των παροιμιών χρησιμοποιούμε το αλφάβητο της πομακικής που υιοθετήθηκε από το Πομακικό - Ελληνικό Λεξικό RodopSky Dictionary, βλ. Ρ. ΚΑΡΑΧΟΤΖΑ, *RodopSky Dictionary. Ένα μοναδικό ηλεκτρονικό ταξίδι στα λεξικά χρώματα της Ροδόπης*, 2021, <https://www.rodopsky.gr/index.php> Ανακτήθηκε: 5/3/2021.

5. Πβ. ελλην. «Και οι τοίχοι έχουν αυτιά» πβ. 46 Ευρωπαϊκές παραλλαγές στον G. PACZOLAY, *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*, Hobart, Tasmania (Australia) 2002: De Proverbio, σσ. 142-147.

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

stánava, lísnavat vryt barčinyne (Ο γάμος όταν χαλάσει, κλαίνει τα βουνά, ένας γάμος όταν γίνεται, ανθίζουν τα βουνά).

Κυρίαρχο στοιχείο της φύσης αποτελεί ο ήλιος. Ως πηγή του φωτός, συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη της ζωής και την εναλλαγή των εποχών. Η θαλπωρή που μεταδίδει το φως του ήλιου είναι ένα δώρο της φύσης προς όλα τα έμβια όντα: *Slónceno sabáhlajn agýre za vryt dušýne, i za mravojéte i za insánate* (Ο ήλιος το πρωί λάμπει για όλες τις ψυχές, και για τα μυρμήγκια και για τους ανθρώπους).

Οι ανθρώπινες δραστηριότητες εξαρτώνται άμεσα από τον ήλιο. Γι αυτό ο άνθρωπος πρέπει να εκμεταλλευτεί το φως της μέρας: *Agýna slónceno to fáti da si spiš, faj inók déne na mój čeká hajíre* (Όταν ο ήλιος σε πιάσει να κοιμάσαι, εκείνη τη μέρα μην περιμένεις προκοπή). Ταυτόχρονα ο ήλιος αποτελεί προϋπόθεση για να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα: *Akí ni okréje slánce, kak še si išušíme drípyse?* (Αν δεν βγει ήλιος, πώς θα στεγνώσουμε τα ρούχα μας). Μέσα από αυτή τη σύνδεση της δραστηριότητας με το φως διατυπώνεται η σχέση αιτίας και αποτελέσματος που διέπει όλες τις ανθρώπινες πράξεις.

Ο φυτικός κόσμος δίνει την αφορμή στους Πομάκους για να δημιουργήσουν παροιμίες που σχετίζονται με τα δένδρα, τονίζοντας έτσι τη συνάφεια του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Για να επισημάνουν την αιτιακή σύνδεση των γεγονότων, οι Πομάκοι της Ξάνθης λένε: *Adín góram akí su ni lüllé, lístino ni trósu* (Ένα δέντρο αν δεν κουνηθεί, τα φύλλα του δεν κουνιούνται). Παρόμοιο είναι το μήνυμα της παροιμίας: *Akí na sadíš mladík, néma da si najš sénko* (Αν δεν φυτέψεις νεαρό δένδρο, δεν θα βρεις σκιά). Η σημασία αυτής της παροιμίας είναι ότι πρέπει να φροντίζουμε έγκαιρα για κάτι, για να μπορούμε να το απολαμβάνουμε αργότερα.

Πολλές παροιμίες είναι εμπνευσμένες από συγκεκριμένα δένδρα όπως το σκλήθρο, η λεύκη, η μηλιά, η κερασιά, η αχλαδιά. Για το σκλήθρο οι Πομάκοι λένε: *Jélhavy darvá zéteva fajdá* (Του σκλήθρου τα ξύλα του γαμπρού βοήθεια). Η παροιμία δηλώνει ότι τα πεθερικά δεν πρέπει να περιμένουν ιδιαίτερη βοήθεια από τον γαμπρό τους διότι, όπως το ξύλο του σκλήθρου δεν είναι κατάλληλο για το τζάκι, έτσι και ο γαμπρός δεν πρόκειται να υπηρετήσει τους ηλικιωμένους γονείς της συζύγου του.

Από την ψηλοκορμη λεύκη είναι εμπνευσμένη η παροιμία: *Kanákun bója íma, ála sénko néma* (Η λεύκη μπόι έχει, αλλά σκιά δεν έχει), η οποία λέγεται για κάποιον που μπορεί να εντυπωσιάζει εξωτερικά, αλλά δεν μας ικανοποιεί. Ειδικότερα για τα κεράσια, οι Πομάκοι χρησιμοποιούν την ίδια παροιμία με την ελληνική «Όπου ακούς πολλά κεράσια κράτα και μικρό καλάθι»: *Kadéno čúiš mlógu čeréši, as míčko kofínko da ídiš* (Όπου ακούς πολλά κεράσια, με μικρό καλάθι να πας). Παρόμοια με την ελληνική είναι επίσης η παροιμία για τη μηλιά που υπονοεί ότι τα παιδιά παίρνουν τα χαρακτηριστικά των γονιών τους:

Jábalkana ráda pod jábalkono (Το μήλο πέφτει κάτω από τη μηλιά). Το ίδιο μήνυμα διατυπώνεται από μία ακόμα παροιμία των Πομάκων: *Kakúatu je krúšeta, takáta je i upáškata* (Ό,τι είναι η αγλάδα, ίδια είναι και η ουρά της).

Τα λουλούδια στις παροιμίες των Πομάκων αναπαριστούν την ομορφιά της ζωής. Η πιο δημοφιλής παροιμία για τα λουλούδια επισημαίνει πως δεν πρέπει ο άνθρωπος να ξεγελιέται όταν βλέπει κάποιον ευνοϊκό σημάδι, όπως δεν θα πρέπει να ξεγελιέται ότι φτάνει το καλοκαίρι επειδή άνθισε ένα λουλούδι: *As anpó kýtku látu ni duóde* (Με ένα λουλούδι καλοκαίρι δεν έρχεται)⁶.

Όμως, η ομορφιά των λουλουδιών συνυπάρχει με τα αγκάθια τους, τα οποία συμβολίζουν τα βάσανα και τον πόνο. Κατά παρόμοιο τρόπο, η ζωή είναι συυφασμένη με τις δυσκολίες, όπως φαίνεται στην παροιμία: *Triandáfelen agá dragónaš, še tarpiš i búčkalen* (Το τριαντάφυλλο αν σου αρέσει, θα υποφέρεις και το αγκάθι).

Ο φυτικός κόσμος δεν μπορεί να υπάρξει δίχως το στοιχείο του νερού. Γενικότερα, το νερό για τους Πομάκους έχει καθαρτική δύναμη, αλλά δεν μπορεί να εξαγνίσει τον άνθρωπο που πράττει κακές πράξεις: *Vodása peré sícku, ut srámas* (Το νερό ξεπλένει τα πάντα, εκτός από τη ντροπή). Επιπλέον, το νερό θεωρείται τόσο ιερό που το σέβονται ακόμα και τα φίδια: *Aghýna rješ vóda i zpiijéne ne ti hála* (Όταν πίνεις νερό ακόμη και το φίδι δεν σε πειράζει).

Το στοιχείο της βροχής, ως αναγκαίο για την καλλιέργεια της γης, ταυτίζεται με την αναγέννηση της ζωής και την καρποφορία. Στις παροιμίες των Πομάκων η βροχή παρουσιάζεται ως ευλογία: *Dos agá letí, ros sa ráda* (Βροχή όταν βρέχει, το σιτάρι γίνεται) και *Léti, léti dos, da so rodí ros, da jedéme vryt vannós* (Βρέξε, βρέξε να γίνει το σιτάρι, να χορτάσουμε όλοι μαζί). Όμως, η βροχή μπορεί να συνδεθεί επίσης με την καταστροφή ή την προσωπική ζημιά. Αυ-

6. Σε γραπτή μορφή η παροιμία αυτή απαντάται στα κείμενα του Αριστοτέλη («Μία χελιδών έαρ ού ποιεί» Ηθικά Νικομάχεια 1098a). Είναι μία από τις περισσότερο διαδεδομένες ευρωπαϊκές παροιμίες με παραλλαγές σε 49 διαφορετικές γλώσσες της Ευρώπης (G. PACZOLAY, *European Proverbs... ό.π.*, σσ. 49-53). Στην τουρκική υπάρχει με την ίδια διατύπωση: «*Bir çiçekle yaz olmaz*» (Με ένα λουλούδι δε γίνεται καλοκαίρι (Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, *Εθνολογικοί προβληματισμοί από την τουρκική και την ελληνική παροιμιολογία*, Αθήνα 1987, σελ. 125). Στη βουλγαρική γλώσσα η παροιμία έχει δύο μορφές. Η μία είναι όμοια με την πομακική και την τουρκική: *C edna kítka ljato ne dochođa* (Με ένα λουλούδι καλοκαίρι δεν έρχεται, Π. Ρ. СЛАВЕЙКОВ, *Български притчи или пословици и характерни думи*, Част II (О-Я). София 1897: Печатница Ив. П. Даскаловъ и С-не, σελ. 138). Η άλλη παραπέμπει στην αριστοτελική διατύπωση: *Edna ljastovica prolét ne praví* (Ένα χελιδόνι άνοιξη δεν κάνει, Μ. АРНАУДОВ, *Български пословици и гатанки*, София 1940: Хемусъ, печатница „Народенъ печатъ», σελ. 54. Η. ИКОНОМОВ, *Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки*, София 1968: БАН, σελ. 84). Στην νέα ελληνική τη θέση του χελιδονιού / λουλουδιού παίρνει ο κούκος: «Ένας κούκος δε φέρνει την άνοιξη» (Α.Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, *Η παροιμιολογική και παροιμιογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, Αθήνα 1994: Πορεία, σσ. 405-Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (Συγκριτική εξέταση)*, Αθήνα 1985: Εκδόσεις Πατάκη, σελ. 90).

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

τή είναι η έννοια της ακόλουθης παροιμίας, που προσομοιάζει στην ελληνική «Ο βρεγμένος τη βροχή δεν τη φοβάται»: *Akvá se mókre, ne go strah ad daždáne* (Όποιος μουσκεύεται, δεν φοβάται τη βροχή).

Η εικόνα της θάλασσας χρησιμοποιείται στις παροιμίες των Πομάκων ως ένας χώρος πελώριος αλλά και επικίνδυνος. Η αντίστοιχη της ελληνικής παροιμίας «Ο πνιγμένος απ' τα μαλλιά του πιάνεται» στη γλώσσα των Πομάκων είναι: *Agá ránniš faj morénu, ta sa fátaš zad zmíjana opáška* (Αν πέσεις στη θάλασσα, θα πιαστείς στην ουρά του φιδιού). Στην περίπτωση της παροιμίας *Rékana varví, varví, af denízene fláze* (Το ποτάμι προχωράει, προχωράει, στη θάλασσα χύνεται) η θάλασσα συμβολίζει την απεριόριστη δύναμη των πλουσίων που μεγαλώνουν τον πλούτο τους από πολλές πηγές. Το γεγονός ότι λίγα - λίγα τα χρήματα μεταφέρονται από τους φτωχούς προς τους πλούσιους αποδίδεται και σε άλλη παροιμία με τη χρήση του μοτίβου των παραποτάμων που καταλήγουν στους μεγάλους ποταμούς: *Málkana réka fláze faj golémono* (Το μικρό ποτάμι χύνεται στο μεγάλο).

Στη λαϊκή φαντασία των Πομάκων το ποτάμι είναι στοιχείο δύναμης και χρησιμοποιείται για να εκφράσει την αναπότρεπτη εξέλιξη του χρόνου. Σε μία δημοφιλή παροιμία εκφράζεται το μήνυμα ότι όταν κάτι συμβεί, δεν μπορεί να αλλάξει: *Rekána so nadzát na vrášta* (Το ποτάμι πίσω δε γυρίζει). Το ίδιο νόημα εκφράζεται και με διαφορετική διατύπωση σε άλλη παροιμία: *Padínana nadzát ni varví, natpréš varví* (Το ρέμα πίσω δεν πηγαίνει, μπροστά πηγαίνει). Η δύναμη του ποταμού είναι τεράστια: *Rækaskono vódo na móžes da je zastaiš* (Το ποταμίσιο νερό δεν μπορείς να το σταματήσεις). Παρόμοια, στη ζωή, ότι είναι να γίνει, θα γίνει.

Οι καιρικές συνθήκες μνημονεύονται επίσης στις παροιμίες των Πομάκων. Ο καλός καιρός συνδέεται με την ηρεμία και την ευημερία, ενώ η κακοκαιρία ταυτίζεται με τις δυσκολίες της ζωής. Στην ακόλουθη παροιμία, η κακοκαιρία εμφανίζεται ως κάτι παροδικό, σε αντιδιαστολή με την κακία των ανθρώπων που δεν θεραπεύεται: *Lóšoto vréme so napráve, lóšaet čüláek so níkuga ne napráve* (Ο κακός καιρός φτιάχνεται, ο κακός άνθρωπος ποτέ δε φτιάχνεται). Η αντιθετική δομή της παροιμίας (κακός καιρός – αλλάζει vs. κακός άνθρωπος – δεν αλλάζει) στηρίζεται στο επίθετο «κακός» (*loš*) και στην αντιπαραβολή των όρων καιρός – άνθρωπος.

Η καταστροφική δύναμη του κεραυνού ενέπνευσε τη φαντασία των Πομάκων στη δημιουργία παροιμιών όπως η ακόλουθη: *Dur so na lósne, na garmí* (Όσο δεν αστράφτει, δε βροντά). Η παροιμία αυτή υπονοεί πως οτιδήποτε συμβαίνει έχει κάποια αιτία. Το ίδιο νόημα εκφράζεται μέσα από τη σύνδεση καπνού και φωτιάς, ακριβώς όπως και στην ελληνική παροιμία «Όπου υπάρχει καπνός υπάρχει και φωτιά». Οι Πομάκοι της Ξάνθης, αναφερόμενοι στη σχέση φημολογίας και πραγματικότητας, λένε: *Pres ógan túrma na izláze* (Χωρίς φωτιά καπνός δε βγαίνει). Η φωτιά, όμως, συμβολίζει επίσης την καταστροφή, την

οδύνη και τα προβλήματα. Έτσι, στην περίπτωση της παροιμίας *Ógne kadéna ráhne, itám garí* (Η φωτιά όπου πέσει, εκεί καίει) εκφράζεται η πεποίθηση ότι τα προβλήματα γίνονται περισσότερο αισθητά σε εκείνους που τα έχουν και όχι στους υπόλοιπους.

Είδαμε παραπάνω ότι τα στοιχεία της φύσης χρησιμοποιούνται από τους Πομάκους για να εκφράσουν ιδιότητες των ανθρώπων. Η τάση αυτή γίνεται περισσότερο αισθητή στις παροιμίες με ζώα που θα εξετάσουμε παρακάτω.

3. Παροιμίες για τα ζώα

Οι σχέσεις ανθρώπων και ζώων ήταν στενές ανά τους αιώνες. Διαφορετικοί πολιτισμοί ανέπτυξαν χαρακτηριστικούς τρόπους αλληλεπίδρασης με την τοπική πανίδα, καθώς οι άνθρωποι προσπαθούσαν να κατανοήσουν τη συμπεριφορά των ζώων. Ο Mieder έχει δείξει πως οι παροιμίες με ζώα είναι ιδιαίτερα συχνές σε παγκόσμιο επίπεδο και πως πολλές παροιμίες είναι κοινές σε διαφορετικούς πολιτισμούς⁷. Έχει υπολογιστεί ότι το 20% των παροιμιακών τύπων που περιέχονται στον Διεθνή Κατάλογο Παροιμιακών τύπων του Matti Kuusi⁸ περιέχουν εικόνες ζώων⁹. Η συσχέτιση των ζώων με τη ζωή των ανθρώπων στον παροιμιακό λόγο καθιστά τα ζώα «καθρέφτη» της ανθρώπινης φύσης¹⁰.

Για να γίνουν κατανοητές οι παροιμίες με ζώα θα πρέπει να «μεταφραστούν» στον κόσμο των ανθρώπων¹¹, να επαναδιατυπωθούν αντικαθιστώντας το κάθε ζώο με αυτό που μπορεί να συμβολίζει. Ένα συστατικό της συμπεριφοράς ενός ζώου επιλέγεται μετωνυμικά και προβάλλεται μεταφορικά στο επίπεδο της ανθρώπινης συμπεριφοράς¹².

Τα ζώα προσφέρουν στερεοτυπικά μοτίβα για την περιγραφή διαφόρων μορφών συμπεριφοράς των ανθρώπων που δεν είναι αποδεκτές από την κοινότητά τους¹³. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα ζώα διαφοροποιούνται ανάλογα με τις τοπικές γεωγραφικές συνθήκες αλλά και τις πολιτιστικές αξίες

7. W. MIEDER, *Howl like a wolf: Animal proverbs*, Shelburne 1993: The New England Press.

8. O. LAUHAKANGAS, *The Matti Kuusi International Type System of Proverbs*, FF Communications no. 275, Helsinki 2001: Academia Scientiarum Fennica.

9. O. LAUHAKANGAS, «The functions of animal metaphors in proverbs», στον τόμο R. SOARES - O. LAUHAKANGAS (επιμ.) *12th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, ACTAS ICP18 Proceedings*, Tavira 2019: AIP-IAP, σελ. 588.

10. E. LELLI, «Towards a classification...» *ό.π.*, σελ. 142.

11. A. KRIKMAN, «Proverbs on Animal Identity: Typological memoirs», *Folklore* 17 (2001), σελ. 15.

12. K.U. PANTHER - L.L. THORNBURG, «Conceptualizing humans as animals in English verb particle constructions», *Language Value*, 4 (1) (2012), σελ. 79.

13. O. LAUHAKANGAS, «The functions of animal metaphors...» *ό.π.*, σελ. 592.

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

του κάθε λαού¹⁴. Σε παγκόσμιο επίπεδο τα ζώα που εμφανίζονται συχνότερα είναι ο σκύλος, το άλογο και η αγελάδα¹⁵.

Η αντιθετικότητα αποτελεί βασικό γνώρισμα των παροιμιών με ζώα. Στις πομακικές παροιμίες με ζώα ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα δίπολα που δημιουργούνται συσχετίζοντας ζώα με αντίθετες ιδιότητες (π.χ. δυνατό vs. αδύνατο, έξυπνο vs. ανόητο, θύτης vs. θύμα). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σχέση λύκου - προβάτου. Στην παροιμία *Kládaho valkáne da čítva afčéte* (Εβωλαν τον λύκο να φυλάει τα πρόβατα) ο λύκος αντιπροσωπεύει τον κίνδυνο και την αγριότητα και χρησιμοποιείται μεταφορικά για τις περιπτώσεις που επικίνδυνα άτομα επιλέγονται ως φύλακες ανυποψίαστων ανθρώπων. Το δίπολο λύκος - πρόβατο εμφανίζεται επίσης για να μεταφέρει το μήνυμα ότι η απομάκρυνση από την ομάδα ελλοχεύει κινδύνους. Αυτό εκφράζει η παροιμία *Déto ofčínka sa delí ot belúkan fse je jedé valkáni* (Το πρόβατο που χωρίζεται από το κοπάδι πάντα το τρώει ο λύκος). Η διπολική σχέση προβάτου και λύκου (θύμα vs. θύτης) φαίνεται στην παροιμία: *Jágne zdrávo i síten válek ni bíva* (Το αρνί υγιές και ο λύκος χορτάτος δε γίνεται - πβ. ελλην. «Δε γίνεται να έχεις και το σκύλο χορτάτο και την πίτα ακέραιη»).

Παρακάτω θα εξετάσουμε αναλυτικότερα τις παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τα οικόσιτα και τα άγρια ζώα.

3.1. Παροιμίες με οικόσιτα ζώα

Στην πομακική οι παροιμίες με οικόσιτα ζώα φαίνεται ότι είναι περισσότερες από τις αντίστοιχες με άγρια ζώα. Αυτό δείχνει τη στενή σύνδεση των Πομάκων με την κτηνοτροφική ζωή. Ανάμεσα στα οικόσιτα ζώα, αυτό που εμφανίζεται συχνότερα στις παροιμίες των Πομάκων είναι ο σκύλος, ένα ζώο που διακρίνεται για την υπακοή και τη γενναιότητά του. Μία από τις πιο διαδεδομένες παροιμίες στα πομακοχώρια είναι η αντίστοιχη της ελληνικής «Σκυλί που γαβγίζει δε δαγκώνει», μία παροιμία ιδιαίτερα δημοφιλής σε όλη την Ευρώπη¹⁶. Στα πομακοχώρια της Ξάνθης βρίσκουμε δύο βασικές μορφές αυτής της παροιμίας: *Ažóno kúče háfka na hápe* (Όποιο σκυλί γαβγίζει, δε δαγκώνει) και *At patajéno kúče so úplašyj* (Από το σιωπηλό σκυλί να φοβάσαι). Ο σκύλος εδώ συμβολίζει τον οργίλο άνθρωπο, ο οποίος όμως είναι ακίνδυνος. Μία άλλη παροιμία από τα πομακοχώρια διδάσκει ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να είναι έτοιμος να εξημερώσει ένα άγριο σκυλί: *Sas kúčetu svat agá stáníš, tíj agáta si nósi* (Με το σκυλί άμα συμπεθεριάσεις, να κουβαλάς μαζί σου τη βέργα). Κατ' αναλογία, όποιος κάνει παρέα με άξεστους ανθρώπους θα πρέπει να είναι επιφυλακτικός.

14. O. LAUHAKANGAS, «The functions of animal metaphors...» ό.π., σελ. 583.

15. A. KRICKMANN, «Proverbs on Animal Identity...» ό.π., σελ. 12.

16. G. PACZOLAY, *European Proverbs...* ό.π., σσ. 44-47.

Μία άλλη ιδιαίτερα δημοφιλής παροιμία των Πομάκων έχει αρχαίες ρίζες. Στον Αίσωπο και στον Αριστοφάνη¹⁷ μας παραπέμπει η παροιμία *Barzáta kúčka slápy gi ráda* (Η βιαστική σκύλα τυφλά τα γεννάει), η οποία είναι διαδεδομένη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στην Περσία και την Αραβία. Στα πομακοχώρια της Ξάνθης η βιασύνη καταδικάζεται επίσης με την παροιμία *Žóna bórža astaréva bórža* (Όποια βιάζεται γερνάει γρήγορα).

Οι παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης εμφανίζουν τον σκύλο ως ζώο που ζει στην αθλιότητα και την εξαθλίωση. Γι αυτό το λόγο λένε: *Jéftinoto móso i kúčetana go na jedót* (Το φτηνό το κρέας και τα σκυλιά δεν το τρώνε). Αλλού, ο σκύλος εμφανίζεται ως ζώο ανεπίδεκτο μαθήσεως: *Je to úcem i ty abihódeš kákta kúče* (Εγώ σε διδάσκω κι εσύ γυρνάς σα σκύλος). Τα σκυλιά είναι επίσης ταυτόσημα της λαιμαργίας: *Na kúčeštu legálu kókal sa ni naháde* (Στου σκύλου το κρεβάτι κόκαλο δεν βρίσκεται).

Σε άλλη πομάκινη παροιμία ο σκύλος παρουσιάζεται ως υπόδειγμα υπακοής: *Alláh je ne kúče da rýrne lejnagás* (Ο Αλλάχ δεν είναι σκύλος να πηδήξει αμέσως). Το ηθικό δίδαγμα είναι ότι ο Θεός δεν τιμωρεί αμέσως. Σε άλλη περίπτωση, ο σκύλος ταυτίζεται με την ανοησία: *Kúčeto mu béše izgníla upáškana i to béše umrělu za vóda* (Του σκύλου είχε σαπίσει η ουρά στο ποτάμι, κι αυτός πέθανε από δίψα). Η παροιμία αυτή λέγεται για τους ανόητους ανθρώπους που δεν εκμεταλλεύονται τις οφθαλμοφανείς ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται.

Η ελληνική παροιμία «Σκύλος που δε ξέρει να γαβγίσει, φέρνει τον λύκο στη μάντρα» διατυπώνεται στην πομακική ως εξής: *Kúči dénu ni móže da láí, samóset dokára valkát na karýena* (Ο σκύλος που δεν μπορεί να γαβγίσει, μόνος του φέρνει τον λύκο στην πόρτα του).

Το μοτίβο ενός πολύ οικείου στους Πομάκους ζώου, της κατσίκας, χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους ανθρώπους που παρουσιάζονται ως σοβαροί, χωρίς να είναι. Αυτό δηλώνεται με τη παροιμία: *Bráda íma i kózata* (Γένια έχει και η κατσίκα). Ως μέλος ενός κοπαδιού που ακολουθεί υπάκουα τον τσοπάνη, η κατσίκα χρησιμοποιείται μεταφορικά για να μεταφέρει το μήνυμα πως για να ελέγξει κανείς μία ομάδα ανθρώπων, θα πρέπει πρώτα να επηρεάσει τους αρχηγούς τους. Αυτό είναι το μεταφορικό νόημα της παροιμίας: *Fáti kózana sas*

17. Πβ. τον Αίσωπειο μύθο για το γουρούνι και το σκυλί: «Ἔς καὶ κύων περὶ εὐτοκίας ἤριζον. Ἐφῆ δ' ἡ κύων εὐτοκος εἶναι μάλιστα πάντων τῶν πεζῶν ζῶων. Καὶ ἡ ὄς ὑποτυχοῦσα πρὸς αὐτὰ φησίν: Ἄλλ' ὅταν τοῦτο λέγῃς, ἴσθι ὅτι καὶ τυφλοὺς τους σωτῆς σκύλακας τίττεις». Αἰσωπος, *Μύθοι*, εκδ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος, *Αἰσώπειοι μύθοι*, Αθήνα 2005: Ζήτρος, αρ. 409 Παρόμοια εικόνα συναντάμε στον Αριστοφάνη: «Χὴ κώδων ἀκαλανθὶς ἐπειγομένη τυφλά τίττει» (Και η φλύαρη καρδερίνα ἀπὸ τη βιάση της γεννάει τυφλά, *Εἰρήνη* στ. 1078), βλ. Δ. Λογκατος, *Νεοελληνικοὶ παροιμιόμυθοι*, Αθήνα 1998: Ερμής, σελ. 24· Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΗΣ, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικῶν λαῶν... ὁ.π., σελ. 12· Ν. ΚΟΚΚΑΣ, Τα δημοτικὰ τραγούδια των Πομάκων της Θράκης... ὁ.π., σελ. 197.*

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

céna, da ta slédi sürijena (Πιάσε την κατσίκα με την κουδούνα για να σε ακολουθεί το κοπάδι).

Ένα άλλο οικόσιτο ζώο που συνδέεται στενά με τη ζωή των Πομάκων είναι το πρόβατο. Το μαύρο πρόβατο θεωρείται άσχημο. Όταν κάποιος άσχημος άνθρωπος επαίρεται για τη σωματική του εμφάνιση, αυτό ακούγεται αστείο. Ο ακόλουθος παροιμιόμυθος σατιρίζει με ειρωνικό τρόπο αυτή την έπαρση: *Čórnoto černáta afčá “Faf agólana”, vika “ náj su kámatna ja”* (Το μαύρο στο μαύρο πρόβατο «Μέσα στον στάβλο», είπε, «το πιο όμορφο είμαι εγώ»).

Η ταύτιση των προβάτων με τον τσοπάνη οδηγεί στην πίστη ότι τα πρόβατα αποκοτούν τις ίδιες συνήθειες με το αφεντικό τους: *Kakvínu sa ufčéne ajnekózen je ufčárinon* (Όπως είναι τα πρόβατα, ίδιος είναι και ο τσοπάνης). Η παροιμία υπονοεί κατ' αναλογία ότι οι άνθρωποι που λειτουργούν ως ομάδα ταυτίζονται με τον ηγέτη τους.

Ένα ιδιαίτερα δημοφιλές ζώο στις παροιμίες των Πομάκων είναι ο γάιδαρος. Το μοτίβο του γαϊδάρου αναπαριστά συνήθως ένα ζώο εργατικό και υπομονετικό, το οποίο συχνά ταπεινώνεται και στιγματίζεται. Ο γάιδαρος θεωρείται υποδεέστερος από το άλογο. Έτσι η παροιμία *Jáha magárenu dur da nájde kon* (Καβαλάει το γάιδαρο, μέχρι να βρει άλογο) αναφέρεται μεταφορικά στους ανθρώπους που αρκούνται προσωρινά σε μία μέτρια λύση, η οποία δεν τους ικανοποιεί απόλυτα, μέχρι να βρουν κάτι καλύτερο. Ο γάιδαρος χρησιμοποιείται σε μία άλλη παροιμία για να τονίσει ότι ένας ξένος μπορεί εύκολα να σε εγκαταλείψει: *Čúzdo magáre na pot rastaváre* (Το ξένο γαϊδούρι στο δρόμο ξεφορτώνει). Η πίστη ότι δεν θα πρέπει να δίνουμε σημασία σε ανυπόστατες φημολογίες εκφράζεται με την παροιμία: *Nimój slúše kadé revót magáreta* (Μην ακούς πού γκαρίζουν τα γαϊδουρία). Η εικόνα του γέρικου γαϊδουριού εκφράζεται με παροιμίες όπως οι ακόλουθες: *Stárata magáre sas stárata samáre* (Ο παλιός γάιδαρος με το παλιό σαμάρι), *Stáro magáre um zagubílo* (Ο γέρος γάιδαρος το μυαλό του έχασε), *Svózyj si magáreno, da si vávraň komšújene* (Δέσε τον γάιδαρό σου για να πιστεύεις τους γείτονες).

Μία άλλη ελληνική παροιμία που συναντάμε αυτούσια στα πομακοχώρια είναι η ακόλουθη: *Žývi magáre da jeděš zeléno tréno* (Ζήσε γάιδαρε να φας πράσινο χορτάρι, πβ. ελλην. «Ζήσε μαύρε μου να φας τριφύλλι»). Ένας ευφυής παροιμιόμυθος για τον γάιδαρο δείχνει το πώς ένας άνθρωπος που πέφτει θύμα εκμετάλλευσης υποφιάζεται τους κρυφούς στόχους όσων προσπαθούν να του φερθούν καλά, προκειμένου να αποκομίσουν ίδια οφέλη: *Magáre su gu rúknali na svátba i to je reklólu «lí vodána líl darvánasa sa krátíli»* (Τον γάιδαρο τον κάλεσαν σε γάμο και αυτός απάντησε «ή το νερό ή τα ξύλα έχουν τελειώσει»).

Το άλογο θεωρείται ζώο δυνατό, γρήγορο και μεγαλοπρεπές, που χρησιμοποιείται κυρίως από τους άρχοντες. Για το λόγο αυτό η αξία του αλόγου δεν πρέπει να αμφισβητείται: *Harísanute kóne zabíte se ne glódat* (Του χαρισμένου

αλόγου τα δόντια δεν πρέπει να κοιτιούνται)¹⁸. Το άγριο άλογο δύσκολα συλλαμβάνεται, δίνοντας αφορμή για τη δημιουργία της παροιμίας: *Kónen sa ni móže fáti sas prázan kufín* (Το άλογο δεν μπορεί να πιαστεί με άδειο καλάθι). Το μήνυμα εδώ είναι ότι κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να δαλεάσει τους άλλους με ευτελείς τρόπους.

Για τους φτωχούς και κακομοίρηδες που δείχνουν έπαρση λέγεται η παροιμία: *Ajrání néma za rjénje, sas kon hódí na ríkanje* (Αριάνι δεν έχει να πιει, με άλογο πάει να κατοικήσει). Όταν οι αδύναμοι άνθρωποι εμπλέκονται σε καβγάδες δυνατών και βρίσκουν άδικα τον μπελά τους ταιριάζει η φράση: *Kóne sa típat i ubívat sa magáretana* (Τα άλογα κλωτσούνται, αλλά πεθαίνουν τα γαϊδούρια).

Η εικόνα του μουλαριού συνήθως συνδέεται με το πείσμα και τη νευρική κούραση. Γι αυτό οι Πομάκοι λένε: *Akú ímaš nafelíta múle, prémeni go* (Αν έχεις νευρικό μουλάρι, άλλαξέ το), καταδικάζοντας έτσι την οξυθυμία. Όμως, οι άνθρωποι δεν θα πρέπει να ξεγελιούνται από την εξωτερική εμφάνιση ενός μουλαριού: *Ot gróžno múle nimój to strah, ot híbavo múle da to je strah* (Από άσχημο μουλάρι να μη φοβάσαι, από όμορφο μουλάρι να φοβάσαι). Η δύναμη του μουλαριού δεν είναι φανερή: *Azáta javáš múle tórne, mlógu to bulí* (Όταν ένα ήρεμο μουλάρι σε χτυπήσει, πολύ σε πονάει). Κατά παρόμοιο τρόπο, όταν ένας φιλήσυχος άνθρωπος χάσει την ψυχραιμία του, μπορεί να γίνει πολύ σκληρός και να αντιδράσει με βίαιο τρόπο.

Οι γάτες θεωρούνται ζώα ευλύγιστα, ανεξάρτητα και σύμβολα εξυπνάδας. Έτσι οι Πομάκοι, για να δηλώσουν ότι κανείς δεν μπορεί να κοροϊδέψει κάποιον έξυπνο άνθρωπο, δανείζονται από τη φύση την εικόνα της ευλύγιστης γάτας: *Kóte na garbóp ni páda* (Η γάτα με την πλάτη της δεν πέφτει). Για τους ύπουλους ανθρώπους που φάχνουν την κατάλληλη ευκαιρία για να καταλήξουν στον σκοπό τους με πλάγιο τρόπο λέγεται: *Kótetono rodropskono po goléma jo* (Ο πισινός της γάτας είναι πιο μεγάλος). Για τις γάτες λέγεται επίσης η παροιμία που είναι διαδεδομένη σε 46 ευρωπαϊκές γλώσσες¹⁹: *Kuzáno néma kóteno rjépkot múškyne* (Όταν λείπει ο γάτος χορεύουν τα ποντίκια).

Οι πετεινοί για τους Πομάκους της Ξάνθης συμβολίζουν την έριδα και τις λογομαχίες. Έτσι, η παροιμία *Kadéno pétlovene kukóvot, namój varvá blíško* (Όπου τα κοκκόρια λαλούν μην πηγαίνεις κοντά) αποτελεί ουσιαστικά μία συμβουλή αποφυγής των καβγάδων. Η ελληνική παροιμία «Όπου λαλούν πολλοί κοκκόροι αργεί να ξεμερώσει» εκφράζεται με την ίδια διατύπωση στην πομακική: *Kadéna rajót mlógo petlý argísava da so sóvne*.

Οι κότες στην παροιμιολογία των Πομάκων χρησιμοποιούνται με μειωτική σημασία. Ως αδύναμο και κακομοίρικο ζώο εμφανίζεται η κότα στην παροιμία: *Glánna kokóška próso sání* (Νηστικιά κότα κεχρί ονειρεύεται – πβ. ελλην. «Ο

18. Παραλλαγές σε 48 ευρωπαϊκές γλώσσες βλ. G. PACZOLAY, *European Proverbs... ό.π.*, σσ. 54-58.

19. βλ. G. PACZOLAY, *European Proverbs... ό.π.*, σσ. 114-119.

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

νηστικός πίτες ονειρεύεται»). Στην ακόλουθη παροιμία η εικόνα της κότας είναι πάλι αρνητική: *I kukóškana íma krilá, alá na krilí* (Κι η κότα έχει φτερά, αλλά δεν πετάει). Το κακάρισμα της κότας είναι θορυβώδες. Η ακόλουθη παροιμία χρησιμοποιείται για να σατιρίσει αυτούς που κάνουν κάτι ασήμαντο με πολύ φασαρία: *Snéla kukóškata jájcu i ut krékanje cála mahaláta čúila* (Κατέβασε η κότα ένα αυγό και από το κακάρισμα το άκουσε όλη η γειτονιά).

Όμως, ακόμα κι από μία καχεκτική κότα, μπορεί να προκύψει κάτι καλό: *Černána kukóška bály jajcá rážda* (Μαύρη κότα, άσπρα αυγά γεννάει). Το ίδιο ακριβώς νόημα εκφράζει η ακόλουθη παροιμία, χρησιμοποιώντας την εικόνα ενός άλλου ζώου, του βουβαλιού: *Bevolícasa je černa, áma béličku prěsnu dují* (Το βουβάλι είναι μαύρο, αλλά κατάσπρο γάλα δίνει).

Οι Πομάκοι χρησιμοποιούν την αγελάδα, ως οικείο προς αυτούς ζώο, για να υπαινιχθούν αναλογίες με τη ζωή των ανθρώπων. Για όσους καταστρέφουν τα καλά που οι ίδιοι έχουν κάνει χρησιμοποιείται η ακόλουθη παροιμία: *Krávana agá narólni kublícana prěsnu, tórne je ta je izlé* (Η αγελάδα όταν γεμίσει το δοχείο με γάλα, την κλωτσάει και τη χύνει). Σε μια άλλη παροιμιακή εικόνα η αγελάδα περιποιείται πρώτα το μοσχάρι της, δίνοντας αφορμή για παραλληλισμό με τον άνθρωπο, ο οποίος φροντίζει πρώτα τους δικούς του συγγενείς και ύστερα τους άλλους: *Sáeka kráva néjnutu téle líže* (Κάθε αγελάδα το δικό της μοσχάρι γλύφει).

3.2. Παροιμίες με άγρια ζώα

Ανάμεσα στα άγρια ζώα που πρωταγωνιστούν στην παροιμιολογία των Πομάκων ξεχωρίζουν ο λύκος, η αλεπού, ο λαγός, τα πουλιά και τα φάρια. Το πιο συχνά εμφανιζόμενο άγριο ζώο είναι ο λύκος. Ο λύκος θεωρείται γενικά ζώο μοχθηρό και λαίμαργο. Προκαλεί τρόμο στους ανθρώπους και χρησιμοποιείται σε πολλές παροιμίες ως ταυτόσημο του κινδύνου απώλειας ζωής. Μόνο κάποιος νεκρός δεν έχει λόγο να φοβάται τον λύκο: *Annó magáre umréno gu je ne strah ut valkát* (Ένας γάιδαρος πεθαμένος το λύκο δεν τον φοβάται)²⁰.

Οι άνθρωποι φοβούνται ακόμα και να αναφέρουν το όνομά του λύκου, γιατί μπορεί ξαφνικά να εμφανιστεί μπροστά τους: *Srómeni valkáne da ti dójde na pragáne* (Θυμήσου το λύκο για να σου έρθει στο κατώφλι της πόρτας). Η συγκεκριμένη παροιμία αναφέρεται μεταφορικά στο κουτσομπολιό. Ακόμα κι αν παρουσιαστεί με διαφορετική όψη, ο λύκος παραμένει επικίνδυνος: *Valkýt si je*

20. Πβ. ελλην. «Ο βρεγμένος τη βροχή δεν φοβάται». Σε άλλη πομάκινη παροιμία το ίδιο λέγεται και για το άλογο: *Umrátono kóne ad valkáne ne go strah* (Το πεθαμένο άλογο από τον λύκο δε φοβάται). Πβ. βουλγ. *Умрял кон от вълци не го е страх* (Το πεθαμένο άλογο από λύκους δε φοβάται). Ц. МИНКОВ, *Пословици, поговорки, гатанки... ό.π.*, σελ. 459.

promenil koznŕyta, hŕjjet si ne promenil (Ο λύκος το μαλλί του άλλαξε, τη συνήθειά του δεν άλλαξε).

Ο φόβος των ανθρώπων είναι δικαιολογημένος γιατί ο λύκος δεν κάνει διακρίσεις, αλλά καταβροχθίζει τα πάντα: *Valkŕn jedŕ i ad brajŕnyne* (Ο λύκος τρώει κι από τα μετρημένα). Μπορεί μάλιστα να επιτεθεί όταν οι άνθρωποι μένουν αδρανείς: *Valkŕn klŕpiš i tŕj dŕvi* (Τον λύκο κοιτάς ανοιγοκλείνοντας τα μάτια κι αυτός στραγγαλίζει).

Σε άλλες περιπτώσεις η μορφή του λύκου χρησιμοποιείται για να μεταφέρει το μήνυμα πως μία εργασία μπορεί να είναι επιτυχής μόνο όταν οι άνθρωποι αγωνιστούν οι ίδιοι για την ολοκλήρωσή της: *Valkŕn šŕjena mu je debŕl, ŕti rŕbuti samŕ* (Ο λαϊμός του λύκου είναι παχύς, γιατί δουλεύει μόνος του). Το μήνυμα ότι πρέπει να βασιζόμαστε στις δικιές μας δυνάμεις εκφράζεται επίσης με την παροιμία: *Valkŕt sas porŕčka be umrŕl ut ŕdglade* (Ο λύκος με την παραγγελία πέθανε από την πείνα).

Η εικόνα της αρκούδας ταυτίζεται με το μεγάλο μέγεθος και τη δύναμη. Για να δείξουν ότι κάποιος είναι πολύ θαρραλέος, οι Πομάκοι χρησιμοποιούν τη φράση: *Izŕ ukrŕde mečkŕnoto pŕto* (Αυτός έκλεψε της αρκούδας την πίτα). Η παροιμία *Hŕbavata krŕša fse mečkata jedŕ* (Το καλό αγλάδι πάντα η αρκούδα το τρώει) τονίζει πως στη ζωή οι δυνατότεροι είναι αυτοί που τελικά επικρατούν. Ένα τόσο δυνατό ζώο κανείς δεν μπορεί να το τρομάξει με αδύναμα όπλα: *Mŕčkasa ud rŕsetu ni plŕši* (Η αρκούδα από κόσκινο δε φοβάται). Κατ' αναλογία, τους δυνατούς ανθρώπους δεν μπορεί κανείς εύκολα να τους νικήσει. Για την αρκούδα λέγεται επίσης η παροιμία που έχει την ίδια ακριβώς διατύπωση με την αντίστοιχη ελληνική: *Glŕdna mečka hŕto na iŕtŕ* (Νησιτική αρκούδα χορό δε χορεύει).

Η αλεπού ταυτίζεται με την πονηριά, την κλοπή και την αναστάτωση. Όμως, ο λαός εκφράζει τη βεβαιότητα ότι οι πονηροί στο τέλος πάντοτε ξεφεύγουν: *Annŕ kurnŕz lesŕca zad ŕpaškata na fŕta sa* (Μια πονηρή αλεπού από την ουρά δεν πιάνεται). Το αντίθετο νόημα διατυπώνεται με την παροιμία *Hytrŕna lisŕca ŕt gazŕne so fŕta* (Η πονηρή αλεπού από τον πισινό πιάνεται)²¹.

Τα πουλιά στη λαϊκή φαντασία των Πομάκων συνήθως συμβολίζουν την ελευθερία, την ειρήνη και την αθωότητα. Στην ακόλουθη παροιμία το πουλάκι είναι ταυτόσημο της καλοσύνης: *Aŕŕna dŕvom pŕlence som, aŕŕna ištŕm svŕnence som* (Όταν δίνω πουλάκι είμαι, όταν ζητάω γουρουνάκι είμαι). Το αντίστοιχο νόημα για τον κόσμο των ανθρώπων είναι ότι όταν προσφέρουν γίνονται αρεστοί, όταν όμως ζητούν κάτι από τους άλλους είναι ανεπιθύμητοι. Η εικόνα του πουλιού χρησιμοποιείται επίσης για να εκφράσει τη νοσταλγία της οικογένειας και της πατρίδας: *I pŕlenceto bŕše plŕkala za gnŕzdotu* (Και το πουλί είχε κλάψει για τη φωλιά του).

21. Η δομή της παροιμίας αυτής παραπέμπει στην ελληνική «Το έξυπνο πουλί από τη μύτη πιάνεται». Η ίδια παροιμία λέγεται ακριβώς έτσι στα πομακοχώρια της Ξάνθης: *Hŕtronoso pŕle ad nusŕne so fŕta* (Το έξυπνο πουλί από τη μύτη του πιάνεται).

Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα

Ο λαγός στις παροιμίες των Πομάκων συμβολίζει την ταχύτητα και την ικανότητα διαφυγής. Αυτό φαίνεται στην παροιμία: *Agá zájkon barčínono privalí, ti mi li ríkaj* (Άμα ο λαγός περάσει το βουνό, πυροβόλα όσο θες), που δείχνει την ανάγκη να γίνεται κάτι εγκαίρως. Ο λαγός χρησιμοποιείται από τους Πομάκους και σε μία άλλη παροιμία, που απαντάται και σε 39 ευρωπαϊκές γλώσσες²²: *Dve zájka nimóš so firi, ti edín še fíreš* (Δυο λαγούς μην κυνηγάς, εσύ τον ένα θα κυνηγάς)²³.

Το φίδι ταυτίζεται με την έννοια της απειλής και του αρχέγονου κακού, το οποίο παραμονεύει παντού: *Zmíjena faj rékana put kámene žuvé* (Το φίδι στο ποτάμι, κάτω από την πέτρα ζει). Παρόμοια, στη ζωή των ανθρώπων, το κακό κρύβεται, αλλά μπορεί ανά πάσα στιγμή να κάνει αισθητή την παρουσία του.

Στις παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης το φάρι εμφανίζεται ως εκλεκτή τροφή, που όμως δεν συλλαμβάνεται εύκολα: *Sas vdiŕčeno gúma rybá so na fáta* (Με τρύπιο κανάτι φάρι δεν πιάνεται). Όμως, δεν πρέπει να αναμένονται σπουδαία αποτελέσματα όταν ο άνθρωπος ψάχνει σε λάθος τόπο: *Faf blítka vóda jédra rýba nimóš tráši* (Σε ρηχό νερό μεγάλο ψάρι μην ψάχνεις). Με την εικόνα του ψαριού μεταδίδεται επίσης το μήνυμα πως δίχως κόπο τίποτα δεν επιτυγχάνεται: *Sas sího gos rýba ne fáta sa* (Με στεγνό πεισινό φάρι δεν πιάνεται - πβ. ελλην. «Βρέξε κώλο, να φας φάρι»).

Η χελώνα στους Πομάκους της Ξάνθης συνήθως αναπαριστά τη βραδύτητα, αλλά και την κρυμμένη δύναμη. Αυτό φαίνεται στην παροιμία: *Žalvújeno žoby ro so jáky* (Της χελώνας τα δόντια είναι πιο δυνατά). Το σκληρό κέλυφος της χελώνας χρησιμοποιείται στην ακόλουθη παροιμία για δείξει πως οι φαινομενικά αδύνατοι μπορεί τελικά να αποδειχθούν σκληροτράχηλοι: *Žalvújena samár na kóršešo koláj* (Της χελώνας το καβούκι δεν έσπαζε εύκολα). Ως αργό ζώο εμφανίζεται η χελώνα στην ακόλουθη παροιμία, όπου καταδικάζεται η ζήλεια: *Žólta be vídæla kon da putkuvána i vdígnala be i ta nužóna* (Η χελώνα είχε δει άλογο να πεταλώνουν και σήκωσε κι αυτή το πόδι της). Το βαθύτερο μήνυμα της παροιμίας αυτής είναι ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει να προσπαθούν να μοιάσουν στους άλλους, όταν αυτό ξεπερνά τις δικές τους δυνατότητες. Γενικά, για τους Πομάκους, η χελώνα είναι ένα αξιοσέβαστο ζώο, λόγω των πολλών χρόνων που ζει: *Žólta pribi giñéha da zberéš, jérabica pribi sevára da zberéš* (Χελώνα σκότωσε αμαρτία να μαζέψεις, τρυγόνι σκότωσε αξία να μαζέψεις).

22. G. PACZOLAY, *European Proverbs...* ό.π., σσ. 334-337.

23. Πβ. ελλην. «Όποιους κυνηγεί δύο λαγούς, δεν πιάνει κανένα», Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΗΣ, *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών...* ό.π., σελ. 115· πβ. βουλγ. *Koúto zoni dva zaeka u dvata iznyca* (Όποιος κυνηγεί δύο λαγούς και τους δύο χάνει), Ц. МННКОВ, *Пословици, поговорки, гатанки*, М. Арнаудов, И. Бурин, X. Вакарелски, П. Диневко, Д. Осинин (επιμ.), *Българско Народно Творчество*, Том 12. София 1963: Български писател, 224· Н. НКОНОМОВ, *Балканска народна мъдрост...* ό.π., σελ. 120.

Νικόλαος Θ. Κόκκας

Θα κλείσουμε με μία σύντομη αναφορά στα έντομα. Το μυρμήγκι, ως μικρού μεγέθους πλάσμα, αναπαριστά τον ανυπεράσπιστο άνθρωπο. Για να μεταδοθεί το μήνυμα ότι όποιος ενοχλεί τους άλλους, όσο ακίνδυνος κι αν φαίνονται, θα υποστεί τις συνέπειες, λέγεται η παροιμία: *I mrafkana akí doprés, še ta ihápe* (Ακόμα και το μυρμήγκι αν πειράξεις, θα σε δαγκώσει). Το κουνούπι θεωρείται επίσης ως κάτι μικροσκοπικό: *Kómáran na nékven kantár je bin kilo* (Το κουνούπι στη δική του ζυγαριά είναι χίλια κιλά). Στη φράση αυτή επισημαίνεται ότι συχνά οι εγωιστές επιμένουν σε αβάσιμες απόψεις. Ένα άλλο μικρό αλλά και ενοχλητικό έντομο είναι ο ψύλλος, ο οποίος χρησιμοποιείται για να τονίσει ότι δεν πρέπει να καταστρέφουμε κάτι για ασήμαντο λόγο: *Za jennó bóhha jurgán sa ni izgáre* (Για έναν ψύλλο πάπλωμα δεν καίγεται).

4. Συμπεράσματα

Στους Πομάκους της Ξάνθης ο παροιμιακός λόγος λειτουργεί ως αναπόσπαστο τμήμα της γλωσσικής τους επικοινωνίας. Μέσα από στερεοτυπικές εκφράσεις που έχουν συνήθως διδακτικό περιεχόμενο, οι παροιμίες των Πομάκων διαδόθηκαν από γενιά σε γενιά και από στόμα σε στόμα μεταφέροντας έναν τεράστιο όγκο πολιτισμικής γνώσης.

Στις παροιμίες για τη φύση και τα ζώα διαπιστώνουμε την ύπαρξη πλούσιου λεξιλογίου που συμπεριλαμβάνει εικόνες των στοιχείων της φύσης, του φυτικού κόσμου, των ποταμών, των βουνών, της θάλασσας, των οικόσιτων και των άγριων ζώων. Οι περισσότερες παροιμίες που σχετίζονται με κάποιο ζώο εμπεριέχουν είτε κάποιο από τα φυσικά του γνωρίσματα είτε αυτό που μπορεί να συμβολίζει το συγκεκριμένο ζώο για τους ανθρώπους. Παρόμοια, οι παροιμίες που σχετίζονται με τη φύση εκφράζουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά μέσα από τη μεταφορική χρήση του λόγου.

Η συχνότητα εμφάνισης εικόνων της φύσης και των ζώων στις παροιμίες των Πομάκων είναι ενδεικτική της σημασίας τους για την αποτύπωση των πολιτιστικών αξιών της εθνοτικής τους ομάδας. Οι παροιμίες για τη φύση και τα ζώα, προωθώντας θετικές αξίες και καταδικάζοντας ανεπιθύμητες συμπεριφορές, λειτουργούν ως προσδιοριστικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας των Πομάκων.

Η «ΓΛΥΚΟΠΙΚΡΗ ΜΑΓΕΙΑ» ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ
ΣΤΗ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

Ο διηγηματογράφος της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς και φιλόλογος Χριστόφορος Μηλιώνης (1932-2017) είναι γνωστός στις παπαδιαμαντικές σπουδές κυρίως με τη δεύτερη ιδιότητά του, του κριτικού¹. Το 1991, στο Α΄ Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη, καταθέτει την ανατρεπτική πρόταση να εξαιρεφθεί από τους γραμματολόγους και τους ερευνητές της νεοελληνικής φιλολογίας ο αμφιλεγόμενος όρος *ηθογραφία* και τα παράγωγά του². Ο Μηλιώνης στο σχετικό δημοσίευσμά του εστιάζει, με επίκεντρο το έργο του Παπαδιαμάντη, στην αρνητική αξιολογική διάσταση που η ηθογραφία αποκτά στα κείμενα των Γιώργου Θεοτοκά και Κ. Θ. Δημαρά και στην ισχυρή επίδραση αυτής της λογοθετικής κατασκευής της γενιάς του '30 στη νεότερη κριτική, η οποία επιτείνει τη σύγχυση για το γραμματολογικό περιεχόμενό της με την εισαγωγή σύνθετων ορολογιών, όπως «ηθογραφικός νατουραλισμός» ή «εξπρεσιονιστική» και «ανανεωμένη» ηθογραφία. Ο πλέον συστηματικός μελετητής του ελληνικού ηθογραφικού διηγήματος Mario Vitti εκτιμά ότι ο Μηλιώνης «πρότεινε πολύ σοφά να καταργήσουμε» τον όρο ηθογραφία³ και ο κριτικός Αλέξης Ζή-

1. Μία προφορική εκδοχή του κεμένου ανακοινώθηκε στο Δ΄ Διεθνές Συνέδριο για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη: *Η διαχρονία του Παπαδιαμάντη (λογοτεχνία, ζωγραφική, θέατρο, κινηματογράφος, τηλεόραση, μουσική)* το οποίο διοργάνωσε η Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών στη Σκιάθο (23-26 Σεπτεμβρίου 2021) και στην Αθήνα (14-15 Οκτωβρίου 2021).

2. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, «Ο Παπαδιαμάντης και η Ηθογραφία (Η: Ηθογραφίας αναίρεσις)», *Γράμματα και Τέχνες* 64-65 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1992), σσ. 59-65. Αναδημοσιεύσεις: Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, *Σημιαδιακός κι Αταίριαστος*, Οι νεώτεροι για τον Παπαδιαμάντη 4, Αθήνα 1994: Νεφέλη, σσ. 47-72· Ο Ίδιος, «Παπαδιαμάντης και Ηθογραφία ή Ηθογραφίας αναίρεσις», στο *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Σκιάθος 20-24 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1996: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών – Δόμος, σσ. 15-32. Για τις θέσεις και την απήχηση του μελετήματος βλ. και Δ.Α. Χριστοπούλου, *Χριστόφορος Μηλιώνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του*, Διδακτορική διατριβή, Λευκωσία 2023: Πανεπιστήμιο Κύπρου – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 521-522.

3. Μ. ΒΙΤΤΙ, «Νατουραλισμός ή/και ηθογραφία: Μια επισκόπηση», στο Ελ. Πολιτοπούλου-Μαρμαρινού – Β. Πατσιογ (επιμ.), *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις – Μετασχηματισμοί – Όρια*, Αθήνα 2008: Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας – Μεταίχιμο, σελ. 93.

ρας επικροτεί το «μεθοδικά αναπτυγμένο και γεμάτο εύστοχους ειρωνικούς σχολιασμούς μελέτημά» του⁴.

Μετά το αναθεωρητικό αίτημα του Μηλιώνη για «απόρριψη του όρου ηθογραφία», ακολουθούν ποικίλες φιλολογικές προσεγγίσεις που τον οριστικοποιούν στη γραμματολογία ως «ένα[ν] ιστορικά προσδιορισμένο όρο»⁵. Διευκρινίζεται πως οι αιτιάσεις της γενιάς του '30: α. αυθαίρετα ταυτίζουν το σύνολο των ηθογραφικών εκδοχών με την εξιδανίκευση της ελληνικής υπαίθρου στην *ειδυλλιακή αγροτική ηθογραφία*⁶, β. παρακάμπτουν τη δεσπόζουσα πρόθεση του ηθογραφικού διηγήματος να αναπαραστήσει τα πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του νεοσύστατου ελληνικού έθνους-κράτους⁷ και γ. παραγνωρίζουν ότι συγκροτεί μία απόπειρα των λόγιων κύκλων του ύστερου 19ου αιώνα για δημιουργία εθνικής πεζογραφίας, που πριμοδοτεί μέσα από τον λαϊκό πολιτισμό την κατασκευή του έθνους, αναδεικνύει ότι εκλαμβάνεται τότε ως ελληνικότητα και ταυτοχρόνως συμβαδίζει με τις ευρωπαϊκές λογοτεχνικές αναζητήσεις της περιόδου⁸. Ο Μιχαήλ Μητσάκης επιβεβαιώνει πως στη μεταιχμιακή για την Ελλάδα σύγχρονή του περίοδο, όπου η «φυλή» είναι «κατά τὸ ἥμισυ ἔτι ἀνεξάρτητο[ς] καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ δούλη», «φιλολογία [= λογοτεχνική αφήγηση] ὑπὸ τὴν καθαιρὸ ἔννοιαν τῆς λέξεως δὲν ἤμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὑπάρχει παρ' ἡμῖν ἀλλὰ τώρα ἀκριβῶς πρόκειται νὰ δημιουργηθῆ»⁹.

4. ΑΛ. ΖΗΡΑΣ, «Ηθογραφίας εγκώμιον ἢ ηθογραφίας καταδίκη; Ιστορικά ενός αμφιλεγόμενου είδους και ενός πολυπαθούς όρου», *Νέα Εστία* 1730 (Ιανουάριος 2001), σελ. 92.

5. Α. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Αστικό και επαρχιακό τοπίο στην ελληνική ηθογραφία: από την αμφιταλάντευση στην επικράτηση του επαρχιακού», στο ΕΥ. ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ – Β. ΠΑΤΣΙΟΥ – ΟΥ. ΠΟΥΛΚΑΝΑΡΙΩΤΗ (επιμ.), *Η ποιητική του τοπίου. Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου της ΕΕ-ΓΣΓ σε συνεργασία με τον Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών - ΠΕ / ΕΙΕ*, τόμ. Α', Αθήνα 2019: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών - Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, σελ. 213.

6. Π. ΒΟΥΓΟΥΡΗΣ, *Ως εις Καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995: Νεφέλη, σσ. 247-262.

7. Δ. ΤΖΙΩΒΑΣ, «Περι-γράφοντας το έθνος: μια επανεξέταση της ηθογραφίας», στο *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*, Ηράκλειο 2017: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 111-160.

8. ΑΝ. ΤΖΟΥΜΑ, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας. Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος*, Αθήνα 2007: Μεταίχμιο, σσ. 122-128' Α. ΑΜΗΝΤΕΛΑΧΑΜΙΝΤ, *Φύλο, εθνική ταυτότητα και λογοτεχνία: όψεις της διάδρασης του κοινωνικού και κειμενικού στην ελληνική πεζογραφία, τέλη 19ου – αρχές 20ού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Μυτιλήνη 2015: Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Σχολή Κοινωνικών Επιστημών – Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, σσ. 24-28, 84-89' Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Η ηθογραφία και τα πεζογραφήματα του Κώστα Κρυστάλλη: προϋποθέσεις μιας επανεκτίμησης», *Νέα Εστία* 1886 (Μάρτιος 2021), σσ. 177-180, όπου και συγκεντρώνεται η σχετική βιβλιογραφία.

9. Μ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, «Η φιλολογική κίνησης παρ' ημῖν. Εν αθηναϊκόν μυθιστόρημα», *Αττικόν Μουσείον Γ'*: 18 (1 Δεκεμβρίου 1890), σσ. 184-185.

Η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

Εντούτοις, η κεντρική μας θέση είναι πως ο Μηλιώνης, ο οποίος παράλληλα προχωρά σε πολύ ενδιαφέρουσες αναγνώσεις διηγημάτων του Παπαδιαμάντη που κατά βάση ανθολογούνται στα σχολικά εγχειρίδια της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης¹⁰, απαιτώντας να διαγραφεί ο όρος ηθογραφία από τις νεοελληνικές σπουδές δεν μιλά μόνο ως φιλόλογος για τον Παπαδιαμάντη και τη γενιά του 1880, αλλά συνάμα και ως λογοτέχνης για την κατηγοριοποίηση της δικής του διηγηματογραφίας. Τα διηγήματα του Μηλιώνη συμπορεύονται με τις αφηγηματικές επιλογές του Δημήτρη Χατζή. Η εκδοτική ομάδα του πρωτοποριακού περιοδικού *Ενδοχώρα* των Ιωαννίνων, στην οποία μετέχει ενεργά ο Μηλιώνης, αναγνωρίζει ως ορόσημο τη διηγηματογραφία του Χατζή για τη μεταπολεμική λογοτεχνική στροφή προς την εντοπιότητα¹¹. Ο Χατζής θεωρείται συνεχιστής της ρεαλιστικής πεζογραφίας των Γ. Μ. Βιζυηνού, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και Κωνσταντίνου Θεοτόκη και ανανεωτής στη μεταπολεμική λογοτεχνία της παράδοσης της «παλιάς ηθογραφίας», εφόσον με «αντιρομαντισμό» και κριτική προοπτική συνδέει τη θεματική της ταραγμένης δεκαετίας του 1940 με αντιπροσωπευτικούς μυθοπλαστικούς τύπους της γενιάς του 1880¹².

Η πρώτη έκδοση του *Τέλους της μικρής μας πόλης* στο Βουκουρέστι (1953) αποτιμάται από τη Μέλπω Αξιώτη ως «μια απ' τις καλές ελληνικές ηθογραφίες της χιλιοπαιδεμένης ελληνικής επαρχίας»¹³ και ο Γεράσιμος Σταύρου το 1962, χαιρετίζοντας στην εφημερίδα *Αυγή* την επεξεργασμένη τμηματική δημοσίευση των διηγημάτων στις σελίδες του περιοδικού *Επιθεώρηση Τέχνης*, αναρωτιέται «αν η ελληνική επαρχία ξαναγνώρισε τέτοιες κάθετες τομές απ' την

10. Βλ. αναλυτικά: Δ.Χ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Το φιλολογικό έργο του Χ. Μηλιώνη», *Μανδραγόρας* 42 (Μάιος 2010), σσ. 108-109· Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ – Λ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Βιβλιογραφία Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη 1879-2018*, Αθήνα 2022: Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών, εγγραφές: E3388, E3420, E3563, E4056, E4230, E4255, E4410, E4427, E4986, E5037, E5068, E5069, E5188, E5359, E5360. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.papadiamantis.net/aleksandros-papadiamantis/meletes/vivliografia> (τελευταία πρόσβαση 20/09/2023).

11. Θ. Β. ΚΟΓΚΚΟΥΛΟΣ, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2012: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, σσ. 144-148.

12. Γ.Δ. ΠΑΓΑΝΟΣ, «Δημήτρης Χατζής, Απόπειρα αποτίμησης», στο *Αναζητήσεις στη σύγχρονη πεζογραφία. Κριτικά μελετήματα*, Αθήνα 1984: Καστανιώτης, σελ. 75· Ο Ίδιος, «Δημήτρης Χατζής», στο Τ. ΚΑΡΒΕΛΗΣ – Αλ. ΚΟΤΖΙΑΣ – Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ – Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ – Σπ. ΤΣΑΚΝΙΑΣ (επιμ.), *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμ. Η', Αθήνα 1988: Σοκόλης, σσ. 178, 183, 185, 191· Χρ. Α. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗ, *Δημήτρης Χατζής: Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2011: Ζήτηρ, σελ. 7.

13. Ν. ΓΟΥΛΑΝΔΡΗΣ, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα 1991: Γνώση, σελ. 823.

πεζογραφία μας»¹⁴. Η δεύτερη πλήρως αναθεωρημένη έκδοση του 1963 από την *Επιθεώρηση Τέχνης*¹⁵ χαρακτηρίζεται από τον Στέφανο Ροζάνη «μελέτη» της μετασχηματιζόμενης ελληνικής επαρχίας¹⁶, ενώ ο Δημήτρης Ραυτόπουλος συνδυάζει τα δρώντα πρόσωπα της συλλογής του Χατζή με τους ήρωες και τις ηρωίδες του Παπαδιαμάντη:

Χωρίς άλλο, η θεία μας η Αγγελική είναι μια επιβίωση από τις Σκιαθίτισσες γριές, την Αποσώστρα, τη Λούκαινα, τη Συντέκνισσα, που φέρνει την καρτερία, τη γλύκα της ταπεινής τους σοφίας και της αθωότητας με την ατοφιοσύνη, τη στοργαγυλάδα του λαϊκού λόγου ώς τις μέρες της κατοχής — της μεγάλης πονηριάς. [...]

Αυτά με τους τελευταίους αγαθούς της μικρής μας πόλης. [...] Συνεχίζοντας την ύστερη σελίδα του Παπαδιαμάντη, έρχονται να μας ιστορήσουν στο ίδιο γλυκό ήθος τη μεταγενέστερη περιπέτεια της υποταγής¹⁷.

Η συνάφεια του Χατζή με τον Παπαδιαμάντη έχει παρατηρηθεί και συζητηθεί από διάφορους ερευνητές, όπως τους Ζήσιμο Λορεντζάτο¹⁸, Άντεια Φραντζή¹⁹, Νίκο Καζάκη²⁰, Αλέξη Ζήρα²¹ και Βασίλη Βασιλειάδη²².

Ο Μηλιώνης, ο οποίος μυθοποιεί δεξιοτεχνικά τον Χατζή ως μυθιστορικό προσώπειο στο διήγημα «Ο τελευταίος ταμπάκος» της συλλογής *Καλα-*

14. Ό.π., σελ. 839.

15. Για την επεξεργασία των διηγημάτων της συλλογής και τις αλλαγές του Χατζή βλ. Η. HOKWERDA, *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*. Αθήνα 2016, Καλλιγράφος, σσ. 219-299, 503-673.

16. Ν. ΓΟΥΛΑΝΔΡΗΣ, *Βιβλιογραφικό μελέτημα...*, ό.π., σελ. 847.

17. Δ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η μικρή μας πόλη των ιδεών και το νεοελληνικό μάθημα του Δ. Χατζή. Το τέλος της μικρής μας πόλης», στο *Κρίσιμη λογοτεχνία*, Αθήνα 1986: Καστανιώτης, σελ. 99.

18. Ζ. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ, *Οι Ρωμιές (o altra cosa)*, Αθήνα 1979: Δόμος, σελ. 21.

19. ΑΝ. ΦΡΑΝΤΖΗ, «Δημήτρης Χατζής. Παρατηρήσεις πάνω σε μια μεταγραφή», στο *Ούτως ή άλλως. Αναγνωστάκης – Εγγονόπουλος – Καχτίσης – Χατζής*, Αθήνα 1988: Πολύτυπο, σσ. 81-102.

20. Ν. ΚΑΖΑΚΗΣ, «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και “Το τέλος της μικρής μας πόλης”», *Η λέξη* 144 (Μάρτης-Απρίλης 1998), σσ. 190-199.

21. ΑΛ. ΖΗΡΑΣ, «Ο Δημήτρης Χατζής και η μετέωρη πατρίδα», *Επίλογος* [2001] 10 (Νοέμβριος 2001), σσ. 42-44· Ο ΊΔΙΟΣ, «Διαθεματικές και διαγλωσσικές συνάψεις, Δημήτρης Χατζή – Χριστόφορου Μηλιώνης», στο ΈΦ. ΡΙΖΑ-ΣΚΥΦΑ (επιμ.), *Η ελληνική πεζογραφία της εντοπιότητας. Χριστόφορος Μηλιώνης. Ο πεζογράφος, ο εκπαιδευτικός, ο κριτικός*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Πύργος Αλικιανού Χανίων 27-29 Μαΐου 2022, Αθήνα 2023: Εταιρεία Κρητικών Σπουδών – Ίδρυμα Γεωργίου και Αρτεμισίας Καψωμένου – Έναστρον, σσ. 51-62.

22. Β. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, «Η αφηγηματική διαχείριση του αδύνατου νόστου στην πεζογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο ΕΓ. ΑΥΔΙΚΟΣ (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης. Νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην πεζογραφία του*, Αθήνα 2023: Αιγόκερως, σσ. 35-37.

Η «γλυκόπιχη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

μάς κι Αχέροντας²³, προσχηματικά αναρωτιέται για τον συμπατριώτη του πεζογράφο:

Όταν καμιά φορά με ρωτούνε για τον Δημήτρη Χατζή, αν τον γνώριζα, και τους λέω πως δεν είχα μιλήσει μαζί του παρά μόνο μια φορά, παραξενεύονται και δεν ξέρω γιατί. [...] Ήξερα βέβαια τα βιβλία του, τα είχα μάλιστα αγαπήσει. [...] Δεν ήταν μονάχα ο χώρος της Ηπείρου που μου τα κατέστησε οικεία, [...]. Ήταν ο λόγος τους, ο μεστός και μετρημένος, ο ζεστός, που άφηνε τρυφερούς απόηχους. Τελικά έβρισκα πως η τρυφεράδα ήταν το πιο ουσιαστικό γνώρισμα της γραφής του²⁴.

Η αλήθεια είναι πως η ουσία του ερωτήματος δεν αφορά στην όποια φιλική σχέση του Μηλιώνη με τον Χατζή, αλλά στην πρόδηλη λογοτεχνική του συγγένεια. Η πεζογραφία του Μηλιώνη εδράζεται στην απεικόνιση της ηπειρώτικης εντοπιότητας²⁵, όπως σε μεγάλο ποσοστό και οι μυθοπλασίες του Χατζή²⁶. Ωστόσο, η προσήλωση των μεταπολεμικών ηπειρωτών συγγραφέων στον γενέθλιό τους τόπο ωθεί την κριτική να τους ταξινομήσει αβασάνιστα στην κατηγορία των *νεοθηογράφων*²⁷. Με άλλα λόγια, όταν ο κριτικός Μηλιώνης υπερασπίζεται τον Παπαδιαμάντη από τις αρνητικές αξιολογικές συνδηλώσεις του όρου *θηογραφία*, ο διηγηματογράφος υπαινικτικά διαχωρίζει και τα δικά του διηγήματα από όσα αποδοκιμάζονται από την ασαφή χρήση της έννοιας *ανεωμένη θηογραφία* στην κριτική της μεταπολεμικής πεζογραφίας.

Υπό το πρίσμα της συνεξέτασης κριτικού λόγου και λογοτεχνίας, ανιχνεύουμε τη διακειμενική παρουσία του Παπαδιαμάντη στη διηγηματογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη. Ο Henri Tonnet συσχετίζει τις συγκλίνουσες

23. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Για μια συγκριτική ανάγνωση του Χριστόφορου Μηλιώνη στο πλαίσιο της μεταπολεμικής πεζογραφίας», *Εξώπολις* 15-16 (Ανοιξη-Καλοκαίρι 2001), σσ. 109-115· Ο Ίδιος, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος...*, ό.π., σσ. 360-363· Ο Ίδιος, «Από τη λογοτεχνική στην κινηματογραφική αφήγηση: “Ο τελευταίος ταμπάκος” των Χ. Μηλιώνη / Λ. Δανίκα», *Πόρφυρας* 149 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2013), σσ. 259-264. Μυθοπλαστική διάσταση του Χατζή συναντάται και στο αυτοβιογραφικό κείμενο: Χρ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής», στο *Από-θέματα*, Αθήνα 2017: Νεφέλη, σσ. 79-84.

24. Χρ. Μηλιώνης, «Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος – Θητεία», στο *Το βλέμμα της Μέδουσας. Ερμηνευτικά δοκίμια*, Αθήνα 2007: Σοκόλης, σελ. 71.

25. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος...*, ό.π., σσ. 131-134, 152-153· Δ.Α. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Χριστόφορος Μηλιώνης...*, ό.π., σσ. 82-86· Ερ. Γ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, «Κουλτούρα και Ποιητική της εντοπιότητας. Ένα τυπολογικό υπόδειγμα: Η αφηγηματική ποιητική του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Έφ. ΡΙΖΑ-ΣΚΥΦΑ (επιμ.), *Η ελληνική πεζογραφία της εντοπιότητας...*, ό.π., σσ. 119-123.

26. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος...*, ό.π., σσ. 114-115.

27. Κ.Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Τρινάκρια, η καρδιά της Μεσογείου, και η άπειρος Ήπειρος. Σικελία και Ήπειρος στη μεταπολεμική πεζογραφία*, Θεσσαλονίκη 2013: Επίκεντρο, σσ. 79-81.

αφηγήσεις του τόπου στους Παπαδιαμάντη, Χατζή και Μηλιώνη με θεματικό άξονα τη νοσταλγία²⁸. Ο αφηγητής του Παπαδιαμάντη νοσταλγεί τον αγνό λαϊκό βίο της Σκιάθου, που στην εποχή της συγγραφής των διηγημάτων εξακολουθεί να είναι ζωντανός. Ο ανάλογος του Χατζή αναπολεί την επαρχιακή πόλη του Μεσοπολέμου, η οποία όμως αποδομείται από τις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο αφηγητής του Μηλιώνη αποζητά τις αγροτικές κοινότητες στην ύπαιθρο της Ηπείρου, όταν ήδη έχουν αφανιστεί ολοκληρωτικά και έχουν ερημώσει κάτω από το βάρος της πολεμικής δεκαετίας του 1940, και αντικατοπτρίζει τις αδυσώπητες μετεμφυλιακές επιπτώσεις στην περιοχή.

Αναλούμε δύο κείμενα του Μηλιώνη που συνομιλούν εμφανώς με τον κόσμο του Παπαδιαμάντη, τα διηγήματα: «Κείνος ο σουραυλής» και «Η μετανάστις». Το πρώτο κατατάσσεται από την κριτική μεταξύ του αφηγήματος και του δοκιμίου λόγω της υβριδικής του υπόστασης²⁹, δημοσιεύεται στον αφιερωμένο στον Παπαδιαμάντη τόμο *Φώτα Ολόφωτα* με τον αρχικό τίτλο «Την τελευταία μέρα»³⁰, περιλαμβάνεται στη συλλογή του Μηλιώνη *Καλαμάς κι Αχέροντας* (α' έκδοση 1985)³¹, αναδημοσιεύεται στο τομίδιο του *Σημαδιακός κι Αταίριαστος*³² και σταχυολογείται σε ανθολογίες λογοτεχνικών κειμένων για τον Παπαδιαμάντη από τους Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο και Ηλία Γκρη³³. Το δεύτερο δημοσιεύεται σε αφιέρωμα του περιοδικού *Η λέξη* για τη μετανάστευση και τους μετανάστες³⁴, εμπεριέχεται στη συλ-

28. H. TONNET, « Christóforos Miliónis, le nostalgique », στο CHR. MILIÓNIS, *Kalamás et Achéron*, μτφρ. J.-M. LABORIE, Paris 2022: L'Harmattan, σσ. 9-10. Μετάφραση στα ελληνικά παρατίθεται στο Δ.Α. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Χριστόφορος Μηλιώνης...*, ό.π., σσ. 143-144.

29. Μ.Ν. ΨΑΧΟΥ, «Ο Χριστόφορος Μηλιώνης ως κριτικός», *Θέματα Λογοτεχνίας* 23 (Μάιος - Αύγουστος 2003), σελ. 119' Δ.Α. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Χριστόφορος Μηλιώνης ...*, ό.π., σελ. 111, 504-505. Κατά την άποψή μας είναι μυθοπλασία (διήγημα) που εν μέρει δανείζεται υφολογικά στοιχεία του δοκιμίου. Πάντως για το ζήτημα παρουσιάζεται ασάφεια στη βιβλιογραφία. Για παράδειγμα ο Σ. ΑΝΔΡΟΝΙΔΗΣ, «Η λογοτεχνική συνάντηση του Χριστόφορου Μηλιώνη με τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη», στο ΈΦ. ΡΙΖΑ-ΣΚΥΦΑ (επιμ.), *Η ελληνική πεζογραφία της εντοπιότητας...*, ό.π., σσ. 248-252, χαρακτηρίζει το κείμενο ως διήγημα, αλλά αποδίδει στον πραγματικό συγγραφέα προθέσεις και ενέργειες του αφηγητή, σαν να πρόκειται για πρωτοπρόσωπη δοκιμιακή γραφή.

30. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, «Την τελευταία μέρα», στο Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Φώτα ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και τον κόσμο του*, Αθήνα 1981: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, σσ. 133-136.

31. Βλ. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, «Κείνος ο σουραυλής», στο *Καλαμάς κι Αχέροντας. Διηγήματα*, Αθήνα 1990: Κέδρος, σσ. 139-151.

32. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, *Σημαδιακός κι Αταίριαστος...*, ό.π., σσ. 11-21.

33. Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Χρυσός και χρυσομηλιγγάτος. Δέκα αφηγήματα για τον Αλεξ. Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1996: Αρμός, σσ. 49-57' Η. ΓΚΡΗΣ (επιμ.), *Ο Παπαδιαμάντης με τα μάτια νεότερων λογοτεχνών*, Αθήνα 2011: Μορφωτικό Ίδρυμα της Ενώσεων Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, σσ. 190-197.

34. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, «Η μετανάστις», *Η λέξη* 184 (Απρίλιος - Ιούνιος 2005), σσ. 160-163.

Η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

λογή του Μηλιώνη *Τα πικρά γλυκά* (2008)³⁵ και ερανίζεται από τον Θανάση Θ. Νιάρχο σε εκλογή χριστουγεννιάτικων αφηγημάτων που παραπέμπουν στον Παπαδιαμάντη³⁶.

Στα δύο διηγήματα εντοπίζονται και οι πέντε τύποι *μεταδιακειμενικών σχέσεων* (transtextual relationships) που οριοθετεί ο Gérard Genette³⁷:

α. *Διακειμενικότητα* (intertextuality), κατά τη Julia Kristeva, με τη μορφή παραθεμάτων (με ή χωρίς εισαγωγικά και βιβλιογραφική τεκμηρίωση) και υπαινιγμών σε παπαδιαμαντικά διακείμενα.

β. Μνείες στο πεδίο του *παρακειμένου* (paratext)³⁸. Το διήγημα «Κείνος ο σουραυλής» δανείζεται τον τίτλο του από τον αναφερόμενο λόγο της γραιιάς Λούκαινας στο «Μυρολόγι της φώκιας» («– Κείνος ό Σουραυλής θά είναι, εί-πε, διότι τόν έγνώριζε»)³⁹ και αφιερώνεται στον κορυφαίο παπαδιαμαντολόγο Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλο. Το διήγημα «Η μετανάστις» τιτλοφορείται από το ομώνυμο ερωτικό και ιστορικό μυθιστόρημα (1879) του Παπαδιαμάντη για τον ελληνισμό της διασποράς. Ακόμη, όπως έχουμε σημειώσει, πρωτοδημοσιεύονται ή αναδημοσιεύονται σε συναγωγές κειμένων για τον Παπαδιαμάντη (*Φώτα ολόφωτα, Σημαδιακός κι Αταίριαστος, Χρυσός και χρυσομηλιγγάτος, Ύμνος στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Ο Παπαδιαμάντης με τα μάτια νεότερων λογοτεχνών*).

γ. *Μετακειμενικότητα* (metatextuality) με την παράθεση σχολίων στο έργο του Παπαδιαμάντη χωρίς υποχρεωτικά να κατονομάζεται αυτό.

δ. *Υπερκειμενικότητα* (hypertextuality), επειδή οι δύο αφηγήσεις του Μηλιώνη αποτελούν μεταγενέστερα *υπερκείμενα* (hypertexts), που επικοινωνούν με προγενέστερα παπαδιαμαντικά *υπο-κείμενα* (hypotexts). Προκύπτουν μέσω μετασχηματισμού (transformation) από τα προϋπάρχοντα κείμενα, αναπαράγουν συγκεκριμένους ήρωές τους και μιμούνται το αφηγηματικό τους ύφος.

ε. *Αρχικειμενικότητα* (architextuality) με την ταξινομική ένταξη των δύο αφηγημάτων σε συλλογές διηγημάτων ή ιστοριών, καθώς η ειδολογική τους κατάταξη προσανατολίζει τον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη στον κατεξοχήν λογοτεχνικό χώρο του Παπαδιαμάντη, το διήγημα.

35. Χρ. ΜΗΛΙΩΝΗΣ, «Η μετανάστις», στο *Τα πικρά γλυκά. Ιστορίες*, Αθήνα 2008: Μεταίχμιο, σσ. 137-147.

36. Θ.Θ. ΝΙΑΡΧΟΣ (επιμ.), *Ύμνος στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Χριστουγεννιάτικα αφηγήματα*, Αθήνα 2010: Καστανιώτης, σσ. 285-290.

37. G. GENETTE, *Palimpsests. Literature in the Second Degree*, μτφρ. CH. NEWMAN - CL. DOUBINSKY, Lincoln – London 1997: University of Nebraska Press, σσ. 1-7 και στα ελληνικά: *Παλίμψηστα. Η λογοτεχνία Δεύτερου Βαθμού*, εισαγωγή Α. ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ – μτφρ. Β. ΠΑΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ, Αθήνα 2018: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 27-35.

38. Βλ. και G. GENETTE, *Paratexts. Thresholds of interpretation*, μτφρ. JANE E. LEWIN, Cambridge 1997: Cambridge University Press.

39. ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Απαντα*, τόμ. Δ', κριτική έκδοση Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2005: Δόμος, σελ. 299.

Σε επίπεδο επιφάνειας (surface level) το βασικό αφηγηματικό πρόγραμμα (programme narratif de base – base narrative program – NP) του διηγήματος «Κείνος ο σουραυλής» προωθεί την ακόλουθη αλλαγή κατάστασης κατά το σχήμα του Algirdas Julien Greimas: $NP = F [S1 \rightarrow (S2 \cap On)]^{40}$. Το Υποκείμενο δράσης (S1 = αφηγητής) επιτελεί μία λειτουργία (F) στο Υποκείμενο κατάστασης (S2 = παπαδιαμαντικός κόσμος) και προξενεί τη σύζευξή του (\cap) με το επενδυμένο σημασιολογικά με αξία Αντικείμενο (On = η σημερινή Σκιάθος και ο αξιολογικός κώδικας του Παπαδιαμάντη). Ο αφηγητής-αναγνώστης ταξιδεύει για πρώτη φορά στη Σκιάθο και συγκρίνει τη Ζάκυνθο του Σολωμού με το νησί του Παπαδιαμάντη για την ποιητικότητα του τοπίου τους. Αποπειράται να ανακαλύψει τον μυθοπλαστικό τόπο των δρώντων προσώπων του Παπαδιαμάντη, αλλά αντιλαμβάνεται με θλίψη πως έχει καταστραφεί από «τη θεομηνία της αξιοποίησης» (σελ. 141), «τσιμεντένια μπαγκαλόους» και «άλλα τουριστικά τερατουργήματα» (σελ. 142). Επιμένει κρατώντας στα χέρια τον «Βαρδιάνο στα σπόρκα» να αναζητά τον απόηχο του συγγραφέα του στον χώρο και τελικά τα καταφέρνει.

Στην προσπάθειά του έχει ως συμπαράστατή τον Μπεφάνη τον Λάζο, «ένα μικρόσωμο γεροντάκι» (σελ. 148), έναν ντόπιο λάτρη του ούζου, που θυμίζει τον οινόφιλο Σκιαθίτη πεζογράφο και μοιάζει να έχει ξεπηδήσει από τις σελίδες των διηγημάτων του. Διαβάζει «τον Παπαδιαμάντη πάνω στα πράγματα» (σελ. 148) και ο τόπος αρχίζει να του μιλά με τη γλώσσα του εξέχοντος διηγηματογράφου:

Μ' αυτό τον τρόπο περίπου διάβαζα τις λέξεις του Παπαδιαμάντη, στις ξεχασμένες γωνιές του απάνω μαχαλά, στους σκιερούς ελαιώνες, στα φωτεινά λιβάδια, στους αλίπληκτους βράχους. Και στο τέλος τα ίδια τα πράγματα μου μιλούσαν με τη γλώσσα εκείνου. [...] Κι εγώ δεν πήγα στη Σκιάθο να λύσω προβλήματα, παρά να ιδούν τα μάτια μου όσα ήθελε η ψυχή μου [...] (σελ. 150).

Πρωτίστως, συναντά τα χνάρια του Παπαδιαμάντη στα Μνημούρια, στο νεκροταφείο, όπου αντικρίζει τον τάφο του ιερέα πατέρα του και ταυτοποιεί στους σταυρούς ονόματα των ηρώων του. Το βασικό αφηγηματικό πρόγραμμα καταλαμβάνει την αρχή και το τέλος του διηγήματος.

Συγχρόνως, στο ενδιαμέσο τμήμα του διηγήματος αναπτύσσονται δύο αφηγηματικά προγράμματα χρήσης (programmes narratifs d'usage –

40. Για το αφηγηματικό πρόγραμμα και τη σχετική σημειωτική ορολογία βλ. A. J. GREIMAS - J. COURTÉS, *Semiotics and Language. An analytical Dictionary*, μτφρ. L. CRIST - D. PATTE - J. LEE-McMAHON II - G. PHILLIPS - M. RENGSTORF, Bloomington 1982: Indiana University Press, σσ. 245-246· J. FONTANILLE, *The Semiotics of Discourse*, μτφρ. H. BOSTIC, *Berkeley Insights in Linguistics and Semiotics* 62, New York 2006: Peter Lang, σσ. 136-142. Για την απόδοση της ορολογίας στα ελληνικά βλ. ΑΠ. ΜΠΕΝΑΤΗΣ, *Θεωρία Λογοτεχνίας. Δομισμός και Σημειωτική*, Αθήνα 2010: Καλέντης, σσ. 181-183.

Η «γλυκόπιχη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

instrumental narrative programs) ή βοηθητικά αφηγηματικά προγράμματα, που διαφοροποιούνται χρονικά και χωρικά από το βασικό πρόγραμμα⁴¹: διαδραματίζονται στο παρελθόν και σε άλλον τόπο σε σχέση με το αφηγηματικό παρόν και με τον χώρο δράσης (Σκιάθος) του βασικού προγράμματος. Στο πρώτο το Υποκείμενο δράσης (= μπαρμπα-Οδυσσέας) υποβοηθά το Υποκείμενο κατάστασης (= αφηγητής) να συνενωθεί με το Αντικείμενο (= χαμένος κόσμος του Παπαδιαμάντη). Εγκιβωτίζεται μια θαλασσινή ιστορία από την Αμερική με πρωταγωνιστή τον καπτα-Νικόλα από τη Σκιάθο, την οποία διηγείται με τον τρόπο του Παπαδιαμάντη στον αφηγητή ο μπαρμπα-Οδυσσέας, ένας γέρος ναυτικός από το ίδιο νησί. Ο καπτα-Νικόλας λείπει από την πατρίδα του «κάπου σαράντα χρόνια» και ρωτά τον μπαρμπα-Οδυσσέα, όταν στα νιάτα του μπαρμπα-Οδυσσέας «σ' ένα ψαράδικο» και βγάζει «τόνους», για μια «κοπελιά» από το νησί που πλέον όμως είναι «γριά» με «παιδιά κι αγγόνια» (σσ. 142-143). Η εγκιβωτισμένη ιστορία υπογραμμίζει την ξενότητα που δημιουργεί η χρονική απόσταση, όπως συμβαίνει ανάμεσα στη Σκιάθο του παρόντος και στην παρελθοντική της αναπαράσταση στις μυθοπλασίες του Παπαδιαμάντη.

Ο μπαρμπα-Οδυσσέας ζει σε μία απόμερη παραλία του Μαλιακού, αντίκρου στον Φάρο της Λιχάδας στη Βόρεια Εύβοια και απέναντι από τη Σκιάθο. Προκαλεί εντύπωση στον αφηγητή, διότι είναι ένας άνθρωπος που «είχε δει με τα μάτια του τον Παπαδιαμάντη» (σελ. 144). Το προτακτικό μπαρμπα-ανακαλεί ένα πλήθος ομόλογων χαρακτήρων του Παπαδιαμάντη, όπως ενδεικτικά τον μπαρμπα-Μιχαλιό στη «Σταχομαζώχτρα», τον μπαρμπα-Μοναχάκη στη «Νοσταλγό» ή τον μπαρμπα-Γιαννιό τον Έρωντα στο «Ο Έρωτας στα χιόνια». Ωστόσο, το ανθρωπινύμιο Οδυσσέας δεν καταγράφεται στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, εκτός από τον μυθικό Οδυσσέα στο «Η Γραία κ' η θύελλα»⁴². Υποπτευόμαστε πως συνιστά μία νύξη στον Οδυσσέα Ελύτη και στο δοκίμιο του *Η μαγεία του Παπαδιαμάντη*⁴³, αφού ο αφηγητής του Μηλιώνη χρησιμοποιεί στην αφήγηση τον τίτλο του Ελύτη: γράφεται άλλωστε με πλάγια στο κείμενο: «Ήταν η μαγεία του Παπαδιαμάντη; Πάντως η ποίηση, σαν το σπόρο, για να ριζώσει δε φτάνει να πέσει σε χώμα, αλλά να 'ναι κι η ώρα καλή» (σελ. 145).

Στο δεύτερο βοηθητικό πρόγραμμα το Υποκείμενο δράσης (= πατέρας αφηγητή) παρακινεί το Υποκείμενο κατάστασης (= αφηγητής) να κατακτήσει το ποθητό Αντικείμενο (= μαγεία της αφήγησης του Παπαδιαμάντη). Ο αφηγητής αποκαλύπτει τη γνωριμία του με το αφηγηματικό σύμπαν του Παπαδιαμάντη το Πάσχα

41. Ό.π.

42. Βλ. «Ι. Πίνακας προσώπων», στο Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Ε', κριτική έκδοση Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 32005: Δόμος, σελ. 492.

43. Οδ. ΕΛΥΤΗΣ, *Η μαγεία του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1976: Ερμείας.

Θανάσης Β. Κούγκουλος

του 1943 στο χωριό του στην Ήπειρο πριν το κάψουν οι Γερμανοί⁴⁴. Η «γλυκό-πικρη μαγεία» (σελ. 146), όπως επί λέξει ομολογεί, που του ασκεί ο Σκιαθίτης πεζογράφος ξεκινά με την ανάγνωση του διηγήματος «Παιδική Πασχαλιά. Αναμνήσεις» από τον πατέρα του, που τον προσημνάζει τα χρόνια της Κατοχής, όταν είναι στη δευτέρα του οχτατάξιου Γυμνασίου. Θυμάται απέξω τον διάλογο ενός κοριτσιού κι ενός πεντάχρονου αγοριού, που καταλήγει σε καυγά για τις πασχαλιάτικες λαμπάδες. Οι διαφορές του από μνήμης παραθέματος με το πρωτότυπο είναι ασήμαντες (π.χ. «πιο» αντί για «πλιό» ή «κάνει» αντί για «κάμη»):

- Όχι, ή δική μου ή λαμπάδα είναι καλύτερη.
- Όχι, ή δική μου.
- Έμένα ο πατέρας μ' την εδιάλεξε, κ' είναι πλιό καλή.
- Έμένα ή μάνα μ' την εστόλισε μοναχή της.
- Και ξέρει να κάμη λαμπάδες ή μάνα σ'⁴⁵;

- Η δική μου η λαμπάδα είναι καλύτερη.
- Όχι, η δική μου.
- Έμένα ο πατέρας μ' την εδιάλεξε κι είναι πιο καλή.
- Έμένα η μάνα μ' την εστόλισε μοναχή της.
- Και ξέρει να κάνει λαμπάδες η μάνα σ'; (σελ. 145)

Η μνεία της «Παιδικής Πασχαλιάς», στην οποία εξιστορούνται οι πονεμένες πασχαλινές αναμνήσεις δύο ορφανών πριν πεθάνει η μάνα τους, σχολιάζει συγκαλυμμένα το δεινό κλίμα της Κατοχής στη γενέτειρα του αφηγητή. Το περιστατικό με τη μάνα του που γυρίζει «όλο το χωριό, σπίτι το σπίτι, για να βρει ένα αβγό, να» του «το βάψει στο μπρίκι του καφέ» (σσ. 145-146) για το Πάσχα, συναρτάται με το πέτρινο ψεύτικο αβγό του εξάχρονου πονηρού υιού της γειτόνισσας Μηλιάς στην «Παιδική Πασχαλιά», με το οποίο «έσπαζε τὰ αὐγὰ ὄλων τῶν παιδιῶν, καὶ τὰ ἔπαιρνε, κατὰ τὴν συμφωνίαν, καὶ τὰ ἔτρωγε»⁴⁶. Επιπλέον, το παπαδιαμαντικό χωριό: «Ἄντι τῆς ἀθώας χαρᾶς, ἀντὶ τῆς ἀφάτου εὐτυχίας τοῦ παιδικοῦ Πάσχα, ἦτο ἡ λύπη ἢ βαρεῖα, ἢ ἀνεπανόρθωτος συμφορὰ»⁴⁷, συνειρμικά προσδιορίζει και την ψυχική κατάσταση του αφηγητή του Μηλιώνη από την οδυνηρή εμπειρία της δικής του κατοχικής Πασχαλιάς:

44. Για το μοτίβο της τυρπόλησης του γενέθλιου χωριού και του πατρικού σπιτιού από τους Γερμανούς στην πεζογραφία του Μηλιώνη βλ. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, *Η Ήπειρος ως λογοτεχνικός μύθος...*, ό.π., σσ. 277-281.

45. Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Β', κριτική έκδοση Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2019: Δόμος, σελ. 175.

46. Ό.π., σελ. 174.

47. Ό.π., σελ. 175.

Η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

Πώς λειτουργούσε [το Γυμνάσιο] μέσα σ' εκείνη τη συμφορά ούτε που θυμάμαι. Θυμάμαι μονάχα πως διάβαζα στους ίσκιους και πήγαινα κι έδινα εξετάσεις ως «κατ' οίκον διδαχθείς», πέντε ώρες με τα πόδια, από μονοπάτι σε μονοπάτι κι από ρουμάνι σε ρουμάνι, για να μην πέσουμε σε γερμανικά μπλόκα (σελ. 145).

Μολοντούτο, μέσα στην αβεβαιότητα και στην αγωνία του πολέμου, εμφανίζεται ως παρηγοριά η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη.

Στο «Κείνος ο σουραυλής» υφάινεται ένα πυκνό δίκτυο διακειμενικών/μεταδιακειμενικών συσχετισμών με το έργο και το πρόσωπο του Παπαδιαμάντη, όπως θεωρητικά το περιγράφει το μοντέλο του Gérard Genette. Απαριθμούμε τις ρητές αναφορές:

α. Αναγράφονται συγκεκριμένα διηγήματα: «Παιδική Πασχαλιά» (σελ. 144), «Της Κο[κ]κώνας το σπίτι», «Υπηρέτρα», «Η Σταχομαζώχτρα» (σελ. 146), «Βαρδιάνος στα σπόρκα» (σελ. 147).

β. Ενσωματώνονται τίτλοι κειμένων του Παπαδιαμάντη στον λόγο του αφηγητή: «Ολόγυρα στη λίμνη» («τα μέρη ολόγυρα στη λίμνη», σελ. 142 – «δε βρήκα ολόγυρα στη λίμνη τα ίτσια της Πολύμνιας», σελ. 150) και «Τα Ροδιν' ακρογιάλια» («ο νους μου τριγύριζε συχνά στα ρόδινα ακρογιάλια [της Σκιάθου]», σελ. 146).

γ. Αναφαίνονται εμβληματικοί γυναικείοι και ανδρικοί χαρακτήρες: η γριά Σκεύω (θεία-Σκεύω) η Γιαλινίτσα από τον «Βαρδιάνο στα σπόρκα» (σελ. 141, 147), η Φραγκογιαννού από τη «Φόνισσα», η Μοσχούλα από το «Όνειρο στο κύμα», ο «λεμβούχος ψαράς» Μάνος του Κορωνιού από το «Άθος του Γιαλού» (σελ. 141), η Πολύμνια με τα ίτσια της, τα μανουσάκια, από το «Ολόγυρα στη λίμνη» (σελ. 142, 150), ο κουμπάρος Σταθαρός, ο «ποιμνήν τοῦ Τσουγκριᾶ»⁴⁸, με τα κατσίκια του από την «Υπηρέτρα» (σελ. 142, 148), «η γειτόνισσα το Ζερμπινιώ» από τη «Σταχομαζώχτρα» (σελ. 146), η Ακριβούλα και ο «σημαδιακός κι αταίριαστος» σουραυλής που ξυπνά με τη φλογέρα του τους πεθαμένους από το «Μυρολόγι της φώκιας» (σελ. 151).

δ. Απαντώνται τοπωνύμια της Σκιάθου που έχουν ήδη μυθοποιηθεί από τον Παπαδιαμάντη: ναός των Τριών Ιεραρχών (σελ. 144), νήσος Τσουγκριάς, βράχος της Μαυρομαντιλούς, Πλάκες, Μεγάλος Κάππαρις, Μύτικας, Κατεργάκι, Σπηλιά, αρσανάς των Μαθηναίων (σελ. 147), Άγιος Χαράλαμπος (σελ. 148), Ξάνεμο (σελ. 149, 150), Μνημούρια (σελ. 150), Κοχύλι, Κουκουναριές (σελ. 151)⁴⁹.

ε. Απορροφούνται στην αφήγηση αυτούσια λεξήματα και επαναλαμβανόμενες φραστικές ενότητες από τις υφολογικές επιλογές του Παπαδιαμάντη, όπως «δόξα

48. Ο.π., σελ. 99.

49. Βλ. «Π. Πίνακας τοπωνυμίων», στο Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Ε', ό.π., σελ. 505, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515.

σοι ο θεός» (σελ. 141), «“μεγάλην εξεδήλωσα έκπληξιν”» (σελ. 144) από τη ρηματική φράση «Μεγάλην εξέφρασεν έκπληξιν» στη «Σταχομαζώχτρα»⁵⁰, «“άνω καλιάν των αργέλων”» από την εκκλησιαστική υμνωδία και «Τ’ Αγνάντεμα»⁵¹, ποτόκια (σελ. 146)⁵², αλίπληκτος (σελ. 147, 150) από τα «άλίπληκτα μάρμαρα» στο «Βαρδιάνο στα σπόρκα»⁵³, ίτσια (σελ. 142, 150)⁵⁴, λαδικό (σελ. 150)⁵⁵.

στ. Παρατίθενται αποσπάσματα από τον Παπαδιαμάντη οργανικά τοποθετημένα στη διήγηση, που επαναφορτίζονται σημασιακά μέσα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Εντός εισαγωγικών και χωρίς να δηλώνεται η προέλευση τους αφομοιώνονται χωρία, ελάχιστα παραλλαγμένα, από τα διηγήματα: «Στο Μέγα-Γιαλό» («“έρημα γιαλόξυλα, λεία, ασπρουδερά, λείψανα παλαιών και αγνώστων ναυαγίων, διηγούμενα αφώνους ιστορίας συμφορών και πνιγμών ολέθρου”», σελ. 143)⁵⁶, «Παιδική Πασχαλιά» («“Το Σάββατο το βράδυ θα ’ρθει η κουρούνα να φέρει το τυρί και το κρέας, και τότε να ιδείς χαρές ο Ευαγγελινός, σαν ακούσει κρα-κρα την κουρούνα να χτυπά το παραθύρι...”», σ. 146)⁵⁷, «Ολόγυρα στη λίμνη» («ο “σικυών του Παρίση”», σελ. 150)⁵⁸ και «Όνειρο στο κύμα» («το Ξάνεμον, “όπου εβασίλευεν το κράτος του Βορρά”», σελ. 150)⁵⁹.

Εκτός εισαγωγικών, ελαφρώς παραφρασμένα, με αλλαγές στη σειρά των λέξεων, αλλά και με πιστή τήρηση της καθαρεύουσας που αναδύεται ξαφνικά μέσα στο γλωσσικό περιβάλλον της δημοτικής, διαπιστώνονται παραθέματα συναφή με την παπαδιαμαντική ανθρωπογεωγραφία της Σκιάθου από πέντε διηγήματα. Αυτή η μυστική και αδιόρατη ανθρωπογεωγραφία αντιπαρατίθεται με τα Λαλάρια, την πασίγνωστη σήμερα τουριστική παραλία στη βόρεια Σκιάθο:

i. «Άνθος του γιαλού» («ο Μάνος του Κορωνιού, λεμβούχος ψαράς, έδενε την βάρκαν του και εκοιμάτο ύπνον χορευτόν, μελετών την πούλιαν και όλα τα μυστήρια του ουρανού...», σσ. 141-142)⁶⁰.

ii. «Η Μαυρομαντηλού» («Μέσα στην αμφιλύκη την έβλεπα [τη Μαυρομαντιλού] να σαλεύει μακρόθεν και να νεύει δια της κεφαλής εις τον θρασύν ναυβάτην» σελ. 147)⁶¹.

iii. «Βαρδιάνος στα σπόρκα»:

50. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 115.

51. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Γ', κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Αθήνα 2019: Δόμος, σελ. 199.

52. Βλ. «Γλωσσάρι», στο Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Ε', ό.π., σελ. 448.

53. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 541.

54. Βλ. «Γλωσσάρι», στο Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Ε', ό.π., σελ. 423.

55. Ό.π., σελ. 432.

56. Πβ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Δ', ό.π., σελ. 624.

57. Πβ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 172.

58. Πβ. ό.π., σελ. 379.

59. Πβ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Γ', ό.π., σελ. 262.

60. Πβ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Δ', ό.π., σελ. 151.

61. Πβ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τόμ. Β', ό.π., σελ. 159.

Η «γλυκόπιικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

Έτσι, όταν το καράβι έστριψε τον κάβο, για να μπει στο λιμάνι, εύκολα αναγνώρισα τις Πλάκες, που εξαπλούνται εις μήκος οκτακοσίων βημάτων προς το πέλαγος, προκύπτουσαι από της ακτής, μακρός λαιμός εντός της θαλάσσης, απολήγων ένθεν και ένθεν εις τον μεγάλον Κάππαριν, εις τον Μύτικα και εις το μονήρες και πελαγωμένον Κατεργάκι, τα μεν υψηλούς ορθίους βράχους, τα δε μάριμαρα χθαμαλά, αλίπληκτα. Ανάμεσα εις τις Πλάκες και εις την Σπηλιά, προς ανατολάς, ευρίσκετο ο αρσανάς των Μαθηναίων. Και σύριζα εις τον βράχον ήτο κτισμένον και το σπιτάκι της γριάς Σκεύως της Γιαλινίτσας. Δεν ξεχώριζα βέβαια ούτε τον αρσανά ούτε το σπιτάκι (σελ. 147)⁶².

iv. «Ολόγυρα στη λίμνη» («Βέβαια δε βρήκα ολόγυρα στη λίμνη τα ίτσια της Πολύμνιας να μυρώνουν την ατμόσφαιραν με τας μυριστικές ευωδίας των», σελ. 150)⁶³.

v. «Το Μυρολόγι της φώκιας». Η περιγραφική ακολουθία του νεκροταφείου από τον αφηγητή του Παπαδιαμάντη συγχωνεύεται διακριτά στην περιγραφή του αφηγητή του Μηλιώνη:

Έσκυφα στον κρημνόν του γηλόφου, εις τα κλίτη του οποίου εκυλίνοντο αενάως προς την θάλασσαν την πανδέγμονα — εκυλίνοντο ακόμη — τεμάχια σαπρών ξύλων και ξεχώματα, λείψανα από χρυσές γόβες ή χρυσοκέντητα υποκάμισα νεαρών γυναικών. Κατηφόρισα την πλαγιά ως κάτω στον αρσανά. Προσπάθησα να κατέβω και στο Κοχύλι, απ' την άλλη πλευρά, όμως το μονοπάτι που θα 'χε πάρει η Ακριβούλα, το φύλαγε ένας μαύρος σκύλος.

Τέλος, ένα δειλινό που ερχόμουν απ' τα δυτικά, στο δρόμο που πάει στις Κουκουναριές, ξάφνου αναδύθηκε μπροστά μου ο γήλοφος με τα κυπαρίσσια, λουσμένος στο θάμβος του ήλιου, όπου εβασίλευεν, και αι ακτίνες του εθώπευον τον μικρόν περίβολον και τα μνήματα των νεκρών, πάλλευκα, ασβεστωμένα, λάμποντα εις τας τελευταίας του ακτίνας.

Ήταν απόβροχο, μια σπάνια ώρα. Και μες στη γαλήνη άκουσα καθαρά τη φλογέρα κείνου του σουραυλή, που σημαδιακός κι αταίριαστος έμελεπε το μυρολόγι της φώκιας (σ. 151)⁶⁴.

Στη μη ρητές αναφορές συγκαταλέγεται η διάπλαση με τα υλικά του Παπαδιαμάντη του ήρωα Μπεφάνη του Λάζου, ο οποίος δρα καταλυτικά για να πραγματοποιήσει ο αφηγητής το εσωτερικό του ταξίδι στη Σκιαθό ή σύμφωνα με τα δικά του λόγια «να παραμερίσ[ει] [...] ένα σωρό παράταιρους ήχους και να στήσ[ει] αυτί, για ν' ακούσ[ει] τη φωνή» του Παπαδιαμάντη (σελ. 148). Το όνομα του χαρακτήρα κατάγεται από το παπαδιαμαντικό σύ-

62. Πβ. *ό.π.*, σελ. 541, 543.

63. Πβ. *ό.π.*, σελ. 379.

64. Πβ. Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Δ', *ό.π.*, σελ. 297, 298, 299.

μπαν. Το Μπεφάνης, από το Επιφάνιος, βρίσκεται στα διηγήματα «Ολόγυρα στη λίμνη», «Η Γλυκοφιλούσα» (παπα-Μπεφάνης), «Το Γράμμα στην Αμερική» και «Τα Μαύρα Κούτσουρα»⁶⁵. Επίσης και το Λάζος μαρτυρείται στα «Συχαρίκια. Αγιοβασιλειάτικον διήγημα»⁶⁶. Εκεί ο γερο- ή μπαρμπα-Λάζος, ο αδελφός της κυρα-Γαλάτσαινας, έχει, όπως και ο ήρωας του Μηλιώνη, το «ἐλάττωμα» να πίνει: «ὄταν ἔπινε, συνήθιζε νὰ ὀμιλῇ μὲ πολλὰς χειρονομί- ας»⁶⁷. Ο βίος του προεκτείνει στον χρόνο το ιστορικό πλαίσιο των αφηγήσεων του Παπαδιαμάντη μετά τον θάνατο του Σκιαθίτη συγγραφέα, διότι ο χαρακτήρας εξαναγκάζεται σε δώδεκα ἔτη στρατιωτική θητεία σε χαλεπούς καιρούς: Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος (Σαραντάπορο Ελασσόνας), Β΄ Βαλκανικός (Κιλκίς), Εκστρατεία της Κριμαίας (Βεσσαραβία), Μικρασιατικό μέτωπο (Αφιόν Καραχισάρ, Αλμυρά Έρημος).

Η ηθογραφική αποτύπωση της Σκιάθου από τον Παπαδιαμάντη διασταυρώνεται με τον πυρήνα της πεζογραφίας του Μηλιώνη, τη γενέθλια Ήπειρο και τον αντίκτυπο της αιματηρής δεκαετίας του 1940. Εφαρμόζοντας το θεωρητικό σχήμα του Mikhail Bakhtin για τον λογοτεχνικό χρονότοπο (chronotope)⁶⁸, τον συνδυασμό χρόνου και χώρου ως επαναλαμβανόμενο τυπικό στοιχείο ή δομικό παράγοντα της αφήγησης που μορφοποιεί αναγνωρίσιμους τύπους πλοκής, επισημαίνεται μία αξιοσημειώτη σύγκλιση μεταξύ του ηθογραφικού διηγήματος, του Παπαδιαμάντη και του Μηλιώνη στον χωροχρονικό άξονα: ύπαιθρος / ιστορική μετάβαση. Ο μικρόκοσμος της Σκιάθου του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα εξισώνεται σχηματικά με τον μικρόκοσμο της Ηπείρου κατά τη δεκαετία του 1940 και το πρώτο μεταπολεμικό διάστημα. Ο κατασκευασμένος χρονότοπος του Παπαδιαμάντη διασταλτικά εξομοιώνεται με τον χρονότοπο του Μηλιώνη ως μία φαινομενικά υπερ-πολιτισμική δομή στον χρόνο και στον χώρο, η οποία στην πραγματικότητα διατηρεί εντέλει την ιδιομορφία της ιστορικότητάς της.

Στο διήγημα «Η μετανάστις» ο αφηγητής-συγγραφέας βιώνει τη διάφευση του «ηθογραφικού» κλίματος των Χριστουγέννων στην σύγχρονη Αθήνα που κατακλύζεται από μετανάστες⁶⁹. Προηγουμένως, αντίστοιχη διάφευση

65. Βλ. «Ι. Πίνακας προσώπων», στο Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Ε', σελ. 475, 477, 490.
66. *Ό.π.*, σελ. 484.

67. Αλ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, *Άπαντα*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σελ. 34.

68. Βλ. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Μορφές του χρόνου και του χρονότοπου στο μυθιστόρημα. Δοκιμές για μια ιστορική ποιητική*, μτφρ. Γ. ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ, Ηράκλειο 2022: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Επίσης, Μ. HOLQUIST, *Διαλογικότητα. Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ι. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ, Αθήνα 2014: Gutenberg, σσ. 183-243.

69. Για μια εικονολογική ανάλυση του διηγήματος με βάση την αναπαράσταση των μεταναστών ως Άλλου βλ. Δ.Α. ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Χριστόφορος Μηλιώνης... ό.π.*, σσ. 475-477. Για μια εφαρμογή της εικονολογικής μεθόδου σε συνδυασμό με τη σημειωτική προσέγγιση στη διηγηματογραφία του Μηλιώνη βλ. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Η εικόνα του Τούρκου/μουσουλμάνου στο διήγημα "Ένας είναι ο Θεός" του Χριστόφορου Μηλιώνη», στο Ερ. ΑΥΔΙΚΟΣ (επιμ.), *Χριστόφορος Μηλιώνης... ό.π.*, σσ. 63-79.

Η «γλυκόπικτη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

αισθάνεται και ο Δημήτρης Χατζής στην Αθήνα της Μεταπολίτευσης, όταν στο πολιτικό-φιλολογικό σχόλιό του με τον συνδηλωτικό τίτλο «Χριστουγεννιάτικο αντιδιήγημα σύγχρονης ηθογραφίας» καταγγέλλει τη «χορτασμένη φιλανθρωπία» μέσα σε πολιτικές συνθήκες «αποικιακή[ς] μεταχείριση[ς] [...] του λαού», κρίνει πως «ο Παπαδιαμάντης είναι κείνος που [...] τελείωσε [το χριστουγεννιάτικο διήγημα] σ' επίτευγμα τέχνης» και συμπεραίνει ότι «από τα Χριστούγεννα εκείνα των άγιων ηθογράφων μας δεν απόμεινε πια παρά ο διάκοσμος ο εξωτερικός»⁷⁰.

Ο ομοδιηγητικός αφηγητής του Μηλιώνη στο διήγημα «Η μετανάστις» μεταβαίνει στον Πειραιά για να εισπράξει κάποια χρήματα από έναν εκδότη. Παίρνει τον ηλεκτρικό και το λεωφορείο απολαμβάνοντας την υποτιθέμενη γραφική χριστουγεννιάτικη ατμόσφαιρα. Στην πράξη ειρωνεύεται τους επιφανειακούς εθιμοτυπικούς κανόνες:

Ευδιάθετος καθώς ήμουν, απολάμβανα τη χριστουγεννιάτικη ατμόσφαιρα: τους πάγκους στις πλατφόρμες των σταθμών, με τα φανταχτερά παιχνίδια και τα πολύχρωμα φουσκωμένα μπαλόνια να χοροπηδούν, τα παιδιά που κάθε τόσο μπαινόβγαιναν στο βαγόνι με τα τριγωνάκια τους και τραγουδούσαν τα κάλαντα – ευσυνείδητα ολοκληρωμένα τα πιο πολλά –, τα τσιγγανάκια που λέγανε μια δυο λέξεις, κόβανε στη μέση τη φράση και άπλωναν επαγγελματικά το χέρι με το συνηθισμένο παρακλητικό τους ύφος. [...] Αλλά ξαφνικά μου πέρασε μια άλλη σκέψη: «Ίδού, οι στερεότυπες εικόνες που επαναλαμβάνονται πανομοιότυπα κάθε παραμονή Χριστουγέννων. Ηθογραφίες, που λένε. Που τις διακονούν διακόσια χρόνια τώρα οι ατάλαντοι και κανένα όφελος δεν προκύπτει, ούτε αισθητικό ούτε κοινωνικό» (σσ. 140-141).

Στη διαδρομή του γίνεται μάρτυρας επεισοδίων ρατσιστικής επίθεσης από ημεδαπούς σε βάρος δύο γυναικών από την Ασία και την Αφρική. Ο αφηγητής, που επαγγέλλεται τον συγγραφέα, υποστηρίζει τα δυστυχή θύματα της λεκτικής βίας και αλιεύει το καινούργιο συγγραφικό του θέμα στη μη «ηθογραφική» σύγκρουση των γηγενών με τους αλλόφυλους μετανάστες:

Σ' ένα σταθμό μπήκε μια νέα γυναίκα καλοντυμένη [...]. Ήρθε και κάθισε στην αδειανή θέση που υπήρχε δίπλα μου, [...]. «Και να που συμπληρώνεται η ηθογραφία» σκέφτηκα. «Τώρα η “αρχόντισσα κυρία” θ' ανοίξει τη μαύρη τσάντα της, θα βγάλει το πορτοφόλι της με τα κέρματα που έχει ετοιμάσει από πριν και θα μοιράζει την ευσπλαχνία της στους φτωχούληδες του Θεού, [...]. Αλλά τα πράγματα με διέφευσαν. Στο σταθμό της Καλλιθέας μπήκε μια

70. Δ. ΧΑΤΖΗΣ, «Χριστουγεννιάτικο αντιδιήγημα σύγχρονης ηθογραφίας», *Αντί* 141 (Παρασκευή 21 Δεκεμβρίου 1979), σσ. 10-12.

Θανάσης Β. Κούγκουλος

γυναίκα στρογγυλοπρόσωπη και κιτρινιάρα, που έδειχνε μάλλον για Ασιάτισσα, [...]. «Να τους μαζέψουν όλους αυτούς και να τους στείλουν στην πατρίδα τους!» είπε με πείσμα η κυρία δίπλα μου, [...]. «Να πεθάνουν!» είπε τότε με φαρμακερό πείσμα (σσ. 141-143).

Κατέβηκα στο Μοναστηράκι να ψωνίσω κάποια μικροπράγματα για τις μέρες που έρχονταν, [...], και από την οδό Αθηνάς πήρα το λεωφορείο που θα με πήγαινε στην Ασκληπιού, στο σπίτι μου, [...] Μάλιστα σε κάποια στιγμή [...] ξέφυγε από το χέρι μου μια από τις πλαστικές σακούλες και μου ήταν δύσκολο να σκύψω να την πάρω, επειδή ακριβώς μπροστά μου στεκόταν μια γυναίκα χοντρή με πολύχρωμο καφτάνι και μαντίλα γύρω στο αφρικανικό πρόσωπό της. Η γυναίκα [...], λυγίζοντας τα γόνατα, έπιασε τη σακούλα και μου την έδωσε. Την ευχαρίστησα, αλλά [...] μια κυρία που στεκόταν δίπλα της ενοχλήθηκε και της παρατήρησε αυστηρά:

«Να προσέχεις, κυρά μου, πού ακουμπάς τους γοφούς σου!»

Η ξένη τότε οργίστηκε και ξέσπασε σ' ένα χείμαρρο ακατάληπτου λόγου, [...].
Ε, σίγουρα! σκεφτόμουν κι εγώ, καθώς έφτανα στη στάση Λασκάρεως, τη στάση μου, κι ετοιμαζόμουν να κατέβω. Σίγουρα αυτό δεν είναι ηθογραφία!...

Και πανηγύριζα για το καινούργιο μου θέμα, που θα μου εξασφάλιζε μια νέα συνεργασία και, πιθανότατα, μια νέα αμοιβή (σσ. 144-147).

Οι διακειμενικές συναρτήσεις του διηγήματος είναι περισσότερο υπόρρητες σε σύγκριση με το «Κείνος ο σουραυλής». Πέρα από τον τίτλο που ανασύρει το πρώτο έργο του Παπαδιαμάντη και το χριστουγεννιάτικο θέμα, υφίσταται μόνο μία μνεία στη βιογραφία του. Ο αφηγητής λαμβάνοντας την αμοιβή του από τον εκδότη νιώθει: «λίγο σαν τον Παπαδιαμάντη που μόλις είχε εισπράξει το δίφραγκό του από τον Βλάση Γαβριηλίδη» (σελ. 140). Εντούτοις, η εμμονή στην υπέρβαση της ηθογραφίας που υπηρετείται διακόσια χρόνια από άμουςους γραφιάδες – το υπερβολικό χρονικό διάστημα απλώς είναι σχήμα λόγου – αντιστοιχίζει το διήγημα με το μελέτημα του Μηλιώνη για τον Παπαδιαμάντη και την ηθογραφία. Και στο αφήγημα «Η μετανάστις» απορρίπτεται αποφασιστικά η άκριτη ταύτιση των χριστουγεννιάτικων και όχι μόνο ηθογραφημάτων με τη λογοτεχνική αξία του Παπαδιαμάντη. Ίσως και γι' αυτό επιλέγεται ως τίτλος ένα ιστορικό μυθιστόρημά του, πέρα από την υπόδειξη του ζητήματος της σύγχρονης μετανάστευσης. Από την άλλη, ο αφηγητής-συγγραφέας αποποιείται και για τον εαυτό του την προσέγγιση θεμάτων που κατηγοριοποιούνται στην ηθογραφία.

Στα διηγήματα «Κείνος ο σουραυλής» και «Η μετανάστις», ο Παπαδιαμάντης και η λεγόμενη ηθογραφία λειτουργούν στο σημασιακό επίπεδο ως ισοδύναμα των αφηγηματικών προτιμήσεων του Μηλιώνη. Η ανάγνωση της διακειμενικής ή κατά Gérard Genette μεταδιακειμενικής σύνδεσης του Μηλιώνη

Η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη

με τον Παπαδιαμάντη, εμπλουτίζεται σε μεγάλο βαθμό αν λάβουμε υπόψη και τα κριτικά-φιλολογικά κείμενα του πρώτου. Εξάλλου, ο Roland Barthes προειδοποιεί: «Το κείμενο είναι ένα πλέγμα αναφορών, προερχόμενων από χίλιες τόσες εστίες πολιτισμού»⁷¹. Καθώς η παραπάνω προειδοποίηση του Roland Barthes περιέχεται στο περιώνυμο δοκίμιό του για τον θάνατο του συγγραφέα, οδηγούμαστε στη σκέψη πως μπορεί ο συγγραφέας να «πεθαίνει» στο κείμενο, αλλά παράλληλα μπορεί να διαθλάται στο διακείμενο (intertext), στο παρακείμενο (paratext) και στο συγκείμενο (context).

71. R. BARTHES, *Εικόνα - Μουσική - Κείμενο*, μτφρ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 2019: Πλέθρον, σελ. 154.

ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ
ΤΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΚΑΙ Η ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΕΠ' ΑΥΤΩΝ

Προκειμένου να συζητήσουμε το ζήτημα της στρατιωτικής πολιτικής του Ιωάννη Καποδίστρια, οφείλουμε, αρχικώς, να εγκύψουμε στην κατάσταση την οποία αντιμετώπισε με την έλευσή του στην Ελλάδα, και τούτο απαιτεί να ξεκινήσουμε με τις ένοπλες δυνάμεις που είχαν συμμετάσχει και φέρει εις πέρας τις επιχειρήσεις της Επανάστασης.

Είναι γνωστό ότι τα επαναστατικά σώματα συγκροτήθηκαν από κλέφτες, δηλαδή αντάρτες κατά της οθωμανικής εξουσίας, ενίοτε και εναντίον τοπικών παραγόντων των οποίων οι επιδιώξεις εναντιώνονταν στις αντίστοιχες των σωμάτων αυτών.

Έχει επικρατήσει, σε γενικές γραμμές, ιδίως σε παλαιότερες ιστορικές μελέτες, η άποψη για τα κλέφτικα σώματα, ότι ήταν ένα είδος εθνικών 'Ρομπέν των δασών', που αποτέλεσαν το φυτώριο των επαναστατικών δυνάμεων. Δίχως η άποψη αυτή να αφίσταται της αλήθειας, ιδίως όσον αφορά τα τελευταία προεπαναστατικά έτη, ωστόσο υπόκειται στην κριτική βιάσανο, αρκεί να σκεφτεί κανείς πως οι τραχείς πολεμιστές, δίχως να έχουν ίδια παραγωγή που να τους εξασφαλίζει πόρους, στρέφονταν τόσο σε μουσουλμανικούς αλλά και σε χριστιανικούς πληθυσμούς προς εξασφάλιση του εφοδιασμού τους, πληροφοριών και καταφυγίων που, κάποτε εκόντες, κάποτε άκοντες, όφειλαν να τους παρέχουν¹.

Εν συνεχεία, πρέπει να υπομνήσουμε και τους αρματολούς οι οποίοι με την σειρά τους συνεισέφεραν με την συμμετοχή τους στις επαναστατικές επιχειρήσεις. Είναι γνωστό πως το σώμα των αρματολών συγκροτήθηκε για την εξασφάλιση της δημόσιας τάξης και την καταδίωξη των κλεφτών οι οποίοι, από την πλευρά τους, προξενούσαν τεράστια προβλήματα, όχι μόνο στην οθωμανική διοίκηση αλλά και στην τοπική ρωμέικη. Η επικράτεια που είχαν υπό τον έλεγχό τους, λεγόταν αρματολίκι ή καπετανλίκι. Η Ρούμελη,

1. Περί του κλέφτικου και του αρματολικού φαινομένου συνοπτική ανάλυση βλ. στο ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ, Κλεφταρματολοί ένα «Χρονικό των Ορέων» από την τουρκοκρατία στην αντίσταση, *Καθημερινή-Επτά Ημέρες* 21/03/1999, 2-3.

η Ήπειρος, η Θεσσαλία και η Μακεδονία, ήταν διαιρεμένες σε αρματολίκια. Ο αρματολισμός, λοιπόν, συνιστά στην πραγματικότητα έναν θεσμοθετημένο μηχανισμό ασφαλείας, που συστήνει η οθωμανική εξουσία, προκειμένου να διασφαλίσει την τάξη σε δυσπρόσιτες περιοχές και να ελέγξει τους κλέφτες. Η ιδιομορφία του έγκειται στη χρήση ενόπλων μη μουσουλμάνων και δη Ρωμιών για την τήρηση της δημόσιας τάξης. Οι συγκρούσεις των αρματολών με την οθωμανική εξουσία είναι, επίσης, μια πραγματικότητα με εξάρσεις και υφέσεις. Το σημείο χωρίς επιστροφή σε αυτήν την αντιπαλότητα εντοπίζεται από τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν το οθωμανικό καθεστώς αναθέτει τα πασαλίκια της ηπειρωτικής Ελλάδος σε αρβανίτες οπλαρχηγούς-τοπάρχες. Ένας από τους σημαντικούς λόγους που δημιούργησαν την ισχυρή εθνική συνείδηση στους αρματολούς, ήταν ακριβώς η επίμονη προσπάθεια της κεντρικής διοίκησης να τους αντικαταστήσει με τους μουσουλμάνους δερβεναγάδες².

Τούτων ούτως εχόντων, παρατηρούμε την πανσπερμία των ενόπλων ομάδων επί των οποίων στηρίχθηκε η Επανάσταση, και τούτη η ανομοιογένεια ενίσχυσε τα φαινόμενα τοπικιστικής δράσης, την έλλειψη ενιαίας διοίκησης, την απειθαρχία αλλά και τις υποθήκες που έκαστος οπλαρχηγός προσδοκούσε να εγγράψει στο υπό ίδρυση κράτος³.

Το σημείο επί του οποίου υπήρχε σχετική ομοιογένεια, ήταν το τακτικό-επιχειρησιακό, καθότι όλες οι επαναστατικές ένοπλες ομάδες ενεργούσαν με τη μέθοδο των ατάκτων, δηλαδή τον ανταρτοπόλεμο. Η πρώτη τεράστιας σημασίας νίκη του Αγώνα υπό την ενιαία, σχετικώς, ηγεσία, αυτήν του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, στα Δερβενάκια το 1822, δεν ήταν μάχη συγκροτημένων εκ παρατάξεως στρατών, σε αναπεπταμένο πεδίο, με ελιγμούς τύπου Ναπολεόντειων πολέμων⁴. Οι κλέφτες του αρχηγού με μια κλασική αντάρτικη ενέργεια, έπιασαν τις πλαγιές της στενωπού, κρύφτηκαν και αιφνιδίασαν ευφυέστατα τα ημι-άτακτα οθωμανικά στρατεύματα, τους διεφθαρμένους, απείθαρχους και απόλεμους Γενιτσάρους, που, εξάλλου, τέσσερα χρόνια αργότερα, κατέσφαξε ανηλεώς μέσα στην Κωνσταντινούπολη ο ίδιος ο εθιμικός επικεφαλής τους, ο σουλτάνος⁵.

2. Πρωτογενές υλικό για την εμφάνιση και την δράση του αρματολισμού στο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, Εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα 1940.

3. Για την ανάμιξη των στρατιωτικών στα πελατειακά κομματικά δίκτυα που αναπτύχθηκαν στην μετεπαναστατική Ελλάδα και τον ρόλο των κομμάτων βλ. στο GUNNAR HERING, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, Μόναχο 1992, 12.

4. Η εξ αυτοφίας περιγραφή της μάχης που τεκμηριώνει την “κλέφτικη τακτική” στο ΦΩΤΑΚΟΣ, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνησι 1858, σελ. 208-223.

5. Η καταστροφή των Γενιτσάρων την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1826 στην Κωνσταντινούπολη αναλυτικά στο κεφάλαιο 10 «Το Ευοίοιο Γεγονός», στο GODFREY GOODWIN, *Οι Γενίτσαροι*, μτφρ. ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Αθήνα 1997, σελ. 279-297.

Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης

Συνεπώς, οι επαναστατικές δυνάμεις, όσο αντιμετώπιζαν τους στρατιωτικώς πλήρως αποδιοργανωμένους Οθωμανούς μόνους, υπό την ηγεσία ικανών και εύψυχων αρχηγών, πέτυχαν την εδραίωση της Επανάστασης την πρώτη τετραετία της⁶.

Από στρατηγικής απόψεως η Επανάσταση ευνοήθηκε κατά την προαναφερθείσα περίοδο, από ένα χρονικό παράθυρο ευκαιρίας, που προέκυψε κατά την διάρκεια της βασιλείας των σουλτάνων Σελήμ Γ' και Μαχμούτ Β', από το 1789 μέχρι το 1826, που επιχείρησαν να μεταρρυθμίσουν την στρατιωτική δομή της αυτοκρατορίας αλλά συνάντησαν σφοδρές επιθέσεις από τις δυνάμεις της αντίδρασης, οπότε αναλώθηκαν σε έναν αγώνα αντιμετώπισής τους, ο οποίος περνούσε διαμέσου της διάλυσης πρώτα της προηγούμενης δομής και την ανάταξή της υπό όρους συνολικού εκσυγχρονισμού.

Τα πράγματα για τους επαναστατημένους Έλληνες μεταβλήθηκαν άρδην, όταν κλήθηκε να καταστείλει την Επανάσταση ο άσπονδος σύμμαχος και τύποις υποτελής του σουλτάνου, ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου ο οποίος, ως γνωστόν, απέστειλε τον θετό γιο του Ιμπραήμ, επικεφαλής εκστρατευτικού σώματος τακτικώς οργανωμένου από Γάλλους συμβούλους⁷. Κατόπιν, η Επανάσταση διήλθε τις πιο κρίσιμες ημέρες της που έληξαν με τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου⁸.

Τα ανωτέρω γεγονότα σε συνδυασμό με τις διαπιστώσεις που προέκυψαν, αποτέλεσαν την κληρονομία του πρώτου κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ο οποίος, μεταξύ των τομέων συγκρότησης του νέου κράτους και μάλιστα εκ των πρώτων, που κλήθηκε να οργανώσει, ήταν οι ένοπλες δυνάμεις.

6. Για τον οθωμανικό στρατό της εποχής, που αντιμετώπισαν τα επαναστατικά στρατεύματα, στο DOUGLAS A. HOWARD, *A history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 2017, σελ. 330, σημειώνεται πως, εν συνόλω, λειτουργούσε χωρίς συγκεκριμένο σχεδιασμό. Η μηδαμινή εκγύμναση, η απειθαρχία και οι λιποταξίες, καθώς και η σπάνις έμπειρων διοικητών και ενιαίας διοίκησης, προδίκιζαν την αποτυχία σε όλες τις πολεμικές προσπάθειες. Η λογιστική υποστήριξη λειτουργούσε μάλλον υπέρ των κερδοσκοπώντων εμπόρων παρά προς όφελος του στρατεύματος. Τα κίνητρα εκάστης πολεμικής επιχείρησης παρέμεναν στις απαρχαιωμένες νοοτροπίες της ληηλασίας και του κέρδους. Εν ενί λόγω, τα οθωμανικά εκστρατευτικά σώματα έμοιαζαν περισσότερο με “μελίσι σε αναταραχή” και η πορεία και παρουσία τους στο μέτωπο με “περιοδεύοντα θίασο”.

7. Χαρακτηριστικά για την στρατιωτική οργάνωση και τις εν γένει φιλοδοξίες του Μεχμέτ Αλή είναι όσα γράφονται στο *Biographic sketch of Mohhamed Ali, Pacha of Egypt, Syria and Arabia*, City of Washington March 1837, 4: *With a disciplined army of 50,000 men, a navy of nine line-of-battle ships, and a revenue of twenty millions of dollars, he may be supposed to have the means of consolidating his power, of establishing his dynasty, and of maintaining his de facto independence. He desires to raise Egypt to the level of European civilization, surpassing that of the augustan age of El-Mamoun and Haroun el-Rashid.*

8. Για την εξαιρετικά κρίσιμη θέση στην οποία περιήλθε η επανάσταση, μετά την βοήθεια του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου προς τον σουλτάνο βλ. στο ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης 24 Φεβρουαρίου-23 Μαρτίου 1825*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013.

Οι παράμετροι τις οποίες ο κυβερνήτης έπρεπε να λάβει υπόψη του, ήταν πολιτικές, κοινωνικοοικονομικές και τακτικές-αμυντικές, χωρίς η σειρά αναφοράς να είναι ιεραρχημένη κατά σπουδαιότητα.

Κατ' αρχάς, και σύμφωνα με τα τεκμαιρόμενα στην εξειδικευμένη έρευνα, ο Καποδίστριας είχε άμεση ανάγκη από πειθαρχημένο και αποτελεσματικό στρατό για δύο κυρίως λόγους: 1ον) επειδή το μεγαλύτερο μέρος των εθνικών εδαφικών διεκδικήσεων κατεχόταν ακόμη από αιγυπτιακά και οθωμανικά στρατεύματα, οπότε υπήρχε θέμα απελευθέρωσης των εδαφών αυτών και 2ον) η επιβίωση και διατήρηση της κυβέρνησής του και του κυβερνητικού του προγράμματος είχαν ανάγκη από μέσα επιβολής⁹.

Οι τότε συνθήκες οδήγησαν τον κυβερνήτη να επιλέξει ανάμεσα σε δύο πιθανές προοπτικές: κατά πρώτον, να διαλύσει τα άτακτα σώματα της προηγούμενης επαναστατικής περιόδου, 1821-1828 ή, εναλλακτικά, να εντάξει τα σώματα των ατάκτων σε ημι-τακτικούς σχηματισμούς, μετασχηματίζοντάς τα βαθμιαία σε τακτικά. Μολονότι η διατήρηση του παλαιού σχήματος των άτακτων στρατιωτικών δυνάμεων ήταν ριζικά αντίθετη με την φύση και τη δομή του κράτους που ήθελε να οικοδομήσει ο Καποδίστριας, τελικά αποφάσισε να ακολουθήσει την δεύτερη λύση, δίχως όμως και να απαρνηθεί τελείως την πρώτη. Ο κύριος λόγος που οδήγησε στην επιλογή της δεύτερης λύσης, ήταν η αποφυγή κοινωνικών και πολιτικών αναταραχών και επιπτώσεων που σίγουρα θα ακολουθούσαν μια ριζική και απότομη διάλυση των ατάκτων σωμάτων, της πολυαριθμότερης ένοπλης δύναμης της χώρας. Έτσι, επιχειρήθηκε για πρώτη φορά η συστηματική οργάνωση αυτών¹⁰.

Η προσπάθεια «τακτικοποίησης» των ατάκτων πολεμιστών δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνον τις αντικειμενικές δυσκολίες που ενυπάρχουν σε οποιαδήποτε διαδικασία οργάνωσης των ένοπλων δυνάμεων. Τα περιθώρια επιλογής έμφυχου δυναμικού εκ μέρους του κυβερνήτη και των συνεργατών του ήταν, ως εκ των περιστάσεων, προσδιορισμένα και περιορισμένα. Συγκεκριμένα, είχε στην διάθεσή του κυρίως Ρουμελιώτες ατάκτους και Σουλιώτες πρόσφυγες και, κατά δεύτερο λόγο, λίγους Πελοποννήσιους, νησιώτες και ετερόχθονες, δηλαδή πολεμιστές προερχόμενους από την Οθωμανική αυτοκρατορία και την Ευρώπη¹¹.

Ειδικά για την διατήρηση σε υπηρεσία των Ρουμελιωτών, σε επιστολή του κυβερνήτη προς τον φίλο του Εϋνάρδο, από το Ναύπλιο, στις 3/15 Φεβρουαρίου του 1830, απαντά γιατί επιμένει ειδικά στους Ρουμελιώτες, λέγοντας ότι, κατά μετάφραση εκ του γαλλικού πρωτοτύπου:

9. ΣΤΕΦΑΝΟΣ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια, δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα 1983, σελ. 20.

10. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια, ό.π.*, σελ. 21.

11. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *ό.π.*, σελ. 21.

Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης

Αυτές οι ένοπλες ομάδες παρατηρούμε πως εξουθενώνουν την χώρα και θέτουν σε κίνδυνο την ειρήνη ανά πάσα στιγμή. Τίποτε δεν θα ήταν ευκολότερο για την κυβέρνηση από το να υπογράψει ένα διάταγμα με το οποίο θα απέλυε όλους αυτούς τους άνδρες από την υπηρεσία τους στο Δημόσιο. Πριν όμως πράξει κάτι τέτοιο, θα πρέπει να αναρωτηθεί: Τι θα απογίνουν αυτοί; Κάθε καλόπιστος Έλληνας, με μακρά πείρα του παρελθόντος, θα σου απαντήσει: Θα γίνουν κλέφτες στα βουνά και πειρατές στην θάλασσα. Πράγματι, αν η πειρατεία έχει σταματήσει από την άφιξή μου και δώθε, είναι γιατί οι εκ του Ολύμπου και της Ρούμελης αντάρτες που λημέριαζαν στα νησιά του Αρχιπελάγους, ήρθαν στα Μέγαρα, για να συμμετέχουν στην σύνθεση των χιλιαρχιών. Οι επαρχίες της Πελοποννήσου άρχισαν να αναπνέουν, αφού οι Ρουμελιώτες που είχε εισβάλει εκεί, άρχισαν να στρατωνίζονται στα Μέγαρα, (δηλαδή εντάχθηκαν στις χιλιαρχίες)¹².

Και συνεχίζει:

...Αυτοί οι άνδρες, που αριθμούν περίπου 8.000, επιβιώνουν εδώ και κάποια χρόνια μόνο δια των όπλων. Κανείς εξ αυτών δεν κατέχει τίποτε άλλο εκτός από το τουφέκι και τις πιστόλες του. Στερώνοντας τους τον επιούσιο και τη μικρή αμοιβή που λαμβάνουν, θα μπορούσε η κυβέρνηση να τους τιμωρήσει, στρέφοντάς τους, με τα όπλα στα χέρια, να διεκδικήσουν άλλα μέσα επιβίωσης; Επιπλέον, θα έπρεπε να εξοπλιστεί η χώρα και να εξαναγκαστεί να προστατευτεί από τις επιδρομές τους, ώστε η κυβέρνηση θα ξόδευε πολύ περισσότερα από το ίδιο το κόστος συντήρησης αυτών των ομάδων, αν μετασχηματιζόνταν πλέον σε τάγματα. Υπάρχουν όμως και άλλα: αν η Ελλάδα βρίσκεται εν αναμονή, να δει να ολοκληρώνεται η εθνική της αποκατάσταση και η ανεξαρτησία της, αυτό πρέπει να αποδοθεί μόνον στην γενναιότητα και την αφοσίωση αυτών των ίδιων παλικαριών. Είναι επιβράβευση αυτών των υπηρεσιών που προσέφεραν, να τους παραδώσει η κυβέρνηση οικεία βουλήσει στην δυστυχία και την απόγνωση; Και είναι όλοι τους Ρουμελιώτες. Άρα είναι η Ρούμελη η περιοχή όπου θα έβρισκαν καταφύγιο. Θα ήταν τότε δυνατό να διατηρηθεί το σημερινό status quo, το οποίο συνεχίζεται όμως προς ικανοποίηση των Τούρκων¹³;

12. Το γαλλικό πρωτότυπο της επιστολής στο Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, τόμ. Η', έκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, σειρά: Ιστορικά Κείμενα, Κέρκυρα 1987, σελ. 62.

13. Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια, ό.π., σελ. 62.

Συνεπώς, οι γραπτώς εκπεφρασμένες απόψεις του Καποδίστρια κατευθύνουν προς δύο κατευθύνσεις, την κοινωνική αποκατάσταση ενός μέρους των αγωνιστών με οικονομικά μέσα που θα προέρχονταν από την διανομή γαιών και μέσων προς την κατεύθυνση της ομαλής μετάβασης στην εξασφάλιση παραγωγικών μέσων σε όσους θα έμεναν εκτός στρατεύματος. Η αποκατάσταση, όπως προσδοκούσε ο Καποδίστριας, θα μετέβαλε και τις νοοτροπίες, καθώς, από την χρήση των όπλων για την εξασφάλιση των μέσων επιβίωσης, οι άνθρωποι αυτοί θα προσαρμόζονταν ιδεολογικά στην αίσθηση της ιδιοκτησίας και την επιδίωξη της απόκτησης περιουσίας, της διατήρησης και επαύξησής της. Από την άλλη πλευρά, για όσους προκρινόταν η συμμετοχή τους σε οργανωμένα τάγματα, ιδίως στους Ρουμελιώτες που η καταγωγή τους ήταν από τη μεθόριο του νέου κράτους και στην πλειονότητά τους προέρχονταν από πρώην αρματολικά σώματα, τούτο θα διασφάλιζε την δημόσια τάξη από το ληστρικό φαινόμενο και θα προφύλασσε από πιθανές συγκρούσεις με τα οθωμανικά στρατεύματα που παρέμεναν εκεί, και θα έδιναν στους Οθωμανούς το πρόσχημα της καθυστέρησης εκκένωσης όσων επαρχιών είχαν επιδικαστεί στην Ελλάδα.

Το πνεύμα των καποδιστριακών επιλογών υπείκει στην αρχαιοελληνική διατύπωση “σοφόν το σαφές”. Η ολοκληρωτική απορρόφηση των αγωνιστών στον στρατό του νέου κράτους ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατη, ενόσω η εγκατάλειψή τους καταστροφική. Αφετέρου, για όσους κρινόταν ότι ήταν σκόπιμο να συγκαταλεγούν στον ημι-τακτικό στρατό, τούτο θα γινόταν με κριτήριο την εξασφάλιση πολιτικών οφελών στο πλαίσιο της εθνικής αποκατάστασης αλλά και στο επίπεδο της αρχετυπικής και στοιχειώδους στρατιωτικής οργάνωσης, στο μέτρο του εφικτού.

Στο πολιτικό επίπεδο, πρέπει να υπομνήσουμε το γεγονός ότι ειδικώς οι επικεφαλής των επαναστατικών δυνάμεων, θεωρώντας εαυτούς ελευθερωτές της πατρίδας επί του πεδίου, προσδοκούσαν ιδιαίτερη μεταχείριση, ανάλογη των υπηρεσιών τους στον πόλεμο. Περαιτέρω, πολλοί εξ αυτών, ιδίως οι προερχόμενοι από τις τάξεις των αρματολών, είχαν ήδη αναπτύξει τοπικά πελατειακά δίκτυα εξουσιαστικής επιρροής που δεν ήταν, φυσικά τω λόγω, διατεθειμένοι να απωλέσουν εν όψει ενός συγκεντρωτικού μοντέλου κρατικής οργάνωσης με ισχυρή κεντρική εξουσία, αυτήν του Κυβερνήτη.

Στο κοινωνικοοικονομικό πεδίο, ο Καποδίστριας είχε να αποκαταστήσει ένα σώμα ατάκτων ενόπλων για τους οποίους έπρεπε να προβλέψει πόρους και μόνιμη εγκατάσταση, ώστε να μεταβούν ομαλά από τον ένοπλο πολεμικό στον ειρηνικό επαγγελματικό βίο. Εννοείται ότι μεγάλο μέρος αυτού του σώματος δεν θα είχε θέση στην δημιουργία του νέου στρατού για λόγους προφανείς. Το μεγάλο ζητούμενο ήταν, βεβαίως, η εξασφάλιση των μέσων αποκατάστασης, δηλαδή γαιών τις οποίες θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν οι πρώην στρατιώτες, ώστε να μην στραφούν στην ληστεία αλλά και για να

Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης

μην αποτελέσουν αιτία προστριβών με την Οθωμανική αυτοκρατορία, λόγω της συνεχιζόμενης δράσης τους.

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Καποδίστρια, το αποτέλεσμα της απόδοσης κλήρων στους πρώην στρατιώτες θα οδηγούσε στην ομαλή κοινωνικοοικονομική τους μετάβαση, με αποτελέσματα ευεργετικά για την χώρα, καθώς, και πάλι κατά μετάφραση εκ του γαλλικού επιστολής του στον Εϋνάρδο από το Ναύπλιο, στις 20 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1830, διατίθεται πως:

... εφόσον μπορέσω να προσφέρω στους στρατιώτες μερικά στρέμματα γης και λίγες εκατοντάδες φράγκα, θα είναι επαρκές βοήθημα με το οποίο θα καταφέρουν να εγκατασταθούν και να αγοράσουν ζώα. Οι ίδιοι άνθρωποι που είναι καταναλωτές σήμερα, θα γίνονταν παραγωγοί, έχοντας δε προσωπική περιουσία θα σέβονταν την έννοια της ιδιοκτησίας. Δεν γνωρίζω κάποιον άλλον συνδυασμό πλην αυτού. Οι συνέπειες δε του να απολύσεις 2.000 με 3.000 στρατιώτες χωρίς καμιά συνδρομή, θα οδηγούσαν μοιραία στο να περιπέσουν εκ νέου στην αρχική κατάσταση του κλέφτη, ώστε να διακυβευθεί όχι μόνον η ασφάλεια στο εσωτερικό του νέου κράτους αλλά και οι σχέσεις καλής γειτονίας με τους Τούρκους¹⁴.

Συναιρώντας τα μέτρα που έλαβε ο Καποδίστριας για την στρατιωτική οργάνωση, εκθέτουμε πως, συνειδητοποιώντας το γεγονός ότι η χώρα χρειαζόταν πειθαρχημένο στρατό προχώρησε στον βαθμιαίο μετασχηματισμό των ατάκτων σε ημι-τακτικά σώματα. Παράλληλα, διατήρησε και τις τρεις ανώτατες στρατιωτικές θέσεις των αρχηγών των επαναστατικών δυνάμεων, αποσκοπώντας με την ενέργεια αυτή να μην διαταράξει την πρόσφατη εκ της Επανάστασης διαμορφωθείσα ισορροπία. Την διοίκηση των πελοποννησιακών σωμάτων ανέθεσε στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη ο οποίος έφερε τον βαθμό του Γενικού Αρχηγού των Πελοποννησιακών Όπλων¹⁵.

Σε συνέχεια των προηγούμενων, εκδόθηκε και ο *Πολεμικός Διοργανισμός των Πελοποννησιακών Στρατευμάτων*, στις 19.4.1828, που προέβλεπε την επάνδρωση των ημιτακτικών σωμάτων με 2.000 Πελοποννησίους. Στην θέση του αρχηγού της περιφέρειας Δυτικής Στερεάς παρέμεινε ο Βρετανός στρατηγός Church, καθώς ο Καποδίστριας ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένος να δίδει πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης και προς την Προστάτιδα δύναμη της γηραιάς Αλβιόνας. Στην Ανατολική Στερεά διορίστη-

14. Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, ό.π., σελ. 98.

15. Ευρετήριο Αρχείου καποδιστριακής περιόδου: στρατιωτικά τεκμήρια (1827-1833). Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, επιμέλεια-έκδοση: Νίκος Φ. Τομπρος, Αθήνα 2007, σελ. 4.

κε αρχηγός των εκεί στρατιωτικών σωμάτων ο Δημήτριος Υψηλάντης, ενώ αρχηγός του στρατιωτικού τμήματος Χίου διατηρήθηκε ο Γάλλος συνταγματάρχης Κάρολος Φαβιέρος. Τέλος, στην φρουραρχία Αργολίδος και Κορινθίας τοποθετήθηκε ο Βαυαρός συνταγματάρχης Κάρολος Γουλιέλμος φον Χάιντεκ, ο μετέπειτα ένας εκ των τριών οθωνικών αντιβασιλέων, με βοήθo τον Ιταλό συνταγματάρχη Pissa¹⁶.

Η στελέχωση των ναυτικών δυνάμεων με αφοσιωμένα στον Κυβερνήτη πρόσωπα διευκολύνθηκε με την αποχώρηση του αρχιναύαρχου Cohran. Την διοίκηση της μοίρας του Αιγαίου ανέλαβε ο Ανδρέα Μιαούλης και τον στολίσκο των πυροπολικών ο Κωνσταντίνος Κανάρης. Διοικητής της μοίρας των ακτών της Μεσσηνίας τοποθετήθηκε ο Γεώργιος Σαχτούρης ο οποίος είχε ως καθήκον και τον θαλάσσιο αποκλεισμό της γεωγραφικής έκτασης από την Πρέβεζα έως την Κρήτη. Την μοίρα του Ευβοϊκού ανέλαβε ο Γεώργιος Σαχίνης, ενώ τη μοίρα του Κορινθιακού κόλπου ο Αντώνιος Κριεζής¹⁷.

Η κατάσταση που διαμορφώθηκε στη διάρκεια της Επανάστασης δημιουργούσε στον Καποδίστρια σημαντικά προβλήματα, τα οποία δυσχέραιναν τις όποιες ενέργειές του για την οργάνωση του στρατού. Τέσσερα από αυτά έπρεπε άμεσα να λυθούν, αν ήθελε να εφαρμόσει τις αλλαγές του στο στρατιωτικό τομέα. Το πρώτο σχετιζόταν με την υπαγωγή των στρατιωτών σε τμήματα τα οποία θα διέπονταν από κανόνες πειθαρχίας. Το δεύτερο αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο θα πείθονταν οι πολυάριθμοι ανώτατοι αξιωματικοί να διοριστούν σε θέσεις υποδεέστερες από αυτές που έως τότε κατείχαν. Θα έπρεπε, επίσης, να υποτάξουν, τόσο οι αξιωματικοί όσο και οι στρατιώτες, το τοπικιστικό πνεύμα που τους χαρακτήριζε, σε μια προσπάθεια προώθησης του εθνικού συμφέροντος. Ήταν, τέλος, απαραίτητο να σταματήσουν οι καταχρηστικές κατατάξεις στρατιωτών, οι οποίες απέφεραν οικονομικά οφέλη στους οπλαρχηγούς και ζημίωναν το Δημόσιο Ταμείο. Μειονέκτημα αποτελούσε και το γεγονός ότι οι στρατιώτες υπάκουαν, έως τότε, στους αρχηγούς τους και όχι σε μιαν άγνωστη και απρόσωπη ιεραρχική δομή την οποία καλούνταν τώρα να υπηρετήσουν. Η διαδικασία οργάνωσης των ημι-τακτικών στρατιωτικών τμημάτων μπορεί να χωριστεί σε δύο φάσεις: αυτές των Χιλιαρχιών και την επόμενη των *Ελαφρών Τμημάτων*¹⁸.

Για να μειωθούν οι αυθαιρεσίες εκ μέρους των ατάκτων, καθιερώθηκε ανταμοιβή σε όσους απείχαν από καταχρήσεις σε βάρος της τιμής, της ασφάλειας και της ιδιοκτησίας των πολιτών. Στα νέα σώματα εντάχθηκε μέρος μόνον από τους συνολικά, περίπου 25.000 ενόπλους που υπηρετούσαν στα άτακτα στρατεύματα. Από τους 8.000 στρατιώτες που αποτελούσαν τις *Χιλιαρχίες* αποκλείστηκαν στην συντριπτική τους πλειονότητα οι

16. *Ευρετήριο*, ό.π., σελ. 4.

17. *Ευρετήριο*, ό.π., σελ. 4.

18. *Ευρετήριο*, ό.π., σελ. 5.

Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης

Πελοποννήσιοι, ενώ μειώθηκαν σημαντικά οι Ρουμελιώτες και προωθήθηκαν σε ανώτερες και ανώτατες στρατιωτικές θέσεις οι Σουλιώτες. Με τη νέα αυτή οργάνωση του στρατού ο Καποδίστριας μπόρεσε να απαλλαγεί από τους οπλαρχηγούς της επαναστατικής περιόδου (1821-1827), καθώς μεγάλος αριθμός τους απομακρύνθηκε¹⁹.

Από όσα αναλύθηκαν, προκύπτει πως ο Ιωάννης Καποδίστριας, στο ακανθώδες ζήτημα της στρατιωτικής οργάνωσης του νέου κράτους, είχε να αντιμετωπίσει πρακτικές και νοοτροπίες που είχαν τις ρίζες τους τόσο κατά την προεπαναστατική όσο και κατά την επαναστατική περίοδο. Επρόκειτο για μία εξίσωση με πολλούς αγνώστους και έχρηζε πολιτικών χειρισμών που έπρεπε να σχοινοβατούν ιστορικά. Η τελική έκβαση του εγχειρήματός του δεν μπορεί να αποτιμηθεί ιστορικά με όρους επιτυχίας ή αποτυχίας, εφόσον δεν ολοκληρώθηκε, παρά μόνον με όρους ορθής εκτίμησης των αναγκών και των δυνατοτήτων του αρτισύστατου κράτους. Οι συντηρητικές δυνάμεις που έπρεπε να αντιμετωπιστούν στην κατεύθυνση της δημιουργίας ισχυρών συγκεντρωτικών θεσμών και πολιτειακής οργάνωσης, σε συνδυασμό με τις εξωτερικές υπονομεύσεις των προστατίδων δυνάμεων, αυτών που τον θεωρούσαν “Ρώσο ανθύπατο” κατέληξαν στην τραγική δολοφονία του, το 1831²⁰. Το βέβαιον είναι πως οι επιλογές των διαδόχων του στην διακυβέρνηση της Ελλάδος οδήγησαν στον πλήρη παραγκωνισμό των ανθρώπων που είχαν συνεισφέρει τα μέγιστα στον Αγώνα, ακόμη στον “εκβαυαρισμό” των ενόπλων δυνάμεων και στην θηριώδη διόγκωση του ληστρικού φαινομένου²¹.

Εν τέλει, αν και είναι παγκοίμως γνωστό ότι είναι αντι-ιστορικό το ερώτημα, τι θα συνέβαινε αν ο Καποδίστριας συνέχιζε το έργο του και το ολοκλήρωνε, ως ένα βαθμό, εκείνο για το οποίο ο γράφων έχει την βεβαιότητα πως δεν θα συνέβαινε, είναι πως δεν θα κινδύνευε ο Κολοκοτρώνης να ανέ-

19. Ευρετήριο, ό.π., σελ. 5.

20. Στο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΟΥΛΗΣ, *Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία, Μνήμων* 10 (1985), σελ. 77-95, 78, συμπυκνώνονται οι θέσεις και η στάση των Άγγλων και των Γάλλων έναντι του Κυβερνήτη ως εξής: *Από την εκλογή ακόμη του Κυβερνήτη διεφάνησαν οι προθέσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας απέναντί του. Οι αντιδράσεις στο εξωτερικό υπήρξαν σαφέστερες για όσους γνώριζαν τη διπλωματική γλώσσα. Στο Παρίσι η εκλογή του Καποδίστρια αντιμετωπίστηκε με επιφύλαξη και στο Λονδίνο με αποκαλύπτη εχθρότητα. Για τον οξυδερκή Καποδίστρια οι ενδείξεις αυτές ήταν αποκαλυπτικές για τη μελλοντική στάση που θα κρατούσαν οι δύο αυτές δυνάμεις απέναντι στην κυβέρνηση του. Οι φόβοι του ενισχύθηκαν και από την κατηγορηματική άρνηση της Αγγλικής και – προσωρινά – της γαλλικής κυβέρνησης να τον ενισχύσουν οικονομικά.*

21. Στο ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Περί λύχνων αφάς: η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1996, παρουσιάζεται εξαιρετικά αναλυτικά το φαινόμενο της ληστείας στην Ελλάδα, στα μετεπαναστατικά χρόνια, οι αιτίες που το εξέθρεψαν, ως και οι πολιτικές διασυνδέσεις των ληστών με την κομματοκρατία της εποχής.

βει στο ικρίωμα²² ούτε ο Νικήτας Σταματελόπουλος θα κατέληγε τυφλός ζητιάνος στα σκαλιά μιας εκκλησίας²³.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια, τομ. Η', έκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, σειρά: Ιστορικά Κείμενα, Κέρκυρα 1987.

Biographic sketch of Mohhamed Ali, Pacha of Egypt, Syria and Arabia, City of Washington March 1837.

Ευρετήριο Αρχείου καποδιστριακής περιόδου: στρατιωτικά τεκμήρια (1827-1833), Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, επιμέλεια-έκδοση Νίκος Φ. Τομπρος, Αθήνα 2007.

ΓΙΟΥΡΓΟΣ ΚΩΣΤΗΣ, Κλεφταρματολοί ένα «Χρονικό των Ορέων» από την τουρκοκρατία στην αντίσταση, *Καθημερινή-Επτά Ημέρες* 21/03/1999, σελ. 2-3

22. Μέσα από μια πιο σύγχρονη ματιά στα γεγονότα της εποχής εκείνης, η Ελισσάβετ Τσακανίκα, Βαυαροί και «νεήλιδες»: προσλήψεις της «ξενοκρατίας» και Αγωνιστές του 1821 στην οθωνική Ελλάδα (1833–1862), στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://comdeg.eu/el/master_essay/%CE%B2%CE%B1%CF%85%CE%B1%CF%81%CE%BF%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BD%CE%B5%CE%AE%CE%BB%CF%85%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BB%CE%AE%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7/#toc_bauaroi_kai_dike_kolokotrone (Τελευταία ενημέρωση 16.12.2020) διατείνεται ότι: Η δίκη Κολοκοτρώνη αποτελεί το επεισόδιο της οθωνικής ιστορίας που επικαλούνται κατεξοχήν όσο επιχειρούν να καταδείξουν την τυραννική φύση της λεγόμενης «βαυαροκρατίας». Στο αφήγημά τους, ο Κολοκοτρώνης εμφανίζεται ως εκφραστής των πόθων των καταπιεσμένων Ελλήνων να συνωμοτεί εναντίον του εθνοκτόνου καθεστώτος. Στη συνέχεια, η ξενοκρατία τιμωρεί στο πρόσωπό του «το πνεύμα του 1821», ενώ η ελληνική κοινωνία και πρώτοι απ' όλους οι Αγωνιστές συμπαρίστανται στον διωκόμενο ήρωα. Αν δούμε, ωστόσο, τη δίκη στη συγχρονία της, θα βρούμε πολλά τεκμήρια που συνηγορούν υπέρ μιας διαφορετικής, πολύ πιο περίπλοκης ιστορίας. Καταρχάς, της συνωμοσίας στην οποία φέρεται να συμμετείχε ο Κολοκοτρώνης, προηγήθηκαν οι μάταιες απόπειρές του να προσεταιριστεί εκείνος τους Βαυαρούς, πριν το καταφέρουν οι συνταγματικοί αντίπαλοί του. Διότι, μπορεί οι Αγωνιστές να συνωμοτούσαν και να εξεγείρονταν, ταυτόχρονα όμως διαγκωνίζονταν μεταξύ τους για την εξασφάλιση της εύνιας των Βαυαρών. Σε εκείνη τη φάση, οι ποικίλες αντιπαλότητες που είχαν αναπτύξει μεταξύ τους βράιαναν περισσότερο από τις διαφορές που τους χώριζαν από τους Βαυαρούς.

23. Από το Σοφία Καγκοπούλου, Νικηταράς ο «Τουρκοφάγος», από στρατηγός, επαίτης, Αφιερώματα 1821-2021, (26 Φεβρουαρίου 2021, στο Ιστολόγιο Πεμπτουσία-Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, ηλεκτρονική διεύθυνση: pemtousia.gr (Τελευταία ανάκτηση: 14/12/2021), αντλούμε την πληροφορία πως στον Νικήτα Σταματελόπουλο (Νικηταρά): [...] χορηγήθηκε «άδεια επατείας», στον προαύλιο χώρο του Ναού της Ευαγγελιστρίας Πειραιώς, κάθε Παρασκευή. Απεβίωσε στις 25 Σεπτεμβρίου 1849, πάμφτωχος, τυφλός και λησμονημένος. Τελευταία του επιθυμία ήταν να ταφεί δίπλα από το θείο του Θ. Κολοκοτρώνη στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.

Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης

- GOODWIN GODFREY, *Οι Γενίτσαροι*, μτφρ. ΤΡΙΣΕΥΓΕΝΗ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Αθήνα 1997.
- HERING GUNNAR, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, Μόναχο 1992.
- HOWARD A. DOUGLAS, *A history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press 2017.
- ΚΛΑΣΟΜΟΥΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, Αθήνα 1940.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Σ. ΙΩΑΝΝΗΣ, *Περί λύχνων αφάς: η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1996.
- ΛΟΥΛΕΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία, Μνήμων* 10 (1985), σελ. 77-95.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΣΤΕΦΑΝΟΣ, *Η στρατιωτική πολιτική του Καποδίστρια, δομή, οργάνωση και λειτουργία του στρατού ξηράς της καποδιστριακής περιόδου*, (Διδακτορική Διατριβή), Αθήνα 1983.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Β. ΜΙΧΑΗΛ, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλύτης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης 24 Φεβρουαρίου-23 Μαρτίου 1825*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013.

Ιστότοποι

- ΚΑΥΚΟΠΟΥΛΟΥ ΣΟΦΙΑ, *Νικητάρης ο «Τουρκοφάγος»*, από στρατηγός, επαίτης, Αφιερώματα 1821-2021, (26 Φεβρουαρίου 2021, στο Ιστολόγιο Πεμπτουσία-Ορθοδοξία, Πολιτισμός, Επιστήμες, ηλεκτρονική διεύθυνση: pemtousia.gr (Τελευταία ανάκτηση: 14/12/2021).
- ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ, *Βαυαροί και «νεήλυδες»: προσλήψεις της «ξενοκρατίας» και Αγωνιστές του 1821 στην οθωνική Ελλάδα (1833-1862)*, στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
https://comdeg.eu/el/master_essay/%CE%B2%CE%B1%CF%85%CE%B1%CF%81%CE%BF%CE%AF-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BD%CE%B5%CE%AE%CE%BB%CF%85%CE%B4%CE%B5%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%83%CE%BB%CE%AE%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7/#toc_bauaroi_kai_dike_kolokotrone
(Τελευταία ανάκτηση: 16/12/2020)

SPYRIDOULA PAPANDREOU
Democritus University of Thrace

EFTHYMIOS LAMPRIDIS
Democritus University of Thrace

«APPEARING MORAL WHILE AVOIDING THE COST
OF TRULLY BEING»: MORAL HYPOCRICY
AS A FRAMEWORK FOR UNDERSTANDING
BYSTANDER'S SELF-REGULATION OF NOT PERFORMING
PROSOCIAL BEHAVIOR

Introduction

Prosocial behavior is a well learned behavior from the first years of life¹. Prosocially acting constitutes a basic part of the socialization process and it is strongly associated with the moral construct and the sense of moral self that all humans have. We are being taught of what is right and wrong, of the occasions in which we ought to perform such a behavior and the ways in which we should act in a variety of situations that we will face during our life. Nevertheless, Latané & Darley (1969)² have demonstrated that individuals tend to calculate the costs and the benefits stemming from prosocially acting and then to decide whether they will perform such a behavior or not, despite the fact that they would have acknowledged a situation as a potentially prosocial one. Prosocial behavior is often an issue that morally troubles individuals. The work of Piliavin et al., (1969)³ has highlighted that individuals tend to weight their decision regarding the performance of prosocial behavior and make their choice either on the basis of reason or emotions. In both cases, performing a prosocial behavior seems to be a convenient decision since the choice of performing a prosocial behavior offers an individual the privilege to think of his/herself as consistent to its moral principles and values according to which she/he has constructed the sense of self as moral. Even if performing prosocial behavior might be due to

1. N. EISENBERG, "Development of Children's Prosocial Moral Judgment", *Developmental Psychology* 15 (1979), pp. 128-137.

2. B. LATANÉ AND J. M. DARLEY, "Bystanders "apathy", *American Scientist* 57 (1969), pp. 244-268.

3. I. M. PILIAVIN, J. RODIN AND A. PILIAVIN, "Good samaritanism: an underground phenomenon?", *Journal of Personality and Social Psychology* 13 (1969), pp. 289-299.

compliance, the moral construct of the individual is benefited. But, what seems to be the case in the opposite scenario? That is, when an individual decides to remain uninvolved in front of a situation that has been taught to acknowledge as a potentially prosocial one? According to Piliavin et al.⁴, in this case he/she has to cope with two kinds of costs: a personal and an empathic one.

The scientific research of prosocial behavior in the context of social psychology counts almost six decades. During these years the aforementioned issues seem to have been adequately answered through numerous studies provided sufficient empirical evidence. Specifically, relative research not only has clarified under which circumstances it is more probable an individual to perform prosocial behavior^{5,6}, but has also pinpointed the reasons for which she/he could choose to remain passive^{7,8}. Moreover, research has well documented the content of cost, both personal and empathic, individuals have to cope with when they do not decide to perform prosocial behavior. Nevertheless, relative research does not seem to have fully empirically addressed and theoretically strengthened the ways in which individuals deal with the moral cost stemming from their decision not to perform prosocial behavior or how they self-regulate, both personally and empathically, the moral dissonance resulting from their choice to remain passive and to keep intact their view of their moral self as integral. D. Batson⁹ introduced the notion of moral hypocrisy and suggested that individuals tend to select convenient moral excuses that consider as reasonable and thus to self-regulate the cost associated with their decision not to act prosocially. Research on moral justification has provided us with evidence supporting this conceptualization^{10,11}.

4. J.A. PILIAVIN, J.F. DOVIDIO, S.L. GAERTNER AND R.D. CLARK, *Emergency intervention*, New York 1981: Academic Press.

5. C. GUSTAVO, L.M. PADILLA-WALKER AND R.D. DAY, "A Test of the Economic Strain Model on Adolescents' Prosocial Behaviors", *Journal of Research on Adolescence* 21 (2011), pp. 842-848.

6. N. EISENBERG, R.A. FABES AND T. SPINRAD, "Prosocial Development", in N. EISENBERG, W. DAMON AND R.M. LERNER (Eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*, Hoboken, NJ: Wiley 2006, pp. 646-718.

7. FISHER, JEFFREY DAVID, ARIE NADLER AND SHERYLE WHITCHER-ALAGNA, "Recipient reactions to aid." *Psychological Bulletin* 91 (1982), pp. 27-54.

8. A. NADLER AND J.D. FISHER, "Effects of Donor-Recipient Relationships on Recipients' Reactions to Aid", in E. STAUB, D. BAR-TAL, J. KARYLOWSKI, J. REYKOWSKI (Eds.), *Development and Maintenance of Prosocial Behavior. Critical Issues in Social Justice* 31, Boston 1984: Springer, pp. 397-418.

9. C.D. BATSON, D. KOBRYNOWICZ, J.L. DINNERSTEIN, H.C. KAMPF AND A.D. WILSON, In a very different voice: unmasking moral hypocrisy, *Journal of Personality and Social Psychology* 72 (1997), pp. 1335-1348.

10. S. SHALVI AND D. LEISER, Moral firmness, *Journal of Economic Behaviour & Organization* 93 (2013), pp. 400-407.

11. C.D. BATSON, (2016). *What's wrong with morality? A social-psychological perspective*, New York 2016: Oxford University Press.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

Furthermore, another important issue in this line of thought concerns the regulation of the emotions accompanying the process of coping with the empathic cost of not performing prosocial behavior. Relative research has yielded interesting findings, although the relationship between moral emotions and moral self-regulation has not yet been sufficiently clarified. The notion of moral hypocrisy seems to be a promising theoretical starting point that lead us to the speculation that individuals tend to hold a “moral tool case”, from which they operationalize reasonable and emotional arguments in an attempt to justify their decisions and consequently to self-regulate the personal and empathic cost coming from the nonperformance of prosocial behavior, while at the same time preserve the integrity of the self-view as moral.

The aforementioned well depict the aim and structure of the present article. That is, having moral hypocrisy as the core concept, we present key theoretical suggestions and we review relative empirical evidence to describe the content and operationalization of the moral process by which individuals call upon reasons and emotions in order to persuade their self that they are moral, while at the same time coping with their decision to avoid the cost of acting truly morally. First, we present the main theoretical frameworks explaining prosocial behavior. Then, we elaborately discuss the concept and theoretical underpinnings of moral hypocrisy and we highlight the theoretical and empirical aspects of cognitive and emotional self-regulation of the moral self. Furthermore, we pinpoint the content and operationalization of the moral “tool case” individuals have, both in cognitive and emotional terms. Finally, conclusion underlines main issues of the precedent discussion that may form challenging research questions in the near future.

Explaining prosocial behavior: Key theoretical concepts.

Prosocial behavior can be thought as any voluntary behavior that benefits another individual^{12 13}. The content and nature of prosocial behavior is defined by each society with respect to the dominant historic and political context. That is the reason for which variations in the definition and conceptualization of prosocial behavior across time and cultures have been denoted in the relative literature¹⁴. In general, it could be argued that societies value and tend to adopt the virtue of helping others. The performance of prosocial behavior in-

12. E. STAUB, *Positive social behaviour and morality: Social and personal influences*, New York 1978: Academic Press.

13. N. EISENBERG-BERG AND K. ROTH, Development of young children's prosocial moral judgment: A longitudinal follow-up, *Developmental Psychology* 16 (1980), pp. 375-376.

14. J.A. PILIAVIN, J.F. DOVIDIO, S.L. GAERTNER AND R.D. CLARK, *Emergency intervention*, *ibid.*

dicates humans' ability to adopt to its social environment and could be found in both interpersonal and intergroup contexts¹⁵. With respect to the former, it could be suggested that interpersonal relationships are built on the basis of actions indicating solidarity and understanding about another person's needs. From our very first years in life we learn to help and to seek for assistance, comfort and support from those who take care of our needs¹⁶. Then, as far as the latter is concerned, intergroup literature suggests that individuals tend to follow and act according to social norms and be eager to assist, support or stand by ingroups. Still, it should be clarified that individuals tend to behave in a prosocial manner not only because they have to comply with social rules, but more importantly because they seem to have internalize the norms of social responsibility and reciprocity¹⁷.

Latané & Darley were the first who attempted to explain prosocial behavior in the context of social psychology through a series of experimental studies during 1968-1970^{18 19 20 21} that resulted in the introduction of the bystander effect, a five-step decision making model focusing on the cognitive processes a potential benefactor would go through when she/he is in front of an emergent situation that is acknowledged as a potentially prosocial one. In the years followed their initial studies, Latané & Darley expanded their research in experimental studies in which emergence was absent²² and obtained findings supportive to their initial conceptualization of the bystander effect. Thus, they came to the conclusion that any person faces an unexpected incident becomes a bystander / a potential benefactor that goes through a five-step decision process to decide if he/she will perform a prosocial behavior or if she/he will remain uninvolved. In more details, at first the bystander has to notice

15. L. OCEJA AND E. STOCKS, "The path from helping one to helping the group and beyond", in E. VAN LEEUWEN AND H. ZAGEFKA (Eds.), *Intergroup helping*, 2017, Springer International Publishing, pp. 183-204

16. S. WORCHEL, (1984). "The Darker Side of Helping", in E. STAUB, D BAR-TAL, J. KARYLOWSKI, J. REYKOWSKI (Eds.), *Development and Maintenance of Prosocial Behavior. Critical Issues in Social Justice* 31, Boston: 1984, Springer. pp. 379-395.

17. J. SIERKSMA AND J. THIJS, "Intergroup helping: How do children see it?", in E. VAN LEEUWEN & H. ZAGEFKA (Eds.), *Intergroup helping*, 2017, Springer International Publishing, pp.65-85.

18. J. DARLEY AND B. LATANÉ B. "When will people help in crisis. *Readings in Psychology*", New York 1968: MSS Information Corporation.

19. B. LATANÉ AND J. M. DARLEY. "Group inhibition of bystander intervention in emergencies", *Journal of Personality and Social Psychology* 10 (1968), pp. 215-221.

20. B. LATANÉ AND J.M. DARLEY, "BYSTANDERS "APATHY", *ibid.*

21. B. LATANÉ AND J. M. DARLEY, "The unresponsive bystander: Why doesn't he help?", New York 1970: Appleton-Century-Croft.

22. P. CHEKROUN AND M. BRAUER, "The bystander effect and social control behavior: The effect of the presence of others on people's reactions to norm violations", *European Journal of Social Psychology* 32 (2002), pp. 853-866.

the incident and acknowledged it as a potentially prosocial one. Then, she/he have to decide whether the incident is an emergent one or not. Thirdly, he/she has to determine the degree of her/his personal responsibility with regard to his/her involvement. Forth, to choose the most suitable for his/her interest way of assisting the person in need and finally to perform prosocial behavior accordingly^{23 24}. This five-step process is not necessarily linear. That is, most bystanders might go back and forth between the third and fourth step of the process until they will come to a decision about the performance of prosocial behavior or not²⁵. The difficulty in making a decision concerning the involvement of the bystander and the performance of prosocial behavior is associated with contextual and individual factors forming the concept of bystander effect, such as the diffusion of responsibility in cases where other bystanders are present as well, the pluralistic ignorance, the audience inhibition and the evaluation apprehension^{26 27 28}.

Piliavin et al.²⁹, (1969) interested in investigating the reasons underlying a person's decision to behave in a prosocial manner when facing a potentially prosocial incident. Moreover, they focused their attention in the emotional aspect of the decision process suggested by Latané & Darley³⁰. Their work expanded the theoretical underpinnings of the bystander effect and resulted in the introduction of the cost-reward model, also known as the cost-reward model of bystander intervention triggered by empathic arousal³¹. The core idea of this mod-

23. M. LEVINE AND R. MANNING, "Prosocial Behaviour", in HEWSTONE, M., STOEBE, W. AND JONAS, K. (Eds.), *An Introduction to social anthropology (6th ed.)*. New York 2015: The British Psychological Society, Wiley, pp. 310-345.

24. Φ. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ, «Κοινωνική Ψυχολογία. Εισαγωγή στη μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς», Αθήνα 2006: Τυπωθήτω.

25. B. LATANÉ AND J.M. DARLEY, "The unresponsive bystander: Why doesn't he help?", *ibid.*

26. K.R. ALLISON AND B. KAY BUSSEY, "Cyber-bystanding in context: A review of the literature on witnesses' responses to cyberbullying", *Children and Youth Services Review* 65 (2016), pp. 183-194.

27. A. DESMET, S. BASTIAENSSENS, K. VAN CLEEMPUT, K. POELS, H. VANDEBOSCH, G. CARDON AND I. DE BOURDEAUDHUIJ, "Deciding whether to look after them, to like it, or leave it: A multidimensional analysis of predictors of positive and negative bystander behavior in cyberbullying among adolescents", *Computers Human Behaviour* 57 (2016), pp. 398-415.

28. A.M. HOGG AND M.G. VAUGHAN, *Κοινωνική Ψυχολογία*, μτφρ.: ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΑΝΤΖΗ, Αθήνα 2010: Gutenberg.

29. I.M. PILIAVIN, J.A. PILIAVIN AND A. PILIAVIN, "Good samaritanism: an underground phenomenon?", *ibid.*

30. W.E. CRAIGHEAD AND C.B. NEMEROFF, *The concise Corsini encyclopedia of psychology and behavioural science*, New York 2004: John Wiley & Sons.

31. J.F. DOVIDIO, J.A. PILIAVIN, S.L. GAERTNER, D.A. SCHROEDER AND R.D. CLARK, "The arousal: Cost-reward model and the process of intervention: A review of the evidence", in M.S. CLARK (Ed.), *Review of Personality and Social Psychology* 12, New York 1991: Sage Publications, Inc., pp. 86-118.

el is that the calculating process of costs and rewards stemming from a decision to act prosocially or not includes an emotional aspect as well³². That is, when individuals come across an unexpected and unusual incident where another individual is in need, they automatically experience a peculiar emotional arousal consisted of discomfort, frustration, sadness or compassion. Such emotions become more intense when the bystanders acknowledge that they have little time to decide whether they will help or not and how they will perform their helping behavior or how they will remain discretely uninvolved^{33 34}. The emotional intensity and the content of the arousal plays an important role in the decision making process of the bystander³⁵. According to Piliavin et al., (1981) emotional arousal motivates the bystander to calculate the costs and rewards of acting in a prosocial manner. Furthermore, they specified that the arousal experienced by the bystander is mainly empathic and the suffering of another person is a crucial element in the decision-making process of the bystander. Empathy is a strong motive for prosocial behavior³⁶. Still, the key-issue in this model is the reduction of arousal and the model implies that bystanders often behave prosocially to terminate the emotional arousal they experience when coming up with an unexpected situation of potentially prosocial behavioral performance. Nevertheless, prosocial behavior is not the only “solution” to the reduction of emotional (namely) empathic arousal. A bystander that has been emotionally aroused might have calculated costs and rewards and came to the decision to remain uninvolved and walk away from the scene to end his/her exposure to the incident and thus terminate the unpleasant emotional arousal that is experiencing at the time. In this case, she/he has to cope with the moral part of that decision and manage the empathic and personal cost stemming from the realization that he/she has remained uninvolved in front of an incident that has acknowledged as a potentially prosocial one and has well taught as a situation in which she/he ought to act in a prosocial manner³⁷.

32. Y.M. EPSTEIN AND H.A. HORNSTEIN, “Penalty and interpersonal attraction as factors influencing the decision to help another person”, *Journal of Experimental Social Psychology* 5 (1969), pp. 272-282.

33. J.F. DOVIDIO, J.A. PILIAVIN, D.A. SCHROEDER AND L. PENNER, *The social psychology of prosocial behaviour*, New York 2006: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

34. E. HARMON-JONES, H. PETERSON AND K. VAUGHN, “The Dissonance-Inducing Effects of an Inconsistency Between Experienced Empathy and Knowledge of Past Failures to Help: Support for the Action-Based Model of Dissonance”, *Basic and Applied Social Psychology* 25 (2003), pp. 69-78.

35. J.A. PILIAVIN, J.F. DOVIDIO, S.L. GAERTNER AND R.D. CLARK, *Emergency intervention*, *ibid.*

36. N. EISENBERG AND R.A. FABES, “Prosocial behavior and empathy: A multimethod developmental perspective”, in M.S. CLARK (Ed.), *Review of personality and social psychology* 12, New York 1991: Sage Publications, pp. 34-61.

37. D.A. SCHROEDER, L.A. PENNER, J.F. DOVIDIO AND J.A. PILIAVIN, *The Psychology of Helping and Altruism: Problems and Puzzles*, New York 1995: McGraw-Hill.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

The reduction of discomforting and frustrating emotions experienced by the bystander of a potentially prosocial behavior is a key-feature of the aversive arousal reduction theory³⁸. Personal discomfort is a self-oriented emotion consisted of concerns and frustration³⁹. This emotional state is responsible for the emotional arousal an individual experience when becomes a bystander and conceives the potentially prosocial situation as aversive. The aversive arousal reduction model suggest that people feel uncomfortable when they see another person in need, they do not like the negative and intense emotional state they find themselves in due to their exposure to an unpleasant situation and they prefer to feel comfortable and calm. Therefore, they tend to offer their help because they wish to terminate the condition that made them feel unpleasantly. According to D. Batson (2006) their ultimate goal is not an altruistic one, but rather an egoistic since their behavior is guided by their wish to end their personal emotional discomfort. Undoubtedly, this end can be accomplished by simply walking away (physically or psychologically) from the scene. If they no longer witnessing an unpleasant incident, then they are no longer emotionally aroused. So, a bystander guided by egoistic motives would choose to perform a prosocial behavior having calculated both the cost of performing such a behavior and the benefit of reducing the negative tension by simply walking away⁴⁰. In most occasions, walking away (physically speaking) from a scene, a place or an instance is not that difficult and requires little physical effort. What seems to be more difficult and emotionally cost effective is the effort a bystander has to put in order to deal with embarrassment, guilt and shame that will emerge instantly upon her/his decision to leave a person in need of assistance helpless, while knowing that she/he will continue to suffer, even after his/her ousting from the scene⁴¹. The performance of prosocial behavior is more probable in an incident where leaving is difficult and less probable in the opposite case⁴². It should be mentioned, though, that relative research has indicated that high empathic bystanders tend to act prosocially even if ousting is easy⁴³.

38. C.D. BATSON, *Altruism in humans*, New York 2011: Oxford University Press.

39. C.D. BATSON, J. FULTZ AND P.A. SCHOENRADE, "Distress and empathy: two qualitatively distinct vicarious emotions with different motivational consequences", *Journal of Personality* 55 (1987), pp. 19-39.

40. C.D. BATSON AND J.S. COKE, "Empathy: A Source of Altruistic Motivation for Helping", in J.P. RUSHTON, J.P. AND R.M. SORRENTINO (Eds), *Altruism and Helping Behavior: Social, Personality, and Developmental Perspectives*, New York 1981: Lawrence Erlbaum Associates.

41. C.D. BATSON, P.M. VAN LANGE, N. AHMAD AND D.A. LISHNER, "Altruism and Helping Behaviour", in MICHAEL A. HOGG & JOEL COOPER (Eds.), *The SAGE Handbook of Social Psychology: Concise Student Edition*, New York 2003: Sage, pp. 279-295.

42. H.W. BIERHOFF AND E. ROHMANN, "Altruistic personality in the context of the empathy-altruism hypothesis", *European Journal of Personality* 18 (2004), pp. 351-365.

43. T. MIHO AND C. D. BATSON, "More evidence that empathy is a source of altruistic motivation", *Journal of Personality and Social Psychology* 43 (1982), pp. 281-292.

Mentioning empathy, move the attention of the present discussion to the opposite side. That is, the role empathy plays as an important individual factor in the performance of prosocial behavior. According to D. Batson's Empathy – Altruism Hypothesis⁴⁴ empathic concern for a person in need activates the altruistic motive of the bystander / potential benefactor to act prosocially and offers relief to the person who suffers. In fact, Batson advocated that the relation between empathic concern and altruistic concern is a positive linear one⁴⁵. In other words, the Empathy – Altruism Hypothesis suggests that the final end is altruism and highly empathic individuals are more prone in acting prosocially without aiming to gain something in return from such a behavior. On the contrary, their cost might be higher than their reward⁴⁶. Empathy is accompanied by feelings of compassion, warmth and comfort towards another person⁴⁷ that arise when another person is in physical or psychological distress. When we see someone suffering, when we acknowledge that another person is in need for help we put ourselves in her/his place⁴⁸. But, in many occasions the bystander experiences discomfort and an urge to protect the self from the negative emotional state she/he finds him/herself in. In this case, the motive to reduce the distress is stronger than the motive to help. Still, even if the motive concerns the relief of the self, the result could be beneficial for the person in need, since prosocial behavior might occur as an act of helping another person and at the same time helping the self to terminate a self-distressful situation⁴⁹. What seems more complicated is the case in which the bystander does not perform a prosocial behavior in favor of the person in need and has to deal with the personal and empathic cost stemming from this decision.

44. C.D. BATSON, *The altruism question: Toward a social psychological answer*, New York 1991: Lawrence Erlbaum Associates.

45. C.D. BATSON, N. AHMAD, D.A. LISHNER AND J.A. TSANG, "Empathy and altruism", in C.R. SNYDER AND S.J. LOPEZ (Eds.), *Handbook of positive psychology*, New York 2002: Oxford University Press, pp. 48-498.

46. W.M. ZISI, "Gender and cultural differences in the empathy-altruism hypothesis among university students in Hong Kong", *Research Project in Psychology*, 2007, Retrieved from <http://dspace.cityu.edu.hk/handle/2031/5102>.

47. C.D. BATSON, D.D. B., D. DUNCAN, P. ACKERMAN, T. BUCKLEY AND K. BIRCH, "Is Empathic Emotion a Source of Altruistic Motivation", *Journal of Personality and Social Psychology* 40 (1981), pp. 290-302.

48. Ε. ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, "Κίνητρα φιλοκοινωνικής συμπεριφοράς: Αγνός αλτρουισμός ή ψυχολογικός εξαναγκασμός;", *Ψυχολογία* 21 (3) (2014), σσ. 354-370.

49. G.O. FLETCHER AND M.S. CLARK, *Blackwell Handbook of Social Psychology: Interpersonal Processes*, New York 2003: Blackwell Publishing.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

Moral hypocrisy as a framework for understanding bystander's self-regulation of non-performing prosocial behavior.

Prosocial behavior is a morally driven behavior⁵⁰ as it benefits individuals, social groups and society as a whole in accordance with the moral values and norms that regulate the behavior of individuals and social groups in a certain socio-cultural context⁵¹. Moral behavior is comprised of behavioral intentions and actual behaviors⁵² and can be defined as a behavior corresponding to other peoples' needs^{53 54} that is consisted of all the things that people do with respect to moral norms and moral values that are determined by a certain code of social behavior in line with a certain philosophical, religious and cultural context⁵⁵. Those who think of moral values as basic elements of their self-construction tend to have a strong moral identity that motivates them to act prosocially in their lives^{56 57}. Moral traits, more than any other intellectual ability, are considered to be the most essential part of personal identity. They are directly associated to personal values and goals and shape interpersonal relationships⁵⁸.

Blasi⁵⁹ thought of morality as a basic element of personality and suggested that moral principles are elemental parts of the identity construction. Moral self refers to selfhood, that is the qualities offering a sense of uniqueness of the self, while they chain a person's self-view with her/his identity⁶⁰. Further, moral identity is consist-

50. J.I.M. DE GROOT AND L. STEG, "Morality and Prosocial Behaviour: The Role of Awareness, Responsibility, and Norms in the Norm Activation Model", *The Journal of Social Psychology* 149 (2009), pp. 425-449.

51. V. TALWAR, "Moral Behaviour", in S. GOLDSTEIN S. & J.A. NAGLIERI (Eds.), *Encyclopaedia of Child Behaviour and Development*, Boston 2011: Springer.

52. D.N. SEDLEY, *The Hellenistic Philosophers: Translations of the Principal Sources with Philosophical Commentary*, Cambridge 1987: Cambridge University Press.

53. N. EISENBERG, "Emotion, regulation, and moral development", *Annual review of psychology* 51 (2000), pp. 665-697.

54. C. GILLIGAN, *In a different voice: Psychological theory and women's development*, New York 1982: Harvard University Press.

55. Stanford University, "The Definition of Morality", *Stanford Encyclopaedia of Philosophy*, California 2016: Stanford University.

56. X. WANG, XINGCHAO, F. ZHAO, J. YANG AND L. LEI, "School Climate and Adolescents' Cyberbullying Perpetration: A Moderated Mediation Model of Moral Disengagement and Friends' Moral Identity", *Journal of Interpersonal Violence* 36 (2019), pp. 601-622.

57. K.R. WINTERICH, K. PAGE, K. AQUINO, V. MITTAL AND R.J. SWARTZ, "When moral identity symbolization motivates prosocial behaviour: the role of recognition and moral identity internalization", *The Journal of Applied Psychology* 98 (2013), pp. 759-770.

58. N. STROHMINGER AND S. NICHOLS, "The essential moral self", *Cognition* 131 (2014), pp. 159-171.

59. A. BLASI, "Moral identity: Its role in moral functioning", in G.G. NAOM & T.E. WREN 24 (Eds.), *The moral self*, New York 1984: MIT Press. pp. 495-513.

60. P.L. JENNINGS, M.S. MITCHELL AND S.T. HANNAH, "The moral self: A review and integration of the literature", *Journal of Organizational Behaviour* 36 (2015), pp. 104-168.

ed of the responsibility a person has towards upholding the moral principles that guide her/his behavior and the integrity to act without deviation from his/her moral standards⁶¹. An individual views the self as morally integral when she/he behaves in line with an inner moral complex of principles, emotions and motives applicable in a variety of situations⁶². A morally integral person is that who consistently behaves according to what he/she personally believes to be righteous and resists to external pressure of behaving otherwise, indifferently from the instances he/she finds him/herself in⁶³. It should be noted that moral integrity is closely associated with the social aspect of morality, since the individual behaves according to embedded social moral values that has internalized as the ruling moral principles⁶⁴.

This process results in a strong belief that morally integral is the person who behaves accordingly in situations where his/her help is needed. But, in many occasions people tend to avoid behaving in line with their moral principles and values. Thus, they find themselves in the awkward position to justify to themselves that they are morally integral, although they have decided to behave (or not) in a manner that is not compatible to the “description” of morality and morally integral behavior that they have internalized. That is the time when the process of moral hypocrisy arises. D. Batson⁶⁵ suggested that moral integrity is the true moral motive in the pursuit of a moral value as the ultimate goal⁶⁶. Moral hypocrisy is a complex cognitive and emotional process resulting in the relief of an individual / potential benefactor that has decided to behave in a manner different that that she/he acknowledges as the properly moral and at the same time convincing the self that she/he is morally integral without truly being / acting like one⁶⁷. Driven by moral hypocrisy, an individual would tend to think of the self as a person who strongly uphold her/his moral values, he/she would instrumentalize these values to judge others’ moral behavior and moral integrity and justify to the self-her/his failure to act in a truly moral manner⁶⁸. Ex-

61. A. BLASI, “Bridging Moral Cognition and Moral Action: A Critical Review of the Literature”, *Psychological Bulletin* 88 (1980), pp. 1-45.

62. A. ARVANITIS AND K. KALLIRIS, “Consistency and moral integrity: A self-determination theory perspective”, *Journal of Moral Education* 49 (2020), pp. 316-329.

63. A.W. MUSSCHENGA, “Education for Moral Integrity”, *Journal of Philosophy of Education* 35 (2001), pp. 221-237.

64. A.W. MUSSCHENGA, “Integrity: Personal, Professional and Moral”, in A.W. MUSSCHENGA, W. VAN HAAFTEN, B. SPIECKER, & M. SLORS (Eds.), *Personal and Moral Identity*, London 2002: Kluwer, pp. 169-201.

65. C.D. BATSON, “What’s wrong with morality?”, *Emotion Review* 3 (2011), pp. 230-236.

66. C.D. BATSON, D. KOBRYNOWICZ, J.L. DINNERSTEIN, H.C. KAMPF AND A.D. WILSON, “In a very different voice: Unmasking moral hypocrisy”, *ibid.*

67. C.D. BATSON, E. COLLINS AND A. POWELL, “Doing Business after the Fall: The Virtue of Moral Hypocrisy”, *Journal of Business Ethics* 66 (2006), pp. 321-335.

68. E.M. W. TONG AND Z. YANG, (2011). “Moral hypocrisy: Of proud and grateful people”, *Social Psychological and Personality Science* 2 (2011), pp. 159-165.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

perimental studies with adults have shown that people tend to be driven more from moral hypocrisy than from moral integrity⁶⁹. Moreover, Batson et al., in a study with young children found the activation of moral hypocrisy at 11% for children aged between 6 and 8 years and at 13% for children aged between 9 and 11 years old, while the percentage for the adults participants in their study was found to be between 30 and 35%⁷⁰.

On the intrapersonal level, moral hypocrisy refers to the way in which individuals think about their moral standards when their behavior is not in line with the moral rules of the society⁷¹. In other words, when their actual behavior fails to be consistent to the standards regarding moral behavior⁷². Studies investigated for possible differences with respect to morally hypocritical behaviors of individuals high vs. low moral integrity did not yield statistically significant findings, indicating that moral hypocrisy is not a behavioral trend but an inner process aiming in justifying to the self a decision that it is not consistent with his/her moral standards and the moral self-view an individual wishes to hold^{73 74}. Then, on the interpersonal level, individuals tend to adopt more strict moral standards when they judge other people behavior, namely they tend to adopt moral double standards⁷⁵. That is, while moral judgement is in general an automatic process concerning negative thoughts and emotions about behaviors violating the moral code of the society, they tend to call upon their moral reasoning when they judge their own moral deviations in order to sustain a positive moral self-view⁷⁶.

69. C.D. BATSON, R.E. THOMPSON AND H.T. CHEN, "Moral hypocrisy: addressing some alternatives", *Journal of personality and social psychology* 83 (2002), pp. 330-339.

70. K. TAMMING, "*Desiring to Appear Moral versus Being Moral: Development of Moral Hypocrisy and Moral Integrity*". Theses and Dissertations (Comprehensive) 1932, 2017, Retrieved from <https://scholars.wlu.ca/etd/1932>.

71. J. BIAN, L. LI, X. XIA AND X. FU, "Effects of the Presence and Behaviour of In-Group and Out-Group Strangers on Moral Hypocrisy", *Frontiers in Psychology* 11 (2020), pp. 25-42.

72. K. O'CONNOR, D.A. EFFRON AND B.J. LUCAS, (2020). "Moral cleansing as hypocrisy: When private acts of charity make you feel better than you deserve", *Journal of Personality and Social Psychology* 119 (2020), pp. 540-559.

73. C.D. BATSON, D. KOBRYNOWICZ, J.L. DINNERSTEIN, H.C. KAMPF AND A.D. WILSON, "*In a very different voice: Unmasking moral hypocrisy*", *ibid*.

74. H. TANG, S. WANG, Z. LIANG, W. SINNOTT-ARMSTRONG, S. SU AND C. LIU, "Are Proselfs More Deceptive and Hypocritical? Social Image Concerns in Appearing Fair", *Frontiers in Psychology* 9 (2018), pp. 58-73.

75. J. GRAHAM, P. MEINDL, S. KOLEVA, R. IYER AND K.M. JOHNSON, (2015). "When values and behavior conflict: Moral pluralism and intrapersonal moral hypocrisy", *Social and Personality Psychology Compass* 9 (2015), pp. 158-170.

76. P. VALDESOLO AND D. DESTENO, "The duality of virtue: Deconstructing the moral hypocrite", *Journal of Experimental Social Psychology* 44 (2008), pp. 1334-1338.

Moral hypocrisy is not an exclusive trait of “immoral” individuals. Relative studies have shown that in many occasions even individuals who put great importance in others needs and think of themselves as highly moral and just persons tend to activate moral hypocrisy as a means to cope with a decision that is not compatible to their moral standards, practices and viewpoint⁷⁷. This is due to the fact that there are certain mechanisms that facilitate moral hypocrisy, namely rationalization, self-deception and cost-based justification. Most people view themselves as relatively morally integral and tend to rationalize any behaviors of their own that are contradictory to their self-conception of morality and self-righteousness⁷⁸.

Rationalization is a process that bridges the moral values and the actions of an individual that are not in accordance with her/his moral principles. Moral philosophy posits that universal moral values, such as justice and acting in order to enhance the greater good, characterized by a high level of generality and abstraction⁷⁹. The more general and abstracted a moral value is, the more prone is to rationalization⁸⁰. Still, research on moral hypocrisy has implicated that in occasions in which an individual has chosen to behave in a manner incompatible to her/his moral standards he/she does not choose rationalization but she/he turns to a “moral tool case” from which he/she selectively draws an argument able to support her/his self – view as moral⁸¹. Rationalization upholds the self-servicing efforts of the individual to justify and legitimize her/his morally questionable actions⁸², in order to maintain a positive view of the self as moral⁸³.

As mentioned above, moral hypocrisy is the motive that offers an individual the excuse to think that is moral, while avoiding the cost of being truly moral. At this point it should be clarified that individuals are mostly interested in having the sense that are moral persons. Nevertheless, when one decides

77. E. POLMAN AND R.L. RUTTAN, “Effects of Anger, Guilt, and Envy on Moral Hypocrisy”, *Personality and Social Psychology Bulletin* 38 (2012), pp. 129-139.

78. E. ARONSON AND J.M. CARLSMITH, “Performance expectancy as a determinant of actual performance”, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 65 (1962), pp. 178-182.

79. J. RAWLS, *Theory of Justice*, New York 1971: Harvard University Press.

80. J.A. TSANG, “Moral rationalization and the integration of situational factors and psychological processes in immoral behaviour”, *Review of General Psychology* 6 (2002), pp. 25-50.

81. E.L. UHLMANN, D.A. PIZARRO, D. TANNENBAUM AND P.H. DITTO, “The motivated use of moral principles”, *Judgment and Decision Making* 4 (2009), pp. 479-491.

82. B.E. ASHFORTH AND V. ANAND, (2003). “The normalization of corruption in organizations”, in R. M. Kramer & B. M. Staw (Eds.), *Research in organizational behavior. Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews* 25 (2003), pp. 1-52.

83. D.T. WELSH, L.D. ORDÓÑEZ, D.G. SNYDER AND M.S CHRISTIAN, “The slippery slope: how small ethical transgressions pave the way for larger future transgressions”, *The Journal of Applied Psychology* 100 (2015), pp. 114-127.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

to break his/her moral standards to facilitate her/his personal interest, she/he turns to self-deception as a means to avoid “punishing” the self for being a hypocrite⁸⁴. In this case, he/she has to successfully lie to him/herself⁸⁵. When individuals turn to self-deception they are directed by a brilliant skill to deceive themselves and choose to sink in oblivion instead of face behaviors that are threatening for their sense of the self as morally integral⁸⁶. According to Trivers self-deception is “an active distortion of reality in the conscious part of the mind”⁸⁷. Self-deception is also involved in the release of self-regulatory mechanisms: That is, individuals do not tend to adjust their actions to their moral principles, but strive to persuade themselves that acting in a way facilitating their personal interest does not violate their moral standards and their self-view as morally integral persons⁸⁸.

Moral justification is the third mechanism individuals employ to support moral hypocrisy as a means to end conflict stemming from moral disagreements between right and wrong moral behaviors⁸⁹. Moral justification is a process in which an individual assessing a questionable moral behavior that has performed tries to make this behavior or decision look fair in order to maintain a positive view of the self as moral and support the righteousness of his/her actions in terms of morality⁹⁰. An individual is moral when he/she consciously characterize some behaviors as right and others as wrong and she/he is intended to choose the former and avoid the latter, despite the cost he/she might have to pay by doing what is morally right⁹¹. But, when she/he chooses to behave in a morally unacceptable way, then he/she turn to moral justification to transform the evaluation of this behavior into something good and morally acceptable on the basis of a persuasive argumentation that is stated in terms of a morally instrumental reasoning⁹². When an individual is in front of a moral dilemma she/he will

84. C.D. BATSON, *What's wrong with morality?*, *ibid.*

85. D.L. PAULHUS AND P.D. TRAPNELL, “Self-presentation of personality: An agency communion perspective”, in O.P. JOHN, R.W. ROBINS AND L.A. PERVIN (Eds.), *Handbook of personality psychology*, New York 2008: Guilford, pp. 227-246.

86. D. GOLEMAN, *Vital lies, simple truths: The psychology of self-deception*, New York 1985: Simon & Schuster.

87. R. TRIVERS, “The Elements of a Scientific Theory of Self-Deception”, *Annals of the New York Academy of Sciences* 907 (2000), pp. 114-131.

88. A. RUSTICHINI AND M. VILLEVAL, (2014). “Moral hypocrisy, power and social preferences”, *Journal of Economic Behavior & Organization* 107 (2014), pp. 10-24.

89. R. BARKAN, S. AYAL, F. GINO AND D. ARIELY, “The pot calling the kettle black: distancing response to ethical dissonance”, *Journal of experimental psychology* 141 (2012), pp. 757-773.

90. R.Y. CHAPPELL, “The Right Wrong-Makers”, *Philosophy and Phenomenological Research* 103 (2021), pp. 426-440.

91. C. WHITELEY, “The Justification of Morality”, *Philosophy* 57 (1982), pp. 435-451.

92. F.A. FRITZSON, *Is a fundamental justification of morality possible?*, (2006), Retrieved from <http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/1326667>.

choose the option of persuasive arguments that will facilitate the construction of his/her personal moral reasoning⁹³.

Self-regulation of not performing prosocial behavior:
Highlighting the content of the moral “tool case”.

Moral reasoning describes the process in which an individual determines whether a behavior is morally acceptable or unacceptable by employing self-reasoning and self –reflection⁹⁴. This intrapersonal process includes the ability to distinct the self-oriented desires and needs from the internalized rules of justice and care for the self as part of the society⁹⁵. The individual develops moral reasoning and thus she/he acknowledges the reasons for which he/she has to behave in a morally acceptable way on the basis of justice and empathic concern⁹⁶. The positive association between moral reasoning and prosocial behavior has been well documented^{97 98}. Moral reasoning affects moral judgment which in turn determines moral behavior on a conscious level⁹⁹. Moral values are internalized through social learning and socialization processes across the lifespan¹⁰⁰. Still, when dealing with moral dilemmas and situations requiring moral values to be applied, moral emotions would become active as well¹⁰¹.

93. M. NISAN AND A. KORIAT, “Moral justification of acts judged to be morally right and acts judged to be morally wrong”, *British Journal of Social Psychology* 28 (1989), pp. 213-225.

94. T. MALTI AND S.F. ONGLEY, “The development of moral emotions and moral reasoning”, in M. KILLEN & J. G. SMETANA (Eds.), *Handbook of moral development*, New York 2014: Psychology Press. pp. 163-183.

95. T. MALTI, S.F. ONGLEY, J. PEPLAK, M.P. CHAPARRO, M. BUCHMANN, A. ZUFFIANÒ AND L. CUI, “Children’s Sympathy, Guilt, and Moral Reasoning in Helping, Cooperation, and Sharing: A 6-Year Longitudinal Study”, *Child development* 87 (2016), pp. 1783-1795.

96. T. MALTI, M. GUMMERUM, M. KELLER AND M. BUCHMANN, “Children’s moral motivation, sympathy, and prosocial behaviour”, *Child Development* 80 (2009), pp. 442-460.

97. S.F. ONGLEY, M. NOLA AND T. MALTI, “Children’s giving: moral reasoning and moral emotions in the development of donation behaviours”, *Frontiers in Psychology* 5 (2014), pp. 1-8.

98. M.R DE CAROLI, R. FALANGA AND E. SAGONE, (2014). “Prosocial Behaviour and Moral Reasoning in Italian Adolescents and Young Adults”, *Research in Psychology and Behavioural Sciences* 2 (2014), pp. 48-53.

99. R.F. BAUMEISTER, *The cultural animal: Human nature, meaning, and social life*, New York 2005: Oxford University Press.

100. A. BANDURA, “Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities”, *Personality and Social Psychology Review* 3 (1999), pp. 193-209.

101. R.F. BAUMEISTER, A.M. STILLWELL AND T.F. HEATHERTON, “Guilt: an interpersonal approach”, *Psychological bulletin* 115 (1994), pp. 243-267.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

Moral emotions are important predictors of the performance of morally acceptable and unacceptable actions, such as prosocial and antisocial behaviors¹⁰²¹⁰³. Moral emotions constitute a basic element of moral equipment, they affect the association between moral standards and moral behavior and they play a very important role as far as the commitment an individual shows towards those standards is concerned¹⁰⁴. Moral emotions are activated in the context of everyday life and they offer the motivation for a proper moral behavior¹⁰⁵. Moral emotions serving as facilitators of moral hypocrisy can be categorized as follows: a) other-condemning emotions, such as anger, repugnance, disgust and self – condemning emotions like guilt, shame, embarrassment¹⁰⁶, b) other suffering emotions such as empathic interest and compassion and self-suffering emotions like sorrow, grief, concern and fear¹⁰⁷ c) $\tau\alpha$ self-appraisal emotions such as gratitude and other-appraisal emotions like pride¹⁰⁸.

The concurrent development of moral reasoning -as the cognitive aspect of moral self – and of moral emotions – as its emotional equivalent – point individuals towards the performance of prosocial behavior(s) in situations that have been taught to acknowledge as potentially prosocial ones. Nevertheless, there are many instances in which individuals with high moral reasoning and empathy will not decide to perform a helping behavior. In such a case, moral self sustains an injury and the instrumentalization of the two aspects of the moral self (i.e. the cognitive and the emotional) facilitates the process of healing the wounded moral self-view. It should be noted here, that empirical evidence suggest that self-servicing moral justification of decisions that are opposed to the moral construction of the self are common among individuals who tend to think of

102. W. DING, Y. SHAO, B. SUN, R. XIE, W. LI AND X. WANG, “How Can Prosocial Behavior Be Motivated? The Different Roles of Moral Judgment, Moral Elevation, and Moral Identity Among the Young Chinese”, *Frontiers in Psychology* 9 (2018), pp. 1-10.

103. R. BERGMAN, “Why Be Moral? A Conceptual Model from Developmental Psychology”, *Human Development* 45 (2002), pp. 104-124.

104. J.R. TANGNEY, J.B. STUEWIG AND D.J. MASHEK, “Moral emotions and moral behaviour”, *Annual Review of Psychology* 58 (2007), pp. 345-372.

105. J. KROLL & E. EGAN, “Psychiatry, moral worry, and the moral emotions”, *Journal of Psychiatric Practice* 10 (2004), pp. 352-360.

106. J. HAIDT, “The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment”, *Psychological review* 108 (2001), pp. 814-834.

107. J.H. TURNER & J.E. STETS, “Moral Emotions”, in J.E. STETS & J.H. TURNER (Eds.), *Handbook of the Sociology of Emotions. Handbooks of Sociology and Social Research*, Boston 2006: Springer, pp. 544-565.

108. J. HAIDT, “Elevation and The Positive Psychology of Morality”, in C. KEYES & J. HAIDT (Eds), *Flourishing. Positive psychology and the life well-lived*, Washington 2003: American Psychological Association, pp. 275-289.

themselves as highly moral persons¹⁰⁹. In more details, individuals tend to activate the mechanism of cost-based justification¹¹⁰ in order to erase thoughts and emotions arising when they strive to justify a decision opposed to their self-description of morally obligated behaviors. But, a justification based on a personal cost-based account for moral failures is not without moral consequences, as neglecting moral principles when facing a person in need is probable and convenient but also cost effective in terms of dealing with the personal and empathic cost stemming from the decision to avoid behaving in a true moral way¹¹¹. If the role of morality in cases in which there is a conflict of interest between what is right and what is convenient for the self is to lead the individual to prioritize her/his personal interest and not the interest of another person who is in need for help, then cost-based justification become a problem and behaving in a truly moral way is transformed to a luxury¹¹². Anyhow, the cognitive and emotional processes of justifying a decision not to perform a prosocial behavior in situations in which the opposite choice seems to be almost obligatory in terms of morality, are effective and offer a convenient reasonable solution to moral incongruences. While such excuses protect individuals from psychological distress stemming from their effort to cope with moral hypocrisy and uphold their moral self-view, they permit them to behave in an “unethical” manner and transform their sense of morality into a mirage¹¹³. It is like there is a moral pendulum allowing individuals to swing between guilt related to a decision opposed to an individual’s moral standards and a sense of integrity coming from the excuses justifying and legitimizing this decision¹¹⁴ ¹¹⁵. Individuals might think of themselves as altruists, even if they know that they have made a decision that is not compatible to their moral standards, they might think of themselves as generous and companionate after they counterbalanced the personal cost of not being truly moral by donating some money to a

109. S. SHALVI & D. LEISER, “Moral firmness”, *Journal of Economic Behaviour & Organization* 93 (2013), pp. 400-407.

110. C.D. BATSON, E.R. THOMPSON AND H.T. CHEN, “Moral hypocrisy: addressing some alternatives”, *Journal of Personality and Social Psychology* 83 (2002), pp. 330-339.

111. C.D. BATSON, *What’s wrong with morality?*, *ibid.*

112. C.D. BATSON AND E. THOMPSON, “Why Don’t Moral People Act Morally? Motivational Considerations”, *Current Directions in Psychological Science* 10 (2001), pp. 54-57.

113. R. BARKAN, S. AYAL AND D. ARIELY, “Ethical dissonance, justifications, and moral behaviour”, *Current Opinion in Psychology* 6 (2015), pp. 157-161.

114. U. GNEEZY, A. IMAS AND K. MADARÁSZ, “Conscience Accounting: Emotion Dynamics and Social Behaviour”, *Management Sciences* 60 (2014), pp. 2645-2658.

115. C.B. ZHONG, K. LILJENQUIST AND D.M. CAIN, “Moral self-regulation: Licensing and compensation, in D. De Cremer (Ed.), *Psychological perspectives on ethical behavior and decision making*, North Carolina 2009: Information Age Publishing, pp.75-88.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

charity or they might just choose to solely think of themselves as morally integral and refuse to acknowledge any other aspect of their selves, in spite of their actual decisions with respect to prosocial acting¹¹⁶. The issue becomes more complex since this dynamic process gradually corrodes the moral code of the individual¹¹⁷, confines its sensitivity in moral dilemmas and changes social norms regarding morality and moral behavior that results in less moral and more tolerant to injustice and immorality individuals and societies.

Human history and everyday life are full of examples of moral individuals who often fail to perform moral behaviors. Their intentions, attitudes and actions might not always be in alignment because individuals tend to think of their selves as morally integral and righteous persons, but in real life situations they do not act accordingly¹¹⁸. Moral hypocrisy facilitates impression management on the interpersonal level. Moreover, in the intrapersonal level enhances self-perception¹¹⁹. This self-enhancing aspect of moral hypocrisy reflects a human tendency to explain the behavior in favor of the self¹²⁰. Research has provided us with strong evidence suggesting that most individuals tend to place themselves above average, as far as the assessment of upholding their moral principles is concerned. Still, research has evinced that the same persons tend to perform behaviors that are against other peoples' well-being and against their own moral values and principles that present as highly valuable and not negotiable¹²¹.

The instrumentalization of moral emotions is also a protective process for the moral self in cases in which the individual fails to behave in a prosocial manner although the situation in hand is a potentially prosocial one. An individual who finds her/himself in such a condition use the negative moral emotions to self-regulate anger, guilt or embarrassment and thus support its

116. R. BARKAN, S. AYAL AND D. ARIELY, "Ethical dissonance, justifications, and moral behaviour", *ibid.*

117. D.T. WELSH, L.D. ORDÓÑEZ, D.G. SNYDER AND M.S CHRISTIAN, "The slippery slope: how small ethical transgressions pave the way for larger future transgressions", *ibid.*

118. R. TEPPER, A.M. TULLETT, E. PAGE-GOULD AND M. INZLICHT, "Errors in moral forecasting: Perceptions of affect shape the gap between moral behaviors and moral forecasts", *Personality and Social Psychology Bulletin* 41 (2015), pp. 887-900.

119. M. DONG, J.-W. VAN PROOIJEN AND P.A.M. VAN LANGE, "Self-enhancement in moral hypocrisy: Moral superiority and moral identity are about better appearances", *PLoS ONE* 14 (2019), pp. 1-17.

120. L. YING, "Investigating the Relation between Moral Self-Enhancement and Self-Deception: A Cross-Cultural Study of U.S. and Chinese College Students", *Dissertation* 279 (2013), Retrieved from <https://irl.umsl.edu/dissertation/279>.

121. M.D. ALICKE AND O. GOVORUN, "The Better-Than-Average Effect", in M.D. ALICKE, D.A. DUNNING, & J.I. KRUEGER (Eds.), *The Self in Social Judgment*, London 2005: Psychology Press, pp. 85-106.

self-view as moral¹²². Someone would assume that in the case of an unjust incident, a bystander might have experienced anger which in turn would have increased the probability to decide to support, comfort or even defend the person who sustained the injustice. In their research, Green et al.¹²³, found that moral frustration reduces guilt and protects the moral self-concept from acknowledging the responsibilities regarding the bystander who remained uninvolved in front of an incident in which another individual was the receiver of a profound unjust behavior. Furthermore, they found that uninvolved bystanders used righteous anger (activated when a moral rule is violated) as a means to justify their decision to remain uninvolved when the researcher asked them to explain the reasons for which they decided not to perform any kind of prosocial behavior in favor of the person who was in need.

In addition, guilt and aversion have been found to be related to moral hypocrisy. Relative studies yielded findings highlighting that in everyday life occasions, such as forgetting to pick up a friend from the airport, people tend to call upon those emotions in order to justify to themselves their failure and enhance their self-view as loyal and devoted friends¹²⁴. People tend to preserve and protect these negative emotional states (i.e. guilt, sorrow, shame and aversion) because they are valuable elements for the self-regulation of their unpleasant psychological state they find themselves in when they acknowledge that they have made a decision that is opposed and dangerous for the disruption of the “bright and shiny” construction of the self as morally integral, just and righteous¹²⁵. Especially, guilt is an emotion that is associated with the self and not the behavior¹²⁶ and it should be considered as an emotion facilitating self-protection. Also, participants in the study of Jenkins & Fredrick¹²⁷ stated that they felt very worried, nervous and distressed when

122. T. KRETTENAUER, “When moral identity undermines moral behavior: An integrative framework”, *Social and Personality Psychology Compass* 16 (2022), pp. 1-11.

123. J.D. GREEN, C. SEDIKIDES, D.R. VAN TONGEREN, A. BEHLER AND J.M. BARBER, “Self-enhancement, righteous anger, and moral grandiosity”, *Self and Identity* 18 (2019), pp. 201-216.

124. L.L. LINDSEY, “Anticipated guilt as behavioural motivation: an examination of appeals to help unknown others through bone marrow donation”, *Human Communication Research* 31 (2005), pp. 453-481.

125. H.L. DEMPSEY, “A Comparison of the Social-Adaptive Perspective and Functional-ist Perspective on Guilt and Shame”, *Behavioural Sciences* 7 (2017), pp. 1-19.

126. M.L. MILLER AND B.R. SCHLENKER, “Integrity and Identity: Moral Identity Differences and Preferred Interpersonal Reactions”, *European Journal of Personality* 25 (2011), pp. 2-15.

127. L.N. JENKINS AND S.S. FREDRICK, “Social Capital and Bystander Behaviour in Bullying: Internalizing Problems as a Barrier to Prosocial Intervention”, *Journal of Youth and Adolescence* 46 (2017), pp. 757-771.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

witnessing an incident in which a person was suffering and he was calling for help. They explained that the intensity of the emotions they experienced make them remain passive and that these emotions describe best what they think about their decision to remain uninvolved bystanders. Even if the bystander has qualities advancing the performance of prosocial behavior (e.g. high levels of empathy), when he/she has to cope with emotional states as those mentioned above or when she/he faces difficulties in balancing these kind of emotions¹²⁸, it might be less possible to decide to perform prosocial behavior in comparison to the bystanders that do not have difficulties regulating their emotions¹²⁹.

Itzkovich, Barhon & Lev-Wiesel¹³⁰ pointed out that it is more probable bystanders who decide to remain passive in front of a situation that is profoundly a potential prosocial one to feel guilt and sorrow, which in turn may lead to a decrease in their self-esteem. Also, guilt questions the uninvolved bystander's internalized moral standards and the view of the self as moral and constitutes a negative evaluation of her/his moral integrity which might motivate the bystander to perform a behavior towards the person in need as an act of compensation for his/her previous inaction¹³¹. Besides, when uninvolved bystanders experiencing moral dissonance as a result of the realization of their morally inappropriate decision, they turn to post-violation justifications to counterbalance their guilt and to restore their view of the self as moral¹³². Reasonable or emotional justifications lower the threat to the moral self and lessen the cost coming from the realization of the failure to behave according to the moral person an individual would like to think that she/he is¹³³.

128. C. SALAVERA, P. USÁN AND P. TERUEL, "The relationship of internalizing problems with emotional intelligence and social skills in secondary education students: gender differences", *Psicología, Reflexão e Crítica: revista semestral do Departamento de Psicologia da UFRGS* 32 (2019), pp. 1-17.

129. S.S. FREDRICK, L.N. JENKINS AND K. RAY, "Dimensions of empathy and bystander intervention in bullying in elementary school", *Journal of School Psychology* 79 (2020), pp. 31-42.

130. Y. ITZKOVICH, E. BARHON AND R. LEV-WIESEL, "Health and Risk Behaviors of Bystanders: An Integrative Theoretical Model of Bystanders' Reactions to Mistreatment", *International Journal of Environmental Research and Public Health* 18 (2021), pp. 1-14.

131. L. MYYRY, K. HELKAMA, M. SILFVER-KUHALAMPI, K.G. PETKOVA, J.P. VALENTIM AND K. LIUK, "Explorations in Reported Moral Behaviors, Values, and Moral Emotions in Four Countries", *Frontiers in Psychology* 12 (2021), pp. 1-13.

132. R. BARKAN, S. AYAL AND D. ARIELY, "Ethical dissonance, justifications, and moral behaviour", *ibid.*

133. S. SHALVI, F. GINO, R. BARKAN AND S. AYAL, "Self-Serving Justifications", *Current Directions in Psychological Science* 24 (2015), pp. 125-130.

CONCLUSION

Individuals gradually construct their moral identity as a substantial element of their moral self. Moral identity is consisted of two main aspects: a cognitive and an emotional one. Moral reasoning and moral emotions are developed along with the development of the social experience an individual gain in the context of everyday life, as he/she come across with various incidents and situations in which moral behavior must be performed. Prosocial behavior is a moral behavior in favor of another person, even if it would be costly for the benefactor. From our early years we learn the meaning and content of prosocial behavior and we internalize a long catalogue of prosocially appropriate behaviors and instances in which we ought to act in certain way(s) to be moral and worthy of social recognition. Personal and social approval stemming from a behavior that is considered moral constitutes an important motive for the performance of prosocial behavior, especially because most individuals tend to think of themselves as morally integral and consistent to their moral standards and principles¹³⁴. But, in many occasions in life people find themselves in awkward, stressful or inconvenient situations in which they have to rapidly think and decide whether they will help someone in need and if their help would be beneficial for the other person and their selves as well. When in front of a potentially prosocial situation people think, calculate the cost and benefit and decide whether they will be prosocial or uninvolved bystanders. If someone decides to help, even if there is a cost for her/himself, things seem to be right. He/she would have performed a behavior that she/he had been taught as a righteous one and therefore she/he would be able to assure the self that is indeed a righteous person who upholds to his/her moral values and thus she/he will enhance a positive view of the self as moral. Nevertheless, in the opposite case (i.e. if he/she decides to remain uninvolved) she/he will find her/himself in a position to justify to the self, a decision contrary to the standards that construct the view of the self as moral. Dealing with the empathic and personal cost of not performing a prosocial behavior in a situation that is acknowledged as a potentially prosocial one is not an easy task and moral hypocrisy is activated as a means to convince the self that is still a moral person despite the fact that he/she has failed to be a truly one¹³⁵. Thus, the individual is calling upon moral reasons based on reasonable arguments and on moral emotions such as guilt, sorrow and anger associated to the acknowledgement of not

134. M. DONG, J.-W. VAN PROOIJEN AND P.A.M. VAN LANGE, “*Self-enhancement in moral hypocrisy: Moral superiority and moral identity are about better appearances*”, *ibid*.

135. S. SACHDEVA, R. ILIEV AND D.L. MEDIN, “*Sinning Saints and Saintly Sinners: The Paradox of Moral Self-Regulation*”, *Psychological Science* 20 (2009), pp. 523-528.

Appearing moral while avoiding the cost of truly being

performing a morally appropriate behavior. Both reasons and emotions can be viewed as the contents of the moral “tool case” each individual holds and from which he/she draws the “tools” best suited in each occasion in order to self-regulate the cost stemming from the decision to remain an uninvolved bystander and thus to avoid act in a truly moral way. Moral self-regulation is imperative and moral hypocrisy is instrumentalized as a counterbalancing and self-protective mechanism. Individuals go on with their lives perceiving the self as sufficiently moral and societies maintain their “balance” between morality and immorality¹³⁶.

136. A. ROTELLA AND P. BARCLAY, “Failure to replicate moral licensing and moral cleansing in an online experiment”, *Personality and Individual Differences* 161 (2020), pp. 1-13.

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ*
ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ:
Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

Στα άρθρα της βαλκανικής θεματογραφίας του περιοδικού *Φιλολόγος* που αφορούν την Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία κυρίαρχη θέση έχει η επιχειρηματολογία για την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Η επιχειρηματολογία αυτή, επιστρατεύοντας αρχαιολογικά, ιστορικά και γλωσσολογικά τεκμήρια, υποστηρίζει την κοινή καταγωγή των Μακεδόνων με τους άλλους Έλληνες, με σκοπό την απόδειξη της ελληνικότητας της Μακεδονίας ως απάντηση στις θέσεις των άλλων βαλκανικών κρατών, που κατά καιρούς εκδήλωσαν πολιτική κυριαρχίας στη Μακεδονία. Τα άρθρα είναι γραμμένα από Έλληνες καθηγητές του πανεπιστημίου, Ιστορικούς, Γλωσσολόγους, Αρχαιολόγους και εκπαιδευτικούς, με ολοφάνερη πρόθεση υπεράσπισης της ελληνικότητας της Μακεδονίας, σε ένα περιοδικό με κυρίαρχη τη φιλολογική θεματολογία. Τα άρθρα αυτά στην πλειονότητά τους δημοσιεύτηκαν σε αφιερωματικά τεύχη του περιοδικού *Φιλολόγος* για τη Μακεδονία και την Θεσσαλονίκη. Η παράθεση των απόψεων, που κυριαρχούν στα άρθρα και αναφέρονται στην Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία σε συναρμογή μεταξύ τους, συνθέτει το παρόν άρθρο, αναδεικνύοντας την κυρίαρχη ελληνική οπτική στο θέμα της ελληνικότητας της Μακεδονίας, όπως αυτή προβάλλεται στα άρθρα που δημοσιεύονται στον *Φιλολόγο*.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής: αρχικά παρατίθεται μια ιστορική ανασκόπηση της ανασκαφικής δραστηριότητας στη Μακεδονία και στη συνέχεια οι ανασκαφές με τα σπουδαία ευρήματα σε σημαντικές πόλεις. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η ιστορική πορεία της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης από την αρχαιότητα ως και τη βυζαντινή εποχή. Τέλος, τον λόγο παίρνει η Γλωσσολογία που κομίζει τα δικά της τεκμήρια για την αρχαιοελληνική καταγωγή των Μακεδόνων.

Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Μακεδονίας

Οι περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης προσείλκυσαν το ενδιαφέρον περιηγητών ήδη από το 15ο αιώνα οι οποίοι κατέγραψαν μνημεία και επιγρα-

φές, με αποτέλεσμα το 19ο αιώνα οι μικρής έκτασης ανασκαφικές έρευνες¹. Η αρχαιολογική έρευνα στην Μακεδονία ήταν υποτονική με λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα, λόγω του μειωμένου ενδιαφέροντος των περιηγητών, της απόστασής της από το κέντρο, της όψιμης απελευθέρωσής της, της ταύτισης του κλασικού ιδεώδους με την αθηναϊκή δημοκρατία. Με τις ανασκαφές στην Πέλλα, στη Βεργίνα και σε άλλες αρχαιολογικές θέσεις το αποτέλεσμα ήταν ο εμπλουτισμός των γνώσεών μας για τη θρησκεία, τη γλώσσα και την καθημερινή ζωή των αρχαίων Μακεδόνων². Τα εντυπωσιακά και πλούσια ευρήματα στη Νότια Ελλάδα (Μυκήνες, Ολυμπία, Δελφοί, Δήλος) επισκίασαν τα μέτρια ευρήματα των πρώτων ανασκαφών και τις σπάνιες αναφορές των κλασικών συγγραφέων για την Μακεδονία, με αποτέλεσμα τα αρχαιολογικά δεδομένα της Μακεδονίας να μην έχουν ουσιαστικό ρόλο στο σχηματισμό του ελληνικού παρελθόντος. Έτσι, μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα το 1912, αναπτύσσεται αρχαιολογική δραστηριότητα και οι φορείς που την αναλαμβάνουν είναι η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, η Αρχαιολογική Εταιρεία, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ξένες Αρχαιολογικές Σχολές. Η Αρχαιολογική Εταιρεία λειτουργεί συμπληρωματικά προς την κρατική δραστηριότητα και η δραστηριότητά της στη Μακεδονία ξεκίνησε με τη χρηματοδότηση της πρώτης από ελληνικής πλευράς ανασκαφής το 1914 στην Πέλλα. Η επιλογή της θέσης δεν ήταν τυχαία, διότι η έρευνα στην Μακεδονία και τη Θράκη ήταν εθνική υπόθεση με σκοπό την αποκάλυψη του μεγαλείου των Μακεδόνων και τη σύγκριση με τα ονομαστά κέντρα των ιστορικών περιόδων της υπόλοιπης Ελλάδας. Άλλο ζητούμενο ήταν η καταγωγή των αρχαίων Μακεδόνων και η ένταξή τους στην οικογένεια των Ελλήνων. Οι ξένοι αρχαιολόγοι στράφηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με στόχο να εξετάσουν τη βυζαντινή αρχαιολογία, καθώς η Θεσσαλονίκη ήταν η δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας μετά την Κωνσταντινούπολη και έδρα του Γαλερίου. Ο βυζαντινός χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης συνδέθηκε στενά με την άποψη ότι το Βυζάντιο αντιπροσώπευε έναν καθαρά ελληνικό πολιτισμό που στερέωσε τη συνέχεια με το ελληνικό παρελθόν, θέση που εξυπηρετούσε τις ελληνικές πολιτικές επιδιώξεις στα Βαλκάνια και την Ευρώπη. Στα χρόνια του Α΄ Π.Π. θα αρχίσει και η προϊστορική έρευνα της Μακεδονίας και ιδιαίτερα γύρω από τη Θεσσαλονίκη, το πλούσιο υλικό της οποίας θα αρχίσει να μελετηθεί. Με την ίδρυση του Α.Π.Θ., το βάρος δόθηκε στην κλασική αρχαιολογία αλλά υπήρξε ενδιαφέρον και για τη βυζαντινή με ανασκαφές στον βορειοελλαδικό χώρο και ανασκαφή στο Δίον, χώρος πολύ σπουδαίος για τη μακεδονική ιστορία, καθώς ήταν επιτακτική η ανάγκη να διαφωτιστεί η ιστορία της αρχαίας Μακεδονίας με πληροφορίες που θα στήριζαν την ενότητα του

1. Κ. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Εκατό χρόνια ανασκαφικής έρευνας στη Μακεδονία», *Φιλολόγος* 154 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2013), σελ. 515.

2. Χ. ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, «Η ανασκαφή στη Βεργίνα. Είκοσι χρόνια μετά το εύρημα», *Φιλολόγος* 90 (χειμώνας 1997), σσ. 407-415.

Το περιοδικό Φιλολόγος και η βαλκανική του θεματογραφία

ελληνισμού. Το 1938 αρχίζει επίσημα η ανασκαφή του ανακτόρου της Βεργίνας από τον καθηγητή Κ. Ρωμαίο. Ο Μ. Ανδρόνικος ερεύνησε από το 1952 έως και το 1961 το νεκροταφείο των τύμβων της Βεργίνας, οδηγώντας την έρευνα και σε παλιότερες περιόδους εκτός από τις γνωστές ιστορικές. Με τα ευρήματά του μετά το 1977 επηρέασε καθοριστικά την πορεία της αρχαιολογικής και γενικότερα της ιστορικής έρευνας στην Μακεδονία. Στη δεκαετία του 1960, η Γαλλική και η Βρετανική Σχολή πρωτοπόρες επιχειρήσαν να διερευνήσουν τη μακεδονική προϊστορία και από το 1970 η διάθεση περισσότερων πόρων από την Πολιτεία επέτρεψε την ανάπτυξη της προϊστορικής έρευνας σε πολύ περισσότερες θέσεις. Τέλος, τα μεγάλης κλίμακας δημόσια έργα, όπως το μετρό της Θεσσαλονίκης, πυροδότησαν μια εκρηκτική ανασκαφική δραστηριότητα που εμπλούτισε τις γνώσεις για την κατανόηση και ερμηνεία του αρχαίου πολιτισμού³.

Ανασκαφική έρευνα στη Βεργίνα

Ο ίδιος ο Μανώλης Ανδρόνικος ανακοίνωσε τα αποτελέσματα της ανασκαφής στη Βεργίνα σε συνέδριο στο Λονδίνο και έγραψε σχετικά: «Ωστόσο, παρά τον ενθουσιασμό για την ποιότητα και τη σημασία των ευρημάτων, [...] αρκετοί ήταν επιφυλακτικοί για την απόδοση του τάφου στον Φίλιππο, όχι όμως για τον χαρακτηρισμό των τάφων ως βασιλικών. Ακόμη, δεν υπήρξαν ισχυρές αντιρρήσεις για τη χρονολόγηση των αντικειμένων μέσα στο τρίτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα [...]»⁴. Ο Φίλιππος δολοφονήθηκε στις Αιγές το 336 π.Χ. και ενταφιάστηκε στην πρώτη πρωτεύουσα του κράτους, τις Αιγές, σύμφωνα με την πανάρχαια συνήθεια των βασιλέων της Μακεδονίας, την οποία ο αρχαιολόγος Nicolas Hammond την τοποθέτησε στη Βεργίνα, όπου είχε αποκαλυφθεί το λαμπρό ανάκτορο των τελευταίων χρόνων του 4ου π.Χ. αιώνα και δύο μακεδονικοί τάφοι, από τους οποίους ο ένας περιείχε έναν μαρμάρινο θρόνο. Τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής, επομένως, αποκτούν ξεχωριστή σημασία, όπως το μοναδικό νεκροταφείο των τύμβων που απλώνεται κάτω από το ανάκτορο και ονομάζεται το νεκροταφείο των Αιγών. Οι ανδρικές ταφές είναι λιτές με τα σιδερένια όπλα του νεκρού. Αντίθετα, στις γυναικείες ταφές βρέθηκαν πλουσιότατα χάλκινα κοσμήματα και λίγα χρυσά. Το ταφικό μνημείο του 5ου αιώνα που βρέθηκε προσδιορίζει τη χρήση του νεκροταφείου και τη ζωή του οικισμού αδιάσπαστα ως το τέλος των ελληνιστικών χρόνων και στους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους⁵.

3. Α. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Εκατό χρόνια...», *ό.π.*, σσ. 515-526.

4. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, «Το χρονικό της Βεργίνας», *Φιλολόγος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σελ. 700.

5. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, «Οι βασιλικοί τάφοι των Αιγών (Βεργίνας)», *Φιλολόγος* 135 (Ιανουάριος/ Φεβρουάριος/ Μάρτιος 2009), σσ. 707-709.

Η ανασκαφική έρευνα της Μεγάλης Τούμπας όπως και του νεκροταφείου των τύμβων στάθηκε ο κύριος και μόνιμος στόχος του Μανώλη Ανδρόνικου, το οποίο είχε καταστραφεί βίαια, στις αρχές του 3ου π.Χ. αιώνα, ενώ η καταστροφή αποδίδεται στους γαλάτες μισθοφόρους που ο Πύρρος άφησε ως φρουρά στην παλιά μακεδονική πρωτεύουσα, όταν μαζί με άλλες μακεδονικές πόλεις την κατέλαβε στα 274/3 π.Χ., γεγονός που το πληροφορεί ο Πλούταρχος. Αυτές οι διαπιστώσεις οδήγησαν σε συμπεράσματα: 1) οι Αιγές πρέπει να τοποθετηθούν στη Βεργίνα, 2) οι βασιλικοί τάφοι των Μακεδόνων πρέπει να αναζητηθούν στην ίδια περιοχή και 3) η ασυνήθιστα μεγάλη Τούμπα κάλυπτε πιθανότατα τους βασιλικούς ή μερικούς από τους βασιλικούς τάφους. Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται από τα αποτελέσματα των ανασκαφών του 1977 και 1978. Το αρχαιότερο ταφικό μνημείο του νεκροταφείου, όταν οι Αιγές ήταν ακόμη πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους, αποτελεί μία ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του 5ου αιώνα π.Χ. (ανασκαφή 1978). Αυτό αποκτά ιδιαίτερη αξία, διότι στην κοιτίδα του μακεδονικού κράτους, τα ονόματα που υπάρχουν σε αυτές τις στήλες του 4ου αιώνα π.Χ. συμβάλλουν στη συζήτηση για την εθνικότητα των Μακεδόνων. Έτσι, τα ονόματα *Αλκέτας*, *Έρμων*, *Θεόκριτος*, *Θεόδωρος*, *Θεοφάνης*, *Κλειτόμαχος*, *Λάανδρος*, *Πενκόλαος*, *Φιλώτας*, *Βεργίνα*, *Κλειώ* έχουν γνήσια ελληνική ρίζα, ενώ διαφέρουν από τα θρακικά και αντικρούεται η θεωρία για εξελληνισμό των Μακεδόνων, διότι τα ονόματα κρατούν μια μακρότατη παράδοση και δεν εξαφανίζονται κάτω από μια εξωτερική επίδραση⁶.

Η υπόθεση ότι σε αυτό το νεκροταφείο θάβονταν Μακεδόνες βασιλείς παράλληλα με το γεγονός της χρήσης του μαρμάρου, ενώ δεν έχουμε άλλο τέτοιο παράδειγμα αλλού, και η παρουσία κτιρίου δίπλα στον μεγάλο τύμβο με τρεις τάφους επιτρέπουν την ερμηνεία ότι πρόκειται για «ηρώο» που σχετίζεται με βασιλικούς νεκρούς. Επιπλέον η συνύπαρξη τριών πολυτελέστατων και επιβλητικών τάφων κάτω από τον ίδιο τύμβο είναι μοναδικό παράδειγμα σε όλη τη Μακεδονία. Το σπουδαίο εύρημα είναι ο μεγάλος καμαρωτός τάφος λίγα μέτρα πιο πέρα από τον μικρό, ο οποίος διατηρεί στη δωρική πρόσοψή του όλα τα χρώματα και δεν απολήγει σε αέτωμα αλλά σε ένα οριζόντιο γείσο επάνω από το οποίο υπάρχει ζωγραφιστή ζωφόρος με ύψος 1.16 και μήκος 5.56 όπου απεικονίζεται κυνήγι άγριων ζώων. Στο μέσο κυριαρχεί η νεανική μορφή ενός ιππέα που φέρνει στον νου τον Αλέξανδρο του ψηφιδωτού της Νεάπολης. Η καμάρα δεν αποτελεί ενιαία κατασκευή χωρίζεται σε προθάλαμο και θάλαμο στον οποίο βρέθηκαν ίχνη πυράς που μαρτυρούν ότι στην κατασκευή αυτή είχαν τελεσθεί θυσίες, ενδεχομένως αλόγων, κάτι που θυμίζει πανάρχαια ομηρικά έθιμα. Αξιόλογα ευρήματα είναι τα όπλα του νεκρού, μεγάλα σκεύη (για διατήρηση, θέρμανση και άντληση νερού), ασημένια

6. Στο ίδιο, σσ. 709-712.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

αγγεία κυρίως για το κρασί και πήλινα αγγεία και ένα μοναδικό αντικείμενο από χρυσό και άργυρο μάλλον το βασιλικό διάδημα, που παρά τον πλούτο τους δεν ξεπερνούν τα όρια του αρχαιοελληνικού μέτρου και αποτελούν θαυμαστά δείγματα μεταλλοτεχνίας. Το οστεοδόχο σκεύος που βρέθηκε στη μαρμάρινη σαρκοφάγο συμπληρώνει με τον πιο απροσδόκητο τρόπο όλα τα ευρήματα. Πρόκειται για μια χρυσή λάρνακα βαρύτιμη με έξοχη διακόσμηση στα τοιχώματα και στο κάλυμμα όπου κυριαρχεί το μεγάλο ηλιακό αστέρι, αυτό που γνωρίζουμε από μακεδονικά νομίσματα και ασπίδες και που μπορούμε να ερμηνεύσουμε ως βασιλικό έμβλημα. Τα οστά ήταν με επιμέλεια τοποθετημένα στη λάρνακα, είχαν συλλεγεί από την πυρά με πολλή προσοχή, είχαν πλυθεί και είχαν τυλιχθεί μέσα σε πορφυρό ύφασμα που άφησε το χρώμα του επάνω σε πολλά από αυτά. Επάνω στα οστά είχε τοποθετηθεί πολύτιμο χρυσό στεφάνι από φύλλα και καρπούς βαλανιδιάς, επομένως, ο τάφος μπορεί να θεωρηθεί βασιλικός. Τα ευρήματα συμπληρώνονται από ένα βασιλικό διάδημα, μια στεφάνη κυκλικής τομής από χρυσό και άργυρο όμοια με αυτή που βλέπουμε σε πορτραίτα του Αλέξανδρου, του Αντιόχου του Γ', γι' αυτό συμπέρασμα είναι ότι ο νεκρός ήταν βασιλιάς. Μπροστά στη σαρκοφάγο σώζονταν τα διαλυμένα λείψανα μιας κλίνης με ελαφαντοστέινη διακόσμηση, ανάγλυφα ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η προσωπογραφία του Αλέξανδρου σε νεαρή ηλικία, μια ώριμη γυναίκα-πιθανόν η Ολυμπιάδα και ένας γενειοφόρος άνδρας του οποίου το δεξί μάτι διαφοροποιείται από το αριστερό-πιθανόν είναι ο Φίλιππος. Στον προθάλαμο εντυπωσιακά είναι τα ευρήματα επίσης, μια μαρμάρινη σαρκοφάγος, χρυσό στεφάνι από φύλλα και άνθη μυρτιάς, ένα χρυσό περιλαίμιο, χάλκινα βέλη, αλάβαστρα και ένας αμφορέας του 4ου π.Χ. αιώνα. Μέσα στη σαρκοφάγο υπήρχε μια λάρνακα μικρότερη και πιο λιτή από την πρώτη αλλά με το ίδιο ηλιακό άστρο στο κάλυμμά της. Συμπιεσμένο στη στενή πλευρά της λάρνακας ήταν ένα γυναικείο διάδημα, ένα αριστούργημα τη αρχαίας ελληνικής χρυσοχοΐας. Αυτά είναι τα ευρήματα του μεγάλου μακεδονικού τάφου που αποκαλύφθηκε το 1977. Σχετικά με την ταυτότητα του νεκρού, το συμπέρασμα πως είναι ο Φίλιππος είναι βέβαιο, καθώς τα ευρήματα, οι ερμηνείες και οι αρχαιολογικές πιθανότητες συνηγορούν σε αυτό, όπως και τα χρονικά όρια 350-325 π.Χ., διότι σε αυτά τα χρόνια δεν πέθανε άλλος βασιλιάς στη Μακεδονία. Σχετικά με τη νεκρή του προθαλάμου, μπορεί να είναι η τελευταία σύζυγος του Φιλίππου, η Κλεοπάτρα. Βέβαια, το πιο ουσιαστικό είναι τα ίδια τα ευρήματα που επιτρέπουν τη μελέτη του μακεδονικού ελλητισμού και τη θέση του στον κόσμο του 4ου π.Χ. αιώνα⁷.

Χάρη στους δύο ασύλητους τάφους, πλήθος εντυπωσιακών ευρημάτων μεταλλοτεχνίας, μικρογλυπτικής, κοσμηματοποιίας και οπλισμού των αρχαίων

7. Στο ίδιο, σσ. 712-722.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

Μακεδόνων συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την συντηρητική κοινωνία των αρχαίων Μακεδόνων, η οποία φαίνεται πως παρέμεινε κοντύτερα προς την ομηρική από ό,τι οι σύγχρονές της των πόλεων κρατών. Η ζωγραφική διακόσμηση των τάφων με την εξαιρετική της ποιότητα επαληθεύει τις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών για παρουσία σπουδαίων καλλιτεχνών στη μακεδονική αυλή τον 4ο αιώνα π.Χ., όπως η απόδοση τρισδιάστατων μορφών μέσα στο τοπίο. Κάτω από το ανάκτορο βρέθηκε το θέατρο της πόλης και λίγο χαμηλότερα τα οικοδομικά λείψανα της αγοράς, τα θεμέλια των δύο ναών, και τα ενεπίγραφα βασιλικά αναθήματα στην πανελλήνια θεά Εύκλεια πιστοποιούν την ακμή της πόλης τον 4ο αιώνα π.Χ., παρά τη μεγάλη καταστροφή τους. Μια μεγάλη έπαυλη των ελληνιστικών χρόνων στα ΒΑ του ανακτόρου, το ιερό της Μητέρας των Θεών στα ανατολικά, άλλα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια στα βόρεια του οικισμού και στοιχεία για τους οδικούς άξονες αποτελούν δείγματα μιας οργανωμένης μακεδονικής πόλης που έπεσε σε παρακμή μετά την κατάλυση του βασιλείου από τους Ρωμαίους το 2ο αιώνα π.Χ. και εγκαταλείφθηκε τον 1ο αιώνα μ.Χ. οριστικά⁸.

Στη Βεργίνα, το ιερό της Μητέρας των Θεών κατέχει μια μεγάλη έκταση στην ανατολική πλευρά της πόλης χαμηλότερα από το ανάκτορο με μια αναθηματική επιγραφή που αποκαλύπτει την τιμώμενη και λατρευόμενη θεά «Μητρί θεῶν και Συντελεία», χρονολογημένη το 300 π.Χ., ενώ τα οικοδομικά λείψανα προδίδουν επιμέρους γνώρισμα της λατρείας. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μεγάλου και πολύχωρου οικοδομήματος και παρά την κακή κατάσταση των ερειπίων είναι φανερό πως περιλάμβανε στεγασμένους μεγάλους χώρους και άλλους βοηθητικούς γύρω από μια αυλή, οικοδομικός τύπος που εφαρμόζεται στη Μακεδονία τον 4ο αιώνα. Το ιερό καταστρέφεται λόγω πυρκαγιάς αποτέλεσμα εχθρικής επιδρομής στα ταραχμένα χρόνια του 2ου αιώνα π.Χ. στη Μακεδονία. Το κύριο γνώρισμα της μητραϊκής λατρείας ήταν η μυστηριακή διαδικασία χωρίς να υποστηρίζεται από κάποιο δόγμα. Η λατρεία συνδυαζόταν με δυνατή μουσική και χορό, όπως και στη διονυσιακή λατρεία⁹.

Τελικά, η ανασκαφή στη Μεγάλη Τούμπα επαλήθευσε υποθέσεις ιστορικών που ταύτιζαν την Βεργίνα με τις Αιγές, δηλαδή την πρώτη πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου και βασιλική νεκρόπολη. Επιπλέον, επαληθεύτηκε η υπόθεση του Μανώλη Ανδρόνικου πως κάτω από τη Μεγάλη Τούμπα πρέπει να υπάρχει ασύλητος βασιλικός τάφος το 1977 με την αποκάλυψη μεγάλου βασιλικού τάφου που αποδόθηκε στον Φίλιππο Β΄ και με τον δεύτερο τάφο, τον τάφο του πρίγκηπα, το 1978. Η ανεύρεση αυτών των δύο τάφων και ο χαρακτηρισμός τους ως βασιλικών, γεγονός αποδεκτό από το σύνολο των ερευνη-

8. Χ. ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, «Η ανασκαφή στη Βεργίνα. Είκοσι ...», ό.π., σσ. 411-412.

9. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, «Η λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα», *Φιλολόγος* 90 (χειμώνας 1997), σσ. 417-421.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

τών, οδήγησε στην ταύτιση του αρχαιολογικού χώρου της Βεργίνας με τη βασιλική μητρόπολη των Μακεδόνων¹⁰.

Η αποκάλυψη στην Αιανή (Κοζάνη) οικοδομημάτων και μνημειακών τάφων με ανάλογα ευρήματα που δηλώνουν ενιαίο ελληνικό πολιτισμό και χρονολογούνται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια οδηγεί στη διαπίστωση ότι υπήρχαν οργανωμένες πόλεις με λαμπρή αρχιτεκτονική πολύ πριν από την ενοποίηση όλης της Μακεδονίας από τον Φίλιππο τον Β'. Παράλληλα η αποκάλυψη αρχαϊκών και κλασικών επιγραφών από τις πρωιμότερες του μακεδονικού χώρου αποτελούν απτά τεκμήρια της εθνικής ταυτότητας των Μακεδόνων. Η οριστική ενοποίηση επιτεύχθηκε χάρη στην πολιτική και στρατιωτική ιδιοφυΐα του Φιλίππου¹¹.

Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα

Η Πέλλα υπήρξε για τρεις περίπου αιώνες πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων και σπουδαίο πολιτικό, πολιτιστικό και εμπορικό κέντρο της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής στον ελλαδικό χώρο. Στο τέλος του 5ου αιώνα επιλέχθηκε η παραθαλάσσια περιοχή της Πέλλας για τη μεταφορά της πρωτεύουσας του μακεδονικού βασιλείου, διότι εξασφάλιζε καλύτερη επικοινωνία με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο χάρη στη θάλασσα και την ανοιχτή πεδιάδα. Η διαχρονική κατοίκησή της βεβαιώνεται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (3η χιλιετία), όπως απέδειξε η αποκάλυψη νεκροταφείων και η παρουσία κεραμικής, που μαρτυρούν την ύπαρξη παλαιότερων οικιστικών εγκαταστάσεων¹².

Η προϊστορική έρευνα στη Μακεδονία είναι πολύ σημαντική για την κατανόηση ζητημάτων της Προϊστορίας της ΝΑ Ευρώπης, καθώς συνδέει γεωγραφικά τη Μεσόγειο, τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη. Η φυσιογνωμία της Προϊστορικής εποχής, της Νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του Χαλκού, της Πέλλας καθορίζεται από τη γεωγραφική της θέση, καθώς περιβάλλεται από τον Αξιό και τον Αλιάκμονα ποταμό, από τους ορεινούς όγκους Βόρας, Τζένα, Πάικο, Βέρμιο και την εύφορη πεδιάδα των Γιαννιτσών, το μεγαλύτερο τμήμα της οποίας κατά τους προϊστορικούς χρόνους καλυπτόταν από τη θάλασσα. Στο νοτιότερο λόφο της πόλης των Γιαννιτσών εντοπίστηκε οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου (τέλος 7ης αρχές 6ης π.Χ. χιλιετίας) και ήρθε στο φως πλήθος ευρημάτων, όπως γραπτή κεραμική, εργαλεία, κοσμήματα κ.ά., όπως και πολλές άλλες προϊστορικές θέσεις. Ο αριθμός

10. Χ. ΣΑΥΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, «Η ανασκαφή στη Βεργίνα. Είκοσι...», *ό.π.*, σσ. 412-413.

11. Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΣΙΔΗ, «Η Άνω Μακεδονία», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σελ. 582.

12. Μ. ΛΙΑΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα στοιχεία. Το μυσείο της», *Φιλόλογος* 139 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σελ. 32.

των εγκαταστάσεων πολλαπλασιάζεται στη Νεότερη Νεολιθική εποχή και εποχή του Χαλκού. Διαπιστώθηκε επεξεργασία χαλκού στην Τελική Νεολιθική εποχή και βρέθηκε χάλκινος πέλεκυς της Πρώιμης εποχής του Χαλκού που παρουσιάζει ομοιότητες με αιγαιακούς και βαλκανικούς. Επίσης εμφανίζονται για πρώτη φορά στον βορειοελλαδικό χώρο πήλινα ειδώλια της Τελικής Νεολιθικής εποχής, τα οποία είναι μια ομάδα από τρία γυναικεία ειδώλια. Τα σανιδόμορφα ειδώλια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού σχετίζονται με τα αντίστοιχα από τις Κυκλάδες, τη Θερμή της Λέσβου και την Τροία. Δύο ταφές έδωσαν ενδείξεις ταφικών εθίμων του οικισμού. Από τη μελέτη του περιβάλλοντος διαπιστώθηκε η ύπαρξη στον οικισμό αιγοπροβάτων, γουρουνιών, μικρός αριθμός βοειδών, δύο είδη ελαφιών, σιτάρι, κριθάρι, φακή, βαλανίδια, σταφύλι, λαθούρι και ρόβι¹³. Η έντονη παρουσία εισηγμένης κεραμικής από την Αττική βεβαιώνει τις στενές σχέσεις της πόλης στο 1ο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. με την Αθήνα, γεγονός που ενισχύεται και από τα στοιχεία επιρροής της αττικής τέχνης, όπως στη γλυπτική¹⁴. Πολύ μεγάλος και πλούσιος σε είδη είναι ο αριθμός των αγγείων, κυρίως καθημερινής χρήσης αλλά και δύο πιθαμφορείς χρησίμευσαν για την ταφή δύο μικρών παιδιών (ηλικίας λίγων μηνών) κάτω από τα δάπεδα των σπιτιών, μάλιστα η μία δίπλα στην εστία, γεγονός που οδηγεί σε συμπεράσματα για τα ταφικά έθιμα, δηλαδή κρατούσαν τα παιδιά ως απροστάτευτα κοντά τους και μάλιστα πλάι στην εστία που χαρίζει φως τέτοιο που ο θάνατος τους στέργησε. Η χρήση του χαλκού για την κατασκευή εργαλείων στη Μακεδονία παραμένει περιορισμένη σε σύγκριση με τη νότιο Ελλάδα σε όλη την Εποχή του Χαλκού. Βρέθηκε μόνο ένα ανθρώπινο ειδώλιο, καθώς στην Εποχή του Χαλκού κάτι τέτοιο είναι σπάνιο σε αντίθεση με την Ύστερη Νεολιθική Εποχή. Τα ειδώλια εκφράζουν την αισθητική της εποχής αλλά δεν μπορούν να συνδεθούν με θρησκευτικό τελετουργικό παρά μόνο, ίσως, μια μεταφυσική αντίληψη για το ρόλο της γυναίκας στην αναπαραγωγή¹⁵. Τα ευρήματα από την Αγορά μαρτυρούν τους διοικητικούς θεσμούς, τις παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες. Πήλινα σφραγίσματα δημόσιων εγγράφων προερχόμενα από το δημόσιο αρχείο της πόλης, γραφίδες και μελανοδοχεία, επίσημα μεταλλικά βάρη, νομισματικοί θησαυροί και νομίσματα των ανασκαφών της Αγοράς, επιγραφές και δείγματα μνημειακής πλαστικής παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την άσκηση της διοίκησης και τις δραστηριότητες του συγκροτήματος της Αγοράς. Τις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης μαρτυρούν οξυπύθμενοι αμφορείς, οι ενσφράγιστες λαβές των οποίων βεβαιώνουν στενές εμπορικές σχέσεις της Πέλλας με τη Θάσο, τη Ρόδο, την Κόρινθο, την Κνίδα, την Κω, την Πάρο, τον Εύξεινο Πόντο, την Ιτα-

13. Κ. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Προϊστορικές έρευνες ...», ό.π., σσ. 336-431.

14. Μ. ΔΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα...», ό.π., σσ. 33.

15. Α. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Προϊστορικές έρευνες...», ό.π., σελ. 444.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

λική Χερσόνησο, την Αφρική και άλλες περιοχές¹⁶. Βρέθηκαν λίθινα και οστέινα εργαλεία και πολλά με πρώτη ύλη τον οψιανό (βρέθηκαν πολλά στους νεολιθικούς οικισμούς του ελλαδικού χώρου), η επεξεργασία του οποίου δημιουργούσε λεπτά και κοφτερά αντικείμενα, ενώ η χρήση του δεν αντικαταστάθηκε με τη χρήση του χαλκού αλλά παραμερίστηκε όταν καθιερώθηκε η χρήση του σιδήρου. Τόπος προέλευσής του ήταν η Μήλος, γεγονός που δείχνει επαφές με το Αιγαίο¹⁷. Στην Αγορά βρίσκονταν οργανωμένα εργαστήρια κεραμικής, κοροπλαστικής και μεταλλοτεχνίας, καταστήματα πώλησης των παραγόμενων προϊόντων, τροφίμων και κρασιού από πολλές περιοχές του αρχαίου κόσμου. Στη βόρεια πτέρυγα της Αγοράς βρισκόταν η έδρα των τοπικών αρχόντων και στο νοτιοδυτικό τμήμα μια διώροφη κτιριακή μονάδα με περιστυλή αυλή αποτελούσε το δημόσιο αρχείο της πόλης όπου φυλάγονταν δημόσια έγγραφα. Δυο μεγάλα ιερά, το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης (θεοτήτων που προστάτευαν την πόλη) και το ιερό του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρωνος αποτελούσαν τα αστικά ιερά με κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία: μεγάλους υπαίθριους χώρους για συγκεντρώσεις πολλών ατόμων, ναΐσκους, χώρους συμποσίων, εργαστήρια, αποθήκες. Στα εργαστήρια κεραμικής-καταστήματα πώλησης της Αγοράς βρέθηκαν αγγεία όλων των σχημάτων και διακοσμήσεων της ελληνιστικής εποχής που κάλυπταν όχι μόνο τις ανάγκες της πόλης αλλά εξάγονταν και εκτός αυτής όπως αποδεικνύουν κεραμικά προϊόντα της Αγοράς της Πέλλας που βρέθηκαν σε πόλεις της Μακεδονίας και της νότιας Βαλκανικής. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παραγωγή στην Αγορά της Πέλλας ανάγλυφων αγγείων διακοσμημένων τόσο με φυτικά κοσμήματα όσο και με διηγηματικές παραστάσεις με θέματα από την καθημερινή ζωή και τη λογοτεχνία (Οδύσσεια), από θεατρικά έργα, τραγωδίες και σατυρικά δράματα. Η εναπόθεση στους τάφους προσωπικών αντικειμένων των νεκρών σχετίζεται με την πίστη για τη ζωή μετά τον θάνατο, στην οποία ο νεκρός έχει τις ίδιες ανάγκες που είχε και στην επίγεια ζωή. Τα ταφικά έθιμα της Πέλλας είναι σε γενικές γραμμές όμοια με αυτά του υπόλοιπου ελληνικού χώρου, στοιχείο που βεβαιώνει την κοινή καταγωγή και την παράλληλη πολιτισμική εξέλιξη των κατοίκων¹⁸.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανάπτυξη της πόλης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κασσάνδρου (350-297 π.Χ.), σύμφωνα με τις κτιριακές εγκαταστάσεις στον κεντρικό ανασκαφικό τομέα και τον αριθμό των κινητών ευρημάτων, ως και τις αρχές του 1ου αιώνα που καταστρέφεται από σεισμό, ενώ αργότερα θα αναπτυχθεί ο οχυρωμένος οικισμός της βυζαντινής περιόδου. Η πόλη της Πέλλας έχει χτιστεί κατά τον ιπποδάμειο τρόπο, σε ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα, ενώ η κυριότερη οδός της πόλης που διασχίζει την Αγορά αποτελεί

16. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα...», ό.π., σελ. 40.

17. Α. ΠΑΠΑΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Προϊστορικές έρευνες...», ό.π., σσ. 439-440.

18. Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα...», ό.π., σσ. 34, 41-42.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

τον άξονα του ρυμοτομικού σχεδίου. Κάτω από τις κύριες αρτηρίες περνούσε σύστημα υδροδότησης και αποχέτευσης. Οι πλουσιότερες κατοικίες βρέθηκαν στον κεντρικό ανασκαφικό τομέα και χρονολογούνται αμέσως μετά τους χρόνους του Αλεξάνδρου, όπως η οικία του Διονύσου και η οικία της Αρπαγής της Ελένης, ονομασίες που δόθηκαν από τα θέματα των ψηφιδωτών δαπέδων που τις κοσμούν. Τα διάφορα τμήματα της Αγοράς, η οποία αποτελεί ένα κλειστό συγκρότημα που ολοκληρώθηκε επί βασιλείας του Φιλίππου Ε', στέγαζαν πολλές βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες. Η βόρεια πτέρυγα είχε περισσότερο επίσημο χαρακτήρα, καθώς μπροστά από τη στοά βρέθηκε σειρά υποθεμελιώσεων αναθηματικών μνημείων και σε μια ημικυκλική αίθουσα επιτελούνταν διοικητικές και θρησκευτικές δραστηριότητες¹⁹. Η πόλη είχε οχύρωση και το ανάκτορο καταλάμβανε μια έκταση 60.000 τ.μ. με 5 κτιριακές μονάδες με μεγάλες περιστευλες αυλές, αίθουσες υποδοχής, χώρους συνεδριάσεων και λατρείας, ιδιωτικά διαμερίσματα με λουτρά, εργαστήρια, αποθήκες²⁰. Το ανάκτορο της Πέλλας, όπως και το ανάκτορο της Βεργίνας, είχε αναγερθεί σε ιδανική θέση, στην κορυφή του μεσαίου από τους τρεις λόφους που περιβάλλουν την Πέλλα στα βόρεια όπου προστατευόταν από ισχυρό τείχος. Παρά τα προβλήματα χρονολόγησης, το συγκρότημα είναι εντυπωσιακά μεγαλειώδες και πολυσύνθετο προορισμένο όχι μόνο για υποδοχές και εορτές όπως στη Βεργίνα, αλλά επί πλέον αποτελούσε τον πυρήνα του πολιτικού και διοικητικού μηχανισμού του βασιλείου²¹.

Ανασκαφική έρευνα στο Καστρί

Η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε μια οχυρωματική ορεινή θέση, την ακρόπολη και θεμέλια οικοδομημάτων στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβόλου μιας αρχαίας πόλης στο Καστρί, το οποίο βρίσκεται σε κομβικό σημείο-πέραςμα στη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Ο περιβόλος, που χρονολογείται στον όψιμο 4ο αιώνα π.Χ. αλλά δέχτηκε οικοδομικές αλλαγές στους ελληνιστικούς χρόνους, συνδέεται με τα τείχη της πόλης. Η χρονολόγηση των κτηρίων της αρχαίας ακρόπολης στο Καστρί χάρη στην κεραμική και τα νομίσματα που προέκυψαν από την ανασκαφική εντοπίζεται από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα έως και τα μέσα του 2ου αιώνα π.Χ., καθώς τα νομίσματα είναι του Αλεξάνδρου του Γ', επομένως η οικοδόμηση έγινε τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του ή αμέσως μετά τον θάνατό του. Κατά τους χρόνους τους οποίους ο Κάσσανδρος παίρνει τον τίτλο του βασιλέως των Μακεδόνων (306 π.Χ.) φαίνεται να έχει ολοκληρωθεί

19. ΙΩ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Οι πόλεις - Η Πέλλα», *Φιλολογος*, 139, (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 21-27.

20. Μ. ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα...», *ό.π.*, σελ. 34.

21. R. CΙΝΟΥΒΕΣ, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *Φιλολογος* 139 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 28-31.

Το περιοδικό Φιλολόγος και η βαλκανική του θεματογραφία

η οικοδόμηση των κτηρίων της ακρόπολης όπως υποδεικνύουν τα νομίσματα του Κάσσανδρου με τον τίτλο του βασιλέων που βρέθηκαν. Η καταστροφή της πόλης οφείλεται πιθανότατα σε βίαιες πολεμικές συρράξεις με εμφανή την εικόνα της καταστροφής ιδιαίτερα στο δυτικό τείχος και στον οπισθόδομο που καλύπτεται από ένα παχύ στρώμα καύσης. Από την περιοχή αυτή προέρχεται ένα χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης (187-168 π.Χ.) που μπορεί να συμβάλει στη χρονολόγηση της τελικής οικοδομικής φάσης. Έχουν βρεθεί νεότερα κτήρια που οικοδομήθηκαν πάνω στο στρώμα αυτό και είχαν διαφορετική μορφή και χρήση. Την περίοδο ζωής στο Καστρί, η Τυμφαία χώρα, κάτοικοι και άρχουσα τάξη, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη μακεδονική αυλή. Ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα Τυμφαίων ακολούθησε τον Αλέξανδρο στην εκστρατεία του στην Ανατολή, ενώ ο Τυμφαίος στρατηγός Πολυπέρων έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στον πόλεμο των διαδόχων μετά του θάνατο του μακεδόνα βασιλιά. Η στρατηγική θέση της ακρόπολης κάνει έντονη τη σημασία της καθώς αναδεικνύεται σταυροδρόμι ανάμεσα στις χώρες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και τη Ηπείρου, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εύρωστης κοινωνίας και μιας ισχυρής εξουσίας²².

Ανασκαφική έρευνα στη Θεσσαλονίκη

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία ήταν από την αρχή αντίθετη στον σχεδιασμό του μετρό πάνω στη χάραξη της Εγνατία οδού, εφόσον οι πρόδρομες γεωτρήσεις υπέδειξαν ανθρώπινη παρουσία ως το -9,5μ., το οποίο σήμαινε ότι τόσα μέτρα ιστορίας έπρεπε να απωλεσθούν στους σταθμούς. Από το 2006 ξεκίνησαν οι εργασίες και οι ανασκαφές με τη διάλυση των αρχαιοτήτων, ώστε να απελευθερωθεί ο χώρος για τη συνέχιση της κατασκευής του σταθμού, και μέχρι το 2013 το σύνολο των κινητών ευρημάτων έφτασε στα 104.492. Λίγα μέτρα πριν το Βαρδάρη όπου βρίσκεται η διακλάδωση των τροchioγραμμών του μετρό, ο δρόμος, στη θέση της σημερινής οδού Μοναστηρίου, που οδηγούσε από την ύπαιθρο χώρα στη Χρυσή Πύλη ή Πύλη του Βαρδάρη αργότερα, βρισκόταν εκεί από τα αρχαία χρόνια. Πολλά επάλληλα καταστρώματα του δρόμου αυτού βρέθηκαν και το αρχαιότερο ανάγεται στα υστερορωμαϊκά χρόνια, φτιαγμένο από βότσαλα, μικρές πέτρες και κεραμικά πακτωμένα στο χώμα ενώ είχε υποδομή από λίθους και στην επιφάνειά του διασώθηκαν ίχνη από ζεύγη αμαξοτροχιών από δύο άμαξες. Στη βόρεια πλευρά του, προφανώς και στη νότια, αναπτυσσόταν το δυτικό νεκροταφείο της πόλης με ταφές ως και τον 4ο αιώνα²³.

22. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, «Μια αρχαία πόλη στα σύννεφα. Η ακρόπολη της αρχαίας πόλης στο Καστρί Πολυνερίου του Ν. Γρεβενών. Τα ίχνη των αρχαίων Τυμφαίων», *Φιλολόγος* 154 (Οκτώβριος/ Νοέμβριος/ Δεκέμβριος, 2013), σσ. 528-532.

23. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Διαδρομή δεκάξι αιώνων με το Μετρό από το Βαρδάρη ως το

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

Το μνημειακό οικοδόμημα που συνδέεται με το διοικητικό κέντρο της πόλης είναι το Πραιτώριο, στην πλατεία Διοικητηρίου. Κάτω από τον δρόμο βρίσκεται ο υστεροελληνιστικός δρόμος του 2ου-1ου π.Χ. αιώνα, ο οποίος ήταν πολύ φαρδύς, 10 μ. περίπου, παρόμοιο πλάτος είχαν και οι χωμάτινοι δρόμοι της Πέλλας. Είναι η περίοδος που στη Θεσσαλονίκη, η οποία είχε ήδη οριστεί από τους Ρωμαίους πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας, είχαν εγκατασταθεί άποικοι Ρωμαίοι διοικητικοί υπάλληλοι και ξένοι έμποροι και βιοτέχνες, ενώ παράλληλα υπήρχε το Σαραπείο, το ιερό το αφιερωμένο στις αιγυπτιακές θεότητες, καθώς επίσης είχε κτισθεί το βαλανείο στον χώρο της αρχαίας αγοράς. Κάτω από τον υστεροελληνιστικό αυτό δρόμο με τη μεσολάβηση επίχωσης εντοπίστηκε ο παλιότερος ελληνιστικός δρόμος, ο πρώτος ελληνιστικός δρόμος του 3ου αιώνα π.Χ., χρονολόγηση που προκύπτει από την μελαμβαφή κεραμική και τα νομίσματα που είναι κοπές των βασιλέων Κασσάνδρου, Λυσιμάχου, Δημητρίου Πολιορκητή και Αντίγονου Γονατά²⁴.

Στον σταθμό της Πλατείας Δημοκρατίας, ο οποίος απέχει ελάχιστα από την Χρυσή Πύλη, εντοπίστηκε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο²⁵ με πέντε χαρακτηριστικά ταφικά ευρήματα: τον παλαιοχριστιανικό καμαροσκεπή τάφο με δρόμο και θύρα, τη μαρμάρινη σαρκοφάγο αυτοκρατορικών χρόνων με γιρλάνδα και βουκράνιο στην όψη με κεφαλές αιγών στα άκρα, τη μαρμάρινη σαρκοφάγο του 3ου αιώνα μ.Χ. που χρησιμοποιήθηκε και αργότερα, τον ιδιόρρυθμο κιβωτίοσχημο τάφο με διπλά τοιχώματα και τέλος τη μαρμάρινη ακόσμητη ασύλητη σαρκοφάγο με τρεις σκελετούς και ωραιότατα χρυσά αρχικά επίρραφα σε ένδυμα κοσμήματα. Εντοπίστηκαν τάφοι με χρήση από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα. Στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, στα χρόνια του αυτοκράτορα Μαρκιανού πάνω στα ερείπια της αποθήκης οικοδομήθηκε μονόχωρος ναός που βρισκόταν σε λειτουργία στα χρόνια του Ιουστινιανού, τον 6ο αιώνα, και εγκαταλείφθηκε τον 7ο αιώνα κατά τις σλαβικές επιδρομές²⁶.

Στα βυζαντινά χρόνια η Εγνατία ονομαζόταν Λεωφόρος, είχε πλάτος 5,50 μ. κατά μέσο όρο, άλλοτε χαλικόστρωτη και άλλοτε χωμάτινη. Επισκευαζόταν με ρυθμό κατά μέσο όρο τρία καταστρώματα ανά αιώνα. Στα βυζαντινά χρόνια ανασκάφηκαν στο σύνολο έξι οικοδομικά τετράγωνα εκατέρωθεν της Λεωφόρου. Τα καταστήματα βλέπουν σε αυτή και ενίοτε οι προσόψεις τους κλείνονταν με ξύλινα κινητά διαφράγματα. Πλήθος από μικροαντικείμενα και κοσμήματα (επιστήθιοι σταυροί, βραχιόλια, δαχτυλίδια) μαρτυρούν ότι εδώ

Σιντριβάνι ή από την Χρυσή Πύλη ως την Κασσανδρεωτική. Οι σταθμοί διηγούνται», *Φιλολόγος* 154 (Οκτώβριος /Νοέμβριος /Δεκέμβριος 2013), σσ. 543-545.

24. Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, «Θεσσαλονίκη: η πόλη κάτω από την πόλη. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν από τη ΙΣΤ' ΕΠΚΑ κατά τις εργασίες κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης», *Φιλολόγος* 154 (Οκτώβριος/ Νοέμβριος/ Δεκέμβριος 2013), σελ. 540.

25. Οι κάτοικοι της αρχαίας Θεσσαλονίκης έθαβαν τους νεκρούς τους έξω από τα τείχη, και όσο πιο κοντά στα τείχη, τόσο πιο πυκνοί και επάλληλοι ήταν οι τάφοι.

26. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Διαδρομή δεκάξι αιώνων...», *ό.π.*, σελ. 547.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

υπήρχαν αργυροχρυσοχορεία, όπως και σήμερα. Κάτω από τη σύγχρονη Εγνατία, στην ίδια χάραξη και κατεύθυνση, βρίσκεται ο πλέον μνημειακός προκάτοχός της, ο *decumanus maximus* με πλάτος 4,90 μ. (κύρια οδός με κατεύθυνση εξ Ανατολών προς Δυσμάς), που διασταυρώνεται με πλάτους 3μ. κάθετη ρωμαϊκή οδό, με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, που συνέδεε τα βόρεια τείχη με τη θάλασσα, με το λιμάνι, και πάνω στη διασταύρωση των δύο δρόμων υπήρχε διαμόρφωση με σειρές πεσσών που στήριζαν ένα κεντρικό θόλο και στοές στη θέση των πεζοδρομίων, ανάλογο δηλαδή με τα σημερινά πεζοδρόμια της πλατείας Αριστοτέλους. Η παλαιότερη εικόνα του σταυροδρομιού είναι του 4ου αιώνα, ενώ τον 6ο επισκευάζεται με λιθόπλακες και πλατύνεται κατά 3μ., ενώ η κλίση προς το κράσπεδο διατηρείται για την απορροή των νερών και παράλληλα ανοίγεται και μια μεγάλη μαρμαρόστρωτη πλατεία δίπλα στον δρόμο με στοά στα δυτικά και νότια. Στις αρχές του 7ου αιώνα τη Θεσσαλονίκη έπληξαν ισχυροί σεισμοί και ο λιθόστρωτος *decumanus* χάθηκε κάτω από χώμα και οικοδομικά υλικά από την πτώση των παρακείμενων κτιρίων. Σιγά σιγά από τον 8ο και 9ο αιώνα, ο δημόσιος χώρος καταπατείται από νέα κτίρια και τα παλιότερα επιμερίζονται σε μικρότερους χώρους και συμπληρώνονται σε ύψος, με αποτέλεσμα τα ισόγεια των παλαιοχριστιανικών χρόνων να μετατρέπονται σε υπόγεια των βυζαντινών οικοδομών. Στον 9ο αιώνα ένας άλλος σεισμός αποκεφαλίζει οριστικά το συγκρότημα της διασταύρωσης. Στον Σταθμό της Αγίας Σοφίας, έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο ήμισυ του σταθμού και έφερε στο φως ένα κτίριο που χρησιμοποιήθηκε ανάμεσα στον 4ο και τον 5ο αιώνα με θαυμάσιο πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα. Στο σκάμμα της νότιας εισόδου του σταθμού βρέθηκαν ερείπια της εβραϊκής συνοικίας *Pulya*. Σε σκάμμα παράκαμψης που διανοίχθηκε νότια της Εγνατίας βρέθηκε μέρος από νεκροταφείο παλαιολόγειων χρόνων με λακκοειδείς τάφους παιδιών και ενηλίκων με κτερίσματα. Τα νεκροταφεία της εποχής αυτής βρίσκονταν στις αυλές των εκκλησιών, επομένως κάπου εκεί κοντά πρέπει να υπάρχει μια εκκλησία. Συνολικά αποκαλύφθηκαν δέκα διαδοχικά μεταξύ τους κτίρια. Κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, η οδός ήταν στρωμένη με χονδρές μαρμαρόπλακες με κλίση, για να απορρέουν τα όμβρια στον εκεί κτιστό αποχετευτικό αγωγό. Στο ανατολικό άκρο του σκάμματος διατηρήθηκε λιθόστρωτο πλάτωμα από την επισκευή και διαπλάτυνση του δρόμου στον 6ο αιώνα με κρήνη, για να ξεδιψούν πεζοί και άλογα. Κατά το 7ο και 8ο αιώνα, ανάμεσα στα κράσπεδα του *decumanus* και την κιονοστοιχία αναπτύσσονται τρεις οικοδομικές νησίδες, των οποίων τα ευρήματα παραπέμπουν σε εργαστηριακή - εμπορική χρήση²⁷.

Επίσης, στον σταθμό Αγίας Σοφίας, που εντάσσεται στην εντός τειχών περιοχή της αρχαίας Θεσσαλονίκης, βρέθηκε ο ρωμαϊκός δρόμος που περνούσε

27. Στο *Idio*, σσ. 549-554.

κάτω από την Εγνατία και συνέδεε την Κασσανδρειωτική πύλη στα ανατολικά, δηλαδή στο Συντριβάνι, με την πύλη του Βαρδαρίου στα δυτικά, στην πλατεία Δημοκρατίας. Ο δρόμος — ακριβώς κάτω από το βόρειο τμήμα της σημερινής Εγνατίας — είναι κατασκευασμένος από μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες ακανόνιστου σχήματος με αυλάκια αμαξοτροχών. Η κατασκευή του δρόμου με λίθινες πλάκες — βαριά υλικά ανθεκτικά — είναι επινόηση των ρωμαϊκών χρόνων. Κατά τη διαδικασία απομάκρυνσης των πλακών περισυλλέχθηκαν γύρω στα 700 νομίσματα που αντικατοπτρίζουν την περίοδο χρήσης του δρόμου, δηλαδή στην περίοδο από τον Οκταβιανό Αύγουστο μέχρι τον Ιουστινιανό. Η χρονολόγηση κατασκευής του δρόμου είναι ο 2ος αρχές 3ου μ.Χ. αιώνα, σύγχρονα με την εφαρμογή του μεγάλου κατασκευαστικού προγράμματος της Ρωμαϊκής Αγοράς, στην οποία βρέθηκαν μαρμαροστρωμένοι στενοί δρόμοι. Κάτω από τον μαρμαρόστρωτο δρόμο εντοπίστηκαν χωμάτινα οδοστρώματα τριών φάσεων. Η κατασκευή του αμέσως υποκείμενου δρόμου χρονολογείται στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια στον 1ο με 2ο αιώνα μ.Χ., την εποχή που ήλθε στη Θεσσαλονίκη ο Απόστολος Παύλος για να διδάξει τη νέα θρησκεία, επομένως υπάρχει η υπόθεση πως αυτό τον δρόμο περπάτησε ο Απόστολος των Εθνών²⁸.

Στο Σταθμό στο Συντριβάνι βρέθηκε μία παλαιοχριστιανική βασιλική του 5ου αιώνα με τρία κλίτη εν μέσω του νεκροταφείου 100μ. από την Κασσανδρειωτική πύλη, ενώ στη θέση της Αγίας Τράπεζας της βασιλικής αποκαλύφθηκε τάφος του 4ου αιώνα με δύο σκελετούς. Ο ναός βρίσκεται έξω από πύλη οχύρωσης, προκειμένου να ευλογεί το δρόμο του ταξιδιώτη, την επιστροφή του εργάτη από τα χωράφια, την μακροήμερευση του στρατιώτη φρουρού της πύλης²⁹.

Με τις ανασκαφές στο Μετρό της Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκε ο αρχαίος οικισμός στην Πυλαία και το μικρό ρωμαϊκό νεκροταφείο στο σταθμό Φλέμινγκ. Ο οικισμός στην Πυλαία (3 χλμ. από τη θάλασσα) είναι ένα πόλισμα της προκασάνδρειας εποχής, οργανωμένο σε οικοδομικές νησίδες εκατέρωθεν των δύο βασιικών δρόμων πλάτους 5 μ. διασταυρούμενων κάθετα μεταξύ τους, ενώ οι προσβάσεις στα κτήρια επιτυγχάνονταν μέσω ενός διαδρόμου και είχαν θυραία ανοίγματα και πλακόστρωτα κατώφλια. Υπήρχαν λιθόστρωτες αυλές και υπόστυλοι χώροι που μπορούν να ταυτιστούν με μικρούς χώρους με οπαίο άνοιγμα στην οροφή, ώστε να φεύγει από εκεί ο καπνός από την εστία που χρησιμοποιούνταν στην κουζίνα για το μαγείρεμα. Επίσης εντοπίστηκαν δύο κυκλικόι κεραμικοί κλίβανοι που φανερώνουν την ύπαρξη ενός κεραμικού εργαστηρίου που θα κατασκεύαζε αρκετά από τα αγγεία καθημερινής χρήσης του οικισμού και θα αποτελούσε μια από τις επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων. Πάνω στα χωμάτινα δάπεδα των σπιτιών βρέθηκαν εκατοντάδες υπολείμματα όστρεων *Hexaplex trunculus* από τα οποία οι κάτοι-

28. Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, «Θεσσαλονίκη: η πόλη...», ό.π., σσ. 538-539.

29. Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Διαδρομή δεκάξι αιώνων...», ό.π., σσ. 555-556.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

κοι περισυνέλλεγαν την πολύτιμη πορφύρα, την ανεξίτηλη δηλαδή βαφή των υφασμάτων, τα οποία για αυτόν που τα χρησιμοποιούσε αποτελούσαν ένδειξη πλούτου και κοινωνικής θέσης. Στοιχεία για τις αλιευτικές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής, την υφαντική και το νοικοκυριό δίνουν σιδερένια εργαλεία, σκεύη καθημερινής χρήσης, αγγεία μαγειρικής και σερβιρίσματος, αγγεία πολυτελείας ως σκεύη συμποσίου, κοσμήματα, πόρπες, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, λύκηθοι που περιείχαν αρώματα, νομίσματα που βοηθούν στη χρονολόγηση. Χάλκινα και λίγα αργυρά εμπίπτουν στον 4ο αιώνα και η κοπή τους αποδίδεται στην περίοδο ηγεμονίας των Μακεδόνων βασιλέων Αέροπου 395/4 π.Χ., Αμύντα Γ' (393-370/69 π.Χ.), Περδίκκα Γ', Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ' και των διαδόχων του. Το πόλισμα της Πυλαίας, αν και κατοικήθηκε για μικρό διάστημα, από τις αρχές του 4ου αιώνα μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αιώνα π.Χ., εξ αρχής είχε ευμάρεια και πλούτο, ενώ η αιτία της εγκατάλειψής του συνδέεται με την αστικοποίηση που προκάλεσε η ίδρυση της Θεσσαλονίκης το 316/5 π.Χ. Το πολεοδομικό σύστημά του αναπαράγει το νεωτεριστικό ιπποδάμειο σύστημα του 5ου αιώνα π.Χ., του οποίου πρώτο παράδειγμα εφαρμογής βρίσκεται στην Όλυθο και υλοποιήθηκε μετά το 432 π.Χ., δημιουργώντας όμοιου μεγέθους οικοδομικές νησίδες που χωρίζονται από κάθετα τεμνόμενους δρόμους και βασίζεται σε φιλοσοφικές και πολιτικές ιδέες σχετικά με την οργάνωση και ανάπτυξη της πόλης σαν μια κοινωνική οντότητα στον διαχωρισμό του δημόσιου και θρησκευτικού χώρου από τον ιδιωτικό. Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε στην Πέλλα που χτίστηκε ταυτόχρονα με το πόλισμα της Πυλαίας³⁰.

Η ιστορία του μακεδονικού χώρου

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, το κράτος των Μακεδόνων ιδρύθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα και από την Πιερία, την περιοχή ανάμεσα στον Όλυμπο και το Αιγαίο, τον Πηνειό και τον Αλιάκμονα, άρχισε η επέκτασή του. Ο Ησίοδος γράφει ότι ο Μακεδών, ο γενάρχης των Μακεδόνων και ο Μάγνης ο γενάρχης των Θεσσαλών Μαγνητών ήταν αδέρφια και κατοικούσαν στην περιοχή της Πιερίας. Ο Ηρόδοτος γράφει για τη σχέση Μακεδόνων και Θεσσαλών μιλώντας για τους Δωριείς της Θεσσαλίας και ο Θουκυδίδης ότι οι βασιλείς της Μακεδονίας ήταν Δωριείς. Η αρχαιολογική έρευνα στην Πιερία αποκαλύπτει μυκηναϊκά νεκροταφεία τεκμηριώνοντας σχέσεις αυτής της περιοχής με τη βορειοανατολική Πελοπόννησο στην τελευταία φάση του μυκηναϊκού πολιτισμού, φωτίζοντας τους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους 1000-700 π.Χ. στην περιοχή αυτή. Το ορεινό μέρος της χώρας, η Άνω Μακεδονία συνδέθηκε με το κράτος

30. Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, «Θεσσαλονίκη: η πόλη...», ό.π., σσ. 535-538.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

των Τημενιδών της Κάτω Μακεδονίας με σχέσεις συμμαχίας ή υποτέλειας και πρωτεύουσα του κράτους έγιναν οι Αιγές (σημ. Βεργίνα) στις δυτικές υπώρειες των Πιερίων και ιερό κέντρο το Δίον στους πρόποδες του Ολύμπου. Οι αρχαϊκοί τάφοι της Βεργίνας κοντά στους βασιλικούς του 4ου αι. π.Χ. περιέχουν ευρήματα που συμβάλλουν στην ανάπτυξη του πρώιμου πολιτισμού της Μακεδονίας. Στη θέση όπου αργότερα χτίστηκε η Θεσσαλονίκη υψωνόταν στα αρχαϊκά χρόνια (περίπου 500 π.Χ.) ένα λαμπρό ιωνικός ναός. Στους Περσικούς πολέμους, αρχές του 5ου αιώνα, ο βασιλιάς Αλέξανδρος ο Α΄, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, βοήθησε τους νότιους Έλληνες πολλαπλώς, ιδιαίτερα αποκαλύπτοντας τα σχέδια των Περσών την παραμονή της μεγάλης σύγκρουσης στις Πλαταιές. Ο ίδιος αφιέρωσε χρυσούς ανδριάντες στην Ολυμπία και στους Δελφούς μετά το τέλος των πολέμων και πήρε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες. Οι Αθηναίοι τον ονόμασαν πρόξενο και ευεργέτη της πόλης. Ηγετική φυσιογνωμία στο τέλος του 5ου αιώνα ήταν ο Αρχέλαος, ο οποίος οργάνωσε το μακεδονικό κράτος, μετέφερε τη βασιλική έδρα από τις Αιγές στην Πέλλα και σύνδεσε την Άνω Μακεδονία με δίκτυο δρόμων, για να ελέγχει τους τοπικούς ηγεμόνες στις απομακρυσμένες περιοχές. Προχώρησε σε οχυρώσεις και εφοδιασμό του στρατού με πλήρη εξοπλισμό σε άλογα και όπλα. Φιλοξενούσε στην αυλή τους ανθρώπους των γραμμάτων, όπως τον ποιητή Ευριπίδη³¹.

Χαρακτηριστικό τεκμήριο στην ιστορία της Μακεδονίας για τις σχέσεις της με την κλασική Αθήνα αποτελεί το θέατρο. Το μεγάλο γεγονός της ανάπτυξης του θεάτρου στην Αττική κατά τον 5ο προχριστιανικό αιώνα διαδίδεται στο τέλος του ίδιου αιώνα και στον επόμενο και υιοθετείται από τον ελληνικό κόσμο σε ολόκληρη την έκτασή του, από τις Συρακούσες ως τη Μακεδονία. Ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης ταξιδεύει το 408 π.Χ. στη Μακεδονία και περνά τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην αυλή του βασιλιά Αρχελάου. Στην Μακεδονία στην παλιά πρωτεύουσα, την πόλη των Αιγών, αρχίζει να οικοδομείται ένα μεγάλο λίθινο θέατρο όπου συγκεντρώνονται οι αντιπρόσωποι όλων των ελληνικών πόλεων με αφορμή τους γάμους της κόρης του Φιλίππου με τον Αλέξανδρο της Ηπείρου, ενώ εκεί δολοφονείται ο Φίλιππος και πιθανώς ανακηρύσσεται βασιλιάς της Μακεδονίας ο Αλέξανδρος³².

Ο Φίλιππος ο Β΄ ανεβαίνει στο θρόνο το 359 π.Χ., χάρη στον οποίο το κράτος απέκτησε συνοχή και ακλόνητη κεντρική εξουσία και προστατεύτηκε από τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων του Βορρά, τους Παίονες και Ιλλυριούς. Οι Μακεδόνες συσφίγγουν τις σχέσεις τους με τους Ηπειρώτες, οι οποίοι μιλούν συγγενική διάλεκτο και έχουν παρόμοια πολιτική οργάνωση. Το 357 π.Χ. ο Φίλιππος παντρεύεται την Ολυμπιάδα από το βασιλικό οίκο των Μολοσσών,

31. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία κατά την Αρχαιότητα», *Φιλολόγος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 726.

32. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, «Το αρχαίο θέατρο στη Μακεδονία», *Φιλολόγος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 587-592.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

οι οποίοι είχαν επικρατήσει στα άλλα ηπειρωτικά φύλα. Ο Φίλιππος με πρόσημα την προστασία των Κρηνίδων από τους Θράκες επεμβαίνει στο χώρο πέρα από τον Στρυμόνα και παίρνει στον έλεγχό του τα χρυσοφόρα μεταλλεία του Παγγαίου, εποικίζοντας παράλληλα την περιοχή και προσθέτοντας στο κράτος της Μακεδονίας το τμήμα από το Στρυμόνα ως τον ποταμό Νέστο, εδραιώνοντας τη μακεδονική παρουσία στην καρδιά της Θράκης³³. Ο Φίλιππος τέσσερις φορές (353, 352, 346 και 342 π.Χ.) εισέβαλε στη Θράκη φθάνοντας ανατολικά μέχρι την Προποντίδα και βόρεια μέχρι τον Δούναβη, πετυχαίνοντας την προσάρτηση του μεγαλύτερου μέρους της Θράκης στη Μακεδονία. Αν και η κατάκτηση δεν ήταν ολοκληρωτική, ήταν όμως καθοριστικής στρατηγικής σημασίας, γιατί δημιουργούσε τις προϋποθέσεις μιας μονιμότερης μακεδονικής διοίκησης στη Θράκη³⁴.

Ο Φίλιππος διεκδικεί την ηγεμονία της Ελλάδας, παρά την αντίθετη άποψη πολλών Αθηναίων, και την κερδίζει μετά τη σύγκρουση στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., οργανώνοντας αρχικά μία εκστρατεία όλων των Ελλήνων κατά των Περσών για την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας και την εδραίωση της ασφάλειας. Ο θάνατός του στα 336 π.Χ. δεν ανέκοψε τον προγραμματισμό αυτό, καθώς ο γιος του Αλέξανδρος ξεκίνησε το 334 π.Χ. την εκστρατεία εναντίον των Περσών, η οποία ολοκληρώνεται με τη δημιουργία του ελληνικού οικουμενικού κράτους³⁵. Η περιγραφή της δολοφονίας του Φιλίππου στις Αιγές από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη αναπαριστά το χώρο γύρω από το θέατρο της Βεργίνας και σηματοδοτεί την ανάρρηση του Αλέξανδρου στο μακεδονικό θρόνο και την έναρξη της εκστρατείας του στην ανατολή³⁶.

Το 335 π.Χ. ο εικοσάχρονος Αλέξανδρος, αφού άφησε τον Αντίπατρο στη Μακεδονία με αρκετές δυνάμεις και τον Παρμενίωνα στη Μ. Ασία, νίκησε τους Θράκες στις δύσβατες διαβάσεις του Αίμου και τους καταδίωξε ως τον Δούναβη, με αποτέλεσμα τα θρακικά φύλα του Δούναβη, Τριβαλλοί και Γέτες, καθώς και οι σκυθικές φυλές να ζητήσουν συνθήκη φιλίας με τον Μακεδόνα στρατηλάτη. Πριν φύγει για την Ασία, ο Αλέξανδρος όρισε διοικητή της Θράκης τον Αλέξανδρο, γιο του Αερόπου και γαμπρό του Αντίπατρου, με τίτλο «στρατηγός της Θράκης», γεγονός που δείχνει σταθερή μακεδονική κυριαρχία στην περιοχή. Το 331 π.Χ. ένας άλλος στρατηγός της Θράκης, ο Μέμων, εξοπλίζει 5.000 Θράκες για ενίσχυση του Αλέξανδρου στην Ασία, γεγονός που δείχνει ανθηρή οικονομική κατάσταση στην περιοχή και αποδοχή της μακεδονικής διοίκησης. Η μακεδονική κυριαρχία στη Θράκη είναι διαρκής σε όλα τα ελληνιστικά χρόνια. Έγιναν επαναστάσεις, όπως αυτή του Σεύθη του βασιλιά των

33. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία...», *ό.π.*, σελ. 727.

34. Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα της ονομασίας του βυζαντινού θέματος της Μακεδονίας», *Φιλόλογος* 118 (χειμώνας 2004), σελ. 590.

35. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία...», *ό.π.*, σελ. 727.

36. Χ. ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, «Η ανασκαφή στη Βεργίνα. Είκοσι...», *ό.π.*, σελ. 412.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

Οδρουσών, αλλά τελικά αποδέχτηκαν τη μακεδονική διοίκηση, γιατί μόνο περί διοίκησης επρόκειτο και όχι προσάρτηση θρακικών εδαφών στο μακεδονικό βασίλειο. Οι τελευταίοι Αντιγονίδες, Φίλιππος Ε΄ και Περσεύς διατήρησαν τον έλεγχο της περιοχής μεταξύ Έβρου και Νέστου³⁷.

Η εποχή του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου σημάδεψε την τέχνη και την αρχιτεκτονική με τα βασιλικά αναθήματα, ανδριάντες πεσόντων, υπόγειους βασιλικούς τάφους με ζωγραφισμένες προσόψεις, έξοχα έργα μεταλλοτεχνίας, πίνακες, ψηφιδωτά δάπεδα. Στην Πέλλα και τη Βεργίνα κτίστηκαν ανάκτορα με μεγάλες περιστυλές αυλές, ανδρώνες, αίθουσες συμποσίων. Οι καλές τέχνες εκφράζουν την ιδεολογία των νέων ηγεμόνων, την Πανελλήνια ιδέα. Ο Αλέξανδρος πεθαίνει ξαφνικά το 323 π.Χ. στη Βαβυλώνα και μετά από τη σύντομη διακυβέρνηση του βασιλείου από τον Αντίπατρο και τον Κάσσανδρο εδραιώνεται μια νέα δυναστεία, οι Αντιγονίδες, με κεντρική μορφή τον Αντίγονο Γονατά που ενισχύει το γόητρο της Μακεδονίας, ώστε να σταθεί ισότιμη πλάι στα μεγάλα βασίλεια των Πτολεμαίων (Αίγυπτος), των Σελευκιδών (Ασία) και των Ατταλιδών (Μ. Ασία), δηλαδή της κληρονομιάς του Αλεξάνδρου. Τον 2ο αιώνα π.Χ. η Μακεδονία απειλείται από τη Δύση, μέχρι που ο Φίλιππος το Ε΄ συγκρούεται με τους Ρωμαίους το 197 π.Χ. και νικημένος υποχρεώνεται να περιοριστεί στα όρια από τον Πηνειό ως τον Νέστο, μέχρι το 148 π.Χ. που η Μακεδονία γίνεται μία από τις επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους³⁸. Μετά τη νίκη των Ρωμαίων επί του μακεδονικού στρατού στη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., οι θρακικές κτήσεις του Περσέα εντάχθηκαν στη διοίκηση του ρωμαϊκού κράτους. Μεταξύ των ετών 148-146 π.Χ. ιδρύθηκε από τους Ρωμαίους η επαρχία (provincia) Μακεδονίας, η οποία περιλάμβανε και όλες τις θρακικές κτήσεις των Αντιγονιδών μέχρι τον ποταμό Έβρο³⁹.

Ο Στράβων κατονομάζει τέσσερις περιοχές που ανήκαν στην Άνω Μακεδονία, στην οποία οι Ρωμαίοι διατήρησαν καθεστώς ελευθερίας και αυτονομίας (Λύγκον, Πελαγονία, Ορεστιάδα, Ελίμειαν). Ο Λίβιος αναφερόμενος στη διαίρεση της Μακεδονίας σε τέσσερις μερίδες, μετά την ήττα του Περσέα στην Πύδνα το 168 π.Χ. από τους Ρωμαίους υπό τον Αιμίλιο Παύλο, ορίζει ως τέταρτη μερίδα την Άνω Μακεδονία με έδρα την Πελαγονία και σύνορα την Ιλλυρία και την Ήπειρο. Αναφέρει σ' αυτήν ως κατοίκους τους Εορδούς, Λυγκηστές, Πελαγόνες. Η Άνω Μακεδονία αποτέλεσε το ορμητήριο των βορειοδυτικών ελληνικών φύλων, τα οποία στο βόρειο χώρο ονομάστηκαν μακεδονικά και στο νότιο δωρικά, κατά τον Ηρόδοτο. Ο πλούσιος χαρακτήρας των αρχαιολογικών ευρημάτων αποδεικνύει ότι δεν ήταν απομονωμένα τα βασίλεια της Άνω Μακεδονίας⁴⁰. Από το 101/100 π.Χ. στον χώρο ευθύνης του στρατηγού διοικητή

37. Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα της ονομασίας...», *ό.π.*, σελ. 591.

38. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία...», *ό.π.*, σσ. 727-729.

39. Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα...», *ό.π.*, σελ. 591.

40. Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, «Η Άνω Μακεδονία», *ό.π.*, σσ. 580-582.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

της επαρχίας Μακεδονίας εντάχθηκε και η θρακική χερσόνησος (χερσόνησος της Καλλίπολης), καθώς και η Καινική (στα ενδότερα της σημερινής Ανατολικής Θράκης) χωρίς όμως να προσαρτηθούν στην επαρχία αυτή⁴¹.

Η επέκταση των Ρωμαίων από τις ακτές της Αδριατικής από το 239 π.Χ. προς ανατολάς κατά μήκος του Δούναβη και του Αξιού, των Δυναρικών Άλπεων-Ιλλυρίας, Μακεδονίας και κυρίως Ελλάδας προς νότο το 2ο αιώνα π.Χ. σηματοδοτεί τον εκλατινισμό της περιοχής. Στη βόρειο Βαλκανική η συμμετοχή πολλών εντοπίων στη ρωμαϊκή στρατιωτική ζωή και η ανάδειξη πολλών και σπουδαίων αυτοκρατόρων εξηγεί τον εκτεταμένο εκλατινισμό. Ο μη εκλατινισμός στην νότιο Βαλκανική, στα σύνορα της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης εξηγείται από την έντονη παρουσία Αβαροσλάβων επιδρομέων, ενώ οι Έλληνες απέφευγαν τη στράτευση και την ευδοκίμηση στον ρωμαϊκό στρατό⁴².

Η στρατιωτικο-διοικητική διαίρεση της γεωγραφικής περιοχής της Θράκης κατά τον 9ο μ.Χ. αιώνα έχει ως εξής: Θέμα Θράκης (ιδρύθηκε 680-687) με δυτικό όριο τον Στρυμόνα και την προέκτασή του ως το Δούναβη, νότιο όριο το Αιγαίο και την Προποντίδα με εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη και ανατολικό τον Εύξεινο Πόντο, Θέμα Μακεδονίας (ιδρύθηκε 789-802), Θέμα Στρυμόνος (ιδρύθηκε 789-809 ή 842-850). Το θέμα της Μακεδονίας περιλάμβανε τις περιοχές δυτικά του Έβρου ποταμού και νότια του βουνού Αίμος. Πολύ πιθανόν να περιλάμβανε την περιοχή από τον Νέστο ως τον Στρυμόνα. Επομένως, το θέμα Μακεδονίας πήρε το όνομά του από τις περιοχές της Macedonia prima που περιλάμβανε αρχικά. Οι βυζαντινές πηγές το ονομάζουν «Μακεδονία της Θράκης». Το χρονικό διάστημα κατά το οποίο έγινε προσάρτηση σημαντικού τμήματος της Θράκης στη Μακεδονία (Φίλιππος 353-340 π.Χ.), ενώ αργότερα επιβλήθηκε η μακεδονική διοίκηση (Αλέξανδρος 335 π.Χ.) και δόθηκε η ονομασία Μακεδονία (148-146 π.Χ.) στην μεταξύ Έβρου και Στρυμόνος περιοχή της Θράκης ήταν αρκετό, για να παγιωθεί η ονομασία «Μακεδονία» και να διατηρηθεί ατύπως παράλληλα με τα καινούρια ονόματα των επαρχιών που αποτέλεσαν τη νέα ρωμαϊκή διοίκηση Θράκης. Άρα, όταν οι Βυζαντινοί στα τέλη του 8ου αιώνα δημιούργησαν το θέμα Μακεδονίας, δεν έδωσαν αυθαίρετα το όνομα, αλλά διατήρησαν μια ονομασία που είχε επικρατήσει στην περιοχή παρόλες τις πολιτικές και διοικητικές μεταβολές⁴³.

Η Μακεδονία ήταν κέντρο του ελληνικού πολιτισμού, της ελληνικής γλώσσας, του χριστιανισμού και σταυροδρόμι διεθνών εμπορικών και στρατηγικών δρόμων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αποτελώντας τη σπουδαιότερη περιοχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η «Διοίκηση Μακεδονίας» μαζί με τη «Διοίκη-

41. Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα...», *ό.π.*, σελ. 592.

42. Α. ΤΣΟΜΠΑΝΑΚΗΣ, «Μακεδονία και Μακεδόνες», *Φιλόλογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος), σελ. 628.

43. Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα...», *ό.π.*, σσ. 588-593.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

ση Δακίας», στην περιοχή μεταξύ Μακεδονίας και Δουνάβειως αποτελούσε την Επαρχότητα του (αν.) Ιλλυρικού με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Από τον 8ο αιώνα αποτέλεσε ενιαία στρατιωτική διοίκηση από τη δυτική Μακεδονία ως την ανατολική όχθη του Έβρου. Λόγω της θέσης της υφίστατο επιθέσεις εχθρών από το Βορρά, αλλά χωρίς συνέπειες στην εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της (4ος-6ος αι). Ωστόσο οι σφαγές και οι λεηλασίες διευκόλυναν την κάθοδο των σλαβικών φύλων στη Βόρεια Βαλκανική από τα τέλη του 6ου αιώνα. Κατά τον 7ο αιώνα γίνονται οι πρώτες μόνιμες και συμπαγείς σλαβικές εγκαταστάσεις στη Β. και ΒΔ. Βαλκανική. Στη Μακεδονία και κυρίως στη Νότιο Μακεδονία, οι σλαβικές εγκαταστάσεις υπήρξαν οργανωμένες, αλλά όσες έγιναν σε ορεινά μέρη διατηρήθηκαν ως τον 10ο αιώνα, ενώ όσες έγιναν σε πεδινά αφομοιώθηκαν από το ελληνικό περιβάλλον γρήγορα ως το τέλος του 7ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των βυζαντινοβουλγαρικών πολέμων το 10ο αιώνα, οι Βούλγαροι κατέλαβαν τη ΒΔ. Μακεδονία και πόλεις της ΝΔ, ως τη Βέροια και τα Σέρβια. Στις αρχές του 11ου αιώνα οι πόλεις της ΝΔ. Μακεδονίας ανακαταλαμβάνονται από τον Βασίλειο Β΄ και αργότερα με την υποταγή της Βουλγαρίας απελευθερώνεται και η ΒΔ. Μακεδονία, με αποτέλεσμα την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου, καθώς για 167 έτη ο βαλκανικός χώρος παραμένει υπό τη βυζαντινή κυριαρχία. Στα τέλη του 12ου αιώνα επανιδρύεται το βουλγαρικό κράτος και ο ηγεμών του Καλογιάν καταλαμβάνει τις Σέρρες, τα Σκόπια, τη Ναϊσό, το Βελιγράδι, τη Βρανίτσοβα, αλλά ο πρόωρος θάνατός του (1207) έχει ως αποτέλεσμα ένα μέρος των κτήσεών του να υποταχτούν στο ελληνικό Δεσποτάτο της Ηπείρου (1215-1219). Στα χρόνια που ακολουθούν η ΒΔ. Μακεδονία γίνεται ο τόπος διεκδίκησης μεταξύ των ελληνικών ηγεμονιών, του Δεσποτάτου της Ηπείρου και της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, γεγονός που θέλουν να εκμεταλλευτούν οι Βούλγαροι. Το 1282 οι Σέρβοι καταλαμβάνουν τα εκτός της ΒΔ. Μακεδονίας κείμενα Σκόπια και μετά πενήντα χρόνια καταλαμβάνουν τη ΒΔ. Μακεδονία, ενώ το 1347 την Α. Μακεδονία εκτός Θεσσαλονίκης και Κασσάνδρας Χαλκιδικής. Οκτώ χρόνια αργότερα πεθαίνει ο Στέφανος Ντουσάν και οι κτήσεις του στη Μακεδονία ανακαταλαμβάνονται από το διοικητή της Θεσσαλονίκης Μανουήλ (τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄). Το 1430 ολοκληρώνεται η τουρκική κατάκτηση της Μακεδονίας. Η εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας και προπαντός της Ν. Μακεδονίας κατά τη βυζαντινή εποχή δεν υπέστη μεγάλες μεταβολές, διότι δεν έγιναν μεγάλες και μόνιμες ή μακροχρόνιες κατακτήσεις του μακεδονικού χώρου από Βουλγάρους και Σέρβους. Οι μεν Σέρβοι προχώρησαν στη ΒΔ. Μακεδονία μόλις μετά το 1299 και αργότερα και στη Ν. Μακεδονία αλλά σχεδόν αμέσως αυτές οι περιοχές ανακαταλαμβάνονται από τους Βυζαντινούς. Οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν και αυτοί τις βόρειες παρυφές τη Ν. Μακεδονίας αλλά βραχυπρόθεσμα, ενώ μεγαλύτερο διάστημα έμειναν στη Β. και ΒΔ. Μακεδονία όπου αναπτύχθηκε συμπαγής βουλγαρικός πληθυσμός αναμειγμένος με αρκετούς Σέρβους, Έλληνες των

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

αστικών κέντρων και μεγαλοκωμών, αλλά και Έλληνες βοσκούς (Σαρακατσάνους), Βλάχους κ.ά. Ίχνη κάποιου άλλου ξεχωριστού σλαβικού φύλου ή λαού, μη σερβικού ή μη βουλγαρικού δεν διαπιστώθηκαν κατά τη διάρκεια των δεκαετησάδων αιώνων σλαβικής παρουσίας στο χώρο της ΒΔ. Μακεδονίας. Στη Ν. Μακεδονία ο πληθυσμός της ήταν κατά συντριπτική πλειοψηφία ελληνικός ή εξελληνισμένος με ελάχιστα σλαβικά στοιχεία⁴⁴.

Η ιστορία της Θεσσαλονίκης

Η ιστορία της Θεσσαλονίκης μέσα από τις επιγραφές της είναι σημαντική, καθώς οι αναφορές συγγραφέων σε αυτή είναι λίγες και αποσπασματικές, με αποτέλεσμα οι επιγραφές να αποτελούν την κύρια πηγή πληροφόρησης. Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε το 315 π.Χ. και είχε σχεδιαστεί ως ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια του μακεδονικού βασιλείου, λόγω της εξαιρετικής γεωπολιτικής θέσης που επέτρεπε την απρόσκοπτη επικοινωνία με όλες τις σημαντικές πόλεις της Μακεδονίας, της έλλειψης μεγάλων αστικών κέντρων στην περιοχή του Θερμαϊκού και της βαθμιαίας κατάργησης του λιμένος της Πέλλας από τις προσχώσεις των μεγάλων ποταμών της περιοχής. Η σπουδαιότητα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης στην εμπορική κίνηση της πόλης φαίνεται σε ψηφίσματα με τα οποία η Δήλος, το μεγαλύτερο εμπορικό λιμάνι του Αιγαίου ως τις αρχές του 1ου αιώνα π.Χ., απονέμει τιμές σε Θεσσαλονικείς για τις υπηρεσίες που πρόσφεραν στην πόλη τον β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ.⁴⁵. Η περίοδος των Αντιγονιδών, τον 3ο αιώνα π.Χ., έχει να επιδείξει πληθώρα μνημείων τέχνης και αρχιτεκτονικής και η Θεσσαλονίκη γίνεται το νέο κέντρο, πρωτεύουσα της Μακεδονίας, με το μεγαλύτερο λιμάνι στη μείζονα περιοχή σε μία κεντρική οδική αρτηρία ανατολής-δύσης που συναντιέται με τον δρόμο που έρχεται από το βορρά, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε πλούσιο εμπορικό κέντρο με υπέροχα δημόσια κτίρια, αντίγραφα των κλασικών έργων⁴⁶.

Η προνομιακή οικονομική θέση της πόλης ενισχύθηκε περισσότερο, όταν η Μακεδονία ενσωματώθηκε στο Imperium Romanum και η Θεσσαλονίκη έγινε πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας και έδρα του επαρχιακού διοικητή, το 42 π.Χ., όταν έλαβε το καθεστώς της ελεύθερης πόλης (civitas libera) που συνεπαγόταν φορολογικές απαλλαγές. Το γεγονός αυτό αιτιολογεί και την εκλογή της ως πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κράτους το έτος 49/48 π.Χ. από την εξό-

44. ΙΩ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Μακεδονία κατά τους βυζαντινούς χρόνους (4ος – 5ος αι.)», *Φιλόλογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 730-731.

45. Π. ΝΙΓΓΕΛΗΣ, «Πτυχές του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου της Θεσσαλονίκης στα αυτοκρατορικά ρωμαϊκά χρόνια μέσα από τις επιγραφές 931 π.Χ.-284 μ.Χ.)», *Φιλόλογος* 154 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2013), σελ. 561.

46. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία...», *ό.π.*, σελ. 729.

ριστη κυβέρνηση του Πομπήιου κατά τη σύγκρουσή του με τον Καίσαρα. Μέχρι τις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. η Βέροια είναι η πόλη που ανταγωνίζεται τη Θεσσαλονίκη, λειτουργεί ως έδρα του Κοινού των Μακεδόνων, είναι η πρώτη ιεραρχικά της επαρχίας και φύλακας της λατρείας του αυτοκράτορα. Όμως η δυναμική πολιτική ηγεσία της Θεσσαλονίκης αναλαμβάνει πρωτοβουλίες που κατατείνουν στο να δημιουργήσουν για την πόλη μία εικόνα σπουδαίου αστικού κέντρου με εμβέλεια έξω από τα όρια της Μακεδονίας. Το 138 μ.Χ. η Θεσσαλονίκη είναι ένα από τα μέλη του Πανελληνίου και στη συνέχεια γίνεται μέλος της δελφικής αμφικτιονίας, μετά την επανίδρυσή της από τον Αύγουστο και την αναδιοργάνωσή της από τον Αδριανό. Ο αγώνας της πόλης για τα πρωτεία στη Μακεδονία εντείνεται στα τέλη του 2ου και ευοδώνεται στον 3ο αιώνα μ.Χ. παρά την πολιτική αστάθεια στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, τις εισβολές των βαρβαρικών φύλων από τα βόρεια, εξαιτίας της γεωπολιτικής θέσης αναδεικνύεται σε πυλώνα της ρωμαϊκής εξουσίας στην περιοχή. Το λιμάνι της με σημαντικό ρόλο στις εξαγωγές της Μακεδονίας χρησιμοποιείται από τις μοίρες του ρωμαϊκού στόλου για την προώθηση των λεγεώνων στις στρατιωτικές επιχειρήσεις με τους Πάρθους στην Ανατολή. Το 240 μ.Χ. η πόλη αποκτά το δικαίωμα τέλεσης οικουμενικών πεντητηρικών αγώνων των Πυθίων και στα τέλη κάθε Σεπτέμβρη εκατοντάδες αθλητές από όλον τον κόσμο με επισκέπτες από τη Μακεδονία συρρέουν για τις πολυήμερες εορτές όπου κυριαρχούν οι δημοφιλείς μονομαχικοί και θηριομαχικοί αγώνες. Σε όλο το β' μισό του 3ου αιώνα μ.Χ. οι αυτοκράτορες της απονέμουν τίτλους όπως αποικία, μητρόπολη της Μακεδονίας σε αντίθεση με την αντίπαλό της Βέροια που χάνει τα προνόμιά της, με φυσική κατάληξη την επιλογή της από τον Γαλέριο ως έδρας της επικράτειά του και του ανακτόρου του το 298/299 μ.Χ., θέτοντας τις προϋποθέσεις για μετεξέλιξη σε συμπρωτεύουσα στη βυζαντινή αυτοκρατορία⁴⁷. Ο Γαλέριος το 300 μ.Χ. την επέλεξε ως αυτοκρατορική έδρα, ενώ την ακμή της μαρτυρούν το μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα στον ανατολικό τομέα της πόλης, τα πορτραίτα των ευγενών, η βασιλική μεταλλοτεχνία και πολλά άλλα με αποτέλεσμα από τις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ. να αναβιώνει ο θαυμασμός για το λαμπρό παρελθόν και τον Μέγα Αλέξανδρο⁴⁸.

Σχετικά με τη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού της, είναι αξιοπρόσεκτο πως χάρη στις συνθήκες ασφάλειας με την ονομαστή ρωμαϊκή ειρήνη (*Pax Romana*) και της παρουσίας στην πόλη των εκπροσώπων της επαρχιακής διοίκησης, η Θεσσαλονίκη από λιμάνι του μακεδονικού βασιλείου έγινε ένα από το κοσμικότερα αστικά κέντρα του Αιγαίου. Ρωμαίοι στρατιώτες, διοικητικοί υπάλληλοι των γραφείων της επαρχιακής διοίκησης, μετανάστες από γειτονικές πόλεις ή μακρινότερες, ξένοι από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο συνθέτουν την πληθυσμιακή σύσταση της πόλης. Από τις εθνοτικές ομάδες του πληθυσμού

47. Π. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, «Πτυχές του δημόσιου...», *ό.π.*, σσ. 562-564.

48. Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία...», *ό.π.*, σελ. 729.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

η πολυανθρωπότερη ήταν εκείνη των Εβραίων. Δεν είναι γνωστές οι απαρχές της ιστορίας τους στην πόλη αλλά, όταν ο απόστολος Παύλος επισκέπτεται τη Θεσσαλονίκη το 50 μ.Χ., η εβραϊκή κοινότητα διαθέτει συναγωγή και οικονομική άνεση τέτοια, ώστε να εξαγοράσει αγοραίους που ασκούν πίεση στις τοπικές πολιτικές αρχές, με αποτέλεσμα τη φυγάδευση του αποστόλου. Η ζωή της κοινότητας συνεχίζεται αδιάλειπτα ως τη βυζαντινή περίοδο και το νεκροταφείο βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή που περιβάλλει το οικόπεδο του διοικήσεως του Α.Π.Θ. μαζί με εκείνο των εθνικών. Σημαντικότερη κοινότητα ξένων στην πόλη στην ύστερη ελληνιστική και την πρώτη αυτοκρατορική εποχή ήταν εκείνη των Ιταλών, η οποία έγινε η μεγαλύτερη της Μακεδονίας. Οι πρώτες τους εγκαταστάσεις χρονολογούνται το β' μισό του 1ου αιώνα π.Χ., πολύ αργότερα από τις αντίστοιχες κοινότητες άλλων μακεδονικών πόλεων, όπως της Απολλωνίας, της Πέλλας ή της Αμφίπολης, αν και αυτό μάλλον οφείλεται στην αποσπασματικότητα των πηγών. Η παρουσία αντιπροσώπων της ρωμαϊκής διοίκησης ενθάρρυνε ιταλούς μετανάστες να εγκατασταθούν στην Θεσσαλονίκη, οι οποίοι είχαν ποικίλες αφετηρίες, όπως Ιταλία, νότιο Ελλάδα, Δήλο, Μικρά Ασία, και να ασκούν οικονομικές δραστηριότητες, εμπόριο σε συνδυασμό με τραπεζιτικές εργασίες ή αποκτούν αξιώματα. Η παρουσία των Ρωμαίων άφησε το αποτύπωμά της τόσο στην οικιστική φυσιογνωμία όσο και στον πολιτισμό των κατοίκων της πόλης. Καταγράφονται αλλαγές στη δημόσια αρχιτεκτονική, στις ενδυματολογικές συνθήκες αλλά η ελληνική ταυτότητα δεν έπαψε να είναι χαρακτηριστικό της αυτοσυνειδησίας του ανώτερου κοινωνικού στρώματος της πόλης. Τεκμήριο αυτού είναι η προσπάθεια των Θεσσαλονικέων της αυτοκρατορικής περιόδου να εντάξουν την πόλη στο Αττικό Πανελλήνιο που έγινε με βασική προϋπόθεση το ελληνικό παρελθόν της, όπως το απαιτούσε ο εμπνευστής του φιλέλληνας αυτοκράτορας Αδριανός⁴⁹.

Σχετικά με τη διοίκηση της πόλης, από την άποψη του πολιτεύματος στα αυτοκρατορικά χρόνια, οι θεσμοί παραμένουν ίδιοι όπως στα χρόνια του μακεδονικού βασιλείου – προσθήκη του αξιώματος του ιερέα της αυτοκρατορικής αξίας και κατάργηση του επιστάτη, δηλαδή του αξιωματούχου που επόπτευε την πόλη. Το σώμα των πολιτών, δηλαδή ο δήμος εξακολουθεί να συνέρχεται ως εκκλησία του δήμου και να αποφασίζει σε προσχέδια νόμου που επεξεργάζεται η βουλή, τα οποία εισηγούνται οι ύπατοι της πόλης, οι πολιτάρχες. Οι τομείς της διοίκησης επιμερίζονται, αλλά διαπιστώνεται επίφαση δημοκρατικότητας. Οι αλλαγές στον τομέα της διοίκησης οφείλονται στις νέες συνθήκες και ανάγκες της πόλης για δημόσια οικοδομήματα, εκπαίδευση, ψυχαγωγία, υποδομές, τα οποία δεν καλύπτονται με χορηγίες του βασιλικού θησαυρού ούτε με άλλους δημόσιους πόρους. Οι νέες ανάγκες καλύπτονται από τον 2ο αιώνα από άρχοντες νέου τύπου σε ένα καθεστώς που διολισθαίνει προς την

49. Π. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, «Πτυχές του δημόσιου...», *ό.π.*, σσ. 564-567.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

αριστοκρατία, καθώς η άσκηση όλων των αξιωμάτων διέπεται από ένα κώδικα πολιτικής συμπεριφοράς που ορίζεται ως «ευεργετισμός». Αναλαμβάνουν με δικά τους έξοδα την άσκηση των τοπικών αξιωμάτων ως νομική υποχρέωση και ηθική δέσμευση⁵⁰.

Ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός της ιστορίας της Θεσσαλονίκης είναι η άλωση της πόλης από τους Νορμανδούς το 1185. Το 1180 πέθανε ο Μανουήλ Α΄, ο τελευταίος αξιόλογος αυτοκράτορας της δυναστείας των Κομνηνών και τον διαδέχθηκε ο γιος του Αλέξιος Β΄ που ήταν μόλις 11 ετών, τον οποίο επιτρόπευαν η μητέρα του Μαρία και ο «πρωτοσέβαστος» Αλέξιος. Η ανικανότητά τους να αντιμετωπίσουν σοβαρούς κινδύνους της αυτοκρατορίας δημιούργησε έντονες δυσαρέσκειες στο λαό της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε ο Ανδρόνικος Κομνηνός, εξάδελφος του Μανουήλ Α΄, και έγινε μονοκράτορας. Οι εχθροί του όμως, όπως ο εξόριστος ανειπός του Μανουήλ Α΄ Αλέξιος Κομνηνός, έφτασαν να ζητήσουν τη βοήθεια των Νορμανδών, εχθρών του Βυζαντίου που θεώρησαν πως βρήκαν την ευκαιρία να διαλύσουν την αυτοκρατορία. Για τη Νορμανδική εκστρατεία ετοιμάστηκε μια πολύ μεγάλη στρατιωτική δύναμη, η οποία προχωρώντας ανατολικά κατευθύνθηκε μέσω της Εγνατίας οδού στη Θεσσαλονίκη και στις 15 Αυγούστου 1185 άρχισε την πολιορκία της. Ο Ευστάθιος και ο Ν. Χωνιάτης περιγράφουν τα γεγονότα της άλωσης και της νορμανδικής κατοχής. Η οχύρωση ήταν ισχυρή, αλλά το αδύνατο σημείο ήταν το ανατολικό τείχος όπου συγκεντρώθηκαν οι πολιορκητές. Οι υπερασπιστές δεν εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να κυριεύσουν τις πολιορκητικές μηχανές και να κάψουν τα πλοία, διότι ο αυτοκρατορικός διοικητής της πόλης Δαβίδ ήταν εντελώς ανίκανος να διαχειριστεί την κατάσταση. Οι πολίτες της Θεσσαλονίκης αγωνίστηκαν με γενναιότητα και αυταπάρηση καλύπτοντας την ανεπάρκεια της στρατιωτικής δύναμης της πόλης που δέχτηκε βοήθεια από την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο. Στον αγώνα πήραν μέρος και οι γυναίκες κουβαλώντας πέτρες για τις πετροβόλες μηχανές και τις σφεντόνες ή νερό γι' αυτούς που μάχονταν στο τείχος, ενώ άλλες έκοβαν τα μαλλιά τους κι έπλεκαν σχοινιά για να τα χρησιμοποιήσουν οι μαχόμενοι⁵¹.

Η ανικανότητα και η αδιαφορία του Δαβίδ — συγγενής του Ανδρόνικου Α΄ — έφτανε στα όρια της προδοσίας με σοβαρές επιπτώσεις στην οργάνωση και στο ηθικό των υπερασπιστών της πόλης. Επέτρεπε σε πλούσιους αριστοκράτες να φεύγουν από την πόλη και, όταν κατάλαβε πως η πόλη δεν αντέχει άλλο την πολιορκία, γιατί το τείχος άρχισε να κλονίζεται, έφυγε αδιαφορώντας για τις εκκλήσεις για βοήθεια των συμπολιτών του. Στις 24 Αυγούστου του 1185 οι Νορμανδοί γκρέμισαν ένα τμήμα του ανατολικού τείχους, ξεχύθηκαν στην πόλη και επιδόθηκαν σε σφαγές, βιασμούς, κακοποιήσεις, λεηλασίες με πρωτοφανή

50. ΣΤΟ ΙΔΙΟ, σσ. 567-568.

51. Α. ΤΣΑΚΤΣΙΡΑΣ, «Ο 3ος Νορμανδικός πόλεμος και η άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185)», *Φιλολόγος*, 160, (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2015), σσ. 215-219.

Το περιοδικό Φιλολόγος και η βαλκανική του θεματογραφία

αγριότητα. Κομμάτιασαν με τσεκούρια την λειψανοθήκη του Αγίου Δημητρίου, για να αποσπάσουν την ασημένια διακόσμηση και το χρυσό στεφάνι. Τα θύματα της άλωσης έφτασαν τις 7.000. Η κατοχή ήταν σκληρή και απάνθρωπη και για μήνες οι Θεσσαλονικείς έζησαν κάτω από συνθήκες καταπίεσης και καταδυναστευσης. Οι ιππότες, οι ανώτεροι αξιωματούχοι και άλλοι επίσημοι με τις ακολουθίες τους εγκαταστάθηκαν στα καλύτερα αρχοντικά της πόλης και οι κατώτεροι αξιωματούχοι επέταξαν τα μικρότερα σπίτια, ενώ οι οικοδεσπότες γύριζαν πεινασμένοι και ταλαιπωρημένοι. Η προκλητική συμπεριφορά τους έφτασε στην αρπαγή χρημάτων ή πολύτιμων αντικειμένων των Θεσσαλονικέων, τους οποίους άφηναν κυριολεκτικά χωρίς ρούχα, εξευτελίζοντας και ταπεινώνοντας τους ανυπεράσπιστους πολίτες. Όλα αυτά έφεραν την ηθική κατάπτωση στους πολίτες, με αποτέλεσμα να συμπεριφέρονται με δουλοπρέπεια και κολακεία στους Νορμανδούς, για να επιβιώσουν. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1185, ο λαός της Κωνσταντινούπολης εξεγέρθηκε εναντίον του Ανδρόνικου και αναγόρευσε αυτοκράτορα τον Ισαάκιο Άγγελο, ενώ λιντσάρισε τον Ανδρόνικο. Το πρώτο μέλημα ήταν η αντιμετώπιση των Νορμανδών, έργο που ανέλαβε ο στρατηγός Αλέξιος Βρανάς, ο οποίος επιτέθηκε επιτυχώς στα νορμανδικά αποσπάσματα στην περιοχή της Μοσυνούπολης και στη συνέχεια αντιπαράταχθηκε σε ένα ισχυρό τμήμα του νορμανδικού στρατού κοντά στο χωριό Δημητρίτσι στην περιοχή των Σερρών. Ο νορμανδικός στρατός κατατροπώθηκε, οι ηγέτες του αιχμαλωτίστηκαν και όσοι διασώθηκαν κατέφυγαν αρχικά στη Θεσσαλονίκη και έπειτα διέφυγαν. Έτσι, η Θεσσαλονίκη απαλλάχτηκε από τον εφιάλτη της νορμανδικής κατοχής. Αυτή ήταν η τελευταία φορά που οι Νορμανδοί απείλησαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, στον 3ο Νορμανδικό πόλεμο⁵².

Τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπου αποτυπώνεται η ιστορία της πόλης, έχουν εγγραφεί από το 1989 στον κατάλογο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς του Unesco και αποτελούν πλέον κληρονομιά όλης της ανθρωπότητας. Είναι συνολικά δεκαέξι, συγκεκριμένα οι δεκατέσσερις βυζαντινοί ναοί που έχουν διασωθεί, το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοδοκοπούλου και τα τείχη. Πρόκειται για μνημεία υψηλής τέχνης. Τα βυζαντινά τείχη κατασκευάστηκαν εξωτερικά της διπλής ρωμαϊκής οχύρωσης, η οποία έγινε στα μέσα του 3ου αιώνα για τις επιδρομές των Γόθων. Η βυζαντινή οχύρωση άρχισε να κτίζεται στο τέλος του 4ου αιώνα από τον Θεοδόσιο τον Μέγα, προς εξευμενισμό των Θεσσαλονικέων μετά το συγκλονιστικό γεγονός της σφαγής 7.000 πολιτών στον Ιππόδρομο το 390. Η Ροτόντα είναι ένας μεγάλος κυκλικός ναός του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου, που κατασκεύασε το 298-300 μ.Χ. στον τύπο του Πανθέου της Ρώμης, όταν ως Καίσαρας επέλεξε τη Θεσσαλονίκη ως έδρα του. Η μετατροπή της σε ναό φαίνεται πως είναι έργο του Μ. Θεοδοσίου κατά το 391 με την έκδοση διατάγματος που όριζε τη χριστιανική

52. Α. ΤΣΑΚΤΣΙΡΑΣ, «Ο 3ος Νορμανδικός...», ό.π., σσ. 222-225.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

θηρσκειά επίσημη θηρσκειά του κράτους. Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου, πολιούχου της Θεσσαλονίκης, κτίστηκε τον 5ο αιώνα πάνω στα ερείπια του λουτρού όπου φυλακίστηκε και μαρτύρησε ο άγιος, τμήμα του οποίου διατηρείται στην κρύπτη. Η μεγαλειώδης αρχική εικόνα του μνημείου με τις πλάκες της ορθομαρμάρωσης και τα ψηφιδωτά της βόρειας κιονοστοιχίας του κάηκαν στην πυρκαγιά του 1917. Μέσα στον Άγιο Δημήτριο παρουσιάζεται και φυλάσσεται όλη η ιστορία της Θεσσαλονίκης από την εποχή του Γαλερίου μέχρι σήμερα. Η βασιλική της Αχειροποιήτου είναι ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου και ιδρύθηκε μετά την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451. Πρόκειται για μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική κτισμένη στα ερείπια ενός ρωμαϊκού λουτρού και κοσμεείται με αξιόλογα ψηφιδωτά. Η βασιλική του Αγίου Μηνά βρίσκεται κοντά στον βυζαντινό λιμένα της πόλης και έχει δεχθεί πολλές ανακαινίσεις λόγω των αλλεπάλληλων καταστροφών⁵³.

Ο όσιος Δαυίδ, καθολικό της Μονής Λατόμου από τα λατομεία που λειτουργούσαν στην περιοχή του κτίστηκε πάνω στα ερείπια ρωμαϊκού λουτρού, στο τέλος 5ου αρχές 6ου αιώνα. Στον ναό σώζονται αξιόλογες βυζαντινές τοιχογραφίες που παριστάνουν σκηνές από τη ζωή του Χριστού. Η Αγία Σοφία, ο καθεδρικός ναός της Θεσσαλονίκης, κτίστηκε στη θέση δύο προγενέστερων βασιλικών, η πρώτη από τις οποίες ιδρύθηκε στους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου και η δεύτερη, που καταλάμβανε όλο το οικοδομικό τετράγωνο της σημερινής εκκλησίας, ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Μάρκο. Μετά την καταστροφή της μεγάλης βασιλικής από σεισμό το 620, ο ναός ξανακτίστηκε από την αρχή και αφιερώθηκε κατά μίμηση της μεγάλης εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης στην Αγία Σοφία, δηλαδή στη Σοφία του Θεού. Μέσα στον ναό ενταφιάστηκαν διακεκριμένοι επίσκοποι της Θεσσαλονίκης, όπως οι μητροπολίτες Βασίλειος, Ευστάθιος και άγιος Γρηγόριος Παλαμάς. Η Αγία Σοφία μετατράπηκε σε ισλαμικό τέμενος το 1525. Η Παναγία Χαλκίων, η κόκκινη εκκλησία, χτίστηκε στα 1028 από τον πρωτοσπαθάριο και κατεπάνω Λαγουβαρδίας Χριστόφορο (κτητορική επιγραφή) και ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, με σωζόμενες τοιχογραφίες της δεόμενης Παναγίας, της Ανάληψης και της Δευτέρας Παρουσίας. Μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους έγινε τέμενος. Ο Άγιος Παντελεήμων είναι κτίσμα των αρχών του 14ου αιώνα και ταυτίζεται με το καθολικό της βυζαντινής μονής της Περιβλέπτου ή του κυρ Ισαάκ, όπου εμόνασε όλη η διανόηση της Θεσσαλονίκης (Θωμάς μάγιστρος, Ματθαίος Βλάσταρης). Ο ναός διατηρεί εσωτερικά τοιχογραφίες στο ιερό και μετατράπηκε σε τέμενος μεταξύ των ετών 1568-1571. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πόλης και είναι καθολικό της βυζαντινής μονής της Γοργοεπηκόου, αλλά σήμερα από τα κτίσματα της μονής σώζεται μόνο το πρόθυλο και η κινστέρινα. Ο να-

53. Ε. ΜΑΡΚΗ, «Ξανακοιτάζοντας τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης», *Φιλολογός* 160 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2015), σσ. 227-230.

Το περιοδικό Φιλόλογος και η βαλκανική του θεματογραφία

ός, σταυροειδής τετρακίονιος με περίστω, εσωτερικά διατηρεί ψηφιδωτά και τοιχογραφίες. Η Αγία Αικατερίνη βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της άνω πόλης, αποτελούσε καθολικό βυζαντινής μονής αφιερωμένης στον Χριστό και χρονολογείται στις αρχές του 14ου αιώνα. Ο ναός μετατράπηκε σε τέμενος στα χρόνια του σουλτάνου Βαγιαζήτ 1481-1512. Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Ορφανού, στην οδό Ηροδότου κοντά στα ανατολικά τείχη, κτίσμα του Σέρβου κράλη Μιλούτιν του 14ου αιώνα (πρώτη εικοσαετία), ήταν καθολικό μονής. Η ζωγραφική του Αγίου Νικολάου χαρακτηρίζεται από πλαστικότητα και πλούσιους χρωματισμούς και συνδέεται με την τέχνη της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της Σερβίας⁵⁴.

Ο ναός των Ταξιαρχών στην οδό Ακροπόλεως στην άνω πόλη, μικρή βασιλική των μέσων του 14ου αιώνα, καθολικό μονής, διαθέτει ταφικό χώρο με ακροσόλια (αψιδωτοί τάφοι όπου τοποθετούνταν οι μάρτυρες ή οι επίσημοι χριστιανοί) για τις ταφές των μοναχών. Ο μικρός βυζαντινός ναός του Σωτήρος στην οδό Εγνατία απέναντι από τον Άγιο Παντελεήμονα ξεχωρίζει για τον μεγάλο τρούλο του και είναι κτίσμα των μέσων του 14ου αιώνα. Έχει κοιμητηριακό χαρακτήρα, αφού στις κόγχες του και στο εσωτερικό του βρέθηκαν τάφοι. Οι τοιχογραφίες χρονολογήθηκαν στα χρόνια 1343-1350. Η σταυροπηγιακή⁵⁵ Μονή Βλατάδων στην άνω πόλη, η μόνη βυζαντινή μονή της Θεσσαλονίκης που λειτουργεί μέχρι σήμερα ως μοναστήρι, κτίστηκε την εικοσαετία 1351-1371 από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Δωρόθεο Βλατή και τον αδελφό του Μάρκο στη θέση παλιότερου ναού του Αγίου Ανδρέα. Εσωτερικά κοσμείται με τοιχογραφίες χτυπημένες από τους Τούρκους παρά τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στη Μονή από τον Σουλτάνο Μεχμέτ Β'. Στην οδό Ολυμπιάδος βρίσκεται ο ναός του Προφήτη Ηλία, τρίκογχο καθολικό βυζαντινής μονής που μιμείται τα καθολικά του Αγίου Όρους. Στον νόρθηκα διατηρούνται αξιόλογες τοιχογραφίες από τη ζωή του Χριστού με πιο χαρακτηριστική εκείνη της σφαγής των νηπίων, που χρονολογούνται στα χρόνια 1360-1380. Το βυζαντινό λουτρό της οδού Θεοδοκοπούλου στην περιοχή Κουλέ Καφέ της άνω πόλης είναι το μοναδικό που σώζεται στη Θεσσαλονίκη, εξάρτημα κάποιας χαμένης σήμερα βυζαντινής μονής που χρονολογείται στα τέλη του 12ου, αρχές 13ου αιώνα⁵⁶. Τα βυζαντινά μνημεία έχουν αποτυπωμένη πάνω τους την ιστορία της Θεσσαλονίκης, τα οποία, παρά τις καταστροφές που υπέστησαν, αποτέλεσαν χώρους προσκυνήματος για υψηλούς αξιωματούχους και απλούς ανθρώπους και πηγή άντλησης περηφάνειας για τους κατοίκους της πόλης.

54. Στο ίδιο, σσ. 231-234.

55. Χαρακτηρίζεται ο Ναός ή η μονή που υπάγεται απευθείας σε Πατριαρχείο ή Σύνοδο.

56. Ε. ΜΑΡΚΗ, «Ξανακοιτάζοντας...», ό.π., σσ. 234-235.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

Τα τεκμήρια της Γλωσσολογίας

Σύμφωνα με τη Γλωσσολογία, η ελληνική φυλή ήταν κλάδος των ινδοευρωπαϊκών που ζούσε ως την 5η χιλιετηρίδα στην ΒΑ. Ευρώπη (ανάμεσα στην Κασπία και στα Ουράλια) και στη συνέχεια απλώθηκε προς όλες τις κατευθύνσεις αφομοιώνοντας τους λαούς που κατακτούσαν. Οι Έλληνες μετά από 3 χιλιετηρίδες κατέβηκαν στην Ελλάδα όπου πλήθυναν σημαντικά και απλώθηκαν εδαφικά με αποτέλεσμα η πρωτοελληνική γλώσσα τους να διασπαστεί σε διαλέκτους. Το 2000 π.Χ. ξεχύθηκε από την κοιλάδα του Αξιού προς τους μακεδονικούς κάμπους το πρώτο ελληνικό κύμα, οι Ίωνες, το 17ο αιώνα νέο κύμα ελληνικό κατεβαίνει από το βόρεια και κατακτά τον εθνολογικά και γλωσσικά τον ελληνικό χώρο, οι Αιολοαχαιοί και το τρίτο και τελευταίο ελληνικό κύμα που κατεβαίνει στην Ελλάδα τον 12ο αιώνα είναι οι Δωριείς. Μετά την κάθοδο των Ελλήνων ένας άλλος ινδοευρωπαϊκός λαός, οι Θρακοίλλυριοί, κατεβαίνει στα Βαλκάνια εμποδίζοντας την επαφή των Ελλήνων με άλλους λαούς της Κεντρικής Ευρώπης⁵⁷. Ο βασιλικός οίκος των Μακεδόνων προερχόταν από το Άργος, όπως και άλλων οίκων, γι' αυτό και τα ονόματα των οίκων των ευγενών μέσα στην περιοχή που ονομάζουμε Μακεδονία ήταν Ελληνικά⁵⁸.

Για τους Μακεδόνες έχουμε πληροφορίες τον 5ο αιώνα από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ταυτίζει το όνομα των Μακεδόνων με τη δωρική φυλή και αναφέρει ότι στη ναυμαχία της Σαλαμίνας έλαβαν μέρος από την Πελοπόννησο οι Λακεδαιμόνιοι, οι Κορίνθιοι, οι Σικυώνιοι, οι Επιδαύριοι, οι Τροιζήνιοι «που ήταν δωρικό και μακεδνόν έθνος και είχαν κατεβεί στην Πελοπόννησο από τον Ερινεό και την Πίνδο και τη Δρυοπίδα» (Ηρόδοτος, 8, 43). Επιπλέον οι ίδιοι οι Μακεδόνες θεωρούσαν τον εαυτό τους Έλληνες και το ίδιο πίστευαν και οι άλλοι Έλληνες. Γι' αυτό οι μακεδόνες βασιλείς, όταν είδαν ότι η αττική διάλεκτος καλλιεργήθηκε και υψώθηκε σε φορέα του ανώτερου πνευματικού πολιτισμού, την καθιέρωσαν ως επίσημη γλώσσα του κράτους και αργότερα επίσημη γλώσσα στα κράτη των ελληνοιστικών χρόνων. Πολλοί επιστήμονες δεν πείθονται από αυτά τα δεδομένα και υποστηρίζουν πως ο λαός των Μακεδόνων δεν ήταν ελληνόφωνος και εξελληνίστηκε από τους βασιλείς του. Ωστόσο, είναι απίθανο ένας ελληνικός βασιλικός οίκος να κυριαρχήσει σε ένα ξένο και αλλόγλωσσο λαό και να τον αφομοιώσει γλωσσικά, μάλλον το αντίθετο θα συνέβαινε, δηλαδή ο ντόπιος λαός θα αφομοίωνε τον ξένο κυρίαρχο, αλλά κι αν οι μακεδόνες βασιλείς επέβαλαν την ελληνική γλώσσα, θα ήταν αδύνατο ένας αλλόγλωσσος λαός να την μάθει γρήγορα και απίθανο να μην διατηρήσει και τη δική του πα-

57. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, « Η γλώσσα και η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων», *Φιλολογος*, 134, (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 607-608.

58. Ν.Γ.Λ. HAMMOND & G.T. GRIFFITH, «Οι γλώσσες των Μακεδόνων άλλων λαών σε παλαιότερες εποχές», *Φιλολογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σελ. 491.

Το περιοδικό Φιλολόγος και η βαλκανική του θεματογραφία

ράλληλα. Άρα, οι μακεδόνες βασιλείς δεν θα μπορούσαν να εξελληνίσουν έναν αλλόγλωσσο λαό, αλλά δυστυχώς δεν υπάρχουν επιγραφές πριν τον 5ο αιώνα που να μαρτυρούν την αρχαία μακεδονική διάλεκτο, πριν την επισήμοποίηση της αττικής διαλέκτου στο κράτος τους. Ωστόσο, υπάρχει γλωσσικό υλικό που έχει μικρότερη αποδεικτική δύναμη, οι διάφορες λέξεις που παραδίδονται σε κείμενα της αλεξανδρινής και ρωμαϊκής περιόδου ως διαλεκτικές μακεδονικές, τις οποίες περιλαμβάνει ο Ησύχιος στο λεξικό του. Ξένοι Γλωσσολόγοι, όπως ο Kretschmer, κρίνοντας από τα ανελληνίστα στοιχεία λόγω επαφής με αλλόγλωσσους και όχι από τα πολλά ελληνικά γνωρίσματα ήταν επιφυλακτικοί για την ελληνικότητα της μακεδονικής γλώσσας. Ωστόσο, αν η αρχαία Μακεδονική δεν ήταν ελληνική διάλεκτος θα έπρεπε να είναι θρακοϊλλυρική γιατί αυτή ήταν η μόνη γλώσσα με την οποία συνόρευε η ελληνική στη Βαλκανική και στην αρχαιότητα ήταν μια ενιαία ινδοευρωπαϊκή γλώσσα και απλωνόταν στη βόρεια Βαλκανική. Όμως, ο Πολύβιος αναφέρει την παρουσία διερμηνέα όταν ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περσεύς, πολεμώντας κατά των Ρωμαίων, έστειλε στο βασιλιά της Ιλλυρίας Γένθιο πρέσβεις, γεγονός που θα ήταν περιττό αν η μακεδονική γλώσσα ήταν θρακοϊλλυρική⁵⁹.

Τα περισσότερα από τα πρώιμα εντόπια (μη εισηγμένα) ενεπίγραφα αντικείμενα από τη Μακεδονία προέρχονται από τη Χαλκιδική, από τη θασιακή Περαία και από θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου. Η διάδοση της γραφής είναι συνάρτηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων και οι Μακεδόνες χρησιμοποίησαν ελάχιστα τη γραφή ως τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., καθώς ο αγώνας για μόνιμη εγκατάσταση ήταν προτεραιότητα. Κατά τη βασιλεία του Αρχέλαου στην Κάτω Μακεδονία (413-399), διασφαλίζεται μόνιμη εγκατάσταση και η αστική ανάπτυξη με οχυρωματικά έργα και εμπορικές οδούς, ενώ οι αποικίες της Χαλκιδικής έχουν πρώιμη ανάπτυξη ως προς τη χρήση της γραφής. Τα κείμενα στα ενεπίγραφα αντικείμενα στις αποικίες της Χαλκιδικής είναι γραμμένα σε διάφορα ελληνικά αλφάβητα των αντίστοιχων μητροπόλεων, τα οποία ήταν σε χρήση μέχρι τα τέλη του 5ου αιώνα και οι αντίστοιχες διάλεκτοι ως τα τέλη του 4ου αιώνα⁶⁰.

Ενδεικτικά παραδείγματα για την ελληνικότητα της μακεδονικής γλώσσας: η ελληνική μόνο έτρεφε το ινδοευρωπαϊκό s πριν από φωνήεν σε h, δηλαδή σε δασεία, sex>ἔξ, serpo>ἔρπω κ.ά., το ίδιο και η μακεδονική Ἡμαθία, Ἀλιάκμων, κ.ά., μόνο στην ελληνική υπάρχουν λέξεις που αρχίζουν από ξ και ψ, το ίδιο και στη μακεδονική π.χ. Ξανδικός (όνομα μηνός), ψηρός = ξηρός. Μόνο στην ελληνική υπάρχουν αρσενικά κύρια ονόματα σε — τας στη δωρική και αιολική και έγινε — της στην ιωνική και αττική, το ίδιο και στη μακεδονική π.χ. Αλκέτας, Αμύντας. Το κυριότερο, ότι η ελληνική και η μακεδονική είναι γλώσσα centum

59. Ν. ΑΔΡΙΩΤΗΣ, « Η γλώσσα...», *ό.π.*, σσ. 609-615.

60. Ν.Γ.Λ. HAMMOND & G.T. GRIFFITH, «Οι γλώσσες...», *ό.π.*, σελ. 572.

ενώ η Θρακοϊλλυρική είναι satem, δηλαδή η θρακοϊλλυρική (μαζί με την ινδική, περσική, αρμενική και βαλτοσλαβική) έτρεφε το k σε s και το g σε z. Επιπλέον, τα ονόματα των αρχαίων Μακεδόνων είναι τόσο διαφορετικά από τα θρακοϊλλυρικά, ώστε είναι αδύνατο να θεωρούνται συνδεδεμένος κρίκος ανάμεσα στα ελληνικά και τα θρακικά. Άρα, ελληνική διάλεκτο μιλούσαν οι Μακεδόνες και αφού οι αρχαίοι Μακεδόνες ήταν Έλληνες, ελληνική ήταν η χώρα αυτή από τη 2η χιλιετηρίδα και σύμφωνα με τους ιστορικούς τα γλωσσικά μας σύνορα ξεκινούσαν από τον ποταμό Γενυσό της Αλβανίας, περνούσαν τα Σκόπια της Σερβίας και από τη Σόφια της Βουλγαρίας και αγγίζοντας κατά μήκος τον Αίμο κατέληγαν στον Εύξεινο. Η ελληνόφωνη αυτή έκταση γνώρισε στο μεσαίωνα τους Σλάβους μόνον ως επιδρομείς και όχι ως μόνιμους κατοίκους, οι οποίοι απλώθηκαν νοτιότερα στους νεότερους χρόνους και εξεσλάβισαν ακόμη και την ελληνικότητα νότα Βουλγαρία⁶¹.

Οι Μακεδόνες σε εκτεταμένες περιοχές που κατέκτησαν επέβαλαν τη δική τους γλώσσα σε θέματα τουλάχιστον διοικητικά και όσοι τον 4ο αιώνα κατείχαν τη Μακεδονική υπηκοότητα, δηλαδή όσοι ονόμαζαν τους εαυτούς τους Μακεδόνες, ήταν ένα μόνο μέρος του πληθυσμού στην εκτεταμένη επικράτεια του Φιλίππου Β'. Δηλαδή, η μακεδονική γλώσσα, στο βαθμό που ομιλούνταν κατά τον 4ο αιώνα, ήταν χαρακτηριστικό αυτού του πληθυσμού, αλλά όταν η Μακεδονία κατακτήθηκε από τη Ρώμη, μάλλον αυτή η γλώσσα έπαψε να υπάρχει⁶².

Η Μακεδονική δεν ήταν μια μη ελληνική γλώσσα αλλά διάλεκτος της Ελληνικής, την οποία ο Αλέξανδρος μιλούσε όπως και οι Μακεδόνες στρατιώτες σε ειδικές περιπτώσεις επικοινωνίας. Η μακεδονική γλώσσα ήταν διάλεκτος Ελληνική και μάλιστα ανήκε στην Αιολική ομάδα, όπως φαίνεται από γλωσσικά χαρακτηριστικά της Αιολικής διαλέκτου που εντοπίζονται στη Μακεδονική. Το λεξιλόγιο αυτό δεν επηρεάστηκε από τη γειτονική ισχυρή δωρική αποικία, την Ποτίδαια, ούτε και από άλλες διαλέκτους της ελληνικής που μιλούσαν οι γείτονές τους στις ακτές της Πιερίας. Μάλλον οι Μακεδόνες μετέφεραν τη δική τους διάλεκτο στις περιοχές που κατέκτησαν και στις δύο πλευρές του ποταμού Αξιού, πριν από το θάνατο του Αλεξάνδρου Α'. Προς το τέλος του 5ου αιώνα και στη διάρκεια του 4ου αιώνα, οι τοπικές διάλεκτοι παρήκμασαν και μια καθιερωμένη Ελληνική αργότερα γνωστή ως κοινή επικράτησε παντού όπως και στη Μακεδονία⁶³.

Κατά την ελληνιστική περίοδο στη Μακεδονία, όπως παντού στον ελληνόφωνο κόσμο, η γνώση της γραφής εξαπλώνεται σε όλα και ευρύτερα στρώματα πληθυσμού και η εκπαίδευση γίνεται μέσον κοινωνικής ανόδου. Στα μεγάλα λιμάνια της Μακεδονίας όπως και άλλων περιοχών βρίσκουμε και μη ελληνικές επιγραφές, π.χ. καρικές, γεγονός που συνιστά ένδειξη για εγκατά-

61. Ν. ΑΔΡΙΩΤΗΣ, « Η γλώσσα...», ό.π., σσ. 616-621.

62. Ν.Γ.Λ. Hammond & G.T. Griffith, «Οι γλώσσες...», ό.π., σσ. 491.

63. Στο ίδιο, σσ. 497-498.

Το περιοδικό Φιλολόγος και η βαλκανική του θεματογραφία

σταση ή παρουσία εμπορευομένων από άλλες περιοχές της Μεσογείου. Η παλαιότερη εγχάρακτη σε αμφορέα που βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι χρονολογείται στον 6ο ή 5ο αιώνα π.χ. και μάλλον είναι κείμενο οικονομικής φύσεως. Από το πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. σταδιακά τα επιχώρια αλφάβητα της Μακεδονίας εγκαταλείπονται προς όφελος του μιλησιακού. Η Αθήνα υιοθέτησε αυτό το αλφάβητο το 403 π.Χ. και σταδιακά όλες οι άλλες πόλεις τον 4ο αιώνα μέσα στην πολεμική δίνη αυτού του αιώνα. Τα λίγα μακεδονικά διαιλεκτικά κείμενα του 4ου αιώνα είναι, όπως οι κατάδεσμοι από την Πέλλα, γραμμένα σε μιλησιακό αλφάβητο⁶⁴.

Το εύρημα στην Πέλλα, ο κατάδεσμος, ο οποίος προέρχεται από τον χώρο της αρχαίας αγοράς, το μολύβδινο έλασμα με εγχάρακτη επιγραφή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από γλωσσική άποψη. Πρόκειται για ένα φύλλο μολύβδου με διαστάσεις 20 επί 5 εκατοστά περίπου, που είχε τοποθετηθεί τυλιγμένο σφιχτά σε τάφο του νεκροταφείου στην περιοχή αυτή ως το 320 π.Χ. περίπου. Το κείμενο αποτελείται από 9 στίχους, από τους οποίους ο τελευταίος δεν διαβάζεται εξαιτίας της διάβρωσης του μετάλλου. Πρόκειται για έναν κατάδεσμο⁶⁵, δηλαδή ένα μαγικό κείμενο που σκοπό έχει να δέσει με μάγια την ενέργεια κάποιων προσώπων με σκοπό να εμποδίσει μίαν ανεπιθύμητη πράξη. Είναι το πρώτο δείγμα μαγικού κειμένου που προέρχεται από τη Μακεδονία και είναι γραμμένος σε διάλεκτο και όχι στην αττική κοινή. Για τον λόγο αυτόν εξετάζεται γλωσσικά με προσοχή, διότι η γλώσσα του ανήκει στην ευρύτερη ομάδα των δωρικών και βορειοδυτικών διαλέκτων, αλλά δεν είναι αμιγής, δηλαδή έχει υποστεί την επίδραση της αττικής. Ωστόσο, δεν είμαστε βέβαιοι ότι η διάλεκτος του καταδέσμου είναι η αρχαία μακεδονική, διότι δεν γνωρίζουμε αν η συντάκτριά του καταγόταν από τη Μακεδονία, δεδομένου του γεγονότος ότι, όταν η Πέλλα έγινε πρωτεύουσα της Μακεδονίας, πιθανότατα στα χρόνια του Αρχέλαου (413-399 π.Χ.), ο πληθυσμός της αυξήθηκε πολύ γρήγορα με την εγκατάσταση νέων κατοίκων από όλη την Ελλάδα. Επομένως δεν αποκλείεται η συντάκτρια του καταδέσμου να είναι μια ξένη που χρησιμοποιούσε το ιδίωμα του τόπου καταγωγής της, γι' αυτό είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η σημασία του για τη γλωσσική κατάσταση στην αρχαία Μακεδονία⁶⁶.

64. Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, «Η γραφή στη Μακεδονία», *Φιλολόγος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σελ. 576.

65. Τέτοιοι κατάδεσμοι έχουν βρεθεί πολλοί στην Ελλάδα και τοποθετούνταν σε τάφους ή σε πηγάδια, ώστε να φτάσουν τα μάγια στους θεούς και τους δαίμονες του κάτω κόσμου.

66. Ε. ΒΟΥΤΥΡΑΣ, «Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα», *Φιλολόγος* 139 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 44-49.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα άρθρα της μελέτης μας αναδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο της Μακεδονίας στη συγκρότηση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, γεγονός που αξιοποιείται για να πιστοποιηθεί η σπουδαιότητα των αρχαίων Μακεδόνων και η ελληνικότητά τους. Το ζήτημα της ελληνικότητας της Μακεδονίας αναφέρεται συγχρόνως με τις εθνικές και πολιτικές συζητήσεις των χωρών που συνορεύουν με την περιοχή για τον προσδιορισμό της εθνοτοπικής τους ταυτότητας όλο τον 20ό αιώνα και ειδικότερα τη δεκαετία του 1990.

Η αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύει το μεγαλείο των Μακεδόνων σε μια συγκριτική θεώρηση της Μακεδονίας με τα ονομαστά κέντρα της υπόλοιπης Ελλάδας στην αρχαιότητα. Επίσης με τα τεκμήριά της, εντάσσει τους αρχαίους Μακεδόνες στην οικογένεια των Ελλήνων και των Μυκηναίων. Πιο συγκεκριμένα, τα αρχαιολογικά τεκμήρια, και ιδιαίτερα αυτά του Αρχαιολόγου Καθηγητή του Α.Π.Θ. Μανώλη Ανδρόνικου, σύμφωνα με τις δικές του εκτιμήσεις, αποδεικνύουν την ελληνικότητα των Μακεδόνων, καθώς τα ευρήματα χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του σιδήρου 1000-700 π.Χ. έως και τον 3ο αιώνα. Η αρχαιολογική σκαπάνη στη Βεργίνα έφερε στο φως τον τάφο του Φιλίππου, του βασιλιά της Μακεδονίας, ο οποίος θάφτηκε με τις δέουσες τιμές στην πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου, σύμφωνα με τον διακεκριμένο αρχαιολόγο. Πολλές άλλες ανασκαφικές έρευνες ενσωματώνουν τους Μακεδόνες σε ενιαίο δίκτυο εθίμων, θρησκευτικών συνηθειών, πολιτισμικών ταυτοτήτων και εμπορικών συναλλαγών με τους υπόλοιπους Έλληνες, προβάλλοντας την ελληνικότητά τους. Όλα αυτά τα στοιχεία ανάγουν την ανασκαφική έρευνα σε εθνική υπόθεση και τα τεκμήρια αυτής σε επιχειρήματα ελληνικότητας της Μακεδονίας.

Παράλληλα, η ιστορία τεκμηριώνει την ελληνική καταγωγή των Μακεδόνων και την ενίσχυση του επιχειρήματος για την ελληνικότητα της Μακεδονίας, ενώ παρουσιάζει τους Σλάβους στην Βαλκανική τον 7ο αιώνα μ.Χ., γεγονός που αποδεικνύει την ανύπαρκτη σχέση τους με τους αρχαίους Μακεδόνες. Επιπλέον, η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται ως μια σπουδαία πόλη στο μακεδονικό βασίλειο. Η παρουσίαση της Θεσσαλονίκης, πρωτεύουσας της Μακεδονίας στην αρχαιότητα, επενδυμένης με το βυζαντινό μεγαλείο στη συνέχεια, συντελεί στην ελληνοποίηση της Μακεδονίας και του Βυζαντίου, καθώς και στη σύνδεση της Αρχαίας Ελλάδας με το Βυζάντιο. Αποτελεί πάγιο αίτημα της Ελληνικής Ιστοριογραφίας, για την ομαλή μετάβαση στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία, η ύπαρξη μιας άρρηκτης σύνδεσης της Αρχαίας Ελλάδας με τη Νεότερη εποχή. Την σύνδεση αυτή εξασφαλίζει η Θεσσαλονίκη στην οποία εγγράφεται η αρχαία, ελληνιστική και βυζαντινή εποχή.

Η Γλωσσολογία κομίζει τα δικά της τεκμήρια για τη γλώσσα των αρχαίων Μακεδόνων ότι ήταν ελληνική, συγκεκριμένα μια ελληνική διάλεκτος, επιβεβαιώνοντας την ελληνικότητα του μακεδονικού πληθυσμού στον γεωγραφικό χώρο

Το περιοδικό Φιλολογος και η βαλκανική του θεματογραφία

όπου σήμερα νομιμοποιείται πολιτικά η ελληνική Μακεδονία. Πλήθος μακεδονικών ονομάτων δεν διαφέρουν από την αττική γλώσσα της Αρχαίας Ελλάδας.

Διαπιστώνουμε, επομένως, ότι τα αρχαιολογικά, ιστορικά και γλωσσολογικά ευρήματα εντάσσουν την Μακεδονία και τους Μακεδόνες στον ελλαδικό χώρο και στον ελληνικό πολιτισμό. Επίσης, τεκμηριώνουν την ενότητα του ελληνικού κόσμου από την Αρχαιότητα, ενώ η Μακεδονία, η οποία ταυτίζεται με την ελληνιστική εποχή και με το Βυζάντιο, εξασφαλίζει την αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού, η οποία αβίαστα φτάνει ως τη Νεότερη εποχή. Η εναγώνια προσπάθεια των αρθρογράφων για την εδραίωση αυτής της θέσης μάς οδηγεί στο συμπέρασμα πως η στόχευση των θέσεών τους δεν είναι μόνο επιστημονική αλλά και πολιτική. Είναι πολιτική απάντηση τα άρθρα της μελέτης μας, διότι την εποχή που γράφονται και δημοσιεύονται στον *Φιλολογο*, τη δεκαετία του 1990 και αρχές του 2000, έχει αναζωπυρωθεί μια έντονη πολιτική συζήτηση στην Ελλάδα για την ελληνικότητα της Μακεδονίας, όταν το κράτος των Σκοπίων της εποχής επέλεξε στο νέο όνομά του τον όρο «Μακεδονία».

Τελικά, ένα γεωπολιτικό θέμα αποκτά τεράστιες διαστάσεις εθνικές, όταν σε αυτό εκβάλλουν αρχαιολογικές, ιστορικές, γλωσσολογικές και πολιτικές αναζητήσεις και επιχειρήματα. Τα υλικά αυτά αξιοποιούνται στη θεματική που μας απασχόλησε, την τεκμηρίωση της ελληνικότητας της Μακεδονίας, που αποτελεί πάγιο αίτημα στην σύγχρονη εποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, «Η γλώσσα και η ελληνικότητα των αρχαίων Μακεδόνων», *Φιλολογος*, 134, (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 607-623.
- Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, «Το χρονικό της Βεργίνας», *Φιλολογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 680-705.
- Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, «Οι βασιλικοί τάφοι των Αιγών (Βεργίνας)», *Φιλολογος* 135 (Ιανουάριος/ Φεβρουάριος/ Μάρτιος 2009), σσ. 707-724.
- Ε. ΒΟΥΓΥΡΑΣ, «Ένας διαλεκτικός κατάδεσμος από την Πέλλα», *Φιλολογος* 139, (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 44-49.
- Ρ. ΣΙΝΟΥΒΕΣ, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *Φιλολογος* 139 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 28-31.
- Σ. ΔΡΟΥΓΟΙ, «Η λατρεία της Μητέρας των Θεών στη Βεργίνα», *Φιλολογος* 90 (χειμώνας 1997), σσ. 416-424.
- Σ. ΔΡΟΥΓΟΙ, «Το αρχαίο θέατρο στη Μακεδονία», *Φιλολογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 587-592.
- Σ. ΔΡΟΥΓΟΙ, «Μια αρχαία πόλη στα σύννεφα. Η ακρόπολη της αρχαίας πόλης στοΚαστρί Πολυνερίου του Ν. Γρεβενών. Τα ίχνη των αρχαίων Τυμφαίων», *Φιλολογος* 154 (Οκτώβριος/ Νοέμβριος/ Δεκέμβριος, 2013), σσ. 528-534.

Ευσταθία Ν. Παρασκευά

- N.G.L. HAMMOND & G.T. GRIFFITH, «Οι γλώσσες των Μακεδόνων άλλων λαών σε παλαιότερες εποχές», *Φιλολογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 490-505.
- ΙΩ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Η Μακεδονία κατά τους βυζαντινούς χρόνους (4ος-5ος αι.)», *Φιλολογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 730-732.
- Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ, «Η Άνω Μακεδονία», *Φιλολογος* 13 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 580-583.
- Χ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Το πρόβλημα της ονομασίας του βυζαντινού θέματος της Μακεδονίας», *Φιλολογος* 118 (χειμώνας 2004), σσ. 587-596.
- Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ι.Μ. ΑΚΑΜΑΤΗΣ, «Η Πέλλα. Τα νεότερα στοιχεία. Το μουσείο της», *Φιλολογος* 139 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2010), σσ. 32-43.
- Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Διαδρομή δεκάξι αιώνων με το Μετρό από το Βαρδάρη ως το Σιντριβάνι ή από την Χρυσή Πύλη ως την Κασσανδρεωτική. Οι σταθμοί διηγούνται», *Φιλολογος* 154 (Οκτώβριος/Νοέμβριος/Δεκέμβριος 2013), σσ. 543-558.
- Ε. ΜΑΡΚΗ, «Ξανακοιτάζοντας τα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης» *Φιλολογος* 160 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2015), σσ. 227-237.
- Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ, «Θεσσαλονίκη: η πόλη κάτω από την πόλη. Οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν από τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ κατά τις εργασίες κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης», *Φιλολογος* 154 (Οκτώβριος/ Νοέμβριος/ Δεκέμβριος 2013), σσ. 535-542.
- Π. ΝΙΓΛΕΛΗΣ, «Πτυχές του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου της Θεσσαλονίκης στα αυτοκρατορικά ρωμαϊκά χρόνια μέσα από τις επιγραφές 931 π.Χ.-284 μ.Χ.)», *Φιλολογος* 154 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2013), σσ. 559-569.
- Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, «Η γραφή στη Μακεδονία», *Φιλολογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 572-579.
- Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ, «Η Μακεδονία κατά την Αρχαιότητα», *Φιλολογος* 135 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος 2009), σσ. 725-729.
- Κ. ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ-ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, «Εκατό χρόνια ανασκαφικής έρευνας στη Μακεδονία», *Φιλολογος* 154 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2013), σσ. 515-527.
- Χ. ΣΑΛΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, «Η ανασκαφή στη Βεργίνα. Είκοσι χρόνια μετά το εύρημα», *Φιλολογος* 90 (χειμώνας 1997), σσ. 407-415.
- Λ. ΤΣΑΚΤΣΙΡΑΣ, «Ο 3ος Νορμανδικός πόλεμος και η άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185)», *Φιλολογος*, 160, (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2015), σσ. 215-226.
- Α. ΤΣΟΜΠΑΝΑΚΗΣ, «Μακεδονία και Μακεδόνες», *Φιλολογος* 134 (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 2008), σσ. 626-633.

ΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΑΝΤΙΜΗΝΣΙΟ
ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΘΗΒΩΝ ΚΑΙ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ
ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ ΒΛΑΧΑΚΗ (1901-1909)

Α. Σύντομη ιστορικοθεολογική προσέγγιση

Οι μελετητές αναφερόμενοι στα εκκλησιαστικά υφάσματα κάνουν λόγο για «άμφια» τα οποία διακρίνονται σε ιερατικά: σάκκος, φελόνιο, ωμοφόριο, επιτραχήλιο, οράριο, επιγονάτιο, επιμανίκια, ζώνη, μανδύας, μίτρα και σε λειτουργικά (ενδύματα Αγίας Τραπέζης): ενδυτή, επιτάφιος, αντιμήνσιο, αέρας, ποτηροκαλύμματα και τέλος σε «πέπλα», τα οποία τίθενται σε λειτουργική χρήση, όπως: πύλες, ποδέες, λάβαρα¹. Τα λειτουργικά άμφια συνδέονται μεταξύ τους και αξίζει να αναφέρουμε ότι συμμετέχουν στο λειτουργικό τυπικό και διαφοροποιούνται στην πορεία από την εξέλιξή του².

Στην Ανατολική Εκκλησία το αντιμήνσιο είναι γνωστό από τον 8^ο αιώνα μ.Χ. και μνημονεύεται από τον Θεόδωρο Στουδίτη στις επιστολές του, ως «*θυσιαστήριον καθαγιασμένον ἐν σινδόνι ἢ σανίσιν*»³ και πρόκειται για το καθαγιασμένο με μύρο λειτουργικό άμφιο κατά τα εγκαίνια ενός ναού, κατασκευασμένο από λινό ύφασμα ως επί το πλείστον προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας.

Ο όρος αντιμήνσιο σύμφωνα με τις πηγές και με πρόσφατη μελέτη του Παρασκευά Αγάθωνος παράγεται από την πρόθεση αντί και το ουσιαστικό «μίνσος» και όχι από το αντί mensa = τράπεζα, όπως παλαιότερα υποστηριζόταν. Η λέξη «μίνσος» προέρχεται από τη λατινική λέξη missa (λειτουργία),

1. ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ, *Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, σελ. 14. Επιπλέον πληροφορίες βλ. ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα Άμφια βυζαντινού τύπου στον ελλαδικό χώρο (16ος-19ος αι.) Το εργαστήριο της Μονής Βαλααμί Μετεώρων*, Ιωάννινα 2002 (διδ. διατρ.: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), σελ. 14.

2. Για τα λειτουργικά άμφια βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, «Τα λειτουργικά άμφια της Ορθόδοξου Ελληνικής Εκκλησίας», *Θεολογία* 10, (1949), σελ. 603-614, Αθ. ΠΑΠΑΣ, «Περί ιερατικών και λειτουργικών αμφίων», *Εκκλησία και Θεολογία* 1 (1980), σελ. 105-109. ΕΛ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Ο συμβολισμός των ιερών αμφίων και πέπλων της Ορθόδοξου Εκκλησίας και η ερμηνεία του διακόσμου τους σύμφωνα με τις πηγές», *Απόστολος Τύπος* 5 (2006), σελ. 123-172.

3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ό.π., σελ. 612.

την οποία οι βυζαντινοί συγγραφείς δανείστηκαν και σημαίνει την τέλεια Θεία Λειτουργία και την ακολουθία εκείνη, όπου απαρτίζεται από τη συνένωση μικρότερων αυτοτελών ακολουθιών όπως είναι η ακολουθία των προηγησιαμένων τιμιών δώρων ή η ακολουθία καθιερώσεως του ιερού ναού⁴.

Κατά τους βυζαντινούς συγγραφείς τα αντιμνήσια θεωρούνται «ὡς ἀντιπρόσωπα καὶ ἀντίτυπα τῶν πολλῶν μίνσων, τῶν καρτιζόντων τὴν ἁγίαν καὶ δεσποτικὴν τράπεζαν» και «ἀρκοῦσιν ἀντὶ καθιερώσεως, ἤτοι ἐνθρονισμοῦ, καὶ ἐγκαινίων καὶ ἀνοιξίων»⁵. Είναι ισοδύναμα και αντάξια προς το σταθερό καθαγιασμένο θυσιαστήριο και η μόνη τους διαφορά έγκειται στο ότι αυτά είναι κινητά, ενώ εκείνο σταθερό. Καθαγιαζονται, όπως προαναφέραμε στα εγκαινία κάθε ναού με μύρο και άλλα υλικά υπό του επιχωρίου Επισκόπου και με την ανάγνωση αγιαστικών του θυσιαστηρίου ευχών, αποκτώντας ιερουργία με παντοτινή ισχύ.

Η ειδική αυτή τελετουργία έδινε στα αντιμνήσια υπερόρια χρήση, δηλαδή τη δυνατότητα σε περιπτώσεις, όπου δεν υπήρχε καθαγιασμένος ορθόδοξος ναός να χρησιμοποιούνται αντί Αγίας Τραπέζης ή σε έκτακτες περιπτώσεις (διωγμοί, εκστρατείες), σε ευκτήριους οίκους (χώροι προσευχής-παρεκκλήσια) και σε άλλες περιπτώσεις, όπως μας διασώζει και ο Θεόδωρος Βαλσαμών⁶.

Η υπερόρια αποστολή τους διαφαίνεται και από το περιεχόμενο των επιγραφών τους, που πέρα από τη μνεία τους στο συγκεκριμένο ναό και επίσκοπο, εκφράζεται επιπλέον με τον όρο: «*τοῦ τελεῖσθαι δι' αὐτοῦ τὰς θείας ἱερουργίας ἐν παντί τόπῳ τῆς δεσποτείας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν*»⁷.

Στους βυζαντινούς χρόνους, έχουμε χρήση των αντιμνησίων και εκτός της λειτουργίας, όπως για παράδειγμα κατά τη στέψη του αυτοκράτορα και τη χειροτονία ορισμένων οφφικιαλίων. Υπήρχε, μάλιστα και «*ἄρχων τῶν ἀντιμνησίων*» που ανήκε στην πεντάδα των εκκλησιαστικών οφφικίων και «*ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν*» που η αποστολή του ήταν να «*γράφῃ τὰ ἀντιμνήσια*»⁸. Το υλικό κατασκευής του αντιμνησίου ήταν αρχικά λεπτές ξύλινες πλάκες ή υφάσματα λινά που φτάνουν μέχρι τον 14ο αιώνα μ.Χ. Με το πέρασμα του χρόνου επικρατεί το υφάσμα έναντι του ξύλου.

Τα θέματα που κεντιούνται στα αντιμνήσια είναι ο Σταυρός με τα όργανα του Πάθους και με λειτουργικά συμπλήματα, ίδια με του μοναχικού αναλάβου και με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών· ο Χριστός-Αμνός ή η Άκρα Ταπείνω-

4. Περί της ονομασίας του όρου βλ. ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Ο συμβολισμός των ιερών αμφίων και πέπλων της Ορθοδόξου Εκκλησίας και η ερμηνεία του διακόσμου τους σύμφωνα με τις πηγές», *ό.π.*, σελ. 150-151, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

5. ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *Τα άμφια της Ελληνορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 2012: Στρατηγικές Εκδόσεις, σελ. 108.

6. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΑΛΣΑΜΩΝ, P.G. 137, σελ. 612-613 «*Τούς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἰκοῖς ἐνδον οἰκίας..... εἰς τὰς ἁγίας τραπέζας τῶν εὐκτηρίων*».

7. ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *ό.π.*, σελ. 109.

8. ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ, *Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα, ό.π.*, σελ. 24.

Ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο του μητροπολίτη Ιερώνυμου Βλαχάκη

ση και τα δύο θέματα με χαρακτήρα ευχαριστιακό – ο υπέρ της σωτηρίας του κόσμου θυόμενος- και συγχρόνως εσχατολογικό με την αναπόσπαστη από τη Δευτέρα Παρουσία Δέηση και τον Τάφο-Θρήνο. Ο λόγος που τα αντιμήνσια φέρουν τις παραστάσεις αυτές είναι η στενή τους σχέση με τη Θεία Ευχαριστία.

Η Ελένη Βλαχοπούλου-Καραμπίνα μας πληροφορεί ότι από τον 17ο αιώνα εμπλουτίζονται οι συμβολικές αυτές παραστάσεις με θέματα της μεταλήψεως των Αποστόλων, του Χριστού μέσα σε άγιο Ποτήριο και κυρίως με την απεικόνιση του Επιτάφιου Θρήνου, ο οποίος περιβάλλεται και από επιμέρους χριστολογικές σκηνές, όπως λόγου χάρη συμβαίνει με τα σταμπωτά χαλκογραφημένα αντιμήνσια του «αγιορείτικου τύπου»⁹.

Τέλος, ως προς τα σχέδια και τη σύνθεση των παραστάσεων καθώς και τη χρωματική απόχρωση υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ τους.

Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με την παρουσίαση ενός ανέκδοτου αντιμηνσιού που καθαγιάστηκε το έτος 1906 από τον Μητροπολίτη Θηβών και Λεβαδείας κυρό Ιερώνυμο Βλαχάκη (1901-1909)¹⁰.

Β. Βιογραφικά στοιχεία του Επισκόπου Θηβών και Λεβαδείας Ιερωνύμου Α΄

Ο Θηβών και Λεβαδείας Ιερώνυμος Α΄ (Βλαχάκης) καταγόταν από τον Κάλαμο Αττικής και γεννήθηκε στην Αθήνα το 1849. Μετά τα στοιχειώδη γράμματα, διάγοντας το δέκατο τέταρτο έτος της ηλικίας του ενεγράφη στην Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή των Αθηνών, φοιτώντας σε αυτήν μια πενταετία και στη συνέχεια ενεγράφη στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μη δυνάμενος να αποπερατώσει τις σπουδές του λόγω οικονομικών δυσχερειών και οικογενειακών προβλημάτων αναγκάστηκε να εργάζεται υπέρ των μελών αυτής. Παράλληλα επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο στη μελέτη προσπαθώντας να αναπληρώσει ότι έχασε από τη φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο. Στις 29 Ιουνίου του 1871 χειροτονήθηκε Διάκονος και με την παρέλευση ενός έτους το 1872 Πρεσβύτερος από τον τότε Αρχιεπίσκοπο Σύρου Αλέξανδρο Λυκούργο (1866-1875). Το 1880 εγκαταστάθηκε στον Πειραιά, και προσελήφθη καθηγητής των Θρησκευτικών στο Παρθεναγωγείο Βαμβακάρη, διδάσκοντας ταυτόχρονα και σε άλλα Λύκεια. Το έτος 1884 διορίστηκε καθηγητής του Γυμνασίου Πειραιώς¹¹.

9. Αρχιμανδρίτης ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *ό.π.*, σελ. 111.

10. Θερμές ευχαριστίες από τη θέση αυτή οφείλουμε προς τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Θηβών, Λεβαδείας και Αυλίδος κ. ΓΕΩΡΓΙΟ για την ευλογία και άδειά του να φωτογραφίσουμε και να μελετήσουμε το ιερό αντιμήνσιο του προκατόχου του.

11. Μητροπολίτης πρ. Λήμνου ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΓΓΕΛΗΣ, *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα* 2, Αθήναι 1953: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, σελ. 101.

Γεώργιος Ιω. Στούκης

Ο Ιερώνυμος Βλαχάκης συνδύαζε το ευπρεπές και επιβλητικό παράστημα με τον καθαρό λόγο και κατέστη, όπως μας διασώζει ο Μητροπολίτης πρ. Λήμνου Βασίλειος (Ατέσης 1901-1983) ο ευγλωττότερος των ιεροκρηύκων και ο πιο συμπαθής κληρικός στους κύκλους του διανοουμένου κόσμου της Αθήνας και του Πειραιά¹². Επίσης, απέσπασε τον θαυμασμό και μερίδας της αγγλικής διανοήσης, όταν είχε μεταβεί στην Αγγλία και εκφώνησε ομιλίες στη Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ. Τέλος, εξεφώνησε σημαντικούς λόγους από τον άμβωνα του Καθεδρικού Ναού της Αγίας Τριάδος Πειραιώς, που δυστυχώς δεν διασώθηκαν.

Πέραν της ιεροκρηυκτικής του δεινότητας διακρίθηκε για την ανεξικακία του και την προσφορά του προς τους πάσχοντες συνανθρώπους.

Η Ιερά Σύνοδος λαμβάνοντας υπόψη Της τα γνωρίσματά του αυτά, την 13η Ιουνίου 1901 τον προέκρινε Επίσκοπο της Ιεράς Μητροπόλεως Θηβών και Λεβαδείας. Η χειροτονία του τελέστηκε την 1η Ιουλίου του ιδίου έτους στον Καθεδρικό Ναό Αγίας Τριάδος Πειραιώς, παρουσία των Μητροπολιτών Αθηνών Προκοπίου, Δημητριάδος Γρηγορίου και Λαρίσης Αμβροσίου.

Κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του διακρίθηκε για την έντονη φιλανθρωπική δράση διαθέτοντας τα εισοδήματα της επισκοπής του για τους φτωχούς της επαρχίας του. Την 5η Σεπτεμβρίου 1909 άφησε την τελευταία του πνοή στην παραλία της Δομβραίνας Θηβών.

Γ. Περιγραφή-ερμηνευτική απόδοση των εικονιζόμενων παραστάσεων του αντιμηνσίου

Πρόκειται για ένα αντιμήνσιο του 19ου αιώνα από λευκό ύφασμα¹³ διαστάσεων 0,77 x 0,58 σε σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και φέρει σταμπωτή σύνθεση παραστάσεων. Το ύφασμα αυτό είναι προσαρμοσμένο και ραμμένο σε δεύτερο ύφασμα χρώματος μπορντό το οποίο γυρίζει προς τα μέσα 3cm, ως μπροσούρα πάνω στο λευκό του αντιμηνσίου. Διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση με λίγους λεκέδες σε ορισμένα σημεία. Δεν φέρει άγια λείψανα, επομένως πρόκειται για αντιμήνσιο που χρησιμοποιήθηκε σε καθαγιασμένη αγία Τράπεζα.

Το κέντρο του αμφιού κατέχει η παράσταση του «Επιταφίου Θρήνου» με τα γνωστά πρόσωπα, δηλαδή στο κέντρο εικονίζεται ο νεκρός Χριστός με την Παναγία Μητέρα Του φέρουσα το μαφόριο που καλύπτει την κεφαλή και τους ώμους της

12. Μητροπολίτης πρ. Λήμνου ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, *ό.π.*, σελ. 101.

13. Σε αρκετές περιπτώσεις επιλέγεται και το λινό ύφασμα διότι προέρχεται από φυτική ύλη που παράγεται από την καλλιέργεια της γης και απεικονίζει τον τάφο επί της γης που τοποθετήθηκε το σώμα του Θεανθρώπου, περί αυτού βλ. στο ΜΗΝΑΣ Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ερμηνεία της Ίεράς Λειτουργίας*, (Έγχρησις της Αγιοτάτης Διοικούσης Συνόδου Έλλάδος, Έκδίδεται υπό Άνέστη Κωνσταντινίδου), Αθήνα: 1887, σελ. 41.

Ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο του μητροπολίτη Ιερώνυμου Βλαχάκη

και έχει τους τρεις χαρακτηριστικούς αστέρες¹⁴ και στον άλωνα (φωτοστέφανο) της κεφαλής Της αναγράφονται τα μονογράμματα «MP ΘΥ» (= ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ). Την Θεοτόκο πλαισιώνουν δυο ομάδες. Στα αριστερά Της, οι τρεις μαθητές του Κυρίου Ιωάννης, Νικόδημος και ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας. Ο Ιωάννης ο Θεολόγος προσκυνά και φιλάει το χέρι του Χριστού, ο Νικόδημος αδυνατεί να πιστέψει το χαμό του Κυρίου και θρηνεί και ο Ιωσήφ στέκεται όρθιος φανερά συντετριμμένος στην άκρη της παράστασης. Η δεύτερη ομάδα πίσω από την Υπεραγία Θεοτόκο αποτελείται από τις τέσσερις μυροφόρες γυναίκες. Από τα αριστερά η Μαρία η Μαγδαληνή γονατισμένη στο έδαφος, συμεριζεται τον πόνο της μητέρας του Θεανθρώπου. Οι άλλες δύο με το βλέμμα προς τα κάτω εικονίζονται όπισθεν Της. Η τέταρτη εξ αυτών στρέφεται με απόγνωση προς τον ουρανό, μοιρολογώντας σπαρακτικά.

Ο Τάφος του Κυρίου έχει τις εξής διαστάσεις: 0,18 μήκος, 0,03 πλάτος και 0,040 ύψος. Στη βάση του τάφου υπάρχει η επιγραφή: «ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΕΝ ΤΑΦΩ», που προέρχεται από το τροπάριο της α΄ ωδής του Όρθρου του Μεγάλου Σαββάτου. Ο Κύριος εικονίζεται ξαπλωμένος επί πολυπτύχου σινδόνης και στα πόδια Του διακρίνονται οι πλεγές από τα καρφιά. Στην κεφαλή Του φέρεται φωτοστέφανο, όπου αναγράφει το βιβλικό «Ο ΩΝ»¹⁵. Διακρίνουμε μόνο το γράμμα Ω διότι η Θεοτόκος έχει αγκαλιάσει με το ένα Της χέρι την μια πλευρά της κεφαλής του Κυρίου και στην άλλη πλευρά της κεφαλής Του έχει ενσκήψει ασπαζόμενη και θρηνωδούσα Αυτόν.

Στο πίσω μέρος βρίσκεται ο Τίμιος και Ζωοποιός Σταυρός του Χριστού, φέρον στην κορυφή του την επιγραφή Ι.Ν.Β.Ι. (= ΙΗΣΟΥΣ ΝΑΖΩΡΑΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΙΟΥΔΑΙΩΝ¹⁶) και στη συμβολή των δυο κεραιών και στην ίδια κάθετο, πάλι κρεμάμενο, ένα από τα όργανα του Πάθους, το ακάνθινο στεφάνι¹⁷ και στην οριζόντια κεραία αυτού από τη μια τη λόγχη¹⁸ που κέντησαν την πλευρά του Κυρίου και από την άλλη τον σπόγγο με τον οποίο Τον πότισαν χολή και όξις¹⁹. Στο βάθος διακρίνεται ο τόπος του μαρτυρίου του Κυρίου, δηλαδή ο Γολγοθάς²⁰ με τους τρεις σταυρούς, του Χριστού και των δυο ληστών²¹ ως και μια κλίμακα.

14. Σχετικά με τη σημασία των τριών αστέρων στο μαφόριο της Θεοτόκου βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, «Θέματα Θεομητορικής Εικονογραφίας. Εικονογραφικά παραστάσεις τῆς Θεοτόκου», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 16 (1971), σελ. 225-227.

15. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Δύο ανέκδοτα αντιμήνσια», *Θεολογία* 44 3:4 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1973), σελ. 652-666.

16. Ματθ. 27,37. Μάρκ. 15,26. Λουκ. 23,38. Ιω. 19,19-20.

17. Ματθ. 27,29. Μάρκ. 15,17. Ιω. 19,2.

18. «ἀλλ' εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχη αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἔνυξε, καὶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ.» (Ιω.ιθ' 34).

19. Ιωάν. 19, 29.

20. Μάρκ. 15,22 «Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἐπὶ Γολγοθᾶ τόπον, ὃ ἐστὶ μεθερμηνευόμενον κρανίου τόπος».

21. Λουκ. 23,33 «Καὶ ὅτε ἀπῆλθον ἐπὶ τὸν τόπον τὸν καλούμενον Κρανίον, ἐκεῖ ἐσταύρωσαν αὐτὸν καὶ τοὺς κακούργους ὃν μὲν ἐκ δεξιῶν ὃν δὲ ἐξ ἀριστερῶν».

Γεώργιος Ιω. Στούκης

Πάνω από την κορυφή της καθέτου κεραιάς του Σταυρού σε νεφέλη περιστοιχιζόμενη από αγγέλους, εικονίζεται η Αγία Τριάδα. Δεξιά ο Θεός Πατέρας, ευλογεί με το δεξί Του χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά το σκήπτρο, το οποίο στηρίζει στο γόνατό Του. Αριστερά ο Υιός-Χριστός κρατά με το αριστερό Του χέρι το Σταυρό. Στο μέσον και πάνω από τον Θεό-Πατέρα και τον Χριστό εικονίζεται περιβαλλόμενο από ακτίνες το Άγιο Πνεύμα με τη μορφή περιστεράς και φέρει τη φράση: «Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ». Την Αγία Τριάδα, πλαισιώνουν δυο χοροί Αγγέλων μέσα σε νεφέλες. Πριν από το χορό έχει την επιγραφή «ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ Ο ΔΗΜΟΣ» (αριστερά) «ΚΑΤΕΠΛΑΓΗ ΟΡΩΝ ΣΕ» (δεξιά²²). Δίπλα από τους χορούς των αγγέλων μέσα σε κύκλο δίνονται τα δυο στοιχεία του ηλιακού συστήματος ο ήλιος και η σελήνη με τον ήλιο να έχει χάσει το φως και τη λάμψη και να έχει πάρει περίλυπη μορφή²³.

Στις τέσσερις γωνίες του ιερού αμφίου εικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές και τα αποκαλυπτικά σύμβολα αυτών μέσα σε όμοια σχηματοποιημένα μετάλλια μετά σχετικής διακόσμησης περιμετρικά κατά την εξής σειρά: Πάνω αριστερά: ο ΙΩ (= ΙΩΑΝΝΗΣ) με τον αετό, άνω δεξιά: ο ΜΤΘ (ΜΑΤΘΑΙΟΣ) με τον άγγελο, κάτω αριστερά: ο ΜΡΚ (= ΜΑΡΚΟΣ) με το λιοντάρι και κάτω δεξιά: ο ΑΚ (= ΛΟΥΚΑΣ) με τον ταύρο²⁴.

Αριστερά του Επιταφίου Θρήνου και μεταξύ των Ευαγγελιστών Ιωάννου του Θεολόγου και Μάρκου εικονίζεται η γνωστή εικόνα της Αναστάσεως του Κυρίου με τον Κύριο να υψώνεται πάνω από τον τάφο με το δεξί χέρι Του υψωμένο και στο άλλο να κρατά τον Σταυρό ενδεδυμένος με ιμάτιο και να διακρίνονται στα χέρια και τα πόδια Του τα σημάδια από τα καρφιά και με τους στρατιώτες να τρομάζουν. Φέρει και αυτή η εικόνα με τη σειρά της την επιγραφή «Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ». Δεξιά και μεταξύ των Ευαγγελιστών Ματθαίου και Λουκά βρίσκεται η σκηνή που προσπαθούν να κατεβάσουν τον Χριστό από τον Σταυρό και φέρει την επιγραφή: «Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΩΣΙΣ».

Στο κάτω μέρος του Επιταφίου, στο μέσον εικονίζονται τα τείχη που εμπειρικλείουν την Αγία Πόλη της Ιερουσαλήμ με τα Πανάγια προσκυνήματα. Αριστερά και δεξιά αυτής εικονίζονται τα σύμβολα του Πάθους και του μαρτυρίου.

Πιο συγκεκριμένα στο αριστερό μέρος βρίσκεται ένας κίονας στον οποίο στέκεται ένας πετεινός. Πρόκειται για τον πετεινό που αναφώνησε μετά την τρίτη άρνηση του Πέτρου ότι: «οὐκ οἶδεν τόν Κύριον»²⁵. Το ποτήριον που παραπέμπει στα λόγια του Κυρίου στο κήπο της Γεσθημανή: «Πάτερ μου,

22. Από τα «Εὐλογητάρια» του Εσπερινού της Μεγάλης Παρασκευής.

23. Μαρκ. 13.25 , Λουκ. 23, 44-45.

24. Περί των συμβόλων των Ευαγγελιστών βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *ό.π.*, σελ. 657, σημ. 16, όπου και η σχετική βιβλιογραφία επί του θέματος.

25. Ματθ. 26.33-35 69-75, Μαρκ. 14, 29-31 66-72, Λουκ. 22, 33-34 54-62, Ιω. 18, 15-27.

Ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο του μητροπολίτη Ιερώνυμου Βλαχάκη

εἰ δυνατόν ἐστίν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τό ποτήριον τοῦτο...»²⁶. Το σχοινί με το οποίο οι αρχιερείς και οι πρεσβύτεροι του λαού: «δήσαντες αὐτόν ἀπήγαγον καί παρέδωκαν αὐτόν Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι.»²⁷. Το φραγγέλιο με το οποίο ο Πιλάτος: «τόν Ἰησοῦν φραγγελώσας παρέδωκεν ἵνα σταυρωθῆ»²⁸. Το χερνιβόξεστον (λεκάνη μαζί με δοχείο νερού) σε ανάμνηση του γεγονότος με τον Πιλάτο, όπου: «λαβὼν ὕδωρ ἀπενίψατο τὰς χεῖρας...»²⁹. Πάνω στον κίονα βρίσκεται ένα χέρι που ανήκει σ' εκείνον που χτύπησε τον Χριστό μπροστά στον αρχιερέα³⁰.

Τέλος, στο αριστερό μέρος βρίσκονται το ξίφος, το σφυρί σε ανάμνηση των καρφιών που έθεσαν στα χέρια και στα πόδια του Κυρίου και το φανάρι που μας υπενθυμίζει τον ολονύκτιο βασανισμό του Χριστού.

Στο δεξιό μέρος απεικονίζονται ο άρραφος χιτών του Κυρίου³¹ στο έδαφος, τα όργανα του κλήρου, δηλαδή οι κύβοι τρεις στον αριθμό πάλι στο έδαφος σύμφωνα με τη Γραφή που αναφέρει: «... ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου ἔβαλον κλῆρον»³². Η τανάλια που χρησιμοποιήθηκε στην αποκαθίλωση και την βλέπουμε στη σχετική παράσταση που έχουμε στο αντιμήνσιο αυτό, το καλάθι με τα σκαπτικά εργαλεία, την αξίνη κ.α. για να ανοιχτεί η οπή στον Γολγοθά για να μπει ο σταυρός. Και τέλος τα επιστραφέντα υπό του Ιούδα τριάκοντα αργύρια, που αναφέρει η Γραφή, ο οποίος «ρίψας ταῦτα εἰς τὸν ναόν ἀνεχώρησεν, καὶ ἀπελθὼν ἀπήγγατο»³³.

Γύρω από το ιερό άμφιο και εντός πλαισίου ξεκινώντας από το αριστερό μέρος αυτού αναγράφεται με μεγαλογράμματη επιγραφή:

Αριστερά: ΘΥΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ ΘΕΙΟΝ,

Πάνω: ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΤΕΛΕΙΣΘΑΙ

Δεξιά: ΤΑΣ ΘΕΙΑΣ ΙΕΡΟΥΡΓΙΑΣ

Κάτω: ΧΑΛΚΟΧΑΡΑΧΘΕΝ ΕΝ ΛΙΒΟΡΝΩ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑ-
ΤΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜ ΒΑΛΑΜΟΝΤΕ ΕΝ ΕΤΕΙ 1837.

Ακριβώς από κάτω αναγράφεται με κεφαλαία έντυπα γράμματα: ΚΑΘΙΕ-
ΡΩΘΕΝ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ και ακολουθεί στο μέσο δια χειρός του

26. Ματθ. 26, 36-46, Μαρκ. 14, 32-42, Λουκ. 22, 39-46.

27. Ματθ. 27,2 , Μαρκ 15,1.

28. Ματθ. 27,26 , Μαρκ. 15,15 , Ιω. 19,1.

29. Ματθ. 27,24.

30. Ιω. 18,22-23.

31. Ιω. 19:23-24 «...ἦν δὲ ὁ χιτὼν ἄρραφος, ἐκ τῶν ἄνωθεν ὕφαντος δι' ὅλου. εἶπαν οὖν πρὸς ἀλλήλους· μὴ σχίσωμεν αὐτόν, ἀλλὰ λάχωμεν περὶ αὐτοῦ τίνος ἔσται ἵνα ἡ γραφὴ πληρωθῆ [ἡ λέγουσα]· διμερίσαντο τὰ ἱμάτιά μου ἑαυτοῖς καὶ ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου ἔβαλον κλῆρον...».

32. Ιω. 19,23-24, Ματθ. 27,36, Ψάλμ. 22,19.

33. Ματθ. 26,14-16· 27, 3-10 , Μαρκ. 14, 10-11, Λουκ. 22, 3-6.

Γεώργιος Ιω. Στούκης

καθιερώσαντος το Αντιμήνσιο Μητροπολίτου Ιερωνύμου το εξής: «*Επισκόπου Θηβών κ' Λεβαδείας ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ*(έντυπη μορφή) *Ίερωνύμου*» και ακριβώς από κάτω αναγράφεται τα χρονολογικά στοιχεία που παραθέτουμε: *Σ. Έτος α λς! (1906) Μηνί Μαΐω .κη ἰνδικτιῶνος δ'.*

Στο αριστερό μέρος έξω από το πλαίσιο αναγράφονται εντύπως με μεγαλογράμματη γραφή τα εξής: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ «Ο ΦΟΙΝΙΞ.» ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ'ΩΡΓΙΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ και στο δεξιό μέρος πάλι με τον ίδιο τύπο γραφής τα κάτωθι: ΑΝΤΕΓΡΑΦΗ ΕΝ ΤΩ ΛΙΘ. Β. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ. ΑΘΗΝΗΣΙ .

Τέλος, τις τέσσερις γωνίες του πλαισίου κοσμούν σχηματοποιημένα διακοσμητικά στοιχεία.

Δ. Σκοπός της παρούσας μελέτης

Σύνδεσή της με τον κλάδο της Θρησκευτικής Λαογραφίας

Ο σκοπός της εργασίας αυτής είναι διττός: από τη μια να παρουσιάσει ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο των αρχών του 19ου αιώνα συμβάλλοντας στην ανάδειξη της τοπικής εκκλησιαστικής ιστορίας και από την άλλη να καταδείξει ότι τα αντιμήνια παλαιότερων εποχών είναι μοναδικά έργα λαϊκής τέχνης και ευσέβειας, διότι η δημιουργία τους απαιτούσε έμπνευση, μεράκι, καλλιτεχνικό αισθητήριο και ήταν αποτέλεσμα επίπονης εργασίας, ενώ σήμερα με τη μοντέρνα τέχνη της φωτοσύνθεσης (μέθοδος Offset) χρειάζονται μόνο λίγα δευτερόλεπτα με αποτέλεσμα πολλές φορές η εκκλησιαστική θρησκευτική τέχνη να αγγίζει το «κιτς»³⁴, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μ. Γ. Βαρβούνης.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως κάθε μορφή εκκλησιαστικής τέχνης έχει συλλογικό και κοινωνικό χαρακτήρα, διότι επιδιώκει να εισάγει τον πιστό στην κοινωνία της λατρευτικής σύναξης. Έτσι, από τη στιγμή που τίθεται σε λατρευτική χρήση μέσα στους ναούς και έρχεται σε άμεση επαφή με το λαό και με όσους λειτουργικά την χρησιμοποιούν, είναι τέχνη κατ' εξοχήν λαϊκή γι' αυτό μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και από την επιστήμη της Θρησκευτικής Λαογραφίας, η οποία μελετά την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του λαού μας³⁵.

34. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, « Το «κιτς» στη σύγχρονη ελληνική εκκλησιαστική και λαϊκή θρησκευτική τέχνη», *Θεολογία* 83: 1 (2012), σελ. 247-266.

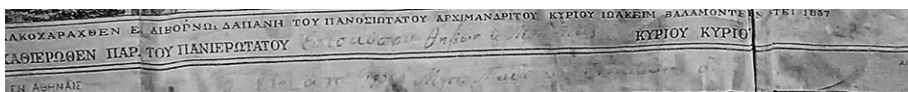
35. Περί του θέματος αυτού βλ. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - ΝΑΝΤΙΑ ΜΑΧΑ ΜΠΙΖΟΥΜΗ, «Συνέχειες και ασυνέχειες στην ελληνική παράδοση των ιερατικών αμφίων (19ος-20ος αι.)» στο βιβλίο τους *Τέχνη του Λόγου και Ένδυμα, Μελετήματα για την ελληνική λαϊκή τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2019: Κ.&Μ. Αντ. Σταμούλη, σελ. 45-61, Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, «Το «κιτς» στη σύγχρονη ελληνική εκκλησιαστική και λαϊκή θρησκευτική τέχνη», *ό.π.*, σελ. 247-266.

Ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο του μητροπολίτη Ιερώνυμου Βλαχάκη

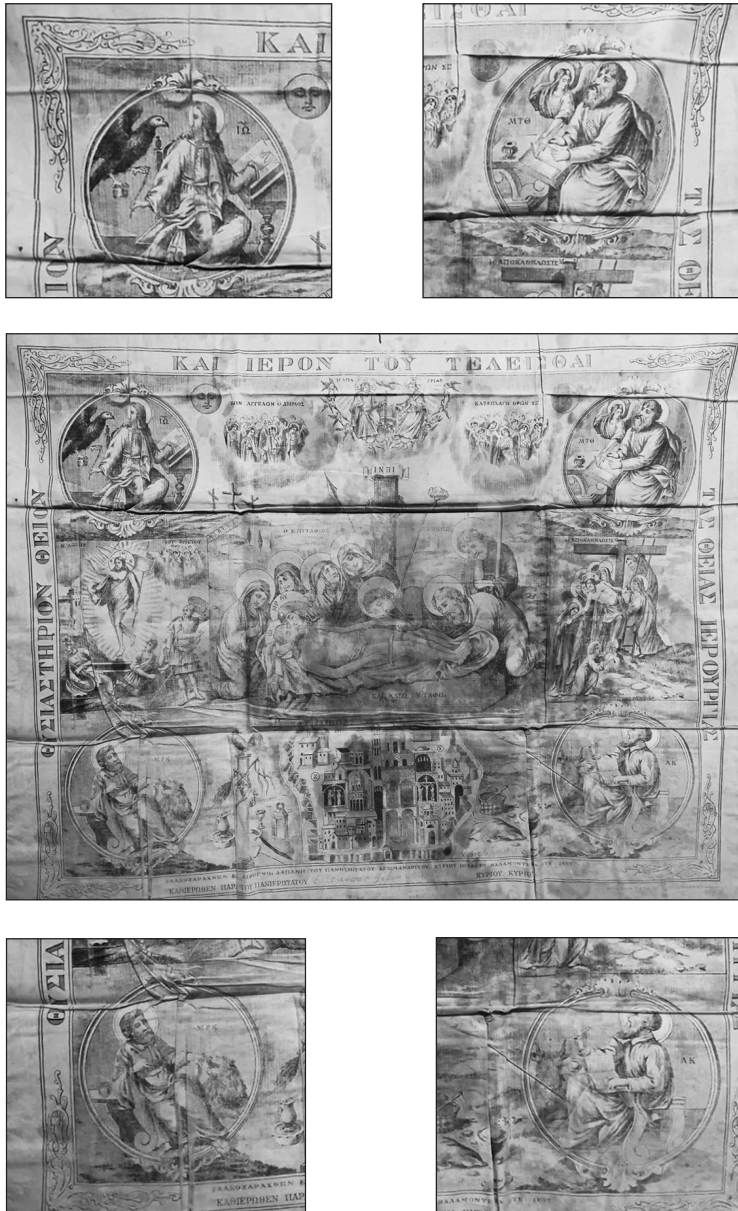
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1: Το καθαγιασθέν αντιμήνσιο υπό του Επισκόπου Θηβών & Λεβαδείας Ιερωνύμου Α' (Βλαχάκη).

Εικόνα 2: Το σημείο του αντιμηνσίου που φέρει την υπογραφή του Επισκόπου Ιερωνύμου και τα στοιχεία της χρονολογίας που καθιερώθηκε.

Εικόνα 3: Τα θέματα των παραστάσεων του αντιμνησίου.

Εικόνα 5: Ο Επιτάφιος Θρήνος, το κεντρικό θέμα του αντιμηνσίου.

*Εικόνα 6. Επίσκοπος Θηβών & Λεβαδείας
Ιερώνυμος Α΄ Βλαχάκης (1901-1909).*

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Τὸ παράδειγμα τῆς Θράκης¹

Εἰσαγωγή

Τὰ Ἐκκλησιαστικά Μουσεία ποὺ λειτουργοῦν καὶ συντηροῦνται ἀπὸ τὶς Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦν μιὰ ἀκόμη σαφὴ ἔκφραση τῆς μέριμνας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προαγωγή καὶ τὴ διαφύλαξη τῶν πολιτιστικῶν ἐκείνων στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν ὀρθόδοξη παράδοση, τὴ λειτουργικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ. Τὰ ἀντικείμενα ποὺ φυλάσσονται καὶ ἐκτίθενται στὰ μουσεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἔκφραση τῆς πίστεως τῶν Ὀρθόδοξων χριστιανῶν, εἶναι λατρευτικὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποτελοῦν καὶ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ, εἶναι ἔργα τέχνης. Ἐπιπλέον, τὰ ἐκθέματα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῶν Μητροπόλεων ἀναδεικνύουν καὶ προβάλλουν τὴ ζωντανὴ σχέση καὶ τὸν σεβασμὸ τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας στὶς κάθε εἴδους πολιτιστικὲς ἐκφράσεις τῆς ὀρθόδοξης πίστεως.

Παράλληλα, τὰ μουσεῖα αὐτὰ ἀναδεικνύονται σὲ κέντρα διατήρησης τῆς πολιτιστικῆς παράδοσης καὶ τῆς ιστορικῆς μνήμης. Τὰ εἰκαστικὰ τεκμήρια, οἱ φορητὲς εἰκόνες, τὰ λειτουργικὰ βιβλία, τὰ λειτουργικὰ σκευὴ καὶ τὰ ξυλόγλυπτα, ἀποκαλύπτουν ἱστορίες ἀνθρώπων, ἐνῶ μέσα ἀπὸ τὶς διαδρομὲς τῶν ἔργων τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης φανερώνονται καὶ οἱ διαδρομὲς τῶν ἀνθρώπων, ἡ πορεία τους στὴν ἱστορία, τὰ ἔχνη τῶν συνεπειῶν τῆς ἱστορίας στὴ ζωὴ καὶ στὰ ἔργα τους, τὰ παθήματά τους ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες.

Στὴν παρούσα μελέτη παρουσιάζεται τὸ παράδειγμα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων ποὺ λειτουργοῦν στὴν Ἑλληνικὴ Θράκη μὲ τὴν εὐθύνη τῶν τοπικῶν Μητροπόλεων, ξεκινώντας γεωγραφικὰ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά,

1. Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή τῆς ὁμότιλης εἰσήγησης τοῦ γράφοντος στὸ Συνέδριο μὲ τίτλο: «Ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια: Ἀπὸ τὴν λειτουργικὴ χρήση στὴν μουσειακὴ προβολή», τὸ ὁποῖο διοργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μητρόπολη Δημητριάδος καὶ Ἄλμυρου ἀπὸ τὶς 22 ἕως τὶς 23 Σεπτεμβρίου 2018. Εὐχαριστῶ τοὺς Μητροπολίτες Διδυμοτείχου, Ὁρесьιάδος καὶ Σουφλίου κ. Δαμασκηνό, Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου κ. Παντελεήμονα, Ἀλεξανδρουπόλεως κ. Ἄνθιμο καὶ Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς κ. Παντελήμονα γιὰ τὴν ἄδεια ποὺ μοῦ παραχώρησαν νὰ δημοσιεύσω εἰκόνες ἀπὸ τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μουσεία τῆς ἐπαρχίας τους.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Ξάνθης και Περιθεωρίου, Μαρωνείας και Κομοτηνής, Αλεξανδρουπόλεως, καθώς και Διδυμοτείχου, Όρεστιάδος και Σουφλίου.

α. Το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο

Στη συγκέντρωση και τελικά στη διάσωση των εκκλησιαστικών κειμηλίων στην Ελλάδα σημαντικό ρόλο έπαιξε, όπως άλλωστε είναι αυτονόητο, η Έκκλησία της Ελλάδος ως ο θεματοφύλακας της εκκλησιαστικής παράδοσης και ουσιαστικά ο κάτοχος των λατρευτικών αυτών αντικειμένων. Στη διαμόρφωση της στάσης αυτής της Έκκλησίας της Ελλάδος απέναντι στα εκκλησιαστικά κειμήλια επέδρασαν τόσο οι ιστορικές συγκυρίες όσο και οι ιδεολογικές αναζητήσεις της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου του Μεσοπολέμου.

Οι άπαρχές της ίδρυσης των Εκκλησιαστικών Μουσείων στην Ελλάδα εντάσσονται σ' αυτό το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο και φανερώνουν τη μέριμνα της Έκκλησίας της Ελλάδος για τη διάσωση και την προσπάθεια για ασφαλή φύλαξη των εκκλησιαστικών αντικειμένων σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική κοινωνία βίωνε τις συνέπειες της μεγάλης έκτασης Μικρασιατικής Καταστροφής (1922).

Την περίοδο του Μεσοπολέμου επανεκτιμάται και αξιολογείται η παράδοση, καθώς την ίδια στιγμή οι καλλιτέχνες και οι διανοούμενοι αναζητούν την «έλληνικότητα» στην αρχαιότητα και στο Βυζάντιο². Η αναζήτηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την ανακάλυψη του βυζαντινού πολιτισμού και

2. Στην αναζήτηση της ελληνικότητας από τους διανοούμενους της λεγόμενης γενιάς του '30 (Μ. ΒΙΤΤΙ, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα: Έρμης, 1979, σσ. 195-215· Δ. ΤΖΙΟΒΑΣ, *Οι μεταμορφώσεις του έθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Όδυσσέας, 1989, σσ. 73-93· Δ. ΤΖΙΟΒΑΣ, *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα. Νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις, 2011, σσ. 286-397) σημαντική ήταν η συμβολή των κειμένων του Περιεχόμενου του Περικλή Γιαννόπουλου, ιδιαίτερα του κειμένου του «Ελληνική Γραμμή». Για την έκδοση βλ. ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Γραμμή*, Αθήνα: Έρμείας, 1981. Για τον Γιαννόπουλο και το έργο του αυτό βλ. Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Η "Ελληνική Γραμμή" του Περιεχόμενου του Περικλή Γιαννόπουλου, ή βυζαντινή εικαστική παράδοση και η Γενιά του '30», στον τόμο Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ -Θ. Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ελληνισμός και Βαλκάνια - ἀμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*, Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νοελλημιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019), τόμ. Γ΄, Κομοτηνή 2022, σσ. 116-129. Για την επίδραση του ιδεολογήματος της «έλληνικότητας» στην τέχνη του μεσοπολέμου βλ. Ε. ΒΑΚΑΛΟ, *Ο μύθος της Ελληνικότητας*, στό: *Η φυσιογνωμία της μεταπολεμικής τέχνης στην Ελλάδα*, τόμ. 3, Αθήνα: Κέδρος, 1983· Α. ΚΑΤΙΑΝΣ, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993, σσ. 38-44. Πρβλ. και την αναφορά του Ε.Δ. ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΥ, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του ξθνους», στον τόμο Ε.Δ. ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ - Ν. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ (έπιμ.), *Η ιστορία της τέχνης στην Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2003, σσ. 419-475.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

κυρίως της βυζαντινής εικαστικής παράδοσης και συνδέεται με την προγενέστερη βέβαια ίδρυση έδρας βυζαντινής ιστορίας και αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο τών Αθηνών³.

Η προσπάθεια αρχικά της καταγραφής και στη συνέχεια της συλλογής και φύλαξης τών εκκλησιαστικών κειμηλίων σε συγκεκριμένο χώρο πού άνηκε στην εκκλησία άντανανκλά σαφώς την περιρέουσα ατμόσφαιρα πού έπικρατούσε την περίοδο του Μεσοπολέμου σχετικά με την αξία τών βυζαντινών μνημείων και του βυζαντινού πολιτισμού γενικότερα, όταν ή βυζαντινή και μεταβυζαντινή εκκλησιαστική τέχνη αρχίζει να επανεκτιμάται από τους έπιστήμονες και τους διανοουμένους⁴.

Την εποχή αυτή, την περίοδο του Μεσοπολέμου, αρχίζουν να συγκροτούνται συλλογές βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης σε μουσεια της Εύρώπης και της Άμερικης, καθώς και ιδιωτικές συλλογές φορητών εικόνων και άλλων λατρευτικών άντικειμένων από έπιφανείς έπιχειρηματίες και φιλότεχνους⁵. Παράλληλα, τó ένδιαφέρον της Έκκλησίας της Ελλάδος για τά εκκλησιαστικά κειμήλια έντείνεται μετά την ίδρυση του Χριστιανικού και Βυζαντινού Μουσείου τών Αθηνών με πρώτο διευθυντή του τόν καθηγητή Άδαμάντιο Άδαμαντίου και τόν διάδοχό του, από τó 1923, τόν Γεώργιο Σωτηρίου (1881-1965)⁶.

3. Για τó θέμα αυτό βλ. Τ. Κιοτσοπουλου, «Οί βυζαντινές σπουδές στην Ελλάδα (1850-1940)», στόν τόμο Ό. ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ – Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (έπιμ.), *Από τή Χριστιανική Συλλογή στό Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Αθήνα: 2006, σσ. 25-36, και Ό. ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ, «... Πρός δόξαν τής τε Έκκλησίας και τής Πατρίδος». Τό Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ό Γεώργιος Λαμπάκης», στόν τόμο Ό. ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ – Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (έπιμ.), *Από τή Χριστιανική Συλλογή στό Βυζαντινό Μουσείο... ό.π.,* σσ. 37-52.

4. Σχετικά με τó ζήτημα αυτό βλ. Ί. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ (έπιμ.), *Βυζάντιο και νεώτερη τέχνη. Η πρόσληψη της βυζαντινής τέχνης στην έλληνική ζωγραφική του α΄ μισού του 20ου αιώνα*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2009· Ε.-Α. ΧΛΕΠΑ, *Τά βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ίδεολογία και πρακτική τών άποκαταστάσεων. 1833-1939*, Αθήνα: Καπόν, 2011· Ν. ΖΙΑΣ, *Photis Kontoglou, painter*, Αθήνα: Έμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1993· Χρ. Φ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ (έπιμ.), *Φώτης Κόντογλου. Από τόν «λόγο» στην «έκφραση»*, με ζωγραφίες και με πλουμίδια άπ' τó χέρι του συγγραφέα, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2015. Προβλ. έπίσης J. KODER, «Ο Michel Butor και τó Βυζάντιο. Ο βυζαντινός πολιτισμός στη σύγχρονη ευρωπαϊκή λογοτεχνία», *Παλίμψηστον*, τόμ. 16 (1996), σσ. 75-94, και V.L. STANKOVIC, «Putting Byzantium back on the Map», *Modern Greek Studies Yearbook*, τόμ. 32/33 (2016-2017), σσ. 399-405. Πρόσθεσε ακόμη και τή μελέτη Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Βυζαντινή και μοντέρνα τέχνη. Συγκλίσεις και άποκλίσεις», στόν τόμο Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ – Έ. ΝΑΞΙΔΟΥ – Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΙΟΠΟΥΛΟΣ (έπιμ.), *Άνδρι κόσμος. Τιμητικός τόμος στόν Καθηγητή Κωνσταντίνο Κ. Χατζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 2019: Κ.&Μ. Σταμούλης, σσ. 647-683.

5. Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Βυζαντινή και μοντέρνα τέχνη... ό.π.,* σσ. 647-683.

6. Ο Γεώργιος Άγγ. Σωτηρίου είχε έκλεγεί τó 1924 καθηγητής της έδρας της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Παλαιογραφίας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ένώ δύο χρόνια άργότερα, τó 1926, εκλέχτηκε μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Για τόν Γ. Σωτηρίου ένδεικτικά βλ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, «Γεώργιος Άγγ. Σωτηρίου», στό: *Έπισημονική Έπετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 14 (1958-1960), Τιμητικό άφιέρωμα εις Γεώργιον Άγγ. Σωτηρίου (1963), σσ. ε΄-ξβ΄, και Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ,

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Με την νέα αυτή αντίληψη και στάση απέναντι στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη αρχίζουν να εγείρονται στην Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ζητήματα προστασίας και φύλαξης τῶν λατρευτικῶν αντικειμένων ἀπὸ κλοπές και φθορές. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δέχεται προφανῶς πιέσεις ἀπὸ τὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας και τῆς φθορᾶς ἀπὸ τὴ μακροχρόνια λατρευτικὴ χρῆση τῶν ιδιαίτερης καλλιτεχνικῆς ἀξίας ἐκκλησιαστικῶν αντικειμένων.

Τὰ προβλήματα γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἦταν κατὰ βάση νομικά. Πρῶτον, ὑπῆρχε τὸ πρόβλημα κυριότητας τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὸ ἰσχύον τότε νομικὸ πλαίσιο — τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Νόμου 5351/1932 — ὅλα τὰ ἀρχαῖα κινητὰ και ἀκίνητα ποὺ βρίσκονται στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦσαν κρατικὴ ἰδιοκτησία και συνεπῶς ἡ φροντίδα τῆς ἀναζήτησης και τῆς διάσωσής τους ἀνήκει στὸ Κράτος. Ἐπιπρόσθετα, στὸ ἄρθρο 4 τοῦ ἴδιου νόμου γίνεται ἀναφορά στὴ λειτουργία σκευοφυλακείων στὶς μονές, στὰ ὁποῖα θὰ φυλάσσονται τὰ ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν λατρευτικὴ πράξη τῆς ἐκκλησίας. Ὡστόσο, στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναφέρεται ὅτι γιὰ τὴν καλύτερη και ἀσφαλέστερη φύλαξή τους, καθὼς και γιὰ τὴ συντήρησή τους ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Παιδείας ἐπιτροπή, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν οἰκεῖο Μητροπολίτη, μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου και ἄλλους εἰδικούς γιὰ νὰ γνωματεύσει περὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν αντικειμένων. Ὁ Νόμος ὀρίζει ὅτι στὴ συνέχεια τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα θὰ πρέπει νὰ παραδωθοῦν γιὰ φύλαξη και συντήρηση στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἢ στὰ τοπικὰ Μουσεῖα, χωρὶς βέβαια οἱ μονές νὰ χάνουν τὴν κυριότητα ἐπ' αὐτῶν.

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὁ κίνδυνος ἀπώλειας τῆς κυριότητας τῶν κειμηλίων ἀλλὰ και νὰ ἀκολουθήσει τὸν Νόμο, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐξέδωσε σειρὰ ἐγκυκλίων μὲ τὶς ὁποῖες συστήνεται στοὺς κατὰ τόπους Μητροπολίτες ἢ προστασία και ἡ φύλαξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων⁷. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μερίμνησε ἀρχικὰ γιὰ τὴν καταγραφή τῶν κειμηλίων τῶν μονῶν και στὴ συνέχεια γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν αντικειμένων ποὺ ὑπῆρχαν τότε διάσπαρτα σὲ μονές, σὲ ἐνοριακοὺς ναοὺς ἢ και σὲ ἐξωκλήσια — συχνὰ σὲ ἀπομακρυσμένες και ἐρημικὲς περιοχὲς — και τὰ ὁποῖα ἦταν ἐκτεθημένα σὲ παντοειδεῖς κινδύνους, μὲ σκοπὸ νὰ τὰ προστατεύσει ἀπὸ τὶς φυσικὲς καταστροφὲς και ἀπὸ τὶς κλοπές⁸.

«Γεώργιος Σωτηρίου: Ὑπὲρ Ἔθνους, Θρησκείας και Ἐπιστήμης», στὸν τόμο Ὁ ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ - Α. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Συλλογὴ στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο...* ὅ.π., σσ. 64-76. Βλ. και «Βιβλιογραφία Γεωργίου Σωτηρίου», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. 4 (1964-1965), σσ. ια'-κδ'.

7. Εὐχαριστῶ τὸν πρωτοπρεσβύτερο π. Ἡλία Δροσινὸ, Προϊστάμενο τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, και τὸν κ. Γεώργιο Τσοῦτσο, Ὑπεύθυνο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ συγκέντρωση τῶν Ἐγκυκλίων.

8. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχαιοκαπηλίας ἐπικαλέστηκε ὁ τότε Μητροπολίτης Τρίκκης Διοῦσιος στὴν Ἐγκύκλιο, μὲ ἡμερομηνία 27 Αὐγούστου 1964, ποὺ ἀπέστειλε στοὺς ἱερεῖς τῆς

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Έτσι, μετά από παράπονα που εκφράστηκαν από «φιλόχρηστους και επιστήμονες», σχετικά με προβλήματα που εμφανίστηκαν στη φύλαξη και ασφάλιση των κειμηλίων από υπεξαίρεσεις, όπως αναφέρεται στην Έγκυκλιο που εκδόθηκε στις 4 Ιουνίου 1929 στα χρόνια του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου Παπαδοπούλου (1923-1938), συστήνεται στα ήγουμενοσυμβούλια των μονών, πρώτον να οργανώσουν στα μοναστήρια ιδιαίτερα και κυρίως ασφαλή σκευοφυλάκια, σύμφωνα με τον Αρχαιολογικό Νόμο του 1932, καθώς και να τοποθετήσουν στον χώρο αυτό με ιδιαίτερη τάξη όλα τα ιερά κειμήλια — ιερά σκεύη, ιερά άμφια, βιβλία κ.ά. — που έχουν στην κατοχή τους. Δεύτερον, συστήνεται ή καταγραφή όλων των αντικειμένων σε ιδιαίτερο κώδικα της μονής.

Αργότερα, μετά από την καταστροφική πυρκαγιά που εκδηλώθηκε στη Μονή του Μεγάλου Σπηλαιού, κατά την οποία κάηκαν, εκτός των άλλων, και τα κειμήλια της μονής, ή Ίερά Σύνοδος εξέδωσε Έγκυκλιο με ημερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1934 με την οποία παρακαλοῦνται τα ήγουμενοσυμβούλια των μονών να ορίσουν έναν μοναχό ως Σκευοφύλακα, ο οποίος θα είναι υπεύθυνος για τη συλλογή, την καταγραφή και φύλαξη των κειμηλίων.

Σε μεταγενέστερη και ιδιαίτερα διαφωτιστική Έγκυκλιό της, με ημερομηνία 21 Φεβρουαρίου 1935, ή Ίερά Σύνοδος επανέρχεται στο θέμα της καταγραφής των κειμηλίων των Ίερων Ναών. Φαίνεται ότι Διευθυντές των Αρχαιολογικών Μουσείων ζήτησαν από την Πολιτεία την απόσπαση ορισμένων ιδιαίτερης αρχαιολογικής και καλλιτεχνικής αξίας εικόνων που βρισκόνταν σε ναούς και την ένταξή τους στα εκθέματα των Μουσείων τους. Η Ίερά Σύνοδος, απευθυνόμενη στους Ίεράρχες της Έκκλησίας της Ελλάδος, εξέφρασε την αντίθεσή της στο έγγραφο αυτό και έφιστά την προσοχή τους στο γεγονός ότι το 4ο άρθρο του Αρχαιολογικού Νόμου 5351/1932 στο οποίο γίνεται λόγος «περί αρχαίων κειμηλίων και δη χειρογράφων, φυλασσόμενων εν ταίς Ίεραῖς Μοναῖς και της ανάγκης καλλιτέρας προφυλάξεως και συντηρήσεως αὐτῶν», δὲν ἔχει πλέον εφαρμογή και ὡς ἐκ τούτου ή Ίερά Σύνοδος ὑποστηρίζει ὅτι ή ἐνέργεια ὀρισμένων Διευθυντῶν Μουσείων δὲν εὐσταθεῖ⁹. Ἐπιπλέον, ή Ίερά Σύνοδος ἐπισημαίνει ὅτι ή «ἀπόσπασις ἐκ τῶν Ίερῶν Ναῶν, Ίερῶν εἰκόνων χρησιμοποιοῦμένων εἰς δημοσίαν λατρείαν, προσκρούει εἰς τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν

ἐπαρχίας του και δημοσιεύτηκε στὸν πρόλογό του στὸν σχετικὸ κατάλογο κειμηλίων που ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Μητρόπολη. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου τῆς Ἐγκυκλίου εἶναι τὸ ἐξῆς: *Φέροντες εἰς γνῶσιν ὑμῶν, παρακαλοῦμεν και προτρεπούμεθα ὑμᾶς πατρικῶς, ὅπως, ἐὰν τυχὸν ἔχητε εἰς τι ἐξωκκλήσιον ἢ εἰς τὸν ἱερόν ὑμῶν ναὸν εἰκόνα τινὰ ἀρχαίαν, ἐκτὸς τοῦ Τέμπλου τοποθετημένην και ὑποκειμένην εἰς τὸν κίνδυνον τῆς διαρπαγῆς ἢ ἀντικαταστάσεως δι' ἄλλης – κάμουν και τοῦτο οἱ ἀρχαιοκάπηλοι – τὴν παραδώσητε πρὸς φύλαξιν διὰ Πρωτοκόλλου εἰς τὴν Ίεράν ἡμῶν Μητρόπολιν.* Βλ. Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗ-ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Εἰκόνες και Κειμήλια*, Ἀθῆναι: Ίερά Μητρόπολις Τρίκκης και Σταγῶν, 1969, σ. 6.

9. Στὸ κείμενο τῆς Ἐγκυκλίου δὲν διεκρινίζεται ἀπὸ τὸν Αρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο και τοὺς Συνοδικοὺς Ἀρχιερεῖς, οἱ ὅποιοι ὑπογράφουν τὸ ἔγγραφο, που στηρίζεται ή ἀποψή τους αὐτή. Τὸ θέμα αὐτὸ χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση.

και τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ» και ὅτι ἐπίσης ἡ ἀπόσπαση τῶν κειμηλίων ἀπὸ τὸν φυσικὸ τους χῶρο, τὸν ναό, δὲν συμβαίνει «εἰς οὐδὲν μέρος τοῦ κόσμου». Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὰ μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου παρακαλοῦν τοὺς Ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόσπαση τῶν κειμηλίων ἀπὸ τοὺς ναοὺς και τὶς μονές, παρὰ μόνο ἐὰν πρόκειται γιὰ φθαρμένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἔχουν ἀρχαιολογικὴ ἀξία¹⁰.

Ἡ Σύνοδος ἐπανῆλθε στὸ ζήτημα τῆς «ἀπόσπασης» τῶν κειμηλίων ἀπὸ τοὺς ναοὺς και τὶς μονές ὅταν, με ἀφορμὴ τὴν κατάσχεση «ἐν Κερκύρα βαλίτσης περιεχοῦσης χριστιανικὰ κειμήλια», τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας και Θρησκευμάτων ἀπέστειλε ἔγγραφο με τὸ ὁποῖο πρότεινε τὴν ἀσφάλιση και μεταφορὰ τῶν κειμηλίων στὰ Μουσεία. Στὸ συνοδικὸ αὐτὸ ἔγγραφο, με ἡμερομηνία 2 Ἰουλίου 1935, ζητεῖται ἀπὸ τοὺς Ἱεράρχες ἡ περιφρούρηση και ἡ ἐξασφάλιση τῶν ἱερῶν κειμηλίων και τοὺς καθιστοῦσε ὑπεύθυνους γιὰ «πᾶσαν τυχὸν βλάβην ἢ ἀπώλειαν ἱεροῦ τινος κειμηλίου».

Φαίνεται ὅτι οἱ ἐγκύκλιοι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου δὲν ἔτυχαν τῆς προσοχῆς τῶν κατὰ τόπους Ἱεραρχῶν και γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Σύνοδος ἐξέδωσε και πάλι Ἐγκύκλιο, με ἡμερομηνία 27 Ἰανουαρίου 1937, με τὴν ὁποῖα συστήνεται στοὺς Ἱεράρχες, ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν κειμηλίων δὲν εἶναι γνωστός, νὰ διατάξουν τὰ Ἡγουμενοσυμβούλια τῶν μονῶν τῆς ἐπαρχίας τους νὰ καταγράψουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα, νὰ καταρτίσουν κατάλογο και στὴ συνέχεια νὰ ἀποστείλουν ἀκριβῆς ἀντίγραφο του στὴ Μητρόπολη και στὴν Ἱερὰ Σύνοδο.

Ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν προστασία και φύλαξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων ἄρχισε νὰ ἀποδίδει τοὺς πρώτους καρποὺς στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50, στὰ χρόνια τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Θεοκλήτου Παναγιωτόπουλου (1957-1962), τοῦ ἀπὸ Πατρῶν (1944-1957). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοση τῆς σχετικῆς περὶ τῶν ἱερῶν κειμηλίων τῶν ἱερῶν Μονῶν και τῶν Ναῶν Ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἶχαν προηγηθεῖ καταγγελίες «περὶ ἀπωλείας κειμηλίων ἀνεκτιμῆτου ἀξίας και ἱστορικῆς σπουδαιότητος» ἀπὸ μονές και ναοὺς και ἔτσι ἡ Σύνοδος με τὸ ἔγγραφο της αὐτό, με ἡμερομηνία 28 Μαΐου 1959, κατέστησε τοὺς Ἱεράρχες ὑπεύθυνους γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων στὴν ἔδρα τῆς Μητρόπολός τους, ἐνῶ ταυτόχρονα με τὸν τρόπο αὐτὸ προσπαθοῦσαν νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀνησυχία και πολλὲς φορὲς τὶς διαμαρτυρίες τῶν πιστῶν¹¹. Με τὴν Ἐγκύκλιο αὐτὴ οἱ Συνοδικοὶ Ἱεράρχες

10. Ἡ τελευταία προτροπὴ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ μιὰ παλαιὰ πρακτικὴ στὴ ζωὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀναφορικὰ με τὴν τύχη τῶν παλαιῶν και κυρίως φθαρμένων εἰκόνων.

11. Ἡ Ἐγκύκλιος αὐτὴ ἔχει ἀριθμ. Πρωτ. 1057/526/28.05.1959. Διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ σχετικὴ Ἐγκύκλιο, με ἡμερομηνία 27 Αὐγούστου 1964, ποὺ ἐστάλη ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Τρίκκης και Σταγῶν Διονύσιο πρὸς τοὺς ἱερεῖς τῆς Ἐπαρχίας του: *Αἱ παραδιδόμεναι εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Μουσεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως δὲν ἀποξενοῦνται τῶν Ἱερῶν Ναῶν εἰς οὐς ἀνήκουν. Ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποτελοῦν κτῆμα αὐτῶν και φυλάσσονται ἐν τῷ Μουσείῳ διὰ λογαριασμὸν τῶν Ἱερῶν Ναῶν. Ἀπόδειξις*

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

έφιστοῦσαν τὴν προσοχὴ τῶν Μητροπολιτῶν τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας ὅτι σὲ ἀντίθετη περίπτωσι, ἐὰν δηλαδὴ ἀμελήσουν, θὰ προκαλοῦσαν τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴν προστασία τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμηλίων.

Τέσσερα χρόνια μετὰ, στίς 24 Ἰανουαρίου 1961, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀποστέλλει νέα Ἐγκύκλιο¹² στὴν ὁποία προτρέπει τοὺς Μητροπολίτες νὰ συνεργάζονται μὲ τὶς κρατικὲς ἀρχὲς — Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων, Δικαστικοὺς καὶ Ἀστυνομικοὺς — σὲ περιπτώσεις ἀρχαιοκαπηλίας. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ ἔγγραφο τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα ἀναφέρονται, ὄχι πλέον ἀπλὰ ὡς «κειμήλια», ἀλλὰ κατονομάζονται καὶ διαχωρίζονται σὲ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ ἔργα τέχνης, «ἤτοι ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς, ζωγραφικῆς καὶ μικροτεχνίας», προφανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν συνδρομὴ τῶν ἀρχαιολόγων.

Τὸ ζήτημα δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε διευθετηθεῖ καὶ ἔτσι στὰ χρόνια τῶν Ἀρχιεπισκόπων Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου (1967-1973) καὶ Σεραφεῖμ (1974-1998) ἐξαπολύθηκαν Ἐγκύκλιοι¹³ μὲ τὶς ὁποῖες ζητεῖται ἀπὸ τοὺς Μητροπολίτες ἡ ἀπογραφή-καταγραφή τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων ποὺ ὑπάρχουν στίς Ἐπαρχίες τους γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν σὲ περίπτωσι ἔκτακτης ἀνάγκης ἢ καὶ σὲ περίπτωσι ἀρχαιοκαπηλίας.

β. Ἀναδρομὴ στὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῆς Θράκης

Τὰ ἐκθέματα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῆς Θράκης συγκεντρώθηκαν πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς ἐπιχώριους Μητροπολίτες, οἱ ὅποιοι ἀκολούθησαν τὶς μέσῳ τῶν Ἐγκυκλίων προτροπὲς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στοὺς τότε ἐκκλησιαστικοὺς καὶ πνευματικοὺς κύκλους τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὴν προστασία σὲ πρῶτο στάδιο καὶ σὲ μεταγενέστερη φάσι στὴν ἀνάδειξι τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὶς πρῶτες συλλο-

δὲ παραλαβῆς τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ φωτογραφία αὐτῶν δίδεται εἰς τοὺς ἰδιοκτῆτας ἱεροὺς Ναοὺς. [...] λαμβάνοντες καὶ φωτογραφίαν ταύτης καὶ ἔχοντες τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ ἐξακολουθῆ ἡ ἱερὰ αὐτῆ εἰκὼν ν' ἀνήκη εἰς τὸν ἱερὸν ἡμῶν Ναόν, ἂν δέ ποτε θελήσητε θὰ δύνασθε νὰ τὴν λάβητε, ἀρκεῖ νὰ ἐξεύρητε τρόπον κατασφαλίσσεως αὐτῆς. Δὲν πρέπει, φρονοῦμεν, αἱ εἰκόνες αὗται, αἵτινες διεσώθησαν διὰ τῆς ἀγρύπνου προσοχῆς καὶ τῆς εὐλαβείας τῶν προγόνων μας νὰ ὑπεξαφροῦνται ἀπὸ ἐπιτηδεῖους καὶ ἀποξενοῦνται τοῦ ἐδάφους, εἰς τὸ ὅποιον ἄνθη μυρίπνοα τῆς χριστιανικῆς εὐλαβείας ἤνθησαν καὶ ἀποτελοῦν δόξαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνεκτίμητον ἐθνικὸν πλοῦτον. Σχετικὰ βλ. Α. ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Εἰκόνες καὶ Κειμήλια... ὁ.π.*, σελ. 6.

12. Εἶχε προηγηθεῖ καὶ μιὰ ἀκόμη Ἐγκύκλιος μὲ ἀριθμ. Πρωτ. 3004/1288/18.11.1958, μὲ τὴν ἴδια θεματολογία.

13. Ἡ πρώτη Ἐγκύκλιος ἐκδόθηκε μὲ ἀριθμ. Πρωτ. 4463/2325/8 Ἰουλίου 1971 καὶ ἡ δεύτερη μὲ ἀριθμ. Πρωτ. 323/653/28 Μαρτίου 1980.

γές τών έργων ἐκκλησιαστικῆς τέχνης μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ τὰ παραδείγματα τών Μητροπόλεων Τρίκκης καὶ Σταγῶν¹⁴ καθὼς καὶ Δράμας¹⁵.

Στὴν Εἰκόνη, τὰ κειμήλια ἄρχισαν νὰ συγκεντρῶνονται κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Εἰκόνης Ἀντώνιο Κλαουδάτο (1954-1994). Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα ἀρχικὰ τοποθετήθηκαν σὲ αἶθουσα τοῦ Ἐπισκοπεῖου¹⁶ καὶ ἀργότερα μὲ τὴ μέριμνα τοῦ Μητροπολίτη κ. Παντελεήμονα Καλαφάτη συντηρήθηκαν καὶ σήμερα ἐκτίθενται στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς Μονῆς Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης (Εἰκ. 1). Στὸ Ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ Μουσεῖο φυλάσσονται περὶ τὶς 154 φορητὲς εἰκόνες, ἀρκετὰ ξυλόγλυπτα καὶ μεταλλικὰ λειτουργικὰ σκεύη, ἐνῶ δὲ λείπουν τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ παλαίτυπα λατρευτικοῦ καὶ κοσμικοῦ περιεχομένου βιβλία, λειτουργικὰ κεντημένα ὑφάσματα καὶ ξυλόγλυπτα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα¹⁷.

Στὴν Κομοτηνὴ φυλάσσονται περίπου 200 ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα. Ἀπὸ αὐτὰ περὶ τὰ 186 εἶναι φορητὲς εἰκόνες, ἐνῶ ὑπάρχουν χειρόγραφα, παλαίτυπα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, ἄμφια, λατρευτικὰ σκεύη καὶ κεντήματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι προσφυγικὰ κειμήλια, δωρεῆς τών κατοίκων τῆς περιοχῆς. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ αὐτὰ ἀντικείμενα ἄρχισαν νὰ συγκεντρῶνονται στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60

14. Ἡ Μητρόπολη Τρίκκης καὶ Σταγῶν ἐξέδωσε παλαιότερα εὐσύνοπτο κατάλογο τών εἰκόνων καὶ κειμηλίων τῆς συλλογῆς τῆς. Σχετικὰ βλ. Α. ΜΑΡΒΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Εἰκόνες καὶ Κειμήλια... ὁ.π.*

15. Στὸ Ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ Μουσεῖο φυλάσσονται περὶ τὶς 362 φορητὲς εἰκόνες, 10 γλυπτὰ, 27 ἄμφια καὶ λειτουργικὰ ὑφάσματα, 3 ξυλόγλυπτα, 183 μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ λειτουργικὰ σκεύη καὶ 7 παλαίτυπα. Σχετικὰ βλ. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, «Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας: ἡ καταγραφή καὶ ἡ μελέτη τών ἐκτιθεμένων ἀντικειμένων», *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη*, τόμ. 22 (2008), σσ. 521-528. Γιὰ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Μητροπόλεως Δράμας βλ. ἐπίσης καὶ Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, «Δράμα. Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, τόμ. 62 (2007) Χρονικὰ Β², σσ. 1125-1128· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, «Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας» *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, τόμ. 63 (2008) Χρονικὰ Β², σσ. 1065-1073· Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας... ὁ.π., σσ. 521-528.

16. Σχετικὰ βλ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Μητροπολίτης Εἰκόνης καὶ Περιθεωρίου, *Μνήμη Μητροπολίτου Εἰκόνης καὶ Περιθεωρίου Ἀντωνίου (1954-1994)*. Δεκαπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του, Εἰκόνη: Ἱερὰ Μητρόπολις Εἰκόνης καὶ Περιθεωρίου, σελ. 20. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ Μητρόπολη Εἰκόνης ἀκολούθησε τὴν προτροπὴ τῆς Ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μὲ ἀριθμ. Πρωτ. 1057/526/28.05.1959 καὶ τοποθέτησε τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα στὸ κτήριο τοῦ Ἐπισκοπεῖου.

17. Γιὰ μιὰ γενικὴ θεώρηση τοῦ μουσεῖου βλ. Γ. Χρ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Εἰκόνης καὶ Περιθεωρίου καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Θράκης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανοκρατίας. Πρόδρομὴ ἀνακοίνωση», στὸν τόμο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ (ἐπιμ.), *Πολυχρόνιον. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν κ. Ἱερώνυμο Β΄*, Κομοτηνὴ: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 2017, σσ. 119-126.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Μαρωνείας Τιμόθεο Ματθαϊάκη (1954-1974) καὶ ἀρχικὰ τοποθετήθηκαν στὸ κτήριο τοῦ Ἐπισκοπείου¹⁸. Σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μητροπολίτη Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς Δαμασκηνοῦ Ρουμελιώτη (1974-2012) στὴ διάσωση καὶ συντήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμηλίων τῆς περιοχῆς. Ἔτσι, τὸ ἔτος 1987, ἡ Συλλογὴ μεταφέρθηκε στὸ κτήριο τοῦ Συλλόγου «Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες», ἐνῶ τὸ 1996, μετὰ ἀπὸ ἀπόφαση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐγκρίθηκε ἡ ἴδρυση τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου καὶ στεγάστηκε στὸ κτήριο τοῦ Πτωχοκομείου (Ἰμαρέτ), ἕνα σημαντικό ὀθωμανικὸ οἰκοδόμημα τοῦ 14ου αἰῶνα (Εἰκ. 2)¹⁹. Τὸ ἔτος 1996 δημοσιεύθηκε ὁ Κανονισμὸς Λειτουργίας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς (ΦΕΚ τ. Α΄ 248/30. 10.1996), καὶ τὰ ἐκθέματα ἐκτέθηκαν σὲ τρεῖς αἴθουσες μετὰ ἀπὸ μιὰ πρόχειρη μουσειολογικὴ μελέτη καὶ τὸ Μουσεῖο ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1999. Σήμερα, μὲ τὴν πρόνοια τοῦ Μητροπολίτη Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς κ. Παντελεήμονος Μουτάφη, τὸ κτήριο ἀναστηλώνεται, τὰ ἐκθέματα συντηροῦνται καὶ πρόκειται νὰ ἐκτεθοῦν μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη μουσειολογικὴ μελέτη²⁰. Τὰ κειμήλια τοῦ μουσείου, κυρίως οἱ φορητὲς εἰκόνες, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ εἶναι ἔργα ζωγράφων ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ κρητικὸ εἰκαστικὸ ἰδίωμα, τὶς ἀρχὲς τῶν βορειοελλαδίτικων ἐργαστηρίων καὶ ἔργα ζωγράφων ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν τέχνη τῶν Ναζαρητῶν. Σημαντικὸ μέρος τῶν ἐκθεμάτων εἶναι φιλοτεχνημένα ἀπὸ ντόπια, θρακιώτικα καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦν προσφυγικὰ κειμήλια, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ βόρεια Θράκη.

Στὴν Ἀλεξανδρουπόλη, τὸ Μουσεῖο ἰδρύθηκε τὸ 1976 ἀπὸ τὸν τότε Μητροπολίτη Ἀλεξανδρουπόλεως κ. Ἄνθιμο Ρούσσα (1974-2004)²¹. Ἀρχικὰ, τὰ κειμήλια τοποθετήθηκαν σὲ χώρους τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου καὶ ἀπὸ τὸ 1982 ἐκτίθενται μὲ ἄριστο ἀπὸ μουσειολογικῆς ἀπόψεως τρόπο στὸ ἱστορικὸ κτήριο

18. Καὶ ἡ Μητρόπολη Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Μητροπόλεως Ἐάνθης, ἀκολούθησε τὴν προτροπὴ τῆς Ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μὲ ἀριθμ. Πρωτ. 1057/526/28.05.1959 καὶ τοποθέτησε τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀντικείμενα γιὰ φύλαξη στὸ κτήριο τοῦ Ἐπισκοπείου.

19. Γιὰ τὸ οἰκοδόμημα τῆς πρώτης ὀθωμανικῆς περιόδου (δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα) βλ. Σ. ΔΟΥΚΑΤΑ, «Ἰμαρέτ», στὸν τόμο Ε. ΜΠΡΟΣΚΑΡΗ (ἐπιμ.), *Ἡ Ὄθωμανικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα: Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, 2008, σσ. 324-326

20. Γιὰ τὸ Μουσεῖο βλ. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, «Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς. Μεταβυζαντινοὶ θησαυροί», στὸν τόμο *Days of Art in Greece. Arts-Letters-Culture*, 2022-2023, σσ. 170-174. Μὲ τὴν εὐλογία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς ὁ γράφων ἐτοιμάζει τὴν ἐκδοση ἐπιστημονικοῦ καταλόγου τῶν ἐκθεμάτων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ αὐτοῦ Μουσείου.

21. Γιὰ τὸ Μουσεῖο βλ. ΑΝΘΙΜΟΣ Δ. ΡΟΥΣΣΑΣ, *Μητροπολίτης Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σαμοθράκης. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο καὶ οἱ παλαιὲς ἐκκλησίες*, Ἀλεξανδρουπόλη: Ἱερὰ Μητρόπολις Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σαμοθράκης, 1978.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

της «Λεονταριδείου Σχολής» (Εικ. 3)²². Στο Μουσείο εκτίθενται περί τὰ 400 ἐκκλησιαστικά ἀντικείμενα, φορητὲς εἰκόνες, λειτουργικά σκεύη, ἄμφια, ξυλόγλυπτα καὶ παλαίτυπα βιβλία καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ἑβρου, κυρίως δὲ εἶναι κειμήλια προσφύγων ἀπὸ τὴν Αἴνο.

Στὸ Διδυμότειχο τὰ κειμήλια ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ὁρесьιάδας καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Διδυμοτείχου καὶ τοῦ Σουφλίου καὶ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Μητροπολίτη Διδυμοτείχου, Ὁρесьιάδος καὶ Σουφλίου κ. Δαμασκηνοῦ Καρπαθάκη φιλοξενοῦνται προσωρινὰ στὸ ὑπόγειο τοῦ Ναοῦ τῆς Παναγίας Ἐλευθερώτριας (Εἰκ. 4). Ἡ Συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικά ἀντικείμενα, φορητὲς εἰκόνες, ξυλόγλυπτα, λατρευτικά σκεύη καὶ ἄμφια, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ὀψιμη βυζαντινὴν περίοδο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Μεγάλο μέρος τῶν εἰκόνων εἶναι φιλοτεχνημένες ἀπὸ ἀδριανουπολίτικα ἐργαστήρα, ἀρκετὲς εἶναι ἔργα καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς Αἴνου καθὼς καὶ μεμονωμένων ζωγράφων.

γ. Τὰ ἐκθέματα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῆς Θράκης

Ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη οἱ Συλλογὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ φορητὲς εἰκόνες, ἔργα ξυλογλυπτικῆς καὶ ἀργυροχοΐας, χειρόγραφους κώδικες βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου καὶ παλαίτυπα λειτουργικά βιβλία. Δὲ λείπουν τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ κεντήματα. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τὰ κειμήλια καὶ ἡ ἱστορία τους, ἡ τύχη τους, ἀντανακλοῦν περιόδους ἀμῆς, ἀλλὰ καὶ περιόδους μεγάλων ἱστορικῶν ἀλλαγῶν ποὺ σημειώνονται στὴ Θράκη. Τὰ ἐκθέματα τῶν συλλογῶν καλύπτουν χρονικὴ περίοδο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καὶ φθάνει μέχρι τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὰ κειμήλια προέρχονται ἀπὸ τὰ σημαντικὰ κέντρα τῆς Ὁρθοδοξίας, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος, ἀκόμη ἀπὸ τὴ Θράκη, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν Πόντο, ἀλλὰ εἶναι φιλοτεχνημένα καὶ ἀπὸ ζωγράφους ποὺ δραστηριοποιοῦνται στὸ Νεοελληνικὸ Βασίλειο ἢ καὶ ἀπὸ ζωγράφους τῶν ὀθωμανοκρατούμενων περιοχῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὶς ἐπιταγὲς τῆς τέχνης τῶν Ναζαρηνῶν.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ὀψιμῆς βυζαντινῆς τέχνης ξεχωρίζει ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Τρυφώτισσας (Εἰκ. 5), στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας, ἡ ὁποία προέχεται ἀπὸ τὴν Αἴνο, χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 13οῦ αἰώνα²³ καὶ φυλάσσεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρουπόλης, ἐνῶ ἄριστης ποιότητος εἶναι ἡ ἀμφίγραπτη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας καὶ τῆς Σταύρωσης (Εἰκ. 6) ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο, χρονολογημένη τὸν 13ο αἰώνα²⁴.

22. Ἡ μουσειολογικὴ μελέτη ἐκπονήθηκε ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Πάνο Τζῶνο καὶ Ματούλα Σκαλτσᾶ μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Μητροπολίτη Ἀλεξανδρουπόλεως κ. Ἀνθίμου.

23. Αθ. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Εἰκόνες τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρουπόλης. Μία περιήγηση στὴ θρησκευτικὴ τέχνη τοῦ Ἑβρου*, χωρὶς σελιδαρίθμηση.

24. Τὴν εἰκόνα μελέτησε καὶ δημοσίευσε ἡ Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, «Παλαιολόγεια ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα ἀπὸ τὸ Διδυμότειχο», *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*, τόμ. 56 (2001), Μελέτες, σσ. 383-406, εἰκ. 1-12.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Ο 16ος αιώνας εκπροσωπείται από μια σειρά καλής ποιότητας φορητές εικόνες, που διακοσμούσαν παλαιότερα μοναστικά ιδρύματα. Από τη Μονή των Παμμεγίστων Ταξιαρχών της Ξάνθης προέρχονται οι εικόνες της βρεφοκρατούσας Θεοτόκου Ὁδηγήτριας (Εἰκ. 7)²⁵, καὶ τῆς Δέησης (Εἰκ. 8)²⁶, καθὼς καὶ ὁ ἐντυπωσιακὸς ξυλόγλυπτος καὶ γραπτὸς σταυρὸς (Εἰκ. 9) τέμπλου μὲ τὰ Λυπηρὰ (Εἰκ. 10)²⁷. Ξεχωριστὴ εἶναι ἡ ἀμφίγραπτη λιτανευτικὴ εἰκόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν πρώτη ὄψη καὶ τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα στὴν ἄλλη ὄψη, ἔργο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα (Εἰκ. 11), ἡ ὁποία φυλάσσεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Κομοτηνῆς. Τὰ παραπάνω εἶναι ἔργα ζωγράφων ποὺ ἀκολουθοῦν μὲ συνέπεια καὶ ἄριστη τεχνικὴ κατάρτιση καλὰ κρητικὰ πρότυπα, ἐνῶ στὶς εἰκόνες αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀνιχνευτοῦν καὶ τὰ ἰδιαιτέρως καλλιτεχνικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ζωγράφων. Ἰδιαίτερης τέχνης εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας (Εἰκ. 12) τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Ξάνθης, ἔργο καλοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου²⁸. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα εἶναι πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐνῶ ἄλλα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ τοπικὰ ἢ καὶ βορειοελλαδίτικα καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, παρὰ τὶς δημογραφικὲς δυσκολίες ποὺ παρατηροῦνται στὴ Θράκη λόγω τῶν συχνῶν ἐξισλαμισμῶν, ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερη ἀκμὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἐμπορία τοῦ καπνοῦ. Ἡ καλλιέργεια τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ προσπορίζει στοὺς κατοίκους πρωτίστως τῆς Ξάνθης καὶ δευτερευόντως τῆς Κομοτηνῆς οἰκονομικὴ εὐμάρεια, ἐνῶ οἱ σημαντικὲς πόλεις-λιμάνια τῆς Αἴνου καὶ τῆς Μάκρης καθιστὰ καὶ τὶς πόλεις αὐτὲς οἰκονομικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια καὶ τὰ προνόμια ποὺ ἀπολαμβάναν οἱ πόλεις αὐτὲς ἀντανακλῶνται καὶ στὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή. Ἀρκετὲς καὶ καλῆς ποιότητος φορητὲς εἰκόνες σώζονται ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα, ἕνα κλασικὸ ἔργο ποὺ ἀκολουθεῖ καλὰ κρητικὰ πρότυπα (Εἰκ. 13), ποὺ φυλάσσεται στὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ξάνθης²⁹, καὶ ἡ αἰνίτικη εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο

25. Γιὰ τὴν εἰκόνα βλ. G. CHR. TSIGARAS, "Ikonen des 16. und 17. Jahrhunderts aus Xanthi", στὸν τόμο H. BUSCHHAUSEN & J. PROLOVIC (ἐπιμ.), *Erforschen – Erkennen – Weitergeben. Gewidmet dem Gedenken an Helmut Buschhausen*, Lohmar 2021, σσ. 339-340, πίν. LVII, εἰκ. 8.

26. Τὴν εἰκόνα μελέτησε καὶ δημοσίευσε ἡ Α. ΣΤΡΑΤΗ, «Εἰκόνες ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τῆς Ἱ. Μητρόπολης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου – Πρώτη παρουσίαση», στὸν τόμο Κ. ἌΓΓ. ΜΑΝΑΦΗΣ (ἐπιμ.), *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.)*, Κομοτηνῆ, 25-30 Μαΐου 1998, Πρακτικά, Κομοτηνῆ: Περιφέρεια Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης, 2005, σσ. 669-683.

27. Τὸν Σταυρὸ καὶ τὰ Λυπηρὰ μελέτησε καὶ δημοσίευσε ὁ G. CHR. TSIGARAS, *Ikonen des 16. und 17. Jahrhunderts aus Xanthi... ὁ.π.*, σσ. 337-338, πίν. LVI- LVII, εἰκ. 4-6.

28. Γιὰ τὴν εἰκόνα βλ. G. CHR. TSIGARAS, *Ikonen des 16. und 17. Jahrhunderts aus Xanthi... ὁ.π.*, σ. 339, πίν. LVII, εἰκ. 7.

29. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰκόνα αὐτὴ βλ. Α. ΣΤΡΑΤΗ, *Εἰκόνες ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Ἱ. Μητρόπολης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου... ὁ.π.*, σσ. 675-677, εἰκ. 8-10.

της Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως, και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα (Εικ. 14)³⁰. Η εικόνα του Τιμίου Προδρόμου προέρχεται από τον όμνυμο Μητροπολιτικό Ναό της Ξάνθης (Εικ. 15)³¹ και αποτελεί δείγμα του αντικλασικού ρεύματος που άπαντά και σε άλλα έργα της εποχής αυτής στο Άγιον Όρος και στη Θεσσαλονίκη.

Ίκανός αριθμός φορητών εικόνων χρονολογούνται τον 18ο αιώνα, εποχή κατά την οποία, όπως είναι γνωστό, η καλλιέργεια του καπνού επιφέρει, εκτός από την οικονομική ευμάρεια, σημαντικές ιδεολογικές και καλλιτεχνικές αλλαγές στους όρθοδόξους ύπηκόους των Όθωμανών, σε μια εποχή κατά την οποία η Ανατολική Εκκλησία συναντάται με τη Νεοτερικότητα³².

Ένας καλός αριθμός από τις εικόνες της εποχής αυτής είναι έργα ηπειρωτικών και άγιορείτικων εργαστηρίων, τα οποία προφανώς φθάνουν στην περιοχή είτε μέσω του Αγίου Όρους και των μετοχιών τους στη Θράκη, είτε οφείλονται στην παρουσία Ήπειρωτών στην περιοχή, καθώς την εποχή ή συστηματοποίηση της καλλιέργειας του καπνού απαιτεί πολλά εργατικά χέρια και οι Ήπειρώτες έρχονται στη Θράκη για να εργαστούν στον καπνό ή να κτίσουν εκκλησίες, ιδιωτικές κατοικίες, κρήνες και γέφυρες ως περιφερόμενα εργαστήρια κτιστάδων. Ένδεικτικά παρουσιάζονται δύο εικόνες που φυλάσσονται στο Έκκλησιαστικό Μουσείο της Ξάνθης. Πρόκειται για την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα (Εικ. 16)³³ και για μια πολυσύνθετη με ιδιαιτερότητες όσον αφορά τη δομή του εικονογραφικού προγράμματος, που φανερώνει επιδράσεις από τις χάρτινες εικόνες. Το κεντρικό θέμα της εικόνας είναι η Κάθoδος του Χριστού στον Άδη, που τοποθετείται δεξιά, ενώ αριστερά στην πρώτη ζώνη εικονίζεται η Θεοτόκος Όδηγήτρια, στη δεύτερη ζώνη συναπεικονίζονται ο Τιμιος Πρόδρομος με τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο και στην τρίτη ζώνη τοποθετούνται ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο Απόστολος Φίλιππος (Εικ. 17)³⁴.

Τον 18ο αιώνα η Αίνος γνωρίζει, κυρίως λόγω της γεωγραφικής της θέσης, σημαντική οικονομική ανάπτυξη³⁵ με επακόλουθο τη δραστηριότητα σημαντι-

30. Αθ. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Εικόνες*, ό.π.

31. Η εικόνα είναι άδημοσίευτη.

32. Για το θέμα αυτό βλ. G. CHR. TSIGARAS, "Das Aufeinandertreffen der nachbyzantinischen Kunst und der Moderne in der Monumentalmalerei des Heiligen Berges im 18. Jahrhundert", στον τόμο M.G. VARVOUNIS – G. CHR. TSIGARAS – E.K. VOGLI (έπιμ.), *An Interdisciplinary journey from the Present to the past*, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ιστορίας και Έθνολογίας, 2017, σσ. 419-438.

33. Η εικόνα είναι άδημοσίευτη.

34. Η εικόνα δημοσιεύτηκε από τον G. CHR. TSIGARAS, "Berg Athos und Thrakien. Wege der Kunst im 18. und 19. Jahrhundert, στον τόμο YURA KONSTANTINOVA AND ELEONORA NAXIDOU (έπιμ.), *Greeks and Bulgarians: Parallels and intersections in History and Culture*, Sofia 2021, σελ. 39, εικ. 4.

35. Για την ιστορία και τα μνημεία της Αίνου στη βυζαντινή περίοδο βλ. P. SOUSTAL,

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

κων ζωγράφων και καλλιτεχνικών εργαστηρίων³⁶. Από τους ζωγράφους της Αΐνου είναι γνωστά τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀναστασίου Αἰνίτη³⁷ καὶ Ἀναστασίου τοῦ Ἰωάννου (Εἰκ. 18)³⁸, καθὼς καὶ τῶν μαθητῶν τους Κυριαζῆ³⁹, Δημητρίου⁴⁰, Μόσχου⁴¹ καὶ Ράλιου Ραλίου (Εἰκ. 19)⁴².

Τὰ ἔργα τέχνης ποὺ χρονολογοῦνται τὸν 19ο αἰῶνα στοὺς ναοὺς καὶ στὰ Ἐκκλησιαστικά Μουσεία τῆς Θράκης σώζονται σὲ ἐξαιρετικά μεγάλο ἀριθμὸ σὲ σχέση βέβαια μὲ τὰ ἔργα τέχνης τῶν προηγούμενων αἰώνων. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δικαιολογεῖται ὄχι μόνο μὲ βάση τὰ καλλιτεχνικά κριτήρια, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς συγκυρίες. Οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τοῦ 1829 ποὺ εἶχαν ὡς ἐπίκεντρο τὴν περιοχὴ τῆς Δράμας, κατέστρεψαν τὸν πολεοδομικὸ ἰστὸ τῆς Ξάνθης καὶ προφανῶς καὶ ἄλλων πόλεων καὶ οἰκισμῶν τῆς Θράκης, τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς εὐρύτερης περιοχῆς⁴³. Οἱ μεταρρυθμίσεις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὸ λεγόμενο Τανζιμάτ⁴⁴, δημιούργησαν πολλὲς λατρευτικὲς ἀνάγκες, γιὰτι πολλὲς ἐκκλησίες εἶχαν καταρρεῦσει λόγω τῶν σεισμῶν τοῦ 1829 καὶ ἔτσι ὑπῆρχε ἀνάγκη ἀνοικοδόμησης τῶν ναῶν αὐτῶν. Οἱ μεταρρυθμίσεις ἔφεραν ἐλευθερία στοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους καὶ διαμόρφωσαν τὸ νομικὸ πλάνισιο γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση νέων ἐξ ὑπαρχῆς ἐκκλησιῶν. Οἱ νέες αὐτὲς συνθήκες εὐνόησαν τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ καὶ ἔφεραν παραγγελίες φορητῶν εἰκόνων, λειτουργικῶν σκευῶν καὶ ἐπίπλων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ντόπια θρακιώτικα ἐργαστήρια.

Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, σσ. 170-173. Γιὰ τὴν πόλη κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα ἐνδεικτικὰ βλ. Α.Χ. Θ. ΣΑΜΘΡΑΚΗΣ, «Ἐκπαιδευτήρια Αἴνου ἐπὶ τουρκοκρατίας», *Θρακικά*, τόμ. 17 (1942), σσ. 330-357· Α.Χ. Θ. ΣΑΜΘΡΑΚΗΣ, «Ἡ Αἴνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς», *Θρακικά*, τόμ. 19 (1944), σσ. 9-38· Θ. ΠΑΠΑΔΩΤΟΣ, «Σχεδιάγραμμα περὶ τῶν μνημείων τῆς Αἴνου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ παρόντος αἰῶνος», *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα*, τόμ. 9 (1992-1994), σσ. 87-124.

36. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, «Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα», στὸν τόμο Κ. ἌΓΓ. ΜΑΝΑΦΗΣ (ἐπιμ.), *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.)*, Κομοτηνὴ, 25-30 Μαΐου 1998, Πρακτικά, Κομοτηνὴ: Περιφέρεια Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης, 2005, σσ. 627-667.

37. Γιὰ τὸν ζωγράφο βλ. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Οἱ εἰκόνες τοῦ ἀγιογράφου Ἀναστασίου στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στὴν Αἴνο*, Διπλωματικὴ ἐργασία, Τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1999, καὶ Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 630-631.

38. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 631-636.

39. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 637-639.

40. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 639-640.

41. Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 640-641.

42. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Ἐκκλησίες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου*, Ξάνθη: Ἱερὰ Μητροπολιτικὴ Σχολὴ καὶ Περιθεωρίου, 2005, σελ. 118, εἰκ. 89. Πρβλ. καὶ Ι. Μ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.* σσ. 641-643.

43. Γιὰ τοὺς σεισμοὺς αὐτοὺς βλ. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, *Ἐκκλησίες... ὁ.π.*, σσ. 24-25.

44. Ι. Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Σκέψεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὀθωμανικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης*, Ξάνθη: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Σπανίδη, 2000.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ τῆς Θράκης κυριαρχοῦν τὰ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς Αἴνου⁴⁵ καὶ τῆς Ἀδριανούπολης⁴⁶, ἐργαστήρια φημισμένα καὶ μὲ ἰδιαίτερα ἔντονη δραστηριότητα στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη. Παράλληλα, στὰ μεγάλα ἐργαστήρια τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους καὶ ἄλλοι μεμονωμένοι ζωγράφοι, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ ζωγράφοι Κυριακὸς ἀπὸ τὴν Αἴνο (Εἰκ. 20)⁴⁷ καὶ ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης στὴν Ξάνθη (Εἰκ. 21)⁴⁸.

Ἐπιπρόσθετα, οἱ δημογραφικὲς ἀλλαγὲς ποὺ προκαλοῦν σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα στὴν περιοχὴ ἀντικατοπτρίζονται, ὅπως εἶναι εὐλόγο, καὶ στὴν τέχνη. Ὁ Ρωσοτουρικὸς πόλεμος τοῦ 1877-1878, οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι καὶ ὁ Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, κυρίως ὁμῶς ἡ μεγάλῃς ἔκτασης γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ Μικρασιαστικὴ Καταστροφὴ τοῦ 1922 ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκένωση τῆς Θράκης, βόρειας

45. Γιὰ τοὺς ζωγράφους ἀπὸ τὴν Αἴνο ἐνδεικτικὰ βλ. Γ. Χρ. Τσιγάρας, *Ἐκκλησίες... ὁ.π.*, σελ. 258· Ι.Μ. Περρακῆς, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σσ. 627-667· Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Νομὸς Δράμας... ὁ.π.*, σσ. 1121-1122· Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, *Νομὸς Δράμας... ὁ.π.*, σσ. 1064-1065, 1066, 1067-1070 1122· Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου – Ιω. Περρακῆς, «Αἰνίτες ζωγράφοι τὸν 19ο αἰῶνα», *Α΄ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς τέχνης*, (Β΄ Ἀμφιθέατρο Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 14-15 Μαρτίου 2008), Πρακτικά, Ἀθήνα 2009, σσ. 361-380· Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, «Δύο εἰκόνες τοῦ Αἰνίτη ζωγράφου Κυριαζῆ Λασκαράκη στὸ Παγονέρι Δράμας», *Περὶ Θράκης*, τόμ. 6 (2007-2009), σσ. 163-178.

46. Γιὰ τοὺς Ἀδριανουπολίτες ζωγράφους ἐνδεικτικὰ βλ. Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τόμ. 2, Ἀθήνα: Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε. 62, 1997, σελ. 134· Ι. Ζάρρα, «Οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων Δράμας καὶ ὁ ἀπόηχος τοῦ κοινωνικο-πολιτικοῦ κλίματος τοῦ 19ου αἰῶνα», *στον τόμο Δ΄ Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση “Ἡ Δράμα καὶ ἡ Περιοχὴ τῆς. Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς”*, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων, Δράμα 2002, σσ. 47-49· Λ. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ – Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, *Ναοὶ τοῦ 19ου αἰῶνα στὸ Διδυμότειχο καὶ στὸ Σουφλί, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004, σσ. 48, 68, 181, 182· Γ. Χρ. Τσιγάρας, Ἐκκλησίες... ὁ.π.*, σσ. 174, 186, 231-239, 242, 261· Ε. ΜΟΥΤΑΦΩΦ – Ι. ΓΚΕΡΓΚΟΒΑ – Α. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΙΦ – Ε. ΠΟΠΟΒΑ – Ε. ΓΚΕΝΟΒΑ – Δ. ΓΟΝΗΣ, *Ἕλληνες ἀγιογράφοι στὴ Βουλγαρία μετὰ τὸ 1453*, Σόφια: Ἰνστιτούτο Ἱστορίας τῆς Τέχνης τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, 2008, σσ. 61-62, 96-97, 120-121, 122, 123, 125, 143, 144, 152-153, 249, 253, 256-257· Α.Ι. ΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Διδυμότειχο, μὴ ἄγνωστη πρωτεύουσα*, Διδυμότειχο 2008, σσ. 151-164· Αλ. Παπαδοπούλου, «Ζωγράφοι τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη. Μία πρώτη προσέγγιση», *στον τόμο ΣΤ΄ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης*, Ἀθήνα 9-11 Ὀκτωβρίου 2020, Πρακτικά, Ἀθήνα 2022, σσ. 499-515· Αλ. Παπαδοπούλου, *Οἱ ζωγράφοι Νικόλαος (1) Ἀδριανουπολίτης καὶ Δημήτριος (1845-1861). Καλλιτεχνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ διασπορὰ τῶν ἔργων τους*, Κύρια Μεταπτυχιακὴ Ἔργασία, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας, Κομοτηνῆ 2023.

47. Γ. Χρ. Τσιγάρας, *Ἐκκλησίες... ὁ.π.*, σ. 43, εἰκ. 10. Πρβλ. καὶ Ι.Μ. Περρακῆς, *Ἡ ἀγιογραφία στὴν Αἴνο τὸν 18ο αἰῶνα... ὁ.π.*, σ. 644.

48. Γιὰ τὸν ζωγράφο βλ. Γ. Χρ. Τσιγάρας, *Ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης. Θάσος – Ἄγιον Ὅρος – Ξάνθη. Προσέγγιση στὸ ζήτημα τῆς ἐπιβίωσης τῆς βυζαντινῆς εἰκαστικῆς παράδοσης στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ξάνθη: Ἐρὰ Μητρόπολις Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, 2012.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

και ανατολικής, διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για τον εμπλουτισμό των συλλογών των Έκκλησιαστικών Μουσείων. Οι έλληνικοί προσφυγικοί πληθυσμοί που βρίσκουν καταφύγιο στην ελληνική Θράκη φέρνουν μαζί τους και τα κειμήλια της πίστης τους, εικόνες και λειτουργικά σκεύη από τον Πόντο, τη Μικρά Ασία, κυρίως όμως από την Ανατολική Ρωμυλία και την Ανατολική Θράκη.

Τόν 19ο αιώνα τα ντόπια, θρακιώτικα καλλιτεχνικά εργαστήρια, μαζί βέβαια με τους άγιορείτες ζωγράφους, εφοδιάζουν με εικόνες, ξυλόγλυπτα και έργα άργυροχρυσοχόιας τους ναούς και τις μονές της Θράκης⁴⁹, αλλά και της ανατολικής Μακεδονίας.

δ. Τα Έκκλησιαστικά Μουσεία της Θράκης και η τοπική ιστορία

Είναι, λοιπόν, προφανής η σημασία των συλλογών των Έκκλησιαστικών Μουσείων της Θράκης για την πολιτιστική ιστορία της περιοχής. Και αυτό γιατί στα έκθέματα αυτά αποτυπώνεται η ιστορική διαδρομή της περιοχής, ή τοπική ιστορία, ενώ μαζί με τις διαδρομές των ανθρώπων καταγράφονται και εκείνες των φορητών εικόνων και των άλλων εκκλησιαστικών αντικειμένων.

Στα έκθέματα των Έκκλησιαστικών Μουσείων της Θράκης καταγράφονται οι πολιτιστικές αλλά και οι εμπορικές σχέσεις της Θράκης με σημαντικά οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημαντικές πόλεις της Θράκης, όπως η Ξάνθη, η Άδρανούπολη, η Αϊνός, η Μάκρη και η Μαρώνεια, σημαντικά εμπορικά και οικονομικά κέντρα, έχουν τον δικό τους ρόλο στην οικονομία της περιοχής, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν κέντρα πολιτισμού και παιδείας. Ίδιαίτερα η Άδριανούπολη και η Αϊνός εξελίσσονται από τον 18ο αιώνα και έξης σε καλλιτεχνικά κέντρα, στα όποια, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δραστηριοποιούνται εργαστήρια με ιδιαίτερη φήμη και καλής ποιότητας έργα.

Έπιπρόσθετα, κυρίως τα έργα τέχνης που εκτίθενται στα Έκκλησιαστικά Μουσεία αποτελούν ένα πανόραμα της μεταβυζαντινής τέχνης στη Θράκη, εκπροσωπούνται τα καλλιτεχνικά ρεύματα και οι τάσεις που απαντώνται την περίοδο αυτή και στον υπόλοπο ορθόδοξο κόσμο.

Τα εκκλησιαστικά αντικείμενα φωτίζουν πτυχές της καλλιτεχνικής ζωής και της αδιάκοπης δραστηριότητας της περιοχής από την ύστερη βυζαντινή περίοδο μέχρι και τον 20ο αιώνα. Ο έντυπωσιακά μεγάλος αριθμός των έργων

49. Ένδεικτικά βλ. τις μελέτες των Α.Α. ΜΠΡΙΚΑ, «Δύο εικόνες του Αγίου Γεωργίου στις Μονές Δαδιάς και Κορνοφωλιάς», στον τόμο Κ. ΉΓΓ. ΜΑΝΑΦΗΣ (έπιμ.), *Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ' - ΙΘ' αι.)*, Κομοτηνή, 25-30 Μαΐου 1998, Πρακτικά, Κομοτηνή: Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, 2005, σσ. 601-611, και Ν. ΜΠΟΝΟΒΑΣ, «Νέα στοιχεία από την ιστορία του βατοπεδινού μετοχίου στη ίμνη Βιστωνίδα (11ος-21ος αιώνας), *Περί Θράκης*, τόμ. 5 (2005-2006), σσ. 41-54.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

της όψιμης μεταβυζαντινής περιόδου βοηθά να συμπληρώσει κανείς την εικόνα που υπάρχει στην έρευνα της ιστορίας της έκκλησιαστικής τέχνης αναφορικά με την επίδραση των ιστορικών συγκυριών στη διαμόρφωση και εξέλιξη της έκκλησιαστικής τέχνης. Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων του Όθωμανικού κράτους, τὸ λεγόμενο Τανζιμάτ, σηματοδοτεί μέσα ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν φορητῶν ἔργων τὶς θρησκευτικὲς ἐλευθερίες ποὺ παραχωρήθηκαν στοὺς Χριστιανοὺς, ἐλευθερίες ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἀνοδο τὴν ἐποχὴ τῆς λεγόμενης belle epoque.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐκθεμάτων τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῆς Θράκης εἶναι προσφυγικὰ κειμήλια, τὰ ὅποια μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια ἄρχισαν νὰ μελετῶνται. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῶν κειμηλίων αὐτῶν ἀποκτοῦν πρόσθετο ἐνδιαφέρον, γιατί ἔρχονται στὸ φῶς νέες πτυχὲς καὶ νέα καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια. Μετὴν ἔρευνα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων ποὺ φυλάσσεται στὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μουσεία τῆς Θράκης ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν ποικιλία τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων καὶ ρευμάτων ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν εὐρύτερη Θράκη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ἐνῶ ἐμπλουτίζονται οἱ γνώσεις μας γιὰ τοὺς ζωγράφους. Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μουσεία παρουσιάζουν ἕνα πανόραμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Ταυτόχρονα, μετὴ τὴ διαφύλαξη, τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἐκθεση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντικειμένων προβάλλεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη καὶ φωτίζονται οἱ καλλιτεχνικὲς καὶ αἰσθητικὲς προτιμήσεις τῶν Ρωμῶν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς. Εἰδικότερα, τὰ προσφυγικὰ κειμήλια συντελοῦν στὴ διατήρηση τῆς συλλογικῆς μνήμης τῆς ἐνοριακῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς στὴν χαμένη πατρίδα τῶν προσφύγων, βοηθώντας ἔτσι νὰ παραμείνει ἀλησμόνητη.

Μετὴν ἴδρυση καὶ τὴ λειτουργία τῶν Μουσείων αὐτῶν διαφυλάχθηκε ἡ ιστορικὴ μνήμη τῆς περιοχῆς, διασώθηκαν τὰ ἔργα τέχνης, ποὺ ἀποτελοῦν βέβαια λατρευτικὰ ἀντικείμενα, ταυτόχρονα ὅμως διασώθηκαν οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν τοπικὴ ιστορία καὶ δὲν θὰ ὑπερέβαλε κανεὶς ἂν ὑποστήριζε ὅτι μετὸν τρόπο αὐτὸ ἡ τοπικὴ Ἐκκλησία καθίσταται ἐκ τῶν πραγμάτων ἡ κιβωτὸς τῆς νεότερης ιστορίας τῆς Θράκης καὶ τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας καὶ αὐτογνωσίας τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ εἰκόνες καὶ τὰ ἄλλα λειτουργικὰ ἀντικείμενα φιλοτεχνήθηκαν στὰ παραδοσιακὰ πνευματικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανοκρατίας, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, καθὼς καὶ τὴν Ἀθήνα, τὸ νέο κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν πρωτεύουσα τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου.

Καὶ μιὰ παρατήρηση μουσειολογικὴ. Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μουσεία εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὀργανώνονται πρωτίστως μετὰ βᾶση τὸ ὕλκὸ τους, τὴν τοπικὴν ιστορία καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες, τὶς ιστορικὲς καὶ τὶς πολιτιστικὲς τῆς κάθε περιοχῆς. Ἀπὸ μουσειολογικὴ ἄποψη εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ τεμηρίωση τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Ἡ μουσειολογικὴ μελέτη καὶ ὀργάνωση τοῦ μουσείου αὐτοῦ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα καὶ πρότυπο γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν μουσείων, γιὰ τὴν ἢ μουσειολογικὴ ὁμάδα ποὺ ἀνέλαβε τὴ μελέτη ἔλαβε ὑπόψη τῆς τόσο τὶς ἱστορικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς παραμέτρους τῶν ἔργων τέχνης, ἀλλὰ καὶ τὶς θεολογικὲς προβολὲς τῶν κειμηλίων, δὲν παραγνώρισε τὴν πλούσια τοπικὴ πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση, τὶς σχέσεις τῆς πόλης τῆς Θεσσαλονίκης μὲ πνευματικὰ κινήματα, ὅπως τὸν Ἡσυχασμὸ, ἀλλὰ καὶ τὶς σχέσεις μὲ τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ τὴν ἐνδοχώρα⁵⁰.

Ἐπ’ αὐτὴ τὴν ἔννοια, τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ξάνθης μπορεῖ νὰ ὀργανωθεῖ μουσειολογικὰ λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ κοινοτικὸ σύστημα τῆς ὀφθιμῆς ὀθωμανοκρατίας, ἀφοῦ ἡ λειτουργία τοῦ κοινοτισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἐμπορία τοῦ καπνοῦ ἀπέδωσε λαμπρὰ δείγματα στὴν κοινωνικὴ, πολιτιστικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση τῆς πόλης αὐτῆς. Γιὰ τὸ ἀντίστοιχο Μουσεῖο τῆς Κομοτηνῆς μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη σημασία στὶς διαδρομὲς τῶν ἔργων τέχνης σὲ σχέση μὲ τὶς διαδρομὲς τῶν ἀνθρώπων, τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Θράκη ποὺ τὰ ἔφεραν κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερα δυσμενεῖς συνθήκες.

Ἐν κατακλείδι, τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μουσεία τῆς Θράκης ἀποτελοῦν ἔξοχα παραδείγματα γιὰ τὴ γνώση τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης σὲ μιὰ ἄγνωστη στὸ πεδίο αὐτὸ ἐν πολλοῖς περιοχῇ, ὅπως εἶναι αὐτὴ τῆς Θράκης, καθὼς στὰ ἔργα τέχνης ἰδίως τῶν ντόπιων καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων ποὺ ἐκτίθενται στὰ Μουσεία ἀνιχνεύονται οἱ καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸν ὀθωμανοκρατούμενο Ἑλληνισμὸ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα. Συνεπῶς μὲ τὴ θεώρηση αὐτὴ ἀναδεικνύεται ἡ Θράκη, μὲ κέντρο βεβαίως τὴν Κωνσταντινούπολη, ὡς ἓνα σταυροδρόμι πολιτιστικῶν ρευμάτων καὶ ἰδεῶν κυρίως ὅμως ἀναδεικνύουν τὴ Θράκη σὲ μιὰ περιοχὴ ἀνοικτὴ στὰ νέα καλλιτεχνικὰ ρεύματα καὶ τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἢ περαιτέρω ἀξιοποίηση τοῦ ὑλικοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσείων τῶν τεσσάρων Μητροπόλεων τῆς Θράκης ἀπὸ μουσειολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀποψη θὰ συμβάλει στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ἔρευνα, καθὼς καὶ στὴν τεκμηρίωση τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς ταυτότητας τῆς Θράκης.

50. Μ. ΣΚΑΛΤΣΑ – Π. ΤΖΩΝΟΣ – Π. ΝΙΤΣΙΟΥ – Ε. ΜΑΜΟΥΡΗ (ἐπιμ.), *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Ὁρθόδοξη Θεολογία: εἰκόνες καὶ σύμβολα*, Θεσσαλονίκη: Ἱερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης, 2007.

*Είχ. 1. Ἱερά Μονή Παναγίας Ἀρχαγγελιώτισσας Ξάνθης.
Ἐποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ αἴθουσας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου
τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Ξάνθης καί Περιθεωρίου.*

*Είχ. 2. Μερική ἄποψη τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου
τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Μαρωνείας καί Κομοτηνῆς.*

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

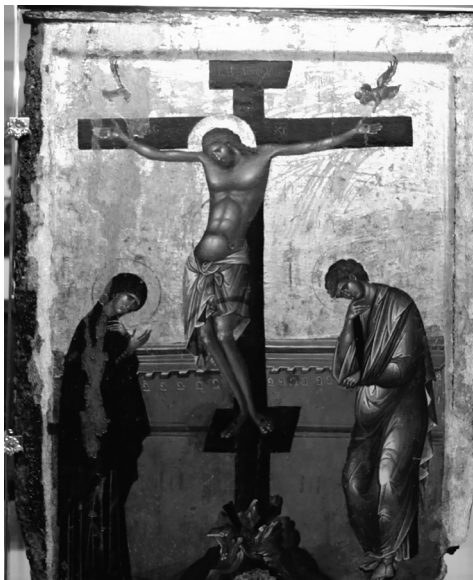
*Είχ. 3. Άποψη του Έκκλησιαστικού Μουσείου
της Ήρας Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως (Λεονταρίδειος Σχολή).*

*Είχ. 4. Μερική άποψη του έσωτερικού του Έκκλησιαστικού Μουσείου
της Ήρας Μητροπόλεως Διδυμοτείχου, Όρεστιάδος και Σουφλίου.*

Είχ. 5. Έκκλησιαστικό Μουσείο Μητροπόλεως Άλεξανδρουπόλεως.
Η Παναγία ή Τρυφώτισσα. 13ος αιώνας.

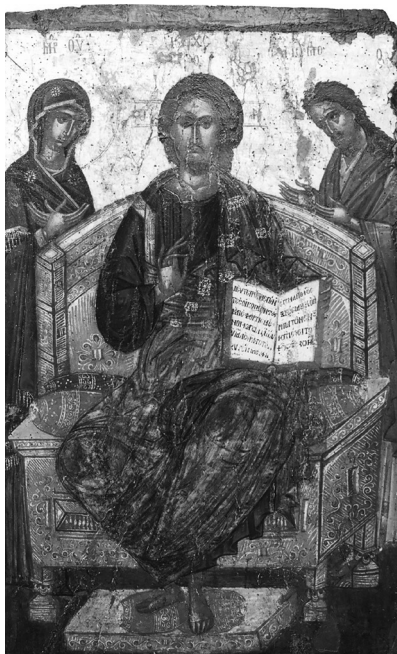

Είχ. 6. Έκκλησιαστικό Μουσείο τής Ίερᾶς Μητροπόλεως Διδυμοτείχου,
Όρεσιτιάδος καί Σουφλίου. Η όπίσθια όψη τής άμφίγραπτης εικόνας.
Η Σταύρωση του Χριστού. 13ος αιώνας.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Είχ. 7. Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ίερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης
καὶ Περιθεωρίου. Ἡ Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 16ος αἰώνας.

Είχ. 8. Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ίερᾶς Μητροπόλεως
Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου. Ἡ Δέση, 16ος αἰώνας.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Είκ. 9. Εκκλησιαστικό Μουσείο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως
Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου. Σταυρὸς ἐπίστεψης τοῦ τέμπλου. 16ος αἰώνας.

Είκ. 10. Ἐκκλησιαστικό Μουσείο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως
Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου. Τὰ Λυπηρά. 16ος αἰώνας

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Είχ. 11. Έκκλησιαστικό Μουσείο τής Ίερᾶς Μητροπόλεως Μαρωνείας καὶ Κομοτηνῆς. Ἡ ἐμπρόσθια ὄψη τῆς ἀμφίγραπτης εἰκόνας. Ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας. 16ος αἰώνας.

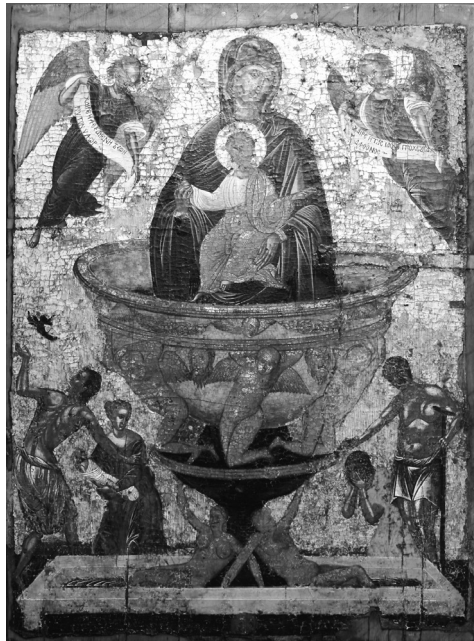

Είχ. 12. Έκκλησιαστικό Μουσείο τής Ίερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου. Ἡ Θεοτόκος Ὁδηγήτρια. 16ος αἰώνας.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Είχ. 13. Έκκλησιαστικό Μουσείο τής Ίερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου. Ο Χριστός Μέγας Αρχιερέας. 17ος αιώνας.

Είχ. 14. Έκκλησιαστικό Μουσείο Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως. Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. 17ος αιώνας.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

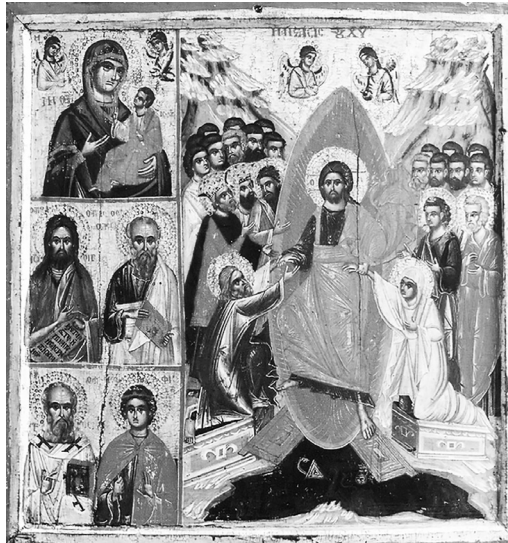

Είκ. 15. Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου. Ο Τίμος Πρόδρομος. 17ος αιώνας.

Είκ. 16. Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου. Ο Χριστός Παντοκράτορας. 18ος αιώνας.

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Είχ. 17. Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ίερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου.
Ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη, ἡ Θεοτόκος Ὁδηγήτρια καὶ Ἄγιοι. 18ος αἰώνας.

Είχ. 18. Εκκλησιαστικό Μουσείο Μητροπόλεως Ἀλεξανδρουπόλεως.
Ἡ Ἁγία Τριάδα. 1759.

Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων

Είχ. 19. Ξάνθη. Ίερὸς Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. 18ος αἰώνας.

Είχ. 20. Ξάνθη. Ίερὸς Ναὸς Ταξιαρχῶν Καβακίου. Οἱ Τρεῖς Ίεράρχες. 1833.

Είκ. 21. Ξάνθη. Τερός Ναός Αγίων Δώδεκα Αποστόλων.
Ἡ Σύναξι τῶν Αποστόλων. 1907.

Η 200η ΕΠΕΤΕΙΟΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-ΘΡΑΚΗΣ¹

1. Εισαγωγικά

Η σχολική εκπαίδευση αποτελεί διαχρονικά έναν από τους κύριους παράγοντες εμπέδωσης της κυρίαρχης ιδεολογίας ενός κράτους. Ειδικότερα στην περίπτωση των εθνικών κρατών, όπως το ελληνικό, συνιστά έναν από τους πιο αποτελεσματικούς μηχανισμούς καλλιέργειας εθνικών ταυτοτήτων μέσω του οποίου οι πολιτικές και πνευματικές ελίτ επιδιώκουν να εδραιώσουν την εθνική ομοιογένεια και την εθνική κουλτούρα των πολιτών². Με αυτό το σκοπικό τόσο το σχολικό πρόγραμμα σπουδών, όσο και τα εγχειρίδια τα οποία διανέμονται στους μαθητές μετά από έλεγχο και έγκριση από την εκάστοτε εκπαιδευτική ηγεσία, λειτουργούν ως ένα από τα κύρια εργαλεία για την επίτευξη του εθνοποιητικού στόχου³. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο εντάσσονται και οι σχολικοί εορτασμοί που είναι αφιερωμένοι σε εθνικές επετείους. Με-

1. Μια πρώτη μορφή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε στο Συνέδριο «Παρατηρητήριο 1821, Μνήμη και Γιορτή: Δημόσια Ιστορία και η Διαμόρφωση της Ιστορικής Κουλτούρας», που πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 2023 στην Κομοτηνή, στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Παρατηρητήριο για την Ελληνική Επανάσταση» με επιστημονική υπεύθυνη την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ. Αθηνά Συριάτου.

2. ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «“Νοερές Κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ κ.ά. (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ 2003, σελ. 78-80. Για το ζήτημα βλέπε επίσης τον συλλογικό τόμο: ΑΝΝΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1997.

3. ΈΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: «εμείς» και οι «άλλοι»», στο ΑΝΝΑ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ (επιμ.), «Τι εἶν' ἡ πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1997, σελ. 27-45. Βλέπε επίσης: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 18, 1988. ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2015.

ταξύ αυτών στην Ελλάδα κυρίαρχη θέση κατέχει η γιορτή της 25ης Μαρτίου καθώς ανακαλεί στη μνήμη το ενδοξότερο και καθοριστικότερο γεγονός της ελληνικής νεωτερικότητας, δηλαδή την έναρξη του πολέμου της ανεξαρτησίας, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του εθνικού κράτους. Συμπίπτει μάλιστα ημερολογιακά και με ένα ξεχωριστό για τον χριστιανικό εορτολογικό κύκλο λατρευτικό γεγονός αναδεικνύοντας έτσι τη σύζευξη εθνικού και θρησκευτικού στοιχείου, η οποία είναι εγγενές συστατικό του ελληνικού εθνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα⁴. Συγκεκριμένα, όπως και η εκπαίδευση, η εκκλησία ανήκει στους κύριους φορείς διαμόρφωσης και ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας εν προκειμένω στην ελληνική περίπτωση. Να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα, το οποίο συστηματοποίησαν οι Παπαρρηγόπουλος και Ζαμπέλιος είχε ως βασικό του άξονα την εξιστόρηση του ιστορικού παρελθόντος ως ενός αδιαίρετου συνόλου εντός του οποίου ενσωματώθηκε το Βυζάντιο και αποκαταστάθηκε ως αξιόλογη εποχή⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο τέθηκαν και οι βάσεις τόσο για την ανόρθωση των ιδεωδών του χριστιανισμού όσο και για τη συμφιλίωση του ελληνικού με το χριστιανικό πνεύμα, με άλλα λόγια για την επικράτηση της ιδέας του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού⁶. Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να παρουσιάσει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους γιορτάστηκε η επέτειος των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 από τη σχολική κοινότητα της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης. Πέρα από τον συμβολικό και σημειολογικό χαρακτήρα η χρονική συγκυρία της προσέδωσε και μια άλλη απροσδόκητη ιδιομορφία, τη διαδικτυακότητα, καθώς η δια ζώσης λειτουργία των σχολείων και η οργάνωση ομαδικών δραστηριοτήτων είχαν ανασταλεί λόγω των

4. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης 1995, ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα: Θεμέλιο 1995, ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΜΠΟΝΙΑΣ, «Ταυτότητα και ετερότητα στην εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου», στα Πρακτικά της διημερίδας με θέμα: *Εθνική Ταυτότητα και Ετερότητα: πολλαπλές ταυτότητες στη μετανεωτερική εποχή*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2008, ΝΙΚΟΛΕΤΑ ΜΟΥΣΙΑΔΟΥ, *Εθνικές εορτές και διαπολιτισμική εκπαίδευση στο πολυπολιτισμικό ελληνικό νηπιαγωγείο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγική Σχολή, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 2014.

5. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑΣ, *Οι Ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΙΕ Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών 2012, σελ. 525 κ.ε.

6. ΚΟΥΜΠΟΥΡΑΣ, *Οι Ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου*, σελ. 538-539, ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003, σελ.149 κ.ε., CHARLES FRAZEE, *Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, μετ. Ι. ΡΟΛΙΑΗΣ, Αθήνα: Δόμος 2005, σελ. 215 κ.ε.

Η 200η Επέτειος του 1821 στην κλίμακα της τοπικότητας

περιορισμών που επιβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας του COVID 19. Ειδικότερα θα γίνει ενδεικτική αναφορά σε εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν: α) από σχολικές μονάδες είτε μεμονωμένα είτε συλλογικά υπό την αιγίδα των Διευθύνσεων της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δράμας, Έβρου, Καβάλας, Ξάνθης και Ροδόπης, β) από τους αντίστοιχους Υπεύθυνους Σχολικών Δραστηριοτήτων των ανωτέρω Διευθύνσεων Εκπαίδευσης, γ) από το Περιφερειακό Κέντρο Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (ΠΕ.Κ.Ε.Σ.)⁷ της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, καθώς και σε επετειακές ημερίδες που απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς.

2. Επετειακές εκδηλώσεις σχολικών μονάδων

Όλες οι σχολικές μονάδες Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Περιφέρειας ΑΜΘ, όπως κάθε χρόνο, οργάνωσαν την καθιερωμένη τους γιορτή⁸, η οποία περιλαμβάνει ορισμένα στερεοτυπικά χαρακτηριστικά: ομιλία ή αφηγηματικά κείμενα σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα, ανάγνωση ποιημάτων, δραματοποιήσεις, κ.ά. με τη διαφορά ότι αυτά το 2021 προσαρμόστηκαν στη διαδικτυακή πραγματικότητα, επομένως μπορούμε να πούμε ότι είχαν ιδιόμορφο χαρακτήρα, καθώς απουσίαζε το στοιχείο της διαδραστικότητας, το οποίο προφανώς είναι βασικό συστατικό ενός επετειακού εορτασμού. Εν είδει παραδείγματος θα αναφερθούμε σε μερικές από τις εκδηλώσεις των δημοτικών σχολείων του Νομού Ροδόπης οι οποίες είχαν τη μορφή ερευνητικής εργασίας, δηλαδή project, στο πλαίσιο εκπόνησης των Προγραμμάτων Σχολικών Δραστηριοτήτων. Εξ αυτών κάποιες είχαν πιο παραδοσιακό χαρακτήρα με την έννοια ότι περιορίστηκαν είτε στην περιγραφή των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης (4ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτη-

7. Το Περιφερειακό Κέντρο Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (ΠΕ.Κ.Ε.Σ.) της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ιδρύθηκε με το άρθρο 4 του νόμου 4547/2018 «Αναδιοργάνωση των δομών υποστήριξης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α' 102/12 Ιουνίου 2018) με έδρα του την Κομοτηνή. Αρχικά υπηρετούσαν σε αυτό συνολικά 34 Συντονιστές/Συντονίστριες Εκπαιδευτικού Έργου, ενώ μετά την πρόσφατη επιλογή των Συμβούλων Εκπαίδευσης τον Φεβρουάριο του 2023 συνεχίζει την λειτουργία του με συνολικά 38 Συμβούλους Εκπαίδευσης (μέχρι τη στιγμή που συντάσσονταν το παρόν άρθρο στις 04-03-2024).

8. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εορταστικές εκδηλώσεις πραγματοποίησαν (όπως άλλωστε συμβαίνει κάθε χρόνο) και τα Μειονοτικά Σχολεία που λειτουργούν στην Ξάνθη, στη Ροδόπη και στον Έβρο, και στα οποία φοιτά μεγάλο μέρος των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Μάλιστα, οι μαθητές των Μειονοτικών Σχολείων συμμετέχουν κανονικά και στις εορταστικές εκδηλώσεις των Δήμων της Θράκης (π.χ. κατάθεση στεφάνων σε Ηρώα, μαθητικές παρελάσεις).

Νικόλαος Τσουρής

νής) είτε γενικότερα του ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου έγινε η Επανάσταση (Δημοτικό Σχολείο Φαναρίου). Ορισμένες ήταν πιο νεωτερικές με την έννοια ότι προσέγγισαν την Επανάσταση με βιωματικό τρόπο μέσω ενός εκπαιδευτικού δράματος (1ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής) ή ένα ιστορικό φαινόμενο, όπως ο Φιλελληνισμός με ψηφιακά μέσα, βίντεο, λογοτεχνία και μουσική (4ο Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής), ενώ υπήρξαν και άλλες που επιχείρησαν τη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν και μάλιστα με διαπολιτισμικό τρόπο μέσω της μελέτης του ελληνικού και τουρκικού πολιτισμού, αναδεικνύοντας τα κοινά σημεία που ενώνουν τους δύο λαούς και δημιουργούν γέφυρες φιλίας και συνεργασίας (Νηπιαγωγείο Βέννας).

3. Επετειακές εκδηλώσεις ομάδων σχολείων

Επετειακές εκδηλώσεις με τη συμμετοχή ομάδων σχολείων ή τάξεων οργάνωσαν και οι Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Περιφέρειας ΑΜΘ με συντονισμό από τους Υπεύθυνους Σχολικών Δραστηριοτήτων, καθώς και το ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ με πρωτοβουλίες Συντονιστών/Συντονιστριών Εκπαιδευτικού Έργου.

Σε ό,τι αφορά τις Διευθύνσεις Εκπαίδευσης ενδεικτικά αναφέρουμε τις δύο μαθητικές δράσεις με θέμα «Ο Αγώνας του 1821 μέσα από μαθητικές εικαστικές, ψηφιακές δημιουργίες», οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ροδόπης⁹. Στο πλαίσιο της πρώτης οι μαθητές της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού καλλιτέχνησαν εικαστικά έργα με τη μορφή ζωγραφικής ή κολάζ ή μικτής τεχνικής, τα οποία στη συνέχεια σκαναρίστηκαν και μεταφέρθηκαν από τον Υπεύθυνο Σχολικών Δραστηριοτήτων σε ψηφιακή εικονική διαδραστική πινακοθήκη. Η δεύτερη δράση απευθυνόταν σε μαθητές της Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού οι οποίοι δημιούργησαν οπτικοποιημένες ιστορίες (κόμικς) με εργαλείο ένα ελεύθερο διαδικτυακό λογισμικό και στάλθηκαν επίσης στον Υπεύθυνο Σχολικών Δραστηριοτήτων ώστε να δημιουργηθεί ενιαίο αρχείο pdf.

Το ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ από την πλευρά του με πρωτοβουλία των Συντονιστριών Εκπαιδευτικού Έργου Φιλολόγων οργάνωσε τρεις διαδικτυακές ημερίδες με τη συμμετοχή σχολείων όλων των Διευθύνσεων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Περιφέρειας με θέμα: «Διακόσια Χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση. Μνήμες και “εικόνες” από το παρελθόν υπό το πρίσμα του πα-

9. *Πρόσκληση σε δράσεις – αφιέρωμα στον Αγώνα του 1821*, Έγγραφο της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ροδόπης με αριθμό πρωτοκόλλου Φ. 37/419/02-02-2021, *Ροδοπίτες μαθητές δημιούργησαν κόμικ για την 25η Μαρτίου*, Εφημερίδα Χρόνος, Κομοτηνή: 18-03-2021, <https://xronos.gr/epikairoita/rodopites-mathites-dimioyrgisan-komik-gia-tin-25i-martioy> (τελευταία επίσκεψη στις 03-07-2023).

Η 200η Επέτειος του 1821 στην κλίμακα της τοπικότητας

ρόντος και με το βλέμμα στο μέλλον: οι μαθητές των σχολείων παρουσιάζουν τις εργασίες τους»¹⁰. Σε αυτό το πλαίσιο ομάδες μαθητών από διάφορα γυμνάσια και λύκεια παρουσίασαν εργασίες με ποικίλη θεματολογία σχετική με την Επανάσταση του 1821, όπως ο φιλελληνισμός, ο ρόλος των γυναικών, ο ναυτικός αγώνας, η πολιορκία και έξοδος του Μεσολογγίου, η επανάσταση στην τέχνη, στον δημόσιο χώρο, στη συλλογική μνήμη, στη λογοτεχνία, στα μουσεία, ο Ρήγας Φεραίος και η Χάρτα του, ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία και τη Θράκη, τα όπλα του αγώνα κ.ά.

Πάντως, παρά τις φιλόδοξες προθέσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται και στους γενικούς θεματικούς τίτλους τους, αλλά και την εμπλοκή της ψηφιακής τεχνολογίας και των οπτικοακουστικών μέσων, την οποία διευκόλυνε η διαδικτυακότητα, οι περισσότερες επετειακές εκδηλώσεις που υλοποιήθηκαν υπό την αιγίδα των κεντρικών εκπαιδευτικών φορέων της περιφέρειας ΑΜΘ παρέμειναν παραδοσιακές ως προς το περιεχόμενο και τον επετειακό τους λόγο.

3. Επετειακές ημερίδες για τους εκπαιδευτικούς

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών εκδηλώσεων για το 1821 συμπεριλαμβάνονται και οι επετειακές ημερίδες που απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας ή της δευτεροβάθμιας ή και στους δύο.

Αρχίζοντας από τις τελευταίες, δηλαδή τις κοινές για τις δύο εκπαιδευτικές βαθμίδες αναφέρουμε ενδεικτικά δύο διαδικτυακές επιμορφωτικές συναντήσεις. Η πρώτη είχε ως θέμα «Όψεις του Αγώνα-1821» και διοργανώθηκε από τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Ροδόπης¹¹. Σε αυτήν παρουσιάστηκαν εισηγήσεις από καθηγητές του Δημοκρίτειου, αλλά και άλλων Πανεπιστημίων με θεματικές όπως αναπαραστάσεις της Επανάστασης σε μελοποιημένα ποιήματα σύγχρονων Ελλήνων ποιητών, Καραγκιόζης και Εικοσιένα, εικαστική απόδοση των γεγονότων του '21, το '21 αλλιώς: τα playmobil σηκώνουν το λάβαρο της επανάστασης στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο κ.ά.

Η δεύτερη κοινή επιμορφωτική συνάντηση υπό την αιγίδα του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία δύο συντονιστριών Εκπαιδευτικού Έρ-

10. *Πρόσκληση παρακολούθησης τριών Διαδικτυακών Ημερίδων*, Έγγραφο του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ με αριθμό πρωτοκόλλου 239/26-05-2021, *Διακόσια Χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση (1821-2021)*, Εφημερίδα Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή: 02-06-2021, <https://www.paratiritis-news.gr/politismos/diakosia-chronia-apo-tin-elliniki-epanastasi-1821-2021/> (τελευταία επίσκεψη στις 03-07-2023).

11. *Πρόσκληση σε επιμορφωτική συνάντηση*, Έγγραφο της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ροδόπης με αριθμό πρωτοκόλλου Φ. 37/511/11-02-2021, *Επιμορφωτική συνάντηση με θέμα «Όψεις του Αγώνα – 1821»*, Εφημερίδα Παρατηρητής της Θράκης, Κομοτηνή: 20-02-2021, <https://www.paratiritis-news.gr/koinonia/epimorfotiki-synantisi-me-thema-opseis-tou-agona-1821/> (τελευταία επίσκεψη στις 03-07-2023).

γου Δασκάλων και είχε ως θέμα «Ανοίγει η αυλαία... μια ώρα και κάτι στη σκηνή του 1821»¹².

Όσο αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, υπό την αιγίδα του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ, Συντονιστές και Συντονίστριες Εκπαιδευτικού Έργου Δασκάλων ανέλαβαν τη διοργάνωση επετειακών επιμορφωτικών ημερίδων με θέματα όπως η συνεισφορά της εκκλησίας στην πνευματική ζωή των Ελλήνων την περίοδο της Τουρκοκρατίας¹³, το μάθημα της Ελληνικής Επανάστασης στα βιβλία ιστορίας¹⁴ κ.ά. Από την πλευρά της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης Συντονίστριες Εκπαιδευτικού Έργου Φιλολόγων παρουσίασαν σε τηλεημερίδα την αποτίμηση των τριών διαδικτυακών ημερίδων με θέμα «Διακόσια Χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση. Μνήμες και “εικόνες” από το παρελθόν υπό το πρίσμα του παρόντος και με το βλέμμα στο μέλλον: οι μαθητές των σχολείων παρουσιάζουν τις εργασίες τους», για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω.

Επιπλέον τα σχολεία όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης της Περιφέρειας ΑΜΘ δια του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. συμμετείχαν με γραπτές εργασίες ή βίντεο στον πανελλήνιο διαγωνισμό που προκήρυξε το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων με θέμα: «Επαναστατικός Αγώνας και Τοπική Ιστορία. 21 ελληνικοί τόποι αφηγούνται τη συμμετοχή τους στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας»¹⁵.

Τέλος συντονίστριες του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ, αλλά και δύο projects μαθητών ύστερα από κρίση πήραν μέρος στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Τοπική Ιστορία και Εκπαίδευση – το αποτύπωμα του 1821 στον τόπο μου», το οποίο έλαβε χώρα στους Δελφούς με διοργανώτρια αρχή την Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας. Οι εργασίες των μαθητών που εκπροσώπησαν την ΑΜΘ είχαν ως θέμα τους την ελληνική παλιγγενεσία στη Θράκη και πώς να «μιλήσεις» στα παιδιά για το 1821 σήμερα¹⁶.

12. *Εξ αποστάσεως σεμινάριο: «Ανοίγει η αυλαία... μία ώρα και κάτι στη σκηνή του 1821»*, Έγγραφο του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ με αριθμό πρωτοκόλλου 54/15-02-2021, ΠΕΚΕΣ ΑΜΘ - *Εξ αποστάσεως σεμινάριο: «Ανοίγει η αυλαία... μία ώρα και κάτι στη σκηνή του 1821»*, Newsroom Schovertime.gr, 19-02-2021, <https://www.schovertime.gr/2021/02/19/pekes-amth-ex-apostaseos-seminario-anoigei-i-aulaia-mia-ora-kai-kati-sti-skini-tou-1821/> (τελευταία επίσκεψη στις 03-07-2023).

13. *Πρόσκληση σε διαδικτυακή Ημερίδα*, Έγγραφο του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ με αριθμό πρωτοκόλλου Δ.Υ./12-05-2021.

14. *Πρόσκληση σε τηλεημερίδα: «Αναγνώσεις και ερμηνείες της Επανάστασης του 1821»*, Έγγραφο του ΠΕ.Κ.Ε.Σ. ΑΜΘ με αριθμό πρωτοκόλλου Δ.Υ./24-03-2021.

15. *Μαθητικός Διαγωνισμός «Επαναστατικός Αγώνας και Τοπική Ιστορία, 21 ελληνικοί τόποι αφηγούνται τη συμμετοχή τους στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας*, Έγγραφο της Διεύθυνσης Σπουδών, Προγραμμάτων και Οργάνωσης Π.Ε. & Δ.Ε. του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων με αριθμό πρωτοκόλλου Φ. 15/70217/Δ2/14-06-2021.

16. Το πρόγραμμα του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Τοπικής Ιστορίας & Εκπαίδευσης είναι αναρτημένο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://stellad.pde.sch.gr/synedriou/syn2-programa/> (τελευταία επίσκεψη στις 03-07-2023).

Η 200η Επέτειος του 1821 στην κλίμακα της τοπικότητας

4. Εν κατακλείδι

Η ενδεικτική παράθεση των ποικίλων επετειακών εκδηλώσεων που πραγματοποιήσε η εκπαιδευτική κοινότητα της Περιφέρειας ΑΜΘ για τα 200 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης μας οδηγεί σε ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες και αξιοσημείωτες διαπιστώσεις. Οι σχετικές δραστηριότητες σχεδόν στο σύνολό τους ακολούθησαν το παραδοσιακό και καθιερωμένο μοντέλο εορτασμού του 1821, το οποίο χαρακτηρίζεται από στερεοτυπική ανάκληση στη μνήμη των κυριότερων ιστορικών γεγονότων και προσώπων που σχετίζονται με την επανάσταση του '21, φυσικά με εξυμνητική διάθεση. Παρατηρούμε έλλειψη φαντασίας, πρωτοτυπίας και νεωτερικού πνεύματος. Συγχρόνως μπορούμε να πούμε ότι ο εορτασμός λειτούργησε ως μια τυπική αναγκαιότητα, καθώς το '21 δεν αποτέλεσε παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις γέφυρα με το παρόν πολλώ δε μάλλον με το μέλλον, ούτε έδωσε την αφορμή για την ανάπτυξη οιασδήποτε κριτικής ή προβληματισμών σχετικά με το ουσιαστικό του περιεχόμενο και τη σημασία του για τη μελλοντική πορεία του έθνους-κράτους. Με άλλα λόγια ούτε τέθηκαν ούτε φυσικά προβληματίσαν ερωτήματα όπως: γιατί γιορτάζουμε το '21; πώς το προσλαμβάνουμε σήμερα; ποιες είναι οι διαστάσεις του στον παρόντα χρόνο; τι σηματοδοτεί για το μέλλον μας;

Από την άλλη πλευρά βέβαια οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι εορτασμοί περιβλήθηκαν με μια επίφαση νεωτερικότητας και πρωτοτυπίας λόγω της χρήσης όχι μόνο οπτικοακουστικών μέσων, αλλά και ψηφιακής τεχνολογίας, η οποία επιβλήθηκε εν μέρει από τη διαδικτυακότητα. Επομένως η καινοτομία προήλθε από τα μέσα και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την προβολή του παραδοσιακού πνεύματος. Εν κατακλείδι αν θέλαμε να χαρακτηρίσουμε συνολικά τις εκπαιδευτικές επετειακές εκδηλώσεις για το '21 θα χρησιμοποιούσαμε την έκφραση «παλαιός οίνος σε νέους ασκούς».

«ΕΠΑΙΝΟΙ», ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ
ΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ROUMIANA PRESHLENOVA
ΩΣ ΕΠΙΤΙΜΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΟΣ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ Δ.Π.Θ.

Είναι ιδιαίτερη η χαρά μου, και ξεχωριστή η τιμή που αισθάνομαι σήμερα, καθώς ως Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του πανεπιστημίου μας υποδέχομαι στην ακαδημαϊκή μας οικογένεια την καθηγήτρια Roumiana Ilieva Preshlenova, η οποία αναγορεύεται επίτιμη διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής μας, μετά από ομόφωνη πρόταση του Τμήματος και απόφαση της Συγκλήτου του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Σταθερά προσανατολισμένη στην ανάπτυξη ενός επιστημονικού ακαδημαϊκού δικτύου στον ευρύτερο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, η Σχολή μας και δια των τριών Τμημάτων της έχει ήδη συνομολογήσει σειρά επιστημονικών συμφωνιών και πρωτοκόλλων ή συμφώνων συνεργασίας, με τα εγκυρότερα ερευνητικά και ακαδημαϊκά ιδρύματα των Βαλκανίων. Συμφωνίες ενεργές, στα πλαίσια των οποίων διοργανώνονται συγκεκριμένες δράσεις, οι οποίες αφενός μεν εδραιώνουν την εξέχουσα εξωστρέφειά μας, αφετέρου δε συναποτελούν, μαζί με άλλα ασφαλώς δεδομένα, το επιστημονικό πρόσωπο, τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα και την ερευνητική ιδιοπροσωπία της Σχολής μας.

Στο πλαίσιο αυτό, η συνεργασία μας με την τιμώμενη απόψε καθηγήτρια, τα βιογραφικά στοιχεία της οποίας θα ακούσετε στη συνέχεια, έχει ιδιαίτερη θέση. Και τούτο επειδή ως διευθύντρια του Institute of Balkan Studies και του Centre of Thracology της Bulgarian Academy of Sciences, έχει πάρει μέρος και έχει οργανώσει σειρά επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων, έχει δημοσιεύσει πλήθος εργασιών και έχει αναπτύξει στενές σχέσεις με πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, ιδίως δε των γερμανόφωνων, πρωτίστως, και των αγγλόφωνων, δευτερευόντως, περιοχών, στην Πράγα, την Βουδαπέστη, τη Βιέννη, το Λονδίνο, το Μόναχο, το Βερολίνο και το Γκράτς.

Οι πολλές και σημαντικές δημοσιεύσεις της, οι επιμέλειες επιστημονικών συλλογικών τόμων, η συμμετοχή της σε πλέον των εξήντα επιστημονικών

Μ.Γ. Βαρβούνης

συνεδρίων και η θέση της στο διοικητικό συμβούλιο της ευφήμως γνωστής Association International d' Études du Sud-Est Europeen, καταδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Είναι λοιπόν τιμή όχι μόνο για την ίδια, αλλά και για μας η αποψινή της αναγόρευση σε επίτιμη διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής μας. Και βέβαια, πέρα από το συμβολικό βάρος και το τελετουργικό σκέλος της απόφασης για την απονομή στην κυρία Preshlenova της ύψιστης αυτής ακαδημαϊκής διάκρισης, πρόκειται και για μια ακόμη ευκαιρία περαιτέρω σύσφιξης των ακαδημαϊκών, ερευνητικών και εν γένει επιστημονικών σχέσεων μας με προβλεβλημένους και επιφανείς επιστήμονες γειτονικών λαών, ώστε σε συνέργεια μαζί τους να προωθήσουμε όχι μόνο την έρευνα της ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και την αλληλοκατανόηση και συνεργασία των βαλκανικών λαών, εκατέρωθεν των συνόρων, πολλώ μάλλον καθώς με τους Βούλγαρους γείτονές μας ανήκουμε πλέον στην ευρύτερη ευρωπαϊκή οικογένεια των λαών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Με τις σχέψεις αυτές, που εν πολλοίς παρουσιάζουν και το ουσιαστικό σκεπτικό της απόφασης για την ένταξή σας, αξιότιμη Καθηγήτρια κυρία Roumiana Ilieva Preshlenova ως επιτίμου μέλους στην ακαδημαϊκή οικογένεια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, και δι' αυτού της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, σας καλωσορίζω και πάλι κυρία συνάδελφε, και σας εύχομαι υγεία απερικλόνητη, πνευματική δύναμη και ερευνητικό σφρίγος, ώστε ως άλιμος αθλήτρια του πνεύματος και της επιστήμης να διακρίνεστε πάντοτε στον στίβο των ακαδημαϊκών επιδόσεων.

Ως ευ παρέστητε.

Καθηγητής Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

LAUDATIO ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ
ΤΗΣ ROUMIANA PRESHLENOVA
ΣΕ ΕΠΙΤΙΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το τιμώμενο πρόσωπο της σημερινής τελετής που διοργανώνει το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης είναι η καθηγήτρια κ. Roumiana Ilieva Preshlenova, Διευθύντρια του Ινστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών και Κέντρου Θρακολογίας της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, μια εξέχουσα ακαδημαϊκός στο πεδίο των σπουδών της ΝΑ Ευρώπης, ιδιαίτερα καταξιωμένη επιστήμονα, όχι μόνο στη Βουλγαρία, αλλά και πανευρωπαϊκά. Η Roumiana Preshlenova χαιρεί μεγάλης εκτίμησης στον επιστημονικό κλάδο με τον οποίο ασχολείται όχι μόνο στη χώρα της αλλά και διεθνώς, όπως προκύπτει από το πλούσιο και πρωτότυπο ερευνητικό και συγγραφικό της έργο, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Επιπρόσθετα η Preshlenova τόσο ως επιστήμονας όσο και από τη διευθυντική θέση που κατέχει στη Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον και συμμετέχει σε πρωτοβουλίες για τη δημιουργία επαφών και την προώθηση των επιστημονικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας και ειδικότερα του Ινστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών, στο οποίο προΐσταται, με το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο και το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας. Οι σχέσεις αυτές επισφραγίστηκαν μάλιστα το 2015 με την υπογραφή πρωτοκόλλου συνεργασίας.

Σε αυτό πλαίσιο η Preshlenova επισκέφτηκε την Κομοτηνή το 2018 και έλαβε μέρος στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο “Greece and Bulgaria: Parallels and intersections in history and culture”, το οποίο διοργανώθηκε από το Τμήμα μας με μεγάλη επιτυχία και με την υποστήριξη της τιμώμενης. Επίσης η τιμώμενη με την ιδιότητά της ως διευθύντριας του Ινστιτούτων Βαλκανικών Σπουδών και Κέντρου Θρακολογίας ενέκρινε την ένταξη της δημοσίευσης του τόμου των Πρακτικών του Συνεδρίου στο εκδοτικό πρόγραμμα του Ινστιτούτου, τα οποία εκδόθηκαν στη Σόφια το 2021.

Η Roumiana Preshlenova αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο της Σόφιας Sveti Kliment Ohridski όπου στη συνέχεια πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στη γερμανική γλώσσα και κατόπιν στην ιστορία και θεωρία του πο-

Ελεωνόρα Ναξίδου

λιτισμού. Κατόπιν έκανε διδακτορικό στην ιστορία στο Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών, όπου και κατέλαβε κατόπιν θέση καθηγήτριας. Συγχρόνως έλαβε πολλές υποτροφίες και συνεργάστηκε με πολλά ευρωπαϊκά πανεπιστήμια: το Freie Universität, Berlin; το Central European University, Budapest; το Karl-Franzens Universität, Graz; το Universität Wien; το Charles University and Technical University, Prague, καθώς και το London School of Economics and Political Science. Συνεργάστηκε επίσης ως υπότροφος με πολλές Ακαδημίες Επιστημών και Επιστημονικά Ινστιτούτα: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien; Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien; Südost-Institut, München; British Academy, London καθώς και το Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Wien.

Η Roumiana Preshlenova είναι μέλος στα διοικητικά συμβούλια διάφορων διεθνών επιστημονικών εταιρειών, όπως η Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen, καθώς και μέλος σε εκδοτικές επιτροπές διεθνών επιστημονικών περιοδικών όπως το Etudes Balkaniques (Sofia) και το Hiperboreea (Βουκουρέστι).

Η τιμώμενη έχει επίσης πολύπλευρη ερευνητική δραστηριότητα. Έχει συμμετάσχει σε πάρα πολλά διεθνή επιστημονικά προγράμματα είτε ως συντονίστρια είτε ως μέλος. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά από τα προγράμματα τα οποία διευθύνει:

- “Ανάπτυξη των βουλγαρικών σπουδών στο εξωτερικό” (“Development of the Bulgarian Studies Abroad”),
- “Αυτοκρατορίες και πρόξενoi: κυριαρχία και αυτοκρατορία στον μακρύ 19ο αιώνα”, (“Empires of Consuls: Consulship, Sovereignty, and Empire in the Long Nineteenth Century”),
- “Οπτική κουλτούρα, ευσέβεια και προπαγάνδα: μεταφορά και υποδοχή της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο 16ος-20ος αιώνας” (“Visual Culture, Piety and Propaganda: Transfer and Reception of Russian Religious Art in the Balkans and the Eastern Mediterranean 16th-early 20th c.”)
- “Πολιτισμική ιστορική κληρονομιά, εθνική μνήμη και κοινωνική ανάπτυξη” (“Cultural historical heritage, national memory and social development”)
- Μεταξύ Βιέννης και Κωνσταντινούπολης. Εθνικισμός στην Κεντρική και ΝΑ Ευρώπη μετά τη διάλυση της αψβουργικής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας (“Between Vienna and Constantinople. Nationalism in Central and Southeast Europe after the dissolution of the Habsburg and the Ottoman empires”)

Κατά την πολυετή ακαδημαϊκή της καριέρα η Preshlenova έχει συμβάλει στην ανάπτυξη των βαλκανικών σπουδών με πάρα πολλές δημοσιεύσεις μο-

Laudatio για την αναγόρευση της Roumiana Preshlenova

νογραφιών, κεφαλαίων σε συλλογικούς τόμους και άρθρων, καθώς και με την επιμέλεια συλλογικών τόμων, δημοσιεύσεις που είναι πρωτότυπες και πρωθού τον επιστημονικό διάλογο στα πεδία της ιστορίας και του πολιτισμού της ΝΑ Ευρώπης. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μονογραφίες της σχετικά με τις ανώτατες σπουδές των Βουλγάρων στην Αυστροουγγαρία (1879-1918), και με τις σχέσεις της Αυστρο-Ουγγαρίας με τα Βαλκάνια (1878-1912) στα βουλγαρικά, καθώς και τις πρόσφατες επιμέλειες των τόμων: Πόλεις στα Βαλκάνια: Χώρος, πρόσωπα αναμνήσεις (Cities in the Balkans: Spaces, Faces, Memories), στα αγγλικά και “Ο εθνικισμός στα Βαλκάνια κατά τον 20ό αιώνα” στα βουλγαρικά.

Επιπρόσθετα η καθηγήτρια Preshlenova έχει γράψει πάνω από 60 άρθρα και κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους στα βουλγαρικά, στα αγγλικά και στα γερμανικά. Οι δημοσιεύσεις αυτές εκτός από τις σχέσεις των Βαλκανίων και ειδικότερα και της Βουλγαρίας με την Αυστρο-Ουγγαρία εστιάζουν σε θεματικές, όπως ο εθνικισμός και τα εθνικά δίκτυα στη ΝΑ Ευρώπη, οι εθνικές ταυτότητες, οι σχέσεις μεταξύ των βαλκανικών εθνικών κρατών, στις οποίες εντάσσονται και οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, οι σχέσεις των Βαλκανίων με τη Ρωσία, η κοινωνία και πολιτισμική κληρονομιά στα Βαλκάνια, η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη των βαλκανικών πόλεων, η φυσιογνωμία της ανώτατης εκπαίδευσης στα Βαλκάνια, η πορεία των Βαλκανίων προς την ευρωπαϊκότητα και την ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Αναφέρουμε μερικούς τίτλους ενδεικτικά:

- “Η Ευρωπαϊκή επίδραση και η αντίδραση: οικονομία και πολιτισμός” (“European Influence and Reaction: Economics and Culture”) στα αγγλικά
- “Τα οθωμανικά Βαλκάνια και δημιουργία των εθνών” (“The Ottoman Balkans and Nation-Building”), στα αγγλικά
- “Ενώνοντας τα Βαλκάνια: Κοινές επιθυμίες και πρώτες πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου” “Uniting the Balkans: Common Desires and First Initiatives in the Interwar Period”, στα αγγλικά
- “Οικονομική κουλτούρα και οικονομική πολιτική στη ΝΑ Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα” (“Economic Culture and Economic Policy in South eastern Europe during the 19th Century”), στα αγγλικά
- Τα κοντινά και τα μακρινά Βαλκάνια. Καλλιεργώντας ταυτότητες στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης 1878-1912 (“The Close and the Distant Balkans. Building Up Identities in the Context of Economic Development 1878-1912”), στα αγγλικά

Η διεθνής παρουσία και η επιστημονική υπόληψη της Preshlenova, αποδεικνύονται επίσης από τη συμμετοχή της σε πάνω από 60 διεθνή επιστημονικά συνέδρια, καθώς και από τη διδασκαλία της σε σεμινάρια στην Αυστρία και στη Γερμανία.

Ελεωνόρα Ναξίδου

Επιπλέον η Preshlenova είναι μια πολύ επιτυχημένη διευθύντρια στο Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών και Κέντρο Θρακολογίας, όπως αποδεικνύεται τόσο από τα πεπραγμένα της πρώτης θητείας της, όσο και από το γεγονός ότι οι συνάδελφοί της της εμπιστεύτηκαν και δεύτερη θητεία. Από τη διευθυντική της θέση η τιμώμενη αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη και την αύξηση του κύρους του Ινστιτούτου μέσω των οποίων διευρύνονται οι επιστημονικές του συνεργασίες με άλλα ιδρύματα και πανεπιστήμια της Βουλγαρίας, αλλά και του εξωτερικού. Επίσης χάρη σε δικές της ενέργειες το Ινστιτούτο έλαβε χρηματοδότηση για την εκπόνηση δικών του ερευνητικών προγραμμάτων, ενώ εντάχθηκε σε άλλα ως εταίρος.

Συγχρόνως όμως η τιμώμενη ξεχωρίζει και ως προσωπικότητα. Τη διακρίνουν το ακαδημαϊκό ήθος, η σεμνότητα και η σοβαρότητα, όπως έχω διαπιστώσει τόσο από την προσωπική μου γνωριμία μαζί της σε διάφορα συνέδρια, όσο και από τις μαρτυρίες των συνεργατών της. Πρόκειται για μια ακαδημαϊκό με επιστημονική ευρύτητα, ιδιαίτερα παραγωγική με ποιοτικό έργο, μια ακαδημαϊκό η οποία διαθέτει όλες τις αρετές και ικανότητες ενός ώριμου και καταξιωμένου επιστήμονα και ερευνητή.

Δε μένει λοιπόν παρά να συγχαρώ την τιμώμενη και να εκφράσω την ιδιαίτερη χαρά και ικανοποίηση και εμού προσωπικά, αλλά και όλων των συναδέλφων μου του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας που η Καθηγήτρια Roumiana Ilieva Preshlenova συμπεριλαμβάνεται από σήμερα στους επίτιμους διδάκτορες του τμήματός μας, και να της ευχηθώ να συνεχίσει να εργάζεται με τον ίδιο ζήλο για την επιστήμη και για την προβολή της βαλκανικής ιστορίας και του πολιτισμού, καθώς και για τη σύσφιξη των ελληνοβουλγαρικών επιστημονικών σχέσεων.

ROUMIANA ILIEVA PRESHLENOVA

Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences

WOMEN IN SCIENCE

It is an honour to be here with you today. As academics, we have dedicated our life to the pursuit of knowledge and the betterment of our environment through education and research. We come from different backgrounds, but we are united by a common cause in a world that often seems divided and polarized. It is heartening to come together to share ideas and insights, to learn from one another, and to build bridges of understanding and cooperation. As scholars, we have a special responsibility to use our knowledge and expertise for the greater good. We must be agents of positive change in our communities and in the Balkans in general by working to promote the good neighbourly relations. Our work as scholars has never been more important. We face complex and urgent challenges. With our collective efforts, knowledge, creativity, and determination, I believe we can create a better world for future generations.

Looking at the list of Nobel Prize winners from 1901 to 2019, one can state a pressing male dominance in all branches of science. Women are more visible in the categories peace, medicine and literature, areas that are relevant to preserving life. UN statistics on women's representation in society reveal that in 2020 they are underrepresented among parliamentarians with a share of 25% worldwide, in journalism with 24% (in 2015), and even less in leading positions in business. In these figures, women in science do not appear at all but their role is crucial in a historical perspective.

It is relevant to talk about women in science exactly in Greece, the homeland of Athena, the deity of knowledge, wisdom, crafts, and justice in whose honour the Parthenon was built on the Acropolis of Athens. But not only. In her article *Women scientists in Ancient Greece. A brief journey back in time*, Katerina Bobota reminds us of some historical persons. Among them is Hypatia of Alexandria, the earliest and most well-known woman mathematician and philosopher of the 4th century BC. Hypatia's research focused on mathematics, astronomy, and engineering, while she also chaired the Neoplatonic Alexandrian School. Another one is Theano of Crotona, considered student and possibly wife of Pythagoras of Samos, the Greek philosopher who made important developments in mathematics, astronomy, and the theory of music. Theano was

teaching astronomy and mathematics at the Schools of Pythagoras. The Pythagorean view of the “Golden Section” is attributed to Theano, as well as the theory of numbers.

A teacher of mathematics in the 6th century BC who introduced Pythagoras to the principles of Geometry and Arithmetic was also a woman, Themistoclea, being at the same time a priestess at Delphi. Pythagoras was inspired by her moral principles which he adopted, a fact that made him to accept women in his school. Themistoclea is also considered one of the first European philosophers, though none of her works seem to have survived. Among the early Pythagorean philosophers are also Theano’s daughters Damo, Myia and Arignote, as well as Phintys of Sparta, Aesara of Lucania, Perictione. In the same period, Arete of Cyrene headed the Cyrene School of Philosophy after the death of Aristippus, her father and founder of the school.

With the rise of the Roman Empire, the role of Greek women socially and institutionally deteriorated. For centuries between the Antiquity and Modernity, science remained a privilege for almost only men. It took time until this field of social life became accessible for women again. In this period, most families believed that girls did not need formal education and that their role was to be wives and mothers. This attitude gradually amended due to the complex transformations which brought about Modernity. If the 18th century is known as the age of Enlightenment, the 19th century is marked by several important social changes without which modern society would not be the same. Especially important among them, along with technological progress, is the emergence of mass education, the transformation of science from a strictly elitist to a more widely accessible activity, and the struggle of women for equality. All three novelties aimed to promote a fundamental social value: the human, regardless of their social origin and gender.

Some bright minds such as Friedrich von Schlegel and John Stuart Mill considered that the exclusion of women from public activities did not support the advancement of society. Many men and women realized that the education of girls was an integral part of the modernization. The recognition of the importance of women was linked to the growing need for teachers for schools that were rapidly increasing in number. Within a relatively short time, along with charity institutions, women established foundations focusing on education and culture and became active members of social life. In the 19th century, girls’ education with private tutors was a privilege of the upper and upper-middle class. In the few private girls’ schools, a limited number of subjects was taught such as reading, writing, mathematics, and home economics (arts and crafts). There were people fighting for girls to have the same opportunities for education as boys. Nevertheless, girls started their primary education on equal terms with boys to be later excluded from actual secondary education and, of course, from

university studies. In addition, while male teachers were invited to teach at secondary schools for girls, the reverse was not allowed, even when women had attained a similar level of education. This form of exclusion was a true disadvantage for women because it deepened the cultural gap separating them from men within societies where culture and knowledge were considered primary values. The notion that girls had a right to be educated really did start to take hold only in the decade before the First World War.

The transition in the Balkans was more complicated. Since the early 19th century, Christians in the Ottoman Empire took important steps towards secular education. For the rising nations of Greeks and Bulgarians, the establishment of a network of schools in the bigger urban centers was regarded a fundamental component of their growing efforts towards independence. This triggered the influence of the civil authority represented by the economically most active strata both in the Balkans and abroad. The finance of schools was provided by community incomes, church incomes, foundations, and private donations, made predominantly by wealthy Diaspora Greeks and Bulgarians. Thus, the changing role of women should be regarded as part of the transition from premodern to complex societies and from Ottoman to nation-state structures. Within this broader context, new social and cultural lines were drawn, including the division between public and private life. Nationalist discourses in Greek and Bulgarian societies framed women's presence in the public sphere, insisting that women's activities should be compatible with national strategies.

The education of Greek girls was included even in the agenda of the Patriarchate in Constantinople since the 1870s, after a number of girls' schools were already operating. Among the first of them were the *Central School for Girls* in Smyrna (est. in 1830); the *Hills' School* of American missionary John Hill and his wife Fanny Francis Mulligan (est. in 1831, three years before Athens became the capital of the newly-founded Greek State); the *School for Girls* in Constantinople since 1846; the *Arsakeion Girls' School* of the Athens Educational Society (built between 1846 and 1852); the *Thessaloniki's Central School for Girls* (est. in 1854); the *Girls' School of Mytilene* on Lesbos and a girls' school on Crete (est. in 1862); in Constantinople again the *Palada Girls' School* (est. in 1874) and the *Zappeion Greek Girls' School* (est. in 1875); the *Zariphios School of Philippopolis* (est. in 1875), etc.

In Bulgaria, the first secular elementary school for girls opened in Pleven in 1841. This initiative of Anastasia Dimitrova started successfully under Greek influence and with Greek support. Other girls' schools were established from the 1840s to the 1860s in Gabrovo, Plovdiv, Stara Zagora. They were founded and maintained most often by women. Next to them, the American Protestant missionaries Theodore Byington and his wife Margaret founded the *Mission's School for Girls* in Stara Zagora in 1863. Several Catholic (French) schools estab-

lished in the Bulgarian lands influenced girls' education, too. In the same time, Bulgarian (almost full) secondary schools for girls opened in Shoumen, Stara Zagora, Plovdiv, and Gabrovo. The number of girls' schools in Bulgaria before the emancipation from the Ottoman Empire is estimated at ninety (according to Krassimira Daskalova). After the Liberation in 1878, the Bulgarian state also ran girls' schools.

Girls' education gained popularity also among the Bulgarians in Ottoman Macedonia in the 1860s. In addition to the primary school in Thessaloniki, the "capital of Macedonia", a *Bulgarian Girls' High School of Thessaloniki* "*Sveto Blagoveshtenie*" (Annunciation of Our Lady) was founded by the Bulgarian community and started operating in 1881 under the auspices of the Bulgarian Exarchate. With the support of the wealthiest Bulgarian merchant, financier, and philanthropist Evlogi Georgiev in Bucharest, the school acquired its own building and boarding house because the students came not only from Thessaloniki but also from the European vilayets of the Ottoman Empire.

University was the next milestone on the road to science in modern societies. In Greece, no laws or regulations forbidding women from being admitted to university were ever introduced. Female students' applications were rejected on the pretext that *Arsakeion*, the secondary girls' schools administered by the *Philekpedeftiki Eteria* ("Society of the Friends of Education"), were not officially recognised as a secondary school. Therefore, their curriculum and syllabus were not equivalent to boys' secondary education. This restriction, based on formal requirements, but not on gender, matched a trend in higher education in general. Nevertheless, it was a convenient pretext to deprive girls from activities and advancement in academia. Thus, the inferior position of women in public sectors, inclusively science, was not a result of their "nature", but of their social seclusion and exclusion. In Austria-Hungary for example, whose renowned universities attracted students from all over the world, women were conditionally allowed to attend university studies only since 1897. The University of Athens accepted its first female student in 1890. Reportedly, she was Ioanna Stefanopoli who enrolled in the Department of Philology. The share of female students at the University of Athens grew steadily. From a mere 0.1% at the end of the 19th century, the percentage approached 16% in 1938. In 1890–1920, female students admitted to all schools of the University of Athens were mainly born to wealthy upper–middle class families. They were favoured by their parents' synergy between enlightenment and financial abilities. The choice of a woman to attend university and pursue an academic career was driven by personal desire. Indisputably, however, the consent and support of the family were indispensable at least in the initial years of studies. Besides the necessary funding, the first female university students needed moral support, since there were vehement reactions against them from male students.

Of course, the public attitude towards women's access to higher education was a precondition for such a social breakthrough. Some brave women started pleading for equal rights. In 1887, Kalliroi Parren, Greek feminist, journalist, novelist, and educator, headmistress of girls' schools in Russia and the Balkans in the late 19th and early 20th century, launched the feminist movement in Greece with the founding of the newspaper *Ephemeris ton kyrion* (Ladies' Journal). Her main aim was to awaken women and lead them towards self-awareness. The main goal of Parren was for women to have access to all educational levels. She founded the Union for the Emancipation of Women (1894), the Union of Greek Women (1896), and the Lyceum of Greek Women (1911). Her efforts led to laws concerning the protection of working women and children, the admission of women to the University and the Polytechnic of Athens. In 1936, her achievements in advancing the status of women were recognized by the Greek Academy, which awarded her the *Golden Cross of the Saviour*.

Current successors of the outstanding women in Greece who fought for equal rights gathered in a platform named *Greek Women in STEM* (*Science, Technology, Engineering, Mathematics & Medicine*) which seeks to highlight and support the work of Greek women in STEM and all related fields. This is a sign that women in science still need support for their career. Greek women keep working on improving the social "ecosystem" as founders, entrepreneurs, investors and many other roles in domestic and international tech companies and start-ups in the country. Stefi Vasilopoulou, the founder of *Hellenides*, a career network that supports women in Greece since 2022, and Stella Kasdagli, the co-founder of *Women On Top*, a non-profit organization in Greece (est. in 2012) for the professional development of women and for gender equality in the public sphere, are only two outstanding examples in this respect.

The Bulgarian society accepted the participation of women in the liberation movement but until the middle of the 19th century education remained a privilege for men due to the prevailing patriarchal tradition. Graduates of girls' schools usually became intellectuals or teachers, mainly in girls' schools. One of them, Anastasiya Tosheva, published in 1870 an article entitled *The Encouragement of Bulgarian Women towards Progress* (*Pooshrenie na Balgarkite kam Napredaka*). In it, she summoned up women to pursue science as a means for progress. In 1891, the Bulgarian Ministry of Education started the process of centralization of the school system of both primary and secondary schools. The government unified the curricula and the textbooks for the various types of schools. The law confirmed gender disparities in secondary education with boys' schools of seven grades above the primary level and girls' schools of six grades and a different curriculum. This created preconditions for discrimination of female applicants at a university level. Protesting against the University Law of 1895, hundreds of Bulgarian women (most of them teachers) sent petitions to

the Parliament and applications to the Higher School in Sofia (renamed University in 1904). They pleaded access for women. In 1897, Anna Karima, a writer, publicist and translator, founded the *Women's Educational Society "Consciousness" ("Saznanie")* which also sent a petition to the National Assembly for the admission of women to university education. The petitions were first neglected on the grounds that girls were not sufficiently prepared to enter the highest educational institution in Bulgaria as their high schools did not provide full secondary education. The campaign resulted in a law of 1897, upgraded by another one in 1904, which equalized secondary school programs for girls and boys giving girls better chances to pursue university education. In 1901, the first Bulgarian women, altogether 16, were admitted as regular students at the Higher School in Sofia. One of them was Evgeniya Yurkevich-Boeva who graduated in chemistry in 1905. The number of female students at the university in Sofia grew rapidly. In 1902/1903, there were 578 university students, among them were already 52 female students. In 1911/1912, Sofia University had already 2380 students, and 586 of them were female students. This means an increase of the share of female students at the University from 9% to 25% in the respective years. This 25% rate didn't change anyway until the end of the Second World War. We should take into account the fact that a considerable number of women studied abroad. At the Vienna University in 1897-1918 for example, the share of Bulgarian female students was 10% of all co-nationals there, at the University in Graz they were 30% of all Bulgarian students, at the University in Zagreb they were 26% of all Bulgarian students.

Women's aim at scientific career was inspired by renowned personalities such as Marie Skłodowska-Curie (1867-1934), the first woman to win the Nobel Prize in Physics (1903) and Chemistry (1911). She is the only scientist ever to have received the Nobel Prize in two different scientific fields, the first female professor at the University of Paris, and the first woman head of the Radium Institute in Paris (founded for her in 1909 by the University of Paris and Institute Pasteur).

A similar profile has Elisaveta Karamihaylova (1897-1968) - the first professor of radioactivity and nuclear spectroscopy, the first woman professor of physics in Bulgaria (1939), founder of the Department of Atomic Physics at Sofia University and the Laboratory of Radioactivity at the Institute of Physics at the Bulgarian Academy of Sciences. Before starting her career in Bulgaria, she worked at the Institute for Radium Research in Vienna and at the Cavendish Laboratory in Cambridge.

As early as in 1918, Sofia University already had the first female teacher and the first female scientist in Bulgaria - Teodora Raykova (1893-1963). Having graduated in chemistry in 1916, Raykova specialized in Germany and Austria-Hungary and became assistant of her father, professor Pencho Raykov. She

taught and published the results of her research in leading German-language scientific journals, despite the attempts of Sofia University to terminate her contract only because she was a woman. Here I want to emphasize the fact that women activists in Bulgaria demanded the right to study at the University before they claimed suffrage.

These and many other lesser-known women were paving our way to the right to be scholars and scientists which goes through access to higher education.

While remaining dominant politically and economically, men were generally aware of and accept the departure of many women from their limited role as wives and mothers. This transition was long and complicated.

In our time, an indisputable expression of the changed attitude towards women is the *Charter of Fundamental Rights of Citizens* of the European Union, adopted at the Nice Summit in 2000. It explicitly pointed out that the principle of equality does not prevent specific advantage measures in favour of the under-represented sex from being maintained or adopted. The Nice *Charter of Rights* was further developed by the *European Parliament Resolution* of 27 September 2007 on equality between women and men in the EU. Both documents create a framework for equal rights for men and women in the EU. The European Commission adopted also the *Europe 2020 Guidelines for Employment* and the *European Pact for Gender Equality 2011-2020*. However, according to EU reports, gender gaps in research and innovation still exist in some member countries, especially in the high levels of scientific and administrative careers in academia. A relative share of 40-60% of men/women is taken as a criterion for balanced representativeness.

The *National Strategy for the Development of Scientific Research in the Republic of Bulgaria 2017-2030* under the title *Better Science for a Better Bulgaria* reports a share of women in the public sector of science and higher education of 53%.

The participation of women in Greece in Research and Development is revealed in a study by the National Documentation Centre (EKT) which presents data and indicators on the position of women in academia, research, business, and in European and nationally funded projects. According to it, in 2020 female doctorate holders make up 49.3% of the total number of doctorate holders. The highest participation of women is recorded in the Social Sciences (58.0%), followed by the Humanities and Arts (55.6%), Agricultural Sciences and Veterinary Medicine (52.4%). In 2019, 43.5% of the total staff employed in Research and Development in Greece were women. Nowadays, women represent around 40% of all researchers in the Higher Education Sector in Greece.

To the extent that these shares are within the framework of the equality criterion adopted by the EU (40-60%), the participation of women and men in academia in Greece and Bulgaria is balanced.

As a comparison, according to the UNESCO Institute for Statistics, in June 2019, women worldwide have a share in science of an average of 30%, in Central and Eastern Europe they are 39%, in North America and Western Europe they are 33%.

Of course, one should look also behind the numbers.

A reason for self-confidence is given by Bulgarian and Greek women, who have been performing as successful scientists abroad for years. I will mention just few vivid examples.

Dr. Vasso Episkopou, a developmental biologist and Professor Emeritus at the Faculty of Medicine, Department of Brain Sciences of Imperial College London. Her research focuses on the genetic regulation of development, stem cells, and diseases such as cancer and diabetes.

The physicist Asimina Arvanitaki, Aristarchus Chair in Theoretical Physics at Canada's Perimeter Institute which is considered to be the largest theoretic physics research center in the world. She was awarded the 2022 CAP-TRI-UMF Vogt Medal for her innovative experiments and contributions to Subatomic Physics.

Professor Maria Makrides, deputy director of the South Australian Health Medical Research Institute and professor of human nutrition at the University of Adelaide. She has been named 2022 Scientist of the Year in South Australia's Science Excellence and Innovation Awards.

Professor Raina Fichorova graduated in Medicine and specialized in Bulgaria. Since 1995, she is an outstanding expert in Obstetrics, Gynecology, and Reproductive Biology at Harvard University.

Professor Maria N. Todorova graduated in History at Sofia University St Kliment Ohridski and taught Balkan Studies there. Since 1991, she was professor consecutively at the universities of Houston, Texas, Florida, and Illinois, Urbana-Champaign, in the USA, Doctor Honoris Causa of Sofia University St Kliment Ohridski and the Pantheon University in Athens.

Not less respect deserve the Greek and Bulgarian women who remained in science at home, despite the less advantages conditions for professional work. Of course, they participate in the supranational academic community. Let me recall as an example Maria Negreponi-Delivanis, a distinguished graduate of the Faculty of Law and Economics of the Aristotle University, State Doctor of the Sorbonne, the first woman University Rector in Greece (re-elected three times at the Macedonian University of Thessaloniki), Doctor Honoris Causa of numerous universities, including the Democritus University of Thrace and honorary citizen of Komotini among many other Greek and foreign prestigious awards.

Another example is the renowned historian Olga Katsiardi-Hering, Professor Emeritus of the National and Kapodistrian University of Athens.

Women in science

On 5 March 2020, the European Commission published the new *European Gender Equality Strategy 2020-2025* which put the issue of equality between women and men back on the EU's political agenda in order to build a strong, social, and fair Europe. This means that for many Europeans gender equality is still an unfulfilled goal of modernity worth fighting for.

Women have made tremendous contributions to science throughout history, from Ancient Greece to the present day. While significant progress has been made, there is still work to be done to ensure that women are able to fully participate in and contribute to science. Without exaggeration, however, we can say that the current state of academia in Greece and Bulgaria is an example of successful development towards equality of women and men based on individual qualities, achievements, and their overall personal performance.

Thank you!

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ
ΤΟΥ ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΑΣΟΥ ΒΑΓΕΝΑ
ΩΣ ΕΠΙΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ Δ.Π.Θ.

Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, η οποία ήδη συμπλήρωσε τα δέκα έτη λειτουργίας της αλλά και τα τριάντα χρόνια λειτουργίας των Τμημάτων της, τιμά σήμερα έναν λαμπρό ακαδημαϊκό λειτουργό, που συνδυάζει στη ζωή και το έργο του την θεωρία και την πράξη: μελετά τη λογοτεχνία και γράφει ποίηση, ασχολείται με την αισθητική θεωρία και εμπράκτως κειμενικά την εφαρμόζει, διδάσκει θεωρία και κριτική της λογοτεχνίας και παράγει παραλλήλως έργο που αποτελεί αντικείμενο του γνωστικού του πεδίου.

Ο Ομότιμος Καθηγητής Νάσος Βαγενάς είναι μία καταξιωμένη προσωπικότητα στον χώρο των νεοελληνικών σπουδών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, τόσο ως θεωρητικός και κριτικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας και πανεπιστημιακός δάσκαλος όσο και ως διακεκριμένος ποιητής. Η αναγόρευσή του ως Επίτιμου Καθηγητή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, όπως προτάθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας — του ομιλούντος και του Επικ. Καθηγητή κ. Θανάση Κούγκουλου προτεινόντων — αποφασίστηκε από τη Σχολή και επικυρώθηκε από τη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου μας, αποτελεί αναγνώριση της πολύτιμης προσφοράς του σε επιστημονικούς τομείς που θεραπεύει η Σχολή μας και παράλληλα θα ενισχύσει και θα προβάλλει την κεντρική στόχευσή της να καταστεί κόμβος των νεοελληνικών σπουδών στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, εφόσον θα ενταχθεί στους κόλπους της ένας διαπρεπής και ονομαστός νεοελληνιστής, ο οποίος από το 2017 είναι μέλος της ευφήμως γνωστής Academia Europaea στον τομέα των λογοτεχνικών και θεατρικών σπουδών.

Ο Καθηγητής Νάσος Βαγενάς σπούδασε στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης και στο Πανεπιστήμιο του Essex, από τα οποία έλαβε τους μεταπτυχιακούς τίτλους του. Ακολούθως υπήρξε ερευνητής στο Πανεπιστήμιο του Birmingham και διδάκτορας στο King's College του Πανεπιστημίου Cambridge, με θέμα σχετικό με την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο Κρήτης ως Ειδικός Επιπλήρωτος, Επίκουρος Καθηγητής, Αναπληρωτής Καθηγητής και Καθηγητής Νεοελ-

Μ.Γ. Βαρθούνης

ληνικής Φιλολογίας (1980-1992). Από το 1993 έως το 2012, δίδαξε ως Καθηγητής Θεωρίας και Κριτικής της Λογοτεχνίας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Προσκλήθηκε ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Princeton, στο Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (University of Oxford, St Cross College). Εκλέχθηκε Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (1985-1987), Πρόεδρος του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (2008-2010) και μέλος του Δ. Σ. του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (1990-2001), του Δ.Σ. του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (1995-2002), του Εφορευτικού Συμβουλίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης (2002-2004) και της Επιστημονικής Επιτροπής του Ιδρύματος της Βουλής (2012-2016). Σχεδίασε δε και διηύθυνε πολλά και σημαντικά επιστημονικά ερευνητικά έργα σχετικά με τη νεοελληνική φιλολογία και τη θεωρία της λογοτεχνίας.

Από το 1974 έως σήμερα έχει δημοσιεύσει ένδεκα βιβλία λογοτεχνικής θεωρίας, λογοτεχνικής κριτικής και πολιτισμικής κριτικής, δεκατέσσερις συλλογές ποιημάτων και ένα βιβλίο με πεζά. Μεταφράσεις των ποιητικών του βιβλίων κυκλοφορούν στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά, ισπανικά, ολλανδικά, ρουμανικά, αλβανικά, σερβικά και βουλγαρικά. Διατελεί διευθυντής των εκδοτικών σειρών «Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας» των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης (1992-2022) και «Η πεζογραφική μας παράδοση» των εκδόσεων Νεφέλη (1995-2016) και μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού νεοελληνικής φιλολογίας *Κονδυλοφόρος* (2001-2022) και του λογοτεχνικού περιοδικού *Ακτή της Λευκωσίας* (1989-1998), έχει δε μεταφράσει πλήθος κορυφαίων ξένων ποιητών.

Για το θεωρητικό, κριτικό και ποιητικό του έργο έλαβε κορυφαίες τιμητικές διακρίσεις: Κρατικό Βραβείο Κριτικής (1995), Cavaliere dell'Ordine della Stella d'Italia (2005), Κρατικό Βραβείο Ποίησης (2006), Premio Internazionale di Poesia «Attiglio Bertolucci» (2006), Διεθνές Βραβείο Ποίησης «Branco Radičević» (Σερβία, 2007), Μακεδονικό Βραβείο (2009), Premio Letterario Internazionale «L'Acquila-Brep» (2013), Βραβείο Πέτρου Χάρη της Ακαδημίας Αθηνών (2013), Μεγάλο Τιμητικό Βραβείο του περιοδικού *Αναγνώστης* (2017), αλλά και τον Χρυσό Σταυρό του Τάγματος της Τιμής της Ελληνικής Δημοκρατίας (2021). Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι από 2001 έως το 2022 έχουν εκδοθεί εννέα βιβλία, κυκλοφορούν έξι αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών και παράγονται τέσσερα τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ σχετικά με την προσωπικότητα, το έργο και την προσφορά του.

Το επιστημονικό έργο του Καθηγητή Νάσου Βαγενά είναι πολυδιάστατο και επεκτείνεται σε μεγάλο χρονικό και ειδολογικό εύρος της ελληνικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Σε θεωρητικό επίπεδο περιέγραψε τη λειτουργία και την ειρωνική γλώσσα της ποίησης, τεκμηρίωσε επαρκώς την έννοια του μοντέρνου, του μοντερνισμού και του μεταμοντερνισμού στην ποίηση, διερεύνησε τη διασύνδεση της ποίησης με την πραγματικότητα και την ιδεολογία, έκρινε

Προσφώνηση για την αναγόρευση του Ομ. Καθηγητή Νάσου Βαγενά

τη σημειωτική μέθοδο του Roland Barthes και τη θεωρία της επίδρασης του Harold Bloom, ανίχνευσε το ποιητικό σχήμα της ελληνικότητας, παρακολούθησε την εξέλιξη της συγκριτικής φιλολογίας στην Ελλάδα, συζήτησε ζητήματα ορολογίας και όρισε τη μετάφραση της ποίησης ως αναδημιουργία από τη μητρική στη γλώσσα υποδοχής.

Σε κριτικό επίπεδο μελέτησε εμβριθώς την ποίηση του 18ου αιώνα, τον ελληνικό υπερρεαλισμό, τον Αναγνωστάκη, τον Σινόπουλο, τον Μπόρχες, την κρίση του ελεύθερου στίχου στην ελληνική ποίηση, τις μεταφράσεις του Σεφέρη και του Κάλβου και πολλά άλλα ποιητικά θέματα. Επίσης, ο Καθηγητής Νάσος Βαγενάς άνοιξε στις νεοελληνικές σπουδές το πεδίο της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα, που πλέον αποτελεί διακριτό ερευνητικό και διδακτικό αντικείμενο στην ακαδημαϊκή κοινότητα των νεοελληνιστών, όχι μόνο με το συγγραφικό και το εκδοτικό έργο του, αλλά και με τη διοργάνωση συνεδρίων και την επιστημονική καθοδήγηση του ρηξικέλευθου ερευνητικού προγράμματος «Αρχείο Ελληνικής Πεζογραφίας 1830-1880». Παραλλήλως δε η ποίησή του Νάσου Βαγενά, που χαρακτηρίζεται από ρυθμικότητα, ενσωματώνει προβληματισμούς της λογοτεχνικής θεωρίας και εντάσσεται στο πλαίσιο της γενιάς του 1970, ώστε γι' αυτήν να έχουν εκφραστεί θετικότερα σημαντικοί Έλληνες και ξένοι πανεπιστημιακοί νεοελληνιστές, κριτικοί και ποιητές.

Αυτήν την ολοκληρωμένη προσωπικότητα, έναν άνθρωπο της θεωρίας και της πράξης, έναν εμπνευσμένο ερευνητή, έναν καταξιωμένο δημιουργό και έναν πολύκαρπο και καλλίκαρπο ακαδημαϊκό δάσκαλο τιμά σήμερα η Σχολή μας. Και το κάνει αυτό αφενός μεν λόγω της σπουδαίας προσωπικότητας και του πρωτοποριακού έργου του, αφετέρου δε εξ αιτίας της εξέχουσας θέσης του στο πλαίσιο των νεοελληνικών σπουδών γενικότερα, στο οποίο εντάσσεται μεγάλο μέρος του ερευνητικού και διδακτικού έργου των Τμημάτων της Σχολής μας και των μελών τους.

Την επίσημη και οριακή αυτή στιγμή της απόδοσης της ύψιστης ακαδημαϊκής τιμής, από την οποία και η Σχολή μας τιμάται ισόποσα και ανάλογα, ευχαριστούμε εκ βάθους καρδιάς τον Καθηγητή Νάσο Βαγενά για την παρουσία του «εν τω μέσω ημών», και του ευχόμαστε υγεία ακλινή, ευγονία πνευματική, αλκή συγγραφική, ρώμη ερευνητική, σφρίγος ποιητικό και συνέχιση της πολυεύθυνης και παραγωγικής διακονίας του στις νεοελληνικές σπουδές και στα ελληνικά γράμματα.

Καλώς ήλθατε Κύριε Καθηγητά στην ακαδημαϊκή οικογένεια του Πανεπιστημίου και της Σχολής μας.

Καθηγητής Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΝΑΣΟΥ ΒΑΓΕΝΑ ΣΤΙΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Ο Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Νάσος Βαγενάς¹ είναι μία καταξιωμένη προσωπικότητα στον χώρο των νεοελληνικών σπουδών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, τόσο ως θεωρητικός και κριτικός της νέας ελληνικής λογοτεχνίας και πανεπιστημιακός δάσκαλος όσο και ως διακεκριμένος και συστηματικά μελετημένος ποιητής της γενιάς του '70². Η αναγόρευσή του ως Επίτιμο Καθηγητή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, έπειτα από πρόταση που έχουμε συνυπογράψει με τον Κοσμήτορα – τον Καθηγητή Μ. Γ. Βαρβούνη, αποτελεί αναγνώριση της πολύτιμης προσφοράς του σε επιστημονικούς τομείς που θεραπεύει η Σχολή μας και παράλληλα ενισχύει και προβάλλει την προγραμματική στόχευσή της να καταστεί κόμβος των νεοελληνικών σπουδών στην περιφέρεια της Νοτιοανατολικής Ευρώπης³. Εντάσσεται στους κόλπους της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ένας διαπρεπής και ονομαστός νεοελληνιστής, ο οποίος ήδη έχει τιμηθεί το 2021 με τον Χρυσούν Σταυρό του Τάγματος της Τιμής της Ελληνικής Δημοκρατίας για το σύνολο του κριτικού και ποιητικού του έργου⁴, ενώ από

1. Laudatio που εκφωνήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2023 στην Κομοτηνή κατά την τελετή αναγόρευσης του Ομότιμο Καθηγητή του ΕΚΠΑ Νάσου Βαγενά σε Επίτιμο Καθηγητή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

2. Βλ. ενδεικτικά: Μ. ΨΑΧΟΥ, *Η ποιητική γενιά του '70. Ιδεολογία και αισθητική διερεύνηση*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2011: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Φιλοσοφική Σχολή – Τμήμα Φιλολογίας – Τομέας Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, σσ. 73-76, 82-83, 92-93, 720-722· Δ. Κοσμοπούλος, *Νάσος Βαγενάς*, Έλληνες Ποιητές: η γενιά του '70, Αθήνα 2019: Γκοβόστης.

3. Βλ. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, *Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. ως κόμβος των νεοελληνικών σπουδών*, Κομοτηνή 2023: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://classic.duth.gr/wp-content/uploads/2023/06/H-Σχολή-Κλασικών-και-Ανθρωπιστικών-Σπουδών-του-Δ.Π.Θ.-ως-κόμβος-των-νεοελληνικών-σπουδών.pdf> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

4. Γ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Η ΠτΔ παρασημοφόρησε Μ. Γκανά, Ν. Βαγενά, Ρέα Γαλανάκη, Θ. Βαλτινό, Ρένη Πιττακή, Γ. Ρόρρη και άλλους», *Lifo* (18 Οκτωβρίου 2022). Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.lifo.gr/now/entertainment/i-ptd-parasimoforise-mgkana-n-bagena-rea-galanaki-th-baltino-reni-pittaki-g> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

Θανάσης Β. Κούγκουλος

το 2017 είναι μέλος της Academia Europaea, της πανευρωπαϊκής ακαδημίας θετικών, τεχνολογικών, νομικών, ιατρικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών και γραμμάτων, στον τομέα των λογοτεχνικών και θεατρικών σπουδών⁵.

Ο Νάσος Βαγενάς γεννιέται στη Δράμα το 1945. Η οικογένειά του έχει ηπειρώτικες ρίζες. Ο συνονόματος παππούς του Αθανάσιος (Νάσος) Βαγενάς, επιτυχημένος ξυλέμπορος, μετοικεί από το ορεινό χωριό Πάδες της Κόνιτσας στη Δράμα και συνδράμει ενεργά στον Μακεδονικό Αγώνα⁶. Πατέρας του είναι ο μεταφραστής Αχιλλέας Βαγενάς, που σπουδάζει οικονομικά στο Βέλγιο, συνεργάζεται με το μεσοπολεμικό λογοτεχνικό περιοδικό της Δράμας *Νέοι Ρυθμοί*, δραστηριοποιείται πολιτικά στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, αναλαμβάνει νομάρχης της λαϊκής αυτοδιοίκησης του ΕΑΜ στην περιοχή το διάστημα 1944-1945, φυλακίζεται στη Δράμα και στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης και ακολούθως εξορίζεται ως το 1950 στη Μακρόνησο, στη Λήμνο και στον Αη-Στράτη⁷.

Στις πρώτες δύσκολες μεταπολεμικές δεκαετίες, όταν ο πατέρας του και αρκετοί συγγενείς του μπεινοβγαίνουν στις φυλακές ως πολιτικοί κρατούμενοι, ο Νάσος Βαγενάς στα τρυφερά χρόνια της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας βρίσκει διέξοδο στα πατρικά βιβλία, στην υποτυπώδη δημόσια βιβλιοθήκη της πόλης και κυρίως στη γοητεία του ποδοσφαίρου⁸. Παίζει μπάλα στις αλάνες της Δράμας⁹, γίνεται ένθερμος οπαδός της Δόξας Δράμας – της θρυλικής τοπικής ομάδας – και μαγεύεται από το «καλλιτεχνικής φύσεως θέαμα που προσφέρει το παιχνίδι της»¹⁰. Αγωνίζεται στην Ελπίδα Δράμας και αργότερα (1962-1964) στην ιστορική ομάδα του Εθνικού Πειραιώς. Την ίδια εποχή επιλέγεται στην Εθνική Ομάδα Νέων. Μέσω του ποδοσφαίρου μαθητεύει στην αισθητική απόλαυση της τέχνης. Από τη συμμετοχή ή την παρακολούθηση αθλητικών συναντήσεων δοκιμάζει συγκίνηση ομόλογη με την πρόκληση της

5. Βλ. https://www.ae-info.org/ae/Member/Vayenas_Nasos (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

6. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Οικογενειακή μαρτυρία», στο Ν.Θ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ - Β. ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ (επιμ.), *Από τον Μακεδονικό Αγώνα... στην απελευθέρωση της Δράμας. Πρακτικά Συνεδρίου*, Δράμα 2018: Κέντρο Πολιτιστικής Ανάπτυξης Ανατολικής Μακεδονίας, σσ. 37-46.

7. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Εισαγωγή», στο *Νέοι Ρυθμοί. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό. 1926-1929 Δράμα*, παρουσίαση Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ – ευρετηρίαση ΆΝ. ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Δράμα 1998: Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης – Δήμος Δράμας, σελ. XI, XIV, XV, XVIII-XX, XXI, XXII-XXIII.

8. Βλ. «Ο Νάσος Βαγενάς μιλά για τη Δράμα των παιδικών του χρόνων», εκδήλωση που διοργανώθηκε από τον Σύλλογο Φίλων Γραμμάτων και Τεχνών Δράμας στο Δημοτικό Ωδείο της πόλης τη Δευτέρα 28 Μαρτίου 2016. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=4gwVeatTcYU> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

9. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Στις φυλακές», *Ο Πολίτης* 102 (Ιούλιος - Αύγουστος 2002), σσ. 48-49.

10. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Η ομάδα και η πόλη», εφ. *Το Βήμα* (Κυριακή 27 Οκτωβρίου 1996), σελ. 46.

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

λογοτεχνίας, όπου με την τεχνική της «ανοικειώσης» μία οικεία ή αναμενόμενη πράξη μεταμορφώνεται σε αναπάντεχο συμβάν¹¹. Το ποδοσφαιρικό βίωμα συνιστά σταθερό θεματικό άξονα της ποίησής του, των αυτοβιογραφικών κειμένων του και των δοκιμιακών προσεγγίσεών του¹².

Το 1960 η οικογένειά του εγκαθίσταται μόνιμα στην Αθήνα. Από το 1963 έως το 1968 ο Νάσος Βαγενάς σπουδάζει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Τμήμα Φιλολογίας¹³. Αναμειγνύεται στο φοιτητικό κίνημα με τις πολιτικές δυνάμεις της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς. Με υποτροφία της ιταλικής κυβέρνησης και του Κληροδοτήματος Σταθάτου την περίοδο 1970-1972 συνεχίζει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Sapienza της Ρώμης, απ' όπου λαμβάνει μεταπτυχιακό («Diploma di Specializzazione») για τις δι-ακειμενικές σχέσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας με την ιταλική. Έπειτα, με διετή υποτροφία του Ιδρύματος Βαρώνου Κωνσταντίνου Βελλίου το 1972-1973 φοιτά στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα (Master of Arts) συγκριτικής φιλολογίας «Θεωρία και πρακτική της λογοτεχνικής μετάφρασης» του Πανεπιστημίου του Essex και το 1973-1974 πραγματοποιεί έρευνα στο Πανεπιστήμιο του Birmingham για τη συνομιλία του ελληνικού ποιητικού μοντερνισμού με τον αγγλοσαξονικό. Με υποτροφία του Πανεπιστημίου Cambridge εκπονεί από το 1974 έως τον Απρίλιο του 1979 στο King's College διδακτορική διατριβή για την ποίηση του Σεφέρη και τη διασταύρωσή της με την ποίηση των Valéry, Eliot, Σικελιανού και Καβάφη, η οποία εκδίδεται το ίδιο έτος με τίτλο *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*¹⁴. Ταυτοχρόνως, κατ' ανάθεση του πανεπιστημίου, παραδίδει σε προπτυχιακούς φοιτητές μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας (tutorials).

Μετά από μία δεκαετία γόνιμης περιπλάνησης στο εξωτερικό και θέασης της ελληνικής λογοτεχνίας από ευρωπαϊκή οπτική, επιστρέφει στην Ελλάδα. Διαμένει στο Ρέθυμνο και διδάσκει στη νεοσύστατη τότε Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης και στο Τμήμα Φιλολογίας ως Ειδικός Επιστήμονας (1980-1981), Έκτακτος Καθηγητής (1982-1983), Αναπληρωτής Καθηγητής (1983-1985) και Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας (1986-1992). Από το 1993 και μετέπειτα διδάσκει με την ιδιότητα του Καθηγητή Θεωρίας και Κριτικής της Λογο-

11. V. SHKLOVSKY, «Η τέχνη ως τεχνική», στο K.M. NEWTON (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα. Ανθολόγιο κειμένων, μετάφρ.* Αθ. ΚΑΤΣΙΚΕΡΟΣ - Κ. ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ, Ηράκλειο 2014: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 5-9.

12. Δ. ΚΟΚΟΡΗΣ, «Νάσος Βαγενάς: η ποδοσφαιρική στόφα του ποιητή – καθηγητή», *Δίοδος 66100 23* (Δεκέμβριος 2022), σσ. 55-59. Χαρακτηριστική για τη σύζευξη ποδοσφαιρικής έκστασης και λογοτεχνικών προθέσεων είναι η νεκρολογία για «το ενδοξότερο ποδοσφαιρικό τέκνο της Δράμας»: Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Τάκης Λουκανίδης (1923-2018)», *Δίοδος 66100 13* (Φεβρουάριος 2018), σελ. 192.

13. Για τις σπουδές του Βαγενά βλ. και «Χρονολόγιο Νάσου Βαγενά», *Πόρφυρας 130* (Ιανουάριος -Μάρτιος 2009), σσ. 407-408.

14. Αθήνα 1979: Κέδρος.

τεχνίας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁵. Αφυπηρετεί το 2012 ως Ομότιμος Καθηγητής. Κατά την ακαδημαϊκή του θητεία στην Κρήτη και στην Αθήνα προσκαλείται ως Επισκέπτης Καθηγητής (Visiting Fellow) στο Ελληνικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου του Princeton στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (1986), οπότε δίνει διαλέξεις και στο Πανεπιστήμιο Harvard, στο Πανεπιστήμιο Κύπρου (1996) και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (1999) (University of Oxford, St Cross College).

Συνεισφέρει στην οργάνωση του ακαδημαϊκού χώρου και των θεσμικών φορέων των νεοελληνικών σπουδών επωμιζόμενος την ευθύνη ποιικίλων και σημαντικών διοικητικών θέσεων. Διατελεί πρώτος Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης (1983-1985) και Πρόεδρος του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (2009-2010). Συμμετέχει ως μέλος στο Διοικητικό Συμβούλιο του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (1990-2001) του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) και του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (1995-2002), στο Εφορευτικό Συμβούλιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης (2002-2004) και στην Επιστημονική Επιτροπή του Ιδρύματος της Βουλής (2012-2016).

Διευθύνει τα ερευνητικά προγράμματα του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών «Αρχείο Νεοελληνικής Μετρικής» (1990-1997)¹⁶ – με τα συνδεδεμένα έργα «Η ρομαντική μπαλάντα» (2003-2004)¹⁷ και «Ποιητικά κείμενα αναβίωσης των αρχαίων μέτρων στον 19ο αιώνα» (2003-2004)¹⁸ – και «Αρχείο ελληνικής πεζογραφίας 1830-1880» (1996-1999)¹⁹. Επιπλέον είναι επιστημονικός υπεύθυνος στο ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας «Ξένη Καβαφογενής Ποίηση» (1996-1999). Από τις αναφερόμενες έρευνες προκύπτουν τα βασικά εργαλεία, συλλογικά μελετήματα και ανθολόγια για τις σύγχρονες νεοελληνικές λογοτεχνικές σπουδές: Αρχείο Νεοελληνικής Μετρικής, Βιβλιογραφικός κατάλογος και φωτοαντιγραφική αναπαραγωγή νεοελληνικής πεζογραφίας 1830-1880 (με 138 αυτοτελώς εκδεδομένα πεζογραφήματα και 315 διηγήματα και δημοσιευμένα σε συνέχειες μυθιστορήματα σε περιοδικά)²⁰, η βιβλιογραφική μελέτη

15. Για την πανεπιστημιακή του ανέλιξη βλ. και Σ. ΠΑΥΛΟΥ, *Βιβλιογραφία Νάσου Βαγενά 1966-2008*, Λευκωσία 2010: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, σελ. 14.

16. Βλ. <https://www.ims.forth.gr/el/project/view?id=21> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

17. Βλ. <https://www.ims.forth.gr/el/project/view?id=18> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

18. Μαζί με τον Ευ. Γαργαντούδη. Βλ. <https://www.ims.forth.gr/el/project/view?id=19> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

19. Βλ. <https://www.ims.forth.gr/el/project/view?id=24> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

20. Ο βιβλιογραφικός κατάλογος του «Αρχείου ελληνικής πεζογραφίας 1830-1880» αποτελεί την αναγκαία ερευνητική υποδομή της ψηφιακής βιβλιογραφικής βάσης των αυτοτελών, πρωτότυπων ελληνικών μυθιστορημάτων και διηγημάτων που εκδίδονται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα σε τυπογραφεία εντός και εκτός της ελλαδικής επικράτειας, η οποία από τον Οκτώβριο του 2017 καταρτίζεται στο Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης με επιστημονικό υπεύθυνο τον γράφοντα. Το ανωτέρω

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

Βιβλιογραφία Νεοελληνικής Μετρικής²¹, οι τόμοι *Νεοελληνικά Μετρικά*²² και *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*²³ και οι ανθολογίες *Με τον τρόπο του Καβάφη*. *Είκοσι ξένα ποιήματα*²⁴ και *Συνομιλώντας με τον Καβάφη*²⁵. Τα παραπάνω προγράμματα λειτουργούν υποστηρικτικά και ενθαρρυντικά στην έναρξη της ερευνητικής δράσης μεταγενέστερων καθηγητριών και καθηγητών νεοελληνικής και συγκριτικής λογοτεχνίας στα ελληνικά και κυπριακά Α.Ε.Ι., όπως των Αφροδίτης Αθανασοπούλου, Λάμπρου Βαρελά, Αθηνάς Βογιατζόγλου, Ευριπίδη Γαραντούδη, Άνας-Μαρίνας Κατσιγιάννη, Κίρκης Κεφαλέα, Κατερίνας Κωστίου, Σοφίας Ντενίση και Αλεξάνδρας Σαμουήλ.

Από το 1992 μέχρι σήμερα συντονίζει την καθιερωμένη εκδοτική σειρά «Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας» των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης²⁶. Στη σειρά συμπεριλαμβάνονται εμβληματικά θεωρητικά κείμενα και δοκίμια που σφραγίζουν την πορεία της νεοελληνικής φιλολογίας και την απόπειρά της να επικοινωνήσει με την οικουμενική λογοτεχνική θεωρία, όπως των Mikhail Bakhtin, Julio Cortázar, Jonathan Culler, Jeremy Hawthorn, Roderick Beaton, Massimo Peri, David Holton, Peter Bien και τόσων άλλων. Από το 1995 έως το 2016 επιμελείται ως διευθυντής τη σειρά «Η πεζογραφική μας παράδοση» των εκδόσεων Νεφέλη²⁷, που επαναφέρει στο προσκήνιο την ελληνική μυθοπλασία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα και εγκαινιάζει ο ποιητής Μανόλης Αναγνωστάκης. Ακόμη είναι μέλος της συντακτικής επιτροπής της ετήσιας έκδοσης *Ο Κονδυλοφόρος* (2002 - σήμερα), του μοναδικού ελληνικού επιστημονικού περιοδικού νεότερης φιλολογίας, και του λογοτεχνικού περιοδικού *Ακτή Λευκωσίας* (1989-1998).

ερευνητικό πρόγραμμα του Εργαστηρίου στοχεύει: α. στη συγκέντρωση όσων αυτοτελών έργων της πρωτότυπης ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα έχουν ήδη ψηφιοποιηθεί κατά καιρούς από διάφορους φορείς, β. στον εντοπισμό και ψηφιοποίηση όσων δεν διατίθενται ακόμη ηλεκτρονικά και γ. στην ψηφιακή αναγνώριση όλων των κειμένων, ώστε να προσφέρονται για ηλεκτρονική αναζήτηση λέξεων/όρων. Βλ. και M.G. VARVOUNIS, “The ‘Laboratory of Folklore and Social Anthropology’ in Democritus University of Thrace: a contribution to the development of contemporary folklore studies in Greece”, *Kathedra of Byzantine and Modern Greek Studies* 12:3 (2022), σελ. 31.

21. ΕΥ. ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ (επιμ.), *Βιβλιογραφία Νεοελληνικής Μετρικής*, Ηράκλειο 2000: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

22. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.), *Νεοελληνικά Μετρικά*, Ρέθυμνο 1991: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

23. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Ηράκλειο 1997: Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών – Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

24. Σε επιμέλεια Ν. ΒΑΓΕΝΑ. *Θεσσαλονίκη* 1999: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

25. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ (επιμ.), *Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Ανθολογία ξένων καβαφογενών ποιημάτων*, Θεσσαλονίκη 2000: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

26. Βλ. <https://www.cup.gr/books/anthropistikes-epistimes/theoria-ke-kritiki-tis-logotechnias/> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

27. Βλ. <https://nefeli.fairead.net/pezografiki-paradosi#top> (τελευταία πρόσβαση 15/10/2023).

Διαθέτουμε μία ιδιαίτερα χρήσιμη αποδελτίωση της εργογραφίας και της βιβλιογραφίας του Νάσου Βαγενά από τον αείμνηστο κύπριο φιλόλογο και λογοτέχνη Σάββα Παύλου σε δύο εκδοχές: η αρχική εμπεριέχει βιβλιογραφικό υλικό μιας τριακονταετίας (από το 1966 έως το 1996)²⁸ και η αναθεώρηση/ συμπλήρωσή της επεκτείνεται έως το έτος 2008²⁹. Ο Νάσος Βαγενάς συνολικά έχει δημοσιεύσει ένδεκα βιβλία λογοτεχνικής θεωρίας, κριτικής της λογοτεχνίας και πολιτισμικής κριτικής. Παραθέτουμε τους τίτλους: *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη* (Κέδρος, 1979, 10η έκδ. 2018), *Η εσθήτα της θεάς. Σημειώσεις για την ποίηση και την κριτική* (Στιγμή, 1988), *Ποίηση και μετάφραση* (Στιγμή, 1989, 2004), *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία* (Στιγμή, 1994, 1998, 2004), *Σημειώσεις από το τέλος του αιώνα* (Κέδρος, 1999), *Μεταμοντερνισμός και λογοτεχνία* (Πόλις, 2002, 2012), *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη* (Ινδικτος, 2005, Μικρή Άρκτος, 2015, Αλεξάνδρεια, 2021), *Κινούμενος στόχος. Κριτικά κείμενα* (Πόλις, 2011), *Γκίστρα. Κείμενα κριτικής διαμάχης* (Μικρή Άρκτος, 2012), *Σημειώσεις από την αρχή του αιώνα* (Πόλις, 2013), *Η λογοτεχνία στο τετράγωνο: Σημειώσεις για τη γραφή του Χόρχε Λουίς Μπόρχες* (Πόλις, 2020).

Απαρτίζονται από συναγωγές ομόκεντρων κειμένων, στις οποίες συγκεντρώνεται μεθοδικά το μεγαλύτερο μέρος των ανακοινώσεών του σε συνέδρια, των μελετών του σε περιοδικά, των διαλέξεών του και των φιλολογικών άρθρων και σημειωμάτων του στο Τύπο. Μερικές φορές παλαιότερες αυτοτελείς δημοσιεύσεις ενσωματώνονται σε έναν ευρύτερο τόμο, όπως το θεμελιώδες για τη μοντέρνα ελληνική ποίηση *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*³⁰ που κατόπιν ταξινομείται στο *Η ειρωνική γλώσσα*³¹ και το αφοπλιστικά διεισδυτικό δοκίμιο για το εγχείρημα της ποίησης να κατακτήσει την ιδανική κατάσταση της εσωτερικής αρμονίας *Ποίηση και Πραγματικότητα*³² που αναδημοσιεύεται στο *Η εσθήτα της θεάς*. Αυτό ακριβώς το εξαίρετο, πυκνογραμμένο και γεμάτο σαγηνευτικούς αφορισμούς δοκίμιο, παρότι αποστρέφεται οποιαδήποτε βιβλιογραφική αναφορά, μυεί αποτελεσματικά τον αναγνώστη στον κόσμο της θεωρίας της λογοτεχνίας, ειδικότερα στη θεωρία του ποιητικού λόγου:

28. Σ. ΠΑΥΛΟΥ, *Βιβλιογραφία Νάσου Βαγενά 1966-1996*, Λευκωσία 1997: Βιβλιογραφική Εταιρεία Κύπρου.

29. Σ. ΠΑΥΛΟΥ, *Βιβλιογραφία Νάσου Βαγενά 1966-2008*, ό.π.

30. Αθήνα 1984: Στιγμή.

31. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση», στο *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Αθήνα 1994: Στιγμή, σσ. 21-53.

32. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ποίηση και Πραγματικότητα*, Αθήνα 1985: Στιγμή.

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η ποίηση εκφράζει την πραγματικότητα. Όμως τι είναι η πραγματικότητα; Δεν είναι βέβαια η καθημερινή πραγματικότητα, την οποία η ποίηση ποτέ δεν εκφράζει, απλώς χρησιμοποιεί για να την υπερβεί. Η καθημερινή πραγματικότητα είναι ένα φθαρτό υλικό, και η ποίηση με μόνο αυτήν δεν μπορεί να φτιάξει ένα ποίημα. Η ποίηση εκφράζει την πραγματική πραγματικότητα, που είναι αόρατη, όμως διάχυτη και σφύζουσα μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα: εκφράζει τη βαθύτερη πραγματικότητα, που δεν είναι άλλη από τη μόνιμη, τη διακαή, την αιώνια επιθυμία του ανθρώπου να υπερβεί την καθημερινή του κατάσταση, να βιώσει την ιδανική πραγματικότητα. Η πραγματική πραγματικότητα είναι η άφρατη επιθυμία του ανθρώπου για ποίηση³³.

Στο πεδίο της λογοτεχνίας ο Νάσος Βαγενάς εκδίδει δεκατρείς συλλογές ποιημάτων (μία αφορά σε συγκεντρωτική επανέκδοση της ποίησής του από το 1974 έως το 2014) και ένα βιβλίο με πεζά: *Πεδίον Άρεως* (Διογένης, 1974, Γνώση 1982), *Η συντεχνία* (Κέδρος, 1976, 1980, Στιγμή, 1987), *Βιογραφία* (Κέδρος, 1978, 1980, 1999), *Τα γόνατα της Ρωξάνης* (Κέδρος, 1981, 1982, 1987), *Ο λαβύρινθος της σιωπής. Δοκίμιο για την ποίηση* (Κέδρος 1982, 1988), *Περιπλάνηση ενός μη ταξιδιώτη* (Κέδρος, 1986, 1987), *Η πτώση του ιπτάμενου* (Στιγμή, 1989), *Βάρβαρες ωδές* (Κέδρος, 1992, 2000), *Η πτώση του ιπτάμενου β* (Παρουσία, 1997), *Σκοτεινές μπαλλάντες και άλλα ποιήματα* (Κέδρος, 2001), *Στέφανος* (Κέδρος 2004), *Στη Νήσο των Μακάρων* (Κέδρος, 2010), *Βιογραφία. Ποιήματα 1974-2014* (Κέδρος, 2015), *Πανωραία* (Κέδρος, 2016). Η ποίηση του Βαγενά συνδιαλέγεται με τον μεταμοντερνισμό³⁴, χαρακτηρίζεται από ρυθμικότητα και ειρωνεία³⁵, αναπτύσσει διακειμενικό διάλογο με τη λογοτεχνική παράδοση³⁶, αφομοιώνει προβληματισμούς της λογοτεχνικής θεωρίας και κλίνει προς μια υβριδική σύνθεση ποιητικού και κριτικού λόγου³⁷:

33. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Ποίηση και Πραγματικότητα», στο *Η εσθήτα της θεάς. Σημειώσεις για την ποίηση και την κριτική*, Αθήνα 1988: Στιγμή, σελ. 238.

34. Μ. ΜΑΛΛΗ, «Ο Νάσος Βαγενάς ως μεταμοντέρνος ποιητής», στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Νάσος Βαγενάς. Μελετήματα*, Αθήνα 2004: Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, σσ. 31-56.

35. Σ. ΝΙΑΡΟΣ, «Η “επαναμάγευση” του ποιητικού λόγου», *Πόρφυρας* 130 (Ιανουάριος - Μάρτιος 2009), σσ. 426-437. Κ. ΚΩΣΤΙΟΥ, «Στην αφετηρία της “αισθητής έλλειψης λυρικής εξάρσεως”»: οι καταβολές της ειρωνικής γλώσσας του Ν.Β. ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, *Βιογραφία / Ποιήματα 1974-2014*», *Πόρφυρας* 158 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2016), σσ. 456-460.

36. ΕΥ. ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, «Οι Σκοτεινές μπαλλάντες του Νάσου Βαγενά και η “κρίση του ελεύθερου στίχου”», *Ποίηση* 19 (Άνοιξη-Καλοκαίρι 2002), σσ. 198-204. Μ. ΧΑΡΙΤΟΥ, *Παρωδία και διακειμενικότητα. Τεχνικές της ποιητικής γλώσσας του Νάσου Βαγενά*, Αθήνα 2020: Νεφέλη.

37. Η συλλογή *Ο λαβύρινθος της σιωπής* είναι άκρως τυπική της υβριδικής μορφής της ποίησής του. Βλ. και Ι. ΠΑΝΤΕΛΟΥΔΑΚΗ, «Ο λαβύρινθος της σιωπής. “Μεταμορφώ-

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Ποίηση — ή, καλύτερα, η αναίρεση του μηδενός — είναι μια σκοτεινή λειτουργία του φωτός, που συντελείται βαθύτερα από κάθε τι στο αίμα. Άνθρωποι που δεν διακρίνονται από αυτή τη δωρεά διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους και τεράστια ποσά προσπαθώντας να την αναπληρώσουν με άλλα μέσα³⁸.

Ιδίως στην τελευταία του συλλογή, με την οποία επανέρχεται στις μνήμες της παιδικής ηλικίας και του γενέθλιου τόπου, ο στιχοποιημένος ποιητικός λόγος συναντά την αφήγηση και τη λαϊκή σοφία³⁹:

Πικρή κουβέντα κάτω απ' τη μουριά
γυρνώντας από τα σαράντα του Λεωνίδα
(κάμπιες πέφταν στο χρώμα κάθε τόσο).
«Τι είναι, Πανωραία μου, η ζωή;»,
είπε ρουφώντας τον καφέ η Δέσποινα· «ένα τίποτα!»
«Όχι ακριβώς», την έκοψε· «είναι ένα κάτι
ανάμεσα σε δύο τίποτα»⁴⁰.

Εκτός από τις δύο βιβλιογραφικές καταγραφές του Σάββα Παύλου⁴¹, από 2001 έως τώρα γράφονται για τη μεταμοντέρνα ποίηση και τη μεταφραστική θεωρία του Νάσου Βαγενά εννέα μονογραφίες ή συλλογικοί τόμοι⁴², οργανώνονται έξι αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών (ένα μάλιστα σε ιταλικό πε-

σεις” ενός κειμένου», *Γραφή* 53-54 (Φθινόπωρο 2002), σσ. 122-127. Η συγγραφέας υποθέτει: «Αν στον [συγκεντρωτικό] τόμο [των ποιημάτων του ο Βαγενάς] περιλάβει και τον *Λαβύρινθο της σιωπής*, τότε θα έχει τελικά αποφασίσει σε ποιο λογοτεχνικό είδος θεωρεί ότι ανήκει το κείμενο» (σελ. 127). Σημειώνω πως όντως στη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του περιέχεται η συγκεκριμένη συλλογή: Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Βιογραφία. Ποιήματα 1974-2014*, Αθήνα 2015: Κέδρος, σσ. 103-119.

38. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Βιογραφία. Ποιήματα 1974-2014*, ό.π., σελ. 114.

39. Βλ. και Μ. ΨΑΛΤΗ, «Πανωραία: Ένα μυθιστορηματικό ποίημα», *Πόρφυρας* 163-164 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 2017), σσ. 108-118.

40. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Πανωραία*, Αθήνα 2016: Κέδρος, σελ. 56.

41. Βλ. σημ. 15 και 28.

42. Σ. ΠΑΥΛΟΥ (επιμ.), *Για τον Βαγενά. Κριτικά κείμενα*, Λευκωσία 2001: Αιγαίον· Μ. ΜΑΛΛΗ, *Μοντερνισμός, μεταμοντερνισμός και περιφέρεια. Μελέτη της μεταφραστικής θεωρίας και πρακτικής του Νάσου Βαγενά*, Αθήνα 2002: Πόλις· Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Νάσος Βαγενάς ...*, ό.π.· Γ. ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ, *Πάτροκλος Γιατράς. Ένας ποιητικός ήρωας του Νάσου Βαγενά. Οι δύο πόλοι ενός προσώπου*, Αθήνα 2005: Σοκόλης· Δ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Η πτήση του ιπτάμενου. Μια εισαγωγή στην ποίηση του Νάσου Βαγενά*, Αθήνα 2007: Ίνδικτος· Ν. ΟΡΦΑΝΙΔΟΥ, *Αφροδίτης Ουρανίας. Μια ποιητική συνομιλία του Βαγενά με τον Σικελιανό*, Αθήνα 2012: Gutenberg· Λ. ΚΑΦΕΤΑΚΗΣ, *Η ποίηση ως ειρωνική πτήση. Σπουδάγματα επάνω στο έργο του Νάσου Βαγενά (1995-2010)*, Ηράκλειο 2016: χ.ε.· Δ. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Νάσος Βαγενάς, ό.π.*· Μ. ΧΑΡΙΤΟΥ, *Παρωδία και διακειμενικότητα...*, ό.π.

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

ριοδικό στο Μιλάνο)⁴³ και παράγονται τέσσερα τηλεοπτικά ντοκιμαντέρ⁴⁴. Βιβλία με μεταφράσεις των ποιημάτων του κυκλοφορούν στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά, ισπανικά, ολλανδικά, ρουμανικά, αλβανικά, σερβικά και βουλγαρικά. Ο ίδιος μεταφράζει κορυφαίους ξένους ποιητές διατυπώνοντας την άποψη πως η μετάφραση ταυτίζεται με τη δημιουργική ανασύσταση⁴⁵. Επίσης, από το 1988 έως σήμερα γράφει τακτικά επιφυλλίδες και βιβλιοκρισίες στην εφημερίδα *Το Βήμα*, διατηρώντας ως συνεπής διανοούμενος επαφή με το ευρύτερο καλλιεργημένο κοινό πέρα από τον κλειστό κύκλο της «συντεχνίας» των νεοελληνιστών, των θεωρητικών της λογοτεχνίας και των κριτικών.

Για το θεωρητικό, κριτικό και ποιητικό του έργο λαμβάνει τις τιμητικές διακρίσεις: Κρατικό Βραβείο Κριτικής για το βιβλίο *Η ειρωνική γλώσσα* (1995), Cavaliere dell'Ordine della Stella d'Italia (2005) για τον ρόλο του στην ανάπτυξη των ελληνοϊταλικών λογοτεχνικών σχέσεων, Κρατικό Βραβείο Ποίησης (2006) για την ποιητική συλλογή *Στέφανος*, Διεθνές Βραβείο Ποίησης "Attiglio Bertolucci" (2006), Διεθνές Βραβείο Ποίησης "Branco Radičević" (Σερβία, 2007), Μακεδονικό Βραβείο (2009) για την ποίησή του, Διεθνές Λογοτεχνικό Βραβείο "L'Acquila-Brer" (2013), «Βραβείο Πέτρου Χάρη» της Ακαδημίας Αθηνών (2013) για το κριτικό έργο του και Μεγάλο Τιμητικό Βραβείο του περιοδικού *Αναγνώστης* (2017) για το σύνολο του έργου του.

Το επιστημονικό έργο του Νάσου Βαγενά είναι πολυδιάστατο και εκτείνεται σε μεγάλο χρονικό και ειδολογικό εύρος της ελληνικής και της παγκόσμιας λογοτεχνίας⁴⁶. Σε θεωρητικό επίπεδο περιγράφει τη λειτουργία και την ειρωνική γλώσσα της ποίησης, τεκμηριώνει επαρκώς την έννοια του μοντέρνου, του μοντερνισμού και του μεταμοντερνισμού στην ποίηση, διερευνά τη διασύνδεση της ποίησης με την πραγματικότητα, την εμπειρία, την ιδεολογία και τη λογική, αντιδρά στην απερίσκεπτη εξίσωση ενός επιφανούς λογοτέχνη με την υποτιθέμενη σπουδαιότητα κάθε κειμένου του, κρίνει την επιδεικτική γραφή του Roland Barthes και τη θεωρία της επίδρασης του Harold Bloom, επικροτεί τις αντιρρήσεις του Tzvetan Todorov απέναντι στον μεταδομισμό

43. *Γραφή* 53-54 (Φθινόπωρο 2002)· *Poesia* 203 (marzo 2006)· *Manifesto* 7-8 (Φθινόπωρο 2006) [Χαλκίδα]· *Άνευ* 26 (Φθινόπωρο 2007) [Λευκωσία]· *Πόρφυρας* 130 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2009)· *Πόρφυρας* 163-164 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος 2017).

44. Στις εκπομπές «Παρασκήνιο» (2013), «Ο λόγος της γραφής» (2018) [Βλ. https://www.youtube.com/watch?v=e82YlCboG_g], «Εποχές και Συγγραφείς» (2019) [Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=jVzFX9yFSIk>] και «Μονόγραμμα» (2020) των τηλεοπτικών σταθμών ΕΡΤ και ΒΟΥΛΗ (τελευταία πρόσβαση στους συνδέσμους του YouTube 15/10/2023).

45. Βλ. ενδεικτικά: P. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *The Translating Self: Literary Translation and Life-Writing*, Διδακτορική διατριβή, Norwich 2006: University of East Anglia, σσ. 129-168· Ο Ίδιος, «Ο ποιητής ως μεταφραστής», μτφρ. ΑΝ. ΣΕΜΟΓΛΟΥ, *Πόρφυρας* 130 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2009), σσ. 497-505.

46. Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, «Ο Νάσος Βαγενάς ως θεωρητικός και κριτικός της λογοτεχνίας», στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Νάσος Βαγενάς... ό.π.*, σσ. 83-108.

και αποδέχεται τη διαλογική κριτική του που βασίζεται στην κατηγορία της διαλογικότητας του Bakhtin, αποδομεί τη ζντανοφική πρόσληψη της λογοτεχνίας και τις επιβιώσεις της, ανιχνεύει το ποιητικό σχήμα της ελληνικότητας, παρακολουθεί την εξέλιξη της συγκριτικής φιλολογίας στην Ελλάδα, συζητά ζητήματα ορολογίας και ορίζει τη μετάφραση της ποίησης ως πρωτότυπη αναδημιουργία από τη μητρική στη γλώσσα υποδοχής.

Σε κριτικό επίπεδο προσδιορίζει τις απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας στις αρχές του 16ου αιώνα με κριτήριο την ανάπτυξη νεοελληνικής εθνικής συνείδησης, ερευνά εμπριθώς τον Μιχαήλ Μάρουλλο Ταρχανιώτη, που στον 15ο αιώνα συνθέτει λατινικά ποιήματα για την υποδοούλωση των Ελλήνων στους Οθωμανούς, μελετά την ποίηση του 18ου αιώνα, την πεζογραφία των Επτανήσων στον 19ο αιώνα, τον Σεφέρη και τις διακειμενικές συνάφειές του, τον Σολωμό, τον Κάλβο, τον Ροΐδη, τον Παλαμά, τον Δροσίνη, τον Καβάφη, τον Ροδοκανάκη, τον Καζαντζάκη, τον Σικελιανό, τον Θεοτοκά, τον Καρυωτάκη, τον Παπατσώνη, τον Ελύτη, τον Εγγονόπουλο, τον ελληνικό υπερρεαλισμό, τον Κοτζιούλα, τον Αναγνωστάκη, τον Σινόπουλο, τον Ιωάννου, τον Borges, την κρίση του ελεύθερου στίχου στην ελληνική ποίηση, τις μεταφράσεις του Σεφέρη και του Κάλβου και πολλά άλλα ποιητικά και πεζογραφικά θέματα. Επισκοπεί τη διαδρομή της νεοελληνικής φιλολογίας στο ελληνικό ακαδημαϊκό περιβάλλον και τη συμβολή του Γ. Π. Σαββίδη. Αναψηλαφεί θέσεις και στάσεις ιστορικών της λογοτεχνίας, γραμματολόγων και κριτικών, όπως των Κ. Θ. Δημαρά, Ανδρέα Καραντώνη, Mario Vitti, Ζήσιμου Λορεντζάτου, Αλέξανδρου Αργυρίου και Δημήτρη Μαρωνίτη.

Δεδομένου ότι η έκταση ενός επαινετικού λόγου δεν επιτρέπει να σχολιάσω διεξοδικά τις ρηξικέλευθες μελέτες και τις κριτικές προτάσεις του Νάσου Βαγενά, στέκομαι σε τρία, κατά τη γνώμη μου, δομικά συστατικά της θεωρητικής και κριτικής σχέψης του:

α. Ύπαγωγή της θεωρίας στην επικράτεια που οριοθετεί το λογοτεχνικό κείμενο. Ο Νάσος Βαγενάς δεν εχθρεύεται τις γενικεύσεις της θεωρίας ή τον διεπιστημονικό εμπλουτισμό των λογοτεχνικών σπουδών. Απορρίπτει την αντικατάσταση της λογοτεχνίας από τις άχρονες, ακλόνητες και καθολικές θεωρητικές κατασκευές που προδικάζουν την αποκλειστική ερμηνεία οποιουδήποτε κειμένου, τάση την οποία πρόσφατα ονομάζει «θεωριακό ιμπρεσιονισμό»:

Το γεγονός ότι το επίθετο *θεωριακός* δεν υπάρχει στα λεξικά της ελληνικής γλώσσας δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να παραχθεί ως νεολογισμός και μάλιστα όταν σε ορισμένα πεδία των επιστημών του ανθρώπου παρατηρούνται φαινόμενα που απαιτούν ακριβέστερες εννοιολογήσεις. Η θεωρία, ως συστηματοποιημένη μελέτη των συντεταγμένων που συνθέτουν ένα φαινόμενο, είναι το αντί-

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

θετο της υποκειμενικής, προσωπικής προσέγγισής του, ο υψηλότερος βαθμός της οποίας στην περιοχή της λογοτεχνικής κριτικής ονομάζεται ιμπρεσιονισμός («η αφήγηση των περιπετειών μιας ψυχής ανάμεσα στα αριστουργήματα», κατά τον προσοφυή ορισμό του Ανατόλ Φρανς). Η άκρατη εισβολή, τα τελευταία πενήντα χρόνια, στις λογοτεχνικές σπουδές θεωρητικών άλλων γνωστικών αντικειμένων εις βάρος του κύριου σκοπού τους, ο οποίος είναι η συστηματική μελέτη των συστατικών της λογοτεχνικότητας που αποβλέπει στην αξιολογική εκτίμηση των λογοτεχνικών έργων, έχει οδηγήσει αυτές τις σπουδές σε μια νέα μορφή ιμπρεσιονισμού. Αντί να μιλάμε περισσότερο για τα λογοτεχνικά έργα μιλάμε περισσότερο για τη θεωρία μέσα από την οποία βλέπουμε τα έργα. Το αποτέλεσμα είναι ανάλογο με εκείνο του κριτικού ιμπρεσιονισμού: η αφήγηση των περιπετειών ενός μυαλού ανάμεσα στα αριστουργήματα των θεωριών των εισβολέων⁴⁷.

Στη σκοτεινότητα και στην αυταρέσκεια συγκεκριμένων θεωρητικών βεβαιότητων, κυρίως σε ορισμένες πτυχές του έργου γάλλων στοχαστών με «υπερμετρο βαθμό λογοτεχνικότητας»⁴⁸ – όπως των Roland Barthes και Jacques Derrida, αναγνωρίζει την υπερφίαλη επιθυμία του λόγου περί λογοτεχνίας να καταλάβει την περιοχή του αντικειμένου του. Προλογίζοντας την ελληνική μετάφραση του καταλυτικού για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας βιβλίου *Η λογοτεχνία σε κίνδυνο* του Τσβετάν Τοντορόφ, προτρέπει η θεωρία, η μεθοδολογία και το νόημα των έργων να «βρ[ουν] τη θέση που του[ς] αρμόζει» στις λογοτεχνικές σπουδές⁴⁹. Υπό το πρίσμα αυτό η τοποθέτηση του Νάσου Βαγενά δεν διαγράφει αφοριστικά τη λογοτεχνική θεωρία, παρά συγγενεύει με την πεποίθηση του Umberto Eco πως η ερμηνεία οφείλει να προσανατολίζεται, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του συγγραφέα, σε «αυτό που το κείμενο λέει δυνάμει της λογικής αλληλουχίας του κειμένου»⁵⁰.

β. Αμφισβήτηση του λογοτεχνικού κανόνα. Ο Νάσος Βαγενάς με τη φιλολογική του δραστηριότητα συχνά αναιρεί λανθασμένες εκτιμήσεις της ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας που εδράζονται σε κενά της έρευνας και επομένως αναθεωρεί τον λογοτεχνικό κανόνα που απορρέει από αυτές. Για παράδειγμα ανοίγει στις φιλολογικές σπουδές το πεδίο της ελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα, που πλέον συγκροτεί διακριτό ερευνητικό και διδακτικό αντικείμενο στην ακαδημαϊκή κοινότητα των

47. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Θεωριακός ιμπρεσιονισμός», εφ. *Το Βήμα* (Κυριακή 26 Μαρτίου 2023), σελ. 54.

48. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Για τον Ρολάν Μπαρτ (β΄)», στο *Η εσθία της θεάς, ό.π.*, σελ. 122.

49. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Εισαγωγή», στο Τ. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Η λογοτεχνία σε κίνδυνο*, μτφρ. Χρ. ΒΑΓΕΝΑ, Αθήνα 2013: Πόλις, σελ. 13.

50. U. Eco, «Η υπερερμηνεία των κειμένων», στο U. Eco – S. COLLINI – R. RORTY – J. CULLER – Ch. BROOKE-ROSE, *Ερμηνεία και Υπερερμηνεία*, μτφρ. Αν. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Αθήνα 1993: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 88.

νεοελληνιστών. Το 1988 επισημαίνει σε δύο επιφυλλίδες στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* πως «Καμμία περιοχή της λογοτεχνίας μας δεν είναι τόσο λίγο και τόσο απρόσεχτα μελετημένη όσο η πεζογραφία των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών». Στη συνέχεια ανατρέπει τις παγιωμένες παραδοχές της κριτικής ότι η νεοελληνική πεζογραφία εκδηλώνεται με το ιστορικό μυθιστόρημα και ότι τα μυθιστορήματα της περιόδου 1830-1855 απομακρύνονται από τη σύγχρονή τους κοινωνική πραγματικότητα και έχουν αντιρεαλιστική κατεύθυνση⁵¹. Πρωτίστως, εντοπίζει ότι τα πορίσματα της κριτικής δεν στοιχειοθετούνται από «επαρκή έρευνα». Πρωτοπορεί στην κάλυψη του εν λόγω ερευνητικού κενού με μελέτες, επιμέλειες συλλογικών τόμων, διοργάνωση συνεδρίων και την επιστημονική καθοδήγηση ερευνητικών προγραμμάτων⁵².

- γ. Διόρθωση των παραμορφώσεων της κριτικής. Κεντρικό μέλημα του Νάσου Βαγενά είναι η αποκατάσταση των διαστρεβλώσεων της κριτικής ή των διαδεδομένων μύθων της που άκριτα επαναλαμβάνονται από τη νεότερη έρευνα:

Υπάρχουν δύο είδη αναθεωρήσεων στη λογοτεχνική κριτική. Αυτές που υπογορεύονται περισσότερο από τη φύση των κρινόμενων κειμένων και εκείνες που καθοδηγούνται κυρίως από τη φύση των κρινόντων τα κείμενα. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε πραγματικές νέες προσεγγίσεις των λογοτεχνικών έργων, δηλαδή αναγνώσεις σύμφωνες με εγγενή χαρακτηριστικά τους μη διακρινόμενα προηγουμένως, ορισμένες από τις οποίες μπορεί να ρίχνουν στα έργα ένα εντελώς νέο φως. Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε παραναγνώσεις των έργων, ορισμένες από τις οποίες οδηγούνται σε πλήρεις παρερμηνείες τους.

Διαφορετικά από τις πρώτες, που πηγάζουν περισσότερο από αντικειμενικότερα πεδία και, ως εκ τούτου, γίνονται αποδεκτές με ψυχραιμότερη διάθεση, οι αναθεωρήσεις του δεύτερου είδους, που αφορούν κυρίως την εικόνα ενός συγγραφέα, επειδή ελαύνονται από αίτια ψυχολογικά περισσότερο και λιγότερο ιδεολογικά (παρά — συνήθως — τα φαινόμενα περί του αντιθέτου), δηλαδή από αίτια υποκειμενικότερα, είναι περισσότερο εντυπωσιακές (και με τις δύο έννοιες της λέξης: φανταχτερές, μπρεσσιονιστικές)· είναι δηλαδή ευεπίφορες στην άκριτη επανάληψη και στη δημιουργία μόδας⁵³.

51. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, «Οι αρχές της πεζογραφίας του ελληνικού κράτους», στο *Η ειρωνική γλώσσα... ό.π.*, σσ. 187-198. Το απόσπασμα στη σελ. 187.

52. Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, «Εισαγωγή. Από τη έρευνα της ελληνικής πεζογραφίας των ρομαντικών χρόνων στη μελέτη του “λαϊκού” μυθιστορήματος του 19ου αιώνα», στο Θ.Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Το ελληνικό «λαϊκό» μυθιστόρημα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2021: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης – Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – Gutenberg, σσ. 18-21.

53. Ν. ΒΑΓΕΝΑΣ, *Η παραμόρφωση του Καρυωτάκη. Τρίτη έκδοση επαυξημένη*, Αθήνα 2021: Αλεξάνδρεια, σελ. 19.

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά

Η εισφορά του στη νηφάλια αντιμετώπιση πλήθους ανάλογων ζητημάτων της νέας ελληνικής φιλολογίας είναι κρίσιμη και καθοριστική. Φέρ' ειπείν αποσαφηνίζει πως τα ξένα λογοτεχνικά ρεύματα δεν καταφθάνουν καθυστερημένα στην Ελλάδα, η εκτόπιση της καθαρεύουσας στη λογοτεχνία δεν συντελείται με αιφνίδιο τρόπο, η ποίηση του Καβάφη δεν αποβάλλει το ελληνικό υπόβαθρό της, η ποίηση του Καρυωτάκη δεν μπορεί να θεωρηθεί διαμαρτυρία λανθανουσών αριστερών αποχρώσεων, η λογοτεχνική γενιά του '30 δεν είναι ελληνοκεντρική, ο μοντερνισμός του Σεφέρη δεν είναι συντηρητικός, ο κριτικός στοχασμός του Κ. Θ. Δημαρά δεν εξομοιώνεται με τις αντιλήψεις της γενιάς του '30. Ο κατάλογος με τις αρνήσεις και τις ανασκευές των κριτικών αστοχιών που επιχειρεί είναι πράγματι μακρύς.

Στο πλαίσιο των περιορισμών που υπαγορεύει ένας έπαινος σε πανεπιστημιακή τελετή αναγόρευσης αναγκάστηκε να παρακάμψω την οφειλόμενη εκτενή αναφορά στον ποιητή Νάσο Βαγενά. Είμαι όμως σίγουρος πως τουλάχιστον για τις φοιτήτριες και τους φοιτητές του προπτυχιακού και του μεταπτυχιακού κύκλου της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, η εκδήλωση από το Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Γρανάδας, που προηγήθηκε, ήταν μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή στην ποίηση και στην ποιητική του⁵⁴. Από την άλλη, υποχρεώθηκα να αρκεστώ απλώς σε ένα διάγραμμα της ανεκτίμητης προσφοράς του Καθηγητή Νάσου Βαγενά στις νεοελληνικές σπουδές.

54. Πριν την τελετή αναγόρευσης διοργανώθηκε «Εκδήλωση για τη μετάφραση της ποίησης του Νάσου Βαγενά στα ισπανικά». Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών και το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης παρουσίασαν τη μετάφραση της ποιητικής συλλογής *Πανωραία* του Νάσου Βαγενά από το Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών της Γρανάδας: Ν. VAYENÁS, *Panorea*, μτφρ. FRANCISCO MORCILLO IBÁNEZ – MOSCHOS MORFAKIDIS FILACTÓS – MARIA PÉREZ ROERO – RICARDO RODRIGUEZ PAREJO – ALEJANDRO SORIANO ALONSO, Granada 2023: Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas. Στην εκδήλωση μίλησε ο Μόσχος Μορφακίδης-Φυλακτός, Καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Γρανάδας και Διευθυντής του Κέντρου Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, με θέμα: «Ο ποιητής Νάσος Βαγενάς και η μετάφραση της *Πανωραίας* στα ισπανικά». Ακολούθησε συζήτηση του Μόσχου Μορφακίδη-Φυλακτού και του Νάσου Βαγενά για τα μεταφραστικά ζητήματα της ποίησης.

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Κομοτηνή, 25 Οκτωβρίου 2023: Τελετή αναγόρευσης του Ομότιμου Καθηγητή του ΕΚΠΑ Νάσου Βαγενά σε Επίτιμο Καθηγητή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ

Ομότιμος καθηγητής Θεωρίας και Κριτικής
της Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο ΣΕΦΕΡΗΣ, Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Επειδή από τους ασχολούμενους με τη θεωρία της λογοτεχνίας είμαι ο περισσότερο θετικιστής (δεν μου αρέσουν οι λογοτεχνικές θεωρίες που είναι λιγότερο πραγματιστικές και περισσότερο θεωριακές), θα επιχειρήσω να προσδιορίσω την έννοια της λογοτεχνίας μέσα από το πρίσμα της συνάντησης δύο ποιητών με τους οποίους έχω ασχοληθεί ιδιαίτερα, του Καβάφη και του Σεφέρη· δύο ποιητών που έτυχε να γεννηθούν εκτός της ελληνικής επικράτειας (στην Αλεξάνδρεια ο πρώτος, στη Σμύρνη ο δεύτερος) και που έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους εκτός του ελλαδικού χώρου. Δηλαδή από μια γεωγραφική απόσταση η οποία, μαζί με τη βαθειά γνώση τους της ελληνικής ιστορίας, τους επέτρεψε να δουν καθαρότερα την εικόνα της νεότερης Ελλάδας και να διακρίνουν στις ιστορικές διακυμάνσεις του ελληνισμού τα στοιχεία που θα τους επέτρεπαν να αποτυπώσουν με ενάργεια το νόημα της ανθρώπινης μοίρας, που είναι το χαρακτηριστικό κάθε ποίησης που κατορθώνει να υπερβεί την εποχή της.

Ο χρόνος με την αναπότρεπτη φθορά και το τέλος της ζωής του ανθρώπου, που επιφέρει, είναι το ένα από τα βασικά συστατικά της ανθρώπινης συνθήκης. Το άλλο είναι ο πόθος υπέρβασης της φθοράς, η αναζήτηση μιας λυτρωτικής ανάτασης. Οι ελληνικές μυθολογικές και ιστορικές αναφορές, που αφθονούν στους στίχους των δύο ποιητών, υπηρετούν — και ως συστατικά μιας εθνικής πολιτισμικής κληρονομιάς — αυτή την αναζήτηση: άλλωστε οι αναφορές αυτές είναι κοινόχρηστες στη δυτική λογοτεχνική παράδοση (και όχι μόνο σ' αυτήν).

Η μυθολογία και η ιστορία αποτελούσαν πάντοτε θεματικό υλικό για τη λογοτεχνία. Όμως στην εποχή του λογοτεχνικού μοντερνισμού, που η εμφάνισή του, στις αρχές του 20ού αιώνα, συμπίπτει με την ωρίμανση της ποίησης του Καβάφη — ο Σεφέρης πρωτοεμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1930 — το υλικό αυτό χρησιμοποιείται με τρόπο αισθητά διαφορετικό απ' ό,τι πριν: όχι απλώς ως πηγή για την εικονογράφηση ενός συμβατικού θέματος αντλημένου από το παρελθόν, αλλά, κυρίως, ως μέσο για τη δραστικότερη έκφραση εκείνων των συναισθημάτων της εποχής του ποιητή που ανήκουν στα διαχρονικά συναισθήματα του ανθρώπου. Ο μοντερνιστής συγγραφέας δεν επισκέπτε-

Νάσος Βαγενάς

ται την εποχή του μύθου και της ιστορίας, αλλά προβάλλει τον μύθο και την ιστορία στην εποχή του, χρησιμοποιώντας «έναν συνεχή παραλληλισμό» μεταξύ παρελθόντος και παρόντος «για να ελέγξει ή να βάλει σε τάξη ή να δώσει μορφή και νόημα στο απέραντο πανόραμα της ματαιότητας και της αναρχίας που είναι η σύγχρονη ιστορία». Είναι η «μυθική μέθοδος», την οποία περιγράφει ο T.S. Eliot μιλώντας για την εμφάνισή της στο μυθιστόρημα του James Joyce *Ulysses* (1922) και την οποία χρησιμοποιεί και ο ίδιος ο Eliot στο ποιητικό του έργο *The Waste Land* (1922), αλλά και ο Σεφέρης. Στην ίδια μέθοδο είχε οδηγηθεί, και είχε αρχίσει να την εφαρμόζει ήδη από τη δεκαετία του 1910 και ο Καβάφης, με τη διαφορά ότι αντί για τον μύθο χρησιμοποιεί την ιστορία. Η μέθοδος του Καβάφη είναι η ιστορική μέθοδος.

Με την «ιστορική μέθοδο» του ο Καβάφης γίνεται ένας από τους πρωτεργάτες, από έναν διαφορετικό, μοναχικό δρόμο, του ποιητικού μοντερνισμού· όμως ένας ιδιότυπος πρωτεργάτης, γιατί, παρά το γεγονός ότι καλλιεργεί το κύριο χαρακτηριστικό του ποιητικού μοντερνισμού που είναι το δραματικό στοιχείο, ο εκφραστικός του τρόπος είναι διαφορετικός. Η δραματικότητα της ποίησης των μοντερνιστών εκφράζεται (όπως εκφράζεται και ο λυρισμός της λυρικής ποίησης) με γλώσσα συγκινημένη και αισθησιακή, πλούσια σε ήχους, χυμούς, χρώμα. Η ποιητική γλώσσα του Καβάφη δεν έχει τίποτε από αυτά. Είναι γλώσσα στεγνή, ασυγκίνητη, πεζολογική. Ωστόσο κατορθώνει να προκαλέσει την ποιητική συγκίνηση στον αναγνώστη, την ίδια συγκίνηση που προκαλεί η ποίηση της αισθησιακής γλώσσας των μοντερνιστών.

Πώς συμβαίνει αυτό; Την απάντηση θα μπορούσε να μας τη δώσει η μελέτη του δραματικού στοιχείου της καθαφικής ποίησης που είναι εντονότερο από εκείνο των άλλων ποιητών του δραματικού στοιχείου. Τα ποιήματα του Καβάφη είναι μικρές σε έκταση, όμως με μεγάλο ειδικό βάρος, δραματικές ιστορίες προσώπων και καταστάσεων, που παράγουν θερμότητα όχι μόνο με αυτά που αποκαλύπτουν αλλά και με εκείνα που αποκρύπτουν. «Στον Καβάφη πολύ συχνά», γράφει ο Σεφέρης, «ενώ η γλωσσική διατύπωση είναι ουδέτερη και ασυγκίνητη, η κίνηση των προσώπων και των γεγονότων είναι τόσο πυκνή, τόσο στεγανή, θα έλεγα, που θαρρείς πως τα ποιήματά του τραβούν τη συγκίνηση διά του κενού. Αυτό το κενό, που δημιουργεί η έκφραση του Καβάφη, είναι το στοιχείο της διαφοράς ανάμεσα στη φράση του και στην τρέχουσα πεζολογία».

Αυτό το κενό, όμως, κάνει και τη διαφορά ανάμεσα στη γλώσσα του Καβάφη και στη γλώσσα των ποιητών της αισθησιακής δραματικής έκφρασης (του Eliot, λ.χ., ή του Σεφέρη). Και την κάνει, επειδή είναι το αποτέλεσμα μιας ειδικής χρήσης από τον Καβάφη του δραματικού στοιχείου: της χρήσης της ειρωνείας. Η ειρωνεία είναι μια αντίθεση ανάμεσα στα φαινόμενα και στην πραγματικότητα. Στη γλωσσική έκφρασή της είναι συναίσθημα διατυπωμένο σε “διανοητική” μορφή υποκρυπτόμενο πίσω από την επιφάνεια των λέξεων, το οποίο στην επαφή του με τον δέκτη του αποσυμπυκνώνεται ακαριαία. Ο Καβάφης είναι ο πρώτος (και

Ο Σεφέρης, ο Καβάφης και το νόημα της ποίησης

ο μόνος ποιητής της εποχής του· έκτοτε τον μιμήθηκαν πολλοί) που αντιλήφθηκε ότι μπορούσε να χρησιμοποιήσει την ειρωνεία με έναν τρόπο διαφορετικό από εκείνον με τον οποίο την χρησιμοποιούσαν ως τότε οι ποιητές: ότι μπορούσε να τη μεθοδεύσει ως κύριο μηχανισμό παραγωγής ποιητικού συναισθήματος. Η ιδιάζουσα τραγική και δραματική ειρωνεία των καταστάσεων που συντελούνται στα ποιήματά του, η οποία συγχωνεύεται με την εξίσου ιδιάζουσα λεκτική ειρωνεία του σε ένα δραστικό ειρωνικό κράμα, είναι εκείνο που κάνει την “πεζή” γλώσσα του Καβάφη να μπορεί να προκαλεί ποιητική συγκίνηση, χωρίς να χρειάζεται γι’ αυτό τον γλωσσικό αισθησιασμό. Και είναι εκείνο που διατηρεί αμείωτη την επικαιρότητα των στίχων του, αφού η ειρωνεία είναι βασική συνθήκη της ανθρώπινης ζωής.

Παραθέτω ένα ποίημα με το οποίο ο Καβάφης εφαρμόζει μία από τις μορφές της ιστορικής του μεθόδου (γιατί χρησιμοποιεί και άλλες μορφές). Παραθέτω αυτό το συγκεκριμένο, γιατί εκφράζει με τον πιο απλό, αλλά συγχρόνως με τον πιο υποβλητικό (δηλαδή με τον ειρωνικό) τρόπο την άποψή του για την ανθρώπινη μοίρα και για το νόημα της ποίησης, και της τέχνης γενικότερα.

*Τὸ γήρασμα τοῦ σώματος καὶ τῆς μορφῆς μου
εἶναι πληγὴ ἀπὸ φρικτὸ μαχαῖρι.
Δὲν ἔχω ἐγκαρτέρησι καμιά.
Εἰς σὲ προστρέχω Τέχνη τῆς Ποιήσεως,
ποὺ κάπως ξέρεις ἀπὸ φάρμακα·
νάρκης τοῦ ἄλλους δοκιμές, ἐν Φαντασίᾳ καὶ Λόγῳ.*

*Εἶναι πληγὴ ἀπὸ φρικτὸ μαχαῖρι.—
Τὰ φάρμακά σου φέρε, Τέχνη τῆς Ποιήσεως,
ποὺ κάμνουνε — γιὰ λίγο — νὰ μὴ νοιώθεται ἡ πληγὴ.*

[1921]

Θα αναρωτηθεῖ κανείς: πού βρίσκεται η ιστορία σε αυτό το ποίημα, ώστε να μπορεί να θεωρηθεῖ ως ένα από τα δείγματα της ιστορικής μεθόδου του Καβάφη; Και πού βρίσκεται η ειρωνεία; Απαντώ: βρίσκονται στον τίτλο του ποιήματος, που είναι ο εξής: «Μελαγχολία Ιάσωνος Κλεάνδρου ποιητοῦ ἐν Κομμαγηνῇ· 595 μ.Χ.». Είναι ο τίτλος που δίνει μια μακροσκοπική ιστορική και ειρωνική προοπτική στην πρωτοπρόσωπη εκφορά του ποιήματος, χωρίς τον οποίο θα μιλούσαμε για έναν απλό φιλοσοφίζοντα μονόλογο του Καβάφη. Με άλλα λόγια: οι στίχοι του ποιήματος δεν είναι από τους καλύτερους του Καβάφη. Γίνονται όμως από τους καλύτερους με την προσθήκη του τίτλου. Διότι με τον τίτλο ακούμε τον μονόλογο ενός αρχαίου Ἑλληνα ποιητή του τέλους του δέυτου μετά Χριστόν αἰώνα που ζει στο βασίλειο της Κομμαγηνῆς και μελαγχολεῖ για τη φθορά την οποία επιφέρει στο σώμα του και στο πρόσωπό του ο χρόνος, το αἶσθημα της οποίας — της φθοράς — μόνο η τέχνη της ποιήσεως του

Νάσος Βαγενάς

επιτρέπει — κάποτε — να λησμονεί, δηλαδή να την υπερβαίνει — έστω «για λίγο» — λυτρωτικά. Αυτό το «ξέρεις κάπως από φάρμακα» αποτελεί τον πυρήνα της θεωρίας του Καβάφη για την ποίηση — αλλά και του Σεφέρη.

Όλα τα ποιήματα της ιστορικής μεθόδου του Καβάφη είναι ειρωνικά ποιήματα, γιατί χρησιμοποιούν ιστορικά γεγονότα και ιστορικές καταστάσεις (πραγματικές και φανταστικές) για να μιλήσουν για φαινόμενα της εποχής του. Και η ειρωνικότητά τους γίνεται ακόμη εντονότερη, γιατί οι εποχές στις οποίες τοποθετεί ο Καβάφης τις υποθέσεις αυτών των ποιημάτων είναι ιδιαίτερα μεταβατικές και αντιφατικές. Η περίοδος των ελληνιστικών βασιλείων της μετά τον Αλέξανδρο εποχής και των χρόνων της κατάλυσής τους από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οι αιώνες της μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό και ορισμένες στιγμές της βυζαντινής περιόδου, είναι οι εποχές που ελκύουν περισσότερο το ποιητικό του ενδιαφέρον. Και τούτο γιατί οι ριζικές αλλαγές που διαδραματίζονταν σε αυτές προκαλούσαν σύγχυση και διχασμούς στις κοινωνικές και ατομικές ταυτότητες, και κράματα ανάλογα με αυτά που η πολυσύνθετη και εγρήγορη ευαισθησία του Καβάφη βίωσε στη σύγχρονη του κοσμοπολίτικη Αλεξάνδρεια της αποικιοκρατούμενης Αιγύπτου.

Αλλά και τα περισσότερα από τα μη “ιστορικά” ποιήματά του, εκείνα λ.χ. που έχουν στον τίτλο τους χρονικό προσδιορισμό της εποχής του («Μέρες του 1903», «Μέρες του 1908» κ.τ.λ.) ή που μιλούν για σύγχρονα περιστατικά, ερωτικά ως επί το πλείστον, εκφράζουν ειρωνικές καταστάσεις, αφού η πραγματικότητα αποδεικνύεται και σε αυτά διαφορετική από εκείνη την οποία βλέπουν οι ήρωες των στίχων του.

Αν ο Καβάφης εισήγαγε στην ελληνική ποίηση έναν ωμό ρεαλισμό μεταμφιεσμένο με ιστορικό ένδυμα, ο Σεφέρης εξανθρώπισε τους μυθολογικούς ήρωες με τα χαρακτηριστικά των ανθρώπων της δικής του εποχής. Και οι δύο προσγείωσαν την ελληνική ποιητική γλώσσα από το εξηραμένο λυρικό ιδίωμα της εποχής της εμφάνισής τους στον λόγο της καθημερινής ομιλίας, ενώ, συγχρόνως, με την απομάκρυνση του στίχου τους από τις αυστηρές φόρμες της έμμετρης ποίησης (ο Καβάφης με τον ελεύθερα κινούμενο ιαμβικό, ο Σεφέρης με τον ελεύθερο στίχο του) συνέβαλαν περισσότερο από κάθε άλλον ποιητή στην καθιέρωση του ελεύθερου στίχου στην Ελλάδα, δηλαδή στην ανανέωση των τρόπων της ποιητικής εκφοράς.

Διαφορετικά από τον Καβάφη που διαμόρφωσε την αιρετική μοντερνιστική φωνή του έπειτα από μια μακρά και άγονη περιπλάνηση στα ποιητικά πεδία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα (ρομαντισμός, παρνασσισμός, συμβολισμός), ο Σεφέρης έφτασε στην έκφραση ενός ορθόδοξου μοντερνισμού μέσα από μια σύντομη αλλά γόνιμη θητεία στον γαλλικό συμβολισμό, η τεχνοτροπία του οποίου, στις δύο ακραίες μορφές της (τη “ρεαλιστική” και της “καθαρής ποίησης”) διέπει την πρώτη ποιητική συλλογή του (*Στροφή*, 1931), η οποία αποτελείται από ποιήματα της ατομικής εμπειρίας και του εσωτερικού χώρου.

Ο Σεφέρης, ο Καβάφης και το νόημα της ποίησης

Όμως σε κάποιους από τους “ρεαλιστικούς” στίχους της συλλογής διακρίνονται τα σπέρματα της έκφρασης μιας συλλογικής εμπειρίας, που θα βλαστήσουν και θ’ ανθίσουν στο δεύτερο ποιητικό βιβλίο του (1935), που έχει τον ενδεικτικό τίτλο *Μυθιστόρημα*. Ο Σεφέρης επεξηγούσε αυτόν τον περιεργο για ποιητικό έργο τίτλο σημειώνοντας ότι χρησιμοποιούσε τα δύο συστατικά του — τον μύθο και την ιστορία — στην προσπάθειά του να εκφράσει με αυτά μια κατάσταση τόσο ανεξάρτητη από αυτόν «όσο και τα πρόσωπα ενός μυθιστορήματος». Ο αρχαίος ελληνικός μύθος και η ιστορία του 20ού αιώνα συγχωνεύονται σε αυτό το έργο σε μια διαχρονική “μυθιστορηματική” σύνθεση είκοσι τεσσάρων ποιημάτων, ως μια συμβολική *Οδύσσεια* (όπως η «Ιθάκη» του Καβάφης), που σκοπός της δεν είναι η επιστροφή στην Ιθάκη αλλά η μέσω του ταξιδιού επιστροφή «στην άλλη ζωή πέρα απ’ τ’ αγάλματα», όπως διαβάζουμε στην πέμπτη “ραφωδία” του σεφερικού *Μυθιστορήματος*.

Τα αγάλματα είναι, βέβαια, τα σπασμένα αρχαία ελληνικά αγάλματα που, καθώς εμφανίζονται συχνά στην εικονογραφία του Σεφέρη ως μεταφορές της φθαρτότητας του ανθρώπινου σώματος, υποβάλλουν το νόημα της σεφερικής αναζήτησης, που δεν είναι διαφορετικό από εκείνο της καβαφικής: «Γιατί τά σπάσαμε τ’ αγάλματά των, / γιατί τούς διώξαμεν απ’ τούς ναούς των, / διόλου δέν πέθαναν γι’ αυτό οί θεοί», γράφει ο Καβάφης στο ποίημά του που έχει τον τίτλο «Ιωνικών» (υπενθυμίζω ότι ο Σεφέρης γεννήθηκε και έζησε τα παιδικά του χρόνια στην Ιωνία). Οι θεοί του Καβάφης είναι, βέβαια, οι άνθρωποι στην πλήρη ακεραιότητά τους, στη θεϊκή τους υπόσταση, στην υπέρτατη αρμονία του σώματος με την ψυχή, μια εμπειρία που συνεπάγεται μια, έστω στιγμιαία, λυτρωτική υπέρβαση του αισθήματος της τραγικότητας της ανθρώπινης μοίρας.

Ο Σεφέρης αρχικά ήταν δύσπιστος με την ποίηση του Καβάφης νιώθοντάς την ασύμβατη με τη δική του αίσθηση των σχέσεων της ποίησης με την Ιστορία. Έπρεπε να βρεθεί για πρώτη φορά στην Αίγυπτο το 1941 και να γνωρίσει τον κόσμο στον οποίο ζούσε ο Καβάφης για να κατανοήσει καλύτερα την ιστορική αίσθηση της ποίησης του Αλεξανδρινού. Ήταν αυτή η επαφή που τον έκανε να αισθάνεται την ανάγκη μιας ποιητικής συνομιλίας με την καβαφική ποίηση, μιας συνομιλίας που αρχίζει ήδη από την πρώτη στιγμή που ο Σεφέρης βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια με την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου. Έγραψε τότε ποιήματα με καβαφίζοντες τίτλους (ημερολογιακούς: «Μέρες του Ιουνίου ’41», «Μέρες τ’ Απρίλη ’43» ή τοπωνυμικούς: «Kerk Str. Oost, Pretoria, Transvaal», «Θεατρίνοι, M.A.») και χρονολόγησε όλα τα ποιήματα της συλλογής *Ημερολόγιο Καταστρώματος*, β’, που τα περιέχει, καθιστώντας έτσι τη χρονολόγησή τους συστατικό του περιεχομένου τους. Ο διάλογος αυτός θα αναπτυχθεί με τα “κυπριακά” ποιήματα του *Ημερολογίου Καταστρώματος*, γ’, δηλαδή με τα ποιήματα που ο Σεφέρης εμπνεύστηκε από την επίσκεψή του το 1953 στην Κύπρο (βρετανική αποικία

Νάσος Βαγενάς

τότε), λίγο πριν αρχίσει ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελληνοκυπρίων. Με τα ποιήματα αυτά ο Σεφέρης, εκτός από τη μυθική μέθοδο, χρησιμοποιεί και την ιστορική μέθοδο του Καβάφη.

Όμως είναι κυρίως ένας στίχος από το τελευταίο ποίημα της αλεξανδρινής (την ονομάζω έτσι) εμπειρίας του Σεφέρη εκείνος που δηλώνει την ταύτιση της κατά Σεφέρη έννοιας της ποίησης — και του σκοπού της — με την καβαφική. Βρίσκεται στο ποίημα με τίτλο «Τελευταίος σταθμός» (1944), από το οποίο σας διαβάζω τους εξής στίχους:

*Έρχόμαστε απ' την Άραπιά, την Αίγυπτο την Παλαιστίνη
τη Συρία
τὸ κρατίδιο
τῆς Κομμαγηνῆς πού ἔσβησε σὰν τὸ μικρὸ λυχνάρι
πολλὲς φορὲς γυρίζει στὸ μυαλό μας,
καὶ πολιτείες μεγάλες πὸ ἔζησαν χιλιάδες χρόνια
κι ἔπειτα ἀπόμειναν τόπος βοσκῆς γιὰ τὶς γκαμουῦζες.*

Το κρατίδιο της Κομμαγηνής, του ποιήματος του Καβάφη, που έσβησε σαν το μικρό λυχνάρι, όπως έσβησε και ο ποιητής Ιάσων Κλεάνδρου, στο σώμα και τη μορφή του οποίου ο Καβάφης έβλεπε τον εαυτό του.

Αισθάνεται κανείς διαβάζοντας αυτούς τους στίχους ότι ο Ιάσων Κλεάνδρου δεν είναι προσωπείο του Καβάφη μόνο· ότι είναι κοινό προσωπείο του Καβάφη και του Σεφέρη. Και όχι μόνο και του Σεφέρη αλλά και κάθε πραγματικού ποιητή.

Ο σκοπός της τέχνης της Ποιήσεως (και κάθε καλλιτεχνικής έκφρασης), μας λένε ο Σεφέρης και ο Καβάφης, είναι να προσφέρει στους ποιητές και στους δέκτες του έργου τους την αίσθηση ότι μπορούν να λυτρωθούν για μια στιγμή — «κόβοντας τον καιρό», όπως λέει ο Σεφέρης, ή «για λίγο», όπως γράφει ο Καβάφης — από το άλγος της φθοράς του χρόνου και του αναπότρεπτου τέλους: να νιώσουν ξαφνικά έξω από τον χρόνο· μια γέυση αφθαρσίας· μια στιγμή αιωνιότητας.

«ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
(1922-2022)». ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
(21-24 Οκτωβρίου 2022)

ΘΕΟΔΟΥΛΗ (ΛΙΛΥ) ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

**ΣΥΝΑΞΑΡΙ ΑΝΤΡΕΑ ΚΟΡΔΟΠΑΤΗ.
ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ. ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ- '22.
ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ, ΑΦΩΝΑ ΘΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΛΕΙΑΚΟΤΗΤΑ**

Στο *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο. Βαλκανικοί- '22*¹ ο Θανάσης Βαλτινός, μέσα από ένα μωσαϊκό προσωπικών και αποσπασματικών αφηγήσεων, μικροπλοκών, μιμήσεων μαρτυριών και ημερολογιακών καταγραφών από το μέτωπο των Βαλκανικών πολέμων και της Μικράς Ασίας, ανασυνθέτει και παράλληλα αποδομεί μια δύσκολη εποχή, εμμένοντας στη λεπτομέρεια και στη σχετικότητα της ατομικής μνήμης και οπτικής. Έλληνες και Μικρασιάτες, στρατιώτες και πρόσφυγες, πολλαπλοί «συμπρωταγωνιστές», δευτερεύοντα πρόσωπα και κομπάρσοι των γεγονότων, επώνυμοι και ανώνυμοι, θυμούνται και μονολογούν, σε αφηγήσεις με οξύμωρο περιεχόμενο²: καταγράφεται το προσωπικό πάθος, όμως αφηγημένο χωρίς συναισθηματική εμπλοκή, αποδραματοποιημένο, αντιηρωικό, συχνά αποπροσωποποιημένο.

Η απώλεια ηθικού ελέγχου, η αμφιλεγόμενη και απειλούμενη αξιοπρέπεια θυτών και θυμάτων, η σχετικοποίηση του καλού και του κακού και, πρωτίστως, η μαρτυρία της αποσιώπησης και της αποστασιοποίησης διαφοροποιούν το συγγραφικό εγχείρημα του Βαλτινού από τη βιωματική και συναισθηματικά φορτισμένη παρακαταθήκη της λογοτεχνίας για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενεργοποιώντας την αναγνωστική εγρήγορση. Η πολυφωνική αφήγηση του δεύτερου *Συναξαριού*, που στερείται της αφηγηματικής παντογνωσίας, απευθύνεται ευθέως στην ηθική του αναγνώστη, θέτοντας ερωτήματα για ηθικές, ή μη, επιλογές σε καιρό πολέμου. Στη μελέτη μας, θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον στο θέμα της εργαλειακότητας, της έμφυλης βίας και του βιασμού γυναικών σε καιρό πολέμου, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αφηγητές του έργου είναι στην συντριπτική πλειονότητά τους άντρες, ενώ οι γυναίκες παραμένουν τα άφωνα

1. ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο. Βαλκανικοί- '22*, Αθήνα 2000: Ωκεανίδα.

2. Βλ. και ΚΥΡ. ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ-HENRICH, «Κάθοδος των εννιά και Ορθοκωστά, δυο δίδυμα αδέρφια (;) και ο μεθύστερος κρίκος, *Το συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Λόγος και Αντίλογος στην τριλογία πολέμου του Θανάση Βαλτινού*», *Πόρφυρας* 158 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2016), σσ. 350-360.

θύματα, αντικείμενα της αρσενικής εξουσίας, όπως φαίνεται κυρίως στις εξιστορούμενες από αρσενική οπτική σκηνές βιασμών.

Οι αφηγήσεις στο δεύτερο *Συναξάρι* που αναφέρονται σε γυναίκες δεν είναι πολλές σε σχέση με το συνολικό περιεχόμενο και εκφέρονται πρωτίστως μέσω του αρσενικού λόγου· οι γυναίκες παραμένουν τα βουβά πρόσωπα της ιστορίας, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι καν πρόσωπα, στερούνται της ατομικότητάς τους και δεν γίνονται οι ίδιες αφηγήτριες των παθών τους. Τον λόγο έχουν οι άντρες, όπως έχουν και τον κύριο ρόλο στα εξιστορούμενα γεγονότα. Αυτή η στέρηση της αφηγηματικής ιδιότητας και ταυτότητας θα μπορούσε να παρασύρει τον αναγνώστη στη διαπίστωση ότι ο Βαλτινός υιοθετεί μια αρσενική οπτική των πραγμάτων, παρόλο που η παρουσία της γυναίκας στο σύνολο του συγγραφικού έργου του δεν αποτελεί απλώς ένα στοιχείο μεταξύ άλλων, αλλά διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο. Αρκεί, όμως, να δούμε την προμετωπίδα και τις εναρκτήριες αφηγήσεις του βιβλίου, για να αντιληφθούμε ότι η μάνα, η κόρη, η Μικρασιάτισσα πρόσφυγας, η Τουρκάλα και άλλες γυναικείες φιγούρες είναι παρούσες, όχι μόνο ως αντικείμενα της αφήγησης αλλά και ως πάσχοντα συλλογικά υποκείμενα που διεκδικούν να ακουστεί και η δική τους ιστορία.

Το έργο έχει, κατ' αρχάς, προμετωπίδα με τη φράση «*Στην Agnès/αυτόν τον μακρινό κόσμο*»³, παραπέμποντας στο συγγραφικό παρελθόν του Βαλτινού και επισημαίνοντας προγραμματικά τη γυναικεία παρουσία εν απουσία. Προγραμματικά, επίσης, το πρώτο κείμενο του βιβλίου εστιάζει στην προσωπική και οικογενειακή ιστορία του ήρωα, τον οποίο γνωρίσαμε στο *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο πρώτο. Αμερική*, που κυκλοφόρησε το 1972, τριάντα σχεδόν χρόνια νωρίτερα⁴. Στην προσωπική αυτή εναρκτήρια αφήγηση του δεύτερου βιβλίου υποφώσκουν οι κοινωνικοί ρόλοι που ενσαρκώνουν τα φύλα και η κυρίαρχη παρουσία του άντρα, μέσω της φωνής του οποίου “ακούγεται” ο λόγος της μάνας⁵:

Ο Βασίλης είχε παντρευτεί. Και τον γέρο μας τον είχαν πάρει τα χρόνια.

Εγώ περίμενα να φύγω πάλι. Περίμενα να με ειδοποιήσουν. Μου λέει τότε η μάνα: Τα κορίτσια μεγάλωσαν, θέλουν τον ίσκιό σου⁶.

3. Βλ. σχετικά Ν. ΦΑΛΑΓΚΑΣ, «“Και η αναξιοπιστία της έμπνευσης”. Η επανεκκίνηση της αφήγησης στο έργο του Θανάση Βαλτινού», *Θανάσης Βαλτινός. Το τέλος της αφήγησης*; Κ. ΔΑΝΟΠΟΛΟΣ - Κ. ΚΩΣΤΙΟΥ (επιμ.), Πάτρα 2023: Orpoptuna, σελ. 276.

4. Ενώ είχε δημοσιευτεί αρχικά στο περιοδικό *Ταχυδρόμος* (Ιανουάριος-Φεβρουάριος) 1964.

5. Δ. ΠΑΪΒΑΝΑΣ, *Βία και αφήγηση: Ιστορία, ιδεολογία και εθνικός πολιτισμός στην πεζογραφία του Θανάση Βαλτινού*, Αθήνα 2012: Εστία, σελ. 225.

6. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 9. Ο Παϊβανάς παρατηρεί

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο.

Το δεύτερο κατά σειρά κείμενο του βιβλίου, τεσσάρων σελίδων αυτό, είναι από τα ελάχιστα με γυναίκα αφηγήτρια, η οποία, εβδομήντα δύο ετών πια, ζει στον προσφυγικό συνοικισμό και αναθυμάται τον διωγμό από το Αϊβαλί στη Μυτιλήνη και από εκεί στη Στυλίδα αλλά και την πρότερη όμορφη ζωή στην πατρίδα. Η κατάληξη της διήγησης ενώνει τις μνήμες από την πάτρια γη με το αφηγηματικό παρόν. Στο τέλος αναφέρει η αφηγήτρια και το όνομα του άντρα της, το οποίο αισθάνεται την υποχρέωση να γράψει για να συμπληρώσει — τυπικά ή ουσιαστικά — τα στοιχεία του βίου και της ταυτότητάς της, εισάγοντας την καταλυτική στη συνέχεια παρουσία της αρσενικής φωνής. Όμως, αμέσως παραπάνω, υποδηλώνεται η αντίστοιχη φυσική απουσία των αντρών από τον προσφυγικό συνοικισμό: «Σμυρνιές, Θρακιώτισσες, Πριγκιπιανές». Ο αφηγηματικός λόγος, τον οποίο θα αναλάβουν στη συνέχεια οι άντρες αφηγητές, προδηλώνεται έτσι ως μαρτυρία του απόντος μεν στο παρόν αλλά δρώντος προσώπου στο παρελθόν:

[...] Ελιές χωράφια αμπέλια μαγαζιά σπίτια. Από κει έρχομαι. Σκέφτομαι τους δικούς μου, πάνω από εκατό νοματαίοι χαμένοι. Τώρα εδώ στον συνοικισμό είμαστε λογής λογής φρούτα. Σμυρνιές, Θρακιώτισσες, Πριγκιπιανές, Πού τους ξέρεις, πού σε ξέρουν. Έχουμε και τους ντόπιους γείτονες. Αυτοί απορούν πώς ζούσαμε με τους Τούρκους και δεν είμαστε Τούρκοι κι εμείς. Άντε να τους πεις. [...]
Αρκετά έγγραφα, το όνομα του άντρα μου δεν έγγραφα. Ευτύχιος Λαίτσα, βαφέας. Τριάντα δύο χρόνια. Σήμερα έχω δεκαπέντε εγγόνια και ένα διατέγγονο. Και είκοσι πέντε χιλιάδες μετρητά'.

Οι αναφορές στη μοίρα των γυναικών καταλαμβάνουν περίπου το ένα έβδομο των σελίδων του βιβλίου και διακρίνονται σε ορισμένες μεγάλες ομάδες. Αφηγήσεις για σεξουαλικές συνευρέσεις με «αγαπητικές» Ελληνίδες, Τουρκάλες ή άλλες ξένες, αφηγήσεις βιασμών, ενίοτε συγκαλυμμένων, με θύματα Ελληνίδες και Τουρκάλες, αφηγήσεις για πόρνες και μπορντέλα και, ανάμεσα στις παραπάνω, κάποιες μαρτυρίες που δηλώνουν — κυρίως υπόκωφα και κάποτε ρητά — την αποδοκιμασία των αντρών αφηγητών για τους μαρτυρούμενους βιασμούς και για την «αμαρτία», για την αδικαιολόγητη και αδικαίωτη βία προς τις γυναίκες, πατριώτισσες ή ξένες. Η γυναίκα ως πρόσωπο της ιστορίας δεν έχει τελικά “πρόσωπο” στις σκηνές σκληρότητας του έργου, στερείται ταυτότητας και ονόματος, άρα και δικαιωμάτων, είναι απλώς αντικείμενο ή

τη «συμμετρική αντίστιξη» αυτής της εναρκτήριας αφήγησης με την τελευταία του βιβλίου, στην οποία δηλώνεται η επιστροφή του αφηγητή μετά από 11 χρόνια στρατιωτικής θητείας, και επισημάνει την ειρωνική συνομιλία των δύο κειμένων, βλ. Δ. Παϊβανας, *Βία και αφήγηση... ό.π.*

7. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη, ό.π.*, σελ. 13.

μέσον. Η γυναικεία παρουσία στον πόλεμο συμφηφίζεται σε έναν έμφυλο και/ή εθνικό-θρησκευτικό πληθυντικό («γυναίκες», «πουτάνες»⁸, «Τουρκάλες», «Αρμένισσες» κ.ά.) ή σε αντωνυμικές αναφορές («αυτή», «κι άλλες κι άλλες»)⁹, όπως στο κείμενο που ακολουθεί, που δηλώνουν την επαναληπτικότητα, την ανταλλαξιμότητα — όπως συνέβη άλλωστε και με την ανταλλαγή των πληθυσμών — και μια ομοιομορφία η οποία δεν λαμβάνει υπόψη την ανθρωπινή υπόσταση, ούτε βέβαια και τη μητρική ιδιότητα, αλλά συμφηφίζει τις γυναίκες στη συλλογική ανωνυμία και στην αφωνία των πολλαπλών υποκειμένων μιας συμπεριληπτικής εξουσίας¹⁰.

Ήταν εκεί αυτή, ήταν εκείνο το παιδί, το έβανε επάνω της.
Εγώ στενοχωριόμουν. Εμένα να μη μου δίνει;
Σηκώνουμαι, σβήνω το φως. Φωνάζει ο παπα-Νικόλας. Δεν τα είχε φορέσει ακόμα
τα μαύρα. Πάω χώνομαι κοντά της, της τον κοπανάω.
Καμιά φορά ακούω και λέει αυτός – ο παπάς. Άντε γρήγορα, ρε, άντε γρήγορα.
Ήθελε να πάρει σειρά.
Αυτή κι άλλες κι άλλες, στην Αμαλιάδα. Στις σταφίδες¹¹.

Η ανωνυμία καλύπτει συχνά και τους θύτες, προστατεύοντάς τους από οποιαδήποτε ατομική και νομική ευθύνη και αποπροσωποποιώντας το έγκλη-

8. Στην αφήγηση των σελίδων 122-128 διαβάζουμε για ποικίλες περιπτώσεις ερωτικών συνευρέσεων με γυναίκες: ένας Τούρκος, ελπίζοντας να αποσπάσει πληροφορίες από τον αφηγητή, του στέλνει ο ίδιος τη μια του κόρη στο κρεβάτι του· γίνεται αναφορά στις επαγγελματίες πόρνες που ακολουθούσαν το στράτευμα, «γυναίκες που δεν είχαν πέραση στην Ελλάδα. Κατιμάδες»· ο αφηγητής δηλώνει ευθαρσώς ότι ξόδεψε μια περιουσία σε «εκλεκτά μπορντέλα» με Τουρκάλες και Αρμένισσες. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι «γυναίκες παρηγοριάς» (comfort women) και η στρατιωτική δουλεία του σεξ (military sex slavery) αποτέλεσαν διεθνή πρακτική, όπως για παράδειγμα συνέβη με Ασιάτισσες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πρακτική που καταδείχθηκε και καταγγέλθηκε μόλις από το 1990 και εξής. Βλ. σχετικά, MARGARET D. STETZ, “Wartime Sexual Violence against Women: A Feminist Response”, *Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives*, CAROLE McCANN - SEUNG-KYUNG KIM, (επιμ.) New York 2016: Routledge, σσ. 138-145· THE LILIAS, “Theaching about the ‘Comfort System’ of World War II: The Hidden Stories of Girls”, *War and Sexual Violence. New Perspectives in a New Era*, SARAH K. DANIELSSON - FRANK JACOB - JEFFREY M. SHAW et al (επιμ.), *War (Hi) Stories* 5 (2019), Brill/Ferdinand Scöningh, σσ. 35-49.

9. Βλ. και Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σσ.18-19, όπου η γυναίκα ονομάζεται, απρόσωπα και μετωνυμικά, από τα γεννητικά της όργανα. Στο ίδιο κείμενο, ο αφηγητής απολογείται: «Κορίτσι δεν πείραξα ποτέ».

10. Βλ. Γ.Π. ΠΕΦΑΝΗΣ, «Ανωνυμία και ονοματοθεσία», στο βιβλίο του *Θεατρικά Bestiaria. Θεατρικές και φιλοσοφικές σκηνές της ζωικότητας*, Αθήνα 2018: Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 298-302, όπου αναλύεται η έννοια της ονοματοθεσίας σε σχέση με τη ζωικότητα.

11. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 35.

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο.

μα¹². Το παρακάτω απόσπασμα, ως προς το συγκείμενο, τοποθετείται χρονικά κατά τη μάχη του Σαγγάριου, τον Αύγουστο του 1921, που αποτέλεσε την κορύφωση της ελληνικής προέλασης, μετά από την οποία ξεκίνησε η οπισθοχώρηση και η πορεία προς την ήττα της επόμενης χρονιάς. Μια στιγμή, λοιπόν, της μικρασιατικής εκστρατείας που αποκαλύπτει το πριν και το μετά, την ψυχολογία της προέλασης αλλά και της οπισθοχώρησης:

[...] Από κει και πέρα, προς τον Σαγγάριο πια, βρίσκουμε σε μια χαράδρα τριάντα σαράντα γυναίκες. Κρυβόντουσαν. Τους είχαν πει, φευγάτε, σας σφάζουνε. [...]

Μόλις μας είδαν, να μας προσκυνήσουν, να μας φιλήσουν τα χέρια. Τους λέει εκείνος ο Στέργιος, μη φοβόσαστε. Δεν σας πειράζει κανένας. Εμείς ήρθαμε να ρωτήσουμε πού βαδίζει ο άλλος στρατός μας. Και μας γέμισαν μπακανόντες. Λεφτά. Μας έδιναν. Στην οπισθοχώρηση τις βρήκαμε πάλι σ' ένα χωριό. Κάτσαμε το βράδυ και κοιμηθήκαμε εκεί. Αλλά τις έκαψαν τις κακομοίρες. Ήσαν μαζεμένες σ' ένα μεγάλο σπίτι. Ήσαν μαζεμένες και τρώγανε. Πήγαν κάτι καθάρματα, έβγαλαν τα μάτια τους με δαύτες, έκαναν ό,τι έκαναν, έβαλαν φωτιά έπειτα, έκλεισαν και τις πόρτες να μη βγούνε¹³.

Ο περιληπτικός και αόριστος πληθυντικός των θυμάτων («σαράντα γυναίκες», «με δαύτες», «τις κακομοίρες») συνδιαλέγεται με την πληθυντική και αόριστη αν-ωνυμία/αντ-ωνυμία των θυτών («πήγαν κάτι καθάρματα») –με υπονοούμενη ωστόσο καταδίκη της πράξης από την πλευρά του συγκεκριμένου αφηγητή. Οι παραπάνω επιλογές έχουν ως αποτέλεσμα την υπαινικτική αοριστία και τη μη κατονομασία, την “αφηγημένη” πλέον αποσιώπηση του εγκλήματος («έκαναν ό,τι έκαναν»), η κάθαρση αλλά και η εξαφάνιση του οποίου μέσω της φωτιάς συνιστά ένα ακόμα έγκλημα που δεν αποσιωπάται μεν αλλά και δεν καταγγέλλεται ρητά και απολύτως δηλωτικά, υποσημαίνοντας και επισημαίνοντας λογοτεχνικά τη μη δικαίωση των θυμάτων στο επίπεδο της ιστορικής αλήθειας, που δεν λέγεται ολόκληρη («έκλεισαν και τις πόρτες να μη βγούνε»)¹⁴.

Η ανωνυμία και η απενοχοποίηση που συνεπάγεται η αντίληψη ότι “όλα επιτρέπονται στον πόλεμο” (όπως “και στον έρωτα”) αποτελούν τα μεγάλα

12. Βλ. σχετικά, LARRY MAY-ROBERT STRIKWERDA, “Men in Groups: Collective Responsibility for Rape”, *Special Issue: Feminism and Peace*, KAREN J. WARREN - DUANE L. CADY (επιμ.), *Hypatia* 9 (άνοιξη 1994), σσ. 135-137.

13. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σσ. 194-195.

14. Η προηγούμενη βεβαίωση του Στέργιου, μάλιστα, ο οποίος αναφέρεται με το όνομά του (και την ανθρωπιά του) όπως και η στιγμή που μπαίνει η φωτιά, την ώρα που οι γυναίκες τρώγανε, επιτείνει υποδηλωτικά την απανθρωπιά του εγκλήματος.

γρανάζια της πολεμικής μηχανής, που προσφέρουν άλλοθι σε μαζικά εγκλήματα, εμπλέκοντας στη βία εξίσου όλες τις πλευρές, και τα υποκείμενα που την ασκούν αλλά και αυτά στα οποία ασκείται¹⁵. Οι βιασμοί γυναικών καταδεικνύονται στο *Συναξάρι* ως αποσιωπημένα εγκλήματα πολέμου, τα οποία όχι μόνο στερούν την ατομικότητα του κάθε θύματος, αποδίδοντάς τους τη μαζική ιδιότητα «γυναίκες», αλλά και επιπλέον παρα-βιάζοντας την ηθική τους ταυτότητα και αντικαθιστώντας την με αυτή της «πουτάνας», ιδιότητα που υποτίθεται ότι δίνει συγχωροχάρτι στη βία¹⁶.

Αναλύοντας τη σεξουαλική αντικειμενοποίηση, η Martha C. Nussbaum, στο βιβλίο της *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, διακρίνει επτά τρόπους «για να αντιμετωπίξει κανείς ένα πρόσωπο ως πράγμα». Παραθέτουμε εδώ τους πέντε από αυτούς, οι οποίοι συνδέονται άμεσα με την ηθική στάση των ανδρικών “χαρακτήρων” στο *Συναξάρι*, διατηρώντας τη σειρά με την οποία αναφέρονται από τη Nussbaum¹⁷:

1. *Εργαλειακότητα*. Ο αντικειμενοποιών μεταχειρίζεται το αντικείμενο ως εργαλείο για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του.
2. *Άρνηση αυτονομίας*. Ο αντικειμενοποιών μεταχειρίζεται το αντικείμενο σαν να στερείται αυτονομίας και αυτοδιάθεσης.
[...]
5. *Δυνατότητα παραβίασης*. Ο αντικειμενοποιών μεταχειρίζεται το αντικείμενο σαν να μην έχει απαραβίαστα όρια, σαν κάτι που επιτρέπεται να το διαλύσει, να το σπάσει, να το παραβιάσει.
6. *Κτήση*. Ο αντικειμενοποιών μεταχειρίζεται το αντικείμενο σαν να κάτι που δεν έχει την κυριότητα του εαυτού του, το οποίο είναι δυνατόν να αγοραστεί, να πωληθεί κ.λπ.
7. *Άρνηση υποκειμενικότητας*. Ο αντικειμενοποιών μεταχειρίζεται το αντικεί-

15. Ο Todorov αναφέρεται στη *libido dominandi*, στην εργαλειοποίηση και την αποπροσωποποίηση που υπηρετεί την πεποίθηση ότι «εγώ παραμένω ο σκοπός της πράξης, στην οποία μόνον οι άλλοι μετατρέπονται σε μέσον» και ότι «το βάσανο του άλλου είναι η καλύτερη απόδειξη της εξουσίας μου». Όμως, αναλύοντας τον τρόπο που ασκούν τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, επισημαίνει επίσης τον τρόπο και «τη βία που υφίσταται το άτομο από μέρους του κράτους, προκειμένου να εξαλειφθεί η βούλησή του ως κίνητρο των πράξεων του». Βλ. ТУВЕТАН ТОНТОΡОВ, *Απέναντι στο ακραίο*, (νέα, βελτιωμένη έκδοση), μετ. Β. ΤΟΜΑΝΑΣ, *Θεσσαλονίκη 2019: Νησίδες*, σσ. 164, 232. Θα λέγαμε ότι σε κάθε πόλεμο, όπου ούτως ή άλλως κυριαρχεί ο τρόμος εκατέρωθεν, η εργαλειοποίηση επιβάλλεται και στα θύματα και στους θύτες, όμως οι τελευταίοι δεν μπορούν να απαλλάσσονται της ατομικής τους ευθύνης.

16. Βλ. σχετικά, MARGARET D. STETZ, “Wartime Sexual Violence against Women: A Feminist Response”, *ό.π.*

17. MARTHA C. NUSSBAUM, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μετ. Ν. ΚΑΛΑΪΤΖΗΣ, θεώρησ- μετ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα 2005: Scripta, σσ. 512-513.

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο.

μενο σαν να κάτι του οποίου η εμπειρία και τα αισθήματα (αν υπάρχουν) δεν χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση που προτείνεται από τη Nussbaum προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορούν να θεωρηθούν οι αφηγήσεις έμφυλης βίας στο Συναξάρι, τόσο υπό το πρίσμα της “άφεσης αμαρτιών” και του ηθικού προσχήματος που προσέφερε στο παρελθόν, και συνεχίζει να προσφέρει, η πολεμική συνθήκη όσο και σε μια ευρύτερη βάση ηθικής ανάγνωσης των αφηγήσεων πραγματοποίησης του προσώπου, εντός και εκτός πολέμου. Στην περίπτωση μάλιστα του συγκεκριμένου βιβλίου του Βαλτινού, οι παραπάνω τρόποι εντοπίζονται στο σύνολό τους στις περισσότερες σκηνές σεξουαλικής βίας εναντίον των γυναικών, αποτυπώνοντας την ιδιαίτερη μοίρα που επιφυλάσσει στη γυναίκα, αλλόθρησκη ή μη, η милитарιστική μηχανή.

Ο Βαλτινός δεν διστάζει να εκθέσει την άλλη πλευρά των πραγμάτων, τα εγκλήματα που διέπραξε ο ελληνικός στρατός κατά του άμαχου πληθυσμού στη διάρκεια της εκστρατείας, η οποία βέβαια είχε ξεκινήσει με τον αρχικό στόχο να προστατέψει τους χριστιανικούς πληθυσμούς από την σκληρότητα των Τούρκων: αφηγήσεις για βιασμούς και βιαιοπραγίες εις βάρος των ξένων γυναικών από τους Έλληνες, για γεγονότα που η επίσημη εθνική ιστορία επιλέγει να αποσιωπά, αποδίδοντας στερεοτυπικά το απόλυτο κακό στον εχθρό¹⁸. Σε ένα από τα πρώτα κείμενα του βιβλίου, οι ξένες γυναίκες, οι αλλόθρησκες Τουρκάλες, αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα χωρίς ανθρώπινο “πρόσωπο”:

[...] Πηγαίναμε στα χωριά, εκεί που δουλεύανε οι Τουρκάλες. Πέντε, τρεις, όσες ήταν. Μόλις τράβαγα μία, είναι κισ κισ κισ, είναι κορίτσι δηλαδή. Να τούτηνα πάρε. Έπαιρνα καμία από εκείνες. Κορίτσι δεν πείραξα ποτέ. Ήμουνα εγώ και ένας Δημητρέσας από το Στενό. Μεγάλος κερατάς αυτός, άτιμος άνθρωπος. Μόλις πιάνεις μια Τουρκάλα και έχει παρέα, κι άλλη, σου λέει, πήγαινε και με την άλλη, γιατί θα το μαρτυρήσει. [...]

[...] Καμιά φορά βλέπουμε δυο βόδια και μια γυναίκα. Ήταν και ένας Τούρκος.

18. Βλ. Μ. Νικολοπούλου, «Η ανοικείωση της Μικρασιατικής μνήμης τον 21ο αιώνα: Συναξάρι του Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί-’22 (2000) και Γκιακ (2014)», *Χάρτης* 48 (Δεκέμβριος 2022), *Αφιέρωμα χίλια εννιακόσια είκοσι δύο/2022*, σελ. 2, <https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/i-anoikeiosi-tis-mikrasiatikis-mnimiston-21o-aiwna-sinaksari-toi-antrea-kordopati-vivlio-deytero-valkanikoι-22-2000-kai-giakiak-2014> [τελευταία πρόσβαση 22/12/2023]: «Στα πλαίσια του οριενταλισμού, αυτές οι διεθνικές ερωτικές συναντήσεις αποτελούν την εκπλήρωση μιας φαντασίωσης και συνδέονται με την αίσθηση της ελευθερίας που δίνει η απομάκρυνση από τους κοινωνικούς κανόνες και οριοθετήσεις.» Η Νικολοπούλου επισημαίνει, στην ίδια μελέτη, την «αποσιώπηση της βίας προκειμένου να μην τρωθεί ο εθνικός εαυτός».

Θεοδούλη (Λίλυ) Αλεξιάδου

Πάμε με τα ντουφέκια εμείς εκεί κάτω. Μόλις πιάνουμε τη γυναίκα, κάτι λέει ο άντρας. Τον βάνουμε σε μια βατιώνα μέσα. Όχι, όχι, κάνετε, κάνετε. Την τραβάμε, αυτός ο πούστης ο Δημητρίτσας, δεν του καθότανε, της κοπανάει μια μπουφλα στη μύτη, την πήραν τα αίματα. Την πάει στο ποτάμι στην άκρη και πλενότανε. Πήγα εγώ κοντά της, δεν πρόλαβα να κάνω τίποτα, μου έπιασε έτσι φωτιά. Θέλεις από φόβο, θέλεις που έκλαιγε εκείνη. [...]»¹⁹

Αρκετές σελίδες παρακάτω, μια άλλη οπτική των πραγμάτων συνδιαλέγεται αντιστικτικά με την παραπάνω μαρτυρία και απευθύνεται πολυφωνικά στην ηθική της ανάγνωσης:

Το βόλι κυνηγάει τον βιαστή. Το πίστευαν οι στρατιώτες. Ήταν η θρησκεία μας επίσης. Τα απαγορεύει αυτά. Και οι στρατιώτες ήσαν θρήσκοι. Γιατί είχαν τον θάνατο μπροστά τους²⁰.

Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, στο κείμενό της «Το συναξάρι των αφανών», κάνει λόγο για το «ξόδεμα της περίσσειας δύναμης», κατά τον Todorov²¹, όπως διαφαίνεται στο *Συναξάρι*:

άλλοι συσπειρώνονται γύρω από μια ιδέα και πηγαίνουν όχι μόνο για να πολεμήσουν και να κατακτήσουν εδάφη, αλλά και για να διαπράξουν όλα όσα απαγορεύονται στην πάτρια γη. [...] Αυτές οι ξένες γυναίκες έχουν το πλεονέκτημα ότι δεν ταυτίζονται με τη μητέρα, τη μήτρα και την ομάδα, συνεπώς μαζί τους όλα επιτρέπονται. Στο φαντασιακό επίπεδο η εκστρατεία για πολλούς αφηγητές βιώνεται και περιγράφεται σαν μια γιορτή, όπου γιορτάζεται συμβολικά η είσοδος στον χώρο του απαγορευμένου αλλά και η έξοδος από τις συνθήκες της υλικής στέρησης και έτσι η εκστρατεία μπορεί να γίνει μια κερδοφόρος επιχείρηση, όπως δείχνει η συμπεριφορά προς τον άμαχο πληθυσμό, η σεξουαλική βία και το πλιάτσικο²².

Η είσοδος στον χώρο του απαγορευμένου, την οποία επισημαίνει η Αμπατζοπούλου, αποτυπώνεται συμβολικά στον Βαλτινό με την απομάκρυνση από τη μάνα-πατρίδα, τη σύγκρουση με τον πατέρα-εχθρό και την επακόλουθη έκρηξη ελευθεριότητας και ανηθικότητας απέναντι στο άμαχο, ξένο και αλλόθρησκο θηλυκό, το οποίο αλώνεται όχι μόνο σεξουαλικά αλλά και ως προς την

19. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σσ. 21-22.

20. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 242.

21. Η Αμπατζοπούλου παραπέμπει στο βιβλίο του Τοντορόφ, *Απέναντι στο ακραίο*, ό.π.

22. Φρ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Το συναξάρι των αφανών», *Τα Νέα* (9 Δεκεμβρίου 2000) και στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Για τον Βαλτινό: Κριτικά Κείμενα*, εισαγωγή - ανθολόγησή της κειμένων Θ. Πυλαρινός, Λευκωσία 2003: Αιγαίον, σσ. 338-339.

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο.

εθνική και θρησκευτική του υπόσταση. Όπως υποστηρίζει, άλλωστε, η Marie Bonaparte, προσεγγίζοντας ψυχαναλυτικά τη σεξουαλική βία σε καιρό πολέμου, στο έργο της *Mythes de guerre* (1950), ο πόλεμος είναι η αντανάκλαση του

αρχέτυπου διπλού οιδιπόδειου εγκλήματος, της δολοφονίας του πατέρα και του θριαμβευτικού σφετερισμού της γυναίκας του [...] Οι σεξουαλικές υπερβολές που διαπράττονταν από ορισμένους Ευρωπαίους στρατιώτες μόλις τελείωναν οι μάχες δεν ήταν παρά ένας έμμεσος εορτασμός αυτού του αρχετυπικού θριάμβου²³.

Οι μαρτυρίες στο *Συναξάρι* δεν ακολουθούν χρονολογική σειρά και, σύμφωνα με τη Μάρη Θεοδοσοπούλου, «οι αφηγήσεις σπάνε σε ανισομήχη αποσπάσματα, από μερικές γραμμές έως και περισσότερες σελίδες, και μοντάρνονται ώστε να δημιουργούν διαλεκτική αντίστιξη ή και συνεκδοχική απόδοση»²⁴. Πολλές αφηγήσεις, λοιπόν, μετά από την παραπάνω, όπου «κάτι καθάρματα» «έκαναν ό,τι έκαναν», οι αισχρότητες και οι βιαιότητες των Ελλήνων καταγγέλλονται εμφατικά, με επίγνωση λόγου και με λιτότητα ύφους:

Έτσι έγιναν τα πράγματα και όσοι τα λένε αλλιώς λένε φέματα. Η διαγωγή μας στα κατεχόμενα εδάφη ήταν αισχρή. Κατά την προέλαση εννού και κυρίως μετά τον Σαγγάριο. Είδα φαντάρο να σφάζει το βόδι για να πάρει τη σπλήνα. Να σφάζει ένα βόδι εκατό οκάδες, να το ανοίγει, να παίρνει τη σπλήνα και να φεύγει. Άσε τα καψίματα σπιτιών, άσε τις γυναίκες, Τουρκάλες, να περνάνε δεκαπέντε είκοσι φαντάρους από πάνω τους. Αυτά ξέρω εγώ²⁵.

Στην αυτοτελή αυτή αφήγηση προηγείται και τοποθετείται στο επίκεντρο το «ελάχιστο εγκλήμα», αν μπορεί να θεωρηθεί ελάχιστο, εναντίον της ζωικότητας, ενώ τα εγκλήματα κατά της αξιοπρέπειας και της ζωής, κατά των ανθρώπινων δικαιωμάτων εντέλει, έπονται αφηγηματικά και εξισώνονται με την εκτέλεση του ζώου ως προς την έκταση που τους αναλογεί («Άσε τα καψίματα σπιτιών, άσε τις γυναίκες»). Η σφαγή ενός ολόκληρου βοδιού, μόνο και μόνο για να του αφαιρεθεί η σπλήνα, ασήμαντος φόνος σύμφωνα με τα μέτρα και τις παραδοχές της ηθικής της ανθρωπότητας, ανάξιος ίσως προσοχής και αναφοράς εν καιρώ πολέμου, αποκτά απρόσμενη ηθική διάσταση στον μνημονικό λόγο του αφηγητή. Επιβιώνει και επιμένει σαν μια εικόνα που καταγγέλ-

23. MARIE BONAPARTE, *Mythes de guerre*, Παρίσι 1950: Presses Universitaires de France, σελ. 68.

24. Μ. ΘΕΟΔΟΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Η κοχλάζουσα δεκαετία», *Το Βήμα* (10 Σεπτεμβρίου 2000) και στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Για τον Βαλτινό...*, ό.π., σελ. 322. Την αντιστιχτική παράθεση των αφηγήσεων επισημαίνει η πλειονότητα των μελετών.

25. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 276.

λει ακόμα πιο ηχηρά την απανθρωποποιημένη ανθρώπινη κατάσταση, δίνοντας ‘φωνή’ σε ένα θύμα κατεξοχήν άφωνο ως προς τον ανθρώπινο λόγο και αμέτοχο στην ανθρώπινη συνθήκη²⁶.

Ένα δολοφονημένο βόδι των εκατό οκάδων, αμελητέα απώλεια πολέμου, στην οποία δεν αναφέρεται καμία επίσημη ή ανεπίσημη ιστορία της μικρασιατικής εκστρατείας, αποκτά “πρόσωπο” μέσω της λογοτεχνικής γραφής, αποκτά ιερότητα και σχεδόν τοτεμικές ιδιότητες, γίνεται μέτρο του πανανθρώπινου και διαχρονικού ήθους, που υπερβαίνει τα οποιαδήποτε ιστορικά, εθνικά, θρησκευτικά, πολιτικά ή άλλα πλαίσια. Ταυτόχρονα, όμως, η ελάχιστη αυτή αφήγηση δίνει πρόσωπο και ηθική υπόσταση στον ανώνυμο αφηγητή, που επισημαίνει το γεγονός, επιτονίζει «τη σχετικότητα της όποιας γενικής αλήθειας και ερμηνείας»²⁷ και απευθύνεται ευθέως στον κάθε “ανώνυμο” αναγνώστη για τον Βαλτινό, κάθε μαρτυρία, όσο ελάχιστη κι αν είναι, έχει τη δύναμη να φωτίσει με την ηθική της λιτότητα μια ολόκληρη εποχή, χωρίς να αφήνει πολλά περιθώρια στην ηθική απορία: «Αυτά ξέρω εγώ», έτσι κλείνει η μαρτυρία, της οποίας η ευθαρσώς δηλωμένη υποκειμενική εστίαση («εγώ») επαληθεύει πέραν αμφιβολίας την καταγγελία.

Ο βιασμός Ελληνίδων από Τούρκους στρατιώτες, στην επόμενη αφήγηση την οποία παραθέτουμε, έχει ως σκηνικό ένα ελληνικό κοιμητήριο, όπου καταφεύγουν και κρύβονται άντρες και γυναίκες για να γλυτώσουν τη σφαγή:

Πήγαμε στο κοιμητήριο που ήσαν οι δικοί μας νεκροί. Εκείνη την ώρα φάχναν για άντρες κι ο κόσμος ήταν ανάστατος. Μέσα στα μνήματα, παλιά και καινούργια, είχαν κλειστεί παλικάρια και κορίτσια.

Μια γειτόνισσά μας, οχτώ μηνών έγκυος, βρισκόταν ξαπλωμένη σε μια πλάκα. Και πέρασαν από πάνω της είκοσι Τούρκοι. Ο άντρας της ήταν χωμένος μέσα στο μνήμα. Κι αυτή του φώναξε: Στέλιο, δεν βγαίνεις να δεις τι γίνεται; Στέλιο, δεν ακούς;

Ήταν η δυστυχημένη πάρα πολύ όμορφη και το πλήρωσε ακριβά²⁸.

Είναι μία από τις λίγες φορές που ακούγεται η γυναικεία απελπισμένη φωνή, η οποία συντονίζεται με την ηχώ και τη θυσία της όμορφης γυναίκας

26. Σε μια από τις τελευταίες αφηγήσεις του βιβλίου η αντιμετώπιση της ζωικότητας ως μέσου στην υπηρεσία ενός ανθρώπινου σκοπού, η αντικειμενοποίησή του, εκφράζεται ξεκάθαρα στο τέλος του κειμένου: «Μπήκαμε στα καράβια. Τα ζώα τα αφήσαμε στη Μικρασία. Τα σκοτώσαμε. Βάλαν τα πολυβόλα. Μουλάρια πολλά. Και τα αυτοκίνητα τα κάψαμε. [...] Έτσι φύγαμε από χει.», βλ. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 274. Η εργαλειοακή εκμετάλλευση του ζώου συμπίπτει με αυτή των αυτοκινήτων, με τη θεμελιακή διαφορά ότι τα ζώα «τα σκοτώσαμε», ενώ τα αυτοκίνητα απλώς «τα κάψαμε».

27. Φρ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, «Το συναξάρι των αφανών», ό.π., σελ. 337.

28. Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, ό.π., σελ. 129.

του πρωτομάστορα του «Γιοφυριού της Άρτας». Ο άντρας της, τον οποίο καλεί η γυναίκα του και ουσιαστικά τον φανερώνει, παραμένει άφωνος, ένα βουβό πρόσωπο της σκηνης, μαζί με όλους τους άλλους, τους ζωντανούς, που κρύβονται και σιωπούν, και τους νεκρούς, που είναι θαμμένοι στα μνήματα. Νεκρική σιγή στο κοιμητήριο, ο Στέλιος και τα άλλα παλικάρια μετατρέπονται και οι ίδιοι σε άφωνα θύματα, στερημένα από τη δυνατότητα και να φανούν και να ακουστούν. Το ίδιο υπονοείται βέβαια και για τον αφηγητή — αν υποθέσουμε ότι είναι άντρας — που παρακολουθεί τη σκηνή του βιασμού προφανώς κρυμμένος, χωρίς να επεμβαίνει. Ο εχθρός, «είκοσι Τούρκοι», συλλογικό δρων αποπροσωποποιημένο πρόσωπο, αγελοποιημένο και εξίσου εργαλειοποιημένο από την πολεμική μηχανή, δεν επιβεβαιώνει απλώς την αντρική ταυτότητα του κυρίαρχου κατά περίπτωση, αλλά βιάζει την αλλόθρησκη, η οποία μάλιστα είναι ετοιμόγεννη, σ' έναν τόπο ιερό. Διπλός βιασμός, επομένως, σχεδόν τελετουργικός, καθώς βιάζεται και ο ερχομός της νέας αλλόθρησκης ζωής, προκαταβολικά, πριν ακόμα γεννηθεί²⁹.

Τα παραπάνω παραθέματα που σχολιάσαμε αποτελούν ενδεικτικές μόνο περιπτώσεις που απομονώσαμε μέσα από ένα πλήθος αναφορών στην άφωνη μοίρα της γυναίκας στον πόλεμο. Η λογοτεχνική τεκμηριοπλασία του Βαλτινού ξαναγράφει τα γεγονότα ιδωμένα μέσα από πολλαπλές προσωπικές εστιάσεις, δημιουργώντας φαινομενικά ένα ηθικά πολυδιάστατο κείμενο. Αυτή η πολυπρισματικότητα, όμως, εκπορεύεται από έναν σιωπηλό συγγραφέα, υποδηλούμενο ή πραγματικό, που συστήνει ένα ελάχιστο, παντογνωστικό, κειμενικό πλαίσιο (θέτει τον τίτλο και την προμετωπίδα, που παραπέμπουν ευθέως στον ίδιο, διακρίνει και τοποθετεί τις αφηγήσεις σε μια συγκεκριμένη σειρά) και κατασκευάζει τον μύθο, σύμφωνα με το δικό του σύστημα «συγγραφικών αξιών»³⁰. Το πολυφωνικό σύμπαν στο δεύτερο Συναξάρι του Βαλ-

29. Βλ. Δ. ΠΑΪΒΑΝΑΣ, *Βία και αφήγηση...*, ό.π., σελ. 231: «Σε αυτήν την περίπτωση, η εισβολή στον πολιτισμικό χώρο του άλλου παραλληλίζεται με την εισχώρηση στο γυναικείο σώμα που μετατρέπεται συνεκδοχικά σε σύμβολο αυτού του χώρου».

30. Βλ. και Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, «Πέρα από την πραγματικότητα. Το ιστορικό γεγονός ως στοιχείο μύθου», *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1997, σσ. 335-336: «Η αίσθηση της Ιστορίας δεν έχει σχέση με τη λογιστική των γεγονότων και την ερμηνεία τους αλλά με τον μόρσιμο απόηχό τους. Για τον συγγραφέα, που κατά κανέναν τρόπο δεν είναι καταγράφας περιστατικών, το ενδιαφέρον βρίσκεται σε αυτή τη διαφορά. [...] Το ιστορικό γεγονός παραμένει αυτούσιο κατά το σχήμα του, όμως, ο συγγραφέας εντάσσοντάς το στο δικό του σύστημα αξιών — των δικών του συγγραφικών αξιών — το αδειάζει από το αντικειμενικό του περιεχόμενο, καθιστώντας το έτσι μέρος της προσωπικής του ιστορίας. Και κάθε προσωπική ιστορία είναι ιστορία μυθική. Στην αναγωγή του ιστορικού γεγονότος σε στοιχείο μύθου, τον αποφασιστικό ρόλο παίζει η γλώσσα. Μύθος είναι η ίδια η γλώσσα»· Πρβλ. Ρ. ΓΑΛΑΝΑΚΗ, «Επιλογικά σχόλια στο μυθιστόρημα

τινού στήνει «το μνημείο του άγνωστου αφηγητή»³¹ και καλεί σε αναγνωστική ηθική εγρήγορηση³², αποδίδοντας συγγραφική δικαιοσύνη τόσο στα δρώντα πρόσωπα όσο και στα εργαλειοποιημένα υποκείμενα της βίας του μιλιταρισμού, στα αποσιωπημένα και άφωνα θύματα της πολυϊστορίας³³, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φύλου, ακόμα και είδους.

Το δεύτερο *Συναξάρι* του Βαλτινού, μαρτυρολόγιο και μαρτυρία, σύναξη φωνών και αναγνώσεων, δεν μιλά μόνο για “αγίους”, θύτες και μαρτύρια. Επικαλείται εμφατικά τη συμμετοχή του αναγνώστη, επιδιώκοντας την απεμπλοκή του από τη στερεοτυπική ανάγνωση της μονοδιάστατης Ιστορίας των γεγονότων και την αντίστοιχη εμπλοκή του σε μια προσωπική πρόσληψη. Διανοίγει με τον πολυεστιακό μύθο του αναγνωστικού πόρου διέλευσης ανάμεσα σε πολλαπλά και αλληλοσυγκρουόμενα επίπεδα ηθικής ανάγνωσης, λειτουργώντας φασματοσκοπικά, δηλαδή λογοτεχνικά, φανερώνοντας τις κρυφές αποχρώσεις και δίνοντας τη δυνατότητα μιας σύγχρονης οπτικής, αποστασιοποιημένης από πάθη και ιδεολογικές αγκυλώσεις αλλά, ταυτόχρονα, επικαλούμενης τη συναισθηματική μέθεξη μιας οπτικής εστιασμένης στην ατομική περιπέτεια του βίου και του “προσώ-

Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά», «Βασιλεύς ή Στρατιώτης»; *Σημειώσεις, Σκέψεις, Σχόλια για τη Λογοτεχνία*, Αθήνα 1997: Άγρα σελ. 24: «Και θα μου άρεσε αν ο αναγνώστης, κοντά στην αδιαφιλονίκητη δική του αντίληψη για την Ιστορία, δεχόταν ότι δεν υπάρχει μία και μόνο ιστορική εκδοχή, αλλά περισσότερες απόψεις για το ίδιο γεγονός, έστω και με μερικές αποκλίσεις. Επίσης ότι, αν για κάποιους ειδικούς λόγους μια άποψη επιβάλλεται και κυριαρχεί για ένα χρονικό διάστημα, τούτο δεν σημαίνει πως είναι η μόνη δυνατή, η μόνη αναντίρρητη. Ενδεχομένως ότι, απ’ αυτό το σημείο και μετά, αρχίζει η λογοτεχνία».

31. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ, «Ιστορίας ανάβασις ή κάθοδος των δεκαετιών», *Εντευκτήριο* 51 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2000), σσ. 123-125 και στο Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ (επιμ.), *Για τον Βαλτινό...*, ό.π., σσ. 313-317. Ο Ραυτόπουλος επισημαίνει πως «δεν φιλοτεχνεί μνημείο ιστορικό ο Βαλτινός, αλλά ένα επιχείρημα ανθρωπιστικό και γλωσσικό», βλ. Δ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Το μυθιστόρημα τεκμηρίων κατά Βαλτινό», *Νέα Εστία* 1802 (Ιούλιος-Αύγουστος 2007), σελ. 41.

32. Η Martha C. Nussbaum, συμφωνώντας με τον Wayne Booth και τη διάκρισή του μεταξύ *αφηγητή*, *υποδηλούμενου συγγραφέα* και *πραγματικού συγγραφέα*, επισημαίνει ότι «είναι άλλο πράγμα η ηθική κριτική της δράσης που αναπαρίσταται σε ένα κείμενο και άλλο η κριτική του κειμένου ως όλου· για να φτάσουμε στη δεύτερη πρέπει να εστιάσουμε στον *υποδηλούμενο συγγραφέα* (που διακρίνεται από τον πραγματικό), διερωτώμενοι ποιου είδους αλληλεπίδραση προκαλεί σ’ εμάς ως αναγνώστες το κείμενο ως όλο, τι είδους επιθυμίες και σχέδια αφυπνίζει και κατασκευάζει. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, η ηθική κριτική των κειμένων μπορεί να είναι συγχρόνως ως ευαίσθητη στη λογοτεχνική μορφή και συνεχής με την ηθική αποτίμηση των προσώπων», βλ. MARTHA C. NUSSBAUM, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, ό.π., σελ. 510.

33. Ο ίδιος ο συγγραφέας αρνείται τον χαρακτηρισμό «ιστορικό μυθιστόρημα» για το *Συναξάρι Β’*: «Σε καμιά περίπτωση δεν είναι ιστορικό μυθιστόρημα. Υπάρχει φυσικά ένα ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ξετυλίγεται αυτή η πολυϊστορία», Θ. ΒΑΛΤΙΝΟΣ, «Ο κόσμος μας είναι στενός», *Συνέντευξη στον Αλέξη Σταμάτη. Ο Κόσμος του Επενδυτή* (18 Νοεμβρίου 2000), σελ. 40.

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο.

που”, που παραμένει ωστόσο αναπόδραστα μπλεγμένο στα γρανάζια μιας παντοδύναμης μηχανής. Στο πλαίσιο αυτό, η σεξουαλική βία κατά των γυναικών σε καιρό πολέμου, και δη ενός πολέμου με μείζον εθνικό πρόσημο, βγαίνει από τη σιωπή και γίνεται αντιληπτή πέρα από τα συνήθη προσχήματα του παρελθόντος –της υποτιθέμενης πορνείας, της δήθεν συναίνεσης, των καταπιεσμένων και ανεξέλεγκτων ανδρικών ορμών, της δήθεν απαγόρευσης και της “αμαρτίας”, της συλλογικής ευθύνης ή της αποποίησης ευθύνης και τόσων άλλων³⁴.

34. Βλ. MARGARET D. STETZ, “Wartime Sexual Violence against Women”, *ό.π.*

ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΗ ΣΚΗΝΗ: ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΩΝΤΑΣ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Το καλοκαίρι του 2022, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων τιμής και μνήμης για τα εκατό χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, δημιουργήθηκε η παράσταση *Συναξάρια, μαρτυρίες, μάρτυρες. 1922*¹, η οποία παρουσιάστηκε στο Φεστιβάλ «στη σκιά των βράχων» των δήμων Βύρωνα και Δάφνης-Υμηττού στις 24 Ιουνίου του 2022, στο πλαίσιο του αφιερώματος του Φεστιβάλ για τον Ανδρέα Λεντάκη². Τα *Συναξάρια* ήταν μια παραγωγή του Φεστιβάλ, που τα τελευταία τέσσερα χρόνια χρηματοδοτεί μία παράσταση ετησίως για την έναρξη του Φεστιβάλ του, και είχε την υποστήριξη της Περιφέρειας Αττικής. Μετά την επιτυχημένη πρεμιέρα στον ανοιχτό χώρο του Θεάτρου Βράχων, η παράσταση συνεχίστηκε στη χειμερινή, κλειστή σκηνή του πολυχώρου Vault, στον Βοτανικό, για ένδεκα ακόμα παραστάσεις³, ενώ παρουσιάστηκε και στον Φιλοπρόοδο Όμιλο Υμηττού⁴. Το παρόν μελέτημα θα ιχνηλατήσει την πορεία από τη σύλληψη του κειμένου έως το ανέβασμα της παράστασης και θα αναδείξει τη στενή σχέση ανάμεσα στη δραματοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων και τη σκηνική ανάπτυξη του παραστασιακού γεγονότος. Αρχικά, θα παρουσιαστούν οι παράμετροι σύμφωνα με τις οποίες επιλέχθηκαν τα λογοτεχνικά κείμενα, ώστε να προσαρμοστούν στις επιταγές της σκηνής και να δημιουργήσουν τη σκηνική αφήγηση, δηλαδή η αμφίδρομη σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στην αφηγηματική δομή του λογοτεχνικού κειμένου σε συνάρτηση με τη δημιουργία ενός κειμένου που οφείλει να παρασταθεί σκηνικά. Έπειτα, θα αναλυθούν οι σκηνικές — υποκριτικές, σκηνοθετικές κ.ά. — τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των δοκιμών και θα γίνει μια προσπάθεια αποτίμησης του τελικού σκη-

1. Η παράσταση υπάρχει ολόκληρη στο κανάλι της γράφουσας στο YouTube: https://youtu.be/WywGpM0_9Vo (τελευταία πρόσβαση 29/12/2023).

2. Ο Ανδρέας Λεντάκης ήταν δήμαρχος Υμηττού όταν θεμελιώθηκε το θέατρο Βράχων – μια έμπνευση του Μίνου Βολανάκη που υποστήριξε η τότε υπουργός πολιτισμού Μελίνα Μερκούρη. Το αφιέρωμα στον Λεντάκη περιλάμβανε, εκτός από την παράσταση, ένα λεύκωμα με φωτογραφίες και κείμενα και μια έκθεση φωτογραφίας στο θέατρο Βράχων. Για το πρόγραμμα των εγκαινίων του αφιερώματος, βλ. <https://www.aftodioikisi.gr/politistika/dimos-vyrona-egkainia-ekthesis-gia-ton-andrea-lentakii/>

3. Από τις 8 έως τις 30 Οκτωβρίου κάθε Παρασκευή, Σάββατο και Κυριακή, Πολυχώρος Vault, Μελενίκου 26 Γκάζι, Βοτανικός.

4. Στις 25 Νοεμβρίου, βλ. https://www.dafnoula.com/2022/11/blog-post_21.html

νικού αποτελέσματος. Τέλος, θα συνδεθεί η σκηνική δράση με τις παρουσιάσεις της σε συγκεκριμένους χώρους, λαμβάνοντας υπόψη τη δυναμική του εκάστοτε χώρου και την αμφίδρομη σχέση παραστασιακού γεγονότος και σκηνικού χώρου.

Στα *Συναξάρια, μαρτυρίες, μάρτυρες. 1922*, οι δυο συγγραφείς, η γράφουσα και η νεοελληνίστρια Λίλυ Αλεξιάδου, αποφάσισαν να επικεντρωθούν σε μια θεματική που αποτελεί σημείο αναφοράς στη μέχρι τώρα συνεργασία τους, τη θέση της γυναίκας⁵. Η εν λόγω επιλογή καθορίστηκε τόσο από την προσωπική, καλλιτεχνική και ερευνητική στόχευση και διάθεση των δύο συγγραφέων όσο και από τους στόχους της θεατρικής ομάδας Αλάβαστρον αλλά και τη σύνθεση του θιάσου, που αποτελούνταν αμιγώς από γυναίκες – αλφαριθμητικά: Μυρτώ Παγκάλου, Μαρία Πουλιέζου και Αγγελική Στρατάκη. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα λογοτεχνικά κείμενα που, εντέλει, απετέλεσαν την πρώτη ύλη της γραφής ήταν το *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί- '22* του Θανάση Βαλτινού⁶, με τις πολυπρόσωπες αφηγήσεις του, και η μονοπρόσωπη αφήγηση του Ηλία Βενέζη στο *Νούμερο 31328*⁷. Τα δύο μυθιστορήματα επιλέχθηκαν κατά κύριο λόγο εξαιτίας της αφηγηματικής τους δομής, καθώς και τα δυο ήταν αφηγήσεις που κατέγραφαν σε πρώτο πρόσωπο τις μαρτυρίες ανθρώπων που σχετίζονταν με την Καταστροφή, και ως τέτοια ήταν πρόσφορα για τη σκηνική τους δραματοποίηση. Σημείο αναφοράς, ως πρωτογενής μαρτυρία, αποτέλεσε το βιβλίο μαρτυριών προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, που συνέλεξε και εξέδωσε ο δημοσιογράφος Γιάννης Καφής, *Μαύρη βίβλος. 1922*⁸. Συνολικά, η λογοτεχνική γραφή μεταπλάστηκε και έγινε σκηνικός λόγος. Αυτούσια ενσωματώθηκαν, επίσης, στο δραματουργικό υλικό τρία ποιήματα: ένα απόσπασμα από τους «Αργοναύτες» του Σεφέρη⁹ και αποσπάσματα δυο ποιημάτων Τούρκων ποιητών, το «Νοσταλγία της Σμύρνης» του Τζείχουν Ατούφ Κανσού¹⁰, που ακούστηκε στα ελληνικά και το «Αφιέρωση» του Νετζάτι Τζουμαλί¹¹, που απαγγέλθηκε τόσο στα τουρκικά όσο και στα ελληνικά.

5. Η παρούσα συνεργασία είναι η τρίτη των δυο συγγραφέων. Οι άλλες δύο ήταν: *Γυναίκες μαχήτριες*, Φεστιβάλ «στη σκιά των βράχων», Ιούνιος 2022 και *Μνήμη του '22*, Παλαιό Πανεπιστήμιο, Πλάκα, Ιούλιος 2022. Οι δυο συγγραφείς συναντήθηκαν στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ, όπου διδάσκουν ως ΕΔΙΠ.

6. ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ, *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί- '22*, Αθήνα 2000: Ωκεανίδα.

7. ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328* (Σκλάβοι στα εργατικά τάγματα της Ανατολής), Μυτιλήνη-Αθήνα 1931¹: Εκδοτικός οίκος Ν. Θεοφανίδη - Σ. Λαμπαδάρη ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328* (Το βιβλίο της σκλαβιάς), Αθήνα 1959: Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου & Σία.

8. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΦΗΣ, *1922, Η Μαύρη Βίβλος*, Αθήνα 1992: Εκδόσεις Λιβάνης.

9. ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ, *Μυθιστόρημα*, [1935], *Ποιήματα*, Αθήνα 1985: Ίκαρος.

10. ΤΖΕΪΧΟΥΝ ΑΤΟΥΦ ΚΑΝΣΟΥ, «Νοσταλγία της Σμύρνης», μτφρ. ΘΩΜΑΣ ΚΟΡΟΒΙΝΗΣ, *Sürlerimiz ve Şarkularımızda deniz Coşgun Güngen*, İstanbul 1998.

11. NETZATI TZOUMALI, «Αφιέρωση» *Μικρό ποιητικό ανθολόγιο για την Ιωνία*, μτφρ. ΑΡΗΣ ΤΣΟΚΩΝΑΣ, <http://gym-evsch-n-smyrn.att.sch.gr/o-toppos-mas/topos-mikrasia-piitikoanthologio.htm> (τελευταία πρόσβαση 31/12/2023).

Από το λογοτεχνικό κείμενο στη σκηνή

Ο καμβάς πάνω στον οποίο δομήθηκε η δράση ήταν οι ημερομηνίες καθοριστικών ιστορικών γεγονότων, όπως, ενδεικτικά, το αγκυροβόλημα του πρώτου ελληνικού πλοίου στο λιμάνι της Σμύρνης, το καλοκαίρι του 1919, η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στις 10 Αυγούστου του 1920 και η εισβολή του κεμαλικού στρατού στη Σμύρνη, τον Αύγουστο του 1922. Με αυτόν τον τρόπο, το κείμενο και η σκηνική δράση αναπτύχθηκαν χρονολογικά, σε μια συνεχή ροή, και οι θεατές είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν μια εξέλιξη: τη ζωή πριν από την Καταστροφή αλλά και την περιπέτεια και την αγριότητα που υπέστη ο άμαχος πληθυσμός, ιδιαίτερα ο γυναικείος, κατά τη διάρκεια του διωγμού.

Το εν λόγω κείμενο αποτέλεσε το αρχικό υλικό εργασίας με το οποίο εκκίνησε η εργασία του θιάσου. Σε αυτό το πρώτο σχέδιασμα είχαν ηθελημένα αφεθεί ανολοκλήρωτα κάποια σημεία, υπήρχαν δηλαδή κάποια κενά, τα οποία, στη διαδικασία των προβών μέσω αυτοσχεδιασμών σε προτεινόμενες συνθήκες¹², αναλύσεων του κειμένου και συζητήσεων μεταξύ των μελών του θιάσου, συμπληρώθηκαν και το κείμενο πήρε την τελική του μορφή. Έτσι, ανασκαλέψαμε οικογενειακές και ιστορικές μνήμες σε σχέση, κατά κύριο λόγο, με τη Μικρασιατική Καταστροφή, χωρίς όμως να περιοριζόμαστε αποκλειστικά σε αυτή, και γίναμε δέκτες σύγχρονων ερεθισμάτων. Στην πρόβα μας μοιραστήκαμε άρθρα και εικόνες από την επικαιρότητα που αφορούσαν το προσφυγικό ζήτημα εν γένει και τον πόλεμο στην Ουκρανία, ο οποίος είχε μόλις ξεσπάσει όταν κάναμε τις πρόβες μας¹³. Με αυτόν τον τρόπο, όπως θα αναλύσουμε περαιτέρω παρακάτω, παράχθηκε κάποιο επιπλέον, περιορισμένο, πρωτογενές υλικό, το οποίο στη συνέχεια μεταπλάστηκε σε θεατρικό λόγο και εντάχθηκε στην παράσταση. Εντέλει, δημιουργήθηκε μια σκηνική γραφή, δηλαδή ένα κείμενο που συντέθηκε ειδικά για να παρασταθεί σκηνικά στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

Η πρόκληση και το στοίχημα σε αυτό το εγχείρημα που ασχολούταν με ένα ιστορικό γεγονός τόσο άρρηκτα συνδεδεμένο με τη σύγχρονη ιστορία μας ήταν να συγκεραστούν δύο αντίροπες δυνάμεις. Από τη μια, να αποτυπωθεί η ακροβασία ανάμεσα σε μια πατριδογνωσία, ένα πολιτισμικό χρέος που μας έχει εμφυσηθεί ήδη από την μαθητική μας εκπαίδευση, και, από την άλλη, να εκπληρωθεί η ανάγκη να απευθυνθούμε σε ένα κοινό που ενδιαφέρεται για τη σύγχρονη

12. Για τις προτεινόμενες συνθήκες και τον τρόπο με το οποίο μπορούν να χρησιμοποιηθούν στις πρόβες για τη δημιουργία μιας παράστασης, βλ. MICHAELA ANTONIOU, “Stanislavsky and the Russian acting and directing tradition in twenty-first century Greece: the work of Stathis Livathinos”, *Stanislavski Studies* 11:2 (2023), (σσ. 173-187), σ. 177 και passim DOI: 10.1080/20567790.2023.2258515

13. Ενδεικτικά, βλ. «Ουκρανία: Οι Ρώσοι χρησιμοποιούν τον βιασμό ως “πολεμική τακτική”», *Capital.gr* (3 Μαΐου 2022) <https://www.capital.gr/diethni/3631682/oukrania-oirososoi-xrisimopoioun-ton-biasmo-os-polemiki-taktiki/> (τελευταία πρόσβαση 19/07/2023} Newsroom, «Γιατί το Al Jazeera παύει να χρησιμοποιεί τον όρο “μετανάστες”», *Lifo* (21 Αυγούστου 2015) <https://www.lifo.gr/now/world/giati-al-jazeera-payei-na-hrisimopoieton-oro-metanastes> (τελευταία πρόσβαση 28/12/2023).

Μιχαέλα Αντωνίου

πραγματικότητα. Από την συγγραφή μέχρι τη σκηνοθετική σύλληψη και την ερμηνεία των τριών ηθοποιών της παράστασης βασικός στόχος παρέμενε η παραδοχή ότι είμαστε ένα έθνος προσφύγων. Γνωρίζαμε ότι τα τελευταία παραπάνω από εκατό χρόνια αμέτρητοι Έλληνες έχουν εγκαταλείψει αυτόν τον υπέροχο τόπο για να επιβιώσουν αλλά, επίσης, ότι ως κράτος είχαμε δεχθεί εκατομμύρια ανθρώπινες ψυχές που έφαγαν ένα καταφύγιο. Εντέλει, πορευτήκαμε με την παραδοχή ότι είμαστε όλοι πρόσφυγες σε ένα πολεμικό παιχνίδι πάνω και πέρα από τους καθημερινούς ανθρώπους.

Με αυτή την προοπτική, μας ενδιέφερε, ως συγγραφείς, σκηνοθέτιδα και θίασο, η αφήγηση της «μικρής ιστορίας» εντός της «μεγάλης», του πόνου και της δυστυχίας που επιφέρει το ιστορικό γεγονός στον καθημερινό άνθρωπο. Ακολουθήσαμε λοιπόν μια κυκλική, τρόπον τινά, διαδρομή: ξεκινήσαμε από τη μεγάλη ιστορία, την αναφορά στα σημαντικά ιστορικά γεγονότα, οδηγηθήκαμε στη μικρή, την αφήγηση της ιστορίας της κάθε γυναίκας, για να περάσουμε και πάλι σε μια εκ νέου διαπραγματέυση της μεγάλης, με την αναφορά των διαφόρων προσφύγων γυναικών, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω. Δηλαδή κινήθηκαμε από το γενικό στο ειδικό σε ένα νέας μορφής γενικό, διότι στο επίκεντρο αυτής της ιστορίας ήταν οι ζωές τριών γυναικών, των οποίων οι ζωές συνθλίφθηκαν από τη λαίλαπα του πολέμου. Όπως αναφέρει η Hélène Cixous, η γυναίκα:

πρέπει να (κατα)γράφει την εαυτή της, γιατί τούτη εδώ είναι η εφεύρεση μιας νέας, αντάρτικης γραφής η οποία, όταν έρθει η στιγμή της απελευθέρωσής της, θα της επιτρέψει να φέρει εις πέρας τις απαραίτητες ρήξεις και μεταμορφώσεις στην ιστορία της, πρώτα σε δυο επίπεδα αδιαχώριστα μεταξύ τους: α) Ατομικά. (Κατα)γράφοντας την εαυτή της, η γυναίκα θα επιστρέψει σ' αυτό το σώμα που της έχει κατασχεθεί [...]. β) Μια πράξη που θα σημαδευτεί επίσης από το γεγονός ότι η γυναίκα Παίρνει το Λόγο, άρα πραγματοποιεί μια εκκωφαντική είσοδο στην Ιστορία, η οποία ήταν πάντα θεμελιωμένη πάνω στην καταπίεσή της¹⁴.

Αντίστοιχα, στοχεύσαμε σε αυτή την απελευθέρωση. Έτσι, οι τρεις γυναίκες που, αρχικά, προσδιορίζονταν σε σχέση με έναν άντρα που είχε εμπλακεί στον πόλεμο — η μία ήταν σύζυγος και μάνα ενός αγοριού, η άλλη κόρη ενός γαιοκτήμονα και η τρίτη αδελφή ενός στρατιώτη —, τελικά δεν αφηγούνταν την ιστορία του άντρα από τον οποίο εξαρτιόνταν. Με τη ρήξη που επέφερε ο πόλεμος, η καθεμία αποκόπτονταν από την αντρική φιγούρα που την καθόριζε μέχρι εκείνη τη στιγμή και προσπαθούσε να επιβιώσει μόνη της. Αναδύθηκε, λοιπόν, καθαρή και δυναμική, μια νέα ταυτότητα, η οποία αφηγούνταν την ιστορία της κάθε γυναίκας, που έπαιρνε σάρκα και οστά, είχε το δικό της σώμα, τη δική της εμπειρία σε αντίστιξη και, τελικά, αντιθετικά προς αυτή της ζωής των αντρών.

14. HÉLÈNE CIXOUS, *Το γέλιο της μέδουσας*, μτφρ. ΓΩΓΩ ΚΑΤΣΟΥΛΗ, ΤΖΕΝΗ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ-ΤΣΙΑΜΗ, ΕΙΡΗΝΗ ΣΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2018: Τοποβόρος, σελ. 51.

Από το λογοτεχνικό κείμενο στη σκηνή

Η διαδικασία, που εκκίνησε από τον βασικό καμβά της σκηνικής γραφής, η οποία προηγήθηκε της έναρξης των προβών, αναπτύχθηκε μέσα από την εργασία στην περίοδο των δοκιμών, είχε ακριβώς ως στόχο να ενεργοποιηθεί η κάθε μεμονωμένη, γυναικεία ταυτότητα και να πάρει δυναμικά τον λόγο από το θέατρο της ιστορίας στο θέατρο της σκηνης. Για τον λόγο αυτόν, στη διάρκεια των δοκιμών, το αρχικό κείμενό μας αναπτύχθηκε περαιτέρω και διανθίστηκε από στοιχεία που αποκαλύφθηκαν στη δημιουργική διαδικασία, επί παραδείγματι, η ιστορία του παππού μιας εκ των ηθοποιών έγινε η ιστορία του ρόλου της. Επιπλέον, οι ηθοποιοί είχαν κρατήσει τα δικά τους ονόματα και η παράσταση, στον κλειστό χώρο του θεάτρου Vault, εκκινούσε, πριν ακόμα σβήσουν τα φώτα της πλατείας, με τις τρεις ηθοποιούς να τα αρθρώνουν:

Αγγελική: Ονομάζομαι Αγγελική Στρατάκη, γεννήθηκα στον Χολαργό, μένω στο Ελληνικό και ο παππούς μου ο Στέλιος ήταν από τη Σαμψούντα.

Μαρία: Ονομάζομαι Μαρία Πουλιέζου, γεννήθηκα στην Αθήνα και ο παππούς μου έφτασε μέχρι την Άρτα.

Μυρτώ: Ονομάζομαι Μυρτώ Παγκάλου, γεννήθηκα στην Αθήνα και μένω στο Παγκράτι και η γιαγιά μου η Μυρτώ ήταν Συμριδιά.

Ενώ στο τέλος της παράστασης τα δικά τους μικρά ονόματα, μπλέκονται με επίθετα ανθρώπων που επιβίωσαν της Μικρασιατικής Καταστροφής:

Αγγελική: Ονομάζομαι Αγγελική, σύζυγος Στυλιανού Ιωαννίδου, γεννήθηκα και κατοικώ στη Σμύρνη και διαμένω ως πρόσφυγας στο μουσουλμανικό ορφανοτροφείο.

Μαρία: Ονομάζομαι Μαρία Μησιρλιάδου, θυγατέρα του Ηλία, γεννήθηκα στη Θείρα της Σμύρνης, και διαμένω προσωρινά στη Θεσσαλονίκη.

Μυρτώ: Ονομάζομαι Μυρτώ Δορυλαίου, από τον Κιρκιντζέ και διαμένω προσωρινά στην Αθήνα.

Για να ενωθούν περαιτέρω με πραγματικά ονόματα προσφύγων που συλλέξαμε από εφημερίδες, περιοδικά και έρευνα:

Αγγελική: Ονομάζομαι Φατίμα Χουσεΐνι, από το Ντοχούκ του Κουρδιστάν, και διαμένω προσωρινά στην Πλατεία Βικτωρίας.

Μαρία: Ονομάζομαι Γιασμίνα Λάβας, από τη Δαμασκό της Συρίας, και διαμένω σε προσωρινό κατάλυμα στη Σάμο.

Μυρτώ: Ονομάζομαι Ζαντίνα Ζαντίκοβα, από το Ναγκόρνο Καραμπάχ της Αρμενίας, και διαμένω προσωρινά στη Γλασκώβη.

Αγγελική: Ονομάζομαι Πολίνα Σούλγκα, από τη Μαριούπολη, και διαμένω προσωρινά στο Βουκουρέστι.

Μιχαέλα Αντωνίου

Μαρία: Ονομάζομαι Σνάιτα Ντεσέ, από το Άσαμπ της Ερυθραίας, και διαμένω προσωρινά στη Λέσβο.

Μυρτώ: Ονομάζομαι Αϊζα Άμεντ, από τη Βεγκάζη της Λιβύης, και πνίγηκα στη Μεσόγειο.

Με αυτόν τον τρόπο ενώθηκε το τότε με το σήμερα και «εγκαταστάθηκε» η γυναικεία παρουσία.

Το οξύμωρο είναι ότι, ενώ μας ενδιέφερε η γυναίκα, χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά αντρική γραφή, καθώς όλα τα κείμενα, ακόμα και ο ποιητικός λόγος, ήταν γραμμένα από άντρες. Αυτό για όλη τη δημιουργική ομάδα αποτέλεσε μια μεγάλη πρόκληση και, επίσης, πρέπει να διευκρινιστεί ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα λογοτεχνικά κείμενα απετέλεσαν έμπνευση. Ήταν ένας γραπτός λόγος που τον επαναδιαπραγματεύθηκε η σκηνική γραφή, τοποθετώντας, μεταξύ άλλων, μια γυναίκα στη θέση του άντρα αφηγητή. Με αυτό τον τρόπο, η γυναίκα από άβουλος δέκτης μιας κατάστασης εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, που τη θέλει να ακολουθεί τη ζωή του άνδρα, έγινε ενεργό πρόσωπο. Συνειδητοποιήσαμε, λοιπόν, στις πρόβες πως αρθρώνοντας επί σκηνής τον λόγο δημιουργούνταν διαφορετικού τύπου συνδέσεις αναφορικά με τη γυναίκα και πως, για παράδειγμα, η αφήγηση ενός βιασμού από το ίδιο το θύμα εμπεριέχει μια συνειδητοποίηση που μπορεί να οδηγήσει σε μια ισχυρότερη κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση. Όμως αυτή είναι μια υπόθεση που θα πρέπει να επαληθευθεί.

Στην παράσταση, η αντρική παρουσία υπήρχε μόνο μαγνητοφωνημένη από τους ηθοποιούς, αλφαβητικά: Αντώνη Αντωνίου, Νίκο Βλασάκη, Γιώργο Σύρμα και Μπάμπη Χατζηδάκη. Με αυτόν τον τρόπο, οι άντρες ήταν παρόντες-απόντες, επηρεάζοντας τα γεγονότα αλλά, ταυτόχρονα, εγκαταλείποντας τις γυναίκες να επιβιώσουν μόνες τους. Πρώτη ακούγονταν η στιβαρή φωνή του Αντώνη Αντωνίου που ξεκινούσε την αφήγηση λέγοντας «Τα έχω γράψει όλα...» και μας καταβύθιζε στη μνήμη, ενώ στη διάρκεια της παράστασης είχε αναλάβει αποσπάσματα που αναφερόταν σε ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας. Η νεαρή φωνή του Νίκου Βλασάκη αφηγούνταν μαρτυρίες νεαρών στρατιωτών και απήγγειλε την ποίηση στα ελληνικά. Ο Γιώργος Σύρμας απήγγειλε στα τουρκικά το ποίημα «Αφιέρωση». Τέλος, το σκληρό μέταλλο της φωνής του Μπάμπη Χατζηδάκη χρησιμοποιήθηκε για παραγγέλματα, ανακοινώσεις και τηλεγραφήματα.

Μόνος άντρας επάνω στη σκηνή ήταν ο μουσικός της παράστασης, Δημήτρης Κλεισαρχάκης. Η μουσική, που συνέθεσε εξ ολοκλήρου ο Κλεισαρχάκης, αξιοποιώντας και διασκευάζοντας μουσικές και τραγούδια της Μικρασίας, έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Τα μουσικά όργανα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν έγχορδα (λαούτο, μαντολίνο και κιθάρα), τα οποία χρησιμοποιούνταν ευρέως στη Μικρασία, και οι πρωτότυπες μουσικές συνθέσεις με τις οποίες επενδύθηκε η παράσταση δημιουργήθηκαν στη διάρκεια των δοκιμών. Ο μουσικός ήταν παρών σε όλες τις πρόβες και συνέθεσε από ένα ξεχωριστό

Από το λογοτεχνικό κείμενο στη σκηνή

θέμα για την κάθε γυναίκα και την ιστορία της, δοκιμάζοντας με τις ηθοποιούς και εγκαθιστώντας μια ζωντανή σκηνική συνομιλία. Ο ίδιος ο μουσικός, στην παράσταση του ανοιχτού χώρου, ήταν επί σκηνής και υποστήριζε τις ηθοποιούς, ακολουθώντας τις παύσεις και τις ανάσες τους, λειτουργώντας ως ένας ακόμα ηθοποιός της παράστασης. Στη μεταφορά της παράστασης στον κλειστό χώρο η μουσική ηχογραφήθηκε, διότι ο χώρος δεν μας έδινε τη δυνατότητα να έχουμε ζωντανή μουσική. Όμως, λόγω της πρώτης εκδοχής της παράστασης, η μουσική κατάφερε να γίνει ένας καμβάς, ισχυρός, ρυθμικός, δεδομένος, πάνω στον οποίο αναπτύσσονταν όλες οι δράσεις και με αυτό τον τρόπο καθόριζε την ενέργεια της παράστασης και δεν την άφηνε να πλατειάζει και να χάνει το ρυθμό της.

Το εικαστικό πλαίσιο της παράστασης διαμορφώθηκε από τον σκηνογράφο Νίκο Κασαπάκη, ο οποίος, μετά από πολύωρες συζητήσεις, και αφού, ως σκηνοθέτιδα, του είχα ζητήσει να μας προτείνει μια σκηνογραφική λύση που θα μπορούσε να μεταδώσει τη μετακίνηση, τόσο στον πραγματικό χώρο όσο και στον αφηρημένο, δηλαδή την καταβύθιση στη μνήμη, το πέρασμα μέσα στην ιστορία αλλά και τη διαδρομή των ηρωίδων μέσα στην εμπόλεμη Μικρασία, μου πρότεινε ένα ελαφρύ, νάιλον υλικό που μοιάζει με μετάξι. Το υλικό στην αρχή της παράστασης αγκάλιαζε τις ηθοποιούς δημιουργώντας μια αχλή γύρω τους (Εικόνα 1). Ειδικά, στην έναρξη της παράστασης στον ανοιχτό θέατρο του Βύρωνα, όπου ο αέρας το μετακινούσε, οι τρεις γυναίκες αποκολλιούνταν από τα βράχια που περιέβαλαν το θέατρο και διέσχιζαν, περιτυλιγμένες με το υλικό, την απόσταση έως τη σκηνή, δίνοντας την αίσθηση ότι αποτελούν θραύσματα της παρελθούσης ιστορίας. Στην εν γένει χρήση του στην παράσταση, αυτό το ελαφρύ νάιλον λειτουργούσε ως προστάσια αλλά και ως περιορισμός, μπορούσε να γίνει ταυτόχρονα χάδι αλλά και τρόπος πνιγμού. Αυτό δημιούργησε την εντύπωση της θάλασσας που έβρεχε τις ακτές της Μικρασίας, προσφέροντας ηρεμία και πρόσβαση στον έξω κόσμο, αλλά και των κυμάτων που έπνιξαν τον πληθυσμό όταν προσπαθούσε να ξεφύγει. Έγινε ο αέρας που δροσίζει αλλά και παγώνει, τα γράμματα του αδελφού στην αγαπημένη του Μυρτώ, η αβεβαιότητα της μνήμης, το σύννεφο που μεταφέρει την ανάμνηση (Εικόνα 2).

Υποκριτικά, η αντίσταση που προσέφερε αυτό το ελαφρύ και διάφανο νάιλον στις ηθοποιούς είχε στη συναισθηματική κατάστασή τους και τη σωματική εκδήλωσή τους τη λειτουργία του εμποδίου. Στην θεωρία της υποκριτικής του Στανισλάφσκι, το «εμπόδιο» είναι μέρος μιας συνθήκης που μπορεί να δημιουργήσει έναν στόχο. Εξηγεί ο Ρώσος ηθοποιός και σκηνοθέτης:

Η ζωή, οι άνθρωποι, οι περιστάσεις κι εμείς οι ίδιοι στήνουμε συνεχώς μια σειρά από εμπόδια, το ένα μετά το άλλο, και πολεμάμε να τα διασχίσουμε, σαν να προσπαθούσαμε να περάσουμε μέσα από θάμνους. Το καθένα από αυτά τα εμπόδια

Μιχαέλα Αντωνίου

δημιουργεί έναν Στόχο καθώς και την ανάλογη δράση για να υπερπηδήσεις τα εμπόδια και να τα φέρεις σε πέρας¹⁵.

Ο Στανισλάφσκι αναφέρεται σε εμπόδια που έχουν συναισθηματική βαρύτητα, όμως η παρομοίωση με τους θάμνους παρέχει μια ισχυρή σύνδεση με την ίδια τη δράση του σώματος επάνω στη σκηνή και μπορεί να προσφέρει τη διασύνδεση για τη σωματοποίηση του συναισθήματος ή, καλύτερα, τη συναισθηματική διεύρυνση του σώματος. Στην εργασία μας στην περίοδο των δοκιμών, εργαστήκαμε προς αυτή την κατεύθυνση, δηλαδή εκμεταλλευτήκαμε τις σωματικές προσλαμβάνουσες του υλικού για να δημιουργήσουμε σκηνικές δράσεις. Έτσι, περιτριγυρισμένη από την αχλή του νάιλον μια ηθοποιός θυμάται τον πατέρα της τη στιγμή που το υλικό της κλείνει το στόμα και της κόβει την ανάσα ή στα χέρια μιας άλλης ηθοποιού γίνεται μωρό που γλιστράει μέσα από τα χέρια της, όταν αυτό πεθαίνει.

Η ποιητική και αφαιρετική διάσταση που έδινε το υλικό ερχόταν σε αντίστιξη με τα σκηνικά αντικείμενα που οριοθετούσαν τον χώρο. Εξαρχής, αποφασίστηκε ότι δεν θα κατασκευαζόταν ένα παραδοσιακού τύπου σκηνικό, αλλά θα χρησιμοποιούνταν αντικείμενα που θα θύμιζαν ερείπια πολέμου. Ο Κώστας Κολυβάς, συλλέκτης αντικειμένων, μας προμήθευσε με αυθεντικά κομμάτια από στρατιωτικό υλικό του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Κάνιστρα για καύσιμα, κομμάτια από σκουριασμένα τζιπ, βαρέλια και ρόδες απετέλεσαν τα αντικείμενα που χρησιμοποιήσαμε στις πρόβες για την ανάπτυξη των σκηνικών δράσεων της παράστασης, υιοθετώντας αντίστοιχη αντιμετώπιση με αυτή που είχαμε σε σχέση με το νάιλον. Τα κάνιστρα έγιναν μαξιλάρια και πέτρες, οι ρόδες τρόπος μετακίνησης και αποκλεισμού. Ειδικά οι ρόδες, που ονομάζονται two-way, μας πρόσφεραν περαιτέρω έμπνευση διότι είναι φτιαγμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να μην μπορεί να καταλάβει κάποιος από το αποτύπωμα τους προς τα ποια μεριά κινείται το όχημα που της φέρει. Η ιδιότητα αυτή που είχαν οι ρόδες μάς παρείχε μια αναλογία σε σχέση με την επαναδιαπραγμάτευση της ιστορίας και τα επαναλαμβανόμενα ιστορικά συμβάντα, έγιναν, αλληγορικά, το όχημα με το οποίο ταξιδεύαμε από το παρόν στο παρελθόν και αντιστρόφως, για να κοιτάξουμε το μέλλον. Τα σκηνικά αντικείμενα, εντέλει, δημιουργούσαν μια αίσθηση πολέμου στην οποία, γυναίκες ντυμένες με χακί φόρμες, που θυμίζουν στρατιώτες, προσπαθούν να εγγράψουν την ιστορία τους.

Η σκηνική δράση είχε, καταρχάς, δομηθεί ώστε να παρουσιαστεί στο Θέατρο Βράχων Άννα Συνοδινού. Στον ανοιχτό χώρο, το νάιλον υλικό, όπως ήδη αναφέραμε, αντιδρούσε με τον αέρα, τα υλικά είχαν διασπαρθεί σε μια μεγάλη σκηνή και στον πίσω χώρο, που ξεπερνούσε τα 200 τ.μ. Η μεταφορά από τον ανοιχτό χώρο

15. ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝ ΣΤΑΝΙΣΛΑΦΣΚΙ, *Η δουλειά του ηθοποιού με τον εαυτό του*. 1. Το βίωμα, μτφρ. ΒΙΚΥ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2016; Πλέθρον, σελ. 172. Για τη λειτουργία του «εμποδίου» με παραδείγματα, βλ. BELLA MERLIN, *The Complete Stanislavsky Toolkit*, London 2014; Nick Hern Books Limited, σσ. 71-83, 136-138, 172-175, 184.

Από το λογοτεχνικό κείμενο στη σκηνή

των Βράχων στον κλειστό χώρο του Vault, που δεν ξεπερνά τα 20 τ.μ. δημιούργησε μια πλειάδα διαφοροποιήσεων. Το μόνο που παρέμεινε, σε αδρές γραμμές, παρόμοιο ήταν η βασική χωρική διάταξη ή *mise-en-scène*, καθώς το Θέατρο Βράχων ήταν κυκλικό και η σκηνή του Vault σε σχήμα Π. Ο αριθμός των σκηνικών αντικειμένων μειώθηκε δραστικά, ο ρυθμός έγινε πιο ταχύς, αφού οι αποστάσεις που έπρεπε να διανύσουν οι ηθοποιοί ήταν μικρότερες, όμως, η βασικότερη διαφοροποίηση άπτονταν της υποκριτικής. Οι ηθοποιοί κλήθηκαν να αλλάξουν πλήρως την ένταση της απεύθυνσής τους¹⁶. Δεν τις ενδιέφερε τώρα να ακουστούν στην τελευταία σειρά ενός ανοιχτού θεάτρου, οι σειρές στο Vault είναι μόλις δυο και περιβάλλουν τη σκηνή, έτσι ακούγεται και ο μικρότερος ψίθυρος. Επομένως, η υποκριτική έγινε πιο ευαίσθητη, αισθαντική, άμεση. Επιπλέον, καθώς η λειτουργία του υλικού δεν επηρεάζονταν πλέον από τα φυσικά φαινόμενα, οι ηθοποιοί καλούνταν να δημιουργούν τόσο τη δράση, δηλαδή την κίνηση του υλικού, όσο και την αντίδραση σε αυτό, δηλαδή να δημιουργούν οι ίδιες τις αντιστάσεις του. Μια διαδικασία που μας αποκάλυψε νέες δυναμικές ως προς τις σχέσεις των τριών γυναικών, τις έφερε πιο κοντά σωματικά και συναισθηματικά, αλλά και ως προς το κείμενο.

Η παράσταση απέσπασε θετικά σχόλια και η προσέλευση των θεατών ήταν αθρόα. Ο Κώστας Ζήσης, κριτικός θεάτρου στην εφημερίδα *Documento*, παρουσιάζει εύστοχα τη στόχευση της παράστασης:

η παράσταση εμπνέεται από τη λογοτεχνική αποτύπωση των γεγονότων [...]. Η αυθόρμητη καταγραφή από έναν άγνωστο στρατιώτη που εκστράτευσε στο μικρασιατικό μέτωπο [...] αναδεικνύει την καθοριστική επίδραση των γεγονότων στην μετέπειτα πορεία της χώρας και τον μετασχηματισμό της κυρίαρχης πολιτισμικής ταυτότητας ενός λαού. [... Βασικός στόχος της παράστασης] είναι η απαλλαγή από κάθε είδους σοβινιστική έξαρση και η έμμεση ή άμεση καταγγελία του ιμπεριαλιστικού μεγαλοϊδεατισμού και της λογικής της οικονομικής εξάρτησης ενός τόπου από μεγάλες δυνάμεις¹⁷.

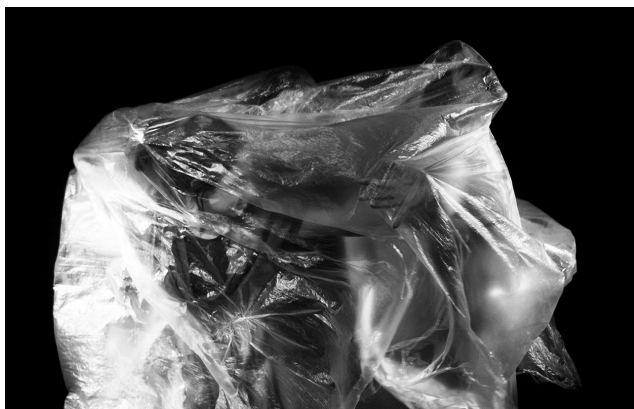
Παραβλέποντας, όμως, τη σημαντικότερη παράμετρό της. Μέρος της στόχευσης της παράστασης ήταν, βέβαια, να αρθρώσει πολιτική θέση ενάντια στο ιμπεριαλισμό, αλλά κυρίαρχος στόχος ήταν να δώσει βήμα στη γυναικεία φωνή να διαπραγματευθεί εκ νέου τη θέση της στην ιστορία. Η κάθε ηθοποιός έπλασε τη δική της ατομική ιστορία, τη νέα της ταυτότητα, εντός ενός διευρυμένου ιστορικού πλαισίου, με σκοπό μια σύγχρονη ανάγνωση της ιστορίας. Με αυτόν τον τρόπο κατατέθηκε μια ερμηνεία της γυναίκας στη διαχρονία της. Η θέση της γυναίκας,

16. Ενδεικτικά για τη διαφοροποίηση της υποκριτικής σε ανοικτό και κλειστό χώρο, βλ. ΚΑΡΟΛΟΣ ΚΟΥΝ, *Κάνουμε θέατρο για την ψυχή μας*, Αθήνα 2000: Καστανιώτης, σσ. 29-30.

17. ΚΩΣΤΑΣ ΖΗΣΗΣ, «Το “τέλος πάντων” της Ιστορίας», *Documento* (23 Οκτωβρίου 2022), σελ. 10.

Μιχαέλα Αντωνίου

που είναι σύνηθες να γίνεται αποδέκτης των βίαιων ιστορικών γεγονότων, μέσα από τη συλλογική εργασία στη διάρκεια της δημιουργίας της παράστασης, απέδωσε μια νέα, ενεργή προοπτική.

Ταυτότητα παράστασης

Σκηνική γραφή:	Μιχαέλα Αντωνίου & Λίλυ Αλεξιάδου
Σκηνοθεσία – φωτισμοί:	Μιχαέλα Αντωνίου
Σκηνογραφία – ενδυματολογία:	Νίκος Κασαπάκης
Ερμηνεύουν με αλφαβητική σειρά:	Μυρτώ Παγκάλου, Μαρία Πουλιέζου, Αγγελική Στρατάκη
Ακούγονται οι φωνές:	Αντώνης Αντωνίου, Νίκος Βλασάκης, Γιώργος Σύρμας, Μπάμπης Χατζηδάκης
Κιθάρα – λαούτο – μαντολίνο:	Δημήτρης Κλεισαρχάκης
Βοηθός σκηνοθέτιδας:	Βάσια Σκιαδά

Η ΔΙΧΟΤΟΜΗΣΗ ΤΗΣ ΔΡΑΧΜΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ (ΜΑΡΤΙΟΣ 1922)

Η ιστορική συγκυρία

Η ιστορική εξέλιξη επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες οι οποίοι στην κατάληξή τους συνιστούν τις συνθήκες μιας ιστορικής συγκυρίας. Στο πλαίσιο αυτών των συνθηκών διαμορφώνονται τα ιστορικά γεγονότα¹ και οι δράσεις, συνειδητές ή ασύνειδες, των ατόμων που λειτουργούν μέσα σε αυτά². Η καταγραφή του ιστορικού γεγονότος από τις πηγές και η προσπάθεια προσέγγισης και ερμηνείας του σε διεπιστημονικό επίπεδο ενέχει υποκειμενισμό και βαθμούς αντικειμενικότητας³. Η διεπιστημονική προσέγγιση του ιστορικού γεγονότος⁴, της διχοτόμησης της δραχμής τον Μάρτιο του 1922, ως μέσου, εν προκειμένω, εσωτερικού αναγκαστικού δανεισμού, είναι αποτέλεσμα μιας σειράς γεγονότων που συνδέονται μεταξύ τους μέσα από συλλογικές και ατομικές διαδράσεις.

Η διχοτόμηση του ελληνικού χαρτονομίσματος ήταν ένας τρόπος εσωτερικού αναγκαστικού δανεισμού προκειμένου να εξασφαλιστεί η συναλλαγματική ισοτιμία και τα αποθεματικά της χώρας⁵. Για να καταλήξει μία χώρα σε μιας τέτοιας μορφής μέτρο σημαίνει το δημόσιο χρέος της έχει φτάσει σε πολύ υψηλά επίπεδα. Γενικά, ο δημόσιος δανεισμός είναι το δεύτερο σημαντικότερο, μετά τη φορολογία, μέσο χρηματοδότησης της δημόσιας οικονομίας. Όμως, τα δάνεια που συνάπτονται από το κράτος δεν αποτελούν κρατικά εισοδήματα, παρά μια πηγή κρατικών εσόδων. Κράτη με μεγάλο δημοσιονομικό φορτίο εξαιτίας του δημόσιου δανεισμού, αναγκάζονται, πολλές φορές, να συνάπτουν ομολογιακά δάνεια. Δηλαδή, εκδίδουν ομόλογα, εξαιτίας της δυσχερούς οικο-

1. Ε.Χ. ΚΑΡΡ, *Τι είναι Ιστορία*, Αθήνα 1983: Πλανήτης, σελ. 7-34.

2. Αθ. Β. ΒΕΡΤΣΕΤΗΣ, *Διδακτική της Ιστορίας* τόμ. Γ', Αθήνα 2003: Αυτοέκδοση, σελ. 21-22.

3. Χ. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, Αθήνα 2013: Παπαζήσης, σελ. 23.

4. Χ. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ - ΣΠ. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*, Αθήνα 2017: Παπαζήσης, σελ. 84-88.

5. Ρ.Α. SAMUELSON - W.D. NORDHAUS, *Οικονομική*, τόμ. Β', Αθήνα 2000: Παπαζήσης, σελ. 282-285.

νομικής κατάστασής τους τα οποία δίνουν έναντι αντιτίμου σε όμιλο Τραπεζών επενδύσεων (Konsortium) και αυτές με τη σειρά τους τα μεταπωλούν σε μεγάλους επενδυτές προκειμένου να αποκομίσουν κέρδη⁶.

Το ελληνικό κράτος από την ίδρυσή του, κατά τις διαδικασίες σύναψης των δανείων του λειτουργούσε, κατά το μάλλον και ήττον, με την έκδοση ομολόγων. Ωστόσο, ο «ιδιόμορφος δανεισμός» του 1918, στον οποίον κατέφυγε η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν μια διαφορετική διαδικασία που είχε, μακροπρόθεσμα, αρνητικές συνέπειες στην ελληνική οικονομία. Οι επιπτώσεις αυτού του δανεισμού φάνηκαν όταν οι χώρες δανειστές (Μ. Βρετανία, Γαλλία και ΗΠΑ) απέσυραν από τις τράπεζες του εξωτερικού τα χρήματα που το ελληνικό κράτος χρησιμοποιούσε ως αποθεματικό για την κοπή χαρτονομίσματος με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος να βρεθεί χωρίς αντίκρισμα στην αγορά⁷. Ο συνδυασμός της πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας με αυτή την οικονομική δυσκολία καθώς και η πολεμική εμπλοκή της χώρας στον Μικρασιατικό πόλεμο οδήγησαν σε έκτακτα στρατοδικεία μέλη της αντιβενιζελικής παράταξης και σε καταστάσεις οικονομικής δυσπραγίας.

Ο «ιδιόμορφος» δανεισμός του 1918

Το 1917, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και αφού ολοκληρώθηκε το πρώτο στάδιο του Εθνικού Διχασμού, ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936), ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, επεδίωξε την οικονομική, πολιτική και στρατιωτική υποστήριξη της χώρας από τις δυνάμεις της Αντάντ8. Το ταξίδι του Βενιζέλου σε Γαλλία και Αγγλία έγινε από τα τέλη Οκτωβρίου έως τα τέλη Νοεμβρίου του 1917.

Ο Υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης (1852-1921) σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Αθήναι» ενημέρωνε την ελληνική κοινή γνώμη για τα αποτελέσματα του ταξιδιού του Βενιζέλου. Οι συναντήσεις του Έλληνα πρωθυπουργού με τους ομολόγους του της Γαλλίας Ζωρζ Κλεμανσώ (1841-1929) και της Αγγλίας Ντέιβιντ Λόιντ Τζωρτζ (1863-1945) εξασφάλισαν οικονομική ενίσχυση και τον ανεφοδιασμό της χώρας από τους Συμμάχους⁹. Ο Υπουργός ανα-

6. Θ.Α. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*, Αθήνα 2012: Εκδόσεις Μπένου, σελ. 30-35, Ι.Ν. ΚΟΥΛΗΣ, *Εισαγωγή εις την Δημοσίαν Οικονομικήν, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, τόμ. Β΄, Αθήναι 1968, σελ. 133, 194.

7. Γ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, *Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918*, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 85· Στο ίδιο, ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οικονομία από 1919 ως το 1923*, σελ. 301.

8. Εφ. *Αθήναι*, φ. 5428 (28/10/1917), σελ. 2.

9. Γ. ΒΕΝΤΗΡΗΣ, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Β΄, Αθήναι 1931: Τύποις Πυρσού, σελ. 364-465.

Η διχοτόμηση της δραχμής

κοίνωσε μέσω της εφημερίδας ότι θα ιδρύονταν δύο επιτροπές στην Αθήνα: η συμμαχική επιτροπή επισιτισμού και η Συμμαχική Οικονομική Επιτροπή. Η τελευταία, θα αποτελείτο από οικονομολόγους των συμμαχικών χωρών που θα διαχειρίζονταν τα 700 εκατ. φράγκα που θα προσέφεραν ως δάνειο στην Ελλάδα, η Αγγλία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής «διά να μη δύναται ποτέ να λεχθή ότι τα χρήματα τα οποία εδόθησαν διά πολεμικούς σκοπούς, εχρησιμοποιήθησαν άλλως πως»¹⁰.

Την 1η Δεκεμβρίου του 1917 η Ανώτατη Πολεμική Επιτροπή που αποτελείτο από οικονομικούς αντιπροσώπους της Γαλλίας, των Ηνωμένων Πολιτειών και της Μεγάλης Βρετανίας αποφάσισαν να ενισχύσουν την ελληνική κυβέρνηση οικονομικά και υλικοτεχνικά. Η συμφωνία κυρώθηκε στις 10 Φεβρουαρίου του 1918 και περιελάμβανε 5 άρθρα που αφορούσαν την συμπλήρωση των εσωτερικών πόρων της χώρας και τη διαχείρισή τους. Σκοποί της συμφωνίας ήταν η κάλυψη δημοσίων χρεών του παρελθόντος και οι δαπάνες λειτουργίας του κράτους για το 1918. Ειδικότερα, η οικονομική ενίσχυση αφορούσε στους μισθούς και τις αποζημιώσεις των στρατιωτικών καθώς και στα επιδόματα των οικογενειών των στρατευμένων. Οι οικονομικοί πόροι θα χρησιμοποιούνταν, επίσης, για την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, την επίταξη ζώων και οχημάτων καθώς και την λειτουργία των θαλάσσιων και σιδηροδρομικών δικτύων. Το σύνολο της οικονομικής ενίσχυσης θα έφτανε τα 750 εκατομμύρια φράγκα καθώς στα 700 εκατ. που είχαν συμφωνηθεί, υπήρχε η πιθανότητα να προστεθούν και άλλα 50 εκατομμύρια μετά τις διαπραγματεύσεις της 30ής Νοεμβρίου του 1917¹¹.

Στο άρθρο 2 του νόμου 1235 που επικυρώθηκε στην ελληνική Βουλή τον Απρίλιο του 1918 προσδιοριζόταν ότι αυτή η διαχείριση των χρημάτων από την ελληνική κυβέρνηση θα ελεγχόταν από την Οικονομική Διασυμμαχική Επιτροπή και τη Διασυμμαχική Στρατιωτική Επιτροπή. Η τελευταία θα είχε την έδρα της στην Αθήνα, τα έξοδα της θα καλύπτονταν από το ελληνικό κράτος και θα γνωμοδοτούσε για τις οικονομικές ανάγκες του ανεφοδιασμού του ελληνικού στρατού προκειμένου να δοθεί έγκριση από την Οικονομική Διασυμμαχική Επιτροπή. Τα ποσά του «ιδιόμορφου» αυτού δανείου θα καταβάλλονταν σε δολάρια, λίρες, στερλίνες και φράγκα και η Εθνική Τράπεζα θα ήταν υπεύθυνη για την έκδοση ελληνικού χαρτονομίσματος ισόποσου με τα δανειζόμενα ποσά. Για το χρονικό διάστημα που θα διαρκούσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα δίδονταν προκαταβολές από τις χώρες-δανειστές και μετά τη λήξη του πολέμου τα υπόλοιπα χρήματα. Όσα από τα ποσά αυτά χρησιμοποιούνταν από την ελληνική κυβέρνηση θα αντιστοιχούσαν σε ομολογίες που όφειλε να εκδώσει το ελληνικό κράτος και οι οποίες θα τοκίζονταν με 5% ετησίως μέχρι την

10. Εφ. Αθήναι, φ. 5445 (30/11/1917), σελ. 1.

11. ΕτΚ, φ. 71 (4/4/1918), σελ. 418-419.

ημέρα της εξόφλησής τους στους δανειστές. Τα δανειζόμενα ποσά θα έπρεπε το ελληνικό κράτος να τα εξοφλήσει μέσα σε χρονικό διάστημα δεκαπέντε (15) ετών από τη λήξη των εχθροπραξιών. Η ορισθείσα συμφωνία απαγόρευε την εισροή συναλλάγματος στην Ελλάδα μέσω εμβασμάτων από το εξωτερικό, παρά μόνο αν υπήρχαν σημαντικοί λόγοι που το δικαιολογούσαν. Μετά από επικοινωνία των Υπουργών Οικονομικών της Γαλλίας L.L. Klotz και της Μεγάλης Βρετανίας A. Bonar Law με την ελληνική κυβέρνηση αποσαφηνίστηκε ότι οι συγκεκριμένες χώρες μπορούσαν να αποσύρουν όποια στιγμή έκριναν σκόπιμο τα χρήματα που προορίζονταν για την Ελλάδα και ότι τα χρήματα των προκαταβολών έπρεπε να εξοφληθούν μέσα σε χρονικό διάστημα δύο ετών από τη λήξη των εχθροπραξιών¹².

Για να λειτουργήσει η ανωτέρω συμφωνία μεταξύ της Ελλάδας και των δανειστριών χωρών έγινε τροποποίηση μιας διάταξης του νόμου ΓΧΜΒ' της 19ης Μαρτίου του 1910¹³. Προστέθηκε άρθρο που καθόριζε ότι η Εθνική Τράπεζα είχε το δικαίωμα έκδοσης χαρτονομισμάτων, η αξία των οποίων θα εξαρτάτο από το παραχωρούμενο συνάλλαγμα που θα δινόταν από τα θησαυροφυλάκια της Αγγλίας, της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής. Σε περίπτωση κέρδους ή ζημίας εξαιτίας της συναλλαγματικής διαφοράς της δραχμής με τα νομίσματα των χωρών-δανειστών θα επιβαρυνόταν το ελληνικό Δημόσιο¹⁴.

Κατά την εφαρμογή αυτού του ιδιόμορφου δανεισμού η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στο Ν.Δ. της 28ης Σεπτεμβρίου 1919 «Περί εκδόσεως προσωρινού δανείου μέχρι 300 εκατ. δραχμών». Οι ομολογίες αυτού του δανείου θα απέφεραν τόκο έως και 6% στους κατόχους των ομολόγων και θα έπρεπε να εξοφληθούν μέσα σε χρονικό διάστημα τρεισήμισι ετών¹⁵. Με τον Ν. 1921/20.1.1920 δόθηκε η δυνατότητα το ποσόν του προσωρινού δανείου να φθάσει έως και τα 500 εκατομμύρια δραχμές με τους ίδιους όρους που είχαν προβλεφθεί από το Νομοθετικό Διάταγμα του Σεπτεμβρίου του 1919¹⁶.

Η ψήφιση του νόμου 2373 της 29ης Μαΐου του 1920 «Περί χρησιμοποίησεως των εν τω εξωτερικώ διαθεσίμων του νόμου ΓΧΜΒ' κατά το έτος 1920» καθόριζε τον τρόπο χρήσης ενός μέρους των χρημάτων που εκδόθηκαν από τα αποθεματικά του ιδιόμορφου δανεισμού. Ειδικότερα, προβλεπόταν ότι τα χρήματα των διαθεσίμων των εξωτερικών δανείων θα χρησιμοποιούνταν μόνον για την αγορά συγκεκριμένων κατηγοριών τροφίμων, γαιανθράκων και πετρελαίου καθώς και για την εξυπηρέτηση των υποχρεώσεων της χώρας στο εξωτερικό. Η έκδοση χαρτονομίσματος θα πραγματοποιείτο έπειτα από κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών, Εθνικής Οικονομίας και Επισιτισμού και του Διοικη-

12. ΕτΚ, φ. 71 (4/4/1918), σελ. 420-423, 424.

13. ΕτΚ, φ. 109 (20/3/1910), σελ. 571-573.

14. ΕτΚ, φ. 71 (4/4/1918), σελ. 424.

15. ΕτΚ, φ. 219 (3/10/1919), σελ. 1546.

16. ΕτΚ, φ. 22 (28/1/1920), σελ. 185-186.

Η διχοτόμηση της δραχμής

τή της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίοι θα καθόριζαν και την τιμή του εκδοθέντος χαρτονομίσματος σε σχέση με τα συναλλαγματικά αποθεματικά¹⁷.

Στις 24 Σεπτεμβρίου του 1920 ψηφίστηκε από τη Βουλή ο Ν. 2547 «Περί κυρώσεως των μεταξύ του Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος συναφθεισών τη 27 Μαΐου 1920 συμβάσεων “περί επεκτάσεως των προνομίων της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος” και “περί αυξήσεως του ποσού του προσωρινού δανείου των 500.000.000”». Ο νόμος αυτός επικύρωνε τους Ν. 1921/1920 και 2373/1920 δίνοντας τη δυνατότητα έκδοσης επιπλέον χαρτονομίσματος ύψους 300.000.000 δραχμών. Η Εθνική Τράπεζα είχε την αρμοδιότητα έκδοσης του μεγαλύτερου μέρους των ομολογιών για την αύξηση της χρήσης συναλλάγματος από το αποθεματικό που είχε κατακυρωθεί από τους δανειστές προς το ελληνικό κράτος¹⁸.

Η κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα, όμως, τον Νοέμβριο του 1920 που έφερε στην εξουσία το κομματικό σύστημα που σχετιζόταν με τον γερμανόφιλο βασιλιά Κωνσταντίνο έδωσε την ευκαιρία στις Μεγάλες Δυνάμεις να αναθεωρήσουν την μέχρι τότε στάση τους. Ειδικότερα, οι Σύμμαχοι, έπειτα από επίσημες διακοινώσεις που απέστειλαν στην ελληνική κυβέρνηση στις 20 και 25 Νοεμβρίου¹⁹, έπαυσαν να υποστηρίζουν τα ελληνικά συμφέροντα, όπως ανέφεραν και ανταποκρίσεις του ξένου Τύπου.

Σύμφωνα, μάλιστα, με την εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος», οι Σύμμαχοι ανήγγειλαν στην ελληνική κυβέρνηση ότι με την επαναφορά του βασιλιά Κωνσταντίνου στην εξουσία «όχι μόνο απαγορεύουν την έκδοσιν του δανείου των 200 εκατομμυρίων, αλλά και αίρουν συγχρόνως πάσαν οικονομική αρωγήν προς αυτήν»²⁰. Επιπλέον, ο ιταλός Υπουργός Εξωτερικών κόμης Σφόρτσα που είχε συναντήσεις με τους πρωθυπουργούς της Γαλλίας και της Αγγλίας δήλωνε, εκτός των άλλων, ότι «όπως σωθή αυτή η Ελλάς είναι απαραίτητον να αναθεωρηθή η συνθήκη των Σεβρών και να επιβληθώσιν εις τον τουρκικόν λαόν ολιγώτερον βαρείς όροι», πράγμα που επιβεβαίωναν και αξιωματούχοι των κυβερνήσεων της Αγγλίας και της Γαλλίας. Οι «Times» της 24ης Νοεμβρίου ανέφεραν σε δημοσίευσμά τους ότι «η Ελλάς του κ. Βενιζέλου ελάμβανε μεγάλα χρηματικά χορηγήσεις εκ μέρους των Συμμάχων. Αι χρηματικάί αύται βοήθειαι παύουσι πλέον. Η εν Αμερική πίστωσης της Ελλάδος εξηντλήθη». Ουσιαστικά, οι Σύμμαχοι τιμωρούσαν την Ελλάδα και τον λαό της με έντονη παρέμβαση στα εσωτερικά της θέματα καθώς είχαν τη δυνατότητα να ελέγξουν την έκδοση του χαρτονομίσματος, ενός βασικού εργαλείου δηλαδή, της χάραξης της οικονομικής πολιτικής. «Η απόφασις των Συμμάχων όπως αναστείλουν πάσαν πίστωσιν και διαμαρτυρηθούν εναντίον της εκδόσεως χαρ-

17. ΕτΚ, φ. 148 (3/7/1920), σελ. 1437-1438.

18. ΕτΚ, φ. 238 (16/10/1920), σελ. 2307-2308.

19. Εφ. Έθνος, φ. 2438 (20/11/1920), σελ. 4' φ. 2443 (25/11/1920), σελ. 2.

20. Εφ. Ελεύθερος Τύπος, φ. 1396 (25/11/1920), σελ. 1.

τονομίσματος άνευ της Συμμαχικής εγκρίσεως ίσως καταστήση τους Έλληνες ικανούς να προΐδουν οποίαν σημασίαν θα έχη δια το πολιτικόν και οικονομικόν μέλλον των η επάνοδος του Κωνσταντίνου»²¹.

Η διχοτόμηση της δραχμής

Μετά την σύναψη της γαλλοτουρκικής συμφωνίας (Franklin-Bouillon) της 20ής Οκτωβρίου του 1921 η κατάσταση στα ελληνικά στρατιωτικά και πολιτικά πράγματα στη Μικρά Ασία έγινε δυσχερής. Με την συμφωνία αυτή η Γαλλία αναγνώριζε την κεμαλική κυβέρνηση ως την επίσημη κυβέρνηση της Τουρκίας, αποδεχόταν την εκκένωση της περιοχής της Κιλικίας, κατοχύρωνε την κυριαρχία της στη Συρία, συμφωνούσε στην ανταλλαγή αιχμαλώτων των δύο πλευρών και προωθούσε την επανέναρξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών²². Παρόλα αυτά υπήρχαν υπόνοιες από την πλευρά της Βρετανίας ότι η γαλλοτουρκική συνθήκη περιελάμβανε και μια μυστική συμφωνία εφοδιασμού του στρατού του Κεμάλ με πολεμικό υλικό. Εξάλλου, συμφωνία που υπογράφηκε στις 9/22 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους έδινε τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος σύναψης νέου δανείου έως 15.000.000 λιρών με βρετανικούς οικονομικούς οίκους και υποχρέωνε την κυβέρνηση Δ. Γούναρη να παραιτηθεί από τη χρήση των βρετανικών πιστώσεων του «ιδιόμορφου» δανεισμού²³. Η οικονομική, πολιτική και στρατιωτική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί με βάση τις συνθήκες που επικρατούσαν, δυσχέραινε τα δημοσιονομικά του ελληνικού κράτους.

Για τους λόγους αυτούς ο Υπουργός Οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης της Κυβέρνησης Γούναρη²⁴ κατά την συνεδρίαση ΟΓ' της 21ης Μαρτίου 1922 εισήγαγε νομοσχέδιο που επέβαλε εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο στους πολίτες του κράτους. Πιο συγκεκριμένα, ο Υπουργός ανέφερε ότι επειδή ήταν απαραίτητο να καλυφθούν τα έξοδα των 200.000 στρατιωτών που πολεμούσαν στη Μ. Ασία το κράτος είχε άμεση ανάγκη για μετρητά. Τα χρήματα θα εξευρίσκονταν από υποχρεωτικό δάνειο κατά 50% από κάθε πολίτη που θα λάμβανε η κυβέρνηση, δηλαδή όποιος είχε 100 δραχμές θα κρατούσε τις 50 και τις υπόλοιπες θα τις δάνειζε στο κράτος λαμβάνοντας ομόλογα με τόκο 7%

21. Εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, φ. 1397 (26/11/1920), σελ. 1 και 3.

22. Ιω. ΓΙΑΝΝΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Γούναρης και ο Μπαλτατζής στο Λονδίνο. Το Γαλλο-Κεμαλικό Σύμφωνο της 7/20 Οκτωβρίου 1921, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 186. Εφ. *Αστραπή*, φ. 7599 (20/10/1921), σελ. 3.

23. Ιω. ΓΙΑΝΝΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Γούναρης και ο Μπαλτατζής στο Λονδίνο. Το Γαλλο-Κεμαλικό Σύμφωνο της 7/20 Οκτωβρίου 1921, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 188.

24. ΑΝΔΡ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνικές Κυβερνήσεις (1843-2004)*. Αθήνα 2004, σελ. 66-67.

Η διχοτόμηση της δραχμής

για διάρκεια είκοσι ετών εκτός αν το κράτος προχωρούσε στην σύναψη νέου δανείου. Ως εγγύρα για την εξασφάλιση των χρημάτων των πολιτών ο Πρωτοπαπαδάκης ανέφερε ότι το κράτος είχε 150 εκατομμύρια «υπεργύων προσόδων», έσοδα από την αύξηση κατά 10% της φορολογίας προς όλους τους πολίτες και τα εθνικά κτήματα που δεν ήταν απαραίτητα για τις λειτουργίες του κράτους²⁵.

Οι δηλώσεις του Πρωτοπαπαδάκη κατά την παρουσίαση του νομοσχεδίου έφεραν τις αντιδράσεις αντιβενιζελικών βουλευτών του πρώην πρωθυπουργού Νικόλαου Καλογερόπουλου (1851-1927) και του μετέπειτα πρωθυπουργού Νικόλαου Στράτου (1872-1922), οι οποίοι κατέκριναν την ανάγκη της κατεπείγουσας έγκρισης του νομοσχεδίου από τη Βουλή επιρρίπτοντας ευθύνες στον Υπουργό Οικονομικών. Οι αντιδράσεις των βουλευτών ήταν αρκετές και ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης προσπάθησε να τους πείσει υποστηρίζοντας ότι κι εκείνος δεν συμφωνούσε με την επιβολή του εσωτερικού αναγκαστικού δανείου αλλά ήταν αναγκαίο εκείνες τις κρίσιμες στιγμές καθώς θα οδηγείτο η χώρα σε χρεοκοπία. «*Η Κυβέρνησις προέτεινεν έν σύστημα, όπερ δεν είναι τέλειον, και διά τούτο επικαλούμαι την ενίσχυσιν πάντων, ανεξαρτήτως μερίδων, όπως το σύστημα τούτο τελειοποιηθή, πεισθή δε και ο έξω κόσμος ο παρανοήσας το σύστημα τούτο, ότι δεν πρόκειται περί αρπαγής των περιουσιών του κόσμου*»²⁶. Ο Γούναρης, μάλιστα, τόνισε ότι ο προτεινόμενος νόμος δεν θα έπληττε τους επιχειρηματίες, τους βιομήχανους και τους εμπόρους καθώς θα τους αφαιρούσε μόνο το ¼ των κυκλοφορούντων χρημάτων τους ενώ η αντιπρόταση των βουλευτών Ν. Στράτου και Α. Ευταξία θα τους αφαιρούσε τα ¾ των χρημάτων τους από την αγορά. Ο βουλευτής Λυκούργος Τσουκαλάς υποστήριξε ότι το νομοσχέδιο θα έπληττε τα κατώτερα και μεσαία στρώματα της ελληνικής κοινωνίας καθώς οι πλούσιοι δεν χρησιμοποιούσαν χαρτονομίσματα²⁷.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Έθνος» οι βουλευτές Ν. Καλογερόπουλος, Α. Ευταξίας και Ν. Λεβίδης που διαφώνησαν με το νομοσχέδιο αντιπρότειναν να επιβληθεί αναλογική φορολόγηση στο καθαρό εισόδημα και στα κεφάλαια έναντι των αντίστοιχων σε αξία ομολογιών. Η ίδια εφημερίδα κατέκρινε την κυβέρνηση για αυτή την πρωτοβουλία της θεωρώντας ότι μια τέτοια οικονομική κίνηση θα μείωνε τις αποταμιεύσεις των πολιτών και θα

25. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Γ', (25/2/1922-29/4/1922), εν Αθήναις 1922: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σελ. 1959-1960.

26. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Γ', (25/2/1922-29/4/1922), εν Αθήναις 1922: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σελ. 1968-1974.

27. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Γ', (25/2/1922-29/4/1922), εν Αθήναις 1922: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σελ. 1997-1998.

απέτρεπε την αποστολή εμβασμάτων με συνάλλαγμα κυρίως από την Αμερική προς την Ελλάδα²⁸. Παράλληλα, ο συντάκτης της εφημερίδας σημείωνε ότι το εσωτερικό δάνειο θα μείωνε τη χρήση της δραχμής στις εμπορικές συναλλαγές και επομένως την αξία της και, τέλος, η μείωση της εισροής συναλλάγματος καθώς οι Έλληνες του εξωτερικού που έστελναν εμβάσματα για να στηρίξουν την οικονομία θα μείωναν τα ποσά αφού αυτά θα είχαν αναγκαστικό φόρο 50%.

Η εφημερίδα «*Εμπρός*» αμφισβήτησε την αποτελεσματικότητα της πρότασης της κυβέρνησης εστιάζοντας την κριτική της, αρχικά και κατ' αρχήν, στον Υπουργό Οικονομικών Π. Πρωτοπαπαδάκη και στον πρωθυπουργό Δ. Γούναρη. Επισήμανε την αποτυχία σύναψης εξωτερικού δανείου και την αύξηση του τελωνειακού φόρου αναφέροντας ότι «*η Κυβέρνησις αύτη, ήτις προπολλού έδει να είχε κρημισθή εκ της Αρχής τολμά ήδη νέον επιπρόσθετον φορολογίαν*» μέσω του αναγκαστικού δανείου ύψους 1,5 δις δραχμών για την κοπή νέου χαρτονομίσματος ύψους 550 εκατ. δραχμών. Στη συνέχεια, η κριτική του συντάκτη κατευθύνθηκε προς την Εθνοσυνέλευση για την οποία κατέγραφε ότι «*Εάν αυτή η Συνέλευσις έχη εις τα στήθη της ολίγην εντροπήν και συνείδησιν, θα την αναγκάση να συντριβή επάνω εις τα φορολογικά της μέτρα*». Οι θυσίες στη δεδομένη χρονική στιγμή φαίνονταν απαραίτητες αλλά έπρεπε να υπάρξει ένα αποτέλεσμα που θα επέτρεπε την αξιοπρεπή αποχώρηση του ελληνισμού από τη Μ. Ασία, που όπως όλα έδειχναν ήταν αναπότρεπτη αλλά όχι θυσίες «*εις χείρας της εκπεσούσης και χρεωκοπησάσης ταύτης Κυβερνήσεως*»²⁹. Η εφημερίδα του Δ. Καλαποθάκη ζητούσε νέα Κυβέρνηση προκειμένου να επιστρέψει η οικονομική και πολιτική ομαλότητα. Ωστόσο, η Βουλή με ψήφους 151 υπέρ και 148 κατά ενέκρινε επί της αρχής την πρόταση νόμου για τον αναγκαστικό δάνειο³⁰.

Στις 25 Μαρτίου του 1922 με τον νόμο 2749 «*Περί συνάψεως εσωτερικού αναγκαστικού δανείου μέχρι του ποσού των δραχμών 1.600.000.000*» η κυβέρνηση Δ. Γούναρη αποφάσισε τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος. Σύμφωνα με τα άρθρα 3 και 4 του συγκεκριμένου νόμου τα τότε κυκλοφορούντα χαρτονομίσματα που είχαν εκδοθεί από την Εθνική Τράπεζα κηρύχθηκαν άκυρα με τη μορφή που είχαν και από την 1η Απριλίου ανταλλάσσονταν με μισά χαρτονομίσματα τα οποία θα κυκλοφορούσαν στο μισό της αναγραφόμενης αξίας. Τα μισά χαρτονομίσματα που κυκλοφορούσαν είχαν την εικόνα του Γεωργίου Σταύρου και γι' αυτό ονομάστηκαν «*Σταυροί*»³¹. Το άλλο μι-

28. Εφ. *Έθνος*, φ. 2910 (22/3/1922), σελ. 1 και 4.

29. Εφ. *Εμπρός*, φ. 9136 (22/3/1922), σελ. 1.

30. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Γ', (25/2/1922-29/4/1922)*, εν Αθήναις 1922: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σελ. 2014-2019. Εφ. *Εμπρός*, φ. 9137 (23/3/1922), σελ. 1.

31. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 301.

Η διχοτόμηση της δραχμής

σό του χαρτονομίσματος που έφερε την εικόνα του στέμματος (ονομάστηκαν «Στέμματα») ανταλλάσσόταν με ομολογίες του δημοσίου διάρκειας είκοσι ετών (άρθρο 9). Με την ίδια λογική κυκλοφορούσαν και τα κέρματα της μιας και δύο δραχμών και εκείνα των πενήντα λεπτών³². Στον ίδιο Νόμο η φορολόγηση εισοδήματος καθορίστηκε στο 4% για ετήσια εισοδήματα από 6.000 δρχ. έως 18.000 δραχμές ενώ από το ποσόν των 18.000 δρχ. μέχρι και τις 720.000 δραχμές ο φόρος κλιμακωτά ξεκινούσε από το 5% έως το 30% επί του συνολικού ετήσιου εισοδήματος³³.

Το εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο βοήθησε το κράτος να εξασφαλίσει ένα σημαντικό ποσόν ύψους 1.500.000.000 δραχμών χωρίς όμως, να επιλύσει το οικονομικό πρόβλημα της χώρας που βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Η διχοτόμηση της δραχμής επέφερε 950 περίπου εκατομμύρια για τα δημόσια ταμεία· άλλα 550 εκατομμύρια περίπου εξοικονομήθηκαν από την έκδοση νέου χαρτονομίσματος³⁴. Όμως, τα ποσά αυτά δεν επαρκούσαν για τη νίκη στον Μικρασιατικό πόλεμο αλλά μόνο τη διατήρηση του μετώπου και την συντεταγμένη αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μ. Ασία. Άλλωστε, από τις διατάξεις του Ν. 2749 εξαιρέθηκαν ξένοι υπήκοοι, ξένες εταιρείες και κάθε πληρωμή του κράτους προς την υπηρεσία «Εθνικών Δανείων»³⁵, γεγονός που έδειχνε ότι κατά έμμεσο τρόπο η Κυβέρνηση Γούναρη και, εν συνεχεία η Κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη, φρόντισαν για την προστασία των συμφερόντων ορισμένων εύπορων πολιτών³⁶.

Η εφαρμογή της διχοτόμησης του χαρτονομίσματος αφενός εξασφάλισε στο κράτος περίπου 1,2 δις δραχμές, δημιούργησε, όμως, προβλήματα στην οικονομία καθώς μειώθηκε αισθητά η κυκλοφορία του χρήματος. Ο οικονομολόγος και πρώην διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ιωάννης Ευταξίας σε άρθρο του στην εφημερίδα «Εμπρός» κατέκρινε την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Ειδικότερα, ανέφερε ότι το εμπορικό ισοζύγιο βρισκόταν σε χειρότερη κατάσταση απ' ό,τι πριν την εφαρμογή του μέτρου του αναγκαστικού δανείου καθώς οι μικροί και μεγάλοι κεφαλαιούχοι ανέμεναν κάποια έσοδα από τους τόκους των εθνικών δανείων, τους οποίους αφαιρούσε η κυβερνητική πολιτική. Παράλληλα, ο Ιω. Ευταξίας σημείωνε ότι οι Έλληνες του εξωτερικού δεν θα έφεραν τα περιουσιακά τους στοιχεία εντός της ελληνικής επικράτειας και οι εγχώριες επιχειρήσεις ήταν ήδη «απονεναρωμέναι» από τα προηγούμενα φορολογικά βάρη³⁷.

32. ΕτΚ, φ. 74 (3/5/1922), σελ. 305-306.

33. ΕτΚ, φ. 43 (25/3/1922) σελ. 201-203.

34. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 198.

35. ΕτΚ, φ. 43 (25/3/1922) σελ. 202.

36. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Δ'*, (3/5/1922-9/6/1922), εν Αθήναις 1922: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, σελ. 2440-2441.

37. Εφ. *Εμπρός*, φ. 9153 (9/4/1922), σελ. 2.

Χρήστος Δεληγιάννης - Χαράλαμπος Μπαμπούνης

Η ήττα στον Μικρασιατικό πόλεμο και η Καταστροφή που επήλθε ως επακόλουθο μιας σειράς λανθασμένων επιλογών των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων οδήγησαν σε επανάσταση του στρατού και του στόλου τον Σεπτέμβριο του 1922.

Η καταδίκη της οικονομικής πολιτικής των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων του 1920-1922

Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1922 ξέσπασε επανάσταση του στρατού και του στόλου που βρισκόταν στη Χίο και στη Λέσβο με επικεφαλής τους Συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά και τον Αντιπλοίαρχο Δημ. Φωκά. Οι επαναστάτες αποβιβάστηκαν στις 14 του μήνα στο Λαύριο και κατευθύνθηκαν προς την Αθήνα με αιτήματα την παραίτηση του Βασιλιά, την άμεση διάλυση της Βουλής, την συγκρότηση Κυβέρνησης υπερχομματικής την οποία θα εμπιστευόταν η Αντάντ και την άμεση ενίσχυση του θρακικού μετώπου. Υπό το βάρος των συνθηκών η κυβέρνηση Ν. Τριανταφυλλάκου, που είχε διαδεχθεί την Κυβέρνηση του Π. Πρωτοπαπαδάκη, παραιτήθηκε³⁸.

Η επαναστατική κυβέρνηση των Πλαστήρα-Γονατά προχώρησε σε Έκτακτο Στρατοδικείο προκειμένου να τιμωρηθούν οι υπαίτιοι της Μικρασιατικής Καταστροφής και της οικονομικής κατάρρευσης που την ακολούθησε. Η δίκη ξεκίνησε στις 31 Οκτωβρίου και ολοκληρώθηκε στις 15 Νοεμβρίου του 1922 με την εκτέλεση έξι από τους οκτώ κατηγορούμενους. Οι εκτελεσθέντες ήταν οι πολιτικοί Δ. Γούναρης, Ν. Στράτος, Ν. Θεοτόκης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Γ. Μπαλτατζής και ο αρχηγός του στρατού της Μ. Ασίας Γ. Χατζηανέστης. Σε ισόβια κάθειρξη καταδικάστηκαν οι Ξ. Στρατηγός και Μ. Γούδας³⁹.

Στο κατηγορητήριο, κατά την έναρξη της δίκης, μεταξύ των άλλων κατηγοριών, απαγγέλθηκε κατηγορία και για τη δυσχερή οικονομική κατάσταση στην οποία εισήλθε η χώρα κατά τη διάρκεια των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων. Κατά την περίοδο της διακυβέρνησής τους, οι κατηγορούμενοι αναφέρθηκε ότι αδιαφόρησαν για την προειδοποίηση της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας ότι η Ελλάδα θα υφίστατο οικονομικό αποκλεισμό σε περίπτωση επαναφοράς στην εξουσία του γερμανόφιλου βασιλιά Κωνσταντίνου και την απέκρουσαν από τον ελληνικό λαό, λογοκρίνοντας τις εφημερίδες που επεδίωξαν να δημοσιοποιήσουν στοιχεία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην απαγόρευση της χρήσης του συναλλάγματος ύψους 33 εκατομμυρίων δολαρίων, 5 εκατομμυρίων αγ-

38. Εφ. Έθνος, φ. 1319 (14/9/1922), σελ. 1 και 3. Εφ. Εμπρός, φ. 9310 (14/9/1922), σελ. 1-2 και 4. Εφ. Ελεύθερος Τύπος, φ. 2040 (14/9/1922), σελ. 1 και 3-4 φ. 2041 (15/9/1922), σελ. 1.

39. Γρ. ΔΑΦΝΗΣ, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009: Κάκτος, σελ. 27.

Η διχοτόμηση της δραχμής

γλικών λιρών και 566 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων που είχε συμφωνηθεί από τις 26 Φεβρουαρίου 1918 ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να τα χρησιμοποιήσει ως αποθεματικά για την έκδοση πρόσθετου χαρτονομίσματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο το κυκλοφορούν χαρτονόμισμα στη χώρα βρέθηκε ακάλυπτο και η κυβέρνηση προχώρησε στο εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο της διχοτόμησης του χαρτονομίσματος που δημιούργησε μεγάλα οικονομικά προβλήματα στην ελληνική κοινωνία⁴⁰.

Κατά την ακροαματική διαδικασία παρατέθηκαν από τους κατηγορούμενους στοιχεία που αφορούσαν τις κατηγορίες για τη διασπάθιση δημοσίου χρήματος και τον οικονομικό αποκλεισμό. Ειδικότερα, ο πρώην Υπουργός Οικονομικών και πρώην Πρωθυπουργός Π. Πρωτοπαπαδάκης εξήγησε ότι κατά την περίοδο της θητείας του στο Υπουργείο Οικονομικών (1.3.1921-8.5.1922) κατάφερε να πετύχει έσοδα για το Δημόσιο Ταμείο ύψους 2.270.000.000 δραχμών, τα οποία προήλθαν από εξωτερικά δάνεια, από τον εσωτερικό αναγκαστικό δανεισμό και από την φορολόγηση των πολιτών. Τόνισε, μάλιστα, ότι εξαιτίας της αυστηρής δημοσιονομικής πολιτικής του οι αντίπαλοί του τον αποκαλούσαν «*Τζαναμπέτη Υπουργό*» γιατί δεν επέτρεψε να υπάρξουν καθυστερήσεις στην αποπληρωμή των φόρων. Τα χρήματα που εισήλθαν στο Δημόσιο Ταμείο χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες του στρατού της Μ. Ασίας (1.433.000.000 δρχ.) και για τις λειτουργικές δαπάνες του κράτους (837.000.000 δρχ.). Παράλληλα, επέριπτε ευθύνες και στην οικονομική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος είχε προχωρήσει σε μια σειρά δανείων τον Φεβρουάριο του 1918, τον Σεπτέμβριο του 1919, τον Ιανουάριο του 1920 και τον Μάιο του 1920 καθώς οι Μεγάλες Δυνάμεις καλούσαν την Ελλάδα να κάνει εσωτερικό δανεισμό υποστηρίζοντας ότι «*πορισθήτε χρήματα από τον τόπον σας δια να σας δώσωμεν και ημείς*». Στη συνέχεια απέδιδε ευθύνες για τον οικονομικό αποκλεισμό στην Αγγλία και τη Γαλλία, οι οποίες εξαιτίας της εξωτερικής τους πολιτικής πίεσαν την Ελλάδα στον οικονομικό τομέα⁴¹.

Συμπερασματικά, η οικονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους το χρονικό διάστημα κατά το οποίο εφαρμόστηκε το εσωτερικό αναγκαστικό δάνειο ήταν συνισταμένη της οικονομικής πολιτικής που θεσπίστηκε από την τελευταία κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, η οποία με τη δανειοδότηση που σύνηψε, προκάλεσε την άμεση εξάρτηση και ομηρεία του κράτους από τις διαθέσεις των Συμμάχων, και της κακής διαχείρισης του μετώπου στη μικρασιατική εκστρατεία από τους φιλοβασιλικούς. Η διχοτόμηση του χαρτονομίσματος ως εργαλείο της οικονομικής πολιτικής, ήταν μία «*πρωτότυπη*» λύση που απέφερε κέρδος στο κρατικό ταμείο χωρίς, ωστόσο, την προσδοκία δημιουργίας προο-

40. Στ. Πρωταίος (προλ.), *Η Δίκη των Εξ, Επίσημα Πρακτικά*, Αθήνα χ.χ.: Εκδόσεις «Χρήσιμα Βιβλία», σελ. 403-404.

41. Στ. Πρωταίος (προλ.), *Η Δίκη των Εξ, Επίσημα Πρακτικά*, Αθήνα χ.χ.: Εκδόσεις «Χρήσιμα Βιβλία», σελ. 496-498 και 502-505.

Χρήστος Δεληγιάννης - Χαράλαμπος Μπαμπούνης

πτικών περαιτέρω οικονομικής εξέλιξης. Αντίθετα, μάλιστα, προκάλεσε εξελικτικά πολύ μεγαλύτερα οικονομικοκοινωνικά προβλήματα.

Πηγές

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 109 (20/3/1910), σελ. 571-573· φ. 71 (4/4/1918), σελ. 418-424· φ. 219 (3/10/1919), σελ. 1545-1548· φ. 22 (28/1/1920), σελ. 185-216· φ. 148 (3/7/1920), σελ. 1413-1444· φ. 238 (16/10/1920), σελ. 2307-2310· φ. 43 (25/3/1922) σελ. 201-203· φ. 74 (3/5/1922), σελ. 305-306.
- Εφ. *Αθήναι*, φ. 5428 (28/10/1917), σελ. 1-2· φ. 5445 (30/11/1917), σελ. 1-2.
- Εφ. *Αστραπή*, φ. 7599 (20/10/1921), σελ. 1-4.
- Εφ. *Έθνος*, φ. 2438 (20/11/1920), σελ. 1-4· φ. 2443 (25/11/1920), σελ. 1-2· φ. 2910 (22/3/1922), σελ. 1-4· φ. 1319 (14/9/1922), σελ. 1-4.
- Εφ. *Ελευθερος Τύπος*, φ. 1396 (25/11/1920), σελ. 1-2· φ. 1397 (26/11/1920), σελ. 1-4· φ. 2040 (14/9/1922), σελ. 1-4· φ. 2041 (15/9/1922), σελ. 1-4.
- Εφ. *Εμπρός*, φ. 9136 (22/3/1922), σελ. 1-4· φ. 9137 (23/3/1922), σελ. 1-4· φ. 9153 (9/4/1922), σελ. 1-4· φ. 9310 (14/9/1922), σελ. 1-4.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Γ', (25/2/1922-29/4/1922), εν Αθήναις 1922*: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (1920-1921-1922) τχ. Δ', (3/5/1922-9/6/1922), εν Αθήναις 1922*: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- ΠΡΩΤΑΙΟΣ ΣΤ. (προλ.), *Η Δίκη των Εξ, Επίσημα Πρακτικά*, Αθήνα χ.χ.: Εκδόσεις «Χρήσιμα Βιβλία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΝΤΗΡΗΣ Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τόμ. Β', Αθήναι 1931: Τύποις Πυρσού.
- ΒΕΡΤΣΕΤΗΣ Αθ. Β., *Διδακτική της Ιστορίας* τόμ. Γ', Αθήνα 2003: Αυτοέκδοση.
- ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ.Α., *Εισαγωγή στη Δημόσια Οικονομική*, Αθήνα 2012: Εκδόσεις Μπένου.
- ΔΑΦΝΗΣ ΓΡ., *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμ. Α', Αθήνα 2009: Κάκτος.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡ., *Ελληνικές Κυβερνήσεις (1843-2004)*. Αθήνα 2004.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15ος, Αθήνα 1978: Εκδοτική Αθηνών.
- ΚΑΡΡ Ε.Χ., *Τι είναι Ιστορία*, Αθήνα 1983: Πλανήτης.
- ΚΟΥΛΗΣ Ι.Ν., *Εισαγωγή εις την Δημοσίαν Οικονομικήν, Πανεπιστημιακά παραδόσεις*, τόμ. Β', Αθήνα 1968.

Η διχοτόμηση της δραχμής

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., *Ιστορική Αφήγηση και Πηγές*, Αθήνα 2013: Παπαζήσης.

ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ. - ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ ΣΠ., *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*, Αθήνα 2017: Παπαζήσης.

SAMUELSON P.A. - NORDHAUS W.D., *Οικονομική*, τόμ. Β', Αθήνα 2000: Παπαζήσης.

«ΑΝΑΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΛΕΓΧΟΥ
ΔΟΣΙΛΟΓΩΝ Μ. ΑΣΙΑΣ»:
Η ΑΤΕΛΕΣΦΟΡΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ
ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΞΙ*

«Διαταγή της Επαναστάσεως [Πλαστήρας, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1923]: Συγκροτούμεν εν Αθήναις και υπό τας διαταγάς της Επαναστάσεως Ανακριτικήν Επιτροπήν υπό το όνομα “Ανακριτική Επιτροπή Επιχειρήσεων Μ. Ασίας”. Η ούτω συνισταμένη Επιτροπή έχει εντολήν να προβή εις την ενέργειαν διοικητικών ανακρίσεων επί όλων των γεγονότων των αφορώντων την δευτέραν περίοδον της Μικρασιατικής εκστρατείας ήτοι από 1η Ν/βρίου 1920 μέχρι της τελευταίας καταστροφής [...]. Πρόεδρον της Επιτροπής ορίζομεν τον Υποστράτηγον Κ. Μαζαράκην Αινιάν [...]. Προσωπικόν Αξιωματικών και Γραφείων θέλει παραμείνει το της διαλυθείσης Ανακριτικής Επιτροπής Ενόχων Εθνικής Καταστροφής [...]»¹.

«Ψηφίσματα της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως [Συνεδρίασις ΠΝ' της 17 Φεβρουαρίου 1925], Περί συστάσεως Ανακριτικής Επιτροπής προς έρευναν της ευθύνης των Διοικητών Στρατιωτικών Μονάδων κατά την υποχώρησιν της Μικράς Ασίας: Συνιστάται επταμελής Επιτροπή εκ πέντε αντιστρατήγων ή υποστρατήγων εκ του μη διατελούντων εν ενεργώ υπηρεσία του στρατεύματος και εκ δύο Αρεοπαγιδίων ή Προέδρων Εφετών, πάντων μη μετεσχόντων της Μικρασιατικής εκστρατείας, ίνα αρχομένη εκ των εν ενεργεία ήδη αξιωματικών, εξετάση την πολεμικήν δράσιν των Διοικητών Σωμάτων Στρατού, Μεραρχιών, αποσπασμάτων ανωτέρων Συντάγματος, Διοικητών Συνταγμάτων και Μοιρών Πυροβολικού, ως και αρχηγών Μεραρχιακού Πεζικού και Πυροβολικού και Επιτελαρχών Στρατιάς, Σωμάτων Στρατού και Μεραρχιών [...] και αποφανθῆ ἀμετακλήτως περί της παραπομπής των κριθησομένων υπευθύνων εις Στρατοδικεία

* Ο γράφων οφείλει ιδιαίτερες ευχαριστίες στο προσωπικό της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού για την πολύτιμη και πάντα πρόθυμη βοήθεια που πρόσφερε κατά τη διάρκεια της έρευνας.

1. Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [στο εξής ΓΕΣ-ΔΙΣ], Ανακριτική Επιτροπή Ελέγχου Δοσιλόγων Μικράς Ασίας, φάκ. 337 (Διαταγές περί συστάσεως Ανακρ. Επιτροπής): Επανάστασις 1922, Πολιτικόν Γραφείον, «Διαταγή της Επαναστάσεως» (Ν. Πλαστήρας), Αριθ. Ε.Π. 1134/1104, Αθήνα, 15 Φεβρουαρίου 1923.

Στράτος Ν. Δορδανάς

ή της θέσεως αυτών εις απόταξιν ή αποστρατείαν. [...] Απαγορεύεται η οίκοθεν ανάμιξις οιοδήποτε τρίτου εις τα έργα της Επιτροπής. Η Επιτροπή οφείλει να περατώση το έργον αυτής εντός 4 μηνών από της συγκροτήσεώς της»².

Όπως κάθε καταστροφή αναζητά αργά ή γρήγορα τους υπευθύνους της έτσι και η Μικρασιατική Καταστροφή απαιτούσε απεγνωσμένα να «αποδώσει δικαιοσύνη» στα αποκαΐδια της Σμύρνης. Η Επαναστατική Επιτροπή στο διάγγελμά της 4/17ης Οκτωβρίου 1922 δεν άφηγε καμία αμφιβολία ότι πρώτιστος στόχος της ήταν η «αιματηρή τακτοποίηση των λογαριασμών» της με τον αντιβενιζελισμό και από την άποψη αυτή η στρατιωτική επικράτηση του βενιζελισμού επί των αντιπάλων του³:

«Η πολιτική της εθνικής σωτηρίας την οποίαν διέγραψεν η Επανάστασις δεν συνίσταται μόνον εις τον εξαναγκασμόν της παραιτήσεως του Κωνσταντινού, αλλά και εις την κατάλυσιν του κωνσταντινικού – αυλικού, πολιτικού και στρατιωτικού συγκροτήματος [...]. Η πολιτική της εθνικής σωτηρίας συνίσταται εις την συναδέλφωσιν όλων των Ελλήνων. Αλλά η συναδέλφωσις θα ήτο αρχή ανήθικος εάν επρόκειτο να σημάνη λήθην ή μετάθεσιν των τρομερών ευθυνών, σύγχυσις των αθών και των ενόχων [...]. [Η Επανάστασις] θεωρεί επιβεβλημένη την παραδειγματικήν ποινικήν τιμωρία των εχθρών της πατρίδος»⁴.

Η κατάληξη των επόμενων βημάτων της «Επανάστασης 1922» για την «παραδειγματικήν ποινικήν τιμωρία των εχθρών της πατρίδος» ήταν σχεδόν προδιαγεγραμμένη: δύο ημέρες αργότερα συγκρότησε την «Ανακριτική Επιτροπή Ενόχων Εθνικής Καταστροφής» με πρόεδρο τον Θεόδωρο Πάγκαλο, τα πορίσματα της οποίας αποτέλεσαν τη βάση του κατηγορητηρίου εναντίον των κατηγορουμένων ενώπιον του Έκτακτου Στρατοδικείου, που τελικά καταδίκασε σε θάνατο τους Δημήτριο Γούναρη, Νικόλαο Στράτο, Πέτρο Πρωτοπαπαδάκη, Γεώργιο Μπαλτατζή, Νικόλαο Θεοτόκη και Γεώργιο Χατζηανέστη⁵.

Η ανωτέρω Επιτροπή είχε ολοκληρώσει με επαναστατικές μεθόδους τον κύκλο της απόδοσης των πολιτικών ευθυνών, παραχωρώντας λίγο αργότερα τη

2. Στο Ιδιο, *Ελληνική Δημοκρατία, Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, «Ψηφίσματα της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως, Περί συστάσεως Ανακριτικής Επιτροπής προς έρευναν της ευθύνης των Διοικητών Στρατιωτικών Μονάδων κατά την υποχώρησιν της Μικράς Ασίας», Α/46, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1925.

3. Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΩΡΔΑΤΟΣ, *Μετά το 1922. Η παράταξη του Εθνικού Διχασμού*, στ' έκδ., Αθήνα 2021: Πατάκης, σσ. 29-31.

4. M.L. SMITH, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΚΑΣΔΑΓΗ, Αθήνα 2002: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 555-556.

5. Ενδεικτικά για τη Δίκη των Έξι βλ. *Η Δίκη των Έξι. Τα εστενογραφημένα πρακτικά (21 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922)*, Αθήνα 1931: Έκδοση της «Πρωίας». Επίσης, Μ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική βιογραφία*, Αθήνα 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Τμήμα Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής.

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσίλογων Μ. Ασίας»

«θέση» της σε μία νέα επιτροπή, που θα εστίαζε σε όσα είχαν συμβεί στους κόλπους του στρατού από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 έως και την τραγική κατάληξη της Μικρασιατικής Εξστρατείας· με την πάροδο του χρόνου απέκτησε και δικαστικό τμήμα για τη διενέργεια προανακρίσεων κατά των αξιωματικών που είχαν επανακάμψει από την αιχμαλωσία αλλά και κατά πα-
ντός υπευθύνου με βάση τη στρατιωτική ποινική νομοθεσία.

Τον Νοέμβριο του 1923 ο πρόεδρος της Ανακριτικής Επιτροπής Επιχειρήσεων Μικράς Ασίας υποστράτηγος Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν υπέβαλε το πρώτο μέρος των πρακτικών εκ των διεξαγομένων ανακρίσεων, που εστίαζε στην τελευταία φάση των επιχειρήσεων τον Αύγουστο του 1922, όταν και έλαβαν χώρα τα συνταρακτικά γεγονότα της κατάρρευσης του μετώπου και της άτακτης υποχώρησης της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Τόσο στο προοίμιο όσο και στα συμπεράσματα της σχετικής έκθεσης η Επιτροπή υπερέβη το καθήκον της αναζήτησης των ευθυνών για τους αξιωματικούς εκείνους που θα κρίνονταν υπεύθυνοι για την καταστροφή, ώστε αυτές να ληφθούν στη συνέχεια υπόψη για την αξιολόγησή τους. Με άλλα λόγια, απώτερος στόχος σύμφωνα με τον πρόεδρό της ήταν η «δίκαιη και αμερόληπτη κρίση των αξιωματικών ανεξάρτητα από τα πολιτικά τους φρονήματα», ώστε «από τον διχασμό και την καταστροφή να γεννηθή ένα νέο ενιαίο και αξιόμαχο στράτευμα», έχοντας ρυθμιστεί ταυτόχρονα και τα φλέγοντα ζητήματα της επετηρίδας. Ωστόσο, η ανακριτική διαδικασία απέδωσε το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για τη συντελεσθείσα καταστροφή στην κυβέρνηση των αντιβενιζελικών και στην ηγεσία του στρατού που περιλάμβανε τον Γεώργιο Χατζηανέστη αλλά και διοικητές μονάδων «οίτινες εάν εξεπλήρουν ως έδει το καθήκον των θα περιωρίζον κατά πολύ το μέγεθος και την έκτασιν της καταστροφής»⁶.

Η τοποθέτηση εκ μέρους της Επιτροπής και του αδέκαστου Μαζαράκη στο κέντρο του κάδρου της λογοδοσίας αφενός των κυβερνήσεων που είχαν προκύψει από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, υπεύθυνες για την εξστρατεία του Σαγγαρίου αλλά γενικότερα για την υλική και ηθική εγκατάλειψη του στρατού, αφετέρου του Χατζηανέστη για την «εγκληματική» απόφασή του μεταξύ άλλων να παραμείνει στη Σμύρνη και ως εκ τούτου της «εξ αποστάσεως 450 περίπου χιλιομέτρων» διοίκησης των δύο σωμάτων στρατού, προδιέγραφε τόσο τη συνέχιση των εργασιών της και την τύχη των πορισμάτων της όσο και τη μεταχείριση που επιφυλάχθηκε στον ίδιο τον πρόεδρό της. Στα τέλη Ιανουαρίου 1924 το υπουργείο Στρατιωτικών αποφάσισε τη διακοπή των εργασιών της⁷, ενώ το τελειωτικό κτύπημα δόθηκε από τον Γεώργιο Κονδύλη με τη διάλυσή της τον Μάιο και την αντικανονική παράδοση του αρχείου της.

6. ΚΩΝ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, Αινιάν, *Έκθεσις Ανακριτικής Επιτροπής Επιχειρήσεων Μικράς Ασίας, Αύγουστος 1922*, Ι.Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ (επιμ.), Αθήνα 1976, Εκδόσεις Ερμής, σσ. 37-42, 138-142, *passim*.

7. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337: Ο υπουργός Κ. Γόντικας, «Διαταγή», 31 Ιανουαρίου 1924.

Στρατός Ν. Δορδανάς

Το αποτέλεσμα ήταν όχι μόνο ο αντικειμενικός στόχος να παραμείνει οραματικός αλλά στην πράξη να υπάρξουν προαγωγές αξιωματικών που είχαν τεθεί στο στόχαστρο των ανακρίσεων και κανονικά θα έπρεπε να λογοδοτήσουν, με αποκορύφωμα τη σκανδαλώδη απόφαση για την προαγωγή υποστρατήγων διαπλεκόμενων με την πολιτική και πρωταγωνιστές στην εξέλιξη αυτή τους Κονδύλη και Πάγκαλο. Με πικρία ο Μαζαράκης διαπίστωνε ότι αντί δοσιλόγοι ή παραπεφθέντες να περάσουν από το στρατιωτικό συμβούλιο «είχαν ήδη προαχθεί και είχαν κληθεί να κρίνουν άλλους». Η πικρία του θα μετατρεπόταν λίαν συντόμως σε απογοήτευση και θα αποτυπωνόταν στην αίτηση παραίτησης, όταν ο υπουργός Στρατιωτικών Πάγκαλος άφησε να διαρρεύσουν στον Τύπο επιλεκτικά αποσπάσματα της Έκθεσης· με πρόσχημα τη δημοσίευση της αντίδρασής του ο Μαζαράκης τιμωρήθηκε με τριάντα ημέρες κράτηση στις φυλακές Μακρογιάννη και παραπέμφθηκε με το ερώτημα της αποστρατείας. Η Ανακριτική Επιτροπή Επιχειρήσεων Μικράς Ασίας είχε ολοκληρώσει τον κύκλο της χωρίς στην ουσία να ολοκληρώσει το έργο της, καθώς η θέση Μαζαράκη ότι «ο στρατός ανήκει εις την πατρίδα και όχι εις κόμματα» είχε ηττηθεί κατά κράτος από την κατίσχυση κατά τον Βερέμη «της μικροπολιτικής της άρχουσας φατριάς στο στράτευμα»⁸ και της αυτονόμησης των στρατιωτικών από τη (βενιζελική) πολιτική εξουσία⁹.

Αν η πρώτη Ανακριτική Επιτροπή Ενόχων Εθνικής Καταστροφής διαλύθηκε μετά τη Δίκη των Έξι και η δεύτερη Ανακριτική Επιτροπή Επιχειρήσεων Μ. Ασίας παύτηκε αφού είχε φιμωθεί, τότε η απόφαση της Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως της 17ης Φεβρουαρίου 1925 «Περί συστάσεως Ανακριτικής Επιτροπής προς έρευναν της ευθύνης των Διοικητών Στρατιωτικών Μονάδων κατά την υποχώρησιν της Μικράς Ασίας» δεν προοιωνιζόταν να έχει διαφορετική και άρα θετική κατάληξη στο πρώτο διάστημα ζωής της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, που αποδείχθηκε άλλωστε πολιτικά και στρατιωτικά ταραχώδης και άρα ιδιαίτερα ασταθής.

Με νέο πρόεδρο τον αντιστράτηγο Κωνσταντίνο Μοσχόπουλο και μέλη τους αντιστράτηγους Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη, Παναγιώτη Σπηλιάδη, τους υποστράτηγους Νικόλαο Μιχαλόπουλο Αρκαδικό, Κ. Γουβέλη, τους αεροπαγίτες Ιωάννη Χατζησαράντο και Κωνσταντίνο Κυριλλόπουλο, καθώς και δύο αναπληρωματικούς υποστρατήγους και έναν αεροπαγίτη, στα χέρια της επιτροπής των αποστράτων («Ανακριτική Επιτροπή Ελέγχου Δοσιλόγων Μ. Ασίας», στο εξής Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α.) περιήλθαν πέρα από τους φακέλους των προς εκδίκαση υποθέσεων και αυτοί όσων είχαν ήδη δικαστεί και είχαν εκδοθεί στην περίπτωση τους είτε καταδικαστικές είτε αθωωτικές αποφάσεις από

8. ΚΩΝ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, Έκθεσις Ανακριτικής Επιτροπής... ό.π., σσ. 10-20. Επίσης, Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ, Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία, μτφρ. ΣΙΛΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Αθήνα 2000: Κούριερ Εκδοτική, σσ. 137-139.

9. Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΑΤΟΣ, Μετά το 1922... ό.π., σελ. 31.

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσίλογων Μ. Ασίας»

έκτακτα και διαρκή στρατοδικεία¹⁰. Η αργή και πλημμελής συγκέντρωση των επιμέρους στοιχείων και των δικογραφιών από τους μεγάλους σχηματισμούς και τα στρατοδικεία αποτέλεσε αξιοσημείωτο ανασχετικό παράγοντα και δεν ήταν ο τελευταίος.

Επιπρόσθετα προβλήματα λειτουργικής φύσης αναφάνηκαν πολύ νωρίς, από τη στιγμή που, μετά την απόφαση για τη σύστασή της, η νέα Επιτροπή χρειάστηκε τέσσερις μήνες για να συγκροτηθεί σε σώμα και να συνεδριάσει (για λόγους που σχετίζονταν με την υποβολή αιτήσεων εξαιρέσεων εκ μέρους μερικών μελών και στη συνέχεια προβλημάτων στέγασης), με την πρώτη συνεδρίαση να λαμβάνει χώρα στις 27 Ιουνίου (αντί της αρχικής 20ης Μαρτίου), δηλαδή δύο μόλις ημέρες μετά το παγκαλικό πραξικόπημα. Καλυπτόμενη πίσω από τον κοινοβουλευτικό μανδύα, η κυβέρνηση Πάγκαλου προχώρησε μέσα στον Σεπτέμβριο στην αλλαγή της σύνθεσής της, επιτρέποντας στον υπουργό Στρατιωτικών όπως κατ' εξαίρεση και για την «ταχύτερη και δικαιότερη» περάτωση των εργασιών της αυξήσει το ανώτερο κατά τέσσερα τα μέλη, με στρατιωτικούς που ναι μεν είχαν συμμετάσχει στη Μικρασιατική Εκστρατεία αλλά είχαν απομακρυνθεί από τον Ιανουάριο του 1921. Έτσι στην παραπάνω σύνθεση συμπεριλήφθηκαν οι αντιστράτηγοι Κωνσταντίνος Μηλιώτης Κομνηνός, Δημήτριος Ιωάννου και ο υποστράτηγος Ιάκωβος Νεγρεπόντης. Με δεδομένες τις αναφερόμενες μεταβολές και καθυστερήσεις, μόλις στις 2 Οκτωβρίου οριστικοποιήθηκε ο κατάλογος των μελών και τέθηκε σε ισχύ η αρχική προθεσμία των τεσσάρων μηνών, ενώ χρειάστηκε δίμηνη παράταση των εργασιών της¹¹.

Μία ώσμωση των περιορισμών και κάθε είδους δυσλειτουργιών που είχε να αντιμετωπίσει η Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α. παρέχει το υπόμνημα που κατέθεσε το μέλος της επιτροπής υποστράτηγος Κωνσταντίνος Γουβέλης. Με κληρονομιά όχι μόνο την ατιμωρησία όσων είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους και είχαν τραπεί σε φυγή ή των επανελθόντων αιχμαλώτων αλλά πολύ περισσότερο της κατ' επέκταση παραμονής τους στον στρατό, καθώς και της προαγωγής τους «αναλαμβάνοντας πολλοί τούτων διοικήσεις μεγάλων Μονάδων και ανωτέρων εκείνων, ως διώκησαν επί του πεδίου της μάχης, όπερ εγκατέλειπον», η ανακριτική Επιτροπή σημείωνε ο Γουβέλης καλούταν να αποδεχθεί εκ των προτέρων τη χίμαιρα της εκπλήρωσης του έργου της και να συμβιβαστεί με τη μοίρα της. Δεν δικαιούταν να παραπέμπει υποθέσεις αξιωματικών στο στρατοδικείο, αλλά να επιβάλλει τις ποινές της αποτάξεως ή αποστρατείας όταν αυτές αντιστοιχού-

10. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Διαταγές περί συστάσεως Ανακρ. Επιτροπής): Υπουργείον Στρατιωτικών (Νίδερ) προς τα Α', Β', Γ', Δ' Σώματα Στρατού κ.λπ., Αριθ. 11354/234, Αθήνα, 11 Ιουλίου 1925 κ.ά.

11. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Διαταγές περί συστάσεως Ανακρ. Επιτροπής): Ελληνική Δημοκρατία, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, «Ψηφίσματα της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως, Περί αυξήσεως των μελών της Ανακριτικής Επιτροπής προς έρευναν της ευθύνης των Διοικητών Στρατιωτικών Μονάδων κατά την υποχώρησιν της Μικράς Ασίας», Α/247, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1925.

Στρατός Ν. Δορδανάς

σαν σε μικρά παραπτώματα ή στην επίδειξη διοικητικής ανεπάρκειας. Για σοβαρά παραπτώματα οι δικογραφίες θα αποστέλλονταν στα στρατοδικεία, κάτι που σήμαινε ότι η Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α. δεν είχε την αρμοδιότητα να λειτουργήσει ως δικαστήριο και να επιβάλλει ποινές με βάση αποδείξεις και επαρκείς ενδείξεις ενοχής για τους «ριψάσπιδες» και τους αιχμαλώτους διοικητές μονάδων. Τελικά η πρότασή του για την ταχεία παραπομπή στα στρατοδικεία όσων είχαν παραδοθεί κατά τη διάρκεια της μάχης ή αιχμαλωτιστεί, με άλλα λόγια για να υπάρξει εμπράγματη εκκαθάριση του στρατεύματος, να ικανοποιηθεί η κοινή γνώμη και να αποκλειστούν μελλοντικοί κίνδυνοι για την ακεραιότητα και την εθνική ανεξαρτησία, καθώς οι ίδιοι θα καλούνταν και πάλι να διαχειριστούν μία μείζονα κρίση, οδηγώντας σε «δεινότερας και ανεπανορθώτου συμφοράς», καταψηφίστηκε¹².

Ο Γουβέλης ήταν ένας από εκείνους της Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α. που τάχθηκαν αναφανδόν υπέρ της παραπομπής στο στρατοδικείο του διοικητή του Α' Σώματος Στρατού υποστράτηγου Νικολάου Τρικούπη, καθώς και ανώτερων αξιωματικών του, μετά την απόφασή τους στις 20 Αυγούστου 1922 να παραδοθούν, εκτιμώντας ότι «η κατάσταση δεν ήτο δυνατό να σωθή και ότι η μοιραία λύσις θα ήτο η παράδοσις ή αιχμαλωσίας» και ζητώντας από τους στρατιώτες να σηκώσουν λευκά μαντίλια τη στιγμή της συνάντησης με εχθρικά τμήματα¹³. Φιλοσοφώντας ο Γουβέλης, επικαλέστηκε τον ελληνικό λαό ως τον υπέρτατο κριτή των πάντων για την ευκαιρία που θα δινόταν στους παραπεμπόμενους να αποδείξουν κατά την ακροαματική διαδικασία την αθωότητά τους «αν όντως ήσαν αθώοι»· ο ίδιος περιορίστηκε να επικοινωνήσει στους συναδέλφους του την άποψη ότι η παράδοση των όπλων από στρατηγό θα έπρεπε να ισοδυναμεί με θανατική ποινή¹⁴.

Για τον πιο μετριοπαθή Νεγρεπόντη ο κατάλογος των σφαλμάτων του εκ των διακεκριμένων αξιωματικών Τρικούπη περιλάμβανε αβουλία και ατολμία, λάθη στη διάταξη μάχης για την παρεμπόδιση της διείσδυσης του εχθρού, λάθη στις τακτικές κινήσεις και στην ανάθεση της διοίκησης σε αξιωματικούς στερούμενων στρατιωτικών αρετών, διοικητική ανεπάρκεια και έλλειψη ηθι-

12. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Πρόταση υποστράτηγου Γουβέλη περί κατευθύνσεως εργασιών Επιτροπής): Κ.Ε. Γουβέλης, «Πρότασις σχετική προς την Γενικήν κατεύθυνσιν των εργασιών της Ανακριτικής Επιτροπής υποβληθείσα κατά την πρώτην συνεδρίασιν ταύτης γενομένη τη 27η Ιουνίου 1925», Αθήνα, 27 Ιουνίου 1925.

13. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 339 (Εκθεση εξετάσεως μάρτυρος Στρίμπερ Ιωάννη, διατελέσαντος Αρχηγού Μηχανικού Α' Σ. Στρατού κατά την υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού εκ Μικράς Ασίας, Αύγουστος 1922 και έκθεση εξετάσεως αυτού): «Εκθεσις εξετάσεως μάρτυρος Στρίμπερ Ιωάννη, αντισυνταγματάρχου Μηχανικού», Αθήνα, 10 Μαρτίου 1926.

14. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Εκθεση υποστράτηγου Γουβέλη περί παραπομπής εις δίκη Τρικούπη): «Εκθεσις σχετική προς την πρότασή μου περί παραπομπής εις δίκην των κυρίων Τρικούπη Νικολάου, Διγενή Κίμωνος και Καλλιδοπούλου Περικλέους, συμφώνως το άρθρω 199 της Στρατ. Ποιν. Νομοθεσίας, επισυναπτομένη δε τη ανωτέρω μνησθείση προτάσει μου», Αθήνα, 29 Μαρτίου 1926.

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσίλογων Μ. Ασίας»

κού αναστήματος¹⁵. Ευρισκόμενος ενώπιον της Επιτροπής ο απόστρατος πλέον Τρικούπης απέδωσε τα αίτια της καταστροφής σε παράγοντες – μεταξύ άλλων – όπως το χαμηλό ηθικό και η έλλειψη πειθαρχίας (απόρροια και της «μπολσεβικικής προπαγάνδας» και της αποστολής στο μέτωπο της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*), οι ελλείψεις σε είδη ιματισμού, υπόδησης και διατροφής, αλλά και στις αντιδράσεις που είχαν προκληθεί εξαιτίας της τοποθέτησης Χατζηανέστη¹⁶.

Αν σε κάτι πέρα πάσης αμφιβολίας είχε δίκιο ο Γουβέλης στις διαπιστώσεις του ήταν ότι το έργο της επιτροπής ήταν «βαρύτατον, ογκωδέστατον και πολυσχεδές», ότι «ανθρωπίνως θα ήτο ανέφικτος η ευσυνείδητος διεξαγωγή τούτου υπό μόνης της ανακριτικής Επιτροπής και δη εν ορίοις χρονικής τσοούτων περιορισμένης υπό ψηφίσματος»¹⁷. Υφίσταντο και επιπρόσθετες αντικειμενικές δυσκολίες που αύξαναν κατά πολύ τον βαθμό της δυσκολίας για την αναζήτηση της αλήθειας. Όπως αποδείχθηκε, κατά τη διάρκεια των εργασιών της Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α., η ηγετική ομάδα του στρατού συνέκλινε στην απόσχιση των ευθυνών και στη μετάθεσή τους στους ώμους άλλων. Σε σχετική ερώτηση για τους ποινικά κολάσιμους διοικητές ο Γεώργιος Βαλέττας κατονόμαζε τον Πλαστήρα και άλλους¹⁸, ενώ από την πλευρά του ο Αναστάσιος Παπούλας παρέπεμφε για την παραίτησή του στην κυβέρνηση «ότι μάλλον με υπέβλεπον παρά διατεθειμένοι ήσαν να με ενισχύσωσιν εις το πολυσχιδές και πολύμοχθον έργον μου της συγκρατήσεως του ολοέν καταρρέοντος μετώπου», παρά το γεγονός ότι τελικά είχε θέσει στο περιθώριο τις αντιρρήσεις του για να αποφασιστεί ομοφώνως η πορεία προς την Άγκυρα¹⁹.

15. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 338 (Γνωμοδότηση αντιστρατήγων Σπηλιάδου και Νεγρεπόντη περί της παραπομπής του αντιστρατήγου Τρικούπη Νικ. εις στρατοδικείον δια την συνθηκολόγηση και παράδοση των όπλων εις τον εχθρό τον Αύγουστο του 1922 ότε ήτο διοικητής Α΄ Σώματος Στρατού): Ι. Νεγρεπόντης, «Συνεδρίασις 22 Απριλίου».

16. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 338 (Έκθεσις εξετάσεως μάρτυρος υποστρατήγου Τρικούπη Νικολάου διατελέσαντος διοικητού Α΄ Σώματος κατά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου εν έτει 1922): «Έκθεσις εξετάσεως μάρτυρος Υπο/τήγου Τρικούπη Νικολάου», Αθήνα, 22 Οκτωβρίου 1925.

17. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Πρόταση υποστρατήγου Γουβέλη περί κατευθύνσεως εργασιών Επιτροπής): Ο εν αποστρατεία Υποστράτηγος Κ. Γουβέλης, μέλος της Ανακριτικής επιτροπής προς έρευναν της ευθύνης των διοικητών στρατιωτικών Μονάδων κατά την υποχώρησιν της Μ. Ασίας, προς την Ανακριτικήν Επιτροπήν, «Πρότασις σχετική προς την Γενικήν κατεύθυνσιν των εργασιών της Ανακριτικής Επιτροπής υποβληθείσα κατά την πρώτην συνεδρίασιν ταύτης γενομένην τη 27η Ιουνίου 1925», Αθήνα, 27 Ιουνίου 1925.

18. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 338 (Έκθεση εξετάσεως μάρτυρος Βαλέττα Γ., διατελέσαντος Επιτελάρχου της Στρατιάς Μ. Ασίας κατά την κατάρρευση του Μετώπου, Αύγουστος 1922, μετά του υπομνήματός του): «Υπόμνημα Γ. Βαλέττα, Υποστρατήγου ε.α., προς την Ανακριτικήν Επιτροπήν Ελέγχου Δοσιλόγων Μ. Ασίας», Αθήνα, 5 Μαρτίου 1926.

19. Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (ψηφιακό αρχείο): «Υπόμνημα του αντιστρατήγου Αναστάσιου Παπούλα επί των τεθέντων ερω-

Στρατός Ν. Δορδανάς

Από τις χιλιάδες σελίδες του ανακριτικού υλικού, των δικογραφιών, των εκθέσεων και των μαρτυρικών καταθέσεων των δύο προαναφερόμενων ανακριτικών επιτροπών επιλέγεται εδώ να μνημονευτούν μερικές μόνο χαρακτηριστικές περιπτώσεις από την Ανακριτική Επιτροπή Επιχειρήσεων Μικράς Ασίας, που ακτινογραφούν τον ελληνικό στρατό και τον τοποθετούν με διαφορετικό τρόπο μπροστά στο χείλος της καταστροφής και μετά από αυτήν· με άλλα λόγια αποκαλύπτουν μία σειρά επιμέρους και ως επί το πλείστον αθέατα συμβάντα που δεν έχουν τύχει της δέουσας προσοχής, αλλά με τη δική τους αναμφίβολα βαρύτητα στο πλαίσιο της δυσμενούς συγκυρίας και της εξελισσόμενης εθνικής τραγωδίας. Το γεγονός πως η συγκεκριμένη ανακριτική επιτροπή δεν επικεντρώθηκε αποκλειστικά στην ηγεσία του στρατού και στους διοικητές μονάδων, με τη διάδοχή της Α.Ε.Ε.Δ.Μ.Α. να συντάσσει επίσης δικογραφίες σε βάρος αξιωματικών για ανυποταξία και εγκατάλειψη θέσης, έφερε στο φως συμπεριφορές διαλυτικές για τη συνοχή του στρατεύματος και το αξιόμαχο εν καιρώ πολέμου, απάδουσες με το σώμα των αξιωματικών, που θα έπρεπε σε κάθε περίπτωση να παραδειγματίζει με τη στάση και τη συμπεριφορά του, ακόμα και σε συνθήκες αιχμαλωσίας.

Ο επιτελικός υπολοχαγός του 3ου Τάγματος του 11ου Συντάγματος Πεζικού Ευάγγελος Μπουλμέτης τράπηκε σε φυγή με τμήμα του συντάγματος προς την κατεύθυνση της Κιουτάχειας, όταν στις 15 Αυγούστου 1922 δέχτηκε σφοδρά πυρά και την επίθεση του εχθρού, με αποτέλεσμα να επέλθει πανικός και το τάγμα του να διασπαστεί. Ο τραπείς σε φυγή έφιππος υπολοχαγός λίγο αργότερα εμφανιζόταν να έχει συλληφθεί. Στην απολογία του έθεσε τον εαυτό του στην υπηρεσία των ανωτέρων του για να συμβάλει στην ανόρθωση του στρατού ως αξιωματικός που είχε επιτελέσει το καθήκον του και ως εκείνος «εκ των πρώτων ίνα ο Στρατός φθάση εκεί που έφθασε και έστησε την ελληνική σημαίαν». Ωστόσο, το πόρισμα της προανάκρισης τον χαρακτήριζε επιλήσιμονα, καθώς δύο φορές είχε εγκαταλείψει τη θέση του, τη δεύτερη επιβιβαζόμενος σε αυτοκίνητο με κατεύθυνση τη Σμύρνη. Όσο για την εκδοχή της αιχμαλωσίας και τη δραπέτευσή του, η προανάκριση έδειξε ότι δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, κηρύσσοντας ένοχο τον Συριανό αξιωματικό για λιποταξία αλλά και για την εγκατάλειψη δύο ίππων του δημοσίου και ενός ημιόνου²⁰.

Για έναν πάλι – ήδη προαχθέντα – υπολοχαγό του πυροβολικού, τα αποτελέσματα της προανάκρισης δεν ήταν διόλου κολακευτικά για τη διαγωγή του κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας. Σύμφωνα με μαρτυρικές καταθέσεις ο εν

τημάτων του κ. Προέδρου της Επιτροπής των Δοσιλόγων», Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1926, στο www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=19917 [ημερομηνία ανάκτησης: 12 Δεκεμβρίου 2023].

20. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 346 (Δικογραφία υπολοχαγού Μπουλμέτη Ευαγγέλου): Διάφορα έγγραφα της δικογραφίας.

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσίλογων Μ. Ασίας»

λόγω «έφερε πάντοτε γυναικείαν εσωτερικήν αμφίσειν [...] απολήγων κάτωθεν εις εσώβραχον καλύπτον τους μηρούς μόνον κατά το ήμισι [...] συνεπληρούτο με γυναικείας περικνημίδας και καλτσοδέτας». «Με τοιαύτην αμφίσειν, τον μύστακα πάντοτε εξυρισμένον και την κώμην μακράν, παραμένων εντός του θαλάμου κατά τρόπον επιδεικτικόν ενώπιον και αυτών ακόμα των Τούρκων, παρουσίαζε την εικόνα κοινής γυναικός, όχι μόνον καταρρίπτων την τιμήν και την αξιοπρέπειαν του Έλληνος Αξιωματικού, αλλά κηλιδώνων και αυτήν την υπόληψιν του ως ανδρός». Για άλλους τρεις αξιωματικούς το ερώτημα της απόταξης εδραζόταν στο ότι ενόσω παρέμεναν τον Απρίλιο του 1923 σε ξενοδοχείο στο Αφιόν Καραχισάρ με σκοπό να ανταλλαγούν, αποδέχθηκαν πρόταση της τουρκικής φρουράς «όπως προσκομίσει τούτοις γυναίκα προς ασέλγειαν. [...] Όντως [...] ο αρχιφύλαξ προσεκόμισε στρατιώτην Τούρκον φέροντα γυναικεία ενδύματα εις τι δωμάτιον και εκάλεσε τους αναφερομένους Αξιωματικούς, οίτινες άμα ως απεμονώθησαν εις το ως άνω δωμάτιον εξηλοκοπήθησαν υπό των Τούρκων». Εξευτελιστική και αναξιοπρεπής ήταν τέλος η συμπεριφορά επίατρου στο στρατόπεδο αιχμαλώτων Κιρ Σεχίρ όταν, διαμεσολαβώντας ως γνώστης της τουρκικής με την τουρκική διοίκηση, έπεισε τους περισσότερους αξιωματικούς να πληρώσουν χρηματικά ποσά για να εγγραφούν στον κατάλογο των προς ανταλλαγή αιχμαλώτων. Στην περίπτωση που κάποιος στερούταν των αναγκαιών, λάμβανε υπογεγραμμένες αποδείξεις πληρωμής για την Αθήνα πλέον, ισχυριζόμενος ότι είχε καταβάλλει ο ίδιος το απαιτούμενο ποσό²¹.

Η διαφορά των τριών ετών από την υποβολή των αντίστοιχων εκθέσεων των δύο εξεταζόμενων εδώ Ανακριτικών Επιτροπών δεν ήταν τελικά η μόνη που διαφοροποιούσε μεταξύ τους τον Μαζαράκη-Αινιάν και τον Μοσχόπουλο. Τον Απρίλιο του 1926 ο τελευταίος κατέληξε με τους συναδέλφους του στο συμπέρασμα ότι «η ήττα και καταστροφή του Στρατού Μ. Ασίας δέον να αποδωθή εις τρεις κατηγορίες: η πρώτη αφορά τας Κυβερνήσεις από του έτους 1915 έως 1922, η δευτέρα τον διχασμόν της μαχητικής δυνάμεως του Κράτους και η τρίτη τους αρχηγούς του Στρατού». Η βασική διαφοροποίηση σε σχέση με τον Μαζαράκη έγκειτο στο ότι η έκθεση Μοσχόπουλου διεύρυνε το χρονικό πλαίσιο για την απόδοση ευθυνών στις κυβερνήσεις, εστιάζοντας στις εκκαθαρίσεις στις τάξεις του στρατού τόσο από τους βενιζελικούς όσο και από τους αντιβενιζελικούς. Κατά τα άλλα, επισήμαινε και ο ίδιος τη διάσταση μεταξύ του πολεμικού και του εσωτερικού μετώπου εξαιτίας του ακαταδίωκτου χιλιάδων ανυπότακτων, της ατιμωρησίας των λιποτακτών, της πικρίας εκ μέρους των μάχιμων ανώτερων αξιωματικών οφειλόμενης στην προαγωγή και των «κουραμπιέδων = αμάχων» (προαγω-

21. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 360 (Περί παραπομπής Αξιωματικών εις Ανακριτικό Συμβούλιο προς απόταξη): Διάφορα έγγραφα της δικογραφίας.

Στρατός Ν. Δορδανάς

γή 28 υποστρατήγων εκ των οποίων οι 18 διέμεναν στην Αθήνα), του βαρού φόρου αίματος που πληρώθηκε κατά την επιχείρηση κατάληψης την Άγκυρας τον Αύγουστο του 1921, της «εγκληματικής αδιαφορίας» που επέδειξε η ηγεσία για την οχύρωση της Σμύρνης, τις προσωπικές ευθύνες τόσο του Χατζηνανέστη (διοίκηση από τη Σμύρνη και όχι από το Ουσάκ, διατήρηση της υφιστάμενης διάταξης μήκους 650 χιλιομέτρων, αφαίρεση της διοίκησης και της πρωτοβουλίας από τους διοικητές) όσο και των διοικητών του Νότιου Συγκροτήματος (Τρικούπης και Φράγκου), του χαμηλού ηθικού και της αίσθησης του ματαίου συνέχισης του πολέμου που είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη των στρατιωτών από πολλούς αξιωματικούς μετά την έναρξη της εχθρικής επίθεσης²².

Επιστρέφοντας στα λόγια του Μαζαράκη-Αινιάν, η «Αρχή» θα ήταν αυτή που τελικά θα προέβαινε «απερίσπαστος εις την λεπτομερή διερεύνησιν της πολυσχιδούς ταύτης πολεμικής περιπέτειας»²³. Η ομιχλώδης «απερίσπαστος Αρχή» στον ελληνικό Μεσοπόλεμο αποδείχθηκε κάθε άλλο παρά απερίσπαστη και διόλου αμερόληπτη στην επιτέλεση της ύψιστης αποστολής απόδοσης ευθυνών, αν ληφθεί υπόψη ότι μόνο μεταξύ 1922-26 αποπέμφθηκαν 2.836 αξιωματικοί εξαιτίας κυρίως της αντιβενιζελικής δράσης τους. Ίσως γιατί μεταξύ άλλων δεν υφίστατο σαφής διάκριση μεταξύ του κρίνοντος και του κρινόμενου: ο πολιτικοποιημένος στρατός σήμαινε για τους πολιτικούς τον έλεγχο του στρατού και επομένως τον έλεγχο του κράτους και για τους στρατιωτικούς, ιδίως για τους επαγγελματίες κινήματιες, τη νομιμοφανή παρέμβασή τους στην πολιτική με μόνιμη ρομφαία το λεπτό ζήτημα της επετηρίδας²⁴.

Ο χορός των καταγγελιών, της αναζήτησης και της απόδοσης ευθυνών για την καταστροφή συνεχίστηκε και εκτός της αίθουσας των ανακριτικών επιτροπών, παρακολουθώντας την εκάστοτε πολιτική συγκυρία, με τις εφημερίδες να προχωρούν στη δημοσίευση των εκθέσεων των επιτροπών αλλά και να παρέχουν το βήμα για μία αρθογραφία που δεν είχε να προσφέρει τίποτε περισσότερο από τη διαιώνιση των παθών. Ζητώντας για παράδειγμα τον Αύγουστο του 1933 ο Ιωάννης Μεταξάς την προσαγωγή σε δίκη του Πλαστήρα στο όνομα «της τιμής ολοκλήρου του Στρατού και ολοκλήρου του Έθνους [...] την οποίαν καταγγέλλεται ότι κατεσπίλωσαν ωρισμένοι αξιωματικοί», ήταν ανειλικρινής όταν ισχυριζόταν πως τα κίνητρά του απείχαν από κάθε διάθεση «αντιπολι-

22. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Έκθεση αντιστρατήγου Μοσχόπουλου, Προέδρου Επιτροπής): Ο Πρόεδρος Επιτρ. Δοσιλόγων Κ. Μοσχόπουλος, «Έκθεσις του Προέδρου της Επιτροπής επί των δοσιλόγων Αντιστρ. Μοσχοπούλου αφορώσα τα αίτια της καταστροφής του στρατού και της ήττης αυτού εν Μικρά Ασία», Αθήνα, 19 Απριλίου 1926.

23. ΚΩΝ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ, *Έκθεσις Ανακριτικής Επιτροπής... ό.π.*, σελ. 138.

24. Β. ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, μτφρ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΦΙΛΑΔΑ, Αθήνα 1981: Εστία, σελ. 266, *passim*. Ειδικότερα για το ζήτημα της επετηρίδας βλ. Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική... ό.π.*, σσ. 173-180.

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσίλογων Μ. Ασίας»

τεύσεως [και] πολιτικών εκδικήσεων»²⁵. Μέσα στη δεκαετία του '30 η Μικρασιατική Καταστροφή εκλαμβανόταν ακόμα ως κύριο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης και αναμόγχευσης του Εθνικού Διχασμού, έχοντας παρέλθει οριστικά η στιγμή των ανακριτικών επιτροπών για την αναζήτηση των αιτίων και των υπαιτιών της Καταστροφής. Αντίθετα, ήταν η ώρα των αντεκδικήσεων εκ μέρους του αντιβενιζελισμού για το αίμα των Έξι αλλά και της «τριπλής» αποκατάστασης: μετά το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 οι Αναστάσιος Παπούλας και Μιλτιάδης Κοιμήσης πλήρωσαν με τη ζωή τους την «αποστασία» με τις καταθέσεις τους στη Δίκη των Έξι²⁶, αντίθετα, ο επίσης μάρτυρας κατηγορίας στη δίκη εκείνη (απόστρατος) συνταγματάρχης Μιχαήλ Πάσσαρης, με θητεία στην «ελβετική αυλή» του Κωνσταντίνου, υπαρχηγός του Επιτελείου στη Μικρά Ασία και καταφυγών στη Γερμανία μετά την Καταστροφή, όχι μόνο αποκαταστάθηκε το 1935 και προήχθη αλλά είδε το όνομά του να περιλαμβάνεται στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο της 4ης Αυγούστου 1936 και να αναλαμβάνει το χαρτοφυλάκιο του υφυπουργείου Αεροπορίας²⁷.

Πηγές

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία

Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [ΓΕΣ-ΔΙΣ], Αθήνα Αρχείο περιόδου 1914-1922 (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Ουκρανία, Μ. Ασία) φάκ. 337, 338, 339, 346, 360.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (ψηφιακό αρχείο) «Υπόμνημα του αντιστρατήγου Αναστάσιου Παπούλα επί των τεθέντων ερωτημάτων του κ. Προέδρου της Επιτροπής των Δοσιλόγων», Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1926.

Δευτερογενείς πηγές

ΒΕΡΕΜΗΣ Θ., *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, μετάφρ. Σίλια Παπαθανασοπούλου, Αθήνα 2000: Κούριερ Εκδοτική.

25. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 337 (Συμπεράσματα της Ανακριτικής Επιτροπής, Δημοσιεύσεις και Σχόλια Εφημερίδων περί δράσεως Στρατηγών Πλαστήρα και Γονατά): «Το συμπέρασμα της Α΄ Ανακριτικής Επιτροπής. Ειδικά ευθύναι».

26. Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, γ΄ έκδ., Αθήνα 2016: Πατάκης, σσ. 317-318.

27. Σ.Ν. ΔΟΡΙΑΝΑΣ, *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2021: Αλεξάνδρεια, σσ. 245, 284-285, 322.

Στρατός Ν. Δορδανίας

ΔΟΡΔΑΝΑΣ Σ.Ν., *Οι Αργυρώνητοι. Η γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 2021: Αλεξάνδρεια.

Η Δίκη των Εξ. Τα εστενογραφημένα πρακτικά (21 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1922), Αθήνα 1931: Έκδοση της «Πρωίας».

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ ΚΩΝ., *Έκθεσις Ανακριτικής Επιτροπής Επιχειρήσεων Μικράς Ασίας, Αύγουστος 1922*, Ι.Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ (επιμ.), Αθήνα 1976: Εκδόσεις Ερμής.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ.Θ., *Μετά το 1922. Η παράταση του Εθνικού Διχασμού, στίχ. έκδ.*, Αθήνα 2021: Πατάκης.

ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ.Θ., *1915. Ο Εθνικός Διχασμός, γ΄ έκδ.*, Αθήνα 2016: Πατάκης.

ΠΑΠΑΚΟΣΜΑΣ Β., *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, μτφρ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΦΙΛΑΔΑ, Αθήνα 1981: Εστία.

SMITH M.L., *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΚΑΣΣΑΓΛΗ, Αθήνα 2002: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική βιογραφία*, Αθήνα 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Τμήμα Εκδόσεων του Ιδρύματος της Βουλής.

ΕΝΑΣ ΑΛΛΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΧΙΜΑΙΡΑΣ: Η ΓΑΛΗΝΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΒΕΝΕΖΗ

*Δεν πιστεύω πως η ευτυχία είναι δυνατή, η γαλήνη όμως είναι
Γκ. Φλομπέρ*

«Τίποτα δεν είναι πιο πικρό από ένα παιδάκι λυπημένο που σκέφτεται» έγραφε ένας μεγάλος μυθιστοριογράφος. Κ' εμείς μαθαίναμε να σκεφτόμαστε πριν καλά καλά μάθουμε να εννοούμε ό,τι αισθανόμαστε¹. Αυτά σημειώνει ο Ηλίας Βενέζης στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης της *Γαλήνης*, της δικής του απόπειρας αναστοχασμού, συνθηκολόγησης με αυτήν την πικρία μέσα από τη μυθοπλασία. Εμμέσως αποδίδει έτσι και τη δική του συγγραφική κοιτίδα. Όλο του το έργο είναι μια διαπραγματεύση της πικρίας – αυτής της λέξης/αίσθημα που επανέρχεται με χαρακτηριστική συχνότητα στο συγκεκριμένο βιβλίο, μια και ποτίζει ανεξάλειπτα, ως κηλίδα που απλώνεται, το σύνολό του. Μια λέξη που, ακόμη και ποσοτικά, επανέρχεται μέσα στο μυθιστόρημα στον ίδιο βαθμό με μια άλλη, τη γαλήνη², που θα δώσει το όνομά της στο έργο. Κι αυτό γιατί αντί για διάβρωση από την πικρία, το μυθιστόρημά του θα βρει στη γαλήνη έναν άλλο ορίζοντα για τη χίμαιρα. Γι' αυτό και την ανάγει σε τίτλο, όπως έκανε ο Μ. Καραγάτσης με τη δική του *Χίμαιρα* (1936), που σε υστερότερη επεξεργασία μετέτρεψε στη γνωστότερη *Μεγάλη χίμαιρα* (1953). Υπήρξε χίμαιρα, μεγάλη ή άπιαστη, η γαλήνη στην οποία προσέβλεπαν οι Μικρασιάτες της προσφυγιάς που πρωταγωνιστούν στο έργο; Πώς σκηνοθετείται ο θίασος των ανθρώπων αυτών, πώς και ποιοι χαρακτήρες προσπαθούν να σηκώσουν κεφάλι εντός του; Πώς διαπραγματεύονται το δικό τους ριζικό και μαζί τους η

1. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Γαλήνη*, Αθήνα 2010, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 12. Στο εξής (ΓΑ). Αναφέρεται στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης (Απρίλιος 1943). Αξίζει αντιπαράβολής με αντίστοιχη φράση από τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του Νούμερου 31328: «Τίποτε, τίποτε, δεν υπάρχει πιο βαθύ και πιο ιερό από ένα σώμα που βασανίζεται. Το βιβλίο τούτο είναι ένα αφιέρωμα σε αυτόν τον πόνο», Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Το νούμερο 31328*, Αθήνα 1992, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 13.

2. Η λέξη «γαλήνη» απαντά 27 φορές, η πίκρα/πικραμένος/πικρία 23. Γαλήνη υπήρξε και η μοναδική λέξη που ο Βενέζης ζήτησε να χαραχτεί με κεφαλαία πάνω στον τάφο του, στο Μόλυβο, ο οποίος δεν φέρει όνομα, βλ. Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χρονολόγιο Ηλία Βενέζη», *Διαβάζω* 337 (8 Ιουνίου 1994), σελ. 44.

Σοφία Ιακωβίδου

μυθοπλασία τη βιαιότητα ενός ξεριζωμού που όρισε η ιστορία; Υπάρχουν κοινά στοιχεία μεταξύ της διαχείρισης της εθνικής και της προσωπικής κρίσης;

Ο Βενέζης με τη *Γαλήνη* θα δώσει ένα μυθιστόρημα-πυκνωτή της προσωπικής κρίσης εντός της συλλογικής. Η δεύτερη ενισχύει την πρώτη, γίνεται επιταχυντής του άγριου ξεσπάσμάτος της. Και ο ίδιος την αποδίδει «με την οικονομία του αρχαίου δράματος, την αμείλικτη αναγκαιότητά του». Δανείζομαι δική του έκφραση, από τον τρόπο που περιέγραψε την ταχεία δραματική εκτύλιξη των γεγονότων με επίκεντρο τη μοίρα του μαρτυρικού Χρυσοστόμου Σμύρνης, ενός αληθινού προσώπου σύγχρονης τραγωδίας, στο πρώτο κεφάλαιο του πολυδιαβασμένου βιβλίου του *Μικρασία χαίρε*³. Οι ήρωες του μυθιστορημάτος του, οι εκπατρισμένοι Μικρασιάτες, που προσπαθούν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες ζωής σε ένα άγονο κομμάτι της Αττικής, ως τραγικός χορός μιλούν και συμπεριφέρονται. Η αδρότητα της φωνής τους, ο αρχιερατικός της τόνος, η λιτότητα των περιγραφών, η αίσθηση ότι μιλούν από τα βάθη μιας μοίρας, αυτής που τους επιβλήθηκε και που είναι η ανθρωπινή συνθήκη διαχρονικά, τους προσδίδουν κάτι το προαιώνιο, σαν να μιλούν για το δικό τους σήμερα μέσα από τη χράνη του χρόνου. Έτσι περιγράφει ο ίδιος ο αφηγητής τα λόγια των χαρακτήρων, Μικρασιατών και ντόπιων, σαν για να κατευθύνει το πώς θα έπρεπε να τους εκλάβει ο αναγνώστης:

«Είχε το βαρύ, το ακατάλυτο και ανελέητο των παμπάλαιων πραγμάτων, της μοίρας ή του θανάτου, η βαθιά φωνή που ερχόταν από μακρινούς χρόνους να υπερασπίσει τη γη τους απ' τους βαρβάρους» (ΓΑ: 47)

επισημαίνει για τον σκληρό τόνο του γέροντα ντόπιου, ο οποίος αποδιώχνει τους πρόσφυγες που καταφθάνουν στην Ανάβυσσο. Αν και ομογενείς, οι άνθρωποι αυτοί αντιμετωπίστηκαν ως σύγχρονοι βάρβαροι. Αυτή ήταν η τραγωδία τους.

Ιστορικά ωστόσο βρισκόμασταν στο ξέσπασμα ενός άλλου παγκόσμιου δράματος, του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, και το έργο απαντά με τον τρόπο του σε ποικίλες ιδεολογικές και αισθητικές ζυμώσεις. Η *Γαλήνη* θα κυκλοφορήσει τον Δεκέμβριο του 19394 και θα κερδίσει το Κρατικό βραβείο λογοτεχνίας και τον έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών (1940). Ήδη τα χρόνια που προηγήθηκαν η άνοδος του εθνικισμού θα έχει ανακινήσει το περίφημο ζήτημα της ελληνικότητας στο ελληνικό λογοτεχνικό πεδίο, μια που ο πνευματικός κόσμος αναζητούσε τι χαρακτήρα θα έπρεπε να έχει η τέχνη ώστε να βρίσκει

3. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Μικρασία, χαίρε*, Αθήνα 2020, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σσ. 24, 26. Το βιβλίο αυτό, που απαρτίζεται από κείμενά του που είχαν προηγουμένως δημοσιευτεί σε εφημερίδες και περιοδικά, και είχε έτοιμο ο ίδιος, δημοσιεύτηκε εντέλει μετά θάνατον.

4. Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Χρονολόγιο...», *ό.π.*, σελ. 40.

Ένας άλλος ορίζοντας της Χιμαιράς

ανταπόκριση στο ελληνικό κοινό, ευρωπαϊκό ή ελληνικό. Το περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα* έχει ήδη ξεκινήσει τη δημοσίευση αποσπασμάτων από τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, και ο Βενέζης θα συμμετάσχει στη συζήτηση το 1938, εξαιρώντας τα «αισθητικά μαθήματα» που παραδίδει ο λόγος του Μακρυγιάννη, με την απλότητα, την απουσία μεταφορικότητας, απόρροια του «φυσικού», όπως τον αποκαλεί, ανθρώπου που εκείνος είναι. Πρόκειται ακριβώς για τον τύπο της απλότητας που και ο ίδιος θα επιδιώξει ένα χρόνο μετά, με τη συγγραφή της *Γαλήνης*, αποδίδοντας με όρους αρχαιοελληνικού δράματος εκείνο της εγκατάστασης των προσφύγων:

«Ίσως τότε (όταν ξανααποκτήσουμε εμπιστοσύνη στην απλότητα), όταν βεβαιωθούμε ότι δεν γίνονται μονάχα από μπερδεμένα και σκοτεινά και ακατανόητα πράγματα μεγάλα έργα, μπορέσουμε, αφομοιώνοντας κάθε αφομοιώσιμη ευρωπαϊκή επίδραση να επιστρέψουμε στον εαυτό μας, στην επική εποχή μας που περιμένει το συγγραφέα της και τον ποιητή της. Ίσως τότε δούμε πως ενώ π.χ. αναζητούμε απίθανες αποχρώσεις του υποσυνείδητου, ένα βιβλικό γεγονός, η έξοδος ενός εκατομμυρίου ανθρώπων από τη γη τους σε ένα φωτεινό ξένο τόπο, όπως ήταν η ανταλλαγή των πληθυσμών, ένα γεγονός που θα έπρεπε να έχει γίνει θρύλος, παραμύθι, έπος, μυθιστόρημα δεν μπόρεσε ακόμα να αγγίξει την ευαισθησία παρά ενός μόνον συναδέλφου της γενιάς μας, της αγαπητής μου κ. Τατιάνας Σταύρου»⁵.

Προκαλεί εντύπωση πώς η κριτική συνέδεσε τα λεγόμενα του συγγραφέα μόνο με την συγγραφή της υστερότερης *Αιολικής γης* (1943)⁶, και όχι και με εκείνη της *Γαλήνης* ένα μόλις χρόνο μετά, ώστε να θεραπευτεί άμεσα η ελλιπίης κάλυψη των γεγονότων που διαπίστωνε στη νεοελληνική λογοτεχνία και δη από έναν πρωτοβάθμιο μάρτυρά τους όπως ο ίδιος. Με τη διπλή του μάλιστα ιδιότητα, ως δράστη όχι μόνο του ιστορικού αλλά και του λογοτεχνικού πεδίου, θα συγκεράσει ως προς το δεύτερο καλά αφομοιωμένα στοιχεία τόσο της ελληνικής και όσο και της ευρωπαϊκής παράδοσης. Αν το ελληνικό στοιχείο σε ένα πρωτοβάθμιο επίπεδο διαπιστώνεται εύκολα (αρχαιοελληνικό δράμα και αδρότητα, Μακρυγιάννης και απλότητα-φυσικότητα), μπορεί να αναγνωριστεί και δευτερογενώς, καθώς η λέξη που προτάσσει στον τίτλο του έργου επανερχόταν και σε έργα άλλων μεγάλων μορφών της γενιάς του: στο *Μυθιστόρημα* του Σεφέρη (1935) αλλά και πιο πριν στην *Αργώ* του Θεοτοκά (1933-1936). Αποτελεί μάλιστα την τελευταία λέξη τόσο του πρώτου τόμου του μυθιστορήματος του Θεοτοκά (1933), όσο και του δεύτερου (1936), και πυκνώνει όσο

5. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, «Ένα γράμμα για τον Μακρυγιάννη», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 14 Μαΐου 1938, βλ. και Α. ΘΑΛΑΣΣΗ, «Η Αιολική γη και το ιδεολόγημα της “απλότητας” στον Ηλία Βενέζη», *Διαβάζω* 337, (8 Ιουνίου 1994), σελ. 46.

6. Όπως κάνει στο παραπάνω άρθρο της η Αλεξάνδρα Θαλάσση (βλ. σημ. 5).

Σοφία Ιακωβίδου

προχωρούμε προς το τέλος του. Φαίνεται πως η γαλήνη ήταν αυτό στο οποίο προσέβλεπαν οι διανοούμενοι της ταραγμένης αυτής εποχής, όπως καιρία θα επισημάνει και ο Ρόντρικ Μπήτον⁷.

Ήταν και κάτι που ταίριαζε στον πικραμένο Μικρασιάτη Βενέζη, στην ηπιότερη και συγκαταβατικότερή του κράση, καθώς οι δικοί του ήρωες δεν κυνηγούν το άπιαστο, όπως οι φοιτητές της Αργώς το χρυσόμαλλο δέρας, ή η καραγατσική Μαρίνα τη χίμαιρα των πόθων της⁸. Προσπαθούν να συμβιβαστούν ή καλύτερα να διαχειριστούν τη μοίρα τους, τουλάχιστον οι απλοί άνθρωποι, όπως η πρώην υπηρέτρια του πρωταγωνιστικού ζεύγους, η Ελένη, ή ο γιατρός Δημήτρης Βένης, που αμέσως βρίσκει κάτι πιο φωτεινό να καταπιαστεί, φυτεύοντας με κόπο έναν τριανταφυλλώνα⁹, στον ερημότοπο όπου τους μέλλεται να στεριώσουν. Αντιθέτως η γυναίκα του Ειρήνη, η ξεπεσμένη αριστοκράτισσα, που έχει τα μισά του χρόνια, έχοντας ήδη βιώσει μια πρώτη ήττα όταν έχασε την περιουσία και την κοινωνική της επιφάνεια, και δεύτερη όταν αναγκάστηκε να παντρευτεί τον Βένη, αδυνατεί να μεταβολίσει το τρίτο αυτό χτύπημα της μοίρας, το αδυσώπητο. Η δυστυχία της μοιάζει πλέον οριστική, αναπόδραστη. Αυτό ακριβώς κορυφώνει την οργή της, κάνει τον πόνο της βουβό. Η πρώην υπηρέτρια τον ακούει όμως πολύ καλά, προσπαθεί να την πλησιάσει, να τον απαλύνει – διαρκώς τη ρωτάει αν χρειάζεται κάτι, αν θέλει να της ετοιμάσει κάποιο ρόφημα, λες και εξακολουθεί να είναι στην υπηρεσία της. Η κορύφωση του δράματος, με τον πνιγμό της άτυχης υπηρέτριας, μετά από πλημμύρα που οργανώθηκε τεχνηέντως από τους ντόπιους ώστε να αφανίσουν τον καταυλισμό των προσφύγων, δίνει και το μέτρο της οργής της Ειρήνης, που αγγίζει την υστερία. Όταν εναποθέτουν το νεκρό σώμα της Ελένης στο πάτωμα του καλυβιού τους, εκείνη, αντί να συγκινηθεί από το δράμα της αφοσιωμένης της γυναίκας, γίνεται έξαλλη:

«Γιατί δεν την πήγατε κάπου αλλού; Γιατί δεν την πήγατε κάπου αλλού;» επαναλαμβάνει. «Κι εσύ, πώς βαστάς σ' αυτήν την φρίκη; φώναζε στην κόρη της, που θέλησε να την καταπραΐνει. – Μα είναι τόσο δυστυχημένοι! Της απο-

7. R. BEATON, *Εισαγωγή στη νεώτερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΖΟΥΡΓΟΥ-ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΣΠΑΝΑΚΗ, Αθήνα 1996, Νεφέλη, σελ. 192.

8. «Η χίμαιρα του πόθου», επιγράφει την εισαγωγή της στο μυθιστόρημα η Μαίρη Μικέ, βλ. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΗΣ, *Η μεγάλη χίμαιρα*, εισαγ. Μαίρη Μικέ, Αθήνα 2002, σσ. 9-21.

9. Για μια διερεύνηση-αντιστοίχιση των μυθοπλαστικών προσώπων με πραγματικά, όπως και ευρύτερα στοιχείων της πλοκής (πλημμύρα, αρχαιοκαπηλία, θάνατος μικρής Άνας) με πραγματικά γεγονότα, βλ. Θ. ΔΑΛΑΚΟΓΛΟΥ, «Μύθος και πραγματικότητα στη “Γαλήνη” του Ηλία Βενέζη», *Θ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, Λάριος, 13-16 Μαρτίου 2000, σσ. 199-216. Σε αυτό αναφέρεται, πέρα από το ότι ο Βενέζης επισκεπτόταν συχνά τον τόπο της μυθιστορηματικής δράσης, την Ανάβυσσο, και άλλα στοιχεία όπως για παράδειγμα ότι ο γιατρός Βένης στηρίζεται στον Αντώνη Νικολαΐδη, πεθερό του αδερφού του Βενέζη, Θάνου Μέλλου, ο οποίος καταγόταν από τη Σπάρτη της επαρχίας Πισιδίας της Μ. Ασίας, περιοχή γνωστή για τους τριανταφυλλώνες της και την παραγωγή ροδέλαιου (σελ. 202).

Ένας άλλος ορίζοντας της Χιμαιράς

κρίθηκε συγκρατώντας την αγανάκτησή της. Κι αυτή η γυναίκα μας δούλεψε τόσο πιστά!.. – Είμαι κι εγώ δυστυχημένη! Δεν μπορώ πιά!» (ΓΑ: 94)

Ο Βενέζης ψυχογραφεί καίρια τους χαρακτήρες του — το μείγμα σκληρού πόνου και θυμού που αγγίζει την υστερία της Ειρήνης, τη χτυπητή αντίθεση με την αντίδραση της κόρης της — καθώς τα *dramatis personae*, με τις άκρως οικονομημένες στιχομυθίες τους, αποδίδουν τα βαθιά ρήγματα που ανοίγει το προσωπικό τραύμα εντός του συλλογικού. Ίδιας τάξης για παράδειγμα με την σκληρότητα της Ειρήνης θα είναι αμέσως μετά και η αντίδραση του άντρα της πνιγμένης, ο οποίος θα σπαράξει περισσότερο όταν αντιληφθεί ότι η διέξοδος στην οποία προσέβλεπε, οι θαμμένες αρχαιότητες για τις οποίες έσκαβε, χάθηκαν κατά τη νεροποντή, καθώς βρήκε την ευκαιρία να τις αρπάξει ο αρχαιοκάπηλος που τις παραμόνευε. Άλλης τάξης είναι οι μύχιες απώλειες μπροστά στις εμφανείς. Θα σπαράξει περισσότερο για το αρχαίο άγαλμα που έχασε, παρά για τη γυναίκα του, που ο ίδιος την είχε βάλει να το φυλάει ολονυχτίς. Αντί να τον κατακλύζει η ενοχή, πνίγεται από το χαμένο συμφέρον.

Ουσιαστικά ο Βενέζης κεντά την καλοζυγισμένη πλοκή του πάνω σε δοσμένο εν πολλοίς καμβά: η ανικανοποίητη ηρωίδα του, η Ειρήνη, που δεν βρίσκει τη γαλήνη σε τίποτα και σε κανέναν, που αδυνατεί να κάνει ειρήνη με το παρελθόν της — το ισοσύλλαβο, σχεδόν ταυτόσημο με τη γαλήνη όνομά της, ηχεί ειρωνικά — που αναζητά μανιωδώς τη φυγή και θα την επιδιώξει με τον πρώτο περαστικό άντρα για να απογοητευτεί και πάλι οικτρά, θυμίζει τη γαλίδα ηρωίδα, τη διάσημη για το ανικανοποίητό της, που επίσης θα αποτύχει να αποδράσει από τον γάμο της, ακολουθώντας χιμαιρικούς έρωτες, τη Μαντάμ Μποβαρί. Κάθε άλλο παρά τυχαίο είναι ότι ο Καραγάτσης θα δει στην Ειρήνη μια «Μικρασιάτισσα Μποβαρί», όπως την αποκαλεί σε κείμενό του για τον έρωτα στο νεοελληνικό μυθιστόρημα στην εφημερίδα *Πρωία* (17 Φεβρουαρίου 1943)¹⁰, μια και ο ίδιος είναι εκείνος που θα έχει δώσει, ήδη από το 1936, με

10. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΗΣ, «Ο έρωτας στο νεοελληνικό μυθιστόρημα», εφ. *Η Πρωία* (17 Φεβρουαρίου 1943). Η σειρά των σχετικών επιφυλλίδων έχει ξεκινήσει το Δεκέμβριο του 1942 και θα ολοκληρωθεί τον Μάρτιο του 1943. Σε αυτές ο Καραγάτσης διερευνά το θέμα του έρωτα «στη νεοελληνική πεζογραφία» όπως δηλώνεται στην πρώτη από αυτές (16 Δεκεμβρίου 1942) – ήδη από την επόμενη θα εξειδικεύσει την ανάλυσή του στο μυθιστόρημα, που είναι και το είδος στο οποίο διέπρεψε η γενιά του. Για μια πρώτη αναφορά στο σώμα των κειμένων αυτών που συνιστούν και μια μορφή αυτοσχολίου, μια και το ερωτικό-σεξουαλικό στοιχείο είναι αυτό για το οποίο είναι διαβόητο το καραγατασικό έργο (έχει μάλιστα μόλις ολοκληρωθεί η σχετική με το θέμα τριλογία Εγκλιματισμός κάτω από τον Φοίβο, καθώς και οι συλλογές διηγημάτων Το συναξάρι των αμαρτωλών, Η λιτανεία των ασεβών όπως και Το χαμένο νησί και αρχίζει ο κύκλος έργων αφιερωμένων στην ιστορία – τότε ο Καραγάτσης ξεκινά νέα σειρά επιφυλλίδων αφιερωμένων στην ιστορία), βλ. Ε.Ν. Μοσχός, «Ο δοκιμιογράφος Καραγάτσης», *Νέα Εστία* 1536 (1991), σσ. 902-905 και αναλυτικότερα τη μελέτη της Χ. ΝΤΟΥΝΙΑ, «Οψεις του έρωτα στον Μ. Καραγάτση: δοκίμιο και μυθιστόρημα (1933-1944)», στο Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΗΣ, *Ιδεολογία και ποιητική*, Πρακτικά συνεδρίου 4-5 Απριλίου 2008, Αθήνα 2010, Μουσείο

τη νουβέλα του Χίμαιρα μια εκδοχή της φερώνυμης ηρωίδας, έργο που θα διευρύνει το 1953 με την έκδοση του μυθιστορήματος Η μεγάλη χίμαιρα. Η χίμαιρα που προτάσσει στον τίτλο, θα είναι και το παντώνυμο θα λέγαμε του μποβαρισμού στην νεοελληνική λογοτεχνία, μιας τάσης που απαντά επίσης σαφώς στη γενιά του '30, κοντά σε άλλες πολύ πιο μελετημένες, όπως η ελληνικότητα¹¹. Μάλιστα όχι μόνο σε πρωτοκλασάτα της ονόματα, όπως ο Ηλίας Βενέζης, ο Μ. Καραγάτσης, και ο Κοσμάς Πολίτης, αλλά και σε ελάσσονες, όπως η μάλλον άγνωστη Ιωάννα Μπέκου που γράφει τη δική της «Δεσποινίδα Μποβαρί» (1951)¹², τίτλος που παραπέμπει και στο ομώνυμο καρυωτακικό πεζό ποίημα. Το μυθιστόρημα του Φλομπέρ κυκλοφορεί στα ελληνικά από το 1923, μεταφρασμένο από κορυφαίο εκπρόσωπο της γενιάς του '20, τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, και φαίνεται πως πυροδοτεί σειρά μεταπλάσεων της περίφημης ηρωίδας, ανάλογα με τις συγγραφικές συντεταγμένες ενός εκάστου. Ο Καραγάτσης βρίσκει βέβαια την Μποβαρί του Βενέζη και ιδίως το ζεύγος που συνιστά με τον γιατρό «απελπιστικά άχρωμη»¹³. Φυσικά, θα είναι η δική του Μαρίνα και το ζεύγος που συνιστά τόσο με τον άντρα της όσο και το άλλο, το ανόσιο με τον αδερφό του, εκείνο που θα διακρίνεται για το σφρίγος και την ομορφιά του, όπως και για την ένταση του ερωτικού πάθους. Ταίριαζε στη δική του συγγραφική ιδιοσυγκρασία κάτι τέτοιο, μια και η πεζογραφία του φημίζεται για το σεξουαλικό στοιχείο. Αντιθέτως ο πικραμένος Μικρασιάτης Βενέζης δεν θα μπορούσε παρά να ποτίσει τη δική του ηρωίδα με το φαρμάκι της πικρής συντριβής. Και ο ίδιος ο Βενέζης αυτό ανταπαντά στον επιφανή συνάδελφό του, ο οποίος ενώ σε κριτική του το 1941, και πάλι μέσα από τις σελίδες των *Νεοελληνικών γραμμάτων*¹⁴, τον εξαιρεί ως διηγηματογράφο, ανάγοντάς τον μάλιστα στο μεγαλύτερο όνομα μετά τον Παπαδιαμάντη που έχει να επιδείξει

Μπενάκη, σσ. 169-188.

11. Βλ. Σ. Ιακωβίου, «Μποβαρισμός στη νεοελληνική λογοτεχνία: μια πρώτη διερεύνηση», *Ζητήματα Νεοελληνικής φιλολογίας. Μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά. Πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς Επιστημονικής συνάντησης*, 27-30 Μαρτίου 2014, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 807-816.

12. Για τις δύο τελευταίες περιπτώσεις βλ. Σ. Ιακωβίου, «Ανάγνωση και ανάταση στην Εκάτη του Κοσμά Πολίτη», *Λογοτεχνική ανάγνωση στο σχολείο και στην κοινωνία*, επιμ. Β. Αποστολίδου, Δ. Κοκορής, Μ. Μπακογιάννης, Ελ. Χοντολιού, Αθήνα 2018, Gutenberg, σσ. 98-107 και Σ. Ιακωβίου, «Διαδρομές του ανικανοποίητου: Η δεσποινίς Μποβαρί της Ιωάννας Μπέκου», *Kathedra of Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (2020), σσ. 134-142.

13. Μ. Καραγάτσης, «Ο έρωτας...», *ό.π.*

14. Μ. Καραγάτσης, «Επ' αφορμή το Αιγαίο. Βενέζης», *Νεοελληνικά Γράμματα* 221 (22 Φεβρουαρίου 1941), σσ. 2 και 7. Στην εκτενή αυτή κριτική ανταπαντά αμέσως ο Βενέζης, δύο μέρες μετά, όπως φαίνεται από επιστολή του προς τον Καραγάτση που σώζεται στο αρχείο του τελευταίου. Σε αυτήν την αλληλογραφία και το διάλογο που ανοίγει αναφέρεται η ΑΝΤ. ΦΡΑΤΖΗ, «Καραγάτσης-Βενέζης. Έναρξη ενός διαλόγου», *Αντί* 768-9 (26 Ιουλίου-6 Σεπτεμβρίου 2002), σσ. 68-73 παραθέτοντας και την επιστολή του Βενέζη (24 Φεβρουαρίου 1941).

Ένας άλλος ορίζοντας της Χιμαιράς

το είδος, ταυτόχρονα τον φέγει για τις αδυναμίες του ως μυθιστοριογράφου. Ο Καραγάτσης βρίσκει πως ό,τι ακριβώς αποτελεί προτέρημα για το διήγημα — η στατικότητα των χαρακτήρων, η μη εξελιξιμότητά τους, το να δίνονται, να μην περιγράφονται — λειτουργώντας θετικά για τον αναγνώστη ενός σύντομου κειμένου, καθώς τα στοιχεία αυτά του επιτρέπουν να κάνει τις δικές του προεκτάσεις, είναι ακριβώς ό,τι, πολλαπλασιαζόμενο, λαμβάνοντας την έκταση ενός μυθιστορήματος, μπορεί να το αποδυναμώσει. Χαρακτήρες μονομερείς, σταθερά καλοί ή κακοί από την αρχή μέχρι το τέλος μια πλοκής, όπως εκείνοι της *Γαλήνης*, είναι προβλέψιμοι, στερούνται βάθους και ψυχολογικής εξέλιξης, υποστηρίζει, καταντώντας το έργο άνευρο.

Η αλήθεια είναι βέβαια ότι οι μποβαρικοί χαρακτήρες είναι σύνθετοι, κάθε άλλο παρά ενεξέλικτοι. Δεν είναι καν ενικοί θα λέγαμε, αντιθέτως διακρίνονται από έναν εγγενή δυισμό, καθώς δεν απαντούν κατά μόνας. Πίσω από κάθε κυρία Μποβαρί για παράδειγμα, ισχύει το *cherchez l'homme*: αν δεν υπήρχε ο ατελής, ο λίγος σύζυγος, με την αδιατάραχτή του αφοσίωση, και τις καλές συνθήκες που μπορεί να προσφέρει στη διαβίωσή της, εκείνη δεν θα είχε την πολυτέλεια να ανιά, όπως η ηρωίδα του Φλομπέρ και η Μαρίνα του Καραγάτση, ή να δυσανασχετεί, έως και να φρίττει με την καλοσύνη του, όπως η Ειρήνη του Βενέζη, και να προσβλέπουν όλες σε κάτι ή σε κάποιον άλλο, πιο συναρπαστικό, σε ένα αλλού, που θα τις απομακρύνει από το μισητό ίδιο¹⁵. Στον Βενέζη αυτό το στοιχείο δένεται πολύ ωραία, απολύτως εύλογα, με την ίδια την συνθήκη της προσφυγιάς και των ανεχειών της: θα ήταν αδύνατο μέσα σε αυτήν την τραγική κατάσταση τα άτομα να μην αναζητούν μια διέξοδο. Κι ακόμη περισσότερο εκείνα που είχαν διαφευστεί ήδη οικτρά ως προς τις προσδοκίες τους από τη ζωή, όπως η πάλαι ποτέ πριγκιποπούλα Ειρήνη. Γι' αυτό είναι πολύ καίριος ο τρόπος που ο Βενέζης αναδεικνύει την προσωπική κρίση εντός της συλλογικής, δίνοντας παράλληλα εκείνον τον συγκερασμό ευρωπαϊκών επιδράσεων και ελληνικής παράδοσης που έβρισκε πως όφειλε να χαρακτηρίζει τους συγγραφείς της γενιάς του. Εξάλλου, όπως ο ίδιος αμέσως θα απαντήσει στον Καραγάτση, σε επιστολή του δύο μόλις μέρες μετά τη δημοσίευση της κριτικής (απόκειται στο αρχείο του, μια πρώτη της δημοσίευση έγινε στο *Αντί* από την Άντεια Φραντζή), βασικό του μέλημα δεν ήταν αν οι χαρακτήρες θα είναι στατικοί ή όχι (βρίσκει βέβαια πως και τέτοιοι είναι ικανοί να στηρίξουν ένα μυθιστορηματικό έργο) αλλά να είναι δικαιωμένοι¹⁶. Και οι δικοί του είναι

15. Βλ. μια τυπολογία του μποβαρισμού στη νεοελληνική λογοτεχνία που προτείνω στο Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, «Μποβαρισμός...», *ό.π.*, σσ. 812-816.

16. Ο Βενέζης στην επιστολή του (28 Φεβρουαρίου 1941) λέει συγκεκριμένα: «Κυρίως αντιδρώ στην ιδέα ότι οι ήρωες στη «Γαλήνη» είναι τυπικά καλοί ή κακοί. Δεν το θέλησα αυτό. Εκείνο που επεζήτησα είναι να είναι δικαιωμένοι – δηλαδή η κακία τους να φωτίζεται από αιτίες που δρουν έτσι απάνω τους, ώστε να μην υπάρχει ευθύνη για τις πράξεις τους. Να μην μπορεί να γίνει αλλιώς – αλλά να μη φταίνε αυτοί». ΑΝΤ. ΦΡΑΝΤΖΗ, «Καραγάτσης-Βενέζης...», *ό.π.*, σελ. 73.

Σοφία Ιακωβίδου

απολύτως, γι' αυτό και οι αντιδράσεις τους, οσοδήποτε ακραίες και αν είναι — όπως της Ειρήνης, στα όρια της υστερίας — λογίζονται ως αναμενόμενες από τους άλλους ήρωες, αλλά και από τον αναγνώστη. Δεν μοιάζει ν' αγαπά ιδιαίτερω την κόρη της, για παράδειγμα — κάτι σαν έχθρα βιώνει εκ μέρους της η μικρή Άννα και διστάζει να το παραδεχτεί (ΓΑ: 144) — αλλά κάτι τέτοιο δικαιολογείται, αφενός γιατί είναι το προϊόν ενός γάμου που η Ειρήνη ποτέ δεν θέλησε, αφετέρου γιατί το παιδί θα της έδινε κάποια αίσθηση σκοπού και αυτή δεν έχει κανέναν. Είναι αρκετά δυστυχημένη η ίδια ώστε να ασχοληθεί με οποιονδήποτε άλλο.

Την ίδια στιγμή πολλά από αυτά τα γνωρίσματα υπάγονται σε μια οιοειδή τυπολογία του μποβαρισμού, αυτής της τάσης της κοινωνικής ψυχολογίας, που ο Jules de Gaultier πάνω στο γύρισμα του 20ού αιώνα όρισε ως την επιθυμία να είσαι άλλος, να τρέφεσαι από χιμαιρικές αναμονές, όσο κι αν καταστρέφεται από αυτές, όπως ακριβώς η ηρωίδα του Φλομπέρ που αποτέλεσε την αρχετυπική της εικόνα¹⁷. Για την Έμμα Μποβαρί πηγή του «κακού» ήταν η ανάγνωση ρομαντικών μυθιστορημάτων — είναι μια μορφή θηλυκού Δον Κιχώτη όπως αντιλαμβανόμαστε — που την έκαναν να ονειρεύεται καλύτερους έρωτες, ζωή στην πρωτεύουσα, περισσότερο πλούτη, για να καταλήξει από τις υπερβολές της να καταστρέψει όχι μόνο την ίδια αλλά και την οικογένειά της. Μια ανοικονόμητων προσδοκιών, καταστροφική θηλυκότητα, βρίσκεται στο επίκεντρο εδώ και σε αυτήν τη γραμμή κινούνται και οι ελληνίδες Μποβαρί: η Καραγασική Μαρίνα, της οποίας η κόρη παραμελείται, χαροπαλεύει κι εντέλει πεθαίνει ενόσω εκείνη συνευρίσκεται με τον κουνιάδο της, αλλά και η έφηβη Άννα στη Γαλήνη, που διαρκώς φεύγει από το σπίτι για να αποφύγει το κακό κλίμα που επικρατεί και καταλήγει να σκοτωθεί, την ίδια μέρα που η μητέρα της θα έχει προσπαθήσει να αποδράσει με έναν περαστικό άντρα. Μάλιστα οι κόρες τόσο στη Γαλήνη όσο και στη Μεγάλη χίμαιρα έχουν το ίδιο όνομα, Άννα. Η Ειρήνη δε, προτού επιχειρήσει να το σκάσει μέσα στη νύχτα, καταστρέφει κάτι ακόμα: ξεριζώνει με πάθος τον τριανταφυλλώνα του άντρα της, το χωράφι των χιμαιρών, όπως αποκαλείται μέσα στο έργο, πάνω που αυτό έχει πάρει να στεριώνει. Η Ειρήνη είναι πολλαπλώς ματαιωμένη η ίδια, για να μην την εξοργίζει κάθε προσπάθεια συνθηκολόγησης των άλλων: από το «γαληνεμένο» πρόσωπο της αδερφής της, που αν και σχεδόν τυφλή και με γιο αιχμάλω-

17. Πρώτη φορά ο Gaultier κάνει λόγο για μποβαρισμό το 1894 στο «Le bovarysme. La psychologie dans l'œuvre de Flaubert», για να επανέλθει το 1902 με ένα ιδιαίτερω επιδραστικό δοκίμιο που επανекδόθηκε έναν αιώνα μετά, καθώς η έννοια αυτή σημείωσε εξαρχής μεγάλη διάδοση βρίσκοντας πολλαπλές εφαρμογές, σε διάφορους χώρους, ανά τα χρόνια, J. DE GAULTIER, *Le bovarysme, essai sur le pouvoir d'imaginer* (1902), Επίμετρο Per Buvik, Παρίσι 2004, Presses Universitaires Paris-Sorbonne. Για στοιχεία σχετικά με την ιστορία και την πρόσληψη της έννοιας μπορεί κανείς να ανατρέξει στη διατριβή της D. JAYOT, *Le bovarysme. Histoire et interprétation d'une pathologie littéraire*, Παρίσι 2007, Université Paris VIII-Vincennes-Saint-Denis.

Ένας άλλος ορίζοντας της Χιμαιράς

το έχει την ευλογία της καρτερίας — εκείνη τουλάχιστον είχε παντρευτεί από έρωτα — μέχρι το άλλο πάθος του άντρα της, πέρα από τον τριανταφυλλώνα, το διάβασμα. Όποτε τους μαζεύει όλους για να τους διαβάσει τις ιστορίες για θαλασσοπόρους και κατακτητές που προτιμά, εκείνη τον ειρωνεύεται και αποχωρεί επιδεικτικά. Μανιώδης αναγνώστρια είναι και η Μαρίνα του Καραγάτση, που μάλιστα ξαναδιαβάζει σε προχωρημένο σημείο της *Μεγάλης χιμαιράς* τη *Μαντάμ Μποβαρί*, και τότε μόνο διακρίνει επιτέλους το μεγαλείο της, αφού αναγνωρίσει πόσο μοιάζει στη γαλλίδα ηρωίδα — τυχαίνει να καταγόταν και η ίδια από την πατρίδα του Φλομπέρ, τη Ρουέν, αλλά δεν είχε σκεφτεί πιο πριν να κάνει τη σύνδεση — καθώς το πάθος της για την Ελλάδα, την είχε ρίξει επί σειρά ετών στην ανάγνωση κλασικών και νεοελλήνων συγγραφέων. Είναι πολλαπλές οι αντιστοιχίες ανάμεσα στα έργα του Βενέζη και του Καραγάτση [όνειρα που προλέγουν τη μοίρα προσώπων, καράβι/αναμονές/ελπίδα/χιμαιρα, κακό πάνω που άρχιζε το καλό] εδώ όμως αξίζει να σταθούμε σε μία: στην πίστη και των δύο συγγραφέων στη δύναμη της μοίρας. Μόνο που στον Καραγάτση πρόκειται για το περίφημο ριζικό (Ρεϊζήδες είναι το επώνυμο των πρωταγωνιστών του), το πώς ο άνθρωπος καθορίζεται από βιολογικές δυνάμεις, την κληρονομικότητα (η Μαρίνα είναι κόρη μιας πόρνης και σε κάτι ανάλογο καταλήγει), ενώ στον Βενέζη έχουμε να κάνουμε με το Θεό, το υπερφυσικό στοιχείο. Ο Καραγάτσης μάλιστα στην κριτική του 1941 για τη *Γαλήνη* θα καταλογίσει στον Βενέζη έντονη μοιρολατρία, χαρακτηρίζοντάς τον «Ανατολίτη», που δεν λαμβάνει τόσο υπόψη άλλες ορίζουσες του ανθρώπου¹⁸, όπως τη δύναμη της «λιβιδώς», εννοώντας το σεξουαλικό στοιχείο που διακρίνει τη δική του γραφή, αλλά δέχεται μόνο το υπερφυσικό στοιχείο, καταντώντας πεσιμιστής, κάτι που ο Βενέζης στην ανταπάντησή του θα αποδεχτεί.

Ωστόσο πρέπει να πούμε πως αν τα μποβαρικά έργα, και δη εκείνα των δύο αρχετύπων, του Θερβάντες και του Φλομπέρ, στοχεύουν να καταστήσουν τον αναγνώστη επιφυλακτικό απέναντι στο να θρέφει κανείς ψευδαισθήσεις, εντούτοις αναγνωρίζουν στην τάση αυτή του ανθρώπου ένα είδος «δημιουργικής μηχανής», χωρίς την οποία, όπως θα πει ο Γκωτιέ, «η ζωή θα καθηλωνόταν στο ίδιο»¹⁹. «Είναι η θνητότητα του ατόμου αυτή που το κάνει ελεύθερο να καθορίσει κατά το δικό του δοκούν την πεπερασμένη αυτή ύπαρξη»²⁰. Ο θάνατος, όπως και η αδήριτη ανάγκη για επιβίωση, αποτελούν εξάλλου δομικά στοιχεία της πλοκής στη *Γαλήνη*. Απέναντί τους άλλοι αντιτάσσουν το ανικανοποίητό τους με μια ψυχική ακαμψία όπως εκείνη της Ειρήνης, άλλοι, όπως ο γιατρός, «χτίζοντας το δικό τους φράκτη» όπως θα το έθετε ο μελετητής της

18. Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, «Επ' αφορμή το Αιγαίο...», ό.π. Για τις απόψεις του ίδιου του Gaultier για το στοιχείο του τραγικού και της μοίρας βλ. C. CAMELIN, «Bovarysme et tragique», <https://www.fabula.org/lht/9/camelin.html>.

19. J. DE GAULTIER, «Le bovarysme. Essai sur le pouvoir...», σελ. 112.

20. Στο *Ιδιο*, σελ. 83.

σχέσης μεταξύ συλλογικών και προσωπικών κρίσεων, Jared Diamond²¹. Κάτι τέτοιο θα είναι για τον Δημήτρη Βένη ο τριανταφυλλώνας. Ακόμη και μετά το ύστατο κακό, τον θάνατο της κόρης του, εκείνος θα προσπαθεί να τον ξαναφύτσει. Ο μποβαρισμός και δη μια του όψη, ο ιστορικός, όπως θα τον συλλάβει ο Γκωτιέ, είναι και μια εξελικτική αρχή, αρχή προσαρμογής σε καινούριες συνθήκες²². Αυτού του τύπου ο ιστορικός μποβαρισμός διακρίνει το έργο του Βενέζι, δίνοντας το δικό του στίγμα σε αυτήν την τάση, ενώ έχουν ήδη ξεσπάσει άλλα δεινά, μια και έχει ξεκινήσει κατά τη δημοσίευση του έργου ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος. «Είμαστε ένας αληθινά πονεμένος, πολυπικραμένος, βασανισμένος λαός» όπως θα πει στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης της Γαλήνης, «κατοικούμε μια δύσκολη, αιχμηρή, ωστόσο πάντα πολυαγαπημένη γη» (ΓΑ: 13). Όμως «Η πικρία είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ζωντανών οργανισμών. Γιατί αυτοί ζητούν πολλά από τη ζωή, και η ζωή τις περισσότερες φορές δίνει λίγα (...). Γι' αυτό και οι πικραμένοι άνθρωποι είναι στο βάθος οι πιο αισιόδοξοι: επειδή σε αυτούς έμεινε ακόμα το προνόμιο ν' αγαπούν, να πιστεύουν στον άνθρωπο, να κυνηγούνε χίμαιρες» (ΓΑ: 14). Ένας τέτοιος ορίζοντας στάθηκε για τους ήρωές του η αναζήτηση μιας κάποιας γαλήνης.

21. J. DIAMOND, *Έθνη σε αναταραχή. Πως αντιμετώπισαν την πιο κρίσιμη περίοδο στην ιστορία τους*, μτφρ. ΡΗΓΟΥΛΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Αθήνα 2020, Διόπτρα, σελ. 44. Σε αυτόν τον παραλληλισμό που επιχειρεί ο Diamond μεταξύ διαχείρισης εθνικών και προσωπικών κρίσεων, προτείνει αυτό που αποκαλεί «χτίσιμο ενός φράχτη» υπό την έννοια της αναγνώρισης και αποδοχής ενός προβλήματος ώστε να ακολουθήσουν κάποιες επιλεκτικές κινήσεις/αλλαγές για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

22. C. CAMELIN, «Bovarysme...», *ό.π.*

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΜΥΡΙΒΗΛΗ

«Ο άνθρωπος, λέω, πρέπει νάναι απόφοιος άνθρωπος.
Με τους καημούς του και με τα μεράκια του,
κι ο καθένας με το δικό του κέφι».

Η Παναγιά η Γοργόνα

Στην μελέτη μας αυτή, ξαναδιαβάζοντας το έργο του Στρατή Μυριβήλη, θα επικεντρωθούμε σε σελίδες από τα μυθιστορήματά του *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*¹ και *Η Παναγιά η γοργόνα*² και θα εστιάσουμε σε περιγραφές τόσο της τραυματικής εμπειρίας της στρατιωτικής ήττας όσο και του ερχομού και της εγκατάστασης των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο προκειμένου να αναστοχαστούμε τις δραματικές διαστάσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στον ελληνικό κόσμο. Θα προσεγγίσουμε το κείμενο μέσα από τις σημειολογικές παρατηρήσεις της Τζίννας Πολίτη και του Maurice Blanchot.

Στις αρχές τις δεκαετίας του 30, ο Μυριβήλης, όπως σημειώνει η λογοτεχνική κριτική, διαγράφει μια στροφή στην συγγραφική του παραγωγή. Αυτό όμως όχι μόνο λόγω των ιδεολογικών ζυμώσεων αλλά και της ψυχολογικής και κατά συνέπεια καλλιτεχνικής ωρίμανσης του συγγραφέα.

Πραγματικά μετά το πρωτοποριακό και πολύκροτο — μόλεις τις κατοπινές προσθαφαιρέσεις — αντιπολεμικό μανιφέστο *Η Ζωή εν τάφω*³, ο Μυριβήλης προσπαθεί να χτίσει ένα «πραγματικό» μυθιστόρημα υιοθετώντας συνειδητά τις αρχές και τους στόχους της γενιάς του '30. Έτσι με το έργο του *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* που κυκλοφόρησε το 1933, οι ήρωές του δεν παρουσιάζονται πια ως αυτόνομες εταιρότητες μέσα σε αυτοτελή κεφάλαια που τελικά συνθέτουν ένα μωσαϊκό αλλά λειτουργούν ως χαρακτηριστές εν εξελίξη που ολοκληρώνονται μέσα από τη συνύπαρξη. Παράλληλα ο συγγραφέας-αφηγητής γίνεται ο ίδιος και πρωταγωνιστής και επιχειρεί μια συστηματική κριτική στο

1. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Αθήνα 2002, Εστία.

2. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η Παναγιά η γοργόνα*, Αθήνα 2000, Εστία.

3. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η Ζωή εν τάφω*, Αθήνα 1993, Εστία.

Γιώργος Κωστακιώτης

πολιτικό κατεστημένο που φαίνεται να διαφεύδει τις ελπίδες μιας κοινωνικής αναγέννησης μετά την τραυματική απογοήτευση του 1922.

Ωστόσο ο συγγραφέας, μπροστά στο αδιέξοδο, αποφασίζει μια συνειδητή επιστροφή στο παρελθόν όχι μόνο για να σιωπήσει την πραγματικότητα, όπως παρατήρησε η κριτική, αλλά και για να την καταλάβει, επανερχόμενος στις ιδεολογικές ζυμώσεις του '22. Αυτό τελικά θα τον οδηγήσει στη σύνθεση του τρίτου μυθιστορηματός του, την *Παναγία την Γοργόνα*.

Με αυτό το έργο, ο Μυριβήλης επιστρέφει στα γεγονότα της Καταστροφής εστιάζοντας στον ερχομό και στην εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Χαρτογραφώντας μέσα από διαφορετικούς τύπους και ιδεολογίες την ελληνική κοινωνία της περιόδου της Καταστροφής, επιχειρεί ένα ενώπιος ενωπίω με τα γεγονότα έτσι όπως βιώθηκαν στον ελλαδικό χώρο. Ο συγγραφέας εδώ αφήνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στους ίδιους τους πρόσφυγες για να λειτουργήσει ως «ερμηνευτής» τους⁴.

Στην Δασκάλα με τα χρυσά μάτια, παρακολουθούμε την προσπάθεια του συγγραφέα να ελέγξει την ψυχολογία της ήττας και να απαλαχθεί από τα φαντάσματα του παρελθόντος που τον κρατούν δέσμιο. Ο Μυριβήλης προσπαθεί να αφήσει τα χαρακώματα των μαχών για να επιστρέψει στην καθημερινή πραγματικότητα. Φαίνεται όμως οι εφιάλτες του πολέμου και το δράμα της Καταστροφής που απασχολούν την κοινωνία, κυνηγούν τον συγγραφέα και τελικά στοιχειώνουν το έργο του.

Οι περιγραφές της Καταστροφής, διάσπαρτες στο μυθιστόρημα, συνθέτουν ολόκληρα κεφάλαια ή υποκεφάλαια και μπορούν να ιδωθούν ως η ραχοκοκαλιά της σύνθεσης μέσα από διαφορετικές θεματικές όπως το νοσοκομείο στο μέτωπο, το μνημόσυνο του πεσόντος, η περιγραφή του τρένου που οδηγείται στο κενό ή το πρόβλημα στέγασης των προσφύγων και η διανομή γαιών. Τούτο έχει ως αποτέλεσμα, παρά τα βουκολικά και αισθησιακά ξεσπάσματα και τους πλατιασμούς, μια σύνθεση με εξαιρετική συνοχή και συνέπεια, παρά τις ποικίλες θεματικές που άπτεται.

Στο πρώτο κιόλας μέρος του μυθιστορηματος, ο συγγραφέας μας μεταφέρει στο μέτωπο του πολέμου, στο περιθώριο των μαχών, στο νοσοκομείο του ελληνικού στρατεύματος για να μας περιγράψει τον βασιανιστικό ακρωτηριασμό του ποδιού του στρατιώτη Βρανά που ο ήρωας επίμονα αρνείται να δει, αρνείται να νιώσει, αρνείται να δεχτεί και που τελικά θα τον οδηγήσει στον θάνατο. Δε θα ήταν άστοχο, το κόψιμο του ποδιού του Βρανά, να παραλληλιστεί με τον ακρωτηριασμό του ελληνισμού μετά το χάσιμο της Μικρασίας. Η σκηνή παραπέμπει στους στίχους του τραγουδιού *Είμαι πρεζάκιας*⁵ που ερμήνευε η αμίμητη Ρόζα Εσκενάζυ την ίδια εποχή: *Δική μου είναι η Ελλάς / και*

4. Τζ. Πολιτη, *Η Ανεξακριβωτή σκηνή*, Αθήνα 2001, Άγρα, σελ. 11, 12.

5. Συνθέτης του τραγουδιού είναι ο Σ. Ψυριώτης (Σώσος Ιωαννίδης) και στιχουργός ο Ν. Δέλτας (Αιμίλιος Σαββίδης). Το τραγούδι κυκλοφόρησε το 1934.

Οι πρόσφυγες και οι ιδεολογικές επιπτώσεις

στην κατάντια της γελάς / της λείπει το ένα της ποδάρι / ρε και το παίξα-
νε στο ζάρι.

Οι επίμονες λεπτομερείς περιγραφές, σε ατέλειωτες σελίδες προκαλούν την δυσφορία του αναγνώστη. Ωστόσο ο συγγραφέας δεν του επιτρέπει να ξεφύγει, τον παγιδεύει μέσα στο αδιέξοδο των θαλάμων του νοσοκομείου μέχρι τον θάνατο και τελικά τον καθιλώνει πρόσωπο με πρόσωπο μπροστά στις πιο δύσκολες σελίδες της ιστορίας του.

Μέσα στο ίδιο πνεύμα μπορεί να αναγνωσθούν και οι σελίδες με το σακάτικο παιδί της δασκάλας και του Βρανά που στοιχειώνουν το χωριό. Ο συγγραφέας μας περιγράφει ούτε λίγο ούτε πολύ ένα τέρας που κανένας δεν είδε ή κανένας δε θέλει να δει ή δεν τολμά να δει αλλά αντίθετα όλοι αγνοούν σαν να μην υπάρχει. Εύκολα μπορούμε να συσχετίσουμε το δύσμορφο αυτό τερατούργημα με την καταστροφική ήττα του πολέμου. Είναι ενδιαφέρον άλλωστε ότι ο Μυριβήλης συμπληρώνει τον πίνακα με την γερόντισσα πρόσφυγα με την κομμένη γλώσσα που το φροντίζει. Βλέπουμε την αδυναμία ενός λαού να μιλήσει γι' αυτό, να αναλάβει τις ευθύνες του απέναντι στην ίδια του την ιστορία τίμια για να μπορέσει να προσχωρήσει.

Αντίθετα αρκείται σε ψευτομνημόσυνα και σε επετειακούς λόγους στους οποίους κανένας δεν πιστεύει, όλοι κοροϊδεύουν αλλά όλοι δέχονται. Ακριβώς μπροστά σ' αυτή την αρρωστημένη κατάσταση έρχεται η έκρηξη-οργή του συγγραφέα-αφηγητή-πρωταγωνιστή που παίρνει τον λόγο για να ξεσκεπάσει την κοροϊδία.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Μυριβήλης επανέρχεται χωρίς περιστροφές στο λεπτότατο και επίπονο θέμα της υποχώρησης του ελληνικού στρατού και της καταστροφής με την εικόνα του αχαλίνωτου τρένου που οδηγείται στο κενό. Πρόκειται ασφαλώς για την πιο χαρακτηριστική σελίδα της Δασκάλας με τα χρυσά μάτια, στην οποία κλιμακώνεται η ένταση της περιγραφής ενώ παραλληλα η κριτική διάθεση του συγγραφέα κορυφώνεται με την επιμονή του στον εκτροχιασμό του τρένου και την εγκατάλειψή του από τους οδηγούς του: «Τότες έγινε κάτι πρωτάκουστο. Ένα συνεργείο μηχανικού, που είτανε πάνω στο τρένο, μπροστά, στη μηχανή, κατέβηκε και γύρισε τις ράγες του σιδηρόδρομου ως τα χείλια ενός κρεμού, που μαύριζε το μάτι σου να δεις ως το βάθος. Κατόπι ανέβηκε μπροστά στη μηχανή ένας μονάχα. Ένας μικρός ανθυπασιπιστής του μηχανικού. Μαύρος και ξεραγκιανός. Έβαλε μπρος ολοταχώς κι όλο το τραίνο χύμηξε μονομιάς προς το βάραθρο. Ο ανθυπασιπιστάκος τιμονιάρισε ψύχραιμα ως την άκρη, και την τελευταία στιγμή πήδηξε έξω σαν τη γάτα. Την ίδια στιγμή, τα βαγόνια, όλα τα βαγόνια της γραμμής, δεμένα τόνα πίσ' από τ' άλλο, όρμησαν κατακέφαλα προς το χάος και γκρεμίστηκαν με φοβερή χλαπαταγή, που την αντιάλησαν πέρα για πέρα τα βουνά»⁶.

6. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Δασκάλα... ό.π.*, σελ. 155, 156.

Γιώργος Κωστακιώτης

Όπως θα σημείωνε η Τζίνα Πολίτη, οι φαντασματικές μνήμες της σκηνής συνιστούν τον παραδειγματικό άξονα των δρομένων. Τα δρώμενα παρμαπέμπουν στη μνήμη και η μνήμη στα δρώμενα. Το θέαμα δεν κρύβει τίποτα πίσω από το δάχτυλό του⁷.

Σχεδόν 70 χρόνια αργότερα η Ρέα Γαλανάκη, με την πυκνή γραφή της και σύνθετη φράση της, επανέρχεται στο ίδιο θέμα: «Τον ελληνικό στρατό που ο τελευταίος αρχιστράτηγός του, ερχόμενος από την κομψότατη Γενεύη, εγκαταστάθηκε στην κομψή επίσης Σμύρνη, ο δε τηλεγράφος, οπότεν λειτουργούσε, έκανε πέντε ώρες για να μεταβιβάσει τις διαταγές του στο μέτωπο, το οποίο ωστόσο δεν είχε ποτέ του αντικρίσει, ούτε καν μέσ' από τα κιάλια του»⁸.

Μέσα από τις σκηνές αυτές ο Μυριβήλης δεν επιχειρεί απλά μια έντονη και δυσάρεστη αν όχι ενοχλητική περιγραφή με μοναδικό σκοπό να τραβήξει την προσοχή του κοινού του. Πέρα απ' αυτό, προσπαθεί να ανοίξει ένα διάυλο επικοινωνίας ανάμεσα στον αφηγητή-αυτόπτη μάρτυρα και στον αναγνώστη προκείμενου ο πρώτος να κοινωνήσει στον δεύτερο μια πραγματικότητα που δε σταματάει στο συναίσθημα. Στις περιγραφές αυτές όπου ο θάνατος κυριαρχεί — ο θάνατος όμως όχι ως τέλος για τους νεκρούς αλλά σαν εφιάλτης που ακολουθεί τους ζωντανούς — το έργο λειτουργεί ως διάλογος προσώπων στα οποία ενσαρκώνονται δύο σταθερές μάλλον αντιθετικές που μέσα από τις αντιθέσεις τους, δίνουν στην πραγματικότητα την ένταση της βίας. Σύμφωνα με τον Maurice Blanchot πρόκειται για μια *επι-κοινωνία* στην οποία το σκοτεινό, ή σωστότερα το απωθημένο, πρέπει να φανερωθεί, στην οποία το φως θα φανεί μέσα από το σκοτάδι⁹.

Ο ρυθμός είναι γρήγορος, η ατμόσφαιρα αποπνικτική, κυριαρχούν η σήψη και η δυσοσμία τόσο έντονα που προκαλούν όχι μόνο την αμηχανία της μικροαστικής κοινωνίας της Ελλάδας του μεσοπολέμου που περιγράφει ο συγγραφέας αλλά και την δυσφορία του αναγνώστη που παγιδεύεται σ' ένα κόσμου θανάτου.

Αυτή η αφηγηματική στρατηγική που ακολουθεί ο Μυριβήλης του επιτρέπει να μας παρουσιάζει μια μυθιστορία που λειτουργεί παράλληλα ως η απευθείας αναπαράσταση της πραγματικότητας. Ο Roderick Beaton εύστοχα μίλησε για «λογοτεχνία της μαρτυρίας»¹⁰. Το κεντρικό πρόσωπο της αφήγησης δεν είναι ο παραδειγματικός ήρωας της ιστορίας — αυτός πέθανε, δεν υπάρχει πια — ο αφηγητής παίρνει τη θέση του και διηγείται αυτός τις περιπέτειές του. Ο συγγραφέας ακροβατεί ανάμεσα στην αμφιβολία και στην πίστη φτά-

7. Τζ. ΠΟΛΙΤΗ, *Στα όρια της γραφής*, Αθήνα 1999, Άγρα, σελ. 138.

8. Ρ. ΓΑΛΑΝΑΚΗ, *Ο Αιώνας των Λαβυρίνθων*, Αθήνα 2002, Καστανιώτης, σελ. 143.

9. Μ. BLANCHOT, *L'espace littéraire*, Paris 2007 (1955), Gallimard/folio-essais, σελ. 265.

10. ΡΟΔ. ΒΕΑΤΟΝ, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα 1996, Νεφέλη, σελ. 180-188.

Οι πρόσφυγες και οι ιδεολογικές επιπτώσεις

νοντας μέχρι την πρόκληση και την ειρωνία¹¹. Μέσω του αφηγητή του, βιώνει την επιστροφή του στην Λέσβο, στην κοινωνία μετά την Καταστροφή, σαν μια παγωμένη ακινησία που αποπνέει θάνατο, από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει αλλά στην οποία του είναι παράλληλα αδύνατο να παραμείνει. Βρίσκεται απομονωμένος, περίκλειστος — «comme [dans] une enclave» σημειώνει χαρακτηριστικά ο Maurice Blanchot — χωρίς αέρα, χωρίς φως όπου ένα μέρος του ίδιου του του εαυτού, και κατά συνέπεια και της αλήθειας του, πνίγεται¹². Κατ'αυτόν τον τρόπο, η δύναμη ή η εξουσία του συγγραφέα δεν είναι δυνατή παρά μόνο στην αποκορύφωση της αδυναμίας και του πόνου.

Αν ένα έργο μπορεί να θεωρηθεί τελειωμένο όχι μόνο όταν πραγματικά είναι, αλλά όταν αυτός που από μέσα δουλεύει, μπορεί στη συνέχεια αποδεσμευόμενος από τη δουλειά του, να πιαστεί από ένα μέρος του εαυτού του που το έργο συνέβαλε στο να ελευθερωθεί, τότε αυτό δεν ισχύει για την *Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*¹³. Αυτή η λύση ή η κάθαρση, για να χρησιμοποιήσουμε τον αριστοτελικό όρο, δεν φαίνεται να επαληθεύεται για τον Μυριβήλη στην περίπτωση αυτή.

Έτσι μπορούμε εύκολα να καταλάβουμε ότι το τέλος του βιβλίου, μέσα από την περιέργη και ίσως προκλητική σκηνή του μυστικισμού και της συνομιλίας με τα πνεύματα των πεθαμένων στο προτελευταίο κεφάλαιο¹⁴, με την οποία φαίνεται να κλείνει το μυθιστόρημα δίνοντας επιτέλους τον λόγο στα ίδια τα θύματα της Καταστροφής, δίνοντας κατά κάποιον τρόπο φωνή στην άλαλη πρόσφυγα της αρχής του βιβλίου, ανοίγει τον δρόμο για την τελευταία μυθιστορηματική σύνθεση του συγγραφέα, την *Παναγία την Γοργόνα* όπου ο κόσμος των προσφύγων απ'την μια πλευρά και οι ντόπιοι που τους δέχτηκαν — αν όχι υποδέχτηκαν — ή τους υπέμειναν, παίρνουν το λόγο και γίνονται επιτέλους πρωταγωνιστές.

Σε αυτό το μυθιστόρημα θα εστιάσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο, στην αρχή κιόλας του βιβλίου, όπου σε τρεις μόνο σελίδες, ο Μυριβήλης με τον χαρακτηριστικό του ρεαλισμό που θυμίζει τον νατουραλισμό του 19ου αιώνα, μας περιγράφει το δράμα ενός κόσμου που χάθηκε και ταυτόχρονα που καλείται να ξαναζήσει¹⁵.

Είναι η σκηνή που οι πρώτοι πρόσφυγες φτάνουν στις ακτές της Λέσβου. Απ' τις βάρκες βγαίνουν άντρες, γυναίκες και μωρά αλλά και σκοτωμένοι. Ένας κόσμος ολόκληρος καταφετάνει όχι μόνο για να χτίσει σπίτια αλλά και για να θάψει τους νεκρούς. Άλλωστε το κεφάλαιο θα τελειώσει με την ταφή αυτών των νεκρών στην οποία σύσσωμο το χωριό συμμετέχει. Όπως σημειώνει

11. Τζ. ΠΟΛΙΤΗ, *Η Ανεξακρίβωτη... ό.π.*, σελ. 223.

12. Μ. BLANCHOT, *L'espace...*, ό.π., σελ. 59.

13. Μ. BLANCHOT, *L'espace...*, ό.π., σελ. 59.

14. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η Δασκάλα...*, ό.π., σελ. 331-338.

15. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η Παναγία...*, ό.π., σελ. 24-33.

Γιώργος Κωστακιώτης

ο Jacques Le Goff, η ευαισθησία και η ψυχολογία του συνόλου μπαίνουν στην ιστορία με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁶. Αυτό ακριβώς υπογραμμίζει και ο Μυριβήλης ο οποίος, ας μην ξεχνάμε, είναι ένα παιδί του 1914-1919. Ο συγγραφέας με τον επιθετικό προσδιορισμό *όλος* που επαναλαμβάνει δύο φορές «όλο το χωριό» και «όλοι έτρεξαν» συνδέει τη μοίρα των προσφύγων με αυτή των ντόπιων μέσα από τον θάνατο, μπροστά στην ευθύνη και το χρέος. Και οι δύο όροι είναι του συγγραφέα.

Ο ιστορικός λόγος είναι τώρα απαραίτητος για την ενδυνάμωση μιας νέας συνείδησης, που θα βοηθήσει στην αφομοιωτική συγχώνευση την οποία εκτενώς εξετάζει ο Μυριβήλης στο μυθιστόρημα αυτό. Μια νέα εθνική ενότητα πρέπει να σφυρηλατηθεί προκειμένου να συμβιώσουν τρεις διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες: οι κάτοικοι της Παλαιάς Ελλάδας, οι κάτοικοι των Νέων Χωρών και οι πρόσφυγες¹⁷. Παράλληλα ας μην ξεχνάμε ότι το παρόν κείμενο στην τελική του μορφή κυκλοφορεί το 1948-49 που το θέμα της ενότητας, στην μεταπολεμική πάλι Ελλάδα, παραμένει επίκαιρο.

Ενδιαφέρων είναι και ο τυφλός γέρος πρόσφυγας που κατεβαίνει από μια βάρκα. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι «τα μάτια του ήταν βγαλμένα με το μαχαίρι» και ότι ήταν «δύο κόκκινες ανοιχτές πληγές». Φαίνεται να παίρνει τη θέση της μουγκής γριάς που συναντήσαμε στο προηγούμενο μυθιστόρημα για να συμπληρώσει την εικόνα της αδυναμίας να μιλήσει με αυτή της ανικανότητας ή της άρνησης του να δει την πραγματικότητα. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι «ο μη ορών» από τα ομηρικά έπη μέχρι τις ποιητικές συνθέσεις του Σεφέρη είναι αυτός που δεν ζει¹⁸. Ο γέρος αυτός είναι ένα πραγματικό φάντασμα. Το φάντασμα ενός κόσμου που χάθηκε αλλά που συνεχίζει να ζει μέσα από τους πρόσφυγες. Το φάντασμα των ευθυνών της Καταστροφής που ο ελληνικός κόσμος δεν είναι έτοιμος να δεχτεί και που τον στοιχειώνει.

Ο πίνακας συμπληρώνεται εύστοχα με την νεαρή μάνα που κρατάει στην αγκαλιά της από τη μια μεριά το πεθαμένο αγοράκι της και από την άλλη το εικόνισμα της Παναγίας. Ο άντρας που έρχεται από πίσω της, προκειμένου να την βοηθήσει να κατέβει, την προσπερνά, παίρνει το εικόνισμα από το χέρι της γυναίκας και το σπάζει στο γόνατό του μπροστά στη βάρκα με πολύ επιδεικτικό τρόπο πριν ακόμη η γυναίκα να πατήσει στην στεριά.

Πρόκειται για μια αργή περιγραφή, μια πραγματικά θεατρική σκηνή μέσα από την οποία ο Μυριβήλης, ξεπερνώντας τα ιδεολογικά στερεότυπα, υπογραμμίζει τα ψυχολογικά αδιέξοδα ενός κόσμου μπροστά στα τραγικά γε-

16. «Η ευαισθησία και η συλλογική ψυχολογία μπήκαν στην ιστορία (στην επιστήμη της ιστορίας) το 1919 με το έργο του ολλανδού συγγραφέα Huizinga, *L'Automne du Moyen Age*». Δες, J. LE GOFF, *Histoire et mémoire*, Paris 1988: Gallimard/folio-histoire, σελ. 328.

17. Π. ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, *Οι Φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2007, Μεταίχμιο, σελ. 254.

18. CHR. ΠΑΡΑΖΟΓΛΟΥ, *Georges Seféris, Journal de Bord, III, édition commentée*, Paris 2002: Publications Langues'O, σελ. 135.

Οι πρόσφυγες και οι ιδεολογικές επιπτώσεις

γονότα που καλείται να ζήσει. Το περίφημο «περί βωμών και εστίων» του Αισχύλου στους Πέρσες¹⁹, παύει να ισχύει για αυτούς τους πρόσφυγες, ο συγγραφέας το αμφισβητεί και εν τέλη το ακυρώνει.

Έτσι *Η Παναγία η Γοργόνα* πέρα από την επιστροφή στην πατρώα γη της Λέσβου, για την οποία άλλωστε μας προετοίμασε ήδη με τον *Βασίλη τον Αρβανίτη*²⁰, γίνεται το σκηνικό όπου θα διαδραματιστεί η τελευταία πράξη της Μικρασιατικής Καταστροφής. Όχι πια ο ξεριζωμός αλλά η συνειδητοποίηση του ξεριζωμού και ο αγώνας για την εγκατάσταση η οποία θα λειτουργήσει αρνητικά όχι μόνο για μερίδα των ντόπιων αλλά επίσης και για τους ίδιους τους πρόσφυγες που βλέπουν, όπως είναι φυσικό, με κάποια καχυποψία τις αποφάσεις του κράτους να τους εγκαταστήσει σε «καινούργια» πατρίδα.

Με πολλή επιδεξιότητα ο συγγραφέας περιγράφει το επώδυνο αίσθημα της προδοσίας που διαμορφώνεται στον προσφυγικό καταυλισμό με όλα τα προβλήματα που αυτό συνεπάγεται όπως την πολιτική και ιδεολογική εκμετάλλευση από επιτήδειους πατριδοκάπηλους και την ένταση που αυτή δημιουργεί στις σχέσεις μεταξύ των προσφύγων και των ντόπιων²¹.

Ασφαλώς μέσα από τέτοιες περιγραφές, ο συγγραφέας βρίσκει την ευκαιρία να προβάλλει ή να επιμείνει περισσότερο σε θεωρήσεις που η κριτική είδε ως συντηρητικές όπως οι απόψεις του γέρο-Αυγουστή²² στις οποίες και θα επιμείνει για να υπογραμμίσει την ιδεολογική στροφή που σημειώνει ο συγγραφέας από τα μέσα του '30. Ωστόσο ας μην ξεχνάμε ότι *Η Παναγία η Γοργόνα* δουλεύτηκε και δημοσιεύτηκε την περίοδο του πολέμου και του εμφυλίου και ίσως μπορούμε να κατανοήσουμε την εμμονή του συγγραφέα στην ιδέα της πατρίδας, των παραδόσεων, της ντοπιολαλιάς από τη μια πλευρά και στο δράμα του ξεριζωμού από την άλλη.

Ήδη στην *Δασκάλα* σημειώνει προφητικά: «Α, ο πόλεμος! Ο πόλεμος! Πείτε τον επιτέλους! Έτσι με τ'όνομά του, να το συνηθίζουμε. Είναι «φοβερό» πράγμα λοιπόν; Μα δεν πρόκειται γι'αυτό ακριβώς. Ο πόλεμος τι να κάνει; Είναι έτσι το φυσικό του. Νάναι φοβερός και άτομος. Εμείς όμως; Εμείς που τον κάνουμε επάγγελμα και εμπόριο και διαφήμιση; Που τον τραγουδάμε, που βάζουμε το Θεό να τον πατρонаρεί; Εμείς που τον δικαιώνουμε για παράγοντα ζωής; Που κάνουμε φιγούρα με τη χτηνωδία του, που μιλούμε για νέο πόλεμο πριν ακόμα μας ξεχάσει καλά-καλά ο πρώτος; Εδώ σε θέλω να μου πεις: Εμείς τι είμαστε;»²³.

19. Στίχοι 402-405. Δες επίσης Ρ. ΓΑΛΑΝΑΚΗ, *Ο Αιώνας των...*, ό.π., σελ. 144.

20. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Βασίλης ο Αρβανίτης*, Αθήνα 2009, Εστία.

21. Δες τις δύο πρώτες σελίδες του 3ου κεφαλαίου, ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγία...*, ό.π., σελ. 34, 35.

22. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγία...*, ό.π., σελ. 143.

23. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Δασκάλα...*, ό.π., σελ. 158.

Γιώργος Κωστακιώτης

Βλέπουμε πόσο συνειδητά ο συγγραφέας, στις περιγραφές αυτές όπου το κακό κυριαρχεί — το κακό όχι ως «δόλος» αλλά ως «βιωματική κατάσταση»²⁴, ως εμπειρία της Καταστροφής — φέρνει στο προσκήνιο του μυθιστορηματικού του σύμπαντος την αναπαράσταση καιρίων λόγων πίσω από τους οποίους ανοίγονται ή συγκαλύπτονται οι κοινωνικοί και ιδεολογικοί ορίζοντες της εν λόγω ιστορικής στιγμής²⁵. Η απογοήτευση του ανθρώπου μπροστά στην σκληρότητα της ιστορίας (της ιστορίας που ο κόσμος έζησε) και όλη η προσπάθεια για εκλογίκευσή της, προκειμένου να δείξουμε τις καλύτερες πλευρές της, προσκρούει στο τραγικό των γεγονότων²⁶.

Παρά τις επιφυλάξεις μιας κάποιας κριτικής για το συντηρητικό πνεύμα του Μυριβήλη, παρατηρούμε ότι το ίδιο το κείμενο, μέσα από τη δυναμική της αντίθεσης του σημαίνοντος και του σημαινόμενου, δίνει στον λόγο του προσώπου την φωνή-κραυγή που το καθιστά αυθεντικό ξεπερνώντας ιδεολογικά στεγανά.

Ο Μυριβήλης, πέρα από τις συναισθηματικά φορτισμένες συνθέσεις με σκοπό την περιγραφή του ανθρώπινου δράματος, επιχειρεί μια πολιτική προσέγγιση της ελληνικής κοινωνίας και χαρτογραφεί τις ιδεολογικές επιπτώσεις της καταστροφής που θα την παγιεύσουν τα επόμενα χρόνια.

24. G. BATAILLE, *La littérature et le mal*, Paris 2010 (1957): Gallimard/folio-essais, σελ. 24-25.

25. Τζ. ΠΟΛΙΤΗ, *Η Ανεξακρίβωτη...*, ό.π., σελ. 112.

26. J. LE GOFF, *Histoire et...*, ό.π., σελ. 351.

ΜΙΑ ΔΙΑΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΤΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΗ ΠΡΟΣΦΥΓΑ ΣΤΙΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ
ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΤΟΥ Ν. ΘΕΜΕΛΗ

Εισαγωγή

Λαμβάνοντας υπόψη τη θέση των αναγνωστικών θεωριών ότι το αντικείμενο της λογοτεχνίας συνιστά πρωτίστως τη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο ως υποκειμενική εμπειρία, το ενδιαφέρον των λογοτεχνικών σπουδών στρέφεται όλο και περισσότερο στους όρους συγκρότησης της επικοινωνιακής λειτουργίας του λογοτεχνικού κειμένου¹. Όπως αναφέρει και η Μ. Λεοντσίνη, η ανάγνωση του λογοτεχνικού έργου συνιστά «παράγοντα για τη διαμόρφωση του ατομικού υποκειμένου και έρεισμα του εγώ»². Το λογοτεχνικό κείμενο βρίσκεται σε μια συνεχή και δυναμική διαδικασία διαλόγου με τον εκάστοτε αναγνώστη ως ιστορικό υποκείμενο, συμπληρώνοντας από κοινού τον κύκλο της λογοτεχνικής επικοινωνίας και επανα-σημασιοδοτώντας τις κοινωνικές και πολιτισμικές παραστάσεις που τα κείμενα απηχούν³.

Υπό αυτή την έννοια, η παρούσα ανακοίνωση διερευνά πώς ο λογοτεχνικός λόγος αποτελεί φορέα σύνθετων νοημάτων παράγοντας συνεχώς νέες σημασίες περί κοινωνικής συνοχής και αυτό-προσδιορισμού των υποκειμένων⁴. Συγκεκριμένα, η εισήγηση μελετά τους τρόπους παρουσίασης και πολιτισμικής πρόσληψης της ταυτότητας των Μικρασιατών Προσφύγων στο ιστορικό μυθιστόρημα του Νίκου Θέμελη *Οι αλήθειες των άλλων* (2008), δίνοντας έμφαση στην εξέταση του πορτρέτου του κεντρικού χαρακτήρα Μανόλη Λινού.

1. Βλ. H.E. BÖDEKER, "D'une histoire littéraire du lecteur à l'histoire du lecteur. Bilan et perspectives de l'histoire de la lecture en Allemagne", στον τόμο R. CHARTIER (επιμ.), *Histoires de la lecture. Un bilan de recherches*, Paris 1995: IMEC/ Maison des Sciences de l'Homme, σελ. 113. Βλ. επίσης απόψεις Ε. ΦΥΓΔΑΚΗ & Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, *Διαλογικότητα και λογοτεχνική εκπαίδευση*, Αθήνα 2022, Κριτική, σελ. 27.

2. Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Ατομική και συλλογική ανάγνωση: ρήξη ή συνεχές;», στον τόμο Β. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ & Κ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Σελιδοδείκτες για την ανάγνωση της λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 2015, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, σελ. 139.

3. H.J. JAUSS, «Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα», εισαγωγή-μτφρ.-επιμ. ΜΙΛΤΟΣ ΠΕΧΑΙΒΑΝΟΣ, Αθήνα 1995, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».

4. Βλ. ST. KERN, *The Culture of Time and Space 1880-1918*, London 1983. Weidenfeld and Nicolson, σελ. 64.

Η πολυφωνική διάσταση του συγκεκριμένου μυθιστορήματος επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει τον παλίμψηστο χαρακτήρα της εθνικής ταυτότητας και της πάλης των χαρακτήρων για κοινωνική ένταξη σε ένα μεταβαλλόμενο ιστορικό τοπίο.

Η αφήγηση ξεκινά από το Λονδίνο στα τέλη της δεκαετίας του '50, όπου ο Ιωακείμ Λινός, γιος του Μανόλη από τις Κυδωνίες, έχοντας ολοκληρώσει τη διατριβή του είναι έτοιμος να επιστρέψει στην Αθήνα και να διεκδικήσει μια θέση στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα. Ωστόσο, πραγματικός πρωταγωνιστής του μυθιστορήματος αναδεικνύεται ο πατέρας του Ιωακείμ, Μανόλης, τον οποίο ο αναγνώστης συναντά λίγο πριν τα γεγονότα της αποτυχίας της μικρασιατικής εκστρατείας. Μετά τις αλυσιδωτές επιπτώσεις που ακολούθησαν την πτώση του μετώπου, ο νεαρός γόνος ελληνικής οικογένειας εμπόρων σύντομα αναγκάζεται να αναβάλει τα σχέδια του για σπουδές στην Αθήνα και παλεύει να επιβιώσει με φεύτικη ταυτότητα στις Κυδωνίες. Με κέντρο την αφήγηση του αγώνα επιβίωσης του Μανόλη Λινού το 1923, το μυθιστόρημα επιμένει στην καταγραφή των κοινωνικών αλλαγών και τον αντίκτυπό τους στο άτομο, εγγράφοντας στην αφήγηση ποικίλες φωνές: Μικρασιατών Ελλήνων, Τούρκων και Ελλήνων της ελεύθερης Ελλάδας. Η συνειδησιακή πάλη του πρωταγωνιστή δραματοποιεί τη ρευστότητα των πολιτικών συνθηκών που έχουν βαθιά επίδραση στην αυτοεικόνα των ανθρώπων ως υποκειμένων, καθώς δρουν και αντιδρούν μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά και κοινωνικά συμφραζόμενα.

Ο Ν. Θέμελης που σε όλη τη μυθιστορηματική του παραγωγή έδειξε το αμείωτο ενδιαφέρον του για τη διερεύνηση της ατομικής και κοινωνικής συγκρότησης, σε σύνδεση με τις ιστορικές συγκυρίες που διαμόρφωσαν την ταυτότητα του Νεοέλληνα⁵, επιχειρεί μια πιο δυναμική και μοντερνιστική απόδοση της ιστορικής ύλης, σε σχέση με την παλαιότερη πεζογραφία (π.χ. Η. Βενέζης). Έχοντας απόσταση ασφαλείας από τα γεγονότα, ο Θέμελης επικεντρώνεται στη λογοτεχνική απόδοση των εννοιών της ταυτότητας και της ετερότητας, κατά τρόπο που αναδεικνύει τη ρευστότητα των μηχανισμών διαμόρφωσης τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής συνείδησης⁶.

Την ίδια στιγμή, το μυθιστόρημα εξετάζει τον ρόλο της γραφής και των κειμένων ως παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνοχής και της αυτό-αφήγησης των υποκειμένων για τη σχέση τους με τις συλλογικότητες που αυτά εντάσσονται⁷. Όπως αναφέρει και σε συνέντευξή του, ο

5. Ως «φιλόστορα αφηγηματογραφία» χαρακτηρίζει ο Μαρωνίτης την πεζογραφία του, βλ. Δ. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ, «Ένα διφορούμενο μυθιστόρημα», *Λέξη* 177-178, (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2003), σσ. 900-905.

6. Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «[Νίκος Θέμελης] Ο λογοτέχνης που αγαπήθηκε από το κοινό», *Το Βήμα*, (23 Αυγούστου 2011), ανακτήθηκε 14 Δεκεμβρίου 2022, από <https://www.tovima.gr/2011/08/28/books-ideas/o-logotexnis-poy-agapithike-apo-to-koino/>

7. Ν. PIERRE, *Between memory and history. Les lieux de mémoire*, *Representations* 26 (Spring 1989), σσ. 7-24.

Μια διαλογική προσέγγιση

Θέμελης δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αποτύπωση της οργανικής σύνδεσης των χαρακτήρων του με τις συνθήκες που τους διαμορφώνουν.

Διαβάζουμε: «όλοι οι ήρωες είναι καθημερινοί άνθρωποι. Καθένας είναι γέννημα και θρέμμα του τόπου καταγωγής του, της κοινωνίας μέσα στην οποία ανατράφηκε, του κόσμου, των εμπειριών που έζησε. Αυτό που τους διακρίνει ίσως από άλλους είναι ότι είναι πρόσωπα που κάνουν επιλογές για τη ζωή τους και με συνέπεια και επιμονή επιδιώκουν να τις πραγματώσουν. [...]»⁸.

Στις *Αλήθειες των άλλων* ο συγγραφέας μετατρέπει ένα ελληνικό χειρόγραφο σε σημασιολογικό δείκτη του έργου, καθώς ο αναγνώστης παρακολουθεί στην πορεία της πλοκής να αλλάζει ιδιοκτήτες: από τα χέρια του θείου του Μεχμέτ/Μανόλη, Ιωακείμ, στον ανιψιό-βασικό πρωταγωνιστή της ιστορίας και από εκεί στον ιστορικό γιο του, Ιωακείμ τον νεότερο, (την τρίτη γενιά από τα πρόσωπα του μυθιστορήματος) ο οποίος το αξιοποιεί και ως βασική ιστορική πηγή για την εκπόνηση της διατριβής του. Το συγκεκριμένο συμβολικό αντικείμενο οργανώνει τις μεταβάσεις της πλοκής και το χρονικό πέρασμα από τη μια γενιά στην άλλη⁹ προβάλλοντας σταθερά τους ιδιαίτερους μηχανισμούς πρόσληψης, βίωσης και ανακατασκευής της ιστορίας μέσα από το ρευστό δυναμικό του διαλόγου που αναπτύσσεται ανάμεσα στα υποκείμενα και στα κείμενα, όπως και ανάμεσα στα ίδια τα υποκείμενα, με αφετηρία τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα αναγνωστικά τους ερεθίσματα ως δημιουργικοί αναγνώστες¹⁰.

Άρα, αν και το μυθιστόρημα *Οι αλήθειες των άλλων* εστιάζει στο βίωμα του Μικρασιάτη δεν περιορίζεται μόνο στην εν λόγω περίοδο, αλλά πραγματεύεται με όρους λογοτεχνίας μια σειρά από καιρία ερωτήματα που ανοίγονται στον χώρο της ιστορίας, της αρχαιολογίας, των πολιτισμικών και λογοτεχνικών σπουδών, όπως και της φιλοσοφίας σχετικά με τη σχέση γλώσσας και μνήμης¹¹. Συγκεκριμένα, εξετάζει: α. πώς συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές υψηλής έντασης έχουν αντίκτυπο στο συλλογικό ασυνείδητο και στη διαμόρφωση των υποκειμένων που ανήκουν σε επόμενες γενιές, β. με ποιους όρους τα υποκείμενα συναρμολογούν και επανα-νοηματοδοτούν το παρελθόν τους ως μια διαρκώς

8. Μ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, «Οι ήρωες και οι κοινωνίες πάνε μαζί» [Συνέντευξη στον Ν. Θέμελη], *Το Βήμα* (24 Νοεμβρίου 2008), ανακτήθηκε 10 Ιανουαρίου 2023, από <https://www.tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/nikos-themelis-3/>

9. Βλ. Ε. ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, «Πολιτικώς ορθές αλήθειες και εκσυγχρονισμός», [Κριτική για τις *Αλήθειες των άλλων*], *Τα Νέα* (18 Οκτωβρίου 2008), ανακτήθηκε 18 Νοεμβρίου 2022, από <https://www.tanea.gr/2008/10/18/lifearts/by-the-book/politikws-orthes-alitheies-kai-eksygychronismos/>

10. Μ. ΜΠΑΚΤΙΝ, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής*, μτφρ. Γ. ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 1980, Πλέθρον, σσ. 235-236, βλ. επίσης W. ISEK, «Η αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη», στο Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ (επιμ.), *Όψεις της ανάγνωσης*, μτφρ. Κ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Φ. ΣΙΑΤΙΣΤΑΣ, Αθήνα, 2000: νήσος, σσ. 195-211.

11. Για τη σχέση λογοτεχνίας και ιστορικών πηγών στο ιστορικό μυθιστόρημα, βλ. OR. PRESCOTT, *Introduction in the Undying Past*, New York 1961, Prescott Garden, σελ. 19.

αναθεωρούμενη αφήγηση¹², αλλά και γ. πώς τα ίδια τα λογοτεχνικά και πολιτισμικά παράγωγα εγγράφουν ιδεολογικά σχήματα και λειτουργούν ως σημασιακοί οργανωτές της μνήμης και των προσδοκιών των υποκειμένων (τόσο του συγγραφέα όσο και του αναγνώστη)¹³. Το εν λόγω αγιορείτικο χειρόγραφο συνιστά ένα χρονικό της Άλωσης και αποτελεί μια αποκλίνουσα αφήγηση σε σχέση με την επικρατούσα ιστορική και πολιτισμική αποτίμηση του τέλους του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου. Αυτή η διαφορετική μορφή προσέγγισης του ιστορικού γεγονότος της Άλωσης η οποία λόγω της σημασίας του ξεπέρασε μέσα στο φαντασιακό δυναμικό των υποκειμένων την ιστορική επιστήμη και απέκτησε διαστάσεις θρύλου οι οποίες φωτίζουν πολύμορφα τον ρόλο και τους τρόπους συγκρότησης της εθνότητας, θα αναδειχθεί στο μυθιστόρημα του Θέμελη σε κεντρικό κλειδί για την παρουσίαση επιμέρους θεσμών, οργανισμών και προσώπων¹⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω διαπιστώσεις, στη συγκεκριμένη μελέτη θα επιμεινουμε στην ανάλυση της ταυτότητας του Μικρασιάτη Πρόσφυγα, με βάση κυρίως τη θεωρία της διαλογικότητας του Μπαχτίν¹⁵, αλλά και αξιοποιώντας όψεις της προέκτασή της με τον «διαλογικό εαυτό» του Η. Hermans¹⁶. Οι θεωρητικές αυτές αρχές συνιστούν αποτελεσματικά εργαλεία ανίχνευσης των αρθρώσεων μεταξύ λογοτεχνίας, γλώσσας, συνείδησης και κοινωνικής δομής. Είναι, επομένως, σε θέση να φωτίσουν τις άμεσες και έμμεσες συνδέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές εποχές, στις ιδεολογίες και τις επιμέρους προσωπικές διαδρομές των χαρακτήρων που το μυθιστόρημα αποδίδει, όπως τυχόν και τις όποιες αποκλίσεις ανιχνεύονται στον τρόπο που παρουσιάζονται, με βασικό θεματικό άξονα το βίωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Σκοπός είναι να αναδειχθεί πώς ο λόγος των Άλλων στο έργο του Θέμελη ορίζει διχαστικά διλήμματα στη συνείδηση του πρωταγωνιστή, όπως και των άλλων μυθοπλαστικών προσώπων, περιχαράκωνοντας κατά τρόπο προβληματικό την προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού κάθε ατόμου και ομάδας¹⁷.

12. Για σχέση ιστορικότητας της ανθρώπινης εμπειρίας και αφήγησης βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥΛΗΣ, *Η περιπέτεια της αφήγησης. Δοκίμια αφηγηματολογίας για την Ελληνική και Ξένη Πεζογραφία*, Αθήνα 1997, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 52-53. Βλ. επίσης απόψεις Ρ. RICOEUR, *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφρ. Β. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1990, Καρδαμίτσα, σσ. 65, 70.

13. Γ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Λογοτεχνία και ιδεολογία», *Το Δέντρο* 117/118, (Απρίλιος-Ιούνιος 2002), σελ. 27.

14. Βλ. Ν. ΜΗΛΚΟΝΑΚΗΣ, «Νίκος Θέμελης: “Η αλήθεια των άλλων είναι μια ανοησία”», *Το Βήμα* (20 Οκτωβρίου 2008), ανακτήθηκε 22 Οκτωβρίου 2022, από <https://www.tovima.gr/2008/10/20/archive/nikos-themelis-i-alitheia-twn-allwn-einai-mia-anoisia/>

15. Βλ. Μ. HOLQUIST, *Διαλογικότητα. Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ι. Σταματάκη, επιμ. Ε. ΔΑΓΛΑ, Αθήνα 2014, Gutenberg.

16. Βλ. Η. HERMANS, “The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning”, *Culture & Psychology* 7, (September 2001), σσ. 243-281.

17. Για τους ιδιαίτερους μηχανισμούς επαναπροέγγισης του παρελθόντος ως νέο

Μια διαλογική προσέγγιση

Από τη μονοφωνία των ιδεολογιών
στην πολυφωνία του λογοτεχνικού λόγου

Αδιαμφισβήτητα, οι θεωρητικές αρχές του Μπαχτίν πρόσφεραν στις λογοτεχνικές σπουδές μια χρηστική μέθοδο κατανόησης της αλληλεπίδρασης των λογοτεχνικών κειμένων και των ποικίλων ιδεολογικών θέσεων που δομούν την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα. Αναλύοντας την πολυφωνία στα έργα του Ντοστογιέφσκι, φανέρωσε τους μηχανισμούς εσωτερίκευσης των ποικίλων ιδεολογικών ιχνών και της διαφορετικής γλωσσικής εκφοράς τους στο κειμενικό σώμα ως επιμέρους αρθρώσεις της λογοτεχνικής γραφής¹⁸. Η οπτική του λαμβάνει υπόψη τη μαρξιστική θεώρηση περί επίδρασης των κοινωνικών και πολιτιστικών συνθηκών στη λογοτεχνική παραγωγή, λειαινώντας όμως τις ακραίες θεωρήσεις περί επιβολής της ιδεολογίας στο λογοτεχνικό έργο¹⁹.

Από την άλλη πλευρά, συστρατεύτηκε με τους φορμαλιστές αναφορικά με την πρόθεσή τους να εστιάσουν στο κείμενο ως αυτόνομο οργανισμό, και φανέρωσε έναν ιδιαίτερο τρόπο επικοινωνίας της λογοτεχνικής παράδοσης και της κοινωνικής δομής, διευρύνοντας εννοιολογικά τις θέσεις τους περί ανοικείωσης της λογοτεχνικής γλώσσας²⁰. Ο κόσμος των σημείων, σύμφωνα με τον Μπαχτίν, ταυτίζεται με την ιδεολογία και ενσωματώνεται στη γλώσσα. Τα νοήματα εκλαμβάνονται ως κοινωνικά συστήματα που παράγονται κατά την επικοινωνία και τα υλικά που αξιοποιούνται για τη σύνθεσή τους μετατρέπονται σε αντικείμενα-σημεία μέσα στα λογοτεχνικά έργα. Για τον Μπαχτίν, ο διάλογος είναι εκφώνημα που βιώνεται αμοιβαία και εφόσον πρόκειται για μονάδα γλωσσικής επικοινωνίας η κατανόησή του «έχει ενεργητικό ανταποκριτικό χαρακτήρα»²¹.

Η έννοια της φωνής είναι κεντρική στη διαλογική φύση του λογοτεχνικού λόγου και ορίζεται ως «η σκεπτόμενη ανθρώπινη συνείδηση και η διαλογική σφαίρα της ύπαρξής της»²². Ως έννοια συνδέεται κυρίως με την υποκειμενική προοπτική του ομιλητή, η οποία συγκροτείται σε συγκεκριμένα κάθε φορά πλαίσια κοινωνικο-ιστορικά, πολιτισμικά, πολιτικά και διαπροσωπικά. Οι αναλύσεις του Μπαχτίν έδειξαν πώς η φωνή του αφηγητή διαλέγεται με τις φωνές

παρόν στο ιστορικό μυθιστόρημα βλ. H. BUTTERFIELD, *The Historical Novel, an essay*, Cambridge 1924, Cambridge University Press, σσ. 63-87.

18. Βλ. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Ζητήματα της Ποητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Αλ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, επιμ. Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, επίμετρο Δ. Τζιόβας, Αθήνα 2000, Πόλις, σσ. 116-117.

19. K. CLARK & M. HOLQUIST, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge, Massachusetts, London 1984, Cambridge University Press, σσ. 165-168.

20. K. CLARK & M. HOLQUIST, *Mikhail Bakhtin*, ό.π., σσ. 186-189.

21. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Δοκίμια Ποητικής*, μτφρ. Γ. ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ, Ηράκλειο 2014, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 93, πρβλ. Ε. ΦΡΥΔΑΚΗ & Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, *Διαλογικότητα και λογοτεχνική εκπαίδευση*, ό.π., σελ. 99.

22. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Ζητήματα της Ποητικής του Ντοστογιέφσκι*, ό.π., σσ. 429-430.

διαφορετικών λογοτεχνικών χαρακτήρων, καθώς τα μυθοπλαστικά πρόσωπα λειτουργούν ως ενσαρκώσεις ιδεολογικών θέσεων οι οποίες ενσωματώνουν στο κείμενο μια ποικιλία κοινωνικών λόγων. Οι επιμέρους μυθοπλαστικοί χαρακτήρες συμβάλλουν σε μια σύνθετη λογοτεχνική σύλληψη της πραγματικότητας, η οποία απηχεί την εκάστοτε εποχή και το κοινωνικό σώμα μέσα από τη διυποκειμενική τους θεώρηση.

Με βάση και την έννοια του «διαλογικού εαυτού» που διαμορφώνεται σε άμεση σύνδεση με το μπαχτινικό κοσμοείδωλο, το εκάστοτε υποκείμενο, μυθοπλαστικό ή πραγματικό πρόσωπο, εσωτερικεύει τις διαφορετικές θέσεις ανθρώπων και ομάδων του περιβάλλοντός του. Αυτή η συνεχής διαδικασία διάδρασης φωνών μετατρέπει τη συνείδηση των υποκειμένων σε ένα ρευστό δυναμικό και όχι σε μια σταθερή και παγιωμένη κατάσταση. Η ατομική συγκρότηση λειτουργεί δηλαδή περισσότερο ως μια μεταβαλλόμενη συνθήκη που δομείται και αναδομείται συνεχώς μέσα από την αναδιάρθρωση της σημασίας που έχουν οι επιμέρους φωνές της κοινωνικής πραγματικότητάς του στην αυτοαφήγησή του υποκειμένου²³.

Η πολυφωνική σύνθεση των ανθρώπινων χαρακτήρων
και η ήττα του 1922: το πορτρέτο
του Μανόλη Λινού/Μεχμέτ Μπεζιρτζόγλου

Προσδίδοντας ειδικό βάρος στον διάλογο ως αρχή συγκρότησης της υποκειμενικότητας, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μπαχτίν: «[το υποκείμενο] δεν έχει εσωτερική κυρίαρχη επικράτεια, βρίσκεται εξολοκλήρου και μονίμως στο μεταίχμιο. [...] Δεν μπορώ να γίνω ο εαυτός μου χωρίς κάποιον άλλο (σε αμοιβαίο αντικατοπτρισμό)»²⁴. Αυτή η πάλη ανάμεσα σε εξωτερικές φωνές και την εσωτερικεύσή τους στο συνειδησιακό υλικό γίνεται ακόμα πιο έντονη σε κοινωνικά περιβάλλοντα υψηλής ιδεολογικής φόρτισης και συγκρουσιακών καταστάσεων, όπως υπήρξε το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον της μεταμικρασιατικής περιόδου που εξετάζει το μυθιστόρημα του Θέμελη²⁵.

Υπό αυτή την οπτική, η οργάνωση του πορτρέτου του Μανόλη Λινού/Μεχμέτ Μπεζιρτζόγλου από τις Κυδωνίες (Αϊβαλί) συνιστά ένα μπαχτινικό υποκείμενο, καθώς μέσα από το δικό του φίλτρο εγγράφονται διαλογικά στο κεί-

23. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ. Γ. ΣΠΑΝΟΣ, Αθήνα 1980, Πλέθρον, σσ. 209-210.

24. Μ. ΒΑΚΗΤΙΝΕ, "Les genres du discours", στο *Esthétique de la création verbale*, Paris 1984, Gallimard, σσ. 287, 293, πρβλ. Ε. ΦΥΓΔΑΚΗ & Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, *Διαλογικότητα και λογοτεχνική εκπαίδευση*, ό.π., σελ. 105.

25. Για μηχανισμούς οργάνωσης ή αποδιοργάνωσης του «διαλογικού εαυτού», βλ. Η. HERMANS, & Α. HERMANS-KONOPKA, *Dialogical self theory: Positioning and counter-positioning in a globalizing society*, Cambridge 2010: Cambridge University Press, σσ. 91, 229.

Μια διαλογική προσέγγιση

μενο οι κυρίαρχες φωνές της μεταμικρασιατικής εποχής. Η διαρκής σύγχυση που βιώνει ο κεντρικός χαρακτήρας, διχασμένος μεταξύ της ανάγκης του να επικοινωνήσει τη δική του αλήθεια και να υποταχθεί στις αλήθειες που του επιβάλλουν οι άλλοι ως φερέφωνα μηχανισμών εξουσίας ή ως επίμονοι πομποί μιας δικής τους εκδοχής της πραγματικότητας, μετατρέπει το μυθιστόρημα του Θέμελη σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολυφωνικής δυναμικής που μπορεί να αποκτήσει ο μυθιστορηματικός λόγος²⁶.

Παραθέτουμε: «Πόσο τον [...] συνέθλιβε όταν ξαπόσταινε το βράδυ και σκεφτόταν ότι αυτός που από μικρό τον μάθαινε ο νονός του να λέει πάντα την αλήθεια, ζούσε σε κάθε βήμα του βουτηγμένος μέσα στο φέμα. [...]. Όμως συγκρατιόταν και πειθαρχούσε· περίμενε και πειθαρχούσε· ονειρευόταν και πειθαρχούσε»²⁷.

Η αφήγηση επιμένει σε μια κλασικότροπη απόδοση των εσωτερικών φωνών, καθώς ο Θέμελης αξιοποιεί κυρίως τον ελεύθερο πλάγιο λόγο και πολύ σπάνια καταφεύγει σε χρήση κάποιας μορφής εσωτερικού μονολόγου. Ο ετεροδιηγητικός αφηγητής χρησιμοποιεί ως βασικό εστιαστή τον νεαρό Μικρασιάτη που παγιδεύεται σε μια διπλή εθνική ταυτότητα, με όλες τις συνέπειες που επιφέρει αυτή η απόφαση, η οποία πάρθηκε ουσιαστικά από τον παππού του Μανόλη και του επιβλήθηκε: «Στο τέλος το πήρε απόφαση ότι έπρεπε να συμμορφωθεί με την επιθυμία του παππού του. Ανέσυρε από την τσέπη του τα δύο γράμματα [...]»²⁸.

Οι φωνές των άλλων, όπως εγγράφονται στη σκέψη του Μανόλη ή γίνονται γνωστές στον αναγνώστη μέσα από διαλογικές σκηνές, ισοδυναμούν με ενσάρκώσεις κοινωνικών λόγων που αντιστοιχούν σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες ή ανθρώπινους τύπους²⁹. Ενδεικτικό το παράδειγμα για τη συνεχή καχυποχία και φόβο που ενσταλάζει η οπτική του παππού του για τον Άλλο: «Έχασες τα λογικά σου; Σε μια τέτοια μάζωξη μαζί με έναν μωαμεθανό; τον έκοψε απότομα ο κυρ-Μανόλης. [...] Και τότε σαν να ξεχείλισε η πίκρα και η οργή για όσα είχε μαζεμένα για τους Νεότουρκους εδώ και χρόνια, ο ψύχραιμος, ο μετρημένος κυρ-Μανόλης, ξεσπάθωσε εναντίον τους. [...] Ο Μεχμέτ [...] Όμως δεν τόλμησε να βγάλει γλώσσα [...]»³⁰.

Ο Μανόλης εκτεθειμένος σε μια διπλή πραγματικότητα με πολλές διαβαθμίσεις γίνεται ο κατεξοχήν φορέας των αφηγηματικών γεγονότων και λόγων, όπως αυτές διαθλώνται στο συνειδησιακό του πεδίο. Η σύγχυση και ο φόβος διασφαλίζει ότι οι φωνές μεταφέρονται στον αναγνώστη σχεδόν ακέραιες, κα-

26. Βλ. Ν. ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, «Νίκος Θέμελης: “Η αλήθεια των άλλων είναι μια ανοησία”», *ό.π.*

27. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, Αθήνα 2008, Κέδρος, σσ. 48, 63.

28. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, *ό.π.*, σελ. 66.

29. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Δοκίμια Ποιητικής*, *ό.π.*, σσ. 93-94.

30. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, *ό.π.*, σελ. 96.

θώς ο πρωταγωνιστής αδυνατεί για ένα μεγάλο μέρος του μυθιστορήματος να ισορροπήσει ανάμεσα στις συγκρουσιακές αρθρώσεις λόγων που η καθεμία τους αντιστοιχεί και σε ένα διαφορετικό μοντέλο ζωής³¹: «Ενιωθε ξαφνικά σαν να έρχονταν τα πράγματα της ζωής του άνω κάτω, να μην ξέρει τι να πρωτοσκεφτεί, πού να σταθεί με το μυαλό του»³².

Ωστόσο, η δική του συνείδηση, αν και τραυματικά διχασμένη, είναι τόσο λόγω ιδιοσυγκρασίας όσο και λόγω βιωμάτων, η πλέον διαλογική στη σύνθεσή της. Η προσωπικότητά του και η κατά στιγμές σύγχυση, που φτάνει στην ιδεολογική και συναισθηματική παράλυσή του, οικοδομείται με βάση τα ακόλουθα δίπολα, τα οποία οργανώνουν και τη συνάρθρωση των λόγων που διαπλέκονται πολυφωνικά στο μυθιστόρημα³³:

- Ο ελληνισμός ως πολιτισμική ταυτότητα-η Ελλάδα ως κρατική οντότητα

Οι σκέψεις του Μανόλη και οι διάλογοι μεταξύ προσφύγων προβάλλουν τη γεμάτη πικρία σύγκρουση της Ελλάδας-Ιδέας που κουβαλούν στις μνήμες και παραδόσεις τους οι πληθυσμοί των Μικρασιατών και αυτής που αντιλαμβάνονται οι ελληνικές κρατικές αρχές. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά:

α. την αναγωγική πρόσληψη του ελληνισμού μέσα από τις αφηγήσεις της γιαγιάς του: «όταν γκρίζαραν τα μαλλιά της, αποκαλύφθηκε μια μαγευτική παραμυθού. [...] ήταν η ικανότητα να ανασύρει ιστορίες από την παράδοση του γένους [...] Αφηγούταν τις ιστορίες αυτούσιες, όπως τις είχε μάθει, ή αφού τις μετέπλαθε κοιτώντας τες με μια δική της, μια αλλιώςτικη ματιά. [...] οι Κυδωνιές έπαιρναν άλλες διαστάσεις, βάθαιναν οι ρίζες και πλάταιναν τα σύνορά τους [...] πλούταινε ο πολιτισμός τους. [...]»³⁴.

β. την αδιαφορία του δημάρχου στη Μυτιλήνη για τα πολύτιμα βιβλία και χειρόγραφα που έφερε στην Ελλάδα, χάρη στην αυτοθυσία του αλλοεθνή Ισμαήλ: «Κύριε Λινέ, [...] μας ενδιαφέρουν μόνο τα αρχεία εκείνα που καταγράφουν τους δημότες των Κυδωνιών και την εκεί ακίνητή τους περιουσία [...] «Ισως δεν με καταλάβετε», προσπάθησε πάλι ο Μανόλης [...] «Εγώ κατάλαβα πολύ καλά· μπορείτε μήπως να με καταλάβετε κι εσείς;» συνέχισε με κάποια ειρωνεία [...]»³⁵.

31. Για τον κίνδυνο να αποσταθεροποιηθεί η συνείδηση του υποκειμένου από την εσωτερίκευση των ποικίλων φωνών βλ. H. HERMANS, "The Dialogical Self: A Process of Positioning in Space and Time", στον τόμο SHAUN GALLAGHER (ed.), *The Oxford Handbook of the Self*, Oxford 2011: Oxford University Press, σελ. 660.

32. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 72.

33. Για τον προσδιορισμό της ταυτότητας ως συνάρθρωση λόγων βλ. M. FOUCAULT, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ, Αθήνα 1987: Εξάντας, σελ. 297.

34. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 34.

35. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 281.

Μια διαλογική προσέγγιση

• Μικρασιάτες Έλληνες-Ελλαδίτες

Η ανάδειξη της παραπάνω σχέσης επιμερίζεται στο μυθιστόρημα σε δύο εκδοχές φανέρωσής της: α. στην πρόσληψη του Μικρασιάτη Έλληνα από τους Ελλαδίτες και ξένους πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και σε αυτή μετά την Καταστροφή, ενώ β. προσεγγίζεται μυθιστορηματικά και η αντίστροφη οπτική, δηλαδή από την πλευρά των Μικρασιατών Ελλήνων. Υπό αυτή την οπτική, οι διαπιστώσεις του Α. Λιάκου για την *Αναλαμπή* ισχύουν εν πολλοίς και για το υπό μελέτη μυθιστόρημα, φανερώνοντας τον βαθμό που ο Θέμελης διαμόρφωσε μια σαφή και συνεπή στάση ως προς τη λογοτεχνική απόδοση της νεότερης ιστορίας στα έργα του. Γράφει συγκεκριμένα ο Λιάκος: «[...] είναι ένα μυθιστόρημα ιδεών, [καθώς] πέρα από την πλοκή των δρώντων προσώπων, υπάρχει μια πλοκή που αφορά τις ιδέες. Αυτή η πλοκή εξελίσσεται γύρω από δύο χρόνους και δύο κομβικά σημεία. Οι δύο χρόνοι είναι τα πριν από το '22 και τα μετά από αυτό. Τα πριν περιστρέφονται γύρω από δύο έννοιες: την έννοια Ελληνισμός και την έννοια Συνέχεια (του έθνους)»³⁶. Σε αυτή και πάλι την κατεύθυνση, ο Θέμελης με τις *Αλήθειες των άλλων* δημιουργεί ένα ακόμα μυθιστόρημα ιδεών, που αποτυπώνει τις ασυνέχειες και τα ιδεολογικά αδιέξοδα περί εθνικού αυτοπροσδιορισμού, όπως είχε πετύχει νωρίτερα και με άλλα του μυθιστορήματα.

α. Αναφέρει ο αφηγητής μέσω των σκέψεων του Μανόλη: «Έτρεχε με το νου του άτακτα από ερωτήματα σε υποθέσεις. [...] Γιατί άραγε; Μήπως επειδή όσο παιζόταν η κατάκτηση καινούριων εδαφών ήμασταν τάχα Έλληνες [...] και όταν ηττηθήκαμε, πάψαμε να έχουμε ιστορία; Γινήκαμε ξαφνικά κουρέλια, ένα βάρος της ανταλλαγής και τα μπαούλα μια ενοχλητική ιδιοτροπία; Ποιος ξέρει...»³⁷. Και πιο μετά: «Οι ντόπιοι τους υποδέχονταν σαν να 'ταν Τούρκοι ή ζητιάνοι που είχαν έρθει να φάνε το ψωμί τους»³⁸.

β. Οι πρόσφυγες βλέπουν αρνητικά τους Ελλαδίτες με τη φωνή της θείας του: «Βρήκε την ευκαιρία μέσα στην εκκλησία για να γαμπρίσει. [...] και μάλιστα με μια ντόπια! Θεέ μου, συγχώρα με μέρα που είναι!»³⁹.

• Μικρασιάτες Έλληνες-Μικρασιάτες Τούρκοι

Το έργο, επίσης, διερευνά μέσω της πολυφωνικής του διάστασης: α. την πρόσληψη των Τούρκων από τους Έλληνες της Μικρασίας πριν την Κατα-

36. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Νίκου Θέμελη, *Η Αναλαμπή*. Το λογοτεχνικό μανιφέστο του Εκσυγχρονισμού», [Ο λόγος εκφωνήθηκε στην παρουσίαση του βιβλίου (27 Μαΐου 2003)], σελ. 3, ανακτήθηκε 20 Ιανουαρίου 2023, από http://repository.costas-simitis.gr/sf-repository/bitstream/11649/24628/1/A1S6_ArthLogOmi_F6T35.pdf

37. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 284.

38. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 171.

39. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 289.

Τάσος Μιχαηλίδης

στροφή και μετά από τα γεγονότα του 1922 και τις πολιτικές εξελίξεις του 1923, ενώ β. προσεγγίζει και την αντίστροφη στάση, δηλαδή τους τρόπους πρόσληψης των Ελλήνων από τους Τούρκους υπό την πίεση των ιστορικών συνθηκών. Διαβάζουμε:

α. Μέσω της σκέψης του παππού Μανόλη: «σκεφτόταν ότι ήταν μια άλλη πόλη, τούρκικη σε πρόσωπα, σε χρώματα και εικόνες, σε φωνές [...] Δεν άντεχε που ζούσε ανάμεσά τους. Δεν άντεχε τον εγγονό του, όταν προσπαθούσε να τον ηρεμήσει λέγοντάς του ότι κι εκείνοι ήταν άνθρωποι του Θεού με βάσανα και αγωνίες. Στο τέλος πίστευε ότι ακόμα κι ο αέρας που ανασαίναν είχε τουρκέφει»⁴⁰.

β. Απορεί με τον φανατισμό πολλών από τους νικητές: «Δεν μπόρεσε να εντοπίσει τους τάφους των γονιών του. Χώματα, ταφόπλακες, σταυροί [...] Μαζί με τόσους άλλους τους είχανε συθέμελα ξεσκάψει για να τους συλήσουν. [...] Θυμήθηκε καταπώς έλεγε η γιαγιά την ευσέβεια των μουσουλμάνων για τους νεκρούς [...] κι αναλογίστηκε με πικρία τον φανατισμό, το μένος που ένιωθαν για τους αλλόθρησκους [...] Σίγουρα δεν ήταν όλοι έτσι [...]»⁴¹.

• Έλληνες πρόσφυγες-Τούρκοι πρόσφυγες

Το μυθιστόρημα επιμένει ιδιαίτερα στις αντιδράσεις και απόψεις των Τούρκων προσφύγων οι οποίοι εξαναγκάζονται να εγκατασταθούν στα παράλια, όπως και στην αφήγηση της τύχης και των δυσκολιών των Ελλήνων προσφύγων, θέλοντας ο συγγραφέας να αναδείξει επιμέρους συγκλίσεις και αποκλίσεις στον τρόπο που οι δύο πληθυσμιακές ομάδες βίωσαν τα γεγονότα⁴². Χαρακτηριστικά τα δύο παραδείγματα:

α. Οι νεοφερμένοι Τούρκοι καταλαμβάνουν τα σπίτια Ελλήνων και επιτίθενται ακόμα και σε ομοεθνείς τους, για να κερδίσουν την επιβίωσή τους: «Γέμιζαν οι δρόμοι κόσμο [...] οι νιόφερτοι έπεφταν πάνω τους πότε σαν τσέτες και πότε προσκυνώντας γονατιστοί καταμεσής στον δρόμο του Αλλάχ πριν βάλουν πόδι· αν χρειαζόταν σπάζοντας τις πόρτες»⁴³.

β. Πρόσφυγες και ντόπιοι στη Μυτιλήνη μοιράζονται τα υπάρχοντα του μπέη: «Όταν έφυγε ο Εξάν Μπέης, ο τελώνης, με την οικογένειά του, σήκωσε ότι είχε και δεν είχε και πάλι έμειναν πίσω του άλλα τόσα. [...] Μα-

40. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 153.

41. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 218.

42. Όπως έχει επισημάνει και ο Ν. Αλιβιζάτος για την *Αναλαμπή*, ανάλογα και στις *Αλήθειες των άλλων*, είναι αναγνωρίσιμη η κριτική στάση του Θέμελη για τις ιστορικές ευθύνες της αστικής τάξης της περιόδου, βλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, «Μια απαισιόδοξη ανάγνωση της Ιστορίας-αστική ιδεολογία και πολιτική στην *Αναλαμπή* του Νίκου Θέμελη», *Νέα Εστία* 1760 (Οκτώβρης 2003), σσ. 409-420.

43. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 147.

Μια διαλογική προσέγγιση

θεύτηκε ότι μέσα σ' ένα σαββατοκύριακο έπρεπε να αδειάσει από όσα δεν είχε ανάγκη. [...] Το απόγευμα [...] δεν είχε μείνει σάλιο»⁴⁴.

Τα παραπάνω δίπολα απηχούν συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις που προσαρτώνται στην αντίδραση των μυθιστορηματικών προσώπων στα γεγονότα. Οι στάσεις ή ενστάσεις τους μετατρέπονται στο έργο σε αρθρωμένους κοινωνικούς λόγους που εγγράφονται στο κείμενο. Οι αφηγηματικές επιλογές εντείνουν ειρωνικά το μέγεθος της πάλης και καταπίεσης του ήρωα, καθώς στο πρώτο μέρος, όταν ο Μανόλης Λινός μετονομάζεται σε Μεχμέτ Μπεζιρτζόγλου, ο αφηγητής χρησιμοποιεί μόνο αυτό το όνομα για τον ήρωα. Παππούς κι εγγονός γίνονται μάρτυρες των κοινωνικών αλλαγών και του αφελληνισμού των Κυδωνιών που αποκαλούνται πλέον Αϊβαλί. Ο Μεχμέτ/ Μανόλης θα κλονιστεί από μια έντονη συνειδησιακή κρίση, από τη στιγμή που ενδύεται την ταυτότητα του Τούρκου για να επιβιώσει.

Παραθέτουμε: «Για τις αρχές ήταν μωαμεθανός Τούρκος. Αλίμονο αν αποκάλυπτε την απάτη που είχε σκαρφιστεί ο παππούς του και την ψεύτικη, υποκριτική συμπεριφορά του εδώ και έναν χρόνο. [...] Αλλά ούτε τολμούσε να διακινδυνεύσει να φτάσει στη Μυτιλήνη σαν Τούρκος και να αρχίσει να δίνει για την ταυτότητά του ταπεινωτικές και ύποπτες εξηγήσεις. Δίστασε, το σκέφτηκε και το ξανασκέφτηκε. [...] θα επέμενε στο τροπάρι που είχε μάθει να λέει από τον παππού του»⁴⁵.

Ως ιδιοκτήτης του καφενείου θα μετατραπεί σύντομα σε οργανικό κομμάτι της κοινωνικής ζωής των Τούρκων και των νέο-αφιχθέντων Τούρκων προσφύγων από την Ελλάδα. Η εσωτερική πάλη του νεαρού ανάμεσα στις φωνές των δικών του και τις αφηγήσεις των φωνών μιας ιστορικής στιγμής που οδηγεί σε φανατισμό και ακρότητες, δεν έχουν βάση στον «διαλογικό εαυτό» του Μεχμέτ/Μανόλη, καθώς οι καταστάσεις συμβάλλουν στο να αναπτύξει μια πολυμορφική, μεταιχμιακή συνείδηση⁴⁶.

Έτσι, ο Μανόλης εντάσσεται στην νέο-αναδυθείσα τουρκική κοινότητα ως Μεχμέτ, λόγω της καλής γνώσης τουρκικών και των πλαστών εγγράφων που του προσκόμισε ο παππούς του. Εκτίθεται σε εμπειρίες και ανάμεικτα συναισθήματα που θα του δώσουν μια διπλή θέαση στις νέες κοινωνικές συνθήκες. Παρατηρεί πώς τα υποκείμενα, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους, μετατρέπονται σε αθύραμα της πολιτικής κατάστασης και πώς ο διχαστικός λόγος τους λειτουργεί ως τρόπος εκτόνωσης του φόβου. Ο συνειδησιακός του πυρήνας κλονίζεται και σταδιακά διχάζεται από τις ποικίλες πιέσεις, συμβουλές

44. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σελ. 253.

45. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων, ό.π.*, σσ. 180, 191.

46. Για σχετική ανάλυση περί μεταιχμιακής φύσης της μαχτινικής υποκειμενικότητας, βλ. Ε. ΦΥΓΑΚΗ & Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, *Διαλογικότητα και λογοτεχνική εκπαίδευση, ό.π.*, σσ. 99, 169.

και επιμέρους αφηγήσεις που έχει εσωτερικεύσει ως κομμάτι της δικής του αυτοαφήγησης. Ζει συνεχώς υπό τον τρόμο του φανατισμού των νέων κατοίκων που καταλαμβάνουν τα σπίτια των Ελλήνων. Η δική του, ωστόσο, ματιά διαμορφώνεται συνθετικά, καθώς έρχεται αντιμέτωπος με τις δραματικές καταστάσεις που αντιμετωπίζουν και οι δύο πλευρές, εντοπίζοντας ομοιότητες και διαφορές.

Παραθέτουμε: «Ο Μεχμέτ άκουγε ξαφνικά με άλλο τρόπο, αντίστροφα, τη μοίρα των δικών του. Σιωπηλός έκανε συγκρίσεις με των δικών του τους διωγμούς, αλλιώς τα ήξερε τα πράγματα. [...] Μιλούσαν ανάκατα τούρκικα και ελληνικά, χωρίς να ξέρει ο Μεχμέτ πώς και γιατί η γλώσσα του ακαθοδήγητα έπαιρνε τον ένα ή τον άλλο δρόμο, και δίχως να είναι σίγουρος ο Ισμαήλ ποια ήταν η μητρική του»⁴⁷.

Αν και ο νεαρός Μανόλης είναι το κατεξοχήν διαλογικό υποκείμενο του έργου, ο αφηγητής δεν πλησιάζει μόνο το δικό του πρόσωπο. Σε κρίσιμες στιγμές, ως εστιαστές αξιοποιούνται και ο συνονόματος παππούς του και ο Τούρκος Ισμαήλ, αφοσιωμένος φίλος και συμπαραστάτης του Μανόλη. Τα δύο αυτά πρόσωπα, απόλυτα έμπιστα και αφοσιωμένα στον πρωταγωνιστή, λειτουργούν ως οι δύο πόλοι της διπλής ταυτότητάς του, που επιτείνουν τη σύγχυσή του. Από τη μια πλευρά, ο παππούς Μανόλης συνιστά μια μονοφωνική υπενθύμιση της διαφοράς από τους Άλλους, τους καταπατητές της ελληνικής πόλης τους⁴⁸. Αποτελεί τη φωνή που επιτάσσει τη διαιώνιση του ψέματος και τη διαφύλαξη της Ελλάδας-ιδέας στο μυαλό του Μανόλη, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη συνείδηση του νεαρού τόσο από τις αφηγήσεις της γιαγιάς Ερατώσ όσο και από τον μορφωμένο νονό Ιωακείμ, που έχουν διαφύγει στη Μυτιλήνη. Αν και ο παππούς του είναι υπεύθυνος για την παραμονή τους στις Κυδωνίες, την ίδια στιγμή, είναι εκείνος που συνειδητοποιεί ότι η μόνη λύση για τον νεαρό είναι να διασώσει τα βιβλία και τα αρχεία της πόλης και να περάσει με την πρώτη ευκαιρία στα ελληνικά νησιά: «Λάθεψα όταν έλεγα, εγώ δεν φεύγω από την πατρίδα μου [...]. Πατρίδα, γιε μου, δεν είναι [...] το χώμα τούτο που πατώ, αφού οι Κυδωνίες δεν είναι πια εδώ»⁴⁹.

Ο πόνος για την απώλεια, η αδυναμία του να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, οι κοινωνικές αλλαγές της πόλης που δεν θέλησε να εγκαταλείψει, τον οδηγούν σε ψυχικό αδιέξοδο και στο τέλος στην αυτοκτονία από τον ναό του Αϊ Γιάννη που έχει μετατραπεί σε μουσουλμανικό τέμενος. Η αυτοκτονία του συνιστά απόδειξη του κοινωνικού λόγου που ενσαρκώνει. Η φωνή του, που δεν

47. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σσ. 39-40.

48. Για τον μονόλογο στη μπαχτινική θεωρία βλ. J. MUKAROVSKY, "Dialogue and Monologue", στον τόμο *The Word and Verbal Art: Selected Essays by Jan Mukarovsky*, μτφρ.-επιμ.: J. BURBANK & P. STEINER, πρόλογος R. Wellek, New Haven & London 1977, Yale University Press, σελ. 91.

49. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 158.

Μια διαλογική προσέγγιση

θα σταματήσει ποτέ να ακούγεται στη συνείδηση του νεαρού, εκπροσωπεί τον πόνο του πρόσφυγα, ο οποίος συντρίβεται ψυχικά, χωρίς να θελήσει να βρει παρηγοριά στη βία. Η εγγενής καχυποψία του, ο φόβος για τον Άλλο, συνταράσσουν και γαλουχούν τον νεαρό, διαιωνίζουν την αμφιθυμία του, αλλά ταυτόχρονα τον εκπαιδεύουν να εσωτερικεύει την αγωνία του, να ελέγχει τον θυμό του και να αγωνίζεται για τη διατήρηση της όποιας εύθραυστης ισορροπίας με την κοινότητα που εντάσσεται. Ακόμα και η αυτοχειρία του σκηνοθετείται, για να μοιάζει ατύχημα, ώστε να μην επιβαρύνει τον Μανόλη με τις επικίνδυνες για την επιβίωσή του υποψίες των αλλοεθνών.

Αυτή την πάλη για ενσωμάτωση, για αποδοχή θα ενσταλάξει στη συνείδησή του και ο Ισμαήλ, ο οποίος λειτουργεί ως ο αντίθετος πόλος στη συνειδησιακή κρίση του Μανόλη. Αν ο παππούς είναι η φωνή που επικαλείται τη διαφορά με τον Άλλο και τη διάσωση της ελληνικότητας ως διάζευξη με ό,τι δεν μπορεί να θεωρηθεί «εμείς», ο Ισμαήλ συνιστά τη φωνή που επιτείνει την ανάγκη υπέρβασης των εθνικών διαφορών όσον αφορά την επικοινωνία των απλών ανθρώπων και οδηγεί τον Μανόλη σε μια διαλογική προσέγγιση της αλληλεπίδρασης των πολιτισμών, παρά τις αρχικές ενστάσεις και τον δύο. Διαβάζουμε: « [ο Ισμαήλ] Σηκώθηκε αμίλητος [...] Να βοηθήσει ποιον; Έναν γκιαούρη που ήθελε να σώσει τα βαγγέλιά του»⁵⁰.

Ο συνομήλικος μουσουλμάνος Ισμαήλ που διαφεύγει από τα ελληνικά νησιά, έχοντας μάθει από Έλληνες την τέχνη της αγγειοπλαστικής και ζει σε ένα από τα εγκαταλειμμένα σπίτια των Ελλήνων, δείχνει στον Μανόλη έναν διαφορετικό τρόπο απόκρισης στα γεγονότα. Τον μαθαίνει μέσω της φιλίας τους να υπερβαίνει τις διαφορές και να εστιάζει στην κοινή ανάγκη των ανθρώπων κάθε εθνικότητας για ασφάλεια, για ελευθερία έκφρασης και ευημερία: «δι-αφώνησαν και πείσμωνσαν αν είχαν μπροστά τους την Αγιά Σοφιά ή το Γενί Τζαμί. Κόντεψαν να τσακωθούν, την ίδια στιγμή μετάνιωσαν, ξεθύμαναν, σαν να φωτίστηκαν ότι δεν είχε νόημα να αρπάζονται για κάτι τέτοια»⁵¹. Ο ψυχικός δεσμός του με τον Ισμαήλ δίνει στην πλαστή ταυτότητα του Τούρκου μια διάσταση συναισθηματικής αναφοράς και σύνδεσης με τον Άλλο, τον οποίο ο παππούς σταθερά φοβάται και υποπτεύεται.

Παράλληλα, μέσω του Ισμαήλ και των φωνών που εκείνος εσωτερικεύει, ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με μια άλλη εκδοχή της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Η σεξουαλικότητα του Ισμαήλ, η οποία παραμένει κατά κύριο λόγο μια λανθάνουσα κατάσταση στο κείμενο, αποτελεί αιτία δίωξής του τόσο από Έλληνες όσο και από Τούρκους. «[Ισμαήλ]:«είμαι αλλιώτικος, γι' αυτό δεν με θέλουν ούτε οι Ρωμιοί μήτε οι Τούρκοι»⁵². Αν και η προσκόλληση του Ισμαήλ στον Μανόλη έχει και ερωτική χροιά χωρίς ανταπόδοση, ο νεαρός Μικρασιά-

50. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 141.

51. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 121.

52. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 124.

της και ο νεαρός Τούρκος καταφέρνουν να δημιουργήσουν μια βαθιά ψυχική σύνδεση και φιλία που μετατρέπεται στη συνείδηση του Μανόλη σε επιχείρημα εναντίωσης σε όποια μορφή φανατισμού. Η τελική θυσία του Ισμαήλ, καθώς σκοτώνεται από Τούρκους στρατιώτες σε μια έκρηξη ομοφοβίας, την οποία εκείνος προκαλεί, προκειμένου να προλάβει να διαφύγει ο Μανόλης με τη βάρκα προς τη Μυτιλήνη, στιγματίζει για πάντα τον νεαρό Έλληνα.

Παραθέτουμε: «Τι σόι φίλος σου είναι ο Ισμαήλ;» ρωτούσαν σαρκαστικά [...] Οι υπόλοιποι είχαν πέσει πάνω στον Ισμαήλ [...] έβριζαν και αλυχτούσαν, τον χαστούκιζαν και τον κλωτσούσαν. Μια αγέλη από πεινασμένα, φρενιασμένα κτήνη, ένα σκοτεινό κουβάρι πάνω στον αθέατο πια Ισμαήλ που ούτε καλούσε σε βοήθεια ούτε εκλιπαρούσε. Κι αντί να ξεθυμαίνουν αφήνιαζαν ακόμα πιο πολύ [...] Άστραψε ξαφνικά στο φεγγαρόφωτο μια ξιφολόγχη [...] Κάποιος έφτυσε μουρμουρίζοντας. [...]. «Ο Ισμαήλ [...] Κατάφερε μόνο να φελλίσει: «Κύριε, ελέησον» και ξεψύχησε [...] Ο Μεχμέτ ανοίχτηκε στο πέλαγο [...] κωπηλατώντας στα τυφλά κατά τη Μυτιλήνη με άσβεστη οργή [...]. Μίσειε για πάντα, βλαστημώντας θεούς και δαίμονες. Μαζί μ' αυτούς και τη γενέτειρά του»⁵³.

Η φωνή του Ισμαήλ θα μετατραπεί σε μια διαρκή υπόμνηση για την ανάγκη άρσης των συγκρούσεων και της σημασίας που έχει η κοινωνική αποδοχή. Η δική του θυσία θα δείξει πόσο μάταιη και αποπροσανατολιστική είναι η κάθε μορφής βία που υιοθετούν τόσο αρκετοί Τούρκοι όσο και Έλληνες ως μια βολική λύση στα προσωπικά και κοινωνικά αδιέξοδα. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στάσης, μπορεί να αναφερθεί ο φανατισμός του μετέπειτα πεθερού του Μανόλη, ο οποίος έχασε τη μεγάλη του περιουσία από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Ανάλογη είναι η επιθετικότητα στον λόγο των Τούρκων στρατιωτών και το μίσος τους για τον Άλλο, όπως και η καχυποψία των Τούρκων προσφύγων για καθετί ελληνικό.

Ο πρωταγωνιστής, επομένως, γίνεται μάρτυρας της εν ψυχρώ δολοφονίας του Ισμαήλ από ομοεθνείς του, ο οποίος διατήρησε κρυφή την ελληνική ταυτότητα του Μανόλη, ενώ ο ξάδερφός του, μάλλον εκδικητικά, με την πρώτη ευκαιρία αποκάλυψε σε Τούρκους ότι ο Μανόλης είναι Έλληνας, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί στη φυλακή. Στη συνέχεια, ο Μανόλης θα έρθει αντιμέτωπος με τη χλεύη των Ελλαδιτών («τουρκόσπορε», τον χαρακτηρίζουν), όπως και την αδιαφορία τους για το πολύτιμο φορτίο που κατάφερε, με τη θυσία ενός Τούρκου, να μεταφέρει στην Ελλάδα.

Όταν πλέον θα βρεθεί σε ελληνικά εδάφη και θα ενδυθεί ξανά την ελληνική του καταγωγή ως Μανόλης Λινός (όνομα που θα χρησιμοποιεί πλέον και ο αφηγητής), θα συνεχίσει να ζει διαρκώς στον φόβο, προκειμένου να κρύψει ότι έζησε ως Τούρκος: ««Μεχμέτ;»... επανέλαβε [έναντα περαστικούς στη Μυτιλήνη]

53. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σσ. 224, 226.

Μια διαλογική προσέγγιση

χαμογελώντας κάπως αμήχανα [...] «Σε μένα μιλάτε;» Κάποιο λάθος κάνατε. Με μπερδεύετε με άλλον» απάντησε αυστηρά ο Μανόλης δείχνοντας [...] και μια δόση περιφρόνησης [...] Ο Μανόλης συνέχισε την προσπάθειά του να ξεφύγει από τον κόσμο. [...] Αντιλήφθηκε ότι το μέτωπό του ήταν μούσκεμα από την αγωνία. [...] Φώλιασε μέσα του μια ανησυχία⁵⁴.

Κατ' επέκταση, η συνειδησιακή κρίση και σύγχυση ανάμεσα στις αντιμαχόμενες φωνές θα γίνεται βαθμιαία εντονότερη και δεν θα σταματήσει σε καμία στιγμή της αφήγησης. Όπως αναφέρει και ο Ν. Μπακουνάκης «ο συγγραφέας δοκιμάζει διαρκώς τις βεβαιότητές μας: ποιος είναι ο εχθρός, ποιος είναι ο φίλος, ποιος είναι ο καταδότης, ποιος ο σωτήρας»⁵⁵. Όλη η προσωπική διαδρομή του Μανόλη, ο κλονισμός των αληθειών, η διάσπαση του υποκειμένου σχετικά με το ποια φωνή είναι δική του ή περισσότερο δική του, θα έχει βαθιά επίδραση σε όλους τους τομείς του βίου του: στις σπουδές, στην ερωτική ζωή, στον γάμο του, στην επαγγελματική του σταδιοδρομία. Αν και διαλογική, άρα ανοιχτότερη και υποψιασμένη η ματιά του για την επικινδυνότητα του φανατισμού, το βαρύ τίμημα που πλήρωσαν οι απλοί άνθρωποι από τις πολιτικές αποφάσεις, τα τραυματικά γεγονότα και η χρόνια αδυναμία εξωτερίκευσης της δικής του φωνής θα τον αφήσουν πάντοτε με ένα αίσθημα αδιεξόδου, μια αίσθηση αποπροσανατολισμού. Χωρίς τις βεβαιότητες των άλλων που διάλεξαν πλευρά και υιοθέτησαν έναν λόγο μίσους και προπαγανδιστικά-βολικά επιχειρήματα (βλ. Ευγενία), εκείνος έμεινε μόνιμα σε ένα μεταίχιμιο, αμφίσημος, διστακτικός να δεχθεί οποιαδήποτε βεβαιότητα.

Ο Θέμελης μελετά μέσω του μυθιστορήματος πώς οι ιστορικές συγκυρίες της μεταμικρασιατικής περιόδου ενίσχυσαν τη δυσκολία συγκρότησης των υποκειμένων, εφόσον η κατασκευή μιας ενιαίας αφήγησης ήταν εξαιρετικά προβληματική. Η έκταση της κοινωνικής ρευστότητας και του διάχυτου φόβου δεν επέτρεπε, όπως φαίνεται και στην περίπτωση του Μανόλη Λινού, να αρθρώσουν τα υποκείμενα μια αρμονική σύνθεση ανάμεσα στα διαφορετικά εκφωνήματα, διότι η συνειδησή τους αλλοιωνόταν συνεχώς από τον πραγματικό ή φαντασιακό εκφοβισμό που έφεραν οι «αλήθειες των άλλων». Όπως αναφέρει και ο Μπαχτίν «σε ένα περιβάλλον μονολογισμού, η γνήσια αλληλεπίδραση της συνείδησης είναι αδύνατη και επομένως ο γνήσιος διάλογος είναι επίσης αδύνατος»⁵⁶.

Διαβάζουμε στον Θέμελη: «Έτρεχε πίσω από τα πράγματα και πριν προλάβει να χωνέψει, εκείνα τον κυνηγούσαν ή τον έσερναν σε άλλους δρόμους. [...]

54. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 304-305.

55. Ν. ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, «Νίκος Θέμελης: “Η αλήθεια των άλλων είναι μια ανοησία”», ό.π.

56. Μ. ΒΑΚΗΤΙΝ, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, μτφρ.-επιμ.: C. EMERSON, εισαγ. W. C. Booth Minneapolis, London 1984: University of Minnesota Press, σελ. 81. Πρβλ. Ε. ΦΡΥΔΑΚΗ & Δ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΑΚΗΣ, *Διαλογικότητα και λογοτεχνική εκπαίδευση*, ό.π., σελ. 122.

Έβλεπε ότι ο Ιωακείμ υποτασσόταν στους καιρούς [...] και ο ίδιος δεν είχε τη δύναμη να του αντισταθεί [...] Η άποψη των άλλων είχε επιβληθεί, η δική τους αλήθεια δεν είχε αντέξει»⁵⁷.

Ο συγγραφέας επιμένει στην ανάδειξη των τρόπων που οι συνθήκες διογκώνουν τις διαστάσεις της πάλης των υποκειμένων για αυτό-συγκρότηση. Το ποιος ορίζεται Έλληνας και ποιος Τούρκος, ποιος Κρητικός και ποιος Μικρασιάτης δημιουργεί σύγχυση τόσο σε Τούρκους όσο και σε Έλληνες στο έργο. Ενδεικτικά: «Εσείς τι είσθε;», ρώτησε και πάλι στα ελληνικά [ο παππούς του], ίσως με κάποιο δισταγμό. «Κρητισοί» απάντησε με έναν αναστεναγμό ο νιόφερτος. «Κρητισοί;» αναφώνησε έκπληκτος ο κυρ-Μανόλης. «Γιάντα, τζάνεμ...». Κρητισοί από την Κρήτη!». «Ωστε... έτσι... Κρητισοί από την Κρήτη...» ψέλλισε σαν χαμένος ο κυρ Μανόλης [...]. Επέστρεψε στο μαγαζί σε χειρότερη κατάσταση [...] Όταν μάθαιναν πως ήταν Ρωμιός, κανείς δεν τολμούσε ελληνικά να του μιλήσει; Άραγε από άγνοια ή από φόβο;»⁵⁸.

Η ίδια σύγχυση και καχυποψία υπάρχει σε όλα τα μέρη που θα ζήσει ο Μανόλης: στη Μυτιλήνη, στην Αθήνα, στην Κομοτηνή. Αυτό που αλλάζει κάθε φορά είναι η θέση υπεροχής της μιας αφήγησης ή της άλλης. Η δική του επανάσταση, η δική του λύση είναι η διατήρηση της αμφίθυμης στάσης για το τι σημαίνει αλήθεια. Το κωμικοτραγικό ξέσπασμά του Μανόλη κατά τη διάρκεια ενός λόγου που εκφωνεί στην τοπική κοινότητα της Κομοτηνής ως νεοδιόριστος φιλόλογος, στο πλαίσιο της 25ης Μαρτίου, είναι το χρόνιο ξέσπασμα-αντίδραση ενός καταπιεσμένου από τις βεβαιότητες των άλλων.

Σε μια στιγμή έκρηξης της καταπιεσμένης αλήθειας του υποστηρίζει δημόσια μια λιγότερο ηρωική εκδοχή για το τέλος του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου, με βάση ένα χειρόγραφο που είχε στην κατοχή του μέσω του νονού του. Η δική του αντίδραση δεν είναι μονοφωνική, αλλά και πάλι διαλογική: δεν υιοθετεί ακριβώς μια εκδοχή της ιστορίας, αλλά σπέρνει αμφιβολίες στις αλήθειες των άλλων που τόσο τον έχουν ταλαιπωρήσει. Αυτή η στάση του πρωταγωνιστή φαίνεται να απηχεί βασικές θέσεις του Θέμελη για τη σχέση ατόμου και κοινωνίας, αναφέροντας σε συνέντευξή του στη Μ. Παπαγιαννίδου: «Ανατροπή δεν σημαίνει αναγκαστικά επανάσταση. Καθένας επιλέγει ή έστω πρέπει να επιλέγει ενσυνείδητα τις αλήθειες που θέλει να πιστεύει, τους δρόμους που θέλει να διαβεί, τα μέσα που θέλει να χρησιμοποιήσει, τους στόχους που θέλει να φθάσει. Σίγουρα υπάρχουν και άλλοι δρόμοι για ανατροπή ή για την όποια αλλαγή»⁵⁹.

Αν και αρχικά ο Μανόλης νιώθει περήφανος και ανακουφισμένος από την επιλογή του, η πραγματικότητα είναι αδυσώπητη. Αυτή η «ηρωική» στιγμή θα

57. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σσ. 313, 317.

58. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 151.

59. Μ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, «Οι ήρωες και οι κοινωνίες πάνε μαζί» [Συνέντευξη στον Ν. Θέμελη], ό.π.

Μια διαλογική προσέγγιση

τον οδηγήσει σε χρόνια εργασιακή απαξίωση, μακριά από τις σχολικές αίθουσες πληρώνοντας με πολλές ταπεινώσεις τη μόνη στιγμή ευθυκρισίας του, προκειμένου να κρατήσει τη δουλειά του. Αναφέρει σχετικά σε έναν συνάδερφό του: «Ούτε μία ώρα διδασκαλίας ως φιλόλογος ή ιστορικός, παρά τις ατελείωτες προσπάθειες και τα παρακαλετά μου, τις τόσες υποσχέσεις και τις ισάριθμες κοροϊδίες»⁶⁰. Εν τέλει ανάλογο συμβιβασμό θα επιλέξει και ο γιος του, προκειμένου να εξασφαλίσει τη θέση του επιμελητή στο Πανεπιστήμιο ακούγοντας να του λέει δεικτικά ο καθηγητής: «[...] Αν θες τη θέση επιμελητού [...] θα δεσμευτείς ότι θα ξεχάσεις αυτές τις αίολες για να μην πω απαράδεκτες προσεγγίσεις. [...] θα σου συνιστούσα να μην εκδώσεις στα ελληνικά τη διατριβή σου. [...] Ο Ιωακείμ ένιωθε ότι πνιγόταν»⁶¹.

Συμπεράσματα: το διαλογικό υποκείμενο στον Θέμελη ως μέσο μυθοπλαστικής φανέρωσης των συνεπειών της ιστορικής εμπειρίας

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι πολλαπλές εμβυθίσεις στη συνείδηση του κεντρικού προσώπου, όπως και σε άλλων σημαντικών χαρακτήρων για την πλοκή, παράγουν τις ποικίλες συνδέσεις ανάμεσα στα υποκείμενα και στις φωνές που οργανώνουν κάθε φορά την κοινωνική συνοχή. Σύμφωνα με τον Β. Χατζηβασιλείου, ο Θέμελης καταφέρνει στα μυθιστορήματά του ως «πεπεισμένος θιασώτης του Διαφωτισμού, αλλά και κριτικός γνώστης των ελληνικών ορίων του», να ανανεώνει «την παράδοση του ιστορικού μυθιστορήματος, συνδυάζοντας τη συναρπαστική δράση, την ποικιλία των πηγών και την πολύμορφη τοπογραφία του με μια πικρή, πλην όμως απολύτως στέρεη, αυτογνωσία»⁶².

Έτσι, και στις *Αλήθειες των άλλων*, η σκέψη του πρωταγωνιστή παραμένει σταθερά ένα μωσαϊκό φωνών συνδεδεμένων με το επίμονο αίσθημα της ανασφάλειας. Η στάση του δεν ορίζεται κυρίως από την περιχαράκωση της αυτονομίας του, αλλά από το αναμάρσημα του λόγου των άλλων: των κατακτητών/πελατών-συμπολιτών, των συγγενών που έφυγαν ή βασανίστηκαν στα τάγματα εργασίας και τον βλέπουν ως προδότη, του παππού του που επιμένει να μην πει σε κανέναν το μυστικό του. Η δική του αλήθεια είναι η αλήθεια που αρνείται, γι' αυτό παραμένει ένα πρόσωπο διχασμένο, μπερδεμένο και διαρκώς φοβισμένο.

Οι ηρωικές προθέσεις για τη διάσωση της κληρονομιάς του ελληνισμού που του άφησε ο θεός και νονός του Ιωακείμ, βιβλία από τη βιβλιοθήκη της πόλης τους, επισκιάζονται από τον διάχυτο φανατισμό που τον απειλεί και από την

60. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σσ. 401-402.

61. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 490.

62. Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «[Νίκος Θέμελης] Ο λογοτέχνης που αγαπήθηκε από το κοινό», ό.π.

πάλη του να επιβιώσει. Αυτές οι μακρο-αποδόσεις των επιμέρους στάσεων, ωστόσο, προκαλούν αλυσιδωτές αντιδράσεις στη μικρο-ιστορία του πρωταγωνιστή και επιδρούν στην ψυχοσύνθεσή του φανερώνοντας τις λεπτές αποχρώσεις του αντίκτυπου της ιστορικής εμπειρίας στα υποκείμενα. Οι «αλήθειες των άλλων» ως κυρίαρχες αφηγήσεις της συνείδησής του και μεταμφιέσεις των δεσποτικών μορφών που επηρέασαν τη διαδρομή του μετατρέπει τον χαρακτήρα σε έναν αντιήρωα με «ηρωικά» ξεσπάσματα. Η αμφισβήτηση της γενναιότητάς του δεν προκύπτει τόσο από τις πράξεις του, όσο από την υπερεστίαση στον φόβο που εσωτερικεύει και στον τρόπο που ο ίδιος αμφιβάλλει για το θάρρος του.

Αναφέρει χαρακτηριστικά ο ίδιος ο συγγραφέας για τον τρόπο που οι ιστορικές συγκυρίες επηρεάζουν τη στάση των υποκειμένων: «Οι ήρωες μπορούν να γράφουν την ιστορία όταν τους βοηθάει η ιστορία. Κόντρα στην ιστορία, κόντρα στο ρεύμα της ιστορίας δύσκολα, σπάνια, μπορείς να γράψεις πράγματι ιστορία. Οι κοινωνίες γράφουν την ιστορία όταν μπορούν να αναδείξουν εκείνους που θα τις εκφράσει. Οι ήρωες και οι κοινωνίες πάνε μαζί. Αλλιώς γράφονται μόνο επεισόδια, δεν γράφεται ιστορία [...]»⁶³.

Υπό αυτή την έννοια, η εκτεταμένη διάσταση του εαυτού στις *Αλήθειες των άλλων* όσο προχωρά η αφήγηση συνυφαίνει το ιστορικό δράμα ενσαρκωμένο στη διαλογική φύση του Μεχμέτ/Μανόλη. Λόγω του ιδιαίτερου τρόπου που βιώνει την ιστορική συγκυρία, αλλά και της πνευματικά ανήσυχης φύσης του δείχνει παρά τα διλήμματα και τις συναισθηματικές μεταπτώσεις του, ότι είναι πιο ικανός να κατανοήσει τις διαφορετικές διαστάσεις της αλήθειας. Σε αντίθεση με άλλα πρόσωπα που λειτουργούν ως μονοφωνικά υποκείμενα στο έργο, η ρευστή συνειδησιακή ταυτότητα του πρωταγωνιστή είναι ικανή να συλλάβει την πολυδιάστατη σύνθεση της πραγματικότητας, έστω και αν αυτή η δυναμική δεν τον λυτρώνει. Απαντά, για παράδειγμα, στον αριστερό Αυγέρη, μη θέλοντας να επιλέξει τον δρόμο της βίαιης αντίδρασης: «αναρωτιέμαι πώς εσύ που αγωνίστηκες μια ζωή, [...] να μην μπορείς να καταλάβεις [...] και τις αλήθειες των άλλων». «Τις καταλαβαίνω απόλυτα και απέναντι στο εφιαλτικό αδιέξοδο που βλέπω να έρχεται σου λέω ότι υπάρχουν περιθώρια συμφιλίωσης και άλλοι δρόμοι για να συναντηθούν κάπου οι αλήθειες»⁶⁴.

Προεκτείνοντας τη μπαχτινική θεώρηση σε επίπεδο υποκειμένου διακρίνουμε τρία επίπεδα εσωτερίκευσης φωνών στον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος⁶⁵:

63. Μ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, «Οι ήρωες και οι κοινωνίες πάνε μαζί» [Συνέντευξη στον Ν. Θέμελη], *ό.π.*

64. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, *ό.π.*, σελ. 414.

65. Για σχέση μπαχτινικής θεωρίας με τη θεωρία του «διαλογικού εαυτού», βλ. Η. HERMANS, "The Dialogical Self: Toward a Theory of Personal and Cultural Positioning", *ό.π.*, σσ. 253-257.

Μια διαλογική προσέγγιση

- μεταξύ πυρηνικών αρχών που ορίζουν την αυτό-αντίληψη (π.χ. «Η γιαγιά έλεγε ότι όλοι οι άνθρωποι δεν είναι ίδιοι»)⁶⁶.
- μεταξύ θέσεων που επιθυμεί να καθορίσουν τον εαυτό του και απόψεων οι οποίες συνιστούν εξωτερικούς λόγους οι οποίες συγκροτούν τον εκτεταμένο εαυτό (π.χ. «χθες είχε το συναπάντημά του με την Αισέ, [...] τον έπνιξε εκείνη η περίεργη αμηχανία [...] Από τη μια να γοητεύεται από τα θέληγτρα της [...] κι από την άλλη [...] αντιπαλεύοντας χρόνια τώρα παράλογες ενοχές [...] που είχε φροντίσει ο μακαρίτης παπα-Γιώργης [...] Δείλιαζε, δείλιαζε και είχε συμβιβαστεί με τη σκέψη ότι ποτέ δεν θα το αποτολμούσε»)⁶⁷.
- μεταξύ αρθρώσεων λόγου που αποτελούν μεμονωμένες εξωτερικές πιέσεις, χωρίς να επιδρούν σημαντικά στην αυτό-αντίληψη, αλλά επηρεάζουν τη συμπεριφορά (π.χ. οι συνεχείς επιθέσεις της συζύγου Ευγενίας που δεν αποδέχεται τη στάση του: ««Ο Μανόλης τα είχε χάσει. [...] Προσπαθούσε να συγκρατήσει τις απίστευτες, τις άδικες κατηγορίες και να αντέξει την ξαφνική χολή της. Μα ούτε είχε τη δύναμη να τη διακόψει [...]»⁶⁸.

Το μυθιστόρημα του Θέμελη σκιαγραφεί πολύπλευρα τις διαστάσεις της ιστορικής αλήθειας μέσα από τη λογοτεχνική απόδοση των ποικίλων συνεπειών των γεγονότων στην ανθρώπινη κατάσταση. Αν και ο κεντρικός χαρακτήρας αδυνατεί ουσιαστικά να αυτονομηθεί και να υπερβεί το βάρος ή τις συνέπειες της ιστορίας, η ανταποκρισιμότητα του αναγνώστη στην εσωτερική κευση των συγκρούσεων από τα μυθοπλαστικά πρόσωπα ενδυναμώνει την υποκειμενικότητά του με μπαχτινικούς όρους. Η οργάνωση του πορτρέτου του Μανόλη ως μια εκδοχή εκτεταμένου εαυτού του Μικρασιάτη πρόσφυγα αποδίδει λογοτεχνικά πώς οι πρόσφυγες βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια επαναλαμβανόμενη προβληματική ανταποκρισιμότητά στους λόγους των άλλων, γι' αυτό και η συνείδησή τους παρέμεινε σε πολλές περιπτώσεις επώδυνα ρευστή –τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια.

Όπως αναφέρει ο Μπαχτίν: «όταν κάποια από τα εκφωνήματα σιωπήσουν ή κυριαρχήσουν έναντι των άλλων, ο εκτεταμένος εαυτός γίνεται μονολογικός. Όταν, αντίθετα, όλες αυτές οι θέσεις «ακούγονται», ο εκτεταμένος εαυτός γίνεται περισσότερο διαλογικός και λειτουργικός, επιτρέποντας την καλύτερη ανάπτυξη του ατόμου⁶⁹. Κατά συνέπεια, η μυθιστορηματική απόδοση των επιπτώσεων της ήττας του 1922 στον μικρασιατικό ελληνισμό, εξελίσσεται σε ένα πεδίο ενδυνάμωσης της υποκειμενικότητας του αναγνώστη. Μάλιστα, τα σχόλια του Α. Λιάκου για την τριλογία του Θέμελη (την *Αναζήτηση*,

66. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Οι αλήθειες των άλλων*, ό.π., σελ. 62.

67. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, ό.π., σελ. 64.

68. Ν. ΘΕΜΕΛΗΣ, ό.π., σελ. 137.

69. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Δοκίμια ποιητικής*, ό.π., σελ. 162.

Τάσος Μιχαηλίδης

την *Ανατροπή*, και την *Αναλαμπή*) φαίνεται να ισχύουν και για τις *Αλήθειες των άλλων*, καθώς και εδώ η μυθοπλαστική απόδοση των γεγονότων από τον συγγραφέα φαίνεται να εγγράφει πολύπλευρα και γι' αυτό αποτελεσματικά την ιστορική ύλη.

Παραθέτουμε: «η ιστορία δεν καταπιάνεται πλέον με περιγραφές πολιτικών γεγονότων, αλλά με νοοτροπίες, πολιτισμικά σενάρια, ζητήματα δηλαδή στα οποία προσεγγίζει τη λογοτεχνία και ως περιεχόμενο και ως μορφή, και αφετέρου η λογοτεχνία ανταποκρίνεται πολλές φορές ταχύτερα από την ιστορία στις μεταβολές αίσθησης του παρελθόντος. [...] Στο σχηματισμό της δημόσιας αίσθησης της ιστορίας, δηλαδή στην ιστορική κουλτούρα μιας εποχής, [...] συμβαίνει η λογοτεχνία [...] να έχει μεγαλύτερη επίδραση στο βαθύτερο στρώμα όπου σχηματίζονται οι ιστορικές αντιλήψεις. Δεν αφορά δηλαδή ιστορικά γεγονότα αλλά τρόπους αίσθησης της συλλογικής εμπειρίας και ιστορίας. [...] Τα τρία μυθιστορήματα του Νίκου Θέμελη [...] αποτελούν την επιτομή ενός νέου κοιτάγματος προς το παρελθόν και προς το παρόν της ελληνικής κοινωνίας»⁷⁰.

Προς επίρρωση των παραπάνω, αναφέρονται και οι απόψεις του ίδιου του Θέμελη: «Οι ήρωες αναμετρώνται πια, καθένας με το δικό του οπλοστάσιο, με τη συγκυρία, με τις εξελίξεις, με τα μικρά και τα μεγάλα που συμβαίνουν στον έξω κόσμο. [...] Οι πολιτικές ιδέες και θέσεις, οι αρχές, δεν μπορούν να απομονωθούν. Δεν ήθελα να απομονωθούν. Αυτές κινούν τον κόσμο, τις κοινωνίες, τη θέση του καθενός μας σε αυτές, τη στάση ζωής μας. [...] Οι ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις έρχονται πιο έντονα στο προσκήνιο, εξαναγκάζουν τους ήρωες να τις παρακολουθούν, να παίρνουν θέση και αποφάσεις»⁷¹.

Επομένως, μέσα από τις ποικίλες διασταυρώσεις του Μεχμέτ/Μανόλη με τις κυρίαρχες φωνές μιας εποχής, ο Θέμελης δίνει τη δυνατότητα στον σύγχρονο αναγνώστη, λόγω και της χρονικής απόστασης, να επαναπροσδιορίσει τον τρόπο πρόσληψης μιας ταραγμένης περιόδου, βιώνοντας πώς η ιστορία συνδέεται με το ανθρώπινο δράμα. Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Μπαχτίν, ο διάλογος των υποκειμένων με ό,τι συναρθρώνει την ιδιαίτερη φωνή τους δεν «μπορεί και δεν πρέπει να τελειώνει ποτέ»⁷².

70. Α. ΛΙΑΚΟΣ, «Νίκου Θέμελη, *Η Αναλαμπή*. Το λογοτεχνικό μανιφέστο του Εκσυγχρονισμού», *ό.π.*, σσ. 2-3.

71. Μ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, «Οι ήρωες και οι κοινωνίες πάνε μαζί» [Συνέντευξη στον Ν. Θέμελη], *ό.π.*

72. Μ. ΜΠΑΧΤΙΝ, *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, *ό.π.*, σελ. 405.

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΣΕ ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή έχει καταγραφεί στη συνείδησή μας μέσα από αφηγήσεις προγόνων μας αλλά κυρίως μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα που μας άφησαν Μικρασιάτες συγγραφείς που βίωσαν τα θλιβερά γεγονότα και έκτροπα αλλά και μεταγενέστεροι, οι οποίοι θέλησαν να διατηρήσουν ζωντανή αυτή τη συγκλονιστική μνήμη. Στο συγκεκριμένο κείμενο επιδιώκω να φωτίσω ορισμένες πτυχές της περιόδου 1920-1923, δηλαδή λίγο πριν και λίγο μετά την καταστροφή της Σμύρνης μέσα από τη γραφίδα των λογοτεχνών μας, όχι όμως μέσα από το λογοτεχνικό τους έργο, το οποίο μας είναι — σε γενικές γραμμές — γνωστό, αλλά μέσα από την οικογενειακή τους αλληλογραφία. Μέσα από αρχειακό υλικό των λογοτεχνών και των οικογενειών τους, που έζησαν την καταστροφή και τον απόηχό της, θα δούμε τις δικές τους πλευρές για αυτό το τραγικό γεγονός, άλλοτε σιωπηρές και άλλοτε εκκωφαντικές. Αυτό που με ενδιέφερε να δω σε πρώτη φάση και για τις ανάγκες του θέματός μου είναι πώς βίωσαν τη Μικρασιατική καταστροφή ή τα γεγονότα που προηγήθηκαν ή έπονται και πώς αυτό αποτυπώθηκε στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Απευθύνθηκα στα αρχεία της Γενναδείου Σχολής, στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, φορέις στους οποίους οφείλω ευχαριστίες για τη δυνατότητα που μου έδωσαν να μελετήσω το πλούσιο υλικό τους, μικρό δείγμα του οποίου μεταφέρω σε αυτή τη μελέτη.

Ανάμεσα στα πολλά και αξιόλογα βιβλία που μας έχουν συγκινήσει σχετικά με το θέμα και τις προεκτάσεις του είναι φυσικά το απαράμιλλο *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη (1924), η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα (1929), η *Παναγιά η Γοργόνα* του Στράτη Μυριβήλη (1949), οι *Πρόσφυγες* του Γρ. Ξενόπουλου (1934), η *Αστροφεγγιά* του Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου (1945), τα *Ματωμένα χρώματα* της Διδώς Σωτηρίου (1962), το *Έβδομο Ρούχο* της Ευγενίας Φακίνου (1983).

Στο ρόλο του θεματοφύλακα της προσφυγικής μνήμης βρίσκονται λογοτέχνες μάρτυρες της πρώτης δεκαετίας μετά την Καταστροφή — αν και αρκετοί απέφυγαν τον προσωπικό τόνο — ίσως γιατί θέλησαν, όπως λέει ο Ν. Μηλιώ-

Κατερίνα Μουστακάτου

ρης, να αποφύγουν τον κοινωνικό στιγματισμό του πρόσφυγα¹. Ακολούθησαν μέχρι τις μέρες μας πολλοί λογοτέχνες που ασχολήθηκαν με αυτή την περίοδο ή την χρησιμοποίησαν ως αφετηρία για να γράψουν για την προσφυγιά με έναν δικό τους τρόπο².

Ξεκινώντας από τους αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων, διαβάζουμε σχετικά με την κατάσταση των προσφύγων και κυρίως για τη δεινή θέση αρκετών από τους νεοεισερχόμενους στην ελληνική κοινωνία:

Είμαστε Έλληνες όσο κι εδώ. Αλλά με το «πρόσφυγες» μας ξεχώρισαν, μας τοποθέτησαν στο περιθώριο της κοινωνίας και κοντέψαμε να ξεχάσουμε τις ήμαστε. Ήταν τίτλος ανυποληψίας το «πρόσφυγας», πώς να σας το πω. Μόνο όταν πιάσαμε στα χέρια μας τον κόπο μας και κάναμε δικό μας σπίτι, όταν έγιναν γνωστοί οι Κόντογλου, Βαλσαμάκης, Βενέζης, οι επιστήμονές μας κι έτρεχαν σ' αυτούς οι ντόπιοι να τους συμβουλευτούν, τότε το «πρόσφυγας», δεν μας ένοιωζε. Τιμή μας, που αν και μας ήθελαν πρόσφυγες, εμείς τα είχαμε καταφέρει³.

Οι επιστολές μας βοηθούν να διαμορφώσουμε μια ολοκληρωμένη και σαφή εικόνα του επιπέδου και τρόπου ζωής των δημιουργών καθώς και της κοινωνίας της εποχής τους. Κατά τη μεταγραφή τους μετέφερα το κείμενο στο μονοτονικό σύστημα και ακολούθησα την ορθογραφία και τη στίξη του επιστολογράφου. Σε σημεία όπου η γραφή είναι δυσδιάκριτη γράφω τη μια ή τις δύο πιθανές λέξεις που διάβασα και στο τέλος βάζω ένα ερωτηματικό μέσα σε παρένθεση. Έχω επέμβει σε ελάχιστες περιπτώσεις στη διατύπωση, εκεί όπου εμφανώς έλειπε κάποια λέξη την οποία συμπλήρωσα. Έχω επιλέξει αποσπάσματα των επιστολών που αφορούν το θέμα μας και έχω περικόψει ό τι δεν αναφέρεται σε γεγονότα σχετικά με τον πόλεμο ή την προσφυγιά. Θα σταθώ στον πεζογράφο Στρ. Μυριβήλη και στον ποιητή Γ. Σεφέρη καθώς και στους συγγενείς που τους πλαισιώνουν μέσα από την αλληλογραφία τους. Παραθέτω τμήματα των επιστολών τα οποία επικεντρώνονται στις χρονιές και στα γεγονότα που μας αφορούν για να κατανοήσουμε τα θέματα που τους απασχολούν καθώς και την επιρροή που είχε το άκουσμα της καταστροφής στη ζωή τους.

1. Ν. ΜΗΛΙΩΡΗΣ, «Μια επιβεβλημένη οφειλή των Μικρασιατών λογοτεχνών», *Προσφυγικός Κόσμος*, 2-3-1947 και 9-3-1947, βλ. *Το Χρονικό μιας εκστρατείας. Μικρασία 1919-1922*.

2. Γ. ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, «Εκατό χρόνια μετά το 1922. Λογοτεχνία και Μνήμη», Bookpress, 7/4/2022 <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjW6-PukrqDAxWa8QIHHVrqAzsQFnoECBEQAQ&url=https%3A%2F%2Fbookpress.gr%2Fkritikes%2Felliniki-pezografia%2F15344-ekato-xronia-meta-to-1922-logotexnia-kai-mnimi-perantonakis&usq=AOvVaw3CwaWzz2XJCsEh2uMbrLud&opi=89978449>

3. Α. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003, Πορεία, σελ. 80.

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

Επιστολές του Στρατή Μυριβήλη

Ο Στρατής Μυριβήλης (1890-1969)⁴ έζησε τη Μικρασιατική καταστροφή και ως στρατιώτης αλλά και ως μέλος του πληθυσμού της Λέσβου που λόγω της θέσης της ήταν από τα πρώτα ελλαδικά εδάφη που δέχτηκαν μεγάλο πληθυσμό προσφύγων. Στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη βρίσκονται επιστολές του Στρατή Μυριβήλη που στέλνει στην οικογένειά από τους πολέμους 1912-13, 1915, 1917⁵. Ειδικά στη σύζυγό του, Ελένη Δημητρίου, η αλληλογραφία από τα διάφορα μέτωπα είναι τακτικότερη, σχεδόν καθημερινή και ιδιαίτερα τρυφερή και ανθρώπινη⁶. Οι εφιαλτικές εμπειρίες του πολέμου θα τον συνοδεύουν σε όλη του τη ζωή και θα διοχετευθούν στις ζωηρές ανταποκρίσεις του από το μέτωπο, στις επιστολές του και κυρίως στο πεζογραφικό του έργο.

Όσον αφορά την περίοδο 1921-1922, από ό τι φαίνεται από τις επιστολές έχει ενδιαφέρον ότι μέχρι τη μεγάλη καταστροφή δε δείχνουν να έχουν αίσθηση οι άνθρωποι τι πρόκειται να συμβεί και το μόνο που θέλουν να σκέφτονται είναι η καθημερινότητά τους και η ίδια η ζωή, όπως είναι φυσικό σύμφωνα με την ανθρώπινη φύση.

Τσέκυργιε⁷, 5 Ιούλη 1921

Αγάπη μου⁸,

[...] Τα στρατιωτικά φαίνονται πως πάνε καλά ως τα σήμερα κι ο κόσμος είναι αισιόδοξος [...]

Υπάρχουν γράμματα του λογοτέχνη, γεμάτα αισιοδοξία και ηθελημένη ελπίδα ότι όλα θα πάνε καλά, όπως διαβάζουμε στο ακόλουθο μήνυμα που στέλνει στη γυναίκα του:

4. Στρατής Μυριβήλης είναι το φιλολογικό ψευδώνυμο του Ευστράτιου Σταματόπουλου. Γεννήθηκε στη Λέσβο και από το 1912 διαμένει στην Αθήνα. Κατετάγη εθελοντής στους Βαλκανικούς πολέμους και στη συνέχεια πήρε μέρος στους πολέμους που ακολούθησαν. Στο Μικρασιατικό πόλεμο έχει το βαθμό του ανθυπολοχαγού. Βλ. Τ. ΚΑΡΒΕΛΗΣ, «Στρατής Μυριβήλης» στο έργο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα 1993, Σοκόλης, σσ. 96-183.

5. Ο Στρ. Μυριβήλης υπηρέτησε ως λοχίας στο Β' νοσοκομείο διακομιδής στο Εσκή Σεχίρ. Εκεί στις 28/6/1920 παντρεύτηκε την Ελένη Δημητρίου, από το Δεκελί της Μικρασίας, με την οποία απέκτησε τρία παιδιά: τη Χάρη, τη Δροσούλα και τον Λάμπη. Μετά την εκκένωση της Μικράς Ασίας από τα ελληνικά στρατεύματα βρέθηκε για λίγους μήνες πρόσφυγας στη Θράκη και από εκεί επέστρεψε στη Λέσβο.

6. Η αλληλογραφία που παραθέτουμε βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Ενότητα III, στο Φάκελο 16, υποφάκελο 2 και αφορά την οικογενειακή αλληλογραφία του Στρ. Μυριβήλη.

7. Σε κάθε επιστολή αναφέρεται στην περιοχή όπου βρίσκεται και υπηρετεί. Αυτή η επιστολή συνοδεύεται και από μια καρτ-ποστάλ της περιοχής.

8. Αναφέρεται στη σύζυγό του, Ελένη Δημητρίου και νυν Σταματοπούλου.

Κατερίνα Μουστακάτου

Αη-Σου, 7 Αυγούστου 1921

Αγαπημένη μου,

Το ταξίδι πάει θαυμάσια...

Ο δρόμος είναι ασφαλέστατος και γιομάτος κίνηση...

Υπάρχουν, βέβαια, και γράμματα που εκτός από την περιγραφή των συνθηκών που βιώνει ο Μυριβήλης, αναδεικνύονται ορισμένες δυσκολίες στη διοίκηση και στην οργάνωση:

Ίνεγκολ στις 8/7/1921

Γυναϊκούλα μου,

Απόψε θα μείνουμε σε τούτον εδώ τον κάμπο έξω από το Ίνεγκολ. Είναι μια απείραχτη τουρκόπολη με καμιά εικοσαριά χιλιάδες. Ανανέωσα τις προμήθειές μου, κυρίως αυγά και φρούτα. Το πρωί κάνει τσουχτερό κρύο. Αύριο στις 4 την αυγή θα ξεκινήσει η φάλαγγα. Οι υπήκοοί μου δεν πάνε καλά. Σε άλλον χαλνά ο αραμπάς του και τον διώχνω, άλλος τον χαλνά επίτηδες και δεν καλοπερνά, όταν τον πάρουμε χαμπάρι. Έκανα επίταξη στο δρόμο άλλους δέκα και σήμερα στη στρατιωτική διοίκηση Ίνεγκολ που πήγα, τους είπα ότι πρέπει να βρω και άλλους.

Υπάρχουν γράμματα με πρακτικές οδηγίες, όπως στην προκειμένη περίπτωση για τη μεταφορά της εγκύου γυναίκας του στο μέτωπο με κάθε δυνατή προφύλαξη. Σε επιστολή του από το Εσκή Σεχίρ στις 17/9/21, την καθησυχάζει ότι είναι πολύ καλά και ότι δεν πρέπει να παραπονιέται που δεν είναι μαζί, γιατί της γράφει σχεδόν κάθε μέρα... Θα της στείλει ρούχα (χλαίνη) χακί φαρδιά, γιατί είναι έγκυος και πρέπει να έρθει με προσοχή να μη παγώσει, γιατί τα τζάμια του νυχτερινού τρένου είναι σπασμένα και φοβάται μην πάθει ζημιά⁹.

Μέσα από τα γράμματα μαθαίνουμε για τις μετακινήσεις του σε διάφορα σημεία του μετώπου. Πιο συγκεκριμένα, σε επιστολή του με ημερομηνία 21/6/1922 γράφει ότι έφτασε στη Σμύρνη και έφευγε για το Εσκή, ενώ στις 29/6/1922 γράφει ότι έχει φτάσει στα Μουδανιά και στις 29/6/1922 στην Προύσσα. Δεν αναφέρεται όμως κάτι ιδιαίτερο που να προμηνύει ανησυχία μέχρι αυτή την ημερομηνία¹⁰.

9. Η σύζυγός του Ελένη διαμένει στο ξενοδοχείο Βόσπορος στην Προύσσα και παρηγοριέται με την ιδέα ότι θα πάει στο Εσκή Σεχίρ για να είναι όλοι μαζί. Ψάχνει να βρει ρούχα (καπέλο, παλτό) για να μπορεί να φύγει...

10. Οι Τούρκοι μπήκαν στη Σμύρνη το πρωί του Σαββάτου 27 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1922. Το τελευταίο φύλλο της εφημερίδας *Αμάλθεια Σμύρνης* βγήκε στις 20 Αυγούστου 1922 και η εφημερίδα *Κόσμος*, πρωινή ανεξάρτητη εφημερίδα στη Σμύρνη έξεδωσε το τελευταίο φύλλο της στις 22 Αυγούστου 1922. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

Στη συνέχεια, όμως, η κατάσταση δείχνει να δυσκολεύει και η επικοινωνία με αγαπημένα πρόσωπα είναι για τον συγγραφέα — πραγματικά — πηγή ζωής. Γράφει από το Εσκή στις 5/8/1922, ότι θωρεί τα γράμματα της γυναίκας του «τη μοναχή χρυσή κλωστή που τον δένει με την αγάπη που θα πει με τη ζωή». Οι δυσχέρειες τώρα μεγαλώνουν και η αγωνία εντείνεται:

Εσκή, 8/8/22

Το κανόνι βροντά στο διπλανό χωριό από χθες τα μεσάνυχτα. Ίσως μεταφερθούνε σε άλλο [...].

Στο επόμενο γράμμα διαγράφεται ο πόνος για την καταστροφή, ο οποίος όμως δεν φαίνεται να επηρεάζει τη διάθεσή του για την προσωπική του ζωή, την απόλυσή του και την επιστροφή του στην κανονικότητα κοντά στην οικογένειά του.

Ραιδεστός (Τεκίρνταγ / Τεκίρντάγ), 14-9-22

Είμαι καλά —θεόκαλα και καρτερώ πότε θα ακούσω την απόλυσή μου. Φαίνεται σίγουρο πως μες στον Οχτώβρη θα μας απολύσουν πια. Κόβω μαζεμένες τις μέρες του μεροδείχτη για να κοντέψω το «νόστιμον ήμαρ» που στην πραγματικότητα είναι «λυγρός νόστος» ύστερα από τη φριχτή καταστροφή που ξαπλώθηκε σε όλη την Ανατολή. Τόσες ευτυχίες, τόσες αγάπες, τόσα... και τόσα όνειρα σαρωμένα.

Άρχισαν οι δυσκολίες και τα προβλήματα για τους Έλληνες. Ο Μυριβήλης εύχεται να τους βοηθήσει ο Θεός κάπως να τα ξεπεράσουν. Η χαρά από την απόλυσή του μετά τόσα χρόνια, τον έχει συνεπάρει.

Λουλέ —Βουργάζ, 29-9-1922

Γυναικούλι,

Το 'μαθες; Α-πο-λύ-ο-μαι.

Ας ελπίσουμε ότι κάτι θα γίνει με την κατάσταση. Αλλιώςτικα θα έχουμε πάλι φασαρίες. Εδώ ο κόσμος άρχισε πάλι να φεύγει. Τι δυστυχία και τι κατάρα! Θαρρείς πως θα ξεριζώσουνε όλο το ρωμαίικο. Πώς θα ζήσουμε και εμείς και αυτοί... Μυστήριο. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει θεός και ότι ο θεός αυτός έχει χέρι και ότι θα αποφασίσει να βάλει το χέρι του [...] Σε φιλώ τόσο πολύ. Ο άντρας σου

γεγονός ότι στα προηγούμενα φύλλα τους δεν φαίνονται ίχνη της επικείμενης θηριωδίας και καταστροφής (Αρχείο Εφημερίδων στη βιβλιοθήκη της Βουλής).

Κατερίνα Μουστακάτου

Μετά την καταστροφή, οι αντιξοότητες «χτυπούν» πολλαπλώς και ταλαιπωρούν όλους τους ανθρώπους, όπου κι αν αυτοί βρίσκονται.

Λουλέ-Βουργάζ, 2-10-22

Γλυκό μου,

Είμαι ολομόναχος στην κάμαρη του ξενοδοχείου. Η πόλις έχει αδειάσει. Ο ξενοδόχος μας άφησε έρμο το ξενοδοχείο κι έφυγε. Φαντάσου τώρα ένα ξενοδοχείο που κατοικείται από αξιωματικούς και που δεν σκουπίζεται τίποτα [...] Μας βαστάει όλους ένας εκνευρισμός.

Αναφέρεται στην Ανατολική Θράκη και σφίγγεται η καρδιά του από την ερήμωση:

Φερραί, 7/10/22

Προφές φύγαμε από το Λουλέ Βουργάζ αφήνοντας την Ανατολική Θράκη και τα χωριά έρημα. Ήταν τυχερό να παρευρεθώ σε αυτή την κηδεία. Εδώ είμαστε εντεύθεν του Έβρου. Ένα χωριό μισοκαϊμένο από τις βαλκανικές πολεμικές περιπέτειες. Με μεγάλη δυσκολία βρήκα στέγη ξενοτίζοντας στην κουζίνα μια τούρκικη οικογένεια. Οι κουβέρτες μου δεν έχουν έρθει ακόμη. Τα σκεπάσματα των Τούρκων τα φοβήθηκα επειδή όλοι ήταν πολύ χλωμοί και έτσι κοιμήθηκα με όλα τα ρούχα και το αδιάβροχο.

Στη συνέχεια η αλληλογραφία περιορίζεται, γιατί ο Μυριβήλης επιστρέφει στη Λέσβο, όπου θα μείνει ως τις 29/11/1932.

Αλληλογραφία Γιώργου Σεφέρη και Δέσπως Σεφεριάδη

Ο Γιώργος Σεφέρης (1900-1971) με τη διπλωματική του δράση και το ποιητικό του έργο ανύψωσε την Ελλάδα¹¹. Ο αντίχτυπος των σημαντικών γεγονότων που βίωσε τον ενέπνευσε να γράφει ένα σημαντικότερο έργο που δεν είναι μόνο λογοτεχνικό αλλά και επιστολικό.

Για την προσωπική του εμπειρία αλλά και την επιρροή που είχε στην πνευματική του πορεία ο πόλεμος, γράφει ο Γ. Σεφέρης στον Τίμο Μαλάνο τα εξής: «Το γεγονός που με επηρέασε περισσότερο από όλα τα άλλα, εί-

11. Βλ. Ρ. ΜΠΗΤΟΝ, *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον άγγελο. Βιογραφία*, Αθήνα 2003, Ωκεανίδα.

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

ναι η μικρασιατική καταστροφή»¹². Ο μεγαλύτερος αριθμός επιστολών του Γιώργου Σεφέρη έχει σταλεί στα έτη 1920-1922 από το Παρίσι¹³. Οι επιστολές παρουσιάζουν μεγάλο φιλολογικό ενδιαφέρον, γιατί φωτίζουν αποκαλυπτικά την προσωπικότητα του ποιητή καθώς και τις σχέσεις στοργής με την οικογένειά του. Πολλές φορές ο τόνος είναι εξομολογητικός. Ο Γ. Σεφέρης κάνοντας τους προσωπικούς του απολογισμούς εκφράζει τις ενδόμυχες σκέψεις του, με αισθήματα βαθιάς μελαγχολίας ή και απόγνωσης και άλλοτε με παιγνιώδη αυτοσαρκασμό¹⁴.

Με καταγωγή από τα Βουρλά της Μικράς Ασίας η οικογένεια Σεφεριάδη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εγκαθίσταται στην Αθήνα (Κοδριγκτώνος 10), όπου δεν τους ταίριαζε καθόλου η περιοχή, μακριά από τη θάλασσα:

[...] όμως σε κάθε δρόμο που στρίβαμε ψάχναμε τη θάλασσα. Ένας κόσμος ακατανόητος, ξένος και μισητός. Η Σκάλα ήταν ό,τι αγαπούσα¹⁵.

Η αντιμετώπιση που εισέπρατταν από τους ντόπιους ήταν απογοητευτική και ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τα πατριωτικά τους συναισθήματα:

Για τους ανθρώπους του βασιλιά Κωνσταντίνου, εμείς που ερχόμασταν από το σκλαβωμένο Έθνος, που είχαμε ανατραφεί μόνο με λαχτάρα για την Ελλάδα, ήμασταν Τουρκόσποροι¹⁶.

Σε επιστολή του που στέλνει από το Παρίσι, που ζει ως φοιτητής, μερικά χρόνια αργότερα, δείχνει την αισιοδοξία του ότι τα πράγματα στη Σύμωρη θα παραμείνουν ήρεμα χωρίς να αποπνέουν φόβο¹⁷.

12. Τ. ΜΑΛΑΝΟΣ, *Η ποίηση του Σεφέρη και η Κριτική μου*, Αθήνα 1982, Πρόσπερος, σελ. 19.

13. Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ, *Επιστολές στην αδερφή του Ιωάννα (1934-1939)*, εισαγ. επιμ. επιστολών, σημειώσεις Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Αθήνα 2019, Μελάνι. Πρόκειται για 443 επιστολές από 1-7-1919, όταν ο 19χρονος Γιώργος βρισκόταν στο Παρίσι για σπουδές και αλληλογραφούσε με την 17χρονών αδερφή του, Ιωάννα.

14. Βλ. και Δ. ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ, «Η Μικρασιατική Καταστροφή στον ορίζοντα της ποίησης του Γιώργου Σεφέρη», *Πρακτικά 9ου Συμποσίου στο Συνεδριακό Κέντρο Νέας Ιωνίας*, 22-24 /11/2019, σσ. 149-158 από το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ).

15. Μ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρονολόγιο-Εργογραφία Σεφέρη (1900-1971)*, Αθήνα 2002, Μεταίχμιο, σελ. 21.

16. Μ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρονολόγιο-Εργογραφία Σεφέρη, ό.π.*, σελ. 25.

17. Το αρχείο του Γιώργου Σεφέρη βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Οι επιστολές που έχουμε επιλέξει βρίσκονται στο Φάκελο 49, υποφάκελο 5.

Κατερίνα Μουστακάτου

Παρίσι, 22 Απρίλη 1922

[...] Όπως και να έρθουν τα πράγματα η Σμύρνη δε μένει ποτέ στους Τούρκους. Το μόνο που μπορεί να γίνει είναι το πολύ μια αυτονομία, πράγμα βέβαια όχι ευχάριστο εθνικώς μα που δε μας βάζει σε κανένα είδος κινδύνου [...]

Οι εξελίξεις όμως είναι τραγικές και η κατάσταση αλλάζει άρδην προς το χειρότερο, συνθήκη που ξεπερνούσε και το πιο δυσμενές σενάριο και θα έβαζε ποτέ στο νου του, άνθρωπος. Σε επιστολή που στέλνει στη μητέρα του Δέσπω που ζει στην Αθήνα, εκφράζει όλη την αγωνία και την πίκρα του για όσα συνέβησαν που επιτείνεται από την παραμονή του μακριά από τη χώρα. Δεν διστάζει να επικρίνει την ελληνική κυβέρνηση για ολιγωρία και να δυσανασχετεί για την τροπή που πήραν τα πράγματα. Δείχνει να αδιαφορεί για τις περιουσίες μπροστά στην αξία της ανθρώπινης ζωής:

Παρίσι, 17 Σεπτεμβρίου 1922, Δευτέρα βράδυ

Αγαπημένη μου μαμά,

Προχτές μετά το πρώτο σου γράμμα και τις εφημερίδες την παραμονή της καταστροφής, σχεδόν από τότες τα γεγονότα κατακλύσαν, μπήκε ο Τούρκος στη Σμύρνη μάς την έκαψε και μας σφάζει. Πώς να σου περιγράψω τις μέρες, τις αγωνίες που περνάμε στην ξενιτιά, την τόσο αφιλόξενη ξενιτιά. Η ζωή μας είναι οι εφημερίδες και τα αόριστα νέα που σέρνονται από στόμα σε στόμα. Σκότωσαν τον Τσουρουκτσόγλου¹⁸ άλλοι λεν και τον Ψαλτώφ¹⁹. Ο Μητροπολίτης μας μαρτύρισε κι ένα σωρό κακουργήματα που φαντάζομαι πως θα τα μαθαίνετε εσείς. Ευτυχώς τώρα είστε στα σίγουρα, εσύ και η Ιωάννα²⁰, αυτό είναι το κυριώτερο. Η μόνη μας τρομερή ανησυχία τώρα είναι οι δικοί μας της Σμύρνης.

18. Ο Νικόλαος Τσουρουκτσόγλου(1861-1922) ήταν διακεκριμένος Έλληνας δικηγόρος και δημοσιογράφος, οποίος ήταν πολιτικός και κοινωνικός ακτιβιστής. Το απόγευμα της 27ης Αυγούστου προσήχθη ενώπιον του Τούρκου στρατιωτικού διοικητή Νουρεντίν Πασά μαζί με τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο Σμύρνης και τον δημογέροντα Γεώργιο Κλημάνογλου. Ο Νουρεντίν, αφού τους κατηγορήσε για τη φιλελληνική τους στάση, τους παρέδωσε στους εξαγριωμένους Τούρκους που είχαν κατακλύσει την πλατεία του Διοικητηρίου με αποτέλεσμα να βρουν και οι τρεις τραγικό θάνατο.

19. Πρόκειται για τον Απόστολο Ψαλτώφ που έχει γράψει και επιστολές στον Βενιζέλο για το διωγμό των Ελλήνων της Μικρασίας (αρχαία Ιδρύματος Ε.Κ. Βενιζέλος, Χανιά).

20. Πρόκειται για την αγαπημένη του αδερφή που μάλλον ήταν φιλάσθενη και η οποία αργότερα παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Τσάτσο (ακαδημαϊκό και Πρόεδρο Δημοκρατίας).

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

Ο μπαμπάς σου τηλεγράφησε. Απάντηση καμία για την ώρα. Πήγε στο «Temps» να ρωτήσει για τον θείο Κόκο. Δεν ξέρω τίποτα. Είμαστε τρελλοί. Γράψε μου το ταχύτερο λεπτομέρειες και τηλεγράφησέ μου ότι ξέρεις. Τα χτήματα και οι περιουσίες αχλεία και σκόνη να γίνουν. Οι ζωές σωθήκανε φαντάζομαι τα ξαδέρφια και τους θείους και τις θείες. Κάθομαι σου γράφω τώρα, γιατί με ηρεμεί να σου γράψω. Δεν μπορώ να συμμαζέψω τις ιδέες όλα τα κάνω ασυναίσθητα και πάλι εσένα συλλογίζομαι όπως είσαι νευρική και ευαίσθητη και η μικρούλα (;) η καυμένη σε τι κατάσταση θα βρίσκεται. Σε τι χρόνια ζούμε μαμάκα μου. Είναι να το χωρέσει ανθρώπινο μυαλό πως στον εικοστό αιώνα, τον αιώνα του ανθρωπισμού, μια πόλη τριακοσίων χιλιάδων ανθρώπων ήθελε μεταβληθεί σε κοιμητήριο μέσα σε τέσσερις μέρες. Τηλεγράφησέ μου αμέσως πώς είναι ο θείος μας, ο θείος Σωκράτης, η θεία Έλλη. Πού κατασταλάξανε – γιατί δεν τολμώ να φανταστώ πως δε φύγανε όπως όπως και με ό,τι ό,τι. Γράψε μου τι σκέφτονται για το μέλλον. Γράψε μου τα όλα και την κατάσταση στην Ελλάδα, στην υστερική Ελλάδα στην Ψεύτρα που μπόρεσε χωρίς τον παραμικρό ηρωισμό, χωρίς την παραμικρή άρνηση, χωρίς την παραμικρή διαμαρτυρία να θυσιάσει εκατό εκατό χιλιάδες τα παιδιά της. Αυτά μαμάκα μου γράψε μου και γράφε μου πώς είναι ακριβώς τα ζητήματα και πώς φαντάζεσαι πως μπορούν να αποβούν τα πράγματα τα δικά μας. Εδώ πέρνομε αποφάσεις μα στα κούφια για την ώρα ακόμη αφού δεν ξέρομε τίποτα.[...] Για αυτό μαμάκα μου μη στενοχωριέσαι αν υπάρχει η ομόνοια και η αγάπη και η υγεία όλα τα άλλα φτάνουν. Γράψε μου για την ώρα, και στέλνε μου εφημερίδες αν έχεις την παραμικρή ανάγκη τηλεγραφήσέ μας. Πρόσεχε την Ιωάννα και πες της να μου γράφει.

Σε φιλώ και την φιλώ,
Γιώργος

Τα γράμματα που ακολουθούν είναι γεμάτα απόγνωση για το μέλλον των Ρωμιών και των επιζώντων προσφύγων.

Παρίσι, 27/9/1922
Μαμάκα μου,

[...] Τα ζητήματα αλλάξανε πολύ τραγικά για τους Ρωμηούς, πολύ τραγικότερα για μας. Φαίνεται πως ο Θεός δε θέλει να σωθούνε ακόμη ούτε τα βάσανα της Ρωμιοσύνης ούτε τα δικά μας τα οικογενειακά.

Με αγωνία προσπαθεί να μάθει αν όλοι οι συγγενείς, γνωστοί, φίλοι είναι καλά και αν έχουν φύγει από τη Σμύρνη ρωτώντας και ονομαστικά για πολλούς από αυτούς. [...]

Κατερίνα Μουστακάτου

Γράφει ανάμεσα στα άλλα:

Παρίσι, 30/9/1922

Η Ελλάδα πέταξε τις βρωμισιές της. Γράψε μου πώς είναι ο καθένας από τους δικούς μας της Σμύρνης και τι σκέπτονται να κάνουν. Ευτυχώς δεν υπάρχουν πολλά μωρά... Ποιος ξέρει; Μπορεί μια μέρα όλα να φτιάξουν (;) / αλλάξουν (;)

Τον απασχολεί πολύ τι απέγιναν οι συντοπίτες του και οι συγγενείς του.

Παρίσι, 13 Δεκεμβρίου 1922

Γράψε μου λεπτομέρειες για τους Βουρλιώτες θέλω να τα ξέρω όλα τα της τύχης τους πόσους φάγανε, πόσοι έμειναν, τι σκέπτονται για το γυρισμό και την εκδίκηση, πώς τα βλέπουν τα πράγματα, πώς βρίσκουν τη ζωή τους.

Επιστολές Δέσπως Σεφεριάδη²¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πυκνογραμμένες επιστολές της μητέρας του ποιητή γεμάτες αγάπη και τρυφερότητα για τα παιδιά της αλλά και αγωνία για όσα συμβαίνουν. Συχνά μεταφέρει και αίριες και ουσιαστικές πληροφορίες στον ξενιτεμένο γιο της:

Παρασκευή, 26/8 /1922

Γιώργο μου,

Βγήκαν αγήματα στη Σμύρνη δια την φρούρησην 4000 καραβιντέρηδων (;) Άγγλοι και Γάλλοι όλοι λέγουν πως θα κρατήσουν τον Κεμάλ. Όλοι οι υπάλληλοι της αρμοστείας ήλθον; Τους έστειλε ο Στεργιαδης και οι υπάλληλοι των τραπεζών έβγαλαν προκηρύξεις Άγγλοι και Ιταλοί ότι θα υπερασπίσουν και τους χριστιανούς πληθυσμούς. Οι ελεεινοί και οι αφορισμένοι; Οι εδώ μας τα έκαμαν όλα. Επετούσαν τα όπλα και δεν επολέμησαν διόλου, η κυβέρνηση παραιτήθη από χθες βράδυ, να δούμε τι θα γίνει παιδί μου.

Πιστεύω πως θα έχουμε γρήγορα σπουδαία γεγονότα, ο στρατός έκανε μεγάλη καταστροφή. Δεν θα τον περάσουν από τη Σμύρνη. Ο ελληνικός στρατός που είχαμε ελπίδες εφέρθη με την πιο μεγάλη ανανδρία.

21. Η μητέρα του Γ. Σεφέρη επιστρέφει από το Παρίσι στην Αθήνα με την αδερφή του Ιωάννα στις 31/8/1922.

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

Την απασχολούν πολλά ζητήματα που αφορούν την περιουσία τους και τις δημεύσεις που ακούει να γίνονται αλλά είναι οργισμένη με το χειρισμό της πολιτικής κατάστασης από τον Στεργιάδη και τις εξωτερικές επεμβάσεις. Πονάει τον τόπο της και δεν αντέχει να μαθαίνει τέτοια συμφορά.

Αθήνα, τη 15 -9 -1922

«Ανέλπιστη καταστροφή. Είναι αδύνατο να γράψω για αυτή την καταστροφή του κόσμου, των ανθρώπων, των μανάδων, ο πόνος να τρέχουν με παιδιά στην αγκαλιά να πέφτουν στη θάλασσα δια να σωθούν απο το μαχαίρι του Τούρκου με έχει καταντήσει να φοβάμαι μήν μου φύγει ο νους. Για να ακούσεις θηριωδίες των ξένων και τον απανθρωπισμό των ιδικών μας, οι οποίοι εδώ λίγο διάστημα συνεννοημένοι με τον Κεμάλ μας έκαναν σκόνη τον καλύτερο, τον αγνότερο, ελληνισμό αν δεν στραγγαλίσω με τα χέρια μου αυτούς δεν θα ησυχάσω. Τη θηριωδία, τη φρίκη εκείνος ο Στεργιάδης τι δεν έκαμε όλα τα ήξερε και όλα τα είχε μελετήσει με τους εδώ χαφιέδες διά να είναι αρεστός και τώρα μας άφησε την απόγνωση και έφτασε στο εξωτερικό με δύο εκατομμύρια και άφησε ανθρώπους που πέρασαν τη ζωή τους στην άνεση στην ψάθα. Είναι πολλοί οι γνωστοί της Σμύρνης οι οποίοι δίχως ψωμί ζητούν εργασία. Και εμείς θα είχαμε δύο σπίτια. Τρέμω, παιδί μου, για τις αρρώστειες.

Ένωσαν την ανάγκη να διώξουν το απαίσιο θηρίο το βασιλιά (;)

Αν το είχαν κάνει ένα χρόνο πριν θα γλίτωνε και η καημένη η Σμύρνη μας.

Τώρα να δούμε τι θα γίνει με τη Θράκη και φοβούμαι μην γίνουν και εκεί τα ίδια.

Να δούμε και ο μπαμπάς σου τι θα κάνει με αυτά (;)

Είναι μεγάλος ο Θεός

Προσπαθούν να αποφύγουν το αιματοκύλισμα τον εμφύλιο είμαστε όλοι εδώ (σσί)

Τώρα στέκονται πολύ οι φίλοι μας.. Αθανασιάδη [...].

Στα επόμενα γράμματά της, η Δέσπω Σεφεριάδη, αναφέρεται με σπαραγμό στις ειδήσεις που μαθαίνει από τη Μικρασία και αναζητά βοήθεια στο Θεό. Την απασχολούν και πρακτικά ζητήματα σχετικά με την οικονομική βοήθεια που της στέλνει ο σύζυγός της καθώς θέματα υγείας των παιδιών της και οι πανεπιστημιακές εξετάσεις του Γιώργου. Με κάθε ευκαιρία ψάχνει να βρει τα αίτια της καταστροφής τα οποία συχνά επιρρίπτει στους πολιτικούς της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης:

Κατερίνα Μουστακάτου

Αθήνα, 23/9/1922

Παιδί μου, Γιωργάκη μου,
Όσο περνούν οι μέρες τόσο ο νους μου σαλεύει...
Γράψε μου τώρα με τον ερχομό του Βενιζέλου για την εξωτερική πολιτική.
Χρυσά μου παιδιά, σας αγαπώ και σας περιμένω...

Εν Αθήναις, 24 -9 -1922

[...]Παιδί μου σήμερα με το γράμμα σου μου προξένησε μεγάλη χαρά μέσα στη δυστυχία της Σμύρνης μας, που μου είναι αδύνατο να σου το περιγράψω, αγ-
γελικό μου παιδί, κλαίω από συγκίνηση, για να αναγκαία που μου γράφεις για
να με παρηγορήσεις. Τι κακό ήταν τούτο στους ανθρώπους, στις μανάδες, στα
παιδιά, στα ατιμασμένα κορίτσια, επιτέλους στους χαμένους ανθρώπους, κλαίω
και θρηνώ τη λαχτάρα τόσων ψυχών από όσα τράβηξαν από το άτιμο μαχαίρι
του Τούρκου το οποίο ετοίμασαν οι Γάλλοι και οι Παλαιο ελλαδίτες και μακάρι
να ζω να δω τη δικαίωση, αλλά δεν θέλω να σε απασχολώ από τη μελέτη σου...

Εν Αθήναις, 19 Νοεμβρίου 1922

[...] Όσο περνά ο καιρός παιδί μου, τόσο περισσότερο νοιώθω μέσα μου την κα-
ταστροφή. Έκαμα την απόφαση και πήγα στους καταυλισμούς των προσφύγων
για να εύρω μερικές Βουρλιώτισσες που ζουν στην απελπισία γιατί όχι μόνο έχα-
σαν ό,τι είχαν την περιουσία τους, αλλά έμειναν μόνες και έρημες γιατί οι Τούρκοι
κρατούν αχμάλωτους τους άνδρες τους και τους γιους τους. Και ενώ τα είχαν όλα
τώρα βρίσκονται σε δεινή θέση.

Με την αλληλογραφία δύο μελών της οικογένειας Σεφέρη έχουμε μια πλη-
ρέστερη εικόνα για τον αντίτυπο των γεγονότων της Μικρασίας στο Παρίσι
που ζει ο πατέρας Στέλιος Σεφεριάδης και οι δύο γιοι του, Άγγελος και Γιώρ-
γος και στην Αθήνα που ζουν η μητέρα με την κόρη της Ιωάννα.

Αναφορά στον Ηλία Βενέζη και την Αγάπη Μολυβιάτη-Βενέζη

Δεν βρέθηκαν επιστολές του Αϊβαλιώτη συγγραφέα στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη,
αλλά υπάρχει υλικό στο βιβλίο της αδερφής του Αγάπης Μολυβιάτη-Βενέζη και
συνεχίστριας — κατά έναν τρόπο — του έργου του²². Με άσβηστο το χρέος στον

22. Α. ΜΟΛΥΒΙΑΤΗ-BENEZH, *Το Χρονικό των δέκα ημερών*. Αϊβαλί (Κυδωνιές) 1922, Αθή-
να 1987, ΕΛΙΑ. Το 1981 πήρε για το έργο Α΄ Βραβείο Ειρήνης και Φιλίας Αμπντί Ιπεκτσι και
το Α΄ Βραβείο Εστίας Νέας Σμύρνης. Το 2005 μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα τούρκικα.

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

αδερφό της Ηλία Βενέζη (1904-1973)²³ του οποίου προσπάθησε να σώσει τη ζωή μέσα στην καταστροφή του '22 και διακινδυνεύοντας τη δική της εκπλήρωση την επιθυμία του να γράφει και τη δική της επώδυνη ιστορία. Το *Χρονικό των Δέκα Ημερών* με βιώματα από τη Μικρασία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει παραλληλιστεί με τις σημειώσεις από το *Ημερολόγιο της Άννας Φρανκ* για το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο²⁴. Η εικόνα της συμφοράς θυμίζει στιγμές της Παλαιάς Διαθήκης και εικόνες της Αποκάλυψης. Η εφιαλτική αγωνία ο ανείπωτος πόνος, η παρατεταμένη συνομιλία με το θάνατο, οι ηχηρές και ταυτόχρονα άφωνες κραυγές, η καταγίγδα των δακρύων, οι βασανιστικές μνήμες αποτελούν τον καμβά και την ουσία του βιβλίου²⁵. Όπως αναφέρει στον πρόλογο του χρονικού της «δεν υπάρχει ούτε μια σελίδα χαράς». Και πώς να υπάρχει; Ακόμα και το έργο του Η. Βενέζη που διαπνέεται από βαθιά ανθρωπιά στηρίζεται σε μαρτυρίες των γεγονότων της εποχής που έζησε και αποτελεί κεφάλαιο για τη νέα ελληνική λογοτεχνία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι μορφές της κρίσης αποτυπώνονται στα λογοτεχνικά κείμενα των λαών με ένα γλαφυρό και βιωματικό λόγο. Αυτά τα ίχνη είναι διαφορετικά, ανάλογα με τους συγγραφείς, τις ιστορικές περιόδους και τις κοινωνικές συνιστώσες. Στη λογοτεχνία, όπως και στη ζωή, ο πόνος και η κατακραυγή δεν αποδίδονται με απόλυτους αριθμούς αλλά με πόνο και αίμα. Η Μικρασιατική καταστροφή δεν άφησε συντρίμια μόνο στη Σμύρνη και στους ανθρώπους που τη βίωσαν. Άφησε το αποτύπωμά της ανεξίτηλο σε πολλές γενιές που με τον ένα ή άλλο τρόπο γνώρισαν και συναισθάνθηκαν το μεγάλο δράμα.

Με βάση τα αποσπάσματα των επιστολών που παρατέθηκαν, φωτίζονται καλύτερα οι ζωές των λογοτεχνών και οι οικογενειακές τους σχέσεις καθώς και οι σχέψεις που τους απασχολούν, οι οποίες δεν δημοσιοποιούνται με άλλο τρόπο παρά μόνο έμμεσα στο λογοτεχνικό τους έργο. Οι μαρτυρίες αυτές, ως αυθεντικές και για αυτό εξαιρετικά σημαντικές, διατηρούν ζωντανή τη μνήμη των πολέμων εν τη γενέσει τους και δίνουν τη δυνατότητα στους μελλοντικούς μελετητές να ταξινομήσουν και να αποτιμήσουν τη σημασία των γεγονότων. Είναι αποδεκτό πως κάθε αφήγημα είναι μια μορφή επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων της συγχρονίας ή της διαχρονίας και χρησιμεύει για την πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών μιας εποχής αλλά και της ιδιαιτερότητας των προσώπων και ειδικά επιφανών που έδρασαν ή αντέδρασαν με κάποιο τρόπο. Καταδεικνύεται, επίσης, ο αντίκτυπος

23. Βλ. για τον Ηλία Βενέζη στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2007, Πατάκης, σσ. 276-277.

24. Α. ΜΟΥΛΥΒΙΑΘΗ-BENEZH, *Το Χρονικό των δέκα ημερών*, ό.π., (βλ. κριτική του Ν. Γουτοντζάκη), σελ. 211.

25. Α. ΜΟΥΛΥΒΙΑΘΗ-BENEZH, *Το Χρονικό των δέκα ημερών*, ό.π., σελ. 22.

Κατερίνα Μουστακάτου

που είχε η συμφορά και σε όσους δεν ήταν εκείνη την περίοδο στη Σμύρνη, η αμερικανική των ανθρώπων πριν τα γεγονότα αλλά και η αγωνία για τους συντοπίτες τους και το μέλλον των προσφύγων στη συνέχεια. Το ατομικό βίωμα αντικατοπτρίζει — εν τέλει — την κοινή τραγωδία, δημιουργώντας πανανθρώπινα παραδείγματα. Το τραύμα της καταστροφής θα περάσει στη συλλογική μνήμη και από τεκμήριο απώλειας θα γίνει αφετηρία διεκδίκησης του μέλλοντος²⁶.

Οι επιστολές των λογοτεχνών που τους αφορούσαν άμεσα τα γεγονότα δεν εμπλουτίζουν μόνο τη γνώση μας αλλά ισχυροποιούν και τη μνήμη μας.

Είμαστε ένας λαός της μνήμης. Αυτή είναι η πηγή της λύπης και της περηφάνειας μας [...]²⁷.

Και θα κλείσω με το κείμενο που έγραψε η ελληνική εφημερίδα της Αμερικής *Εθνικός Κήρυξ* λίγο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και αντιστοιχεί στο σθένο που έδειξαν οι Έλληνες εκείνες τις φρικτές ημέρες αλλά και την κρυφή ελπίδα που είδαμε να δείχνουν οι συγγραφείς και στις επιστολές τους:

Εκατό φορές θεωρήσαμε ότι είχαμε πέσει στο βάθος πια της δυστυχίας και της απελπισίας και εκατό φορές το βάθος αυτό άνοιξε για να μας γκρεμίσει σε ένα βαθύτερο βάθος κολάσεως ακόμη φρικτότερον. [...] Πρέπει πρώτ' από όλα να εργαζώμεθα με ελπίδα. [...] Πριν καταδικασθώ ένας λαός πρέπει να τουβάλουμε το χέρι στην καρδιά να δούμε αν χτυπάει ακόμη. [...] Όταν ακούτε να λέγουν : «Η Ελλάδα απέθανε» εσείς να φωνάζετε: «Ζήτω η Ελλάς»²⁸.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ)

Μνήμη Μικρασίας, Ογδόντα χρόνια, επιμ. συναγωγή κειμένων Ν. Ορφανίδης, Σειρά Ελληνομνημών 4 Ακτή, Λευκωσία 2002.

Έξοδος. Μαρτυρίες, 5 τόμοι, Αθήνα 2016, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

Έ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Κοινός Λόγος*, Αθήνα 2004, Νέα Σκηνή Τέχνης / Θέατρο του Νέου Κόσμου.

Δ. ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ, «Η Μικρασιατική Καταστροφή στον ορίζοντα της ποίησης του Γιώργου Σεφέρη», *Πρακτικά 9ου Συμποσίου στο Συνεδριακό Κέντρο Νέ-*

26. *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Υπό την Αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003 (οπισθόφυλλο).

27. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Μικρασία, Χαίρε*, Αθήνα 2020 (12η έκδ), Εστία, σελ. 156-7.

28. *Εθνικός Κήρυξ*, Φεβρουάριος 1923 (το κείμενο είναι γραμμένο το Δεκέμβριο του 1922).

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής

ας *Ιωνίας*, 22-24 /11/2019, σσ. 149-158 από το Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού (ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ).

Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη 1994, Παρατηρητής.

Σ. ΜΕΡΙΑ, Α. ΓΙΑΛΕΣΣΑ-ΛΕΟΝΤΙΔΗ, *Ξεριζώματα. Από τόπο σε τόπο*, πρόλ. Κ. ΧΛΩΡΟΥ, εισαγ. Κ. ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 2023, Εστία.

Η Λογοτεχνία στη Μικρά Ασία, επιμ. Θ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Αθήνα 2004, Ένωση Συμυρναίων.

Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Υπό την Αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2003, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Πρόσφυγες και λογοτεχνία», *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 56-69.

Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η μυθική και η ιστορική διάσταση του 1922 στη σύγχρονη πεζογραφία», *Επίλογος*, Αθήνα 2022.

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΚΑΙ Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΑΤΙΡΙΚΑ ΣΚΙΤΣΑ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή ή ο Τουρκικός Πόλεμος της Ανεξαρτησίας, όπως αποκαλείται στην ελληνική και στην τουρκική ιστοριογραφία αντίστοιχα, αποτελεί ένα μείζον γεγονός που σφράγισε την ιστορική πορεία των δύο κρατών κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα¹. Για την ελληνική πλευρά τα γεγονότα των ετών 1919-1922 έχουν καταγραφεί ως «τραύμα», καθώς σηματοδοτούν τη ματαιώση της εθνικής ολοκλήρωσης που θα εδαφοποιούσε τη Μεγάλη Ιδέα στις μέγιστες τιμές της και τον ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων από τις πατρίδες τους. Αντίθετα, για την τουρκική πλευρά, η νίκη των κεμαλικών δυνάμεων στο μικρασιατικό μέτωπο ερμηνεύθηκε ως απελευθέρωση του τουρκικού λαού από τους εξωτερικούς του δυνάστες και ως απαλλαγή από την «αραχνιασμένη» δυναστεία των Οθωμανών, γεγονός που με τη σειρά του σηματοδότησε τη μετάβαση στη νεωτερικότητα και τη δημιουργία του τουρκικού εθνικού κράτους. Υπό αυτή την ερμηνευτική οπτική, οι μουσουλμάνοι, εν δυνάμει τότε Τούρκοι πολίτες, συνέρρευσαν στη νέα εθνική επικράτεια και συνέδραμαν στην ανοικοδόμηση της νέας, κοσμικής πλέον Τουρκίας.

Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξετάσει τα σατιρικά σκίτσα που δημοσιεύτηκαν στον τουρκικό περιοδικό Τύπο της εποχής και αφορούσαν στην ελληνοτουρκική αναμέτρηση, να σχολιάσει το περιεχόμενό τους, να διερευνήσει τα μηνύματα που μετέδιδαν και, τέλος, να διακριβώσει την πρόσληψη του προσφυγικού ζητήματος και της ανταλλαγής πληθυσμών στην τουρκική κοινή γνώμη.

1. Η παρούσα εργασία υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της πράξης «Ψηφιακή Θράκη: χαρτογραφώντας την ιστορία και τον πολιτισμό για την ποιοτική αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος» που υλοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης Υποστήριξη της Περιφερειακής Αριστείας και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνικούς πόρους μέσω του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα & Καινοτομία (ΕΠΑ-νΕΚ) (κωδικός έργου:ΟΠΣ (MIS) 5047264).

Άγγελος Παληκίδης - Λεωνίδας Μοίρας

Ο σατιρικός Τύπος κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων
και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Οι εικόνες με πολιτικό και ιστορικό περιεχόμενο αποτελούν σημαντικό μέσο μετάδοσης μηνυμάτων με άμεσο και εύληπτο τρόπο, καθώς ασκούν σημαντική συναισθηματική επιρροή και έχουν ισχυρή υποβλητικότητα². Η εικονοποίηση των ιστορικών γεγονότων και ο πολλαπλασιασμός των σχετικών σκίτσων στον Τύπο ακολουθεί τη διάδοση της εγγραμματοσύνης και την αύξηση της κυκλοφορίας των εφημερίδων, και όχι το αντίστροφο, όπως θα υπέθετε κανείς³. Οι γελοιογραφίες ειδικότερα αποκαλύπτουν μια πλευρά της πολιτικής κουλτούρας που δεν συναντά κανείς στις επίσημες διακηρύξεις, στους δημόσιους λόγους, στα κεντρικά άρθρα των εφημερίδων ή στις μπροσούρες. Για τους πολιτικούς επιστήμονες και τους ιστορικούς τα σκίτσα αυτά μπορούν να φωτίσουν ακόμη και τις καθημερινές αντιδράσεις σε πολιτικές που ακόμη και οι δημοσκοπήσεις δεν μπορούν να συλλάβουν. Έτσι, οι γελοιογραφίες συγκροτούν ένα πολύτιμο ιστορικό αρχείο που «αποκαλύπτει όχι μόνο θεμελιώδεις αλλαγές στην πολιτική συνείδηση αλλά επίσης την παλίρροια και την άμπωτη των πολιτικών συναισθημάτων ανάμεσα σε πολυπληθείς αναγνώστες –συναισθήματα που έμειναν βουβά σε άλλα κείμενα και αρχεία»⁴.

Οι επικαιρικές σατιρικές εικόνες έχουν ορισμένες κοινές ιδιότητες που τις καθιστούν επιδραστικές σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, ειδικά κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο: Πρώτον, η οικειότητα των συμβόλων (*familiarity*) που χρησιμοποιούν (για παράδειγμα, ο ελληνικός στρατός αποδίδεται ως τσολιάς ή ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγνωρίζεται από τα πεταχτά αυτιά και το μουστάκι), και δεύτερον, η υπερβολή –τυπικό μοτίβο σε κάθε μορφή σάτιρας. Εξάλλου, η στερεοτυπικότητα των εικονογραφικών τύπων και ο μινιμαλισμός στο σχέδιο καθιστούν την πολιτική γελοιογραφία ως ένα ιδιαίτερο είδος πολιτικο-κοινωνικής δήλωσης, που όχι μόνο ανταποκρίνεται στην κουλτούρα του πολυποίκιλου κοινού της, αλλά και συμβιβάζεται με την ιδέα ότι το βλέμμα του αναγνώστη στέκεται ελάχιστα σε αυτό –αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη ζωγραφική⁵.

Η άνθηση του οθωμανικού Τύπου μετά την Επανάσταση των Νεότουρκων (1908) και οι συνεχόμενες πολεμικές εμπλοκές της αυτοκρατορίας οδήγησαν

2. ΆΓΓ. ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, «Η χρήση της εικόνας στη διδασκαλία της Ιστορίας», *Φιλολογική* 93 (2005), σελ. 69.

3. Χ. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Φουστανέλες και Χλαμούδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αθήνα 2020, Αλεξάνδρεια, σελ. 28.

4. P. DUUS, «Presidential Address: Weapons of the Weak, Weapons of the Strong. The Development of the Japanese Political Cartoon», *The Journal of Asian Studies* 60.4 (Νοέμβριος 2001), σσ. 965-997, εδώ: 995.

5. Για τα χαρακτηριστικά της πολιτικής γελοιογραφίας, βλ. CH. FORCEVILLE, *Visual and Multimodal Communication: Applying the Relevance Principle*, New York 2020, Oxford University Press, σσ. 167-171.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

στον ριζικό μετασχηματισμό του παραδοσιακού ρόλου των δημιουργών των σατιρικών σκίτσων. Ενώ στην προπολεμική περίοδο κύριο μέλημά τους ήταν να σατιρίζουν τον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909), από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων και έπειτα, ανέλαβαν τον ρόλο της διάχυσης των προπαγανδιστικών ιδεών της εξουσίας.

Συγκεκριμένα, μετά από το ξέσπασμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου τον Οκτώβριο του 1912, ο οθωμανικός Τύπος δημοσίευε άρθρα που προωθούσαν την ιδέα της συστράτευσης όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας — ανεξαρτήτως θρησκείας και εθνοτικής καταγωγής — στο όνομα της κοινής οθωμανικής πατρίδας. Όταν όμως η οθωμανική κυβέρνηση συνειδητοποίησε την απροθυμία των χριστιανών υπηκόων της να συνδράμουν οικονομικά και στρατιωτικά, η προπαγάνδα περιορίστηκε στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς⁶.

Την ίδια περίοδο στις οθωμανικές εφημερίδες αυξάνονταν τα δημοσιεύματα για τις ωμότητες των βαλκανικών στρατών — και κυρίως των Βουλγάρων — σε βάρος των άμαχων μουσουλμάνων. Τα κείμενα συνοδεύονταν από σκίτσα που απέδιδαν τους Βούλγαρους ως τους «πιο αιμοσταγείς εχθρούς της αυτοκρατορίας»⁷. Στα δημοσιεύματα αυτά και στις σχετικές εικόνες διαπιστώνει κανείς το τέλος των ψευδαισθήσεων αναφορικά με τη διαιώνιση της αυτοκρατορίας με τη μορφή ενός πολυεθνικού ή, έστω, πολυεθνοτικού κράτους, καθώς και την κατάρρευση των πολιτικών καλλιέργειας μιας κοινής «φαντασικής» ταυτότητας του οθωμανικού έθνους.

Στο μεταξύ, τον Ιανουάριο του 1913 τα ηγετικά μέλη της Επιτροπής της Ένωσης και της Προόδου (ΕΕΠ) κατέλαβαν πραξικοπηματικά την εξουσία. Βασικοί πυλώνες της πολιτικής τους ήταν η εθνικοποίηση της οικονομίας και του γεωγραφικού χώρου, με απώτερο στόχο των εκτουρκισμού της αυτοκρατορίας και τη συγκρότηση μιας αμιγώς τουρκικής κοινωνίας⁸. Παράλληλα, έπειτα από την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την προσχώρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη συμμαχία των Κεντρικών Δυνάμεων, η προπαγάνδα της ΕΕΠ επιδίωκε την ενίσχυση της αλληλεγγύης μεταξύ των μουσουλμάνων, την προβολή της ανωτερότητας του οθωμανικού στρατού και τη διατρέφωση της αποφασιστικότητάς του να πολεμήσει έως την τελική νίκη στο πλευρό των «πανίσχυρων συμμαχών του»⁹.

6. E. GINIO, "Mobilizing the Ottoman Nation During the Balkan Wars (1912-1913), Awaking from the Ottoman Dream", *War in History* 12/2 (2005), σελ. 87.

7. E. GINIO, "Transmitting the Agony of a Besieged Population: Edirne (Adrianople) during the Balkan Wars, 1912-1913", στον τόμο ST. GOEBEL-D. KEENE (επιμ.), *Cities into Battlefields, Metropolitan Scenarios, Experiences and Commemorations of Total War*, Aldershot 2001, Ashgate, σσ. 83-98.

8. Σ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1998, Αλεξάνδρεια, σσ. 527-532.

9. T. LÜDKE, *Jihad Made in Germany. Ottoman and German Propaganda and Intelligence. Operations in the First World War*, Münster 2005, LIT Verlag, σελ. 125.

Άγγελος Παληκίδης - Λεωνίδας Μοίρας

Τα κείμενα που μετέδιδαν αυτά τα μηνύματα, μαζί με τις εικόνες που τα πλαισιώναν, δημοσιεύονταν τόσο στις στήλες του ημερήσιου Τύπου, όσο και σε αυτές του σατιρικού περιοδικού *Karagöz*, του μοναδικού εντύπου αυτού του είδους που είχε την έγκριση της λογοκρισίας των μελών της ΕΕΠ και συνέχιζε να κυκλοφορεί την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁰. Βέβαια, ανάλογου ύφους και περιεχομένου εικόνες και τυπώματα κυκλοφορούσαν ευρέως και πωλούνταν στο ελληνόγλωσσο κοινό εντός και εκτός της εθνικής επικράτειας¹¹.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία στα σατιρικά σκίτσα

Οι δημιουργοί των τουρκικών σατιρικών σκίτσων στη συντριπτική τους πλειονότητα συνέδραμαν το σχέδιο του Κεμάλ για την εκδίωξη του ελληνικού στρατού από τη Δυτική Μικρά Ασία την περίοδο 1919-1922, όταν η Τουρκία αγωνιζόταν για την πολιτική επιβίωσή της¹². Σύμφωνα με τον πολιτικό και συγγραφέα Σουπχί Νουρί Ιλερί, στόχος των σατιρικών περιοδικών που στήριζαν το κίνημα του Κεμάλ, όπως το «Γκιουλέργιουζλου» (*Güteryüzlü*), το «Ακμπάμπά» (*Akbaba*), το «Καραγκιόζ» (*Karagöz*) κ.ά., ήταν να «ανυψώσουν το ηθικό και τις ελπίδες του λαού απέναντι στις δυσάρεστες ειδήσεις, να επαινέσουν τον στρατό και τους διοικητές του και να καλλιεργήσουν τη βεβαιότητα της τελικής νίκης [του τουρκικού στρατού]»¹³.

Τα βασικά χαρακτηριστικά των σκίτσων, τα οποία συνοδεύονται από λεζάντες ή σύντομα κείμενα, είναι η υπερβολή, οι γενικεύσεις και η αποστροφή προς τους Έλληνες, οι οποίοι παρουσιάζονται ως αδίστακτοι δολοφόνοι, ικανοί να διαπράξουν τα ειδεχθέστερα εγκλήματα. Στόχος τους ήταν να προκαλέσουν

10. FEVZI ÇAKMAK, “Karagöz Mizah Dergisi Sütunlarında Birinci Dünya Savaşı” [Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μέσα από τις στήλες του σατιρικού περιοδικού *Karagöz*], *II. Uluslararası Tarih Sempozyumu*, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, *Bildiriler Kitabı*, [Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Η 100η επέτειος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου], Σμύρνη 2014, Dokuz Eylül Üniversitesi, σελ. 364.

11. Βλ. ενδεικτικά: Απ. ΔΟΥΡΒΑΡΗΣ, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, Αθήνα 1993, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου· επίσης, Δ. ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας*, Αθήνα 2005, Ποταμός.

12. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα έντυπα που ελέγχονταν από την κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, όπως για παράδειγμα το περιοδικό «Αλεμντάρ» (*Alemdar*), υιοθέτησαν πολεμική στάση απέναντι στο κεμαλικό κίνημα. C. OKAY, *Dönemin mizah dergilerinde Milli Mücadele Karikatürleri* [Τα σατιρικά σκίτσα σχετικά με τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας στα σκωπτικά περιοδικά της εποχής], Κωνσταντινούπολη 2004, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, σσ. 21-23.

13. B. AKBABA - T. S. BIRBUDAK, “Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi Mizah Basınında Mustafa Kemal Atatürk İmajı” [Η Εικόνα του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ στα σατιρικά περιοδικά κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας και της περιόδου της Δημοκρατίας], *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 29 (2009), σελ. 1.254.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

την οργή της τουρκικής κοινής γνώμης και να ενθαρρύνουν την καθολική συμμετοχή του τουρκικού λαού στην αντίσταση.

Ο συνήθης αρνητικός πρωταγωνιστής των γελοιογραφιών είναι ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο οποίος αποκαλείται «Κωστής». Ο βασιλιάς της Ελλάδας γελοιοποιείται. Παρουσιάζεται άρρωστος και αδύναμος, σε κατάσταση παροξυσμού να ξεσπά στους αξιωματούχους του ξαπλωμένος στο κρεβάτι (εικ. 1). Σε ένα άλλο σκίτσο παριστάνεται να πλησιάζει με δεμένα τα μάτια κλειστά τον γκρεμό ακολουθούμενος από τις τρεις νεαρές γυναίκες, ντυμένες με αρχαίους μανδύες, σαν τις χάριτες να χορεύουν με την ημισέληνο στα μαλλιά. Ο Ζ. Φρόιντ σημείωνε ότι απεικονίζοντας τον εχθρό ως μικρό, ποταπό, κωμικό και γελοίο προσφέρουμε στους εαυτούς μας την απόλαυση της νίκης¹⁴. Εξάλλου είναι κοινός τόπος ήδη από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα ότι η αναπαράσταση του ηττημένου και ταπεινωμένου εχθρού κάνει πιο εμφορμικό τον θρίαμβο.

Η επιλογή του Κωνσταντίνου δεν είναι τυχαία. Παρά την ενεργό εμπλοκή του στον ελληνικό Εθνικό Διχασμό, για τους Τούρκους είναι ο εμβληματικός ηγέτης του εθνικού «άλλου», το πρόσωπο – σύμβολο του μισητού εχθρού. Εξάλλου, υπήρξε μαζί με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που όμως την περίοδο αυτή δεν είχε ενεργό πολιτικό ρόλο, ο πιο αναγνωρίσιμος ηγέτης στην τουρκική κοινή γνώμη – ο νικητής των Βαλκανικών Πολέμων και το θεματοφύλακας του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού. Άλλωστε, όπως είχε ήδη καθιερωθεί στις γελοιογραφίες του δυτικού Τύπου κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η μορφή του αντίπαλου ηγέτη αποτελεί συνεκδοχή του έθνους του¹⁵. Αντίστοιχα, η γελοιοποίησή του αποσκοπεί στην άρση των αισθημάτων δέους και φόβου απέναντί του, ειδικά όταν εκείνος είχε ηγηθεί σε νικητήριους για τον λαό του πολέμους στο πρόσφατο παρελθόν, όπως ο Κωνσταντίνος.

Σε ένα άλλο σκίτσο απεικονίζονται δύο ακρωτηριασμένοι φουστανελοφόροι να υποβαστάζουν έναν σκελετό με αρχαία περικεφαλαία, οδηγώντας τον από την Ανατολία στην Ελλάδα (εικ. 2). Ο σκελετός αλληγορεί τη «Μεγάλη Ιδέα». Το μήνυμα είναι προφανές: η Ελλάδα έχει ηττηθεί οριστικά στο μικρασιατικό μέτωπο και το αλυτρωτικό της όραμα είναι πλέον νεκρό. Επίσης, τα «εγκλήματα» των Ελλήνων έχουν διαπραχθεί στο όνομα της αρχαίας Ελλάδας και της αλυτρωτικής της ιδεολογίας, οι ρίζες της οποίας ανάγονται στο 1821. Ωστόσο, η τιμωρία των «εισβολέων» παρουσιάζεται αμείλικτη. Η καταδίωξη των φουστανελοφόρων Ελλήνων, οι οποίοι πέφτουν στη θάλασσα ή διαβαίνουν έντρομοι τον ποταμό Σαγγάριο, προκειμένου να γλιτώσουν από τους διώκτες τους, αποτελούσε ένα προσφιλέσ μοτίβο των σατιρικών δημιουργιών.

14. Ζ. ΦΡΟΪΝΤ, *Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΣΙΠΗΤΑΝΟΥ, Αθήνα 2009: Πλέθρον, σσ. 40-48.

15. D. EBERHARD, "Propaganda and Caricature in the First World War", *Journal of Contemporary History* 28/1 (1993), σελ. 178.

Σε πολλά σκίτσα πρωταγωνιστής είναι ο Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος απεικονίζεται ως πατρική φιγούρα με ευγενή χαρακτηριστικά και εκφράσεις που αποπνέουν γαλήνη, ηρεμία και αυτοπεποίθηση. Συχνά αποδίδεται με σώμα αετού να αρπάζει ένα κρανίο με ζωγραφισμένη πάνω του την ελληνική σημαία (εικ. 3). Ο αετός στη σαμανιστική παράδοση των Τούρκων της Κεντρικής Ασίας χρησιμοποιούνταν ως σύμβολο ηγεμονικής εξουσίας και δικαιοσύνης¹⁶. Και σε αυτήν την περίπτωση το μήνυμα είναι σαφές: Η νέα Τουρκία μπορεί να ανοικοδομηθεί και να συγκροτηθεί υπό τη στιβαρή καθοδήγηση του Κεμάλ. Από αυτή την άποψη τα σκίτσα αναλαμβάνουν και ρόλο διαπαιδαγωγώσης των πολιτών στο νέο κράτος. Καλλιεργούν τις αξίες και τα πρότυπα που πρέπει να υιοθετήσουν οι πολίτες και προβάλλουν τα ιδανικά της νέας, μετα-οθωμανικής Τουρκίας: δικαιοσύνη, ευημερία, εκσυγχρονισμός¹⁷.

Σε πολλές γελοιογραφίες κυριαρχεί η μορφή του Καραγκιόζη, του κεντρικού ήρωα του δημοφιλούς θεάτρου σκιών. Σε ορισμένες από αυτές ο Καραγκιόζης συνομιλεί με τον Μουσταφά Κεμάλ ή ακολουθεί ευλαβικά τις υποδείξεις του, σε άλλες παριστάνεται να νουθετεί τον Χατζηαβάτη και να τον παροτρύνει να συνεχίσει τον αγώνα μέχρις εσχάτων, δίχως να κάμπτεται από τις δυσχέρειες, ενώ σε άλλες μένει απλός παρατηρητής των γεγονότων. Ο Καραγκιόζης, όπως συμβαίνει και σε ανάλογες ελληνικές γελοιογραφίες, αλληγορεί τον απλό τουρκικό λαό. Η ευστροφία, η αυταπάρνηση, η αφοσίωση, η απόλυτη πίστη στις ικανότητες του Κεμάλ και η αγάπη για την πατρίδα, είναι ιδιότητες που κοσμούν όλο το έθνος.

Οι Μεγάλες Δυνάμεις απεικονίζονταν με διαφορετικό τρόπο στα σκίτσα της περιόδου 1919-1922, ανάλογα με τη στάση και τα σχέδια τους για τη Μικρά Ασία. Οι χώρες της Αντάντ κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν καταλήξει σε μία σειρά συμφωνιών αναφορικά με τη διανομή των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν καταλάβει την Κωνσταντινούπολη και είχαν εγκρίνει την κατάληψη και τον έλεγχο της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό. Η εχθρική στάση και ο ιμπεριαλιστικός χαρακτήρας της πολιτικής των νικητών του Μεγάλου Πολέμου αποτέλεσε αιτία για σκληρή κριτική από την πλευρά του τουρκικού Τύπου¹⁸. Μετά την υπογραφή του συμφώνου φιλίας μεταξύ των εθνικιστών της Άγκυρας και των Μπολσεβίκων, καθώς και την άρνηση των Συμμάχων να επικυρώσουν τη Συνθήκη των Σεβρών και να ανα-

16. C. KUMRU, “Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi” [Ο συμβολισμός του αετού στην κουλτούρα των παλαιών Τούρκων], I. *Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu Bildiri Kitabı* [Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ο τουρκικός κόσμος], Άγκυρα 2017, *Türklerin Dünyası Enstitüsü*, σσ. 401-418.

17. Για τα χαρακτηριστικά του νέου τουρκικού κράτους βλ. ενδεικτικά, E. J. ZÜRCHER, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ, Αθήνα 2004, Αλεξάνδρεια, σσ. 238-240· C.V. FINDLEY, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, Ντιου Χέιβεν, Κονέκτικατ 2010, Yale University Press.

18. B. AKBABA - T.S. BIRBUDAK, «Milli Mücadele...», ό.π., σελ. 1253

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

γνωρίσουν νομικά τις διεκδικήσεις της Ελλάδας¹⁹, ο τουρκικός Τύπος αλλάζει στάση. Τώρα οι Μεγάλες Δυνάμεις παρουσιάζονται με ουδέτερο τρόπο, ενώ τα βέλη στρέφονται για μία ακόμα φορά ενάντια στον βασιλιά της Ελλάδας, παριστάνοντάς τον σε απόγνωση με την επισήμανση ότι «έχει εγκαταλειφθεί από τους φίλους του».

Γενικά, στο στόχαστρο των γελοιογράφων βρέθηκαν όσοι υπονόμειαν την ανεξαρτησία των Τούρκων ή αντιτάσσονταν στο κεμαλικό κίνημα. Εκτός από τους Ρωμιούς που «δαιμονοποιήθηκαν», επειδή θεωρήθηκαν υπαίτιοι για την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, αλλά και για τις μετέπειτα εξελίξεις που είχαν οδηγήσει μέχρι τη Μικρασιατική Εκστρατεία, ακόμα οξύτερη κριτική ασκήθηκε στους εκπροσώπους της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης, η οποία συνεργαζόταν με τους εχθρούς και υπονόμει τις ενέργειες των εθνικιστικών.

Το πρόσωπο που περισσότερο συγκέντρωνε το μένος των σκιτσογράφων και αντιπροσώπευε το σύνολο των ατόμων που συμμετείχαν στην «προδοτική» κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης ήταν ο πολιτικός και δημοσιογράφος Αλί Κεμάλ, ο οποίος αρθρογραφούσε σε διάφορα αντικεμαλικά έντυπα. Ο Αλί Κεμάλ ενσάρκωνε τον ενδοτισμό των Οθωμανών απέναντι στους δυτικούς και την οθωμανική συντηρητική αντίδραση απέναντι στη νέα Τουρκία του Κεμάλ. Η απέχθεια που είχε καλλιεργηθεί εναντίον του ήταν τόσο μεγάλη, που οδήγησε στη δολοφονία του από παραστρατιωτικές ομάδες, ενώ μεταφερόταν από την Κωνσταντινούπολη στην Άγκυρα για να δικαστεί (Νοέμβριος 1922)²⁰.

Τα σκίτσα της Ανταλλαγής Πληθυσμών

Στα χρόνια που ακολούθησαν την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας (29 Οκτωβρίου 1923), κατά τη διάρκεια της «πρώιμης» περιόδου διαμόρφωσης της τουρκικής εθνικής ιστορίας, η ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών ήταν ένα από τα θέματα που αποσιωπήθηκαν. Παρόλα αυτά, η επώδυνη πράξη διαχωρισμού των πληθυσμών, σύμφωνα με τις διατάξεις της Σύμβασης της Λοζάνης (30 Ιανουαρίου 1923), και οι σοβαρές πρακτικές συνέπειές της στη στέγαση, σίτιση, υγειονομική περίθαλψη και γενικά στην αποκατάσταση των προσφύγων στις νέες πατρίδες, ο εξαναγκασμός εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων να εγκαταλείψουν της πατρογονικές τους εστίες, καθώς και η κωλυσιεργία των εκατέρωθεν αρχών κατά τη διαδικασία προσδιορισμού του ύψους των αποζη-

19. Σπ. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα 2017, Εστία, σελ. 264.

20. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προσωπικότητα και τη δράση του Αλί Κεμάλ, βλ. FARUK GEZGIN, *Ali Kemal: Bir muhalifin Hikayesi* [Αλί Κεμάλ: Η ιστορία ενός αντιπολιτευόμενου], Κωνσταντινούπολη 2010: İsis.

μύσεων που επρόκειτο να καταβληθούν στους πρόσφυγες για τις περιουσίες που άφηναν πίσω τους²¹ κ.ά., υπήρξαν ζητήματα που απασχόλησαν τις στήλες του τουρκικού σατιρικού Τύπου και ιδιαίτερα του αντιπολιτευόμενου περιοδικού «Ζουμρουντού-άνκα», (Zümrüdüanka).

Εκδότης και αρχισυντάκτης του περιοδικού αυτού από τον Ιανουάριο του 1923 έως τον Απρίλιο του 1925 ήταν ο αρμενικής καταγωγής Σεμίχ Λουτφί. Πρόκειται για ένα περιοδικό με πλούσια εικονογράφηση. Από τις στήλες του ασκούσε κριτική σε διάφορα θέματα που αφορούσαν στην πορεία των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων και φυσικά στο ζήτημα της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, δίνοντας έμφαση στον δραματικό εκπατρισμό των ανθρώπων που είχαν υπαχθεί στους ανταλλάξιμους²².

Η αδιαλλαξία των διαπραγματευτών και η επιβολή των όρων του Συμφώνου, χωρίς να ληφθεί υπόψη η βούληση των πληθυσμών, βρέθηκαν στο στόχαστρο του περιοδικού Ζουμρουντού-άνκα. Επειδή ο όρος «ανταλλαγή» παρέπεμπε σε εμπορικές συμφωνίες και προϊόντα, η ανταλλαγή πληθυσμών έγινε αντικείμενο καυστικής κριτικής: σε γελοιογραφία που δημοσιεύτηκε στις 4 Οκτωβρίου 1923 με τίτλο «Πολιτική, σαν να λέμε εμπόριο» και με τη λεζάντα «Εισαγωγές-Εξαγωγές», απεικονίζονται Ρωμιοί πρόσφυγες να ετοιμάζονται να αναχωρήσουν για την Ελλάδα από κάποιο λιμάνι της Τουρκίας (εικ. 4). Τους πρόσφυγες, κυρίως γυναίκες και παιδιά, τους υποδέχονται Έλληνες στρατιώτες για να τους συνοδεύσουν στην καινούργια τους πατρίδα. Πίσω από τους αναχωρούντες διακρίνονται γυναικείες και ανδρικές μορφές να τους αποχαιρετούν συγχλονισμένοι από το γεγονός. Το κούνημα των μαντηλιών και τα δάκρυα συμπληρώνουν την τραγική εικόνα του αποχωρισμού και αποτυπώνουν το δράμα των ανθρώπων που βρέθηκαν ακούσια στη δίνη των εθνικισμών.

Παρόμοιο θέμα πραγματεύεται ένα σκίτσο που δημοσιεύτηκε στο Ζουμρουντού-άνκα στις 27 Σεπτεμβρίου 1923. Σε αυτό απεικονίζεται ένας Έλληνας στρατιώτης να υποδέχεται στη Αθήνα έναν τουρκόφωνο χριστιανό πρόσφυγα και το παιδί του, φορτωμένους με όσα υπάρχουντα μπόρεσαν να μεταφέρουν στην πλάτη τους (εικ. 5). Η στάση του στρατιώτη και η συμπεριφορά του απέναντι στους πρόσφυγες παρουσιάζεται υποτιμητική και απαξιωτική.

21. Για τα ζητήματα αυτά βλ. ενδεικτικά, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, Κριτική Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΑΤΟΣ, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017, Πατάκης· Β. CLARK, *Twice a Strange. The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 2006, Harvard University Press· ΟΝ. YILDIRIM, *Diplomacy and Displacement. Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2006, Routledge.

22. N.F. YILMAZ, “1923 Nüfus Mübadelesine Mizah Penceresinden Bakmak: Zümrüdüanka” [Εξετάζοντας την Ανταλλαγή Πληθυσμών του 19123 από τη σκωπτική ματιά: Το περιοδικό Zümrüdüanka], *Vakaniüvis Dergisi* 2/2 (2017), σελ. 77.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Σε πολλές περιπτώσεις οι υπό ανταλλαγή πληθυσμοί και στις δύο πλευρές αντέδρασαν στην είδηση του υποχρεωτικού εκπαιτριισμού. Αρκετοί Ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης που δεν πληρούσαν τα κριτήρια για να χαρακτηριστούν “*etablis*”, δηλαδή εγκατεστημένοι, και να εξαιρεθούν από την Ανταλλαγή²³, προσπάθησαν να παραμείνουν στις πατρογονικές τους εστίες, αλλάζοντας όνομα, τόπο διαμονής και επάγγελμα²⁴. Το περιοδικό «Ζουμρουντού-άνκα» επιχείρησε να αναδείξει τις αγωνιώδεις προσπάθειες των ανθρώπων αυτών να παραμείνουν στον τόπο τους. Σε σκίτσο που δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 1923 ένας Ρωμιός με το όνομα «Δημήτρης» αποκαλύπτει στον συνομιλητή του ότι αναγκάστηκε να κρυφτεί στη σοφίτα της οικίας του, προκειμένου να αποφύγει την απέλαση.

Άλλο ένα ζήτημα που δέχτηκε τα βέλη του σατιρικού Τύπου ήταν η κωλυσιεργία στην υλοποίηση των όρων της Ανταλλαγής και ειδικά των διατάξεων που αφορούσαν στη ρευστοποίηση των περιουσιών και στην καταβολή των αποζημιώσεων των ανταλλαγέντων. Είναι γνωστό ότι η διαδικασία των προσφυγικών αποζημιώσεων παραδόθηκε σε μια ατέρμονη γραφειοκρατία και δεν τελεσφόρησε ποτέ²⁵. Την απόγνωση των προσφύγων επέτεινε και το γεγονός ότι οι περιουσίες αρκετών προσφύγων διασπαθίστηκαν από επιτήδειους. Η κατάσταση αυτή προκάλεσε την κριτική του σατιρικού Τύπου: χαρακτηριστικό είναι το σκίτσο που απεικονίζει έναν άντρα ντυμένο με τα παραδοσιακά ενδύματα της Ανατολίας. Ο Τούρκος άντρας συζητά με μια Ρωμιά πόρνη και προσπαθεί να διαρπάξει την περιουσία της, σε περίπτωση που εκείνη αναγκαστεί να εγκαταλείψει την Τουρκία.

Το ζήτημα της ρευστοποίησης των περιουσιών και των αποζημιώσεων ρυθμίστηκε με την υπογραφή του Συμφώνου της Άγκυρας (1930), το οποίο, μεταξύ άλλων, προέβλεπε τη διαγραφή με συμφηφισμό της διαφοράς ανάμεσα στις περιουσίες των ανταλλαγέντων πληθυσμών²⁶. Το περιοδικό *Karagöz* επέλεξε να εικονογραφήσει την επίτευξη της συμφωνίας με αλληγορικό τρόπο, δημοσιεύ-

23. Ε. ΜΠΑΛΤΑ, «Οι πρόλογοι των καραμανλίδικων βιβλίων πηγή για τη μελέτη της εθνικής συνείδησης των τουρκόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας», *Μνήμων* 11 (1987), σελ. 228.

24. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στη Λοζάνη προέκυψε διαφωνία μεταξύ των Ελλήνων και Τούρκων αντιπροσώπων αναφορικά με τον ορισμό των «εγκαταστημένων», οι οποίοι επρόκειτο να εξαιρεθούν από τη συμφωνία περί Ανταλλαγής Πληθυσμών. Τελικά, σύμφωνα με τη γνωμοδότηση του Διεθνούς Διαρκούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης της Χάγης εγκατεστημένοι θεωρήθηκαν όσοι Έλληνες διέμεναν στην περιφέρεια Κωνσταντινούπολης πριν από την 30η Οκτωβρίου 1918. Το ίδιο ίσχυσε για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης (Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ, «Η Συνδιάσκεψη της Λοζάνης, 1922-1923: Η διευθέτηση του θέματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 24 (1981), σσ. 303-338.)

25. Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΩΡΑΤΟΣ, *Μετά το 1922...*, ό.π., σελ. 164-165.

26. Ο. ΥΙΛΔΙΡΙΜ, *Diplomacy and Displacement...*, ό.π., σελ. 121-122.

Άγγελος Παληκίδης - Λεωνίδα Μοίρας

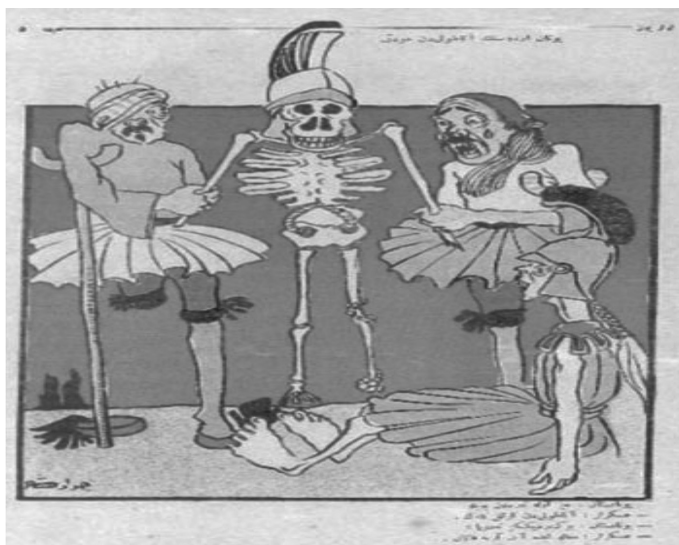
οντας ένα σκίτσο που παρουσίαζε ως νεόνυμφο ζευγάρι τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Τούρκο Υπουργό Εξωτερικών Τεβφίχ Ρουστού Αράς –τον πρώτο ως νύφη και τον δεύτερο ως γαμπρό (εικ. 6). Ο Καραγκιόζης τους ραίνει με νομίματα, ενώ ένας πρόσφυγας τα μαζεύει από το έδαφος –πιθανός υπαιτιγμός ότι τελικά οι ανταλλαγέντες πήραν τα ψίχουλα της συμφωνίας. Στον υπότιτλο σημειώνεται: «Άντε και με αυτό φτάσαμε τις 41,5 [λίρες;] Να μοιράσουμε αυτά τα χρήματα στους πρόσφυγες να δει χαρά ο γάμος μας. Να δώσει ο Θεός ζωντάνια και τάξη».

Ωστόσο, από τα σκίτσα του τουρκικού Τύπου σχετικά με την Ανταλλαγή απουσιάζουν σημαντικά ζητήματα, όπως οι κακουχίες και ο εξευτελισμός των προσφύγων, τα προβλήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης, αλλά και οι σχέσεις μεταξύ των ντόπιων πληθυσμών και των ανταλλαγέντων. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η μελέτη των σατιρικών σκίτσων αποτελεί μία σημαντική πηγή, ελάχιστα αξιοποιημένη για τους μελετητές της δημόσιας ιστορίας.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

Εικ. 1. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος μαθαίνει από τους επιτελείς του τα νέα από το μικρασιατικό μέτωπο (περιοδικό Karagöz, 31.8.1921).

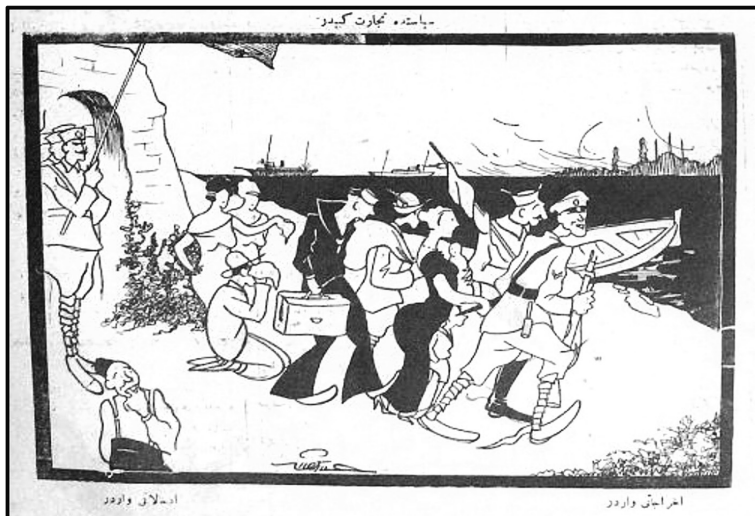

Εικ. 2. Η κατάληξη της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας (περιοδικό Gülleryüz, 22.12.1921) ο μικρασιατικό μέτωπο (περιοδικό Karagöz, 31.8.1921).

Εικ. 3. Ο Κεμάλ Ατατούρκ ως αετός πάνω σε ελληνικό κρανίο (περιοδικό Zimriüdiianka, 11.6.1923).

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η ανταλλαγή των πληθυσμών

4. Η αναχώρηση και ο αποχαιρετισμός των ανταλλαγέντων Ελλήνων από τη Μικρά Ασία (περιοδικό Zümriüdüanka, 4.10.1923) δικό Zümriüdüanka, 11.6.1923).

Εικ. 5. Η υποδοχή των ανταλλαγέντων στην Ελλάδα (περιοδικό Zümriüdüanka, 27.9.1923).

Yunanlılarla itilâfname imzalandı!

Karagöz — Oh, oh, kırk bir buçuk maşallah Şu parayı gayri mübadilere saçayım da düğünümüz şenlensin, haydi tanrı dirlik düzeniik versin !

Εικ. 6. το Σύμφωνο Φιλίας της Αγκυρας και ο «γάμος»
Βενιζέλου - Αράς (περιοδικό Karagöz 14.6.1930).

ΤΟ ΤΡΑΥΜΑ ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ:
Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ
ΚΑΙ Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΓΕΝΙΑ ΤΟΥ '30

Το θέμα της «προσφυγιάς» και της αναγκαστικής μετακίνησης πληθυσμών είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει, μεταξύ άλλων, ένα ευρύ φάσμα κοινωνιολόγων, ανθρωπολόγων, ιστορικών και συγγραφέων. Η απώλεια της εστίας, που διακόπτει βίαια τη συνέχεια του ιστορικού, του κοινωνικού, αλλά και του ατομικού χρόνου και συνοδεύεται από την αντίστοιχη απώλεια των μέχρι τότε ανθρώπινων δεσμών και την αναγκαστική προσαρμογή σε περιβάλλον νέων πολιτισμικών αναφορών, σχετίζεται με μια σειρά ανατροπών στο δημογραφικό, οικονομικό, ψυχολογικό και οντολογικό επίπεδο και αφορά όχι μόνο τον τόπο αναχώρησης, αλλά και τον τόπο υποδοχής. Το προσφυγικό ζήτημα δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί εκτός της ιστορικής και της πολιτικής συγκυρίας που το προκάλεσε, γεγονός που είχε ως συνέπεια την απόπειρα να ερμηνευτεί με βάση διαφορετικά θεωρητικά σχήματα και ιδεολογικές αφηγήσεις, αλλά και να αναπαρασταθεί με διάφορους μυθοπλαστικούς τρόπους που ανατρέχουν στη μνήμη, τη νοσταλγία και την περιπλάνηση από το οικείο στο άγνωστο και από το προσφιλές στο ξένο.

Έτσι οι συγγραφείς του μεσοπολέμου αντιμετωπίζουν στην πλειονότητά τους τη Μικρασιατική καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα σαν έναν τραγικό ξεριζωμό που αλλοίωσε όχι μόνον την κοινωνική υπόσταση των ανθρώπων της Μικράς Ασίας, αλλά και αυτό καθεαυτό τον ανθρώπινο χαρακτήρα τους: στα έργα της εποχής, είτε αυτά αναφέρονται στην απελπισμένη φυγή που ακολούθησε την αποτυχία της μικρασιατικής εκστρατείας και την καταστροφή της Σμύρνης, είτε αναφέρονται στην οργανωμένη αναχώρηση που ακολούθησε την ανταλλαγή των πληθυσμών, οι άνθρωποι της Μικράς Ασίας εμφανίζονται ως ανθρώπινα ράκη, χωρίς στέγη και τροφή, ελπίδα και όνειρα. Κοινός όρος της λογοτεχνίας αυτής είναι ο εθνικός προσανατολισμός της: στον απόηχο ακόμα της Μεγάλης Ιδέας οι πρόσφυγες είναι πάνω από όλα Έλληνες, τα «αδέλφια» του ελλαδικού πληθυσμού· μαζί τους φέρνουν χώμα της «πατρίδας» τους, καμιά φορά και τα οστά των προγόνων τους, όλα τα σύμβολα της «εγκατάστασης», που τα χρόνια εκείνα αποκτούν εθνικές διαστάσεις. Στα περισσότερα έργα της λογοτεχνίας με θέμα τη Μικρασιατική καταστροφή,

οι ήρωες, θετικοί ή αρνητικοί είναι οι πρόσφυγες. Οι ντόπιοι περιγράφονται ως κοινωνία υποδοχής: καταγγέλλονται για την άρνησή τους να ενσωματώσουν τους πρόσφυγες στη νέα τους πατρίδα ή αντίθετα εξιδανικεύονται για τη θετική υποδοχή που τους επιφυλάσσουν και τον ανθρωπισμό τους.

Το γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής και της ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας επηρέασε αποφασιστικά το έργο μιας σημαντικής λογοτεχνικής γενιάς, που εμφανίζεται την περίοδο του μεσοπολέμου, της λεγόμενης «γενιάς του 1930»¹. Ένα μεγάλο μέρος των εκπροσώπων της προέρχεται από το πνευματικό και το κοινωνικό περιβάλλον του ελληνισμού που ανθούσε στην περιοχή της Μικράς Ασίας (Φώτης Κόντογλου, Στρατής Δούκας, Ηλίας Βενέζης) και της Κωνσταντινούπολης (Γιώργος Θεοδοιάκος).

Στα έργα τους η Μικρασιατική καταστροφή δεν είναι το μοναδικό κεντρικό θέμα. Η ζωή στις πόλεις που άφησαν, οι παιδικές και εφηβικές τους αναμνήσεις, ο εύρωστος, κοσμοπολίτικος περίγυρος της «χαμένης πατρίδας» είναι θέματα που αναδύονται μέσα από τα μυθιστορήματά τους και έρχονται σε αντίθεση με τις δραματικές αφηγήσεις της καταστροφής. Το γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής καταγράφεται, πολλές φορές ως εμπειρία που συνδέεται με το άμεσο βίωμα και αναλύεται σε τρεις διαδοχικές φάσεις: στη φάση ξεριζωμού των ανθρώπων από τη Μικρά Ασία, στη φάση του ερχομού τους ως προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, και τέλος σε εκείνη της εγκατάστασης και της προσπάθειας ενσωμάτωσης στο νέο κοινωνικό περιβάλλον. Η θέση που παίρ-

1. Βλ. σχετικά, Τ. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003, Πορεία· Έ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)», Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τόμ. Γ', επιμ. Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ, Αθήνα 2015, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 379-395. Ανάκτηση στις 28.11.2023 από: https://www.eens.org/EENS_congresses/2014/books/5_TOMOI.pdf. Για το πώς οι Έλληνες ποιητές διαδοχικών γενεών αντιμετώπισαν τον ξεριζωμό και την άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα, βλ. ΕΥΡ. ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, «Οι Έλληνες ποιητές για τη Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό ζήτημα», *Χάρτης*, 48 [Αφιέρωμα: Χίλια εννιακόσια είκοσι δύο / 2022], Δεκέμβριος 2022. Ανάκτηση στις 28.11.2023 από: <https://www.hartismag.gr/hartis-48/afterwma/oi-ellines-poietes-ghia-ti-mikrasiatiki-katastrofi-kai-to-prosfighiko-zitima>. Βλ. και Ρ. MACKRIDGE, «The myth of Asia Minor in Greek Fiction», στον τόμο R. HIRTSCHON (ed.), *Crossing the Aegean. An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, New York & Oxford 2003, Berghahn Books, pp. 235-241. Γενικότερα για τα ιδεολογικά και τα αισθητικά ζητήματα που αφορούν τη λογοτεχνία του μεσοπολέμου, βλ. ΑΠ. ΣΑΧΙΝΗΣ, *Αναζητήσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1978², Κωνσταντινίδης· Α. ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30*, Αθήνα 1990³: Δημ. Ν. Παπαδήμας· Μ. ΒΙΤΤΙ, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1977: Ερμής· Δ. ΤΖΙΩΒΑΣ, *Ο μύθος της γενιάς του Τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα 2011, Πόλις.

Το τραύμα και η μνήμη

νουν όσοι μιλούν για το γεγονός της καταστροφής είναι η θέση του πρόσφυγα, καθώς πολλοί συγγραφείς της γενιάς αυτής υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων που περιγράφουν. Στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τις προσωπικές τους μνήμες από τα γεγονότα που σημάδεψαν όχι μόνον τους ίδιους, αλλά ολόκληρο το έθνος, παραμένουν συχνά συναισθηματικά δεμένοι με το υλικό της αφήγησής τους, καθώς οι περιπέτειες που εξιστορούν ακολουθούν τις διαδρομές μιας μοίρας τραγικής, προκαθορισμένης από την ένταση της ιστορίας. Τα λογοτεχνικά έργα τους είτε έχουν ως κύριο ή μερικό θέμα τους τον ξεριζωμό, αποτελούν μαρτυρίες και αυτές με τη σειρά τους μορφή ιστορικής αφήγησης που στηρίζεται στη σύμβαση της φιλαλήθειας².

Η ανάδειξη της λογοτεχνικής μνήμης και διαφόρων πτυχών της, όπως η ατομική ή η συλλογική, επιτρέπει να συμφωνήσουμε με αυτό που έχει αναφέρει σχετικά ο Ζ.Ι. Σιαφλέκης: πως η «λογοτεχνική μνήμη είναι τόσο πραγματική και σημαντική όσο και η λειτουργία της μνήμης στον άνθρωπο για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Δεν είναι αντικείμενο, αλλά υποκείμενο· προσφέρει την ίδια τη δομή της λογοτεχνικής μορφής, η οποία βασίζεται στη μνήμη. Η λογοτεχνία είναι ταυτόχρονα υποκείμενο και αντικείμενο της μνήμης και το αντίστροφο»³. Η λογοτεχνία μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό παρηγορητικό ρόλο στην αφήγηση του τραύματος, καθώς λειτουργεί ως ένα κοινωνικοπολιτικό πεδίο «όπου οι ατομικές μνήμες διαπερνούν την ιδιωτική σφαίρα και εξασφαλίζουν δημόσια αναγνώριση»⁴. Η αφήγηση μιας τραυματικής εμπειρίας μέσω του μυθοπλαστικού λόγου μπορεί ακόμα να συμβάλει στην αλλαγή του τρόπου που σκέφτεται κανείς για την Ιστορία και την πολιτική⁵.

2. Για τη μαρτυρία ως μορφή ιστορικής αφήγησης βλ. Ρ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ, «Ο μικρασιατικός ξεριζωμός στις προσωπικές αφηγήσεις και τη λογοτεχνία», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 8-12 Δεκεμβρίου 2010), *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση - πεζογραφία - θέατρο)*, τόμ. Α', επιμ. ύλης - επιστημονική επιμέλεια Γ. ΒΟΖΙΚΑΣ, Αθήνα 2013, Ακαδημία Αθηνών, σελ. 456. Επίσης, Φρ. ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σελ. 101· L. PASSERINI, «Work ideology and consensus under Italian Fascism», *History Workshop Journal*, vol. 8 (1979), pp. 84-92· A. PORTELLI, «The peculiarities of Oral History», *History Workshop Journal*, vol. 12 (1981), pp. 96-107.

3. Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ, «Εισαγωγή. Εκδοχές και Συστατικά της Λογοτεχνικής μνήμης», στον τόμο Ζ.Ι. ΣΙΑΦΛΕΚΗΣ (επιμ.), *Γραφές της Μνήμης. Σύγκριση - Αναπαράσταση - Θεωρία*, Αθήνα 2011, Gutenberg, σελ. 14.

4. Βλ. Β. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Αθήνα 2010, Πόλις, σελ. 53.

5. C. CARUTH, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore and London 1996: The Johns Hopkins University Press, p. 23. Βλ. επίσης Ε. MARDER, «Trauma and Literary studies: Some 'Enabling Questions'», *Reading on. A Journal of Theory and Criticism*, vol. 1, no 1 (2006): pp. 1-6· GR. DAWSON, «Trauma, Place and the Politics of Memory: Bloody Sunday, Derry, 1972-2004», *History Workshop Journal*, 59 (2005), p. 156-168· ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ, «Ποίησης και Ιστορία», *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα 2007, Πόλις, σσ. 134-160.

Ένας από τους σημαντικότερους πεζογράφους, που ασχολήθηκε με μεγάλα ιστορικά γεγονότα, όπως η Μικρασιατική καταστροφή και γενικότερα οι πόλεμοι των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα, είναι ο Στράτης Μυριβήλης (ψ. του Ευστρ. Σταματόπουλου) (1890-1969) που γεννήθηκε στο χωριό Συκαμιά της Λέσβου και πολιτογραφήθηκε στη «γενιά του 1930» με το μυθιστόρημα *Η Ζωή εν τάφω* (1930· πρώτη μορφή: 1924), το οποίο αποτέλεσε ένα από τα πιο δημοφιλή έργα της νεοελληνικής πεζογραφίας. Στο μυθιστόρημα αυτό κυριαρχούν οι ρεαλιστικές, αντιπολεμικές σκηνές, στις οποίες επικρατούν η βιαιότητα και η φρίκη του (πρώτου παγκοσμίου) πολέμου, ενώ παράλληλα αναδύεται η έλξη για τις χαρές της ζωής. Η λογοτεχνική μαρτυρία του συγγραφέα έχει ιδιαίτερο βάρος, καθώς συμμετείχε ενεργά στους πολέμους που σημάδεψαν την ταραγμένη εποχή του· στρατεύθηκε ως εθελοντής στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, υπηρέτησε στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο στο μέτωπο της Μακεδονίας και έλαβε μέρος στη Μικρασιατική εκστρατεία του 1919-1922. Για τον Μυριβήλη η Μικρασιατική καταστροφή υπήρξε ένα καίριο συμβάν, που απογύμνωσε τη σκέψη των Ελλήνων από τη γοητεία των ψευδαισθήσεων και της αυταπάτης. Η συνειδητοποίηση αυτής «της τραγικής διάστασης της ιστορίας» αποτελεί, όπως σημειώνει ο Π.Δ. Μαστροδημήτρης, «μια μόνιμη αναφορά στα έργα του, ιδιαίτερα μετά το 1930»⁶.

Στο βιβλίο του *Η Παναγιά η Γοργόνα* (πρώτη δημοσίευση 1939)⁷, ο Μυ-

6. Π.Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Η λογοτεχνική πρόσληψη των λαϊκών-παραδοσιακών αξιών στο μυθιστόρημα του Στράτη Μυριβήλη *Η Παναγιά η Γοργόνα*», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, περίοδος Β', τόμ. ΑΒ' (1998-2000), Αθήνα 2000, Πανεπιστήμιο Αθηνών, σελ. 208. Ο Π.Δ. Μαστροδημήτρης στην εργασία του αυτή (σσ. 205-216) εξετάζει τον ιδιαίτερο ιδεολογικό χαρακτήρα του μυθιστορήματος στο πλαίσιο της πρόθεσης του Μυριβήλη να προσεγγίσει τον λαϊκό παραδοσιακό κόσμο ως χώρο στον οποίον εκφράζεται «η ουσία του νεοελληνικού πολιτισμού». Κατά το διάστημα που ο Μυριβήλης επεξεργαζόταν το μυθιστόρημά του δημοσίευσε στο περιοδικό *Νέα Εστία* του 1940 ένα άρθρο στο οποίο υπογράμμιζε: «Όποιος θελήσει να μελετήσει τη ζωή της φυλής μέσα στην ιστορία [...], μέσα στις ζωτάνες και παλαιϊκές παραδόσεις της [...] θα δη με θαυμασμό πόσο η ελληνική φυλή είναι μια ιστορικότητα κ' ένα γεγονός χειροπιαστό». ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, «Ο λογοτέχνης και η φυλή», *Νέα Εστία*, έτος ΙΔ', τόμ. 27 (15 Ιουνίου 1940), σελ. 722. Η ανάδειξη της «ελληνικής φυλής» και το «δόγμα της ελληνικότητας» σχετίζεται τα χρόνια αυτά με τις ιδέες του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» και το καθεστώς του Ι. Μεταξά. Για το θέμα αυτό σε σχέση με τη λογοτεχνική «γενιά του τριάντα» βλ. και Μ. ΒΙΤΤΙ, *Η γενιά του Τριάντα...*, ό.π., σσ. 199-207.

7. Το μυθιστόρημα δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά με τον τίτλο *Η Παναγιά η Ψαροπούλα* στην εφ. *Ασύρματος* από τις 12.6.1939 έως τις 7.11.1939 σε 133 συνέχειες. Η δεύτερη δημοσίευση σε αποσπασματική μορφή, πραγματοποιήθηκε στο περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά 1944* και η τρίτη στο περ. *Ελληνική Δημιουργία* από τις 15.2.1948 έως τις 15.10.1949 χωρίς όμως να ολοκληρωθεί. Το μυθιστόρημα θα κυκλοφορήσει αυτοτελώς από τις εκδόσεις «Οι φίλοι του βιβλίου» τον Δεκέμβριο του 1949. Βλ. Τ. ΚΑΡΒΕΛΗΣ (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Στράτης Μυριβήλης», στον τόμο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. ΣΤ',

Το τραύμα και η μνήμη

ριβήλης ασχολείται με τον ξεριζωμένο μικρασιατικό ελληνισμό και την πρώτη φάση της εγκατάστασης των προσφύγων στον καινούργιο τους τόπο, στον οικισμό της Σκάλας της Συκαμιάς στη Λέσβο. Οι συνθήκες στις οποίες καλούνται οι πρόσφυγες να ζήσουν το πρώτο διάστημα από την άφιξή τους περιγράφονται στο μυθιστόρημα ως τουλάχιστον δυσμενείς, ενώ η απουσία κανόνων υγιεινής, καθώς και η ηθική κατάπτωσή τους συμπληρώνουν τη δοκιμασία των νέων περιπετειών τους. Ο αφηγητής τους περιγράφει ως «φουκαράδες» και «ανεμαλλιάρηδες», ξυπόλητους και αγριεμένους⁸. Αυτή η απεικόνιση κορυφώνεται με την αφηγηματική απόδοση της γενικότερης σύγχυσης που επικρατούσε κατά την απόβαση των προσφύγων στο λιμάνι, καθώς και με την εικόνα της μεταφοράς των τραυματισμένων και των νεκρών ανθρώπων τους στις ίδιες βάρκες:

Έβγαιναν ανάκατοι άντρες, γυναίκες, μωρά. Τα πρόσωπά τους ήταν άπλυτα, χαλκοπράσινα, τα δόντια σφιχτά κλειδωμένα. Κοιτούσαν γύρω με κόκκινα μάτια πρισιμένα από την αγρύπνια. Είχανε τους λαβωμένους τους μαζί, βγάλανε και κάτι σκοτωμένους [...]⁹.

Η άφιξη των προσφύγων σκιαγραφείται από τον ετεροδιηγητικό (παντογνώστη) αφηγητή με όρους ρεαλιστικούς. Οι σπαρακτικές εικόνες μεταφέρουν στους αναγνώστες το κλίμα που επικρατούσε τη στιγμή της απόβασης των προσφύγων στο λιμάνι. Σημαντικό ζήτημα σχετικά με την εγκατάσταση και την εξοικείωσή τους με το νέο περιβάλλον αποτελεί το γεγονός ότι κλήθηκαν να οικοδομήσουν τον δικό τους προσφυγικό συνοικισμό και να ζήσουν σε έναν τόπο, όπου κατοικούσαν ήδη από τους ντόπιους ψαράδες. Αυτή η ταυτόχρονη παρουσία των δύο πληθυσμιακών ομάδων και η σχεδόν αναγκαστική συνύπαρξή τους θα μπορούσε να κρύβει ανυπέροβλητες δυσκολίες για την προσαρμογή των προσφύγων στις καινούριες συνθήκες, αλλά στη συνέχεια της αφήγησης περιγράφεται ως ευεργετική για τους ίδιους.

Ο Μυριβήλης ενδιαφέρεται περισσότερο, με αφορμή τους πρόσφυγες, να μιλήσει για την ελληνική παράδοση, για τον τόπο και τον τρόπο ζωής του ελληνισμού, καθώς όλο το έργο διακρίνεται από «το έντονο αίτημα της ελληνικότητας και της επιστροφής στις ρίζες της λαϊκής μας παράδοσης»¹⁰. Το τραγικό στοιχείο

Αθήνα 1993: Εκδόσεις Σοκόλη, σσ. 99-100. Στην παρούσα εργασία αξιοποιείται η έκδοση, ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα. Μυθιστόρημα*, Αθήνα 2021²⁸, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Ι.Δ. Κολλάρου και Σίας Α.Ε. Εφεξής οι παραπομπές θα γίνονται σε αυτήν την έκδοση.

8. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 30.

9. Ό.π., σελ. 31.

10. Τ. ΚΑΡΒΕΛΗΣ, «Στράτης Μυριβήλης», ό.π., σελ. 105. «Της “Παναγιάς” η ατμόσφαιρα [...] καθρεφτίζει μια “μονιμότητα”, μια “στατική αιωνιότητα”, αξεχώριστη από την απλή, δύσκολη, ανεξέλιχτη κοινωνικά και βαθύτερα πρωτόγονη ζωή του λαού μας.

της Μικρασιατικής καταστροφής συνδέεται αρχικά με το θέμα της προσφυγιάς, ενώ στη συνέχεια ο συγγραφέας στρέφει το ενδιαφέρον του στις πρωτογενείς μορφές του άντρα και της γυναίκας, αλλά και στο αιώνιο στοιχείο της θάλασσας.

Το ένα τρίτο περίπου του μυθιστορήματος καταλαμβάνει η αναπαράσταση της πρώτης φάσης της εγκατάστασης των προσφύγων σε μια μικρή κοινότητα της Λέσβου, όπου «η Ελλάδα κι η Ανατολή σμίγουν τις νοστιμάδες και συνταιριάζουν τη χάρη και το νόημα της γης τους»¹¹. Σε αυτόν τον τόπο εκτυλίσσεται το χρονικό του ριζώματος μιας ομάδας προσφύγων από το Αϊβαλί, τις Κυδωνίες της Μικράς Ασίας. Ο τόπος, όπου καλούνται να ζήσουν οι πρόσφυγες, δεν είναι άγονος και άνυδρος, αλλά αντίθετα γόνιμος, οικείος και φιλόξενος. Ταυτόχρονα, ο τόπος αυτός συνδέεται με την παράδοση απεικόνιση της Παναγίας, σε μια μικρή εκκλησία του χωριού, ως γοργόνας. Η συγκεκριμένη εικόνα, φιλοτεχνημένη από έναν γέροντα ναυτικό και αγιογράφο με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, λειτουργεί συμβολικά για να προβάλλει την ενότητα της ελληνικής φυλής και τη συνέχειά της μέσα στον χρόνο και τον χώρο.

Σε αυτόν τον «ευλογημένο» και εύφορο τόπο που ζει από την καλλιέργεια της ελιάς και την αλιεία, συναντώνται η Ελλάδα και η Ανατολή, η θάλασσα και η αγροτική ζωή, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες και οι ντόπιοι νησιώτες: «Έγιν' η κοσμογαλασιά της Ανατολής και πέταξε στην Ελλάδα το ξεριζωμένο Γένος. Πάν' από το Αιγαίο έπλεψαν κ' ήρθαν όλοι τούτ' οι πρόσφυγες, άραξαν στις ακρογιαλιές κι έπιασαν καινούργιες ρίζες»¹². Οι πρόσφυγες «ριζώνουν» στον νέο τόπο και παρά τις αντίξοες συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιώνουν στην αρχή της εγκατάστασής τους στο νησί θα καταφέρουν να αντέξουν στην κάθε είδους δοκιμασία λόγω της επιμονής, της εργατικότητας και της ακαταπόνητης δραστηριοποίησής τους προκειμένου να αγωνιστούν και να επιβιώσουν¹³.

Ο Μυριβήλης δεν επιμένει στο έργο του στις πραγματικές συνέπειες των συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων¹⁴, αντίθετα εστιάζει περισσότερο στην

Είναι ένα πεζογράφημα που φυτρώνει ταυτόχρονα κι από τις μήτρες της ελληνικής φύσης κι από τα σπλάχνα της λαϊκής Ελλάδας, κι από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα, μένει πιστό και στον παλμό τους και στο ρυθμό τους», σημειώνει και ο Α. ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ στο *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30...*, ό.π., σελ. 52. Για τον Μ. ΒΙΤΤΗ (*Η γενιά του Τριάντα...*, ό.π., σελ. 259) *Η Παναγιά η Γοργόνα* αποτελεί το τέρμα μιας πορείας προς «μια μυθοποιημένη στρατόσφαιρα ελληνικότητας».

11. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 17.

12. Ο.π., σελ. 146.

13. «Την ξερίζωσε (τη ράτσα) ο πόλεμος από την Ανατολή, η φουρτούνα πέταξε σε τούτο τ' ακρογιάλι τις σπαραγμένες ρίζες, βρεγμένες στο αίμα. Κι αυτές, όπως γίνεται με τα δυνατά αγριόχορτα, ριζοβόλησαν με πάθος στα καινούργια χώματα, γαντζώθηκαν με τα νύχια στα βράχια και τις σκισμές, άρχισαν να τινάζουν παντού ορμητικούς βλαστούς για το νέο ανθοβόλημα», ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 39.

14. Οι προφορικές μαρτυρίες προσφύγων από τη Μυτιλήνη αποκαλύπτουν τις επιπτώσεις των ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης στην υγεία των προσφύγων. Βλ. ενδεικτικά Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ, *Όταν οι αστοί έγιναν πρόσφυγες*, Θεσσαλονίκη 1995, Παρατηρητής, σελ. 116.

Το τραύμα και η μνήμη

αντοχή του προσφυγικού πληθυσμού, ο οποίος αντιμετωπίζει με αποφασιστικότητα τη δύσκολη κατάσταση που διαμορφώνουν τα καινούρια δεδομένα με τους ντόπιους να συμπαραστέκονται αρχικά με προθυμία στο δράμα του. Η αντίδραση των ντόπιων ακριβώς μετά την άφιξη των προσφύγων στη Σκάλα παρουσιάζεται ως εγκάρδια και φιλική:

Οι ντόπιοι ήταν που κάνανε τον πολύ σαματά, με την προθυμία τους να βοηθήσουν τους κατατρεγμένους. Φαίνονταν πιο φοβισμένοι απ' αυτούς. Κ' οι γυναίκες του νησιού κλάψαν μ' αναφυλλητά. Τους βόλεψαν όπως-όπως στα παλιόσπιτα και στα παλιομάγαζα, στις καλύβες των κοντινών χωραφιών. Βάλαν ακόμα και στ' αμπάρια, που είχε το εργοστάσιο ν' αποθηκεύει ο κάθε χτηματίας τις ελιές του για το άλεσμα. Τους φέρανε φαΐ, ρακί και καφέ να ψυχοπιιάσουν¹⁵.

Η δραστήρια ενεργοποίηση, ωστόσο, των προσφύγων, μετά την πρώτη φάση της εγκατάστασής τους στο νησί, στον χώρο της αλιείας και όχι στην καλλιέργεια της ελιάς, οι διεκδικήσεις τους, η απροθυμία τους να εργαστούν ως εργάτες στην οικοδόμηση των σπιτιών τους, αν δεν πληρωθούν, τους φέρνει σε αντιπαράθεση με τους κατοίκους του νησιού. Οι πρόσφυγες θα επιδείξουν γενικότερα μια στάση «υπεροχής» απέναντι στους ντόπιους που θα επιφέρει τις μεταξύ τους προστριβές. Οι ίδιοι λειτουργούν ως άτομα που διαθέτουν την επίγνωση ότι αποτελούν τμήμα ενός ιδιαίτερου «εμείς» που χαρακτηρίζεται από κάποιες αξιολογες, αν όχι «αξιοθαύμαστες» ιδιότητες, σε αντίθεση προς κάποιους «άλλους» που βρίσκονται έξω από το κοινωνικό σύνολο που καλύπτεται από το συγκεκριμένο «εμείς»¹⁶.

Μέσα από τη ματιά του αφηγητή, ωστόσο, η συμπεριφορά των ντόπιων δεν χαρακτηρίζεται από αδιαφορία ή εχθρότητα και στις περιπτώσεις που επικρατούν τα αρνητικά χαρακτηριστικά στην εικόνα τους αυτό πάντα εξηγείται από τις αφορμές που δίνονται από την πλευρά των προσφύγων. Το γεγονός αυτό δίνει την εντύπωση μιας πιο φιλικής απεικόνισης των ντόπιων, αφηγηματική και ιδεολογική επιλογή που αποτελεί βασική διαφορά από το μυθιστόρημα *Γαλήνη* του Ηλία Βενέζη που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Και οι δύο κατηγορίες μυθιστορηματικών ηρώων και ηρωίδων, οι γηγενείς και οι πρόσφυγες, από την άλλη, διατηρούν κοινό το αίσθημα του πένθους. Οι πρώτοι έχασαν τους δικούς τους ανθρώπους που πήγαν να πολεμήσουν στη Μικρά Ασία, ενώ οι δεύτεροι μέτρησαν τις απώλειές τους τόσο στην εξόντω-

15. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 32-33.

16. Βλ. σχετικά Ν. ΙΝΤΖΕΛΙΟΓΛΟΥ, «Περί της κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Το παράδειγμα της εθνικής ταυτότητας», στον τόμο Χρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Λ. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΜΠΡΑΝΤΗ, Δ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι»*. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Αθήνα 2000, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών / τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, σελ. 183.

ση συγγενικών ή αγαπημένων προσώπων, όσο και κατά το ίδιο το ταξίδι τους προς την Ελλάδα¹⁷. Αυτή η συνθήκη φαίνεται πως αποτελεί κοινό σημείο των δύο πλευρών που τους φέρνει κοντά, ιδίως το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων στη νέα γη.

Το πένθος συνδέεται με το τραύμα που προκαλεί η απώλεια, η καταστροφή και ο ξεριζωμός από τον γενέθλιο τόπο. Το τραύμα, ως παράμετρος της σφαιρικότερης πλαισίωσης της εγκατάστασης των προσφύγων στον νέο τόπο, φέρνει στο επίκεντρο του μυθιστορήματος το ζήτημα της ατομικής μνήμης. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον πως στο συγκεκριμένο έργο δεν αναδεικνύονται οι προσωπικές ιστορίες και οι εικόνες από το παρελθόν των προσφύγων, κάτι που εμποδίζει με αυτόν τον τρόπο και την υπογράμμιση των στοιχείων που θα επέτρεπαν μία πανοραμική ματιά στο φάσμα των ατομικών αναμνήσεων. Αντίθετα, αυτό που επικρατεί στο κείμενο είναι η συλλογική μνήμη και η ανάδειξη των προσφύγων ως ενός συνόλου, μιας ομάδας με κοινές εμπειρίες και αναμνήσεις. Τη μνήμη ως τραύμα για τους πρόσφυγες επιβεβαιώνει ακόμη η δυσκολία που παρουσιάζουν να επαναφέρουν οποιαδήποτε ανάμνηση από τις τραγικές εμπειρίες των ίδιων ή τις ιστορίες άλλων συμπατριωτών τους κατά τη Μικρασιατική εκστρατεία, καθώς και τις οδυνηρές στιγμές της ανταλλαγής¹⁸.

Όλες οι ατομικές μνήμες ενώνονται στο έργο και σχηματίζουν ένα ψηφιδωτό στο οποίο επικρατεί η συλλογική μνήμη του παρελθόντος, την οποία ο Maurice Halbwachs θεωρεί και ως ιστορική μνήμη, αφού η ιστορία της ζωής μας είναι μέρος της ιστορίας γενικά, καθώς συνδέουμε τα ιστορικά γεγονότα με τις διαφορές φάσεις της ζωής μας εκ των υστέρων¹⁹. Στο μυθιστόρημα οι εικόνες από το παρελθόν και η εμπειρία του τραύματος των προσφύγων, που ανήκουν σε ένα κοινωνικό σύνολο με κοινά φυλετικά, πολιτισμικά και εθνικά χαρακτηριστικά, επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη συλλογική μνήμη της ομάδας.

Η συλλογική μνήμη στο μυθιστόρημα του Μυριβήλη συνδέεται στενά με τη συνείδηση, με τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των προσφύγων και την ένωσή τους με τον τόπο τους, την πατρίδα τους. Ως εξήγηση στην επιθυμία των

17. Βλ. Τ. ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Προσφυγιά και Λογοτεχνία...*, ό.π., σελ. 187.

18. «Το παράξενο ήταν που με όση μεγαλομανία μιλούσαν για τα καλά που αφήκαν πίσω τους, με άλλη τόση δυσκολία έπαιρνες κουβέντα από το στόμα τους για το κακό που είδαν, για τα φόβια που πέρασαν. Σαν έπιαναν να ξεστορίσουν τέτοια πράματα, το μάτι σκοτείνιαζε και κόμπιαζε η γλώσσα. Ρωτούσες τι απόγινε, μαθές, και δε φάνηκε ο τάδε, που τον ξέραν όλοι στη Μουριά. Σήκωναν τους ώμους και τέλειωναν κοντολογής: – Τον πήρανε μέσα. – Πού μέσα; – Να, μέσα. – Τι απόγινε ο Μανώλης Μιταφτσής, ο φούρναρης; – Να. Τον έπιασαν, τον έδεσαν μαζί με τη γυναίκα του, έβαλαν το γιο του κι άναψε το φούρνο και τους έριξαν μέσα [...]. Τάλεγαν γρήγορα, σώπαιναν, και πια δεν ήταν να τους πάρεις κουβέντα», ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 35-36.

19. Βλ. Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη*, επιστημονική επιμ.-πρόλ. ΑΝΝΑ ΜΑΝΤΟΛΟΥ, μετάφρ. ΤΙΝΑ ΠΑΥΤΑ, Αθήνα 2013, Παπαζήσης, σελ. 77, 79.

Το τραύμα και η μνήμη

προσφύγων να επιλέξουν οι ίδιοι το μέρος όπου θα χτίσουν τα σπίτια τους στη νέα γη προβάλλεται η ανάγκη της σύνδεσής τους με τη θάλασσα και ό,τι τους θυμίζει την Ανατολή:

Ήταν η συνείδηση της γης τους, της δικής τους γης, που τους έδενε με την ακρογιαλιά. Απ' εδώ έβλεπαν αδιάκοπα αντίκρυ τους, δυο δρασκελιές τόπο, την Ανατολή. Έβλεπαν τα χωριά τους ν' ασπρίζουν μέσα στο ηλιοβασιλέμα, όταν τ' αντικρινά βουνά γινότανε κοκκινωπά σα χαλκός, κατόπι μενεξελιά, μέσα στους χρυσούς ατμούς της θάλασσας. Ο Αυγουστής ανέβαινε στα ράχτα της Παναγιάς σα μαζευόντανε κει πάνω κατά το σούρουπο οι πρόσφυγες και βλέπαν κ' αναστέναζαν²⁰.

Οι εικόνες αυτές, καθώς και η ανάγκη των ίδιων των νεοφερμένων προσφύγων να προσεγγίζουν το «όριο» είτε της ακρογιαλιάς, είτε των βράχων όπου είναι χτισμένη η εκκλησία της Παναγιάς της Γοργόνας, ώστε συμβολικά να βρίσκονται πιο κοντά στη γη τους, είναι αυτές που προσδιορίζουν και τα χωροχρονικά πλαίσια που συμμετέχουν στην ανάδειξη των συλλογικών αναμνήσεων της κοινότητας τους. Η συλλογική μνήμη, στο έργο αυτό, σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική ομάδα και τη συγκρότησή της, καθώς η δομή της ομάδας είναι αυτή που παρέχει το πλαίσιο της συλλογικής μνήμης που μπορεί να οριστεί ως ένα σύστημα αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σε ατομικές μνήμες, αφού «οι προσωπικές μας μνήμες βρίσκονται συναρθρωμένες με τις μνήμες των άλλων σε ένα καλορρυθμισμένο παιγνίδι αμοιβαίων και συμπληρωματικών εικόνων»²¹.

Με την καταστροφή της Μικράς Ασίας και τα τραγικά περιστατικά που ακολούθησαν συνδέεται στενά και ο Ηλίας Βενέζης (ψ. του Η. Μέλλου, 1904-1973) με την τριλογία του *Το Νούμερο 31328* (1931), *Γαλήνη* (1939) και *Αιολική γη* (1943). Και συνδέεται όχι ως απλός παρατηρητής των γεγονότων που συμβαίνουν γύρω του, αλλά με τις άμεσες τραυματικές του εμπειρίες και την

20. ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 76.

21. Βλ. Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στον τόμο Ρ. ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ, Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1999, Αλεξάνδρεια, σελ. 32, όπου γίνεται αναφορά στο έργο του R. BASTIDE, «Mémoire collective et sociologie du bricolage», *L'Année Sociologique*, vol. 21 (1970), pp. 65-108. Τα χάσματα στην κοινωνική μνήμη που προκάλεσε η καταστροφή, ο διωγμός και η μετεγκατάσταση των προσφύγων σε νέο περιβάλλον επιχειρεί να αποκαταστήσει ο Αυγουστής, ο δάσκαλος της κοινότητας των προσφύγων, μένοντας προσηλωμένος στα ιδανικά του παρελθόντος: «Ο άνθρωπος αυτός [ο δάσκαλος Αυγουστής] βαστούσε από την παλιά γενιά των δασκάλων της δουλωμένης Ελλάδας, που κράτησαν αναμμένη τη φωτιά της Μεγάλης Ιδέας», ΣΤΡ. ΜΥΡΙΒΛΗΣ, *Η Παναγιά η Γοργόνα...*, ό.π., σελ. 43. Ο διακαής πόθος του δασκάλου για επιστροφή στη μητέρα πατρίδα βρίσκει εμπόδιο στα σχέδια ανέγερσης του προσφυγικού συνοικισμού, καθώς κάτι τέτοιο θα συνέβαλε σε διαδικασίες ένταξης και μόνιμης εγκατάστασης στον νέο (αλλά ξένο) τόπο.

Βίκυ Πάτσιου

ατομική του περιπέτεια: πρώτα, ως αιχμάλωτος που εντάχθηκε στα εργατικά τάγματα στα βόρεια της Ανατολής, όπου έζησε σε πολύ δύσκολες και τραγικές συνθήκες για δεκατέσσερις μήνες (*Το Νούμερο 31328*)²². ύστερα, ως πρόσφυγας που έζησε τον καημό της χαμένης πατρίδας (*Γαλήνη*) και τέλος ως νοσταλγός που προσπαθεί να ανακτήσει με τη βοήθεια της μνήμης την παιδική ηλικία και τον χαμένο κόσμο του (*Αιολική γη*).

Ο Βενέζης πραγματεύεται «με συγκρατημένο λυρισμό» τα όσα ακολούθησαν τη Μικρασιατική καταστροφή στο έργο του με τίτλο *Γαλήνη* (πρώτη έκδοση το 1939, από τις εκδόσεις «Πυρός») που αναφέρεται στις προσπάθειες μιας ομάδας προσφύγων από την Παλαιά Φώκεια της Μικράς Ασίας να εγκατασταθούν στις άγονες και ακατοίκητες τότε εκτάσεις της Αναβύσσου και στην εχθρότητα με την οποία τους υποδέχτηκε ο ντόπιος πληθυσμός²³. Μέσα από την απεικόνιση των πρώτων δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες στη νέα γη δίνονται και τα πρώτα στοιχεία για τους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες. Ο Δημήτρης και η Ειρήνη Βένη, η κόρη τους Άννα, ο Γλάρος και η οικογένειά του, ο Ανδρέας και η μητέρα του είναι κάποιες αφηγηματικές μορφές του κειμένου, οι ιστορίες των οποίων εκτυλίσσονται με γνώμονα την προσαρμογή στα νέα μέρη.

Το έργο, με τον συμβολικό αυτόν τίτλο, σκιαγραφεί το δράμα των προσφύγων που νοσταλγούν τη χαμένη τους πατρίδα, νιώθοντας ξένοι στον εχθρικό και άγονο νέο τόπο:

– Αχ! Που μας στέλνουν να ζήσουμε! [...] Εδώ είναι έρημος! Έρημος! [...] – Θα πεθάνουμε σ’ αυτό τον άγριο τόπο! [...] – Τίποτα!... ολόιζαν. Τίποτα δε θα μας γλυτώσει! Εδώ θα μείνουμε!...²⁴

Οι πρόσφυγες εμφανίζονται ήδη από τις πρώτες σελίδες του μυθιστορηματος κουρασμένοι και ταλαιπωρημένοι, καθώς περιφέρονται ως πλάνητες

22. Οι εμπειρίες της αιχμαλωσίας αποτέλεσαν αργότερα το υλικό για το έργο αυτό, το οποίο δημοσιεύτηκε, σε μια πρώτη μορφή, από τον Φεβρουάριο έως και τον Ιούνιο του 1924, ως επιφυλλίδα στην εφημερίδα της Λέσβου *Καμπάνα*. Το *Νούμερο 31328* εκδίδεται το 1931, σε μια περισσότερο επεξεργασμένη μορφή και κάνει γνωστό τον συγγραφέα στους κύκλους της Αθήνας.

23. «Στο μυθιστόρημα αυτό (*Γαλήνη*) δεν υπάρχουν γεγονότα, υπάρχει το γεγονός: υπάρχει το γενικό ξεριζώμα ενός λαού από τον τόπο του [...] και η προσπάθεια προσαρμογής -ανάγκη επιτακτική γι’ αυτούς τους πρόσφυγες της Ανατολής», σημειώνει σχετικά ο Απ. ΣΑΧΙΝΗΣ, *Αναζητήσεις της μεσοπολεμικής πεζογραφίας...*, ό.π., σελ. 106-107. Για το μυθιστόρημα, βλ. και Α. ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ, *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30...*, ό.π., σελ. 134-135.

24. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Γαλήνη*, Αθήνα 2021⁴⁶, Βιβλιοπωλείον της Εστίας / Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 22. Εφεξής οι παραπομπές θα γίνονται σε αυτήν την έκδοση. Και πιο πριν: «Όλοι οι δρόμοι τραβούν πίσω απ’ τους μικρούς λόφους που κλείνουν την άγωνα γη του τόπου, όπου ο οδοιπόρος δε θα βρει δέντρο μήτε ένα. Σίνα μονάχα βρίσκονται, αγκάθια, βούρλα και άμμος» (ό.π., σελ. 19).

Το τραύμα και η μνήμη

στα μέρη που τους έχουν υποδείξει να κατοικήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η εικόνα του γιατρού Βένη: «Η φωνή του έδειχνε πόσο κ' εκείνος ήταν τσακισμένος και πόση προσπάθεια έκανε για να βαστάξει την εξάντληση και την ταλαιπωρία»²⁵. Ο συγκεκριμένος λογοτεχνικός ήρωας, που ανήκει σε διαφορετική κοινωνική τάξη από τους υπόλοιπους (που ήταν αγρότες και θαλασσινοί), δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει την ένταξη του στο νέο περιβάλλον και μένει προσηλωμένος στο παρελθόν του, καθώς επιδιώκει να δημιουργήσει στον άγονο τόπο έναν ροδώνα φυτεύοντας πολλές τριανταφυλλιές, πρακτική που αποτελούσε παράδοση της οικογένειάς του στον ιδιαίτερο τόπο του, στη Μικρά Ασία.

Ο ίδιος παρέμενε πιστός στα μεγάλα οράματα του γένους καλλιεργώντας την ιδέα μιας ηρωικής «φαντασιακής» πατρίδας. Η «μυθική» διήγησή του στην κόρη του Άννα είναι χαρακτηριστική: «Πίστευε στην Ελλάδα, στα μεγάλα όνειρα του Γένους. Όλα τα παραμύθια που έλεγε στην μικρή Άννα, στο παιδί τους, πλέαν μες σ' αυτή τη μακρινή αγαπημένη Ελλάδα: πολύ γαλάζιο χρώμα, πολύ αίμα, ο αγέρας ανεμίζει τα μαλλιά ενός εφήβου που έρχεται από ξένο τόπο να σκοτωθεί στην ιερή γη, καλεσμένος απ' τη φωνή της, οι γυναίκες χορεύουν αγκαλιασμένες και γκρεμίζονται, μια-μια, μες στο βάραθρο»²⁶.

Στις δυσκολίες εγκατάστασης των προσφύγων στην άγονη γη της Αναβύσσου προστίθεται και η αντιμετώπισή τους από τους ντόπιους βοσκούς που βλέπουν με εχθρική διάθεση την έλευση των νεοφερμένων σε έναν τόπο που θεωρούν δικό τους. Καίρια για τη μεταξύ τους σχέση είναι και η αρχική δυσπιστία με την οποία αντιμετώπισαν οι ντόπιοι τα σχέδια των προσφύγων για το ξεχέρσωμα της γης:

– Από τότες που είμαστε εμείς εδώ, λέει η αυστηρή φωνή, κι από τότες που ήταν οι πατέρες μας, κ' οι πατέρες τους, σ' ετούτη τη γη μονάχα βούρλα και πουρνάρι βλασταίνουν, και τίποτ' άλλο δεν έζησε εδώ εξόν τα κοπάδια μας! Λοιπόν, για

25. Ο.π., σελ. 29.

26. Ο.π., σελ. 41. Σύμφωνα με τον Κ. Στεργιόπουλο μπορεί θεματολογικά η πεζογραφία του Βενέζη «να έχει τα γνωρίσματα των έργων του ιδιωτικού χώρου, μπορεί όλα αυτά να τα προσγειώνει μέσα στη ροή της καθημερινής ζωής, ή να τα τυλίγει με την ατμόσφαιρα του μύθου και το ονειρικό, δεν έχει όμως και ιδιωτική σημασία, καθώς δεν παύει να κινείται κάθε τόσο με πλαίσιο ή κέντρο τα μεγάλα γεγονότα που σημάδεψαν τη μοίρα του τόπου, ν' αντανακλά γενικές καταστάσεις και να προχωρεί ως τη μοίρα του ανθρώπου. Σαν το γιατρό Βένη στη Γαλήνη (και είναι το Βένης το δικό του όνομα, συντομευμένο κατά μία συλλαβή), “πίστευε στην Ελλάδα, στα μεγάλα οράματα του Γένους”, και το έργο του, πέρα απ' οποιαδήποτε αξιολόγηση, κατά ένα μεγάλο μέρος, βγαίνει από τη διάφευση των προδομένων αυτών ονείρων, από μια εθνική συνείδηση διαμορφωμένη απ' τα μικρά του χρόνια», βλ. Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ (παρουσίαση - ανθολόγηση), «Ηλιάς Βενέζης», στον τόμο *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία. Από τον πρώτο ώς τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, Σοκόλης, σελ. 353.

Βίκυ Πάτσιου

τι σιτάρι και για τι αμπέλια μου μιλάς! [...] Μονάχα εμείς μπορούμε να βαστάξουμε εδώ, γιατί μας φωνάζει το χώμα, αυτό κι όχι άλλο!²⁷

Η ζωή στον νέο τόπο συνδέεται ουσιαστικά για τους πρόσφυγες με μια δύσκολη καθημερινότητα με την οποία πρέπει να αναμετρηθούν. Οι πρόσφυγες νιώθουν ξένοι προς το νέο τους περιβάλλον, τους ανθρώπους, τις συνήθειες και τον τρόπο ζωής τους και συγκρίνουν συνεχώς τη νέα πατρίδα και τη νέα τους ζωή με τις αντίστοιχες παλαιές και πλέον οριστικά χαμένες, είναι αλληλέγγυοι μεταξύ τους και αναπτύσσουν ταυτόχρονα ιδιότητες και συμπεριφορές που τους επιτρέπουν να βελτιώσουν τη θέση τους έναντι του προνομιούχου ντόπιου. Στο έργο αναδεικνύονται οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των προσφύγων και διαμορφώνεται η ιδεολογία μιας «υπεροχής» των νεοφερμένων έναντι των γηγενών, που αντλεί από την παρεμβολή των αναπολήσεων των προσφύγων από τη ζωή στις χαμένες πατρίδες όσο και από τις ικανότητες που επέδειξαν κατά την προσπάθεια της εγκατάστασής τους στον αφιλόξενο τόπο. Και εδώ οι πρόσφυγες διατηρούν ένα ιδεώδες «εμείς», καθώς η κατασκευή μιας θετικά αξιολογημένης συλλογικής ταυτότητας συμβάλλει και στην ανάπτυξη μιας εκ μέρους τους δυναμικής και δημιουργικής στάσης ζωής.

Και οι πρόσφυγες της Γαλήνης εδραιώνουν την εικόνα του πρόσφυγα που συνεχίζει μέσω της μνήμης να ανακαλεί το παρελθόν του. Οι αναμνήσεις των μυθιστορηματικών ηρώων και ηρωίδων προέρχονται από ένα σύνολο εικόνων από τη συλλογική παρελθούσα ζωή τους σε μία κοινότητα και αποτελούν μέρος ενός κοινού αποθέματος «κατασκευασμένου, διατηρημένου και μεταφερόμενου από τις οικογένειες, τις κοινότητες και τους πολιτισμούς στους οποίους ανήκου[ν]»²⁸. Η αποτύπωση των ατομικών ιστοριών και των προσωπικών αναμνήσεων μπορεί να συμβάλει στη διάσωση ιστορικών συμβάντων που βρίσκουν τον δρόμο τους στη χάραξη μιας συλλογικής ιστορικής πορείας σε μια προσπάθεια να ενωθεί ο κάθε πρόσφυγας με το παρελθόν αλλά και το μέλλον του.

Περιπλάνηση, φυγή, εκστρατεία, πορεία, προσφυγιά είναι λέξεις που έρχονται και ξανάρχονται γενικά στη λογοτεχνία του μεσοπολέμου οριοθετώντας την περιοχή της πραγματικότητας, της μνήμης και της ιστορίας. Η εχθρότητα του άξενου και άγνωστου χώρου παραπέμπει συχνά σε ένα «αλλού» της συμφιλίωσης και της ειρηνικής ζωής. Ταυτισμένος με το τραύμα του 1922 και κατά συνέπεια απογυμνωμένος από κάθε επικό στοιχείο, ο πόλεμος λειτουργεί την περίοδο αυτή σχεδόν αποκλειστικά ως τραγική εμπειρία. Η

27. Η. ΒΕΝΕΖΗΣ, *Γαλήνη...*, ό.π., σελ. 47.

28. R.I. MOORE, «Editor's Preface», στον τόμο J. Fentress & Chr. Wickham, *Social Memory: New Perspectives on the Past*, ed. R.I. Moore, Oxford UK & Cambridge, Mass., Blackwell, 1992, p. viii. Με άλλα λόγια, τα άτομα θυμούνται – επαναφέρουν αναμνήσεις του παρελθόντος – μέσα από την οπτική τους ως μέλη μιας ή περισσότερων ομάδων. Βλ. Μ. HALBWACHS, *Η συλλογική μνήμη...*, ό.π., σελ. 33.

Το τραύμα και η μνήμη

πολεμική (ή αντιπολεμική) πεζογραφία μας εμφανίζεται σε μια καίρια στιγμή, γύρω στα 1930, υπηρετώντας ταυτόχρονα τη μνήμη και την ιδεολογία. Η τρομακτική ιστορία ενός λαού που ξεριζώθηκε από τον τόπο του τροφοδότησε το έργο των πεζογράφων μιας γενιάς στο οποίο η διάκριση ανάμεσα στο συμβάν και στη μυθοπλασία, στον μύθο και στην ιστορία συμφύρονται. Επιδιώκοντας να εγκαθιδρύσουν άρρηκτους δεσμούς ανάμεσα στις λέξεις, στην ωμή εμπειρία και στη γυμνή αλήθεια, οι αφηγήσεις αυτού του είδους θέτουν σε τελευταία ανάλυση το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στη λογοτεχνία και την αλήθεια συντηρώντας τη συναισθηματική μέθεξη των αναγνωστών όχι μόνο με την επιλογή του θέματος, αλλά και με την επεξεργασία ενός λόγου που συντηρεί τη μνήμη της ιστορίας με οδηγό το βίωμα, την ευρηματικότητα και την υφολογική επινόηση, συστατικά που συνδυάζουν στην περίπτωσή μας την αυθεντικότητα με την αφηγηματική μαεστρία.

ΜΙΚΡΑΣΙΑ, Η ΓΗ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΙΑΣ –
ΜΙΚΡΑΣΙΑ, Ο ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ.
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΕΝΟΣ ΜΟΙΡΑΙΟΥ ΤΟΠΟΥ

Στη μάνα μου, τη Μικρασιάτισσα

Πολλά από τα στοιχεία που συνθέτουν την παρούσα δημοσίευση, προέρχονται από τη γερμανόφωνη διδακτορική διατριβή μου *Αφηγηματική τεχνική, χρόνος και η επίδρασή τους στη δόμηση των λογοτεχνικών μορφών*. Έρευνες στους Μυριβήλη, Βενέζη και Φακίνου με ιδιαίτερη έμφαση στις γυναικείες μορφές (1995)¹, η οποία αφορούσε μυθιστορήματα του Στράτη Μυριβήλη, του Ηλία Βενέζη και της Ευγενίας Φακίνου, και η οποία δεν είναι μεταφρασμένη στα ελληνικά. Έτσι δημοσιοποιούνται τώρα στα ελληνικά λίγα από τα περιεχόμενά της. Η διατριβή ήταν αφιερωμένη «Στη μάνα μου, τη Μικρασιάτισσα» που ήρθε τετράχρονη από τη Σμύρνη. Στη μάνα μου που, με τις αφηγήσεις της, τη λογοτεχνική της φλέβα και την πίστη της, μου φύτεψε τη λαχτάρα γι' αυτήν την άγνωστη και χαμένη γη, αφιερώνω κι αυτό το κείμενο.

Αποτελεί ήδη κοινοτοπία ότι το εξαιρετικό ιστορικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής με τη δύναμη του τραύματος και του κλονισμού που προκάλεσε στην εθνική συνείδηση, δημιούργησε ένα νέο μύθο², αυτόν της Μικρασίας πριν και μετά την Καταστροφή. Είναι ένας μύθος που διαδέχεται εκείνον της Μεγάλης Ιδέας³, η οποία είχε τροφοδοτήσει τους αγώνες στην Κρήτη και τη Μακεδονία που οδήγησαν στην απελευθέρωση αυτών των εδαφών και το διπλασιασμό της Ελλάδας. Η Μεγάλη Ιδέα έφερε τα ελληνικά στρατεύματα και στη Μικρασία που για μικρό χρονικό διάστημα έζησε σαν σε τρελό όνειρο

1. KYRIAKI CHRYSOMALLI-HENRICH, *Erzähltechnik, Zeitgestaltung und ihr Einfluss auf die Gestaltbildung. Untersuchungen zu Myrivilis, Venesis und Fakinu unter besonderer Berücksichtigung der Frauengestalten*, Beiträge zur Byzantinistik und Neugriechischen Philologie Herausgegeben von A. Kambylis, *Meletemata* τόμ. 5, Hamburg 1995, σσ.411.

2. Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ, *Μικρασιατική Καταστροφή και Λογοτεχνία*, 2002 Εγκυκλοπαίδεια μείζονος Ελληνισμού. Μικρά Ασία, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=5352>>.

3. Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης δεν είναι δυνατόν να επεκταθώ στον «τόπο» της Μεγάλης Ιδέας, τον ελληνοκεντρισμό της, τις προϋποθέσεις και τα επακόλουθά της, τα οποία, με όλη την τραγικότητά τους δημιούργησαν νέες δυνάμεις και δυνατότητες στον ελληνισμό που «συμμαζεύτηκε» στον ελλαδικό χώρο.

την απατηλή πραγματοποίηση του μεγάλου οράματος για να καταβαραθρωθεί τελικά στην έσχατη πτώση.

Ήδη τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων μέχρι και μέσα στη δεκαετία του '30 γράφτηκε μια πληθώρα κειμένων, τα περισσότερα των οποίων αποτελούσαν μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων (η Έλλη Παπαδημητρίου διέσωσε στον *Κοινό λόγο*, αρκετά από αυτά), μαρτύρων που αισθάνονταν την ανάγκη να εκφράσουν τη συντριβή τους για το χαμό της γενέθλιας γης, την άθλια ζωή τής προσφυγιάς και την πικρία για τις παραλείψεις και τα πολιτικά λάθη που οδήγησαν στην απώλεια μιας πανάρχαιας και ακραιφνώς ελληνικής χώρας: «Καταφέρανε να 'χω στην πατρίδα μου το αίσθημα του ραγιά». Αυτήν την φράση παραθέτει ο Κοσμάς Πολίτης στο εξαιρετικό μυθιστόρημά του *Στου Χατζηφράγκου* ενειδίει παράδοξης αφιέρωσης εκφράζοντας την άποψη της πλειονότητας των προσφύγων, κυρίως για την άδοξη Αρμοστεία, τη διοίκηση της οποίας ο εντόπιος πληθυσμός αισθάνθηκε σαν ξένη κατοχή: «Είναι μεγάλοι φταίχτες κι αυτοί, κι εκείνοι που τους στείλανε. Μα, να πεις, ξένοι ήρθανε στον τόπο, σαν ξένοι φερθήκανε [οι Έλληνες] ξένοι φύγανε, οχτροί» (σ. 179), λέει ο ήρωας του Πολίτη μέσα στο κείμενο. Οι δύο πρώτες δεκαετίες μετά την Καταστροφή αντικαθρέφτιζαν το διχασμό που είχε οδηγήσει σ' αυτήν: Η συλλογική μνήμη, όσον αφορούσε τους πρόσφυγες, ήταν διαφορετική από τη μνήμη των Ελλαδιτών. Αργότερα, όσο πέθαιναν εκείνοι που έζησαν το χαμό, ενοποιούνταν η αίσθηση, καθώς τα παιδιά και τα εγγόνια των προσφύγων γεννηθήκαμε και ζήσαμε στην Ελλάδα, χωρίς να έχουμε στα μάτια μας τις σφαγές και τις φλόγες της Καταστροφής.

Το Μικρασιατικό μύθο θα τον εξετάσω κυρίως σε μερικά κείμενα των Μυριβήλη, Βενέζη, Ευγενίας Φακίνου (ακροθιγώς) και του Κοσμά Πολίτη. Ο Μυριβήλης και ο Βενέζης ανήκουν στους πρώτους που θεμελίωσαν και καλλιέργησαν τον παραπάνω μύθο, ο οποίος συνήθως περικλείει δυο σκέλη: Την ευημερία, τον πλούτο, την ευτυχία τής πριν από την Καταστροφή ζωής και αντιστρόφως τη δυστυχία, τη φτώχεια, το θάνατο, και προπάντων το τραύμα της μη αναστρέψιμης απώλειας, μετά την Καταστροφή⁴. Στην *Παναγιά γοργόνα* όπου ξετυλίγεται κυρίως το δράμα της ενσωμάτωσης των προσφύγων στη Λέσβο, ο συγγραφικός αφηγητής⁵, αυτή η ιδιότυπη μορφή που δημιουρ-

4. Η Ελευθερία Ζέη, *ό.π.* σημ. 2, προσδιορίζει αναλυτικότερα τις φάσεις σε τέσσερις: φάση ξεριζωμού, φάση ερχομού [στην Ελλάδα], φάση εγκατάστασης και φάση ενσωμάτωσης. Μέσα στο αφήγημα αλληλοεπικαλύπτονται, ωστόσο, συχνά τα όρια αυτά, όπως συμβαίνει στο παράδειγμα του δασκάλου Αυγουστή, όταν στη φάση της εγκατάστασης, η αφήγηση στρέφεται με μια αναδρομή στο παρελθόν και εκθειάζει τα αγαθά που χάθηκαν.

5. FRANZ STANZEL, *Θεωρία της αφήγησης. Με εισαγωγή και πίνακες-γλωσσάρια ορολογίας: ελληνο-γερμανικό, γερμανο-ελληνικό, καθώς και πίνακες ονομάτων και τίτλων έργων*, μτφρ. επιμ. ΚΥΡΙΑΚΗ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ-HENRICH, Θεσσαλονίκη 1999, University Studio Press, σσ. 43-49, 124-127, 301-307.

Μικρασία, η Γη της Επαγγελίας

γεί ο συγγραφέας ανάμεσα στον εαυτό του και τον αναγνώστη, δίνει έκφραση στο ιδεολόγημα:

Ήταν εκεί η γη της Επαγγελίας με τα βουνά τόσο ψηλά, που ποτές δε λιώνει το χιόνι στις κορφές [...]. Εκεί πέρα κυματίζουν οι χρυσές θάλασσες των ασταχιών και με τ' αποθερίσματα χορταίνουν τα πουλιά του ουρανού [...]. Εκεί τρέχουν τα μεγάλα ποτάμια ροδοζάχαρη και γάλα [...] Εκεί δένουν τ' αμπέλια τις κληματίδες τους στα ψηλά λεύκα και κρεμάζουν σταφύλια μεγάλα σα μωρά» (26).

Ο Μυριβήλης προσωποποιεί το μύθο στη μορφή του δασκάλου Αυγουστή. Ο προβληματισμός του γύρω από το εθνικό θέμα εκφράζεται κυρίως με τη μορφή αυτή. Ο Αυγουστής, που στο διωγμό έχασε τη γυναίκα του και τα παιδιά του, είναι ο ανασκοπητής της χιλιόχρονης πολιτισμικής παρουσίας του ελληνισμού στη Μ. Ασία, ο περήφανος και συνειδητός φορέας αυτής της παράδοσης και δε θέλει ν' ανταλλάξει το όνειρο της απελευθέρωσης με το τραύμα της Εξόδου⁶. Το κυρίαρχο θεματικό και λογοτεχνικό χαρακτηριστικό της μορφής παραμένει η νοσταλγία με την αρχική σημασία του άλγους. Ο Αυγουστής θα πεθάνει από αυτό το άλγος. Στο τέλος της δήλωσής του για τα περιουσιακά του στοιχεία στη Μικρασία γράφει: «Άφησα εν όλω δύο χιλιάδων ετών Ελλάδα και πολιτισμόν»⁷. Το όραμα της επιστροφής αλλοιώνει μέσα του κάθε λογική σκέψη και του υπαγορεύει την πίστη στους επιτήδειους πολιτικάντηδες που υπόσχονται την επάνοδο: «[Ο στρατηγός, ο επονομαζόμενος Κεραυνός] είναι ο Μωυσής της Φυλής. Αυτός θα μας γυρίσει εις την Γην της Επαγγελίας, όπου ρέει μέλι και γάλα»⁸. Ο βιβλικός συνειρμός με τους διωγμούς και τις ελπίδες του εβραϊκού λαού εντατικοποιεί το τραγικό στοιχείο που ανοικεί στα συμφραζόμενα διασυνδέοντας το κείμενο με την Αγία Γραφή. Αν και πρόκειται για μια δευτερεύουσα μορφή που δεν επηρεάζει την ένταση, τη δράση ή την εξέλιξη στο μυθιστόρημα, ο Αυγουστής μορφοποιείται από το συγγραφέα με στοργή και πολλές λεπτομέρειες. Το προνόμιο της άμεσης παρουσίας με το προσωποπαγές αφηγηματικό σχήμα⁹ τού παρέχεται αφειδώς. Η εσωτερική προοπτική, που αποκαλύπτει τη συνειδησιακή του ροή, και η άμεση θέαση της ψυχής του αυξάνει την ταύτιση και την εμπάθεια του αναγνώστη με τη μορφή¹⁰. Από το Μάριο Βίτι, στις σημειώσεις του για το *Βασίλη τον Αρβανίτη*, μαθαίνουμε ότι πιθανόν το πρότυπο για τη μορφή του Αυγουστή είναι ο Σπύρος Αναγνώστου

6. ΚΥΡΙΑΚΗ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ-HENRICH, *ό.π.* σημ. 1, σελ. 101.

7. *Ό.π.* σημ. 1, κεφ. «Die Madonna mit dem Fischleib», σελ. 170.

8. *Ό.π.* σημ. 1, κεφ. «Die Madonna mit dem Fischleib», σελ. 171.

9. Για το προσωποπαγές αφηγηματικό σχήμα βλ. FRANZ STANZEL, *ό.π.* σημ. 5, σσ. 137-182.

10. *Ό.π.* σημ. 1, κεφ. «Die Madonna mit dem Fischleib», σελ. 101.

Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich

που υπήρξε δάσκαλος του Μυριβήλη και τον οποίο ο συγγραφέας περιγράφει στο διήγημα «Το λουλούδι της φωτιάς», στον τόμο *Το κόκκινο βιβλίο*¹¹.

Ο Βενέζης πλάθει στην *Αιολική Γη* επίσης το μύθο της ευτυχίας στην πριν την Καταστροφή εποχή συνδυασμένο μάλιστα με τη μαγεία και το θάμβος που χαρίζεται στην παιδική ηλικία. Στο μυθιστόρημα υπάρχουν πολλά στοιχεία ενός Bildungsroman κυρίως όσον αφορά τη συνειδητοποίηση των παιδιών μέσα στον κόσμο των μεγάλων και την αφυπνιζόμενη σεξουαλικότητά τους, ενώ παράλληλα ένα κύριο μέρος του κειμένου αποτελεί η προσπάθεια να ανασυσταθεί η ατμόσφαιρα της εποχής και του τόπου και να αποδοθεί η σύνδεση των μικρών ηρώων με αυτά¹². Το κείμενο ζει από το παραμύθι, τη μαγεία, τη μυστική επικοινωνία των παιδιών με τη φύση. Ο κόσμος είναι ωραίος και σίγουρος όσο υπάρχουν ο παππούς και η γιαγιά, το δάσος με τους άγριους κατοίκους του και το θρυλικό βουνό, τα Κιμιντένια. Εδώ βρίσκεται η αρμονία, η ευτυχία και η ταύτιση. Η πρωτοπρόσωπη εκφορά του παιδικού αφηγητή Πέτρου εντατικοποιεί το βασικό θέμα της μαγείας και του θάμβους:

Οι υπόγειες φλέβες του νερού ξύπνησαν στα Κιμιντένια, ξύπνησαν οι βαλανιδιές, ξύπνησε η Κοκκινόσκουφίτσα που έγινε ελάφι. Ξύπνησε η Ροδοπαππούδα. Έρχονται καρβαλικεύοντας γαλάζια φύλλα, ανοίγουν τη μεγάλη πόρτα του υποστυτικού, μπαίνουν από τα παράθυρα, σκίζουν τις πέτρες των τοίχων και μπαίνουν¹³.

Έφυγα πρωί πρωί. Πέφτω στο μονοπάτι και μπαίνω βαθιά στη χώρα των αγριοβαλανιδιών. Εδώ ως σταθώ. Έτσι καθιστός, από δω, μπορώ να κυνηγάω καστροπούλια με τη σφεντόνα μου. Από πάνω μου ο γαλάζιος ουρανός μας λάμπει¹⁴.

Στον τίτλο «Αιολική γη» συμπυκνώνεται το μήνυμα του κειμένου: μεταξύ των επαναλαμβανόμενων *μοτίβων* αίμα, φως, αστέρια, ήλιος, νύχτα και τσακάλια η έννοια «γη» επανέρχεται 112 φορές¹⁵ υποστηριζόμενη από την έννοια «χώμα» που επαναλαμβάνεται 22 φορές, μέσα στις οποίες βρίσκεται και η τελευταία φράση του μυθιστορήματος: «Γη, Αιολική Γη, Γη του τόπου μου». Πολλοί μελετητές ομαδοποιούν το μυθιστόρημα αυτό με το *Γαλήνη* και το *Νούμερο 31328* σε μια άτυπη τριλογία με κύριο άξονα τη μικρασιατική θεματική. Τα κείμενα έχουν δημοσιευτεί βέβαια σε χρόνους που αντιτίθενται στη χρονική αλληλουχία της ιστορίας: πρώτα το *Νούμερο*, μετά η *Γαλήνη* και

11. ΜΑΡΙΟ ΒΙΤΙ, *Στράτης Μυριβήλης, Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, Αθήνα 1972, Ερμής, σελ. ια'.

12. Ό.π. σημ. 1, κεφ. «Äolische Erde», σελ. 239.

13. Ό.π. σημ. 1, κεφ. «Äolische Erde», σελ. 108.

14. Ό.π. σημ. 1, κεφ. «Äolische Erde», σελ. 185.

15. Ό.π. σημ. 1, κεφ. «Äolische Erde», σελ. 250.

Μικρασία, η Γη της Επαγγελίας

τελευταία η Αιολική γη, η οποία αποτελεί τη χρονική αρχή της υποτιθέμενης τριλογίας. Στη *Γαλήνη*¹⁶ δοκιμάζεται ο Βενέζης με την προσπάθεια απεικόνισης του αγώνα προσαρμογής των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, μια προσπάθεια που δεν ευοδώνεται με την επιτυχία που γνώρισε αργότερα η *Αιολική γη* με τα στοιχεία της παιδικής μαγείας και της άρχουσας σεξουαλικότητας, τα οποία δίνουν στο κείμενο ενμέρει το ύφος ενός μυθιστορήματος μαθητείας, ούτε με την καυτή εμπειρία της αιχμαλωσίας και του μαρτυρίου από το *Νούμερο 31328*. Δεν είναι ωστόσο το θέμα που μειώνει τη λογοτεχνική επιτυχία, όσο η σχετικά αδύναμη σύλληψη των μορφών, οι οποίες έχουν έναν σχετικά διάφανο αυτοβιογραφικό πέπλο, ιδίως του αιχμαλώτου που γυρίζει από τη Μικρασία.

Το δεύτερο σκέλος του μύθου της Μικρασίας αποτελεί το αφήγημα που αφορά τόσο τους διωγμούς του ελληνικού πληθυσμού, παράλληλα με τους διωγμούς των Αρμενίων πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και τους διωγμούς που ακολούθησαν το σπάσιμο του ελληνικού μετώπου το 1922. Κατεξοχήν κείμενα θεωρούνται η *Ιστορία ενός αιχμαλώτου του Στρατή Δούκα* και *Το νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη με υπότιτλο «Το βιβλίο της σκλαβιάς». Η έννοια «αμελέ ταμπουρού» για τα δολοφονικά τάγματα εργασίας που ακούστηκε πρώτα σε συνδυασμό με τους διωγμούς πριν τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, βρήκε την εφιαλτική επανάληψή της μετά την Καταστροφή και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρασία, όταν οι Τούρκοι κράτησαν αιχμάλωτο τον ελληνικό ανδρικό πληθυσμό και τον έστειλαν στα βάθη της Ανατολής με σκοπό τη φυσική του εξόντωση. Ο Στρατής Δούκας κατόρθωσε να δημιουργήσει με εξαιρετική λιτότητα ένα μνημείο λαϊκού λόγου σε μορφή μαρτυρίας¹⁷. Δεν υπάρχει λόγος να επεκταθώ περισσότερο, υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Ο Βενέζης, παρ' όλη τη «φιλολογικότητα» του και παρ' όλες τις αλλαγές που επέφερε σταδιακά στο κείμενό του, κάτι που ως γνωστόν έκανε και ο Δούκας, μας έδωσε ένα συνταρακτικό τεκμήριο με την περιγραφή των μαρτυριών που μπορεί ο άνθρωπος να κάνει στο συνάνθρωπό του, η αγριότητα των οποίων δυσκολεύει σε κάποια σημεία την ίδια την ανάγνωση. Και είναι ίσως περισσότερο ο εξευτελισμός του ανθρώπου που πονάει, όταν διαβάζει κανείς για την προσπάθεια της επιβίωσης που μπορεί να κατεβάσει τον άνθρωπο στο επίπεδο του ζώου, όταν κάθε αξιοπρέπεια έχει χαθεί και από τον διώκτη και από τον διωκόμενο. Κτηνωδίες, απίστευτες αγριότητες, βιασμοί απαγορεύουν την παράθεση αποσπασμάτων με τέτοιο περιεχόμενο. Ωστόσο, μέσα στην κόλαση περιγράφονται και περιστάσεις ανθρωπιάς είτε μεταξύ των σκλάβων είτε και

16. Ό.π. σημ. 1, κεφ. «Galini», σσ. 129-293.

17. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΤΣΟΠΡΟΥ, «Μνήμη Στρατή Δούκα: Τι εκόμισε εις την τέχνην», περ. *Diastixo.gr.*, 30.11.2014.

από μέρους μερικών Τούρκων. Η Αγγέλα Καστρινάκη¹⁸ μελέτησε εμβριθώς τις αλλαγές που επέφεραν τόσο ο Δούκας όσο και ο Βενέζης στις διάφορες εκδόσεις ως προς το πρόσωπο του Τούρκου και απέδειξε ότι με κάθε νέα έκδοση ελαττωνόταν η παρουσία των «καλών» Τούρκων, διαφοροποιούνταν στοιχεία μειωτικά της ελληνικής αξιοπρέπειας, ενώ με ελάχιστες γλωσσικές αλλαγές άλλαζε και η οπτική γωνία της αναπαράστασης. Αλλά, παρ' όλα αυτά, όπως και η ίδια διαπιστώνει, απέμειναν μερικά παραδείγματα. Η συζήτηση για αυτό το ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο δεν ανήκει όμως στην ανά χειράς πραγμάτευση.

Σε πολύ νεότερα χρόνια σημειώνεται μια κριτική στροφή στην αποτίμηση των γεγονότων της Καταστροφής και στη διευκρίνιση του ρόλου που έπαιξε ο ελληνικός στρατός στη Μικρασία κατά τη διάρκεια του τριετούς πολέμου. Είναι τώρα η αντίστροφη διάθεση από εκείνη που οδήγησε τον Δούκα και τον Βενέζη να αναθεωρήσουν σημεία των σχετικών μυθιστορημάτων-μαρτυριών τους. Έτσι, ο Θανάσης Βαλτινός ξαναπιάνοντας το νήμα επανέρχεται το 2000 με το *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί – '22* στη στάση του ελληνικού στρατού, ιδίως απέναντι στον άμαχο τουρκικό πληθυσμό, κατονομάζει αγριότητες και προτείνει μια πιο ψύχραιμη και αποστασιοποιημένη «ανάγνωση» του μύθου της Μικρασίας¹⁹, κάτι που ισχύει και σχετικά με τον Εμφύλιο και τις δύο παρατάξεις του στο Ορθοκωστά. Με πολύ εντονότερα λογοτεχνικά μέσα τοποθετείται στο θέμα ο νεότερος Δημοσθένης Παπαμάρκος το 2020 στα διηγήματα *Γκιακ*²⁰ που αφορούν ελληνόφωνους Αλβανούς, οι οποίοι πολέμησαν στη Μικρασία. Φυσικά και σε πάμπολλα άλλα βιβλία της θεματικής αυτής, είτε της υψηλής λογοτεχνίας είτε της παραλογοτεχνίας, θα βρει κανείς τον μύθο της Μικρασίας με τα δύο βασικά σκέλη του, της ευτυχίας και των διωγμών, ας αναφερθούν εδώ μόνο ενδεικτικά ο Φώτης Κόντογλου, η Διδώ Σωτηρίου, ο Γιώργος Θέμελης, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, ο Τάσος Αθανασιάδης και ο Καζαντάζακης.

18. ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, «Το 1922 και οι λογοτεχνικές αναθεωρήσεις», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, επιμ. ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ, ΚΩΝ/ΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Βερολίνο 1988, σσ. 165-174. Βλ. επίσης ΝΙΚΙ ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, «Η εικόνα των Τούρκων στην ελληνική λογοτεχνία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, επιμ. ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ, ΚΩΝ/ΝΟΣ ΔΗΜΑΔΗΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ-ΔΑΝΑΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Βερολίνο 1988, σσ. 175-185.

19. ΚΥΡΙΑΚΗ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ-HENRICH, «Κάθοδος των εννιά και Ορθοκωστά, δυο δίδυμα αδέρφια (;) και ο μεθυστερος κρίκος, το *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί – '22: Λόγος και Αντίλογος στην τριλογία πολέμου του Θανάση Βαλτινού*» στο Η ΙΔΙΑ, *Προσεγγίσεις στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία. Θεωρητικές και ερμηνευτικές*, Θεσσαλονίκη 2020: University Studio Press, σσ. 77-89.

20. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ, *Γκιακ, Διηγήματα*, Αθήνα 2020⁷, Πατάκης.

Μικρασία, η Γη της Επαγγελίας

Η Ευγενία Φακίνου, ξαναπιάνοντας το μύθο, δημιουργεί το 1983 στο *Έβδομο ρούχο*²¹ τη μορφή της μικρασιάτισσας Μάνας που φτάνει, νέα γυναίκα, στην Ελλάδα με το κοριτσάκι της, ενώ έχει δει τους Τούρκους να αποκεφαλίζουν τον άντρα της. Το κεφάλι αυτό επανέρχεται στον ύπνο και τον ξύπνο της, συνομιλεί μαζί της, αποτελεί παρηγοριά και σπαραγμό για το χαμό του αγαπημένου. Η Φακίνου άπτεται στο δραματικό κείμενό της του γεγονότος της υποδοχής των προσφύγων από τους Ελλαδίτες, παρουσιάζοντας το βιασμό της Μάνας από τον εντόπιο Θεσσαλό που την κρατά στην εξουσία του και αποκτά σειρά εξώγαμων παιδιών μαζί της, ενώ δε διστάζει να επιχειρήσει το βιασμό και της ίδιας του της κόρης. Το μυθιστόρημα αυτό, κείμενο νεότερης γενιάς που δεν έζησε την Καταστροφή και υποτίθεται ότι είναι πιο αποστασιοποιημένη και φύχραιμη, πείθει με την αμεσότητα της συνειδησιακής ροής κατά την παρουσίαση της μορφής, τον εσωτερικό μονόλογο, την απάλειψη κάθε συγγραφικής επέμβασης και την εμπάθεια της δημιουργού με την ηρωίδα της²².

Στο εξαιρετικό κεφάλαιο «Πάροδος» του βιβλίου του *Στου Χατζηφράγκου*²³, ο Κοσμάς Πολίτης επιχειρεί και πραγματώνει ένα συγκερασμό των παραπάνω δύο αντιμαχόμενων στοιχείων του ιδεολογήματος, από τη μια μεριά συμβολικά συμπυκνωμένο στο θέμα των χαρταετών της Αποκριάς που ανεβάζουν τη Σμύρνη στα ουράνια, και από την άλλη στο θέμα των τελευταίων ημερών της και την πυρπόλησή της. Μιλάει ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής σ' έναν αφανή αποδέκτη:

Είδες ποτέ σου πολιτεία να σηκώνεται ψηλά; Δεμένη από χιλιάδες σπάγγοι ν' ανεβαίνει στα ουράνια; Ε, λοιπόν, ούτε είδες ούτε θα ματαδείς τέτοιο θάμα [...]. Πήχτρα ο ουρανός. Τόσο που δε βρίσκανε θέση τα πουλιά [...]. Ολάκερη τη Μεγάλη Σαρακοστή, κάθε Κυριακή και σκόλη, η πολιτεία ταξίδευε στον ουρανό. Ανέβαινε στα ουράνια και τη βλόγαγε ο Θεός. Δε χώραγε το μυαλό σου πως μπόραγε να μένει κολλημένη κάτω στη γης, ύστερ' από τόσο τράβηγμα στα ύψη (170-171).

Λιτό στην πραγμάτωσή του το ιδιαίτερο αυτό κεφάλαιο έχει την πυκνότητα και τη σιγουριά του τραγικού λόγου. Η φροντισμένη σύνθεση και η πρόοδος της αφήγησης ξεκινώντας από την ευτυχία που συμβολίζουν οι χαρταετοί, τα τσέρκια όπως έλεγαν στη Σμύρνη, οδηγείται στην περιγραφή της τελικής φάσης με τις χιλιάδες των προσφύγων από τα ενδότερα που κατακλύζουν την παραλία, και στη φωτιά που τελικά αποτεφρώνει την αρχαία πολι-

21. ΕΥΓΕΝΙΑ ΦΑΚΙΝΟΥ, *Το έβδομο ρούχο*, Αθήνα 1983², Καστανιώτης.

22. Ο.π. σημ. 1, κεφ. «Evgjenia Fakinu, *Das siebte Gewand*», σσ. 293-382.

23. ΚΟΣΜΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Στου Χατζηφράγκου. Τα σαραντάχρονα μιας χαμένης πολιτείας*, Αθήνα 1963, Καραβίας.

τεία, περιλαμβάνοντας το ιδιωτικό στοιχείο της μυθοπλασίας με τη ζωή του πρωτοπρόσωπου αφηγητή²⁴, την τρυφερή αγάπη του για την έγκυα γυναίκα του – και το δημόσιο της γενικής καταστροφής. Το συγκινησιακό στοιχείο, παρόν αλλά θαυμαστά κυριαρχημένο, τροφοδοτεί την αφήγηση με τους υπαινιγμούς των θρύλων, π.χ. για το ράσο του δεσπότη και την καμπάνα που, πετώντας πάνω από τους καπνούς της φωτιάς, ανεβαίνουν στον ουρανό (σελ. 187), ή την άρνηση από τον αφηγητή της ελληνικής και ορθόδοξης ταυτότητάς του όταν τον σταματούν οι Τούρκοι και αυτός ισχυρίζεται πως είναι καθολικός για να γλιτώσει, πλημμυρίζοντας με τη γλωσσική του έκφραση την ψυχή του αποδέκτη:

[Ο Τούρκος] μ' άφησε να περάσω [κι εγώ] λίγο έλειψε να του φωνάξω: βρε, είμαι Ρωμικός, Έλληνας, σκότώσέ με! Λόγια βέβαια, λόγια τούτης της ώρας. Μα εκείνη τη στιγμή, ο ήλιος μ' έδειχνε με τ' αμάλαχτο δάχτυλό του, κι εγώ δεν έβρισκα πού να κρυφτώ απ' τη ντροπή μου. Μού 'ρθε στο νου, τότε που ο Άγιος Πέτρος απαρνήστηκε το Χριστό. Λίγο το 'χεις;».

Και μόνη η παρουσία του κεφαλαίου «Πάροδος» θα ήταν αρκετή για να ανυψώσει ένα αφήγημα σχετικό με την Καταστροφή σε υψηλή λογοτεχνία και το συγγραφέα του σε κορυφαίο της τέχνης. Ήδη ο όρος «πάροδος» μας οδηγεί στην αρχαία τραγωδία, όπου σήμαινε τις δύο πλαϊνές εισόδους στη σκηνή του θεάτρου από όπου έμπαινε ο χορός και συνεχδοχικά τον ίδιο το χορό. Και ως αρχαία τραγωδία δομείται αυτό το κεφάλαιο του μυθιστορήματος: προσφέρει πρώτα το σύμβολο της χαράς και της ευημερίας και μετά με καταβατική πορεία την πτώση και τη λύση της τραγωδίας. Άλλωστε ως αρχαία τραγωδία συλλαμβάνεται από τον συγγραφέα ολόκληρο το μυθιστόρημα. Δομικά το κεφάλαιο «Πάροδος» διακόπτει περίπου στη μέση του βιβλίου την κανονική ροή της αφήγησης η οποία συνεχίζεται στο επόμενο κεφάλαιο, σαν να μην είχε υπάρξει η παράξενη διακοπή που τελικά αποτελεί «ξένο σώμα» μέσα στη μυθοπλασία, καθώς ως πρόληψη διατυπώνει έναν αναστοχασμό πάνω στα μελλοντικά χρόνια των ηρώων της, μια και η μυθοπλασία αφορά τα χρόνια πριν την Καταστροφή. Αυτή η διακοπή του χρόνου

24. Για τον πρωτοπρόσωπο αφηγητή, την αντίθεση με τον τριτοπρόσωπο – συγγραφικό αφηγητή, και την ιδιαίτερη θέση του στη δόμηση ενός μυθιστορήματος βλ. FRANZ STANZEL, *ό.π.* σημ. 5, σσ. 305-311 (ως ήρωας), 308-310 (ως αυτόπτης μάρτυρας), 322-327 (σχέση με τον τριτοπρόσωπο αφηγητή). Θεωρητικά σημαντικό είναι το γεγονός ότι ένας πρωτοπρόσωπος αφηγητής μπορεί να έχει την αύρα κάποιας αναξιοπιστίας (σσ. 151, 240-242), επειδή (υποτίθεται) ότι έχει υπαρκτά κίνητρα για τη συγγραφή. Στην περίπτωση του Πολίτη, και ειδικά αυτού του συγκεκριμένου βιβλίου, η χρονική απόσταση μεταξύ των γεγονότων και της καταγραφής τους αναιρεί αυτό το θεωρητικό στοιχείο. Η συγκίνηση του αφηγητή είναι απολύτως γνήσια και έντονα μεταδόσιμη στον αποδέκτη.

Μικρασία, η Γη της Επαγγελίας

της ιστορίας, ενώ ο χρόνος της αφήγησης²⁵ συνεχίζεται, προσδίδει στο σύνολο του κειμένου εξαιρετική δομική ιδιαιτερότητα τοποθετώντας το στην κορυφή της συνολικής σύλληψης. Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής εκφράζει τη γενική πικρία των Μικρασιατών για τη στάση του ελληνικού στρατού που εγκατέλειψε απροστάτευτους τους ελληνικούς πληθυσμούς προσπαθώντας να σώσει τα υπάρχοντά του:

Ούλα τα τρένα τα 'χε πιάσει ο ελληνικός στρατός. Σκοτώνανε κοσμάκη για να φύγουνε. Ζωή και θάνατος ήταν αυτός [...] Είχε ανοίξει υποκατάστημα η Εθνική Τράπεζα στην πολιτεία μας και τώρα ήπρεπε να σώσει τα λεφτά, την κάσα της. Μπρος στα λεφτά τ' είναι η ζωή του ανθρώπου; Μη φύγετε, μας λέγανε, θα ξανάρθομε, ζήτω η Ελλάς!» (σελ. 177).

Οι περίπου 20 σελίδες αυτού του κεφαλαίου εκφέρονται με μεστό λόγο πλήρη φιλοσοφικών στοχασμών, πολιτικής σκέψης και βαθιάς πικρίας για τα συμβάντα. Και με το στόμα του μπαρμπέρη δίνεται ένας λίγο διαφορετικός ορισμός της έννοιας πατρίδα:

Και να σου πω... μου λέει ο μπαρμπέρης, πατρίδα δεν είναι μια ιδέα στον αέρα, δεν είναι οι περασμένες δόξες κι οι τάφοι και τα ρημαγμένα μάρμαρα. Πατρίδα είναι το χώμα, ο τόπος, τα χωράφια κ' οι θάλασσες και τα βουνά. Πατρίδα είναι οι σημερινοί άνθρωποι, κι αγάπη της πατρίδας είναι να θες την ευτυχία τους (σελ. 180).

Μετά το εμβόλιμο κεφάλαιο της «Παρόδου» ο αφηγητής ξαναπαίρνει το νήμα της αφήγησης εκεί που το είχε αφήσει και διηγείται τη ζωή των παιδιών στη συνοικία του Χατζηφράγκου με δραματική κορύφωση τον πνιγμό ενός από αυτά από τον ίδιο το φίλο του. Ωστόσο το βιβλίο, επιστρέφοντας στο μύθο της χαράς, κλείνει με την περιγραφή μιας υπέροχης Αποκριάς, «Μια τρέλα, μια χρυσόσκονη, ένα κεφάλτο ρεμπελιό τυλίγανε την πολιτεία» (σελ. 314), όπου πρωταγωνιστούν ο Γιακουμής και η Κατερίνα της «Παρόδου» σε παιδική ηλικία, κι αυτό αποτελεί μια επισημείωση, μια μεθυστερη προσήμανση για τους δύο μικρούς ήρωες, ενώ ο αφηγητής υπερβαίνοντας τον πόνο και την πικρία του γράφει την τελευταία πρόταση του βιβλίου: «Ωστόσο, κοίτα, να! Χάραξε κιόλα η ανατολή κι έρχεται κύματα κύματα το φως για μια παγκόσμια ελπίδα» (σελ. 318).

25. Βλ. EBERHARD LÄMMERT, *Bauformen des Erzählens*, Stuttgart 1989⁵⁵, J.B. MEZLERSCHE VERLAGSBUCHHANDLUNG, βιβλίο που ασχολείται αποκλειστικά με τη δόμηση του χρόνου στο μυθιστόρημα, τις διάφορες μορφές επιταχύνσεων ή επιβραδύνσεων της δράσης που συναρτώνται με αυτήν τη δόμηση. Πρόκειται για βιβλίο εξαιρετικά διαδεδομένης χρήσης, το οποίο ανατυπώθηκε 55 φορές! Το σημείο που μας ενδιαφέρει εδώ: χρόνος αφήγησης και χρόνος ιστορίας βρίσκεται στις σσ. 23, 32, 40, 211.

ΑΠΗΧΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΔΡΑΜΑΙΛΟ
ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ

Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής, ως ψυχικό και πολιτισμικό¹ αποτύπωμα της ιστορικής εμπειρίας, άμεσης ή διαμεσολαβημένης, στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ποίηση, αποτελεί μιαν ακόμα έκφραση της λογοτεχνίας του τραύματος και ειδικότερα της λογοτεχνίας της προσφυγιάς ως τραύματος. Επιβεβαιώνεται με τη διάχυσή του σε πολλαπλά διεπιστημονικά πεδία κοινωνικών, ιστορικών και ανθρωπολογικών επιστημών², εκτός της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης από όπου ξεκίνησε, αλλά και στον χώρο της τέχνης, στο βαθμό βεβαίως που υφίσταται πραγματικά χωρίς να επιβάλλεται ποικιλοτρόπως από μια κουλτούρα θυματοποίησης³, κι έχει ως κείμενο χαρακτηριστικό του τον καθορισμό και της μελλοντικής ταυτότητας όσων αφορά είτε άμεσα, είτε έμμεσα. Είναι πολύτιμο αναλυτικό εργαλείο μελέτης της ανθρώπινης συνθήκης, της μνήμης, του παρελθόντος, της Ιστορίας, ειδικότερα δε μέσω της αξιοποίησης της μικροϊστορίας, και στη λογοτεχνία, παραμένει ωστόσο ένα ανοιχτό πεδίο διερεύνησης όσον αφορά τους όρους και τους τρόπους της παρουσίας του στα λογοτεχνικά έργα που σχετίζονται με τη μικρασιατική περιπέτεια. Γι' αυτό και αποτελεί ερευνητικό ζητούμενο με εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη συ-

1. JEFFREY C. ALEXANDER, *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*, London 2005: Oxford University Press, p.85: «Cultural trauma occurs when members of a collectivity feel they have been subjected to a horrendous event that leaves indelible marks on their group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways» https://www.academia.edu/39499708/The_Meanings_of_Social_Life_A_Cultural_Sociology (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023).

2. Π. ΒΟΥΤΟΥΡΗΣ, «Η λογοτεχνία του τραύματος. Διηγήματα της Εισβολής», *Το Κοράλλι* 21-22 (Απρίλιος - Σεπτέμβριος 2019), σσ. 120-124.

3. Απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στην έννοια του θύματος και την εύκολη αντίληψη γενίκευσης της θυματοποίησης που θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπερέκταση ή την καταχρηστική λειτουργία του όρου τραύμα ως κάθε βίαιης αρνητικής εμπειρίας, προκαλώντας συνακόλουθες αμφίβολες υπεραπλουστεύσεις. Βλ. σχ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ., ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν., ΠΑΣΧΑΛΟΥΔΗ Ε., *Εμφύλιος Πολιτιστικό τραύμα, Συλλογικό έργο*, Αθήνα 2013, Αλεξάνδρεια, σελ. 10.

νολική επόπτευσή του σε σχέση με αυτή ένας πλήρης κατάλογος⁴ με το έργο, αυτοτελείς εκδόσεις και δημοσιεύσεις σε περιοδικά, των λογοτεχνών, Μικρασιατών και γηγενών, αυτοπτών μαρτύρων αλλά και κληρονόμων του τραύματος⁵, που ασχολήθηκαν με το θέμα μέχρι σήμερα.

Με τα βιβλιογραφικά δεδομένα που υπάρχουν όσον αφορά στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ποίηση απαντώνται ποιήματα, αναστοχαστικές καταθέσεις κριτικής πρόσληψης της ιστορικής μνήμης της μικρασιατικής καταστροφής, του ξεριζωμού του πολύπαθου ελληνισμού της Ανατολίας και του Πόντου, η οποία μέσω του συλλογικού ασυνειδήτου διαφυλάσσεται ως ανεξίτηλη εγγραφή λειτουργώντας, μετασχηματιζόμενη ενίοτε, και σε κάποιο βαθμό, ως επανεκτίμηση, όντας η προσπέλαση μιας νεότερης επιγονικής γενιάς. Κάποια αναφέρονται στο θέμα λόγω της γενικότερης ευαισθητοποιημένης ανταπόκρισης των δημιουργών τους απέναντι στην Ιστορία και προκύπτουν στο πλαίσιο μιας ποιητικής διαχείρισης της που μπορεί να πυροδοτείται και από επετειακές υπομνήσεις. Συχνά αφορομήσεις του παρόντος ανακαλούν το ιστορικό γεγονός που λειτουργεί ως αντιφέγγισμα του παρελθόντος, μέσα από τις σύγχρονες, οδυνηρές μεταμορφώσεις του προσφυγικού βιώματος και των χαμένων πατριδών. Για κάποιους ποιητές προκύπτει ως συνειδησιακή επιταγή λόγω μιας βαθύτερης, ιδιαίτερης καταγωγικής σχέσης διαμεσολαβημένου βιώματος. Πρόκειται για τις περιπτώσεις που πρόσωπα και γεγονότα από το οικείο περιβάλλον τους πρωταγωνιστούν αρχετυπικά στη συγκρότηση της ποιητικής μυθολογίας τους λόγω της καταγωγής τους από τη Μικρασία και τον Πόντο ή λόγω της σχέσης τους ως γηγενών με τη μικρασιατική εκστρατεία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζουν τα ποιήματα που αναδύονται μέσα από το ευρύτερο πλαίσιο διαχείρισης της Ιστορίας και της λειτουργίας της μνήμης ως ηθικής και συνειδησιακής αναγκαιότητας με τη μορφή ποιητικών αφηγήσεων, δίκην ποιητικών μικροϊστοριών, ποιήματα σε πεζό συχνότερα, ενταγμένα σ'ένα συλλογικό, περισσότερο ή λιγότερο λανθάνον, ιστορικό πλαίσιο αναφορών που βασίζονται σε βιώματα διαμεσολαβημένα, αλλά σαφή. Αντιπροσωπευτική περίπτωση αποτελεί η ποιητική συλλογή του Κυριάκου Συφιλιτζόγλου *Δραμάιλο*⁶, μια υβριδική, ειδολογικά ευρηματική, σύνθεση ποιημάτων σε πεζό τα οποία συνυπάρχουν εκδοτικά και συνδιαλέγονται με έργα της τέχνης της φωτογραφίας του ίδιου σ'ένα αντισυμβατικό, ιδιότυπα λυρικό, ρεαλιστικής δύναμης μνημόσυνο μνήμης της μοίρας της εκπατρισμένης γενιάς της

4. Βλ. σχ. ΠΑΥΛΟΣ ΧΑΤΖΗΜΩΣΗΣ, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατική εκστρατεία-Ήττα-Προσφυγιά* (Άρθρα, αφηγήσεις, διηγήματα, μελέτες, μυθιστορήματα, περιοδικά, ποίηση, θέατρο), 1981: ΕΡΜΗΣ (ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΙ ΚΑΙΤΗ ΜΑΓΓΑΝΑΡΗ) *Ανθολογία Μαγγανάρη. Θρήνος και παινέματα για τις χαμένες πατρίδες*, 1988: Εκ. Νέα Σύνορα, Α.Α.ΛΙΒΑΝΗ ΈΡΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Πρόσφυγες και Λογοτεχνία», στον τόμ. ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ ΆΝΝΑ (επιμ.), *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, 2006, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σσ. 55-69.

5. Βλ. υποσημ. 3.

6. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο*, Αθήνα 2018, Αντίποδες.

Απηχήσεις της Μικρασιατικής καταστροφής

Ανατολίας και του Πόντου από τους απογόνους της, μιας νεότερης γενιάς⁷ που, όπως φαίνεται μέσα από το έργο της, ενδιαφέρεται για τις μακρινές ρίζες της.

«Πολυσύνθετο δραματικό “φωτοπεζογράφημα”»⁸, «επιτομική μυθιστορία του νεότερου Δραμινού κόσμου, σαν λαϊκό ευαγγέλιο και άλμπουμ φωτογραφικό προς ανάστασιν και προς μνήμην»⁹ κατά τον Θωμά Κοροβίνη το *Δραμάιλο*, συντίθεται από αντιστιχικά ζεύγη ιδιότυπων ποιητικών ενοτήτων. Ποιήματα σε πεζό πλαισιώνονται ή καλύτερα στοιχίζονται μέσα στην ποιητική σύνθεση με σχολιαστικούς, γλωσσικά επεξηγηματικούς κυριολεκτικά ή μεταφορικά, στίχους, πεζούς στίχους ή παραγράφους, που λειτουργούν ως φορείς εκτόνωσης της έντασης που έχει προηγηθεί με το ποίημα σε πεζό. Διαφοροποιείται μόνο το πρώτο ποίημα της συλλογής στο οποίο προτάσσεται ως σχολιαστικός στίχος, δί-κην προεξαγγελτικής παράθεσης, η ετυμολογική ερμηνεία του τίτλου: «Δραμάιλο Δραμάιλο Δραμάιλου (τουρκ): ο δρόμος για τη Δράμα»¹⁰. Υπομνηματίζει καθοριστικά και πρωτότυπα τη θεματική και την ιδεολογική στόχευση όλης της συλλογής αξιοποιώντας τη μουσική ποιητική των λέξεων στη διαλεκτική ανέλιξη της διαμόρφωσής τους μέσα στον ιστορικό χωροχρόνο, μέσα από ένα λανθάνον ασύνδετο σχήμα παρηχήσεων, με ευδιάκριτες, επαναληπτικές μετρικές τομές, το οποίο αρνείται στερεότυπα καθορισμού ποιητικότητας και ποιητικής συντακτικής δομής, θυμίζοντας πεζό στίχο, δηλαδή μια «ολοκληρωμένη φραστική ενότητα, σφιχτή και άνετη συνάμα» κατά τον Γ. Π. Σαββίδη¹¹ υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα την τουρκική καταγωγική προέλευσή της λέξης σηματοδοτώντας και έτσι τις περιπέτειες της τοπικής ιστορίας. Το ταξίδι της λέξης *Δραμάιλο* μέσα στον χρόνο και την Ιστορία φαίνεται δυνάμει, με όρους αισθητικής ποιότητας, να παραπέμπει στο ταξίδι των ανθρώπων αυτού του τόπου που θα ξετυλιχτεί στην ανέλιξη όλης της συλλογής σε μια αντίστοιχη ιστορικά πορεία ζωής, κάτω

7. Με αφορμή την ουβέλα-ποιητικό αφήγημα του Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Σπίτι παιδιού*, (Αντίποδες, 2019), ένα ακόμα βιβλίο του επιστροφής στις καταγωγικές ρίζες της ψυχής που οδηγούν πίσω στο χρόνο και στην αναίρεση της φθοράς του με την αγάπη της μνήμης να ξαναδίνει λόγο και «ζωή» σε ένα κόσμο ανυπεράσπιστο, η κριτική θα σημειώσει: «Το βιβλίο αυτό θα εντασσόταν περισσότερο στη χορεία της πεζογραφίας μιας νέας γενιάς, που περιλαμβάνει ενδεχομένως τον Γιάννη Παλαβό, τον Δημοσθένη Παπαμάρο ή και την Βασιλική Πέτσα, γενιά που φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις πιο μακρινές ρίζες, αντίθετα με την αμέσως προηγούμενη της, να στρέφει δηλαδή το φακό σε παλαιότερους τρόπους ζωής, γεγονός που χρίζει κατά τη γνώμη μας ειδικής μνείας και μελέτης». ΜΑΝΩΛΗ ΠΙΜΠΛΗΣ, «Ύμνος της ζωής μέσα από το θάνατο», *Η Εποχή*, (16 Φεβρουαρίου 2020) <https://www.epohi.gr/article/32288/%CF%8D%CE%BC%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B6%CF%89%CE%AE%CF%82-%CE%BC%CE%AD%CF%83%CE%B1-%CE%B1%CF%80-%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%AC%CE%BD%CE%B1%CF%84%CE%BF> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023).

8. Θ. ΚΟΡΟΒΙΝΗΣ, «Το «Δραμάιλο» και οι καθαρτήριες «φωτοποιητικές» σπονδές του Κυριάκου Συφιλιτζόγλου», *The Books' Journal*, τχ. 93 και https://selidestexnis.blogspot.com/2018/12/blog-post_29.html (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023)

9. Ο.π. Θ. ΚΟΡΟΒΙΝΗΣ, «Το «Δραμάιλο» και... ό.π.

10. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 9.

11. Γ.Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Εφημέριον σπέρμα (1973-1978)*, Αθήνα 1978, Ερμής, σελ. 158.

από δύσκολες συνθήκες, χαρίζοντας στη συλλογή την ανθρωποκεντρική και ταυτόχρονα πολιτική της ταυτότητα χάρη στη φροντίδα της για τη διάσωση της φωνής των ανυπεράσπιστων θυμάτων της ιστορικής τραγωδίας. Κι εδώ, πριν από τις εξειδικευμένες ειδολογικές παρατηρήσεις που τη χαρακτηρίζουν και συμβάλλουν καιρία στην ιδεολογική της ταυτότητα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι «με δεδομένο ότι από τη φύση του το ποίημα σε πεζό αποτελεί ένα είδος «αναρχικό» και «πολύμορφο», με χαρακτηριστικό την «αντιειδολογική» του διάσταση και την αντίσταση «σε αμιγείς ταξινομήσεις» λόγω της «αμφίσημης υπόστασής» του, αλλά και «απόλυτα επιρρεπές στην υποκειμενική διάθεση του δημιουργού του»¹², η μελέτη της ποιητικής του και στην παρούσα ειδολογικά ιδιότυπη συλλογή αναδεικνύει τα σύνθετα ζητήματα που ανακύπτουν όσον αφορά τη διαμόρφωση μιας τυπολογίας χαρακτηριστικών του που αφορούν και στη σχέση του με το verset, όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε ο «πεζός στίχος»¹³, υπενθυμίζοντας τη ρεαλιστική εκτίμηση σύμφωνα με την οποία «κανένα κείμενο, πλην σπανίων εξαιρέσεων, δεν επαναλαμβάνει απολύτως τις παραδειγματικές προδιαγραφές του είδους στο οποίο εντάσσεται, αλλά διαμορφώνει δυναμικά το δικό του στίγμα, δημιουργώντας δηλαδή το δικό του είδος»¹⁴.

Τον πρώτο πεζό στίχο, ακολουθεί μια «Αντίστροφη Νέκυια»¹⁵, όπως έχει χαρακτηρίσει η κριτική το *Δραμάιλο*. Πρόκειται για ένα ιδιότυπα ανακάλεμα ελεγειακής υφής που προσκαλεί την επιστροφή των νεκρών προσφύγων, επιστροφή ιδιότυπης μεταφυσικής, ανάλογης των παραλογών, σύμφωνα με την οποία οι νεκροί πρόγονοι, άντρες και γυναίκες διαφόρων ηλικιών, ξαναζούν μέσα από την ποίηση για να μιλήσουν όπως και για όσα δεν τους επέτρεπαν όσο ζούσαν, αφού τα όρια της γλώσσας τους καθορίζονταν από πολιτικές παραμέτρους που σχετίζονταν με θέματα ταυτότητας και ετερότητας, εθνικής ταυτότητας και αυτοπροσδιορισμού και συναρτώντο από τις συνθήκες της συνύπαρξης που τους επιβλήθηκαν και εμπειρείχαν το σβήσιμο της ταυτότητάς τους όπως αυτή διασωζόταν στη γλώσσα. Η αυτοβιογραφική εμπειρία του Κ. Συφιλιτζόγλου διαπερνά διακριτικά εμπλουτίζοντας το ποιητικό υπόστρωμα της συλλογής, αφού όπως χαρακτηριστικά αποκαλύπτει για την επικοινωνία του με τη γιαγιά του από το σόι του πατέρα του που ήταν Καππαδόκες και Αντανάλιδες δεν υπήρξε μεταξύ τους ποτέ ο κοινός γλωσσ-

12. Βλ. σχ. Α. ΚΑΤΕΓΙΑΝΝΗ, «Η ποιητική του πεζού ποιήματος» στο *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία: γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους (από τις αρχές ως το 1930)* Διδακτορική διατριβή <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/13511>

13. Δ. ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, *Το αφανές ποίημα του Διονυσίου Σολωμού. Η Γυναίκα της Ζάκυθος*, Αθήνα 1999: Βιβλιόραμα, σελ. 72.

14. Ο.π., σελ. 98-99.

15. «Αντίστροφή Νέκυια». Αναλόγιο, Φεστιβάλ Φιλίππων, 18 Αυγούστου 2022 <https://www.paratiritis-news.gr/politismos/to-analogio-antistropi-nekyia-sto-festival-philippon/> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023). Για την παρουσίαση της συλλογής αξιοποιήθηκαν τα δυνάμει θεατρικά στοιχεία της και η δραματική της υπόσταση.

Απηχήσεις της Μικρασιατικής καταστροφής

σικός κώδικας της ελληνικής. Αναφέρει σχετικά: «Με τη γιαγιά δεν μίλησα ποτέ, γιατί ποτέ δεν μίλησε ελληνικά, μόνο αγκαλιαζόμασταν. Από το '22 μέχρι το '92 που πέθανε ούτε μια λέξη ελληνικά – ρώτσησα, απάντηση καμία»¹⁶, ενώ για το σόι της μάνας του που ήταν Πόντιοι από την Κερασούντα — δεν είναι τυχαία αφιερωμένη αυτή η συλλογή στη μνήμη της μητέρας του Παρθένας Τσακμακίδου — αν και δεν πρόλαβε να τους γνωρίσει γιατί πέθαναν νωρίς έμαθε όμως, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «την ισχυρή λαλίαν τους, τους τρομαχτούς χορούς, τη συγγενοπιστία», γνώση που επιβεβαιώνεται απλόχερα στην παρούσα συλλογή μέσα από την δημιουργική αξιοποίησή της στο ιστορικό πολιτικό υπόστρωμα της συλλογής, αλλά και στη γλωσσική ιδιοτυπία της που κατοχυρώνει την ιστορική της ιθαγένεια διασώζοντάς την. Η βιωματική εμπειρία του¹⁷ άλλωστε σε συνδυασμό με το ιδεολογικό και αισθητικό διακύβευμα της ποιητικής του, τόσο στην ποίησή του όσο και στην τέχνη της φωτογραφίας του, φορτίζουν την τέχνη του με τη δύναμη της αλήθειας και της ανθρωπιάς, στα όρια ενός ποιητικού, ενίοτε τραγικού, ρεαλισμού, αφαιρετικού και ταυτόχρονα παραστατικού, όχι όμως απαισιόδοξου, αλλά εξαγνιστικού, που στοχεύει στην ανακούφιση του τραύματος κι όχι στη διαιώνισή του μέσα από την ειλικρινή αντιμετώπισή του.

Η συλλογή οργανώνεται με ένα ενδιαφέρον, πρωτότυπο συνθετικό δομικό σχήμα που θα μπορούσε να παραπέμπει ως προς την αξονική σύλληψή του σε μια επανανάγνωση της τραγωδίας καθώς συνδυάζει την εναλλαγή μερών που τελούν σε αντιστοιχία, ως προς το λειτουργικό τους ρόλο, με τα επικά της μέρη, πρόκειται για 18 μικροϊστορίες, αυτόνομες σεκάνς δεμένες στον άξονα της τραγικής, κοινής σκληρής μοίρας του ξεριζωμού του ελληνισμού στον 20ό αιώνα, με τα αντίστοιχα, προς τα λυρικά μέρη μιας τραγωδίας, αντιστικτικά τους ποιητικά

16. <https://www.ertnews.gr/eidiseis/politismos/dramailo-grafei-o-kyriakos-syfiltzogloy/> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023), «Δραμάιλο» Γράφει ο Κυριάκος Συφιλιτζόγλου, «Το σόι του πατέρα μου Καππαδόκες και Αντανάληδες ήρθαν στον Καλό Αγρό Δράμας το '22. Τουρκόφωνοι όλοι τους. Κάποιοι ήρθαν μέσω Κύπρου και άλλοι μέσω Αργεντινής. Σημείο συνάντησης ένας λασπότοπος ονόματι Οσμανίτσα έξω από την πόλη της Δράμας. Με τη γιαγιά δεν μίλησα ποτέ, γιατί ποτέ δεν μίλησε ελληνικά, μόνο αγκαλιαζόμασταν. Από το '22 μέχρι το '92 που πέθανε ούτε μια λέξη ελληνικά – ρώτσησα, απάντηση καμία. Το σόι της μάνας μου Πόντιοι από την Κερασούντα. Κάποιοι ήρθαν το '16 πριν από την ανταλλαγή και άλλοι... αντί να ξεκινήσουν ένα βράδυ για τη Γεωργία όπως όλο το χωριό, το πήραν νότια τρία κάρα. Περιφέρονταν δύο χρόνια, φτάσανε στο Χαλέπι, συνεχίσανε πιο νότια, αλλά αντικρίσανε την έρημο της Γαλιλαίας – γυρίσανε στο Χαλέπι. Το '22 με καράβι φτάσανε Ελλάδα. Σημείο συνάντησης η Προσοτσάνη Δράμας. Αυτούς δεν τους γνώρισα καν, πέθαναν νωρίς. Γνώρισα, όμως, την ισχυρή λαλίαν τους, τους τρομαχτούς χορούς, τη συγγενοπιστία».

17. «Προσπάθησα να φανταστώ μια κατάσταση έχοντας ακούσει πράγματα αλλά κυρίως, έχοντας στο μυαλό μου ιστορίες αρκετά ακραίες. Κι όχι μόνον. Τα τελευταία χρόνια στην οικογένεια, είχαμε αρκετές πένθιμες μαζώξεις από όπου άρπαζα λέξεις. Μέσα από αυτές, έφτιαξα τη δική μου ιστορία». 28/03/2018, ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, «Να βρισκεις τη δική σου σφραγίδα» <http://www.iart.gr/kiriakos-sifiltzoglou-na-vriskisti-diki-sou-sfragida/> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023).

σχόλια, δωρικής λιτότητας και υπόγεια διαβρωτικής συγκινησιακής δύναμης, συμυκνωμένης έντασης και εκφραστικότητας. Τα 18 ποιήματα σε πεζό κλείνουν μέσα τους τραγικές μικροϊστορίες υψηλής δραματικής πυκνότητας μέσω των οποίων προσεγγίζεται επαγωγικά η Ιστορία. Πολυπρόσωπα θραυσματικά στιγμιότυπα ζωής, άλλοτε με τη μορφή απολόγου των προσώπων, ανδρών των οποίων η φωνή ακούγεται στις σύντομες αφηγήσεις, αλλά και γυναικών που πρωταγωνιστούν στον θρήνο¹⁸ όπως και στην προσπάθεια αντιμετώπισης της βίας με τρόπο εξαιρετικά δυναμικό¹⁹, όντας θύματα της σκληρότερης μορφής της, αυτής των βιασμών²⁰, μάρτυρες της έμφυλης τραγικότητας που δεσπόζει²¹ σε καιρούς πολέμου, ακήρυχτου και κηρυγμένου, τότε που οι άνθρωποι αγριεύουν και παύουν να είναι άνθρωποι. Κι άλλοτε πάλι ποιητικές αφηγήσεις με διακριτικό το συνομιλιακό χαρακτήρα που γίνεται αντιληπτός μέσω της δευτεροπρόσωπης απεύθυνσης ως απάντησης σε ερώτημα-σχόλιο ενός κρυμμένου πλην όμως υπαρκτού αποδέκτη, προνομιακού ποιητικού συνομιλητή σε έναν λανθάνοντα διάλογο θεατρικής δυναμικής, ανακαλούν κυρίως το παρόν των προσφύγων και τον ξεριζωμό. Θυμίζουν στη συγκρότησή τους τον τρόπο που λειτουργεί το βλέμμα του φωτογράφου Συφιλιτζόγλου. Όπως ακριβώς και στις ασπρόμαυρες φωτογραφίες του, φύλακες ερειπίων της ζωής και των ανθρώπων σε εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους, οι οποίες πλαισιώνουν τα κείμενα σε μια διακαλλιτεχνική ώσμωση εικαστικής ποιητικής, και στις ποιητικές ιστορίες του από μια μεγάλη επιφάνεια απομονώνει κάτι²² που εκτιμά ότι υπάρχει η πιθανότητα να λειτουργήσει

18. Κ. ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...* ό.π., σελ.25: «Η καλομάννα μ' / μ'έκλαψε/ μ'άδετο το τσεμπέρι/ - τραβούσε με τα χέρια της/ την κάσα απ'τον παπά».

19. Κ. ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 26: « /.../ Σπάζει η σανίδα, δυο μουστάκια μέσα. Σφίγγουν τα πόδια τα μικρά. Αλέγχο, κάνει ο χοντρός. Νέμα, η μάνα. Αλέγχο, φωνάζει. Νέμα η μάνα. Αρπάζει ο ένας το Λενιώ, βγάζει μαχαίρι. Βρυσούλα τα πόδια της μικρής, τσίκνισε ο φόβος κάτουρο. Κοιτά η μάνα την ποδιά, το μάτι της χαράζει. Αλέχο, φωνάζει και δείχνει πλαινά. Γυρνά κεφάλι τα σκυλιά, τραβά πιστόλι η μάνα. Μια δυο σκανδάλη, κότσι ο σβέρκος, τα αίματα παχιά./.../».

20. Κ. ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 30: «Επτά μοιράστηκαν την παρθενιά στα δεκαεπτά της χρόνια. Ανάποδα την κρέμασαν το τζάκι ν' αναπνέει. Δε βλάστησε στην οροφή ούτε σ'αγελασκέρι. Λαθέψανε στο όνομα κι αντί για τη Μερόπη, λερώσαν ξένη νυχτικιά, ξένη μοναχοκόρη», σελ. 32: «/.../ Ήσυχο κορίτσι. Το '43 έγινε αυτό. Ούτε τότε είχαν παιδιά. Τη βρήκε χαλασμένη, στα αίματα. Τίποτα, κανένα δεν έπιασαν. Ναι, τη θάψαν. Αυτός χάζεψε, γυρνούσε όλη μέρα μ' ένα στείλιारी. Το χτυπούσε στο χώμα και φώναζε, «Κόλαση, Παράδεισος»Τίποτα άλλο./.../».

21. Κ. ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 56: « Την Αρχόντζα την πήραν νύφη το '29 στην Κράνιτσα, οχτώ παιδιά τουλούμι. Την Κούλταινα το '30 στη Ραβίκα, χολόσπασε η καημέντσα. Η Σαπαρδάνα το '31 κλέφτηκε νύχτα μ' έναν απ' το Σιμισιρλή. Τη Γαΐταρού τη βρήκαν μαχαίρωμένη το '32 σε κανάλι, έξω απ'τη Μπόριανη. Η Τσίρικα το '33 παπαδιά στη Ντούπλιανη, άγιασε. Η Πανουκάβα απ' το '34 στο Τσαλή-Τσιφλίχ ανακάτεψε τους άντρες. Η Παναίλα κρεμάστηκε το '35 στην Καρλίκοβα με το νυφικό της».

22. «Από μια μεγάλη επιφάνεια, απομονώνω κάτι. /.../ Αποσπώ λεπτομέρειες από μπετά, λαμαρίνες, ξύλα.. Επεμβαίνω στην φωτογραφία και δημιουργείται ένα αποτέλεσμα λίγο ασαφές. /.../ Μικρές λεπτομέρειες ενός συνόλου./.../ Πρόκειται για πράγματα

Απηχήσεις της Μικρασιατικής καταστροφής

αυτοαναιρετικά, να μην εγλωβιστεί στο επιμέρους, αλλά να αποδώσει ένα ευρύτερο σύνολο, ανασυνθέτοντας έτσι το συλλογικό μέσα από σπαράγματα του ατομικού, φαινομενικά ασήμαντα, σ'ένα εικαστικής μνήμης ποιητικό αφηγηματικό σύμπαν. Γιατί η εικόνα έχει σημαντική θέση στην ποιητική του γραφή κι είναι σε άμεση συσχέτιση με την αγάπη του για τη φωτογραφία. Οι στίχοι του είναι άλλωστε αποκαλυπτικοί: «Κι όταν θα λείψουν οι εικόνες/ θα αρχίσει η δουλειά/ .../ στον ήχο κάποιας μηχανής/ θα φάχνεις ποίηση/.../ Δουλεύω σημαίνει επιστρέφω/ τις εικόνες που δανείστηκα»²³. Ουσιαστικά η ποίησή του λειτουργεί με το βλέμμα μιας ηθικής ποιητικής, μιας κοινωνικής δικαιοσύνης που αναβαθμίζοντας το ταπεινό αποκαθιστά την κοινωνική αδικία που το καταδικάζει στην αφάνεια απελευθερώνοντας δεσμώντες πολιτικοκοινωνικών επιταγών.

Λιτής αφηγηματικής δύναμης, υποβλητικής δεινότητας, τα ποιήματά του σε πεζό στο *Δραμάκιλο* με έμφαση στη λεπτομέρεια που κρύβει την ιδέα, με εύστοχη περιγραφή, κυρίως όμως με ένα τολμηρό γλωσσικό κράμα τουρκικών, ποντιακών λέξεων, λεκτικών αυτοσχεδιασμών που παραπέμπει στην πολιτισμική και όχι μόνο Βαβυλωνία μιας εποχής, συνθέτουν ένα γλωσσικό παλίμψηστο εποχών και εθνοτήτων που αποδίδει τον λαϊκό λόγο και το συνακόλουθο ψυχικό αίσθημα της περιπέτειας του ελληνισμού, δεδομένου ότι, όπως θεωρεί εύλογο η ποιητική θέση στην οποία εδράζεται η ποιητική του σύνθεση, ο Πόντος και η Μικρασία είναι παιδιά της Οικουμενικής Ελλάδας ή κατά τον καβαφικό λόγο, του μείζονος ελληνισμού. Να υπογραμμίσουμε ότι όλα αυτά στοιχειοθετούνται χωρίς καμιά εξιδανικευτική πρόθεση νοσταλγικής αναπόλησης ενός χαμένου παραδείσου, κι αυτή είναι μια από τις ενδιαφέρουσες πτυχές επανεκτίμησης της μικρασιατικής περιπέτειας από τον Συφιλτζόγλου ως εκπρόσωπο μιας διαφορετικής οπτικής του θέματος, που συχνά με σκληρό ρεαλισμό νατουραλιστικών προδιαγραφών αποδίδει με ειλικρίνεια όσα συνέβησαν αναζητώντας την τραγικότητα στην αλήθεια και όχι στην επιτήδευση και την επιδερμική συγκίνηση.

Όλη η συλλογή αποτελεί μέσω αυτών των ποιητικών αφηγήσεων που έχουν ως θέματά τους κυρίως τη ζωή απλών ανθρώπων, ανώνυμων παρά την επωνυμία που συχνά τους προσφέρει ο ποιητής, πορτρέτα προσώπων- «εικόνες προσωποποίησης» κατά τον Jean-Jacques Wunenburger²⁴ στις οποίες αναγνωρίζουμε «τη μετάθεση ενός νοηματικού περιεχομένου σε ένα πρόσωπο»²⁵, ένα χρονικό της μοίρας μιας γενιάς που περιστρέφεται γύρω από τη

που βλέπουμε κάθε μέρα. Συχνά, κάνω κοντινές λήψεις σε σκουριές. Αν τις «ανοίξεις» εμφανίζονται μορφές που δεν φαντάζεσαι./.../ Επιθυμώ το αφαιρετικό, το εικαστικό, να καταλήγει σε κάτι πιο παραστατικό./.../». 28/03/2018, ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ: «Να βρεις τη δική σου σφραγίδα»...., ό.π.

23. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Έκαστος εφ' ω ετάφη*, Αθήνα 2017: Θράκα, σελ. 9.

24. JEAN-JACQUES WUNENBURGER, «La créativité imaginative, le paradigmeautopoïétique (E. Kant, G. Bachelard, H. Corbin)», στο CYNTHIA FLEURY (επιμ.), *Imagination, imaginaire, imaginal*, Παρίσι 2006, σσ. 153-182.

25. Ό.π.

μικρασιατική καταστροφή ως ιστορικό γεγονός ρυθμιστικής σημασίας χωρίς ωστόσο να αυτονομείται, αλλά ενταγμένο στο ιστορικό συνεχές αυτής της περιόδου. Για το *Δραμάιλο* το 1922 δεν είναι μια στατική στιγμή της ιστορίας, δεν είναι μόνο ένα τραυματικό παρόν μέσα στον ιστορικό χρόνο, έχει παρελθόν δύσκολο και μέλλον εξίσου, ίσως και δυσκολότερο, δεν προέκυψε ανατιολόγητα, ούτε έκλεισε χωρίς συνέπειες. Η Ιστορία διαπερνά διακριτικά, υπόγεια αλλά διαβρωτικά το βίο των ανυπεράσπιστων προσφύγων. Τα ίχνη του ιστορικού χρόνου αριθμητικά χαράσσονται σ'ένα ευρύ πεδίο αναφοράς, στο '13, '15, '22, '31, '38, '39, '43, '29, '30, '33, '34, '35, ενώ στις χρονολογίες βίου εκκινούν από το 1892 και φθάνουν μέχρι το 2001. Παράλληλα και τα γεωγραφικά τοπόσημα άφθονα, Σαρίκαβακ, Εσκήκιοϊ, Γούζουλου, «Ραβίκα, μια πόλη δίπλα στη Δράμα», Αλβανία και Βούλγαροι, Σκρίτσοβα, Τραπεζούντα, «Τσιρόγιαννη από τη Ραιδεστό», Καρς, Άδανα, Νίγδη, Ντερέκιοϊ, Κράνιτσα, Σιμισιρλή, Μπόριανη, Ντούπλιανη, Τσαλή-Τσιφλίκ, Καρλίκοβα, Οσμανίτσα, Εγρί-Ντερέ, Ρεσίλοβο φωτογραφίζουν χαμένες πατρίδες, αλλά κυρίως το μέλλον των προσφύγων στην ευρύτερη περιφέρεια της πολύπαθης Δράμας. Ο ιστορικός χωροχρόνος της συλλογής προσθέτει στην εμπειρία του μικρασιατικού ξεριζωμού βαλκανικούς πολέμους, σκληρή τριπλή βουλγαρική κατοχή, πρώτο και δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αλβανικό μέτωπο και ντουρντουβάκια. Ατομικά και συλλογικά δράματα, βία, εγκληματικότητα, φτώχεια και δυστυχία, πόλεμοι και πολλές ιστορίες θανάτου πρωταγωνιστούν, στιγμιότυπα αρχετυπικής δύναμης μιας σύγχρονης τραγωδίας που τραυματίζοντας τον άνθρωπο μπορεί να τον αλλοιώσει ηθικά και πνευματικά, κι ο Συφιλτζόγλου τολμά να αναδείξει τη σκληρή, αλλά υπαρκτή εικόνα αυτής της ανθρώπινης συνθήκης όπως βγαίνει μέσα από ένα τέτοιο καμίνι:

«Γεννήθηκα στη Γούζουλου το '13, στα χαρτιά μ'είχαν το '15, μη ρωτάς γιατί. Το '22 φτάσαμε μισοί στη Ραβίκα, δίπλα μια πόλη Δράμα τηνε λέγανε, δε ρωτήσαμε πολλά. Δυο βόδια είχαμε χαράμι, τσαλαβουτούσαμε στην κοπριά. Παντρεύτηκα το '31, κάναμε κει ένα παλιόσπιτο, βάλουμε και καλάμι, γεννοβολούσε η κυρά, δε ρωτούσε κι αυτή. Τις κότες τις είχαμε στο δωμάτιο, κατάπие το στερνοπαίδι πούπουλο, πνίγηκε, το θάψαμε στον κήπο.

Στο καφενείο δεν πήγαινα συχνά. Πρέφα δεν έπαιζα ούτε χαρμάνιαζα εγώ. Εκκλησία δεν, να μεταλάβω ούτε. Και να ρωτήσεις, δεν ξέρω θα σου πω. Στην Αλβανία έβγαλα τ'άχτι μου. Το χιόνι το ΄ξερα καλά, όπως τα πουρνάρια. Δεν είχα πρόβλημα, σκότωνα με τον οκά. Σαν πίσω γύρισα, να σου κι οι Βούλγαροι. Ξεράθηκε η υπομονή, παίρνω μπαλτά, τρεις έφαγα στην πόρτα. Τι το 'θελα, μου κάψαν την κυρά, μαζί και τα παιδιά./.../»²⁶.

26. Κ. ΣΓΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 14.

Απηχήσεις της Μικρασιατικής καταστροφής

Στο σύνολο των 18 ποιημάτων σε πεζό παρεμβάλλονται δύο ποιήματα ακόμα που συντίθενται το μεν ένα ως ταφικό ανάγλυφο μνήμης, όντας κατάλογος δέκα ονομάτων επώνυμων νεκρών σε κάθετη στοίχιση, όλα με την χαρακτηριστική τουρκική κατάληξη -ογλου και με χρονοδιάγραμμα ζωής γύρω από το 1922²⁷, κι ένα ακόμα που αποτελεί επίσης αφιερωματικό μνημόσυνο επώνυμων αγνώστων²⁸ που κερδίζουν την αθανασία τους μέσα στον ποιητικό μύθο του Συφιλιτζόγλου. Σ' αυτό όλα τα ονόματα είναι διατυπωμένα σε γενική και ακολουθείται συγκεκριμένο ρυθμικό μοτίβο υποβλητικού ασύνδετου εναλλαγής ονόματος και επωνύμου. Ειδικότερα για ένα πρόσωπο δίνεται το ονοματεπώνυμό του, για τρία μόνο το επώνυμό τους κι αυτό επαναλαμβάνεται 4 φορές στην παράγραφο — ποίημα που αποκτά ρυθμό λειτουργικής δέησης της ποιητικής μνήμης υπέρ όλων αυτών. Άλλωστε αυτός είναι και ο απώτερος στόχος όλης της συλλογής, όπως εύστοχα δηλώνεται και σε ένα από τα υπομνηματιστικά, αντιστικτικά σχόλια των πεζών ποιημάτων, με τρόπο ωστόσο αντισυμβατικό. Πρόκειται για ένα «Λαϊκό σαρανταλείτουργο, θυσιαστικό υπέρ κεκοιμημένης, λατρευτικό, αναίμακτο, ικετευτικό, όχι όμως και ιλασμού. Τελείται από τους περιλειπούμενους σ' αυτό εδώ το χαρτί — η Εκκλησία το αρνείται»²⁹. Αποτελεί αίτημα της ποιητικής γραφής του Συφιλιτζόγλου να ξαναζήσουν με το όνομά τους, ως πρόσωπα συγκεκριμένα, ως αυτόνομες οντότητες κι όχι χαμένοι μέσα σε αχανή, ακαθόριστα σύνολα αριθμοί, όλοι αυτοί που δοκιμάστηκαν και έχουν ξεχαστεί. Κι αυτό είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ποιητικής του αγωνίας αφού όπως γράφει: «Από την πόρτα του δωματίου μου/ αδιάκοπα μπαινοβγαίνουν/ ονόματα ποιητών/ κατεξοχήν ονόματα πεθαμένων ποιητών/ κατεξοχήν ονόματα πεθαμένων/ κατεξοχήν ονόματα»³⁰.

Επιπλέον το πρώτο, αλλά και το τελευταίο ποίημα σε πεζό της συλλογής λειτουργούν στη δομική τους συγκρότηση στο πλαίσιο του κύκλου σε μια ενδιαφέρουσα μεταξύ τους αντίστιξη απολογισμού και συγκινησιακής φόρτισης. Με το πρώτο ποίημα σε πεζό ανοίγει ο κύκλος του αίματος μας γενιάς, η λεηλασία της ζωής της και ο σφαγιασμός του ανθρώπου, γεγονός που πιστοποιεί την επιστροφή στη βία και την βαρβαρότητα μέσα από την αξιοποίηση βιβλικών διακειμένων. «Ο Παύλος ξαναγίνεται Σαούλ», απάνθρωπος, ανίερος διώκτης σε μια πορεία αντίστροφη, όχι προς τη Δαμασκό του εξαγνισμού, αλλά προς την επιστροφή στην απανθρωπιά που θα σφραγίσει ανεξίτηλα και επώδυνα τις ζωές πλήθους ανθρώπων εξαναγκάζοντάς τους σε πορεία διαφυγής, στο δρόμο προς τη Δράμα. Το τελευταίο ποίημα σε πεζό αξιοποιώντας ανάλογο εκφραστικό μοτίβο και κοινά βιβλικά διακείμενα θα αντικαταστήσει τη λέξη κρέας που κυριαρχεί σε διαρκή επανάληψη στο πρώτο για να θυμίσει πόσο λίγο άξιζε η ανθρώπινη ζωή, πόσο υποτιμήθηκε τα δίσεχτα αυτά χρόνια της

27. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 54.

28. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 36.

29. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Δραμάιλο...*, ό.π., σελ. 31.

30. Κ.ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Έκαστος εφ' ω ετάφη...*, ό.π., σελ. 51.

πολύτροπης γενοκτονίας ενός λαού από όλους, με τη λέξη *λύσσα*, ιδεολογικό και θυμικό σύστοιχο του πόνου που προκάλεσε η βαναυσότητα και ο διαρκής, ανελήγος εξολοθρευμός. Αν στο πρώτο ποίημα ο τριτοπρόσωπος παντογνώστης αφηγητής που συνυπάρχει με τα πρόσωπα αυτής της ιδιόρρυθμης κοινότητας και κατά κύριο λόγο εμφανίζεται με την αποσυμπιεστική παρέμβασή του στα αντιστιχικά σχόλια των ποιημάτων σε πεζό, διεκδικεί την ανατροπή της βαναυσότητας των σύγχρονων διωκτών με λόγο κυνικά ρεαλιστικό και ειρωνικό, προερχόμενο από τον λαϊκή, καθημερινή ομιλία: «Μη Σαούλ. Μη σπέρνεις άντερα εκεί που δεν τα σπέρνουν», στο τέλος επιστρέφει απογοητευμένος για να καταλήξει στο αδικαίωτο της ανατροπής της φρίκης: «Μη Σαούλ. Μη στέλνεις γράμματα εκεί που δεν τα παίρνουν». Έχει προηγηθεί ένα υψηλής γλωσσικής έντασης ποίημα σε πεζό, ένα κράμα λέξεων κυρίως τουρκικών, υβριστικές εκφράσεις στην πλειοψηφία τους, που συντίθεται όλο μέσα από την επανάληψη που στερεώνει τη σύνθεση και το ασύνδετο ως ένα διαρκές Ανάθεμα-θρήνο, ανάλογο με κείνο της μάνας του Κωνσταντή στην παραλογή του νεκρού αδερφού. Σε αρκετά άλλωστε από τα πεζοποιήματα εντοπίζονται αναλογίες με παραλογές και παρένθετοι ιαμβικοί 15/ σύλλαβοι που τα διανθίζουν υφολογικά.

Ο Ζήσης Αϊναλής, ποιητικός συνοδοιπόρος του Συφιλιτζόγλου, με αιχμηρές δυναμικής παρεμβατικό ποιητικό λόγο θα μοιραστεί μαζί του αυτή την ένταση της συλλογής και του ηθικού διακυβεύματος της επιστροφής στο παρόν αναγνωρίζοντας στο ποίημά του, ποιητική κριτική ανάγνωση για το *Δραμάιλο*, τη βαθύτερη συνειδησιακή αγωνία που τον ορίζει, αλλά και τη δύναμη του ποιητικού του λόγου να καταργεί τον θάνατο και να δίνει φωνή στους ζωντανούς-νεκρούς της σύγχρονης ιστορικής τραγωδίας:

«/.../ απ' τα φτερά του κρεμασμένος
και με την μπάσα του φωνή τρέμει ο Κυριάκος στο Δραμάιλο
εκστατικός κι εσταυρωμένος.
Εχ, φίλε μου εσύ, παλιέ, Σαμσών ειδωλολάτρη,
δώσε φωνή στα κόκαλα, βάλε φωτιά στο αίμα!/.../»³¹

«Βίος Ασπρόμαυρος»³² θα μπορούσε να είναι ο τίτλος της συλλογής *Δραμάιλο* όπως αποκαλύπτει σε συνέντευξή του ο ποιητής. Ποίηση ασπρόμαυρη η ποίησή του, όπως και οι φωτογραφίες του, όπως και η ζωή που παρατηρεί και αναστοχάζεται στην άρρηκτη συνέχειά της μέσα στο χρόνο, σ'ένα τραυματικό παρελθόν που στοιχειώνει το παρόν και καθορίζει το μέλλον, «εσω-

31. Ζ.Δ. ΑΪΝΑΛΗΣ, «Ένα ποίημα για την νύχτα» <https://1-2.gr/2018/11/05/eho-dyokores-kai-mia-trypia-kardia/> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023).

32. ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΥΦΙΛΤΖΟΓΛΟΥ, «Να βρίσκεις τη δική σου σφραγίδα»..., *ό.π.*

Απηχήσεις της Μικρασιατικής καταστροφής

τερική αναζήτηση σε γκρι πλαίσιο»,³³ «τα αρνητικά της μέσα όψης»³⁴ σύμφωνα με στίχους του, ποίηση επώδυνη, αφού όπως ομολογεί «κι όμως πονάει το ασπρόμαυρο»³⁵.

Με το *Δραμάιλο* η ποίηση συμβάλλει στην αποκατάσταση μιας ιστορικής αδικίας φέροντας στο προσκήνιο της ελληνικής εθνικής ιστορικής εμπειρίας το οδυνηρό βίωμα (εκτοπισμός-γενοκτονία) των προσφύγων του ελληνισμού της Ανατολής, της Μικράς Ασίας και του Πόντου, τους ίδιους τους πρόσφυγες, απλούς, καθημερινούς ανθρώπους, εντάσσοντας τους στο εθνικό αφήγημα από το οποίο έμειναν ιδεολογικά αποκλεισμένοι, υπενθυμίζοντας ότι είναι πάθη του ελληνισμού τα πάθη τους. Συνιστά επανεκτίμηση σε σχέση με τον τρόπο πρόσληψης του θέματος από προηγούμενες γενιές στο βαθμό που το βλέπει αρκετά διαφορετικά προβάλλοντας τη δική τους οπτική χωρίς εξιδανικεύσεις. Αν στις μεταπολεμικές γενιές στόχος της λογοτεχνίας ήταν «να γίνει γνωστή μία ακόμη πτυχή της μικρασιατικής ιστορίας και, κυρίως, να παραμείνει ζωντανή η ανάμνηση της παλιάς Πατρίδας. Επίσης, να διατηρηθεί η προσφυγική εμπειρία, ως επαληθευμένο δίδαγμα αγωνιστικότητας και θάρρους/.../»³⁶ αναδεικνύοντας στα πεζογραφήματα κοινούς τόπους όπως η ειρηνική συνύπαρξη Τούρκων και Ελλήνων πριν τη μικρασιατική καταστροφή, ο χαμένος παράδεισος, η εξιδανικευμένη εικόνα του τόπου προέλευσης των προσφύγων, με συχνή, εμβληματικού τύπου αναφορά στη Σμύρνη³⁷ παγίωση αναπαραστάσεων του μικρασιάτη πρόσφυγα, του Τούρκου ή του Παλαιοελλαδίτη και οπωσδήποτε ένα διαρκές αίσθημα μνήμης ως ανεξόφλητο χρέος τιμής με το *Δραμάιλο* τα πράγματα αλλάζουν, κερδίζουν σε ειλικρίνεια και αφτιασίδωτη τραγικότητα, τολμούν να αναδείξουν πληγές και εγχώρια πάθη. Η κριτική συνεξετάζοντας τη συλλογή μαζί με τα διηγήματα του Δ. Παπαμάρκου από το *Γκιάκ* και το θεατρικό *Mute* του Αδαμαντιάδη θα κάνει λόγο για τη : «/.../ Συμβολή “αιρετικών” στην περιπέτεια της αυτογνωσίας του νέου ελληνισμού»³⁸.

Παράλληλα και η χρήση της ποντιακής διαλέκτου δεν σηματοδοτεί μόνο τον ιστορικό χρόνο και χώρο, ούτε αποτελεί απλά μια αισθητοποιημένη αποτύπωση ενός απολεσθέντος «παραδείσου», είναι επιλογή με πολλαπλά σημαίνόμενα. Είναι πολιτική στάση αμφισβήτησης ενός θεσμοθετημένου γλωσσικού κέντρου

33. Κ. ΣΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Έκαστος εφ' ω ετάφη...*, σελ. 25.

34. *Ο.π.*, σελ. 28.

35. *Ο.π.*

36. ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΣΙΠΗ-ΣΠΥΡΙΑΚΗ, *Η Μικρά Ασία μέσα από τη λογοτεχνία*, Αθήνα 2019: ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ. https://kemipo-neaionia.gr/wp-content/uploads/2019/07/H_MIKRA_ASIA_ME-SA_APO_TH_LOGOTECHNIA_2019.pdf (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023), σελ. 38.

37. ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΤΣΙΠΗ-ΣΠΥΡΙΑΚΗ, *Η Μικρά Ασία μέσα...*, *ό.π.*, σσ. 58-60.

38. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Τ. ΈΒΑΣ, *Γκιάκ, Δραμάιλο και Mute: Συμβολή “αιρετικών” στην περιπέτεια της αυτογνωσίας του νέου ελληνισμού*. <https://www.artist.gr/%CE%BE%CE%B1%CE%BD%CE%AC-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1/>

και σε συνδυασμό με την προφορικότητα στην απόδοσή της, με αξιοποίηση ιδιωματικών εκφράσεων, συχνά δυσνόητων, είναι ένας τρόπος για να βρεθεί στο προσκήνιο της ιστορίας ο απλός άνθρωπος, ο πλέον ταλαιπωρημένος κι ο παραγκωνισμένος στα παρασκήνια της ιστορίας, να υπογραμμιστεί η επικοινωνιακή διάσταση κέντρου περιφέρειας, τοπικού- συλλογικού, θεσμοθετημένου, κυρίαρχου, ρυθμιστικού κανόνα και υπαρκτής ντοπιολαλιάς. Έκκεντρες επιλογές της μεταμοντέρνας συνθήκης που συμβάλλουν στην ανάδειξη μικροϊστοριών, περιφερειακών και συχνά περιθωριοποιημένων δυνάμεων, θεωρούμενων ως ασήμαντων, αντιλήψεις που διερμηνεύουν ως πολιτική στάση τη γλωσσική επιλογή. Σύμφωνα με τον Μιχάλη Μακρόπουλο «Ο Συφιλιτζόγλου έχει αφτί που ξέρει ν' αφουγκράζεται στα μνήματα τους ψιθύρους της πρώτης γλώσσας, της παλιάς του τόπου, κι έχει μάτι που ξέρει να διακρίνει ό,τι λεπτομέρεια, στα χαλάσματα, στέκει στη θέση μιας ανείπωτης λέξης κι αφηγείται μιαν ιστορία: φωτογραφικά πορτρέτα σε κάδρα με σπασμένο τζάμι, ένα ξεχαρβαλωμένο τραπέζι, ένα σιδερένιο κρεβάτι με σχισμένα μαξιλάρια και βρόμικα στρωσίδια, μια διαλυμένη καρέκλα. Σε καρφιά στους ραγισμένους τοίχους, κρεμάστρες άδειες ή μ' ένα ρούχο—Είτε άδεια είτε μ' ένα ρούχο κρεμασμένο, μια κρεμάστρα είναι έτσι κι αλλιώς σύμβολο απουσίας. Το Δραμάιλο είναι ένα έξοχο πάντρεμα των δύο όψεων αυτής της μίας γλώσσας των νεκρών»³⁹.

«Δίκοπα ερωτήματα/ μα όχι ρητορικά/ τέρμα οι ρητορείες»⁴⁰ δηλώνει σε κάποιο του ποίημα ο Συφιλιτζόγλου χαράσσοντας το ηθικό διάγραμμα της ποιητής του μη παραλείποντας παράλληλα να αποκαλύψει τι σημαίνει για τον ίδιο και τη γραφή του η σφραγίδα της Ιστορίας/ιστορίας στις ζωές των ανθρώπων καθώς δηλώνει «όλος μια ανοιχτή πληγή/ όλος ένα ποίημα πυορροούν»⁴¹ και το Δραμάιλο το επιβεβαιώνει. Γι' αυτό και αναθέτει στην ποίηση την υπέρβαση της ιστορικής ακινησίας⁴² δίνοντάς της τη δύναμη να αναζητήσει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως «η ιστορία είναι ροή / ή μόνο οι στιγμές της; / — κάποιους τις ονομάζουν / φλεγμονές»⁴³ επιβεβαιώνοντας την πολιτική στάση της ως έκφραση ιστορικότητας⁴⁴, αλλά και την ανάγκη του δημιουργού να αναμετριέται με το παρελθόν διεκδικώντας την θέση του στο παρόν⁴⁵.

39. Μ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι γλώσσες των νεκρών, (για το Δραμάιλο του Κυριάκου Συφιλιτζόγλου)», <https://freat.gr/?p=22690> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023).

40. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, Έκαστος εφ' ω ετάφη..., ό.π., σελ. 33.

41. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, Έκαστος εφ' ω ετάφη..., ό.π., σελ. 27.

42. ΣΠΥΡΟΣ Α. ΒΡΕΤΤΟΣ, «Η «ιστορική ακινησία» και η ποιητική της υπέρβαση (I)», *Η Αυγή*, τχ. 59, (11/1/2004).

43. Κ. ΣΥΦΙΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Με ύφος Ινδιάνου*, Μελάνι 2014.

44. ΣΠΥΡΟΣ Α. ΒΡΕΤΤΟΣ, «“Ο «φόβος” της πολιτικής ποιητής» Ο ποιητής ως πολίτης του ιστορικού παρόντος», *Η κυριακάτικη Αυγή* (αναγνώσεις), τχ. 66, (21/3/2004).

45. <https://www.ertnews.gr/eidiseis/politismos/dramailo-grafei-o-kyriakos-syfiltzogloy/> (τελευταία πρόσβαση 30/12/2023)..., ό.π.: «Γι' αυτό και όταν με ρωτάν γιατί καταπιάνομαι μ' αυτά, πέρα απ' τις ποιητικές μυθολογίες, τους απαντώ πως τακτοποιώ κάπως το παρελθόν μέσα μου, για να 'μαι πιο ψύχραιμος στο σήμερα».

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ
«ΤΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΔΠΘ» (ΚΟΜΟΤΗΝΗ, 21 ΙΟΥΝΙΟΥ 2023)

ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ:
ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Για την κατανόηση της μεθοδολογίας της παρακάτω προσέγγισης του διεπιστημονικού ερευνητικού έργου του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας απαιτούνται τρεις διευκρινίσεις. Η πρώτη αφορά τα χρονικά όρια της και πρωτίστως τη νοηματοδότηση του όρου Μεταπολίτευση, που αναφέρεται και στον τίτλο, όχι τόσο για να περιγράψει την περίοδο που εγκαινιάζει η αποκατάσταση της δημοκρατίας μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, αλλά κυρίως για να φωτίσει το μεταβατικό ερευνητικό τοπίο στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσονται νέοι θεσμοί και (δι)επιστημονικοί χώροι: σε αυτούς συγκαταλέγεται το πανεπιστήμιο της Θράκης, όπου εδράζεται το μοναδικό τμήμα στην Ελλάδα στον τίτλο του οποίου η ιστορία συγκατοικεί με την εθνολογία ενώ στον διεπιστημονικό χάρτη του ερευνητικού του έργου, που θα αναπτυχθεί παρακάτω, η διανομή κεντρικών ρόλων και σε άλλες συνεργάτιδες επιστήμες αναδεικνύεται σε καθοριστικό παράγοντα της ιδιαίτερης ταυτότητάς του. Συγκεκριμένα, η ιστορία του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας ξεκινά στη δεύτερη φάση της περιόδου που περιγράφεται ως Μεταπολίτευση, κατά την ευρύτερα διαδεδομένη περιοδολόγησή της, δηλαδή στην τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Ιδρύθηκε το 1990, δέχθηκε για πρώτη φορά φοιτητές το ακαδημαϊκό έτος 1991-1992, και σχεδόν αμέσως απέκτησε τα δύο πρώτα εργαστήριά του: το Εργαστήριο Παλαιογραφίας - Συντηρήσεως Χειρογράφων και Παλαιοτύπων Βιβλίων και το Εργαστήριο Φυσικής Ανθρωπολογίας¹.

Η δεύτερη εισαγωγική διευκρίνιση σε ό,τι αφορά αυτήν την παρουσίαση σχετίζεται με την απουσία ονομάτων μελών ΔΕΠ από το κυρίως κείμενο και η

1. Βλ. την αναλυτική περιγραφή της ιστορίας και φυσιολογίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας στον τόμο για τα εικοσιπέντε χρόνια της λειτουργίας από τον τότε Πρόεδρο και σήμερα Κοσμήτορα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ΜΑΝΟΛΗ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, «Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του ΠΠΘ (1990-2016): Εικοσιπέντε χρόνια λειτουργίας και προσφοράς», στο ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΤΣΙΓΓΡΑΣ ΚΑΙ ΕΛΠΙΔΑ Κ. Βόγλη (επιμ.), *Διεπιστημονικές διαδρομές από το παρόν στο παρελθόν. Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, 2017, σελ. 17-26.*

Ελπίδα Κ. Βόγλη

τρίτη με το υλικό στο οποίο στηρίζεται και τον τρόπο της συλλογής του. Μόνο στις υποσημειώσεις του κειμένου και στις λεζάντες των πινάκων που το συνοδεύουν, αναφέρονται, σε όποια σημεία απαιτείται, ονόματα μελών του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού του ΤΙΕ. Αυτή την επιλογή επιβάλλει όχι τόσο η ανάγκη να αποσοβηθεί ο κίνδυνος στο πλαίσιο των δομικών αξόνων και των αναπόδραστων περιορισμών της αφηγηματικής οργάνωσης ενός κειμένου να δοθεί η εντύπωση ότι προβάλλονται κάποια πρόσωπα περισσότερο από άλλα, αλλά κυρίως διότι στόχος αυτής της παρουσίασης είναι η ανάδειξη της συλλογικής ερευνητικής ταυτότητας του Τμήματος. Εξάλλου, είναι φυσικό τα μέλη του διδακτικού, εκπαιδευτικού και ερευνητικού προσωπικού που υπηρέτησαν για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα στο Τμήμα από τη σύστασή του έως σήμερα, να αντιμετωπίζονται από κοινού ως συμμετοχοί και συνεργάτες της συλλογικής ερευνητικής παραγωγής του στην πορεία της ιστορίας του.

Η κύρια μέθοδος συγκέντρωσης του τεκμηριωτικού υλικού αυτής της παρουσίασης στηρίζεται στις απαντήσεις των διευθυντών και διευθυντριών των εργαστηρίων που λειτουργούν σήμερα στο Τμήμα, και των εν ενεργεία μελών ΔΕΠ που ανταποκρίθηκαν και συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο της έρευνάς μου². Συνεπώς, μόνο για τις πληροφορίες σχετικά με το πρόσφατο ή μακρινό ερευνητικό παρελθόν, οι οποίες αντλήθηκαν από διαφορετική πηγή θα αναφέρεται εντός του κειμένου ο τρόπος συλλογής τους. Ασφαλώς θα πρέπει να τονιστεί ότι η ενδεχόμενη παράλειψη ερευνητικών δράσεων δεν είναι στόχος αυτής της παρουσίασης. Αντίθετα στόχος είναι να σκιαγραφηθεί στις ουσιαστικές του διαστάσεις το πεδίο της συλλογικής και διεπιστημονικής προοδευτικής ανάπτυξης ενός από τα παλιότερα Τμήματα του Δημοκρατικού Πανεπιστημίου Θράκης, το οποίο εξετάζει τον άνθρωπο ως παραγωγό πολιτισμού και κοινωνικό ον στη διαχρονική του πορεία.

Απαιτείται, τέλος, μια πρόσθετη εισαγωγική επισήμανση. Για την αποτίμηση της ερευνητικής παραγωγής του Τμήματος στα πρώτα στάδια της λειτουργίας του είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη, πέρα από τις διοικητικές ή άλλες αντιξοότητες που αναπόδραστα ταλανίζουν κάθε νεοσύστατο ακαδημαϊκό χώρο, τόσο ο μικρός αριθμός των μελών ΔΕΠ όσο και το ευρύτερο ερευνητικό ακαδημαϊκό περιβάλλον της χώρας. Αφενός ήταν λίγοι οι επιστήμονες/ισσες και ερευνητές/τριες διδάσκοντες/ουσες του Τμήματος που ήταν πιθανό να σχε-

2. Συγκεκριμένα για την αποσόβηση του κινδύνου να παραλειφθούν παλιές ή νέες ερευνητικές δράσεις, αλλά και για τη διευκόλυνση της έρευνάς μου, αφού δεν υπάρχει ενιαίο και οργανωμένο αρχείο, η Γενική Συνέλευση του Τμήματος ενέκρινε την τακτική της συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων μου, συστήνοντας στους εν ενεργεία διευθυντές εργαστηρίων και σε όλα τα μέλη ΔΕΠ του ΤΙΕ σήμερα να συνδράμουν στη συγκέντρωση του υλικού. Ευχαριστώ θερμά όσες και όσους αφιέρωσαν χρόνο και μου προσέφεραν υλικό της δικής τους δράσης ή και των προκατόχων τους στα εργαστήρια. Διευκρινίζω στο σημείο αυτό ότι όλο το υλικό των ερωτηματολογίων που συνέλεξα, έχει περιληφθεί ισόρροπα και χωρίς εξαίρεση ή επιλογή στο κείμενο ή στους πίνακες που το συνοδεύουν.

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

διάσουν κάποιο ερευνητικό πρόγραμμα σε συνδυασμό με το ατομικό τους έργο το οποίο απαιτούσε η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία τους, σύμφωνα με το τότε νομοθετικό πλαίσιο για τα πανεπιστήμια και τις εξελίξεις των μελών ΔΕΠ. Από την άλλη πλευρά ήταν καταφανώς διαφορετικές οι ερευνητικές συνήθειες της εποχής, ώστε χρειάζεται εδώ μια σύντομη παρουσίαση του πλαισίου στο οποίο εγγράφονταν, προκειμένου να θεωρούνται, όχι βέβαια συγκρίσιμες με τις σημερινές πρακτικές, αλλά αναπόσπαστα στοιχεία του αρχικού ερευνητικού έργου του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, το οποίο έθεσε τις βάσεις και επέτρεψε τη σημερινή ανάπτυξη της παραγωγής του. Με άλλα λόγια μέχρι τα τελευταία χρόνια του 20ού αιώνα στα ελληνικά πανεπιστήμια δεν λειτουργούσαν οργανωμένοι κύκλοι μεταπτυχιακών σπουδών, ήταν περιορισμένος ο αριθμός των ενδιαφερομένων για διδακτορικές σπουδές και δεν υπήρχαν μεταδιδάκτορες ενώ στις ανθρωπιστικές σπουδές εξασφάλιζαν χρηματοδοτήσεις ασύγκριτα πολύ λιγότερα ερευνητικά προγράμματα. Μάλιστα η βαρύτητά τέτοιων προγραμμάτων για την ταυτότητα των πανεπιστημιακών Τμημάτων αλλά και για τη σταδιοδρομία των ερευνητών δεν είναι συγκρίσιμη με τη σημερινή. Αρκεί μόνο να σημειωθεί ότι το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) ιδρύθηκε το 2016 με επιδίωξη να αποτελέσει σταθμό στη δημιουργία ενός ενιαίου εθνικού ερευνητικού περιβάλλοντος «χωρίς θεματικούς ή γεωγραφικούς αποκλεισμούς» και με μοναδικό κριτήριο την επιστημονική ποιότητα κάθε υπό χρηματοδότηση έργου³. Είναι αρκετά πιθανό ότι η έμφαση στην άρση των θεματικών αποκλεισμών στη διαδικτυακή πύλη του ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ είναι απόρροια και της συζήτησης μεταξύ των Φιλοσοφικών Σχολών και των άλλων Τμημάτων ανθρωπιστικών σπουδών που έλαβε χώρα πριν από τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του τρέχοντος αιώνα με κεντρικό θέμα τον αποκλεισμό των αποφοίτων τους από την αγορά εργασίας και, συνεπώς, την παρακμή τους σε μια χώρα που στηρίζει στη δική τους ερευνητική παραγωγή το τουριστικό προϊόν της⁴. Είναι σχεδόν βέβαιο όμως ότι η έμφαση στην άρση των γεωγραφικών αποκλεισμών (η οποία μάλιστα αναφέρεται δύο φορές στους στόχους του ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ στη διαδικτυακή πύλη του) υποδηλώνει τις ευνοϊκότερες συνθήκες έρευνας των παλιότερων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων της πρωτεύουσας και δευτερευόντως ίσως των μεγαλύτερων πόλεων εξαιτίας των αρτιότερων δομών τους αλλά και της ευκολότερης πρόσβασης των ερευνητών τους σε βιβλιοθήκες και αρχαιακές συλλογές. Επομένως, η παρουσίαση του ερευνητικού έργου του ΤΙΕ που ακολουθεί, αναγκαστικά χωρίζεται σε δύο περιόδους με ορόσημο τις μεταρρυθμιστικές τομές που επεκτείνουν τις πρακτικές των θετικών επιστη-

3. Βλ. τους στόχους ίδρυσης του ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. στην ιστοσελίδα του <https://www.elidek.gr/stochi/> [τελευταία επίσκεψη: 16 Ιουνίου 2023].

4. Βλ. ενδεικτικά Γιώτα ΜΥΡΤΣΙΩΤΗ, «Ανθρωπιστικές σπουδές και το μέλλον τους στην Ελλάδα», <https://www.kathimerini.gr/culture/305963/anthropistikes-spoydes-kaito-mellon-toys-stin-ellada/> [τελευταία επίσκεψη: 16 Ιουνίου 2023]

Ελπίδα Κ. Βόγλη

μών και στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες στα μέσα περίπου της δεύτερης δεκαετίας του τρέχοντος αιώνα. Συμβατικά λοιπόν ως σταθμός αυτής της περιοδολόγησης θεωρείται το έτος 2016.

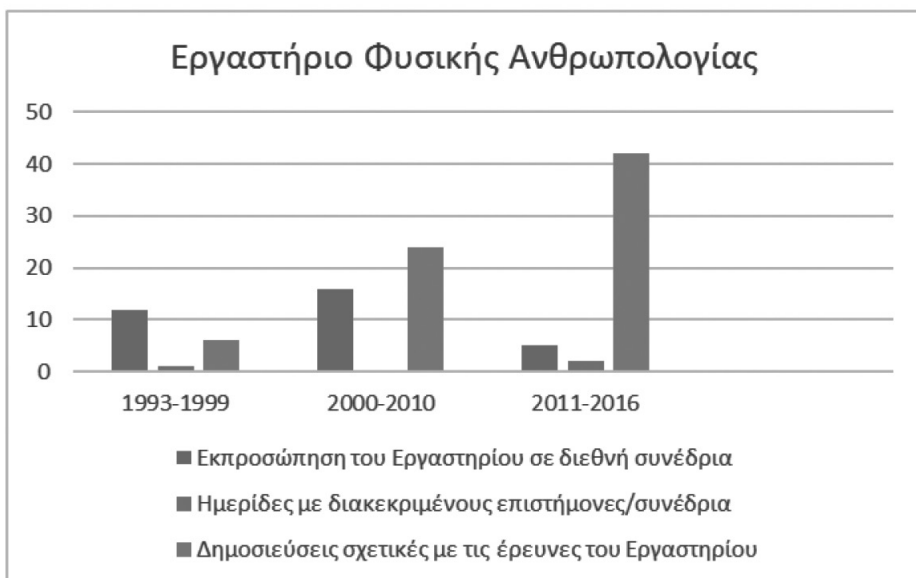
Ερευνητική παραγωγή των εργαστηρίων του ΤΙΕ: α' αναπτυξιακή φάση (1993-2016)

Στο ερευνητικό τοπίο πριν από τις ρηξικέλευθες αλλαγές που γέννησαν και το ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. επιδίωξε και κατάφερε να τοποθετήσει την ερευνητική παραγωγή του το ΤΙΕ με σημεία αναφοράς τα δύο εργαστήρια που ίδρυσε το 1993. Δηλαδή πριν ακόμη αποκτήσουν εργαστήρια όλα τα παλιότερα τμήματα ιστορίας της επικράτειας, η σύσταση δύο εργαστηρίων στο Τμήμα του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου μπορεί να περιγραφεί ως καινοτομία και νεωτερισμός τόσο με γνώμονα την επιδιωκόμενη εξοικείωση των φοιτητριών και φοιτητών του με την έρευνα όσο και ως προς την πρωτοτυπία των επιστημονικών αντικειμένων στα οποία αμφότερα αφιερώνονται⁵. Από τη μία πλευρά τα χειρόγραφα και η διάσωσή τους συγκαταλέγονται στα παραδοσιακά ερευνητικά ενδιαφέροντα των ανθρωπιστικών σπουδών και στο εν λόγω εργαστήριο “συνάντησαν” το βιβλίο και την κουλτούρα της ανάγνωσης που εντάσσονταν με τη σειρά τους στις πρωτοποριακές έρευνες της εποχής, οι οποίες ελάχιστα είχαν διεισδύσει στην Ελλάδα. Από την άλλη η φυσική ανθρωπολογία δεν “συγκατοικούσε” με την ιστορία σε κανένα Τμήμα ή ερευνητικό εργαστήριο. Προοδευτικά ο επιστημονικός εξοπλισμός και των δύο εργαστηρίων του Τμήματος αποτέλεσε στοιχείο της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας τους και διευκόλυνε την ερευνητική τους παραγωγή. Αποκτήθηκαν, για παράδειγμα, υπολογιστές και προγράμματα μελέτης DNA που επιτρέπουν παλαιοντολογικές, βιοαρχαιολογικές, στατιστικές, δημογραφικές και άλλες μελέτες, και επίσης μικροταινίες εφημερίδων της συλλογής της Βουλής των Ελλήνων μαζί με το ειδικό μηχάνημα ανάγνωσής τους, σε μια εποχή που μόνο στην Αθήνα ήταν εφικτή η μελέτη τους και κατά την οποία ήταν αδύνατο να φανταστεί κανείς τη διαδικτυακή τεχνολογία που θα επέτρεπε την ελεύθερη διάθεση αυτών των εφημερίδων στο ευρύ κοινό. Πριν από το τέλος του αιώνα είναι αξιοπρόσεκτη η εκπροσώπηση των δύο εργαστηρίων σε διεθνή συνέδρια, όπως τα δύο πρώτα Συμπόσια ανθρωπολογίας, το πρώτο συνέδριο φοιτητών ανθρωπολογίας και τα δύο διεθνή συμπόσια εθνοτικών ταυτοτήτων και πολιτικής δράσης. Στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα και μέχρι το διάγγελμα τον Απρίλιο του 2010 του τότε πρωθυπουργού Γεώργιου Παπανδρέου από το Καστελόριζο — με το οποίο εγκαινιάστηκε επισήμως η περίοδος της δημοσιονομικής ύφεσης που επηρέασε καταλυτικά την ακαδημαϊ-

5. Αυτά τα δύο εργαστήρια ίδρυσαν και διετέλεσαν διευθυντές τους μέχρι την αφυπηρέτησή τους οι Καθηγητές Γεώργιος Παπάζογλου και Νικόλαος Ξηροτύρης.

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

κή και ερευνητική παραγωγή σε ολόκληρη τη χώρα — το μεν Εργαστήριο Παλαιογραφίας–Συντηρήσεως Χειρογράφων και Παλαιοτύπων Βιβλίων εκπόνησε αρκετές έρευνες με αποτέλεσμα την έκδοση τόμων για την ιστορία της Θράκης ενώ το Εργαστήριο Φυσικής Ανθρωπολογίας συνέχισε απρόσκοπτα τις ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια και συμπόσια και επίσης τις δημοσιεύσεις σε πρακτικά και επιστημονικά περιοδικά στοχεύοντας στην προβολή των ερευνητικών πορισμάτων του (βλ. πίνακα 1). Από αυτόν τον κύκλο παραγωγής αξίζει ενδεικτικά να μνημονευτούν τα ερευνητικά προγράμματα των ετών 2005-2016 στα οποία συμμετείχε το δεύτερο εργαστήριο ή διεξήχθησαν υπό την εποπτεία του (βλ. πίνακα 2).

Πίνακας 1. Εργαστήριο Φυσικής Ανθρωπολογίας. Τα αναλυτικά στοιχεία στα οποία στηρίζεται ο πίνακας φυλάσσονται στο αρχείο του Εργαστηρίου Φυσικής Ανθρωπολογίας και τα έθεσαν στη διάθεσή μου η Διευθύντρια του Καθηγήτρια Χριστίνα Παπαγεωργοπούλου και ο Αν. Καθηγητής και μέλος του Κωνσταντίνος Ζαφείρης. Αναλυτικότερα βλ. στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Φυσικής Ανθρωπολογίας: <https://anthropologylab.classic.duth.gr/>

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Έτος	Τίτλος ερευνητικού προγράμματος
2005-2007	EQUAL/TOMES Επιχειρηματικότητα στη Μεθόριο, ΔΠΘ
2008-2011	Swiss Mummy Project: Correlative Radiological and Immunohistochemical-Genetic Assessment of Modern and Ancient Mummified Human Tissues, Swiss National Science Foundation
2012-2015	Εκμετάλλευση φυσικών πόρων κατά την Νεολιθική Εποχή στη Βόρεια Ελλάδα. Υλικός Πολιτισμός και Περιβάλλον, Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ, Υπουργείο Παιδείας, χρηματοδότηση Εθνικοί πόροι και Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
2012-2015	Νησιωτική βιοποικιλότητα και πολιτισμική εξέλιξη: παραδείγματα από την Ανατολική Μεσόγειο, Μαδαγασκάρη, Μαυρίκιος Φιλιππίνες κατά τα τελευταία 800.000 χρόνια, Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ, Υπουργείο παιδείας, χρηματοδότηση Εθνικοί πόροι και Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
2012-2015	Population genetics of the Mesolithic-Neolithic transition in Greece and the Aegean, German Research Council (Deutsche Forschungsgemeinschaft)
2012-2016	BEAN: Bridging the European and Anatolian Neolithic, demography, migration, and lifestyle at the advent of civilization, FP7-PEOPLE-2011-Marie Curie Initial Training Network (ITN)
2014-2015	From the early farmers to the first urban societies: the origins of the Aegean palatial civilizations from a population genetic perspective, Εθνικοί πόροι και Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
2015-2016	Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Πίνακας 2. Ερευνητικά προγράμματα με τη συμμετοχή ή υπό την εποπτεία των μελών του Εργαστηρίου Φυσικής Ανθρωπολογίας, 2005-2016. Για την προέλευση των στοιχείων του πίνακα βλ. στον πίνακα 1.

Το ίδιο διάστημα μέλη ΔΕΠ του τμήματος που δεν εντάσσονταν σε εργαστήρια συμμετείχαν ενεργά με σημαντικούς ρόλους σε ερευνητικά προγράμματα άλλων πανεπιστημίων ή Σχολών του Δημοκρίτειου, όπως στο «πρόγραμμα

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ένταξης Ρομά στο σχολείο» ή τη «ψυχοκοινωνική υποστήριξη φοιτητών»⁶ και επίσης διοργάνωσαν επιστημονικές διημερίδες στο ΤΙΕ, συμβάλλοντας στην ενεργό συμμετοχή του στον διεπιστημονικό διάλογο για την κοινωνία και τον άνθρωπο (βλ. πίνακας 3).

Έτος	Τίτλος διημερίδας
2012	Βενετοί και άλλοι λατίνοι στον βόρειο ελληνικό χώρο (13ος-18ος αι.)
2013	Θρησκευτική παράδοση, κοινωνικές και πολιτικές πτυχές του Μπεκτασισμού-Αλεβιτισμού στο πλαίσιο του σύγχρονου μουσουλμανικού κόσμου
2014	Οι διαπροσωπικές και διομαδικές σχέσεις στην Ελλάδα του σήμερα: Προσεγγίσεις της σύγχρονης κοινωνικοψυχολογικής έρευνας
2016	Από το ψυχολογικό στο κοινωνικό: Επιστημολογικές ορίζουσες και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης κοινωνικοψυχολογικής έρευνας

Πίνακας 3. Διημερίδες που διοργανώθηκαν στο ΤΙΕ από μέλη ΔΕΠ. Τα στοιχεία προέρχονται από τις πληροφορίες που έθεσαν στη διάθεσή μου οι παρακάτω κατά αλφαβητική σειρά συνάδελφοι που τα διοργάνωσαν: Αν. Καθηγητής Ευθύμιος Λαμπρίδης, Αν. Καθηγήτρια Αικατερίνη Μάρκου και Αν. Καθηγήτρια Παναγιώτα Τζιβάρα.

Τέλος, τον Ιούλιο του 2015, ιδρύθηκε το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, που συνδυάζοντας δύο από τις επιστήμες οι οποίες θεραπεύονται στο ΤΙΕ, διαθέτει περισσότερα μέλη από τα άλλα. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους εξέλεξε τον Διευθυντή του υπό την επιστημονική εποπτεία του οποίου συμμετείχε χωρίς χρονοτριβή, ως συνεργάτης του πανεπιστημίου της Girona, σε εν εξελίξει πρόγραμμα μελέτης των θρησκευτικών μνημείων, του αστικού περιβάλλοντος, της μνήμης και των ταυτοτήτων στη μεσαιωνική Ευρώπη, επεκτείνοντας την εν λόγω έρευνα στη Θράκη. Πριν ακόμη συμπληρώσει το πρώτο έτος της λειτουργίας του υπέβαλε προς χρηματοδότηση στο Υπουργείο Μακεδονίας και Θράκης νέο πρόγραμμα με θέμα την παράδοση και τη νεωτερικότητα του λαϊκού πολιτισμού της Ίμβρου και τη διατήρηση ή τους μετασχηματισμούς του μετά την εγκατάσταση των Ιμβριωτών στην Ελλάδα. Παράλληλα εγκαινίασε τις διημερίδες παρουσίασης σε καθηγητές και φοιτητές του ερευνητικού του έργου, τις οποίες διοργανώνει έκτο-

6. Τα στοιχεία αυτά έθεσε στη διάθεσή μου ο Αν. Καθηγητής του ΤΙΕ Ευθύμιος Λαμπρίδης και μέλος των εν λόγω προγραμμάτων στα έτη 2010-2017 και 2015-2017.

Ελπίδα Κ. Βόγλη

τε σε ετήσια βάση, ενώ με αφορμή την επέτειο των 25 χρόνων λειτουργίας του ΤΙΕ ανέλαβε την έκθεση της λαογραφικής συλλογής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου. Το σημαντικότερο τμήμα αυτής της Έκθεσης παρουσιάστηκε στο περίπτερο του πανεπιστημίου στην «24η Έκθεση Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης» και κατόπιν σε διεθνές συνέδριο της Ιατρικής στην Αλεξανδρούπολη. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ένταξη στο Εργαστήριο του πρώτου μεταδιδάκτορα ερευνητή, η πρόταση του οποίου διακρίθηκε, λαμβάνοντας υποτροφία στον πρώτο κύκλο του προγράμματος «Ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητριών/ών» (βλ. πίνακας 4).

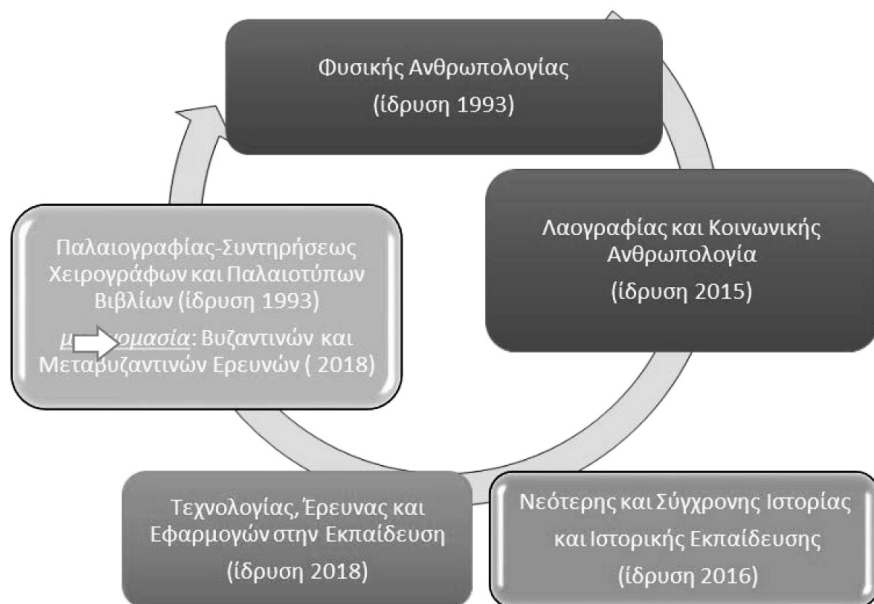
Έτος	Τίτλος
2015	ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ως «project coordinator». Τίτλος προγράμματος «Medieval Cathedrals and urban Environment. European Landscape, Memory, and Identity» [Acronym: EUCath], σε συνεργασία με το Universitat de Girona της Ισπανίας, «Horizon 2020 – Reflective – Society – 2015
2016	ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: «Όψεις του λαϊκού πολιτισμού της Ίμβρου: παράδοση και νεωτερικότητα. Συνέχειες, ασυνέχειες, μετασχηματισμοί. Από την Ίμβρο στην Ελλάδα», Υπουργείο Μακεδονίας – Θράκης και σωματεία Ιμβρίων της Ελλάδας και του εξωτερικού
2016	ΕΚΘΕΣΗ: «Η διαδρομή της Λαογραφικής Συλλογής του ΔΠΘ. Από το σκοτάδι της αποθήκης στο φως του εκθέτην και επικοινωνείν» (εγκαίνια 28 Σεπτεμβρίου)
2016, άνοιξη	Εκπαίδευση φοιτητριών και φοιτητών στην επιτόπια έρευνα
2016	Κατάρτιση ηλεκτρονικού καταλόγου αναζήτησης στοιχείων της λαογραφικής συλλογής του Εργαστηρίου
2016, άνοιξη	Ένταξη του πρώτου μεταδιδακτορικού ερευνητή. Τίτλος έρευνας: «Σύγχρονες μορφές προφορικότητας και ‘ανεπίσημη’ επικοινωνία: διαδόσεις και κοινωνικοί σχολιασμοί σε ένα δήμο της Αττικής. Μια λαογραφική και εθνογραφική προσέγγιση» που χρηματοδοτήθηκε μέσω του προγράμματος υποτροφιών με τίτλο «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών / Ερευνητριών», 1ος Κύκλος, ΕΣΠΑ 2014-2020.

Πίνακας 4. Επιστημονικές Δράσεις του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας από το πρώτο έτος της λειτουργίας του. Τα στοιχεία έθεσαν στη διάθεσή μου ο Διευθυντής του, Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ και Καθηγητής Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης, ο Επ. Καθηγητής Αθανάσιος Κούγκουλος και η Επ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά-Μπιζούμη -αμφότεροι μέλη του. Αναλυτικότερα βλ. στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου: <https://www.he.duth.gr/el/node/848>

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

Συμμετοχή του ΤΙΕ στον διεπιστημονικό διάλογο μετά το 2016

Από το 2017 το ΤΙΕ διανύει την πιο παραγωγική ερευνητική περίοδο της ιστορίας του. Βασικός συντελεστής αυτής της εξέλιξης είναι τα ερευνητικά προγράμματα των Εργαστηρίων Φυσικής Ανθρωπολογίας και Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας αλλά και των δύο νέων εργαστηρίων που ιδρύθηκαν το 2016 και το 2018 (βλ. πίνακας 5), καθώς και εκείνων που διεξάγονται υπό την εποπτεία ή την ενεργό συμμετοχή μελών ΔΕΠ εκτός εργαστηρίων. Με βάση τα σύγχρονα ερευνητικά δεδομένα, ο προϋπολογισμός μόνο των προγραμμάτων που εποπτεύονται την τελευταία τριετία από μέλη ΔΕΠ του ΤΙΕ είτε στο πλαίσιο Εργαστηρίων είτε εκτός αυτών, ξεπερνά το ποσό των 3.000.000 ευρώ και αποτελεί έναν από τους δυναμικούς συντελεστές της ερευνητικής του φυσιογνωμίας.

Πίνακας 5. Τα εργαστήρια του ΤΙΕ.

Η τεκμηρίωση, ψηφιοποίηση και διάχυση δεδομένων για την πολιτισμική και βιολογική κληρονομιά συγκαταλέγεται στα πλέον καινοτόμα προγράμματα του Εργαστηρίου Φυσικής Ανθρωπολογίας, το οποίο επιτρέπει μεταξύ άλλων τη ψηφιακή ανάπλαση με λογισμικό 3D επεξεργασίας του προσώπου των

Ελπίδα Κ. Βόγλη

ανθρώπων του μακρινού παρελθόντος με αναπαράσταση ακόμη και του χρώματος των ματιών, των μαλλιών και του δέρματός τους (βλ. τα προγράμματα του Εργαστηρίου στον πίνακα 6). Το ερευνητικό πρόγραμμα του ιδιαίτερα δραστήριου Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας «Θράκη: Από το παρελθόν στο μέλλον. Λαογραφία & Εικονική πραγματικότητα», που εντάχθηκε το καλοκαίρι του 2019 στο πρόγραμμα «Ερευνώ – Δημιουργώ – Καινοτομώ (Β΄ κύκλος)», επίσης με την αξιοποίηση λογισμικών τρισδιάστατης αναπαράστασης και εφαρμογές εικονικής και επαυξημένης πραγματικότητας, εμπλούτισε με πολύτιμο πολυμεσικό υλικό ιστορίας και πολιτισμού το υπάρχον αποθετήριο για την περιοχή στοχεύοντας στην ανάπτυξη εφαρμογών τουριστικής ανάδειξης της Θράκης και του πολιτισμού της⁷.

Έτος	Τίτλος
2021-2023	ECHOES: development of a methodology for the digital reconstruction of ancient human biographies through the study of archaeo-anthropological material. Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑνΕΚ)» του ΕΣΠΑ 2014–2020
2020-2023	Υποστηρικτές παρεμβάσεις σε κοινότητες POMA για την ενίσχυση της πρόσβασης και μείωση της εγκατάλειψης της εκπαίδευσης από παιδιά και εφήβους Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης
2020-2022	Θηλασμός και απογαλακτισμός κατά την αρχαιότητα. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση στους νέους ερευνητές, Β΄ κύκλος. Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση, ΕΣΠΑ 2014-2020
2019-2022	Apoikia: Ancient DNA analysis in novel multidisciplinary approach of ancient Corinthian colonization. Ancient Ambrakia and Ancient Tenea as demonstration examples Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑνΕΚ)» του ΕΣΠΑ 2014–2020
2020-2021	Η γονιμότητα στη Θράκη, «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση 2014-2020»

7. Βλ. αναλυτική περιγραφή των ερευνητικών προγραμμάτων και των μνημονίων συνεργασίας του Εργαστηρίου στην ιστοσελίδα του: <https://www.he.duth.gr/el/page/ereyna>

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

2018-2021	The genomic heritage of ancient Greece: Bringing digitalised human bio-history to museums Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία (ΕΠΑνΕΚ)» του ΕΣΠΑ 2014–2020
2015-2016	Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Πίνακας 6. Εργαστήριο Φυσικής Ανθρωπολογίας: Ερευνητικά προγράμματα, 2016-2023. Για την προέλευση των στοιχείων του πίνακα βλ. παραπάνω πίνακας 1.

Εξίσου καινοτόμο παρουσιάζεται το ερευνητικό πρόγραμμα «Ψηφιακή Θράκη» του Εργαστηρίου Τεχνολογίας, Έρευνας και Εφαρμογών στην Εκπαίδευση που λειτουργεί από το 2018 στο ΤΙΕ με στόχο την εξοικείωση των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητριών και φοιτητών με τη σύγχρονη τεχνολογία. Το εν λόγω πρόγραμμά του, το οποίο διεξάγεται σε σύμπραξη με το Εργαστήριο Γλωσσολογίας Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής και Σημασιολογίας +Μόρφωση του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας και με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Περιφερειακής Αριστείας» έχει στόχο τη δημιουργία μιας ερευνητικής πλατφόρμας που θα χαρτογραφεί, θα καταγράφει και θα οργανώνει τον ιστορικό και πολιτισμικό πλούτο της Θράκης και το οποίο θα είναι πιθανό να χρησιμοποιείται για επιστημονικούς στόχους ή και για την ανάπτυξη του τοπικού τουρισμού⁸. Τα πορίσματα του προγράμματος αυτού παρουσιάστηκαν σε συνέδριο που διοργανώθηκε από τα δύο συνεργαζόμενα Εργαστήρια στην Κομοτηνή τις πρώτες μέρες του Ιουνίου 2023. Νωρίτερα, ωστόσο, οι έρευνες στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος είχαν προσφέρει γόνιμο έδαφος για τη διοργάνωση διαδικτυακών ημερίδων με θέματα θρακικής ιστορίας, πέρα από τις άλλες ημερίδες που διοργάνωσε το ίδιο Εργαστήριο (βλ. πίνακα 7). Αξίζει να προστεθεί ότι στην ιστοσελίδα του φιλοξενείται ένα ακόμη ερευνητικό πρόγραμμα υπό την επιστημονική ευθύνη και εποπτεία μέλους ΔΕΠ του ΤΙΕ, το οποίο χρηματοδοτήθηκε την τελευταία τριετία από το ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. με θέμα τη χαρτογράφηση των πρώιμων γεωργών στη Θράκη⁹.

8. Βλ. αναλυτικότερα για το εν λόγω πρόγραμμα στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου: <https://resedulab.he.duth.gr/index.php/2021/01/27/psifiaki-thraki-chartografontas-tin-ist/>

9. Για το πρόγραμμα αυτό βλ. στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου: <https://resedulab.he.duth.gr/index.php/projects/>

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Έτος	Τίτλος
2023, Ιούνιος	Συνέδριο [σε συνεργασία με το Εργαστήριο Γλωσσολογίας Σύνταξης, Μορφολογίας, Φωνητικής και Σημασιολογίας +Μόρφωση, ΤΕΦ: «Ψηφιακή Θράκη: χαρτογραφώντας την ιστορία και τον πολιτισμό για την ποιοτική αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος»
2022, Ιούλιος	Διημερίδα ερευνητικού έργου ΨΗΦΙΑΚΗ ΘΡΑΚΗ: χαρτογραφώντας την ιστορία και τον πολιτισμό για την ποιοτική αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος
2022, Μάιος	Διατημητικό-Διϊδρυματικό Workshop [σε συνεργασία με άλλους φορείς]: «Τοπική Ιστορία και Εκπαίδευση: Από τη Θράκη στη Δυτική Μακεδονία»
2022, Φεβρ.	Workshop: «Αρχαιακές διαθεσιμότητες για την ιστορία της Θράκης στα Γενικά Αρχεία του Κράτους»
2021, Δεκ.	Workshop: «Βυζαντινή και Οθωμανική Ροδόπη»
2021, Δεκ.	Διαδικτυακή Ημερίδα σε συνδιοργάνωση με το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ): «Ο Ψυχρός Πόλεμος στην τέχνη, την ιστορία και την εκπαίδευση»
2021, Ιούλιος	Workshop: «Οθωμανικά μνημεία της Θράκης: ζητήματα μεθόδολογίας και παιδαγωγικής αξιοποίησης»
2021, Ιούνιος	Workshop: «Ζητήματα περιοδολόγησης πάνω στην Προϊστορία και την Αρχαία Ιστορία της Θράκης»

Πίνακας 7. Ημερίδες, διημερίδες και συνέδρια του Εργαστηρίου Τεχνολογίας, Έρευνας και Εφαρμογών στην Εκπαίδευση, 2018-2023. Τα στοιχεία αυτού του πίνακα έθεσε στη διάθεσή μου ο Διευθυντής του Εργαστηρίου, Αν. Καθηγητής Αγγελος Παληκίδης. Βλ. επίσης στην ιστοσελίδα του <https://resedulab.he.duth.gr/>

Με αφορμή την επέτειο των διακοσίων χρόνων από το 1821 το Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης ανέλαβε ερευνητικό πρόγραμμα με τίτλο «Παρατηρητήριο 1821», απώτερος στόχος του οποίου είναι η διασύνδεση της μνήμης και της δημόσιας ιστορίας, θέμα στο οποίο αφιέρωσε το συνέδριο του που διοργάνωσε στην Κομοτηνή τον Μάιο του 2023. Ανάμεσα στις άλλες δράσεις αυτού του Εργαστηρίου (πέρα από αυτές που παρουσιάζονται στον πίνακα 8) συγκαταλέγονται από το 2019 η διοργάνωση

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

τριών ημερίδων μεταδιδακτορικών ερευνητών, υποψηφίων διδασκτόρων και μεταπτυχιακών φοιτητών του ΤΙΕ, καθώς επίσης η έκδοση διεπιστημονικού ηλεκτρονικού περιοδικού ανοικτής πρόσβασης με στόχο την προβολή της έρευνας των νέων ερευνητών.

Έτος	Τίτλος
2023, Μάιος	Συνέδριο: ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΡΙΟ 1821, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΓΙΟΡΤΗ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ
2023	ΤΡΑΓΟΥΔΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΣΤΗΝ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΕΛΛΑΔΑ
2023, Μάρτιος	Επιστημονική ημερίδα: Balkan Culture in the Age of Modernity
2022	ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ: ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ
2022	ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΜΕΤΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ
2022	Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ
2022	ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΟ
2021	ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑΣ
2021	Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ 1913-1919 ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
2021	ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ- Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΕ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
2021	ΟΙ ΆΛΛΕΣ ΖΩΕΣ ΤΟΥ 1821
2021	ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

2021	ΒΟΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ, ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ 1991-2021
2021	Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ 20ός ΑΙΩΝΑΣ
2018, Μάιος	Συνέδριο: ΟΤΑΝ Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΕΡΜΗΝΕΥΕΙ ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ
2018	GREEKS AND BULGARIA: PARALLELS AND INTERSECTIONS IN HISTORY AND CULTURE

Πίνακας 8. Τα στοιχεία του πίνακα τέθηκαν στη διάθεσή μου από τη Διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης Αν. Καθηγήτρια Αθηνά Συριάτου και την Αν. Καθηγήτρια Ελεονώρα Ναξίδου, μέλος του Εργαστηρίου. Βλ. επίσης στην ιστοσελίδα του: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/>

Δύο επιπλέον επισημάνσεις είναι απαραίτητες στο σημείο αυτό. Η πρώτη σχετίζεται με άλλες ημερίδες και προγράμματα που διοργανώθηκαν με αφορμή την επέτειο των διακοσίων χρόνων από το 1821. Καθηγήτρια του ΤΙΕ που δεν εντάσσεται σε κάποιο Εργαστήριο, τον Μάρτιο του 2020 οργάνωσε, είχε την επιστημονική ευθύνη και μεγάλο μέρος του διδακτικού έργου επιμορφωτικού προγράμματος διά βίου μάθησης (διάρκειας: 300 ωρών και 7 μηνών) με το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του το ΚΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ. του ΔΠΘ με τίτλο: «Η επανάσταση του 1821 και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους». Υπό συνθήκες εγκλεισμού λόγω της πανδημίας στις 22 Μαρτίου 2021 η ίδια διοργάνωσε εορταστική διαδικτυακή εκδήλωση στο πλαίσιο του προγράμματος με τίτλο «Νέες αναγνώσεις για το 1821»: Παρουσίαση του βιβλίου Θάνος Βερέμης και Αντώνης Κλάφης (επιμ.), *1821: Η επανάσταση των Ελλήνων* (εκδ. Ελληνικά Γράμματα-Πεδίο) στην οποία συμμετείχαν, πέρα από τους επιμελητές, διακεκριμένοι ιστορικοί με ειδίκευση στην ιστορία της Επανάστασης¹⁰. Με τη συμμετοχή της, διοργανώθηκε τις τελευταίες μέρες του 2021 διαδικτυακή ημερίδα που φιλοξενήθηκε στο Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με τίτλο «Διεπιστημονικές αναγνώσεις της Επανάστασης του 1821», στο οποίο συμμετείχαν επίσης με ανακοινώσεις τους ο Διευθυντής του και ένα μέλος ακόμη ΔΕΠ που εντάσσεται σε αυτό¹¹. Επίσης και άλλα μέλη ΔΕΠ του ΤΙΕ συμμετείχαν και συμμετέχουν ως συνεργάτες και διδάσκοντες σε άλλα αντίστοιχα διεπιστημονικά προγράμματα μάθησης του ΚΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ του ΔΠΘ, συμβάλλοντας στη συμμετοχή του ΤΙΕ στην ασύγχρονη διά βίου και μη τυπι-

10. Πρόκειται για προγράμματα στα οποία συμμετείχα η ίδια: βλ. στο βιογραφικό σημείωμά μου στο Ελπίδα Κ. Βόγλη, <https://www.he.duth.gr/el/staff/elpida-vogli>

11. Δηλαδή συμμετείχαν η Αν. Καθηγήτρια Ελπίδα Βόγλη και ο Διευθυντής του Εργαστηρίου, Κοσμήτορας και Καθηγητής Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης και η Επ. Καθηγήτρια Αθηνά Μαχά-Μπιζούμη. Βλ. στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου.

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

κή εκπαίδευση (αναφέρω ενδεικτικά το διδρυματικό πρόγραμμα του ΚΕ.ΔΙ. ΒΙ.Μ του ΔΠΘ το 2021 «Τουρισμός με έμφαση στον αθλητικό και πολιτιστικό τουρισμό: Εκπαιδευτικά εργαλεία και εφαρμογές στη ψηφιακή εποχή για βιώσιμη ανάπτυξη»)¹².

Η δεύτερη επισήμανση αφορά τα μέλη ΔΕΠ που έχουν εποπτεύσει, διατηρώντας την επιστημονική ευθύνη σημαντικών ερευνητικών προγραμμάτων, είτε έχουν επιλεγεί να συμμετάσχουν σε έργα άλλων πανεπιστημίων αλλά οι δράσεις τους δεν έχουν μνημονευτεί μέχρι το σημείο αυτό είτε γιατί οι ίδιες και οι ίδιοι δεν εντάσσονται σε κάποιο Εργαστήριο είτε γιατί τα ερευνητικά αντικείμενα των έργων τους διαφέρουν από αυτά των εργαστηρίων του ΤΙΕ. Ένα τέτοιο σημαντικό πρόγραμμα της τελευταίας τριετίας, μεγάλου προϋπολογισμού (800.000 Ευρώ) και υψηλής επιστημονικής σπουδαιότητας που εποπτεύεται από μέλος ΔΕΠ του ΤΙΕ έχει τον εξής τίτλο: «Υποστηρικτικές παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση της σχολικής διαρροής / εγκατάλειψης από παιδιά και εφήβους Ρομά στην περιφέρεια ΑΜΘ». Το ίδιο μέλος ΔΕΠ έχει συμμετάσχει την πενταετία 2018-2023 σε πρόγραμμα άλλου Τμήματος του ΔΠΘ με τίτλο «Δομή συμβουλευτικής και προσβασιμότητας» και έχει διοργανώσει στο ΤΙΕ, πέρα από δύο διημερίδες πριν το 2016 (βλ. πίνακας 3 παραπάνω), το πρώτο Πανελλήνιο συνέδριο Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας¹³. Ανεξάρτητα από την ένταξή του σε κάποιο Εργαστήριο, το διάστημα 2021-2023 άλλο μέλος ΔΕΠ είχε την επιστημονική ευθύνη προγράμματος υποστήριξης νέων ερευνητών του ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. με τίτλο «Το ελληνικό και το αραγονέζικο Χρονικό του Μορέως: συγκριτική προσέγγιση» και επίσης συμμετείχε σε επιστημονικά προγράμματα άλλων φορέων, με τίτλους «Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός» του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και «Χειρόγραφα βιβλιοθήκης της Βουλής» του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών¹⁴. Άλλος μέλος ΔΕΠ του ΤΙΕ συμμετείχε σε πρόγραμμα ΕΣΠΑ του ΑΠΘ με θέμα την ανάπτυξη καινοτόμου συστήματος επαυξημένης πραγματικότητας με εφαρμογή στην ανάδειξη πολιτιστικής κληρονομιάς¹⁵. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η συμμετοχή μέλους ΔΕΠ του ΤΙΕ σε πρόγραμμα «Ενίσχυσης Έρευνας» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου με αντικείμενο τη δημιουργία «Λεξικού της ελληνικής πολιτικής και κοινοβουλευτικής ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα» (τα έτη 2016-2018) και επίσης σε πρόγραμμα ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. του Τμή-

12. Βλ. Ελπίδα Κ. Βόγλη, <https://www.he.duth.gr/el/staff/elpida-vogli>

13. Πρόκειται για τον Αν. Καθηγητή Ευθύμιο Λαμπρίδη, ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μου τα εν λόγω στοιχεία. Επειδή δεν εντάσσεται σε κάποιο εργαστήριο, βλ. αναλυτικότερα στοιχεία και λινκς στο βιογραφικό του <https://www.he.duth.gr/el/staff/eythymios-lampridis>

14. Πρόκειται για τον Αν. Καθηγητή Δημοσθένη Στρατηγόπουλο και οι παραπάνω πληροφορίες μου προσφέρθηκαν από τον ίδιο στις απαντήσεις του ερωτηματολογίου μου.

15. Πρόκειται για την Αν. Καθηγήτρια Αικατερίνη Μάρκου, η οποία έθεσε στη διάθεσή μου τις σχετικές πληροφορίες.

ματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τίτλο «Ένα δαιμόνιο για κάθε εποχή: Κατασκευή και πρόσληψη του “ελληνικού δαιμονίου” στη Νεότερη Ελλάδα» (τα έτη 2019-2022)¹⁶.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση της ερευνητικής παραγωγής του ΤΙΕ μετά το 2017 είναι απαραίτητο τα τονιστούν τα εξής τρία σημεία. Πρώτα από όλα η αξιοσημείωτη ακαδημαϊκή και ερευνητική κινητοποίηση των μελών του στις δύσκολες μέρες της πανδημίας και των εγκλεισμών με αφετηρία στις 22 Μαΐου 2020 τη διαδικτυακή ημερίδα του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με τίτλο «Κοινωνίες σε καιρούς πανδημίας: από το άγνωστο παρελθόν σε ένα “αχαρτογράφητο” παρόν»¹⁷. Επρόκειτο για μία από τις πρώτες, αναγκαστικά διαδικτυακές, διεπιστημονικές συζητήσεις στην Ελλάδα, δύο μήνες περίπου μετά τον πρώτο εγκλεισμό. Λίγους μόλις μήνες νωρίτερα, τον Νοέμβριο του 2019, όταν κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί το ξέσπασμα μιας πανδημίας, διοργανώθηκε στις κτιριακές εγκαταστάσεις του ΤΙΕ το μεγαλύτερο και σημαντικότερο συνέδριο στην ιστορία του, το 4ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών «Ελληνισμός και Βαλκάνια-αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)», με πρωτοβουλία και ευθύνη και πάλι του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας που ανέλαβε την έκδοση των τετράτομων πρακτικών του σε επιμέλεια του Διευθυντή του και ενός μέλους του, τα οποία παρουσιάστηκαν στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κομοτηνής τον Μάιο του 2023¹⁸. Ομοίως, διοργανώθηκαν επετειακές εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση των εκατό χρόνων από το 1922 με σημαντικότερο το διαδικτυακό διεθνές επιστημονικό συνέδριο που διοργάνωσε το ίδιο Εργαστήριο τον Οκτώβριο του 2022 με τίτλο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Κα-

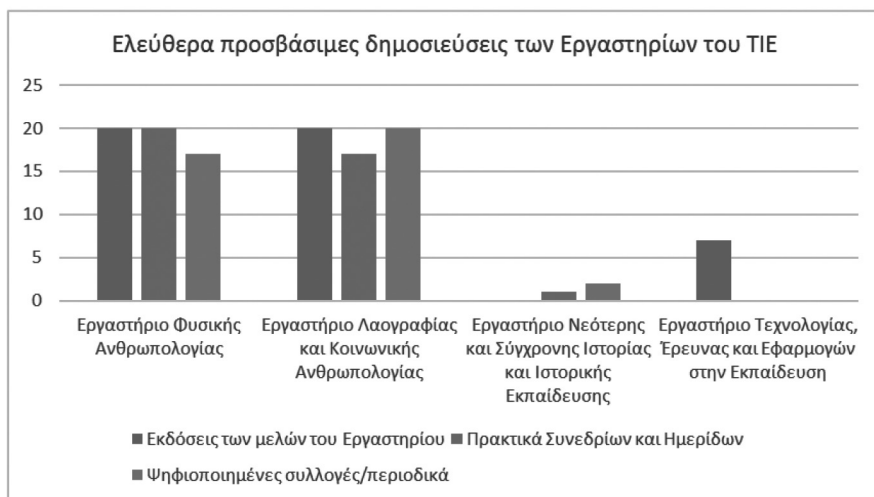
16. Αναφέρομαι σε δικές μου συμμετοχές σε ερευνητικά προγράμματα του ΕΑΠ και του ΑΠΘ, βλ. <https://www.he.duth.gr/el/staff/elpida-vogli>

17. Την επιστημονική ευθύνη της διοργάνωσης αυτής της ημερίδας είχε η Επ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά-Μπιζούμη. Πέρα από την ίδια, άλλα τρία μέλη ΔΕΠ του ΤΙΕ περιλαμβάνονταν στους ομιλητές: ο Διευθυντής του Εργαστηρίου, Κοσμήτορας και Καθηγητής Εμμανουήλ Βαρβούνης, από τη σκοπιά της ιστορίας και από την πλευρά της κοινωνικής ανθρωπολογίας η Αν. Καθηγήτρια Βασιλική Κράββα.

18. Το εν λόγω μέλος του Εργαστηρίου είναι ο Επ. Καθηγητής Αθανάσιος Β. Κούγκουλος. Αναλυτικότερα για το συνέδριο βλ. στο κείμενό του «Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. ως κόμβος των νεοελληνικών σπουδών» στην ιστοσελίδα της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών <https://classic.duth.gr> [αρ. 7, στην κατηγορία Εκδόσεις/Αυτοτελείς Εκδόσεις]. Η παρουσίαση των πρακτικών πραγματοποιήθηκε με ομιλητές τους επιμελητές των τόμων Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνη και Θανάση Β. Κούγκουλο, τον Επ. Καθηγητή του ΤΕΦ Κωστή Δανόπουλο και εμένα. Συντονίστρια ήταν η Νατάσσα Βαφειάδου. Τα κείμενα των παρουσιάσεων δημοσιεύονται στον ανά χείρας τόμο της Επετηρίδας της Σχολής. Βλ. επίσης σχετικό δημοσίευμα στην εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, 13 Μαΐου 2023.

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ταστροφή, 1922-2022»¹⁹. Τέλος, παρά την ατελέσφορη προσπάθεια έκδοσης ηλεκτρονικού περιοδικού του ΤΙΕ, αφού και οι ατελέσφορες προσπάθειες αναπόδραστα περικλείονται στο ενεργητικό κάθε Τμήματος και πρέπει να μνημονεύονται, οι νέοι ερευνητές παρουσιάζουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, τις έρευνές τους στο περιοδικό *Έρεισμα για την ιστορία* του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης και τα μέλη ΔΕΠ και του ΤΙΕ ήδη διαθέτουν τον οικείο χώρο δημοσίευσης των ερευνητικών πορισμάτων τους, μετά την αξιολόγησή τους από ανώνυμους κριτές, αφού από το 2021 εκδίδεται και επίσης διατίθεται διαδικτυακά ανά χείρας η *Επετηρίδα της Σχολής*. Ως πρώτο συμπέρασμα, άλλωστε, αξίζει να τονιστεί ότι, πέρα από το προσωπικό έργο των μελών του ΔΕΠ που παρουσιάζεται αναλυτικά στα βιογραφικά τους στην ιστοσελίδα του Τμήματος²⁰, οι εκδόσεις των Εργαστηρίων του ΤΙΕ που απευθύνονται τόσο στην επιστημονική κοινότητα όσο και στο ευρύτερο κοινό έχουν πολλαπλασιαστεί εντυπωσιακά στο δεύτερο ερευνητικό του στάδιο, όπως αποδεικνύεται στους πίνακες 9, 10 και 11.

Πίνακας 9. Τα στοιχεία του πίνακα τέθηκαν στη διάθεσή μου από τους Διευθυντές και τα μέλη τους. Επίσης παρουσιάζονται στις ιστοσελίδες τους.

19. Βλ. τις περιλήψεις των ανακοινώσεων στην ιστοσελίδα της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών <https://classic.duth.gr> [αρ. 6, στην κατηγορία Εκδόσεις/Αυτοτελείς Εκδόσεις]

20. Βλ. στην κατηγορία Προσωπικό, Καθηγητές-Λέκτορες στο <https://www.he.duth.gr/el/>

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Έτη	Τίτλος
2017, Μάρτιος	ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «Οι Πομάκοι της Θράκης: Πολυεπιστημονικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις».
2017, Μάρτιος	ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ του καθηγητή Ευάγγ. Αυδίκου, Οι τελευταίες πεντάρες (Αθήνα 2016)
2017, Οκτώβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ ΣΤΟ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙ: σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εθνογραφίας της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών
2018, Ιανουάριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ: Ψηφιακοί πόροι στην υπηρεσία της ελληνικής εκπαίδευσης: προσβάσιμα ψηφιακά αποθετήρια και η εκπαιδευτική τους αξιοποίηση»
2018, Μάιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «Ταυτότητες και Ετερότητες σε περιόδους κρίσης»
2018, Μάιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «Το ελληνικό 'λαϊκό' μυθιστόρημα του 19ου αιώνα. Θεωρητικά Ζητήματα», αφιερωμένο στον Νεοελληνιστή - Ομότιμο Καθηγητή στη Σορβόνη κ. Henri Tonnet.
2018, Οκτώβριος	ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «Aspects of the Balkan Cities from 1990 to the Present: Space and People, Culture and Tourism» (επιστημονική ευθύνη μέλους του Εργαστηρίου)
2018, Δεκέμβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ στο ΤΙΕ «Ο λαϊκός πολιτισμός της Θράκης και η διαχείρισή του: Ημερίδα αφιερωμένη στην Ιδρύτρια και Πρόεδρο του 'Εθνολογικού Μουσείου Θράκης' Αγγελική Γιαννακίδου»
2019, Ιανουάριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ στην Κωνσταντινούπολη [σε συνεργασία με τοπικούς φορείς]
2019, Μάρτιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ στο ΤΙΕ: «Η ελληνική γλώσσα διαχρονικά ως πολιτισμική αξία» προς τιμήν του ακαδημαϊκού και ομότιμου Καθηγητή Εμμ. Ε. Γδούτου.

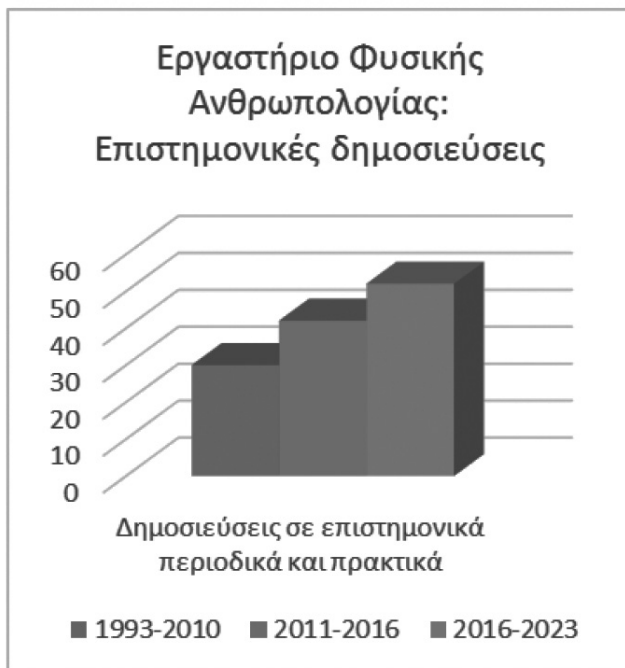
Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

2019, Απρίλιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ στο ΤΙΕ: «8η Συνάντηση για την Εθνογραφία και την Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία: στην κλίμακα του τοπικού. Διεπιστημονικές συναντήσεις της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας με την Ιστορία και τις (δια)πολιτισμικές σπουδές» (επιστημονική ευθύνη μέλους του Εργαστηρίου)
2019, Μάιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ στο ΤΙΕ: «Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» προς τιμήν του ομότιμου Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη»
2019, Ιούνιος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΗΛΩΣΗ στον Βόλο [σε συνεργασία με τοπικούς φορείς]: «Αρχαική Εθνογραφία & Αναγνώσεις σε Ψηφιακό Περιβάλλον: 'Συνομιλώντας' με τα Αρχεία των Πηλιορείτων Εν Αιγύπτω» και παρουσίαση Μεταδιδακτορικής Έρευνας του Εργαστηρίου.
2019, Νοέμβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ σε συνεργασία με Τμήμα του ΕΚΠΑ: «Ποντιακή λαϊκή παράδοση: από το παρελθόν στο μέλλον»
2019, Νοέμβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ στην Κωνσταντινούπολη [σε συνεργασία με τοπικούς φορείς]: «Ελληνοτουρκικοί Πολιτισμικοί Διάλογοι»
2020-2022	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ: μεγάλο πλήθος διαδικτυακών συνεδρίων, ημερίδων, ομιλιών και εκδηλώσεων
2022, Ιούλιος	ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ [σε συνεργασία με άλλους φορείς] στη Φιλοσοφική Σχολή του ΕΚΠΑ: International Conference on Mediterranean and European Linguistic Anthropology - COMELA, με τίτλο «Bounded Languages ... Unbounded»
2022, Δεκέμβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ [σε συνεργασία με άλλους φορείς]: «Ο ενδυματολογικός πολιτισμός του Μικρασιατικού Ελληνισμού στο Μουσείο»
2022, Δεκέμβριος	ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ [σε συνεργασία με άλλους φορείς]: «'1922-2022: Κύματα Προσφυγιάς, Κράματα Μνήμης'. Σχεδιάζοντας μια επετειακή έκθεση για το 2022: προκλήσεις και πραγματικότητα»

Ελπίδα Κ. Βόγλη

2023, Ιανουάριος	Συνδιοργανωτής στην ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ στην Αθήνα ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ: Μ. Γ. Βαρβούνης - Γ. Κ. Κατσαδώρας - Α. Γ. Καπανιάρης (επιμ.), Άνθρωποι, φύλα, ταυτότητες, πολιτισμοί: Λαογραφικές και έμφυλες προσεγγίσεις. Τιμητικός τόμος για την Μαρία Γκασούκα, Αθήνα 2022
2023, Μάρτιος	Επιστημονική Ημερίδα [σε συνεργασία με άλλους φορείς]: «Όψεις του λαϊκού πολιτισμού της Ροδόπης»

Πίνακας 10. Οργάνωση και συνδιοργάνωση συνεδρίων, διημερίδων και ημερίδων από το Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2017-2023.

Πίνακας 11. Για την προέλευση των στοιχείων του πίνακα βλ. στον πίνακα 1.

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

Αντί Επιλόγου: Το ΤΙΕ και οι επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης

Η ομάδα ερευνητικών δραστηριοτήτων του ΤΙΕ που αξίζει να αναφερθεί στον επίλογο αυτής της παρουσίασης αφορά εκδόσεις, διαλέξεις ή άλλες εκδηλώσεις που απευθύνονται κατά προτεραιότητα στο ευρύ κοινό το οποίο ενδιαφέρεται για επιστημονικά θέματα είτε για την τοπικότητα και ειδικά για τη Θράκη. Μεταξύ αυτών μπορούν, για παράδειγμα, να αναφερθούν ομιλίες μελών του ΔΕΠ στην Ακαδημία Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, για τα αρχαιακά τεκμήρια της ιστορίας της Θράκης (2015), είτε για την πρόσληψη της Θράκης σε κείμενα βενετών πατρικίων (2018) ή στη δυτική νεωτερικότητα (2019)²¹ και πολλά άλλα θέματα, καθώς επίσης βιβλιοπαρουσιάσεις που διοργανώνουν κατά καιρούς μέλη του ΔΕΠ επιδιώκοντας την παρουσίαση όχι μόνο δικών τους βιβλίων αλλά και πολλών επιφανών επιστημόνων οι οποίοι με αυτήν την ευκαιρία συνομιλούν με τις φοιτήτριες και τους φοιτητές του ΤΙΕ και γενικότερα του ΔΠΘ αλλά και την τοπική κοινωνία²². Ενδεικτικά σημειώνονται εδώ συζητήσεις και παρουσιάσεις έργων διακεκριμένων επιστημόνων υπό την ευθύνη μελών του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας²³ και διαλέξεις υπό την ευθύνη μελών του Εργαστηρίου Φυσικής Ανθρωπολογίας για τις χειρουργικές επεμβάσεις στην ελληνική αρχαιότητα (2023), τις γυναίκες στην έρευνα (2022), τις δημογραφικές εξελίξεις στα διακόσια χρόνια της ιστορίας του ελληνικού κράτους (2021), το δημογραφικό πρόβλημα στη Θράκη (2020), τη γονιμότητα στην Ελλάδα (2018), και τις ανταλλαγές πληθυσμών στο Μεσοπόλεμο (2019)²⁴.

Πολύ συχνά μέλη ΔΕΠ του ΤΙΕ εκφωνούν διαλέξεις σε τοπικές επετείους²⁵ ενώ με αφορμή τη συμπλήρωση των εκατό χρόνων από την ενσωμάτωση της

21. Τις διαλέξεις αυτές έδωσε η Αν. Καθηγήτρια Παναγιώτα Τζιβάρα, η οποία έθεσε στη διάθεσή μου τις παραπάνω πληροφορίες.

22. Ο αριθμός των βιβλιοπαρουσιάσεων είναι υπερβολικά μεγάλος, ώστε είναι αδύνατο να μνημονευτούν σε αυτήν την παρουσίαση. Ας σημειωθούν ενδεικτικά οι πρόσφατες παρουσιάσεις των τελευταίων βιβλίων του Αν. Καθηγητή Ιωάννη Μ. Μπακιρτζή στη Ξάνθη (2023) και της Αν. Καθηγήτριας Βασιλικής Κράββα στην Κομοτηνή (2023)· επίσης του βιβλίου του Λ. Νάρ για την ποιητική βιογραφία του Θανάση Παπακωνσταντίνου που οργάνωσε και παρουσίασε εγώ στην Κομοτηνή (2023)· και του βιβλίου της Χαρίκλειας Μαργαριτοπούλου (Μονοπάτια διασποράς Ελλήνων Βλαχόφωνων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη) που οργάνωσε και παρουσίασε στη Ξάνθη η Αν. Καθηγήτρια Αικατερίνη Μάρκου (2022).

23. Αναφέρομαι ενδεικτικά στις διαδικτυακές συζητήσεις και ομιλίες που οργανώθηκαν στο ακαδημαϊκό έτος 2022-2023 με επιστημονικά υπεύθυνη την Επ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά-Μπιζούμη.

24. Τα σχετικά στοιχεία έθεσαν στη διάθεσή μου η Καθηγήτρια Χριστίνα Παπαγεωργοπούλου και ο Αν. Καθηγητής Κωνσταντίνος Ζαφείρης.

25. Ενδεικτικά βλ. τα προγράμματα των Ελευθερίων της Κομοτηνής.

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Κομοτηνής στο ελληνικό κράτος, Καθηγήτρια του ΤΙΕ συνέγραψε και επιμελήθηκε την εικονογράφηση επετειακού τόμου, που ενέταξε στις εκδόσεις της η Ιερά Μητρόπολη Μαρωνείας και Κομοτηνής²⁶. Τέλος, είναι επίσης σημαντικό να προστεθούν εμφατικά η ψηφιοποιημένη και ελεύθερα προσβάσιμη θρακική βιβλιογραφία του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, δηλαδή οι 49 τόμοι του περιοδικού *Θρακικά* και οι 39 του *Αρχείου του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*. Από το τρέχον ακαδημαϊκό έτος το ερευνητικό έργο των Εργαστηρίων αλλά και των μελών του ΔΕΠ που δεν εντάσσονται σε κάποια από αυτά, παρουσιάζονται και μάλιστα συνδυαστικά και σε διεπιστημονικό διάλογο στο colloquium του ΤΙΕ²⁷.

26. Βλ. ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ, *Η 14η Μαΐου της Κομοτηνής έναν αιώνα μετά...*, Κομοτηνή: επετειακή έκδοση, Ιερά Μητρόπολη Μαρωνείας και Κομοτηνής, 2020.

27. Αξίζει να σημειωθεί ότι τη διοργάνωσή του αναλάβαμε κατά αλφαβητική σειρά εγώ η Καθηγήτρια Ντουσάνκα-Χριστίνα Ούρεμ-Κώτσου και η Αν. Καθηγήτρια Παναγιώτα Τζιβάρα. Ομιλητές στην πέμπτη και τελευταία διάλεξη του ακαδημαϊκού έτους 2022-23 (29 Ιουνίου 2023) είμαστε οι: Καθηγήτρια Ελπίδα Κ. Βόγλη και Αν. Καθηγήτριάς Ευθύμιος Λαμπρίδης. Επίσης μία αναλυτική παρουσίαση του έργου του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας προσέφεραν τον Ιανουάριο του 2023 στη δεύτερη διάλεξη του colloquium του ΤΙΕ ο Καθηγητής Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης και η Επ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά-Μπιζούμη ενώ η παρουσίαση του ερευνητικού έργου «Χαρτογράφηση των πρώιμων γεωργών στη Θράκη» αποτέλεσε το θέμα της τρίτης διάλεξης (Μάρτιος 2023) που έδωσαν η Καθηγήτρια Ντουσάνκα-Χριστίνα Ούρεμ-Κώτσου και το μέλος ΕΔΙΠ Κυριάκος Σγυρόπουλος.

ΤΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ¹

Φέτος συμπληρώνονται 50 χρόνια από την ίδρυση του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος με πολύ μεγάλη σημασία για τη Θράκη, καθώς ενισχύει την εθνική και πολιτιστική φυσιογνωμία αυτής της ακριτικής περιοχής και συμβάλλει στο υψηλό επίπεδο των σπουδών ανώτατης εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, όμως, συμπληρώνονται και 30 χρόνια από την ίδρυση ενός από τα πιο παλιά πανεπιστημιακά τμήματα στην Κομοτηνή, του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας. Το ΤΕΦ δέχθηκε τους πρώτους φοιτητές του το ακαδημαϊκό έτος 1995-1996, εξελίχθηκε διοικητικά και ακαδημαϊκά ως αυτοτελές το 2008 και εντάχθηκε στη νεοσυσταθείσα Σχολή «Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του Δ.Π.Θ. το 2013. Ήδη από τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του επικεντρώθηκε με ζήλο στην αποστολή του, η οποία συνοψίζεται στους ακόλουθους τέσσερεις άξονες:

- να μελετά και να ερευνά τον αρχαίο ελληνικό, λατινικό, βυζαντινό και νεοελληνικό κόσμο.
- να μελετά και να ερευνά την ελληνική γλώσσα στη συγχρονία και τη διαχρονία της.
- να μελετά και να ερευνά τις εκδηλώσεις του πνευματικού και άλλου βίου του ελληνισμού διαχρονικά.
- να παρέχει στους πτυχιούχους του στέρεες, βασικές, θεωρητικές και καινοτόμες εφαρμοσμένες γνώσεις και δεξιότητες που θα τους δώσουν τα απαραίτητα εφόδια, ώστε να στελεχώσουν παραδοσιακά πλαίσια απασχόλησης (όπως η δημόσια και ιδιωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση), εξασφαλίζοντας παράλληλα εναλλακτικές δυνατότητες εργασίας (όπως εκδοτικοί οίκοι, εταιρίες γλωσσικής τεχνολογίας, τύπος, μουσεία, φορείς πολιτισμικής διαχείρισης, βιβλιοθήκες, κοινωνικές υποστηρικτικές δομές, διαφημιστικές εταιρίες κ.ά.).

1. Τα στοιχεία για την παρουσίαση του ακαδημαϊκού και ερευνητικού έργου του ΤΕΦ έχουν αντληθεί από την ιστοσελίδα του Τμήματος (στην οποία γίνονται συχνές παραπομπές στις υποσημειώσεις του άρθρου) όπου ο κάθε ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει σε περίπτωση που χρειάζεται περισσότερες πληροφορίες σχετικά την ερευνητική δραστηριότητα που διεξάγεται στο ΤΕΦ.

Γιώργος Παρασκευιώτης

Ο τελευταίος άξονας συνδέεται με την κυριότερη ίσως δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης των αποφοίτων του ΤΕΦ και είναι ο πιο προφανής στο ευρύ κοινό. Ταυτόχρονα, όμως, λιγότερο γνωστοί έως άγνωστοι παραμένουν οι πρώτοι τρεις άξονες που σχετίζονται με την πουλεπίπεδη, ομαδική και εξατομικευμένη, έρευνα που διεξάγεται στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας και η οποία έχει συγκεκριμένο αποτύπωμα στην κοινωνία και ειδικότερα στην τοπική κοινωνία.

Εργαστήρια Έρευνας

Ξεκινώντας με τις ερευνητικές υποδομές, σήμερα στο ΤΕΦ βρίσκονται σε λειτουργία τέσσερα εργαστήρια:

Το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Παλαιογραφίας που υποστηρίζει την επιστημονική έρευνα στο γνωστικό πεδίο της Παπυρολογίας και της Παλαιογραφίας και διαθέτει μία συλλογή αρχαίων ελληνικών παπύρων της ελληνιστικής εποχής, η οποία αποτελεί σημαντικό μέρος της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Παράλληλα, προσφέρει εξ αποστάσεως μαθήματα ελληνικής Παλαιογραφίας στο πλαίσιο των επιμορφωτικών προγραμμάτων του ΚΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ και δωρεάν σεμινάρια Παπυρολογίας (π.χ. «Ελληνική Αλφαβητική Γραφή» 2018-2019, «Ψηφιακές Τεχνολογίες και Ανθρωπιστικές Επιστήμες» 2019-2020, «Το Χειρόγραφο Βιβλίο: Πηγή Γνώσης για το Παρελθόν, Πρόκληση για το Μέλλον» 2019, «Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία, Κωδικολογία και Ιστορία των Κειμένων» 2020-2021 και «Δεξιότητες σε Παπύρους, Χειρόγραφα και Επιστολές» και «Νέα Ευρήματα σε Παπύρους και Χειρόγραφα» 2022-2023 που συνδέονται με το νέο Διδρυματικό-Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Τμήματος «Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και Περιεχόμενο» σε συνεργασία με το Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ).

Το Εργαστήριο Γλωσσολογίας +ΜορφωΣη που ξεκίνησε να λειτουργεί στις αρχές του ακαδημαϊκού έτους 2010-2011 και έχει ως βασικό στόχο την προώθηση της γλωσσολογικής έρευνας και την ανταλλαγή επιστημονικών απόψεων στον κόλπο του Τ.Ε.Φ. τόσο μεταξύ των μελών ΔΕΠ και των υποψηφίων διδασκτόρων όσο και μεταξύ των προπτυχιακών φοιτητών στο πλαίσιο της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας. Υποστηρίζει τα γλωσσολογικά μαθήματα (π.χ. οι φοιτητές μπορούν να συμβουλευόμαστε ή να δανείζονται βιβλία και να χρησιμοποιούν τους Η/Υ για την εκπόνηση των εργασιών τους στα γλωσσολογικά μαθήματα), διοργανώνει σεμινάρια και διαλέξεις από Έλληνες και ξένους γλωσσολόγους και δράσεις γλωσσολογικού ενδιαφέροντος ιδίως στον τομέα της Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας.

Το Εργαστήριο Έρευνας για τη Νεοελληνική και Συγκριτική Φιλολογία που καλύπτει σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο τις εκπαιδευτικές

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

ανάγκες του Τμήματος, προωθώντας παράλληλα την έρευνα στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο πρωτίστως για το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας και δευτερευόντως για άλλα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών και πιο γενικά για το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο και την περιοχή της Θράκης.

Επιπρόσθετα, διοργανώνει (και με την αρωγή προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδαστών, οι οποίοι αποκτούν πολύτιμη εμπειρία), επιστημονικές διαλέξεις, ημερίδες, σεμινάρια, συνέδρια και άλλες επιστημονικές εκδηλώσεις με την πρόσκληση αναγνωρισμένων Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, επιδιώκοντας εκπαιδευτική και επιστημονική συνεργασία με άλλα ακαδημαϊκά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα στο εσωτερικό και το εξωτερικό με τα οποία έχει κοινούς επιστημονικούς στόχους μέσα σε πνεύμα αμοιβαιότητας και συλλογικότητας.

Το Εργαστήριο Βυζαντινής Δημώδους και Μεταβυζαντινής/ Πρώιμης Νεοελληνικής Γραμματείας Hans & Niki Eideneier που υποστηρίζει, προάγει και ενθαρρύνει τη μελέτη και έρευνα στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο (φιλολογικές και γλωσσικές έρευνες και μελέτες, κριτικές και χρηστικές εκδόσεις των λογοτεχνικών και των άλλων κειμένων της Βυζαντινής Δημώδους Γραμματείας και της Μεταβυζαντινής/ Πρώιμης Νεοελληνικής Γραμματείας του φραγκοκρατούμενου και του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού, καθώς και του ελληνισμού της διασποράς).

Επιπρόσθετα, το εργαστήριο ασχολείται με:

- τη συγκρότηση ιδιαίτερου αρχείου και ηλεκτρονικής/ έντυπης βιβλιοθήκης καθώς και ξεχωριστής αρχειακής συλλογής που περιλαμβάνει το αρχείο του μεγάλου χορηγού του, Ομότιμου Καθηγητή Dr Hans Eideneier.
- την ανάπτυξη καινοτόμων προγραμμάτων έρευνας και διδασκαλίας για προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες της φιλολογίας.
- την έκδοση περιοδικών δημοσιευμάτων, πορισμάτων των ερευνών, πρακτικών συνεδρίων, συμποσίων και ημερίδων και αυτοτελών μελετών που σχετίζονται με το γνωστικό του αντικείμενο.
- τη διοργάνωση συνεδρίων, συμποσίων, ημερίδων, σεμιναρίων, συναντήσεων εργασίας, διαλέξεων, προγραμμάτων κατάρτισης, επιμορφωτικών προγραμμάτων και άλλων επιστημονικών εκδηλώσεων, προσκαλώντας αναγνωρισμένους επιστήμονες και προσωπικότητες του πολιτισμού που δραστηριοποιούνται στο εσωτερικό και το εξωτερικό.

Γιώργος Παρασκευιώτης

Ερευνητικά προγράμματα

Πέρα όμως από τις προαναφερθείσες ερευνητικές δομές, το ΤΕΦ έχει καταφέρει να λάβει μέχρι σήμερα ένα σημαντικό ποσό χρηματοδότησης για τη διεξαγωγή υψηλής ποιότητας ερευνητικών προγραμμάτων²:

- Πρόγραμμα Erasmus+ «Πολιτιστική κληρονομιά και Παιχνιδοποίηση στην Εκπαίδευση» (CultGamEdu)–Κωδικός σχεδίου2020-1-EL01-KA227-SCH-094519 που συντονίζεται από την ΜΚΟ I.CO.N, Ρόδος (Ελλάδα), η οποία έχει αναλάβει τη συνολική διαχείριση του προγράμματος (χρηματοδότηση για το ΤΕΦ 18.444 €).

Το πρόγραμμα CultGamEdu είναι ένα διετές έργο που συγχρηματοδοτείται από το πρόγραμμα Erasmus+ KA227–Partnerships for Creativity και στοχεύει να συγκεντρώσει εκπαιδευτικούς, μέλη οργανώσεων και νέους, προκειμένου να αναδείξει μια βέλτιστη πρακτική παιχνιδοποίησης που θα αξιοποιηθεί στον τομέα της εκπαίδευσης. Η ερευνητική ομάδα θα εργαστεί για τη δημιουργία μιας ψηφιακής εφαρμογής για κινητά τηλέφωνα και tablets με ενσωματωμένους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς (αντικείμενα, τοποθεσίες, αρχαία θέατρα, εικονικές περιηγήσεις) και εκπαιδευτικές δραστηριότητες υπό τη μορφή παιχνιδιού που θα αξιοποιηθεί πιλοτικά στη σχολική κοινότητα σε διάφορα γνωστικά αντικείμενα και στη μη τυπική εκπαίδευση.

Η ενσωμάτωση της στρατηγικής της παιχνιδοποίησης υπαγορεύεται τόσο από παιδαγωγικούς όσο και από κοινωνικοοικονομικούς λόγους, οι οποίοι πηγάζουν από την επίδραση της επιστήμης και της τεχνολογίας στον σύγχρονο κόσμο. Η ψηφιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και η ενσωμάτωσή της σε διάφορα γνωστικά αντικείμενα στο σχολείο θα πρέπει να συμβαδίζει με μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς που, αντί να την απομονώνει από την καθημερινή ζωή, να ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση μεταξύ αυτής και της κοινωνίας των πολιτών. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία χρησιμοποιεί τεχνικές και μεθόδους που συναντούμε στα παιχνίδια με στόχο την αύξηση της συμμετοχικότητας και της δέσμευσης των υποκειμένων της μάθησης απέναντι στη μαθησιακή διαδικασία που εξελίσσεται.

- Μυθολογικές Διαδρομές στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Κωδικός ΟΠΣ (MIS): 5047101 που υλοποιήθηκε στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης από το Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου/ Ερευνητικό Κέντρο «Αθηνά»-Παράρτημα Ξάνθης και το Τμήμα Ελληνικής Φι-

2. Η λίστα που ακολουθεί είναι ενδεικτική καθώς πολλά ερευνητικά έργα έχουν υλοποιηθεί ή βρίσκονται σε ήδη εξέλιξη στο ΤΕΦ. Ο πλήρης κατάλογος είναι διαθέσιμος στους παρακάτω υπερσυνδέσμους: <https://helit.duth.gr/research-kedivim/research/> και <http://synmorphose.gr/index.php/el/>

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

λογογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (χρηματοδότηση για το ΤΕΦ 750.000€).

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα είχε ως στόχο να αναδείξει τον πολιτισμικό πλούτο της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ως άξονα τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής με αφετηρία τη συστηματική καταγραφή, χαρτογράφηση και ανάδειξη των μύθων που αναφέρονται σε περιοχές αυτής της περιφέρειας.

Τόσο η καταγραφή των μύθων, όπως αυτοί αναδύονται μέσα από κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Λογοτεχνίας, όσο και ο σχετικός σχολιασμός διασυνδέθηκαν με το σύγχρονο τοπίο της περιφέρειας μέσα από την ανάπτυξη πληροφοριακού ιστότοπου και εφαρμογής για κινητά που επιτρέπουν τη δημιουργία προσωποποιημένων διαδρομών σε περιοχές της περιφέρειας με απώτερο στόχο την υποστήριξη της ολοκληρωμένης τουριστικής εμπειρίας. Έτσι, με αφορμή την ανάδειξη της μυθολογικής ταυτότητας της Π.Α.Μ.Θ., το παρελθόν συνδέεται με το παρόν και επιτυγχάνεται η ενίσχυση της τουριστικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας της, καθώς οι επισκέπτες της θα μπορούν να σχεδιάζουν τις δικές τους διαδρομές σύμφωνα με τα προσωπικά τους κριτήρια. Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου αναπτύχθηκε ειδική εκπαιδευτική εφαρμογή για την παιδαγωγική αξιοποίηση του παραγόμενου ερευνητικού υλικού από διδάσκοντες και διδασκόμενους στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Το ερευνητικό πρόγραμμα εφάρμοσε καινοτόμα στοιχεία που συνετέλεσαν ουσιαστικά στην εκπλήρωση όλων των στόχων του όπως:

- η έρευνα για τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού αποτέλεσε την πρώτη συστηματική και επιστημονικά οργανωμένη ευρείας κλίμακας έρευνα στην Ελλάδα, η οποία εντοπίζεται στα ακριβή όρια της συγκεκριμένης περιφέρειας και, ως εκ τούτου, ήταν η πρώτη φορά που τα αποτελέσματά της διατέθηκαν στην επιστημονική κοινότητα, τη βιομηχανία και το ευρύ κοινό.
- τα αποτελέσματα του προγράμματος ανέδειξαν το πλούσιο μυθολογικό/πολιτισμικό απόθεμα της περιφέρειας και το συνδύασαν με μοναδικό τρόπο με τη σύγχρονη τουριστική εμπειρία, προσδίδοντάς του την προστιθέμενη αξία της δυνατότητας αξιοποίησης στην εκπαίδευση.
- τόσο ο σχεδιασμός όσο και η υλοποίηση των ενοτήτων εργασίας του προγράμματος υπήρξαν αποτέλεσμα διεπιστημονικότητας, συμπληρωματικότητας και συνέργειας ανάμεσα σε δύο κατεξοχήν φορείς αριστείας που δραστηριοποιούνται στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Ζητήματα οικοκριτικής στη Λατινική Γραμματεία: Φύση και άνθρωπος στη σκέψη, γλώσσα και λογοτεχνία της Αυγούστειας περιόδου που συντονίστη-

Γιώργος Παρασκευιώτης

κε από το Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ και το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ και χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» (ΕΠ ΑΝΑΔ-ΕΔΒΜ): Υποστήριξη ερευνητών με έμφαση σε νέους ερευνητές – Κύκλος Β' (50.000 €).

Η συγκεκριμένη ερευνητική πρόταση είχε ως στόχο να διερευνήσει συστηματικά την παρουσία της φύσης και τη θέση του ανθρώπου μέσα σε αυτή, όπως αποτυπώνονται σε ποιητικά κείμενα της Αυγούστειας περιόδου, όπου το φυσικό τοπίο, η ύπαιθρος, η σχέση ανθρώπου και φύσης επέχουν κεντρική θέση. Η εστίαση στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο δικαιολογήθηκε στη βάση της έντονης, και συχνά βίαιης, μεταβολής του φυσικού τοπίου, η οποία παρατηρήθηκε εκείνα τα χρόνια στο πλαίσιο του συγκροτημένου σχεδιασμού του Αυγούστου για την ανοικοδόμηση της Ρώμης και της ιταλικής χερσονήσου μετά τους εμφυλίους πολέμους. Η μελέτη έργων αυτής της περιόδου υπό το πρίσμα και με τις μεθόδους της οικολογικής θεωρίας επιχείρησε να συνδέσει τα κλασικά κείμενα με ένα φλέγον πρόβλημα του σύγχρονου κόσμου, όπως είναι η οικολογική κρίση, και να επαναπροσδιορίσει τη στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση, τοποθετώντας εκ νέου στο κέντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος τη λατινική γραμματεία.

- Ποικιλίες της ελληνικής ως γλώσσας πολιτισμικής κληρονομιάς: δημιουργία σώματος κειμένων και συγκριτική μελέτη (MIS 5006199) με χρηματοδότηση από την Ε.Π. «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» (72.100 €).

Η παρούσα έρευνα είχε ως στόχο τη μελέτη της ελληνικής που ομιλείται ως γλώσσα πολιτισμικής κληρονομιάς σε τρεις ελληνικές κοινότητες απομακρυσμένες μεταξύ τους: την ελληνική κοινότητα του Σικάγο (Η.Π.Α.), της Αγίας Πετρούπολης (Ρωσία) και της Μόσχας (Ρωσία), προκειμένου να συλλεχθούν για πρώτη φορά δεδομένα από τις συγκεκριμένες κοινότητες, τα οποία θα συνεισφέρουν στη θεωρητική συζήτηση περί γλωσσών πολιτισμικής κληρονομιάς, αλλά και θα αξιοποιηθούν περαιτέρω, σε πρακτικό επίπεδο, για τη συγγραφή στο μέλλον κατάλληλων αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών και αποτελεσματικών μεθόδων για τη διδασκαλία της ελληνικής ως γλώσσας πολιτισμικής κληρονομιάς, ώστε να διατηρηθεί και να ενισχυθεί η γνώση και χρήση της ελληνικής που σταδιακά υποχωρεί υπό το βάρος της χρήσης των γλωσσών της πλειονότητας.

- Πρόγραμμα Ηράκλειτος-Ποιητική και Πολιτική της Γεωγραφίας: Χαρτογραφώντας Ελληνιστικούς Ποιητές υπό τη χρηματοδότηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση & Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), μέσω του οποίου ενισχύονται δράσεις για την αναβάθμιση της ποιότητας της εκπαίδευσης και της έρευνας.

Το συγκεκριμένο ερευνητικό έργο είχε ως στόχο την αναζήτηση και συλλογή

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

γεωγραφικών αναφορών στο έργο των Καλλιμάχου, Θεοκρίτου, Απολλωνίου Ροδίου και των ησόνων ποιητών της ελληνιστικής περιόδου με έμφαση σε αυτές που σχετίζονται κυρίως με την περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας. Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε η αποκωδικοποίηση των πολλαπλών λειτουργιών, ποιητικών, πολιτικών, πολιτισμικών και των γεωγραφικών όρων, διερευνώντας με αυτό τον τρόπο πόσο αλληλένδετες θεσμικές πρακτικές, όπως η ποίηση, η εξουσία και η πατρωνία, εμπλέκονταν στην κατασκευή της πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων στα ελληνιστικά βασίλεια.

- Ερευνητικό πρόγραμμα Project DIAL-G

Πρόκειται για τη σύνταξη ενός Διαχρονικού-Διαδραστικού Λεξικού της Ελληνικής όπου ενσωματώθηκαν στοιχεία από όλα τα λεξικά που χρησιμοποιούν στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο όλοι οι επιστήμονες (φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, ιστορικοί, αρχαιολόγοι, κοινωνιολόγοι κ.ά.), οι οποίοι ασχολούνται με την ελληνική γραμματεία και λογοτεχνία βάσει κειμένων (Αρχαία Ελληνικά και κυρίως Μεσαιωνικά/ Βυζαντινά κείμενα).

Τα κυριότερα πλεονεκτήματά του είναι ότι: α) είναι διαθέσιμο στο διαδίκτυο και συνεπώς δεν κινδυνεύει να εξαντληθεί, καθώς δέχεται ολοένα και περισσότερες επισκέψεις, β) είναι συνεχώς ανανεώσιμο-ανανεούμενο, καθώς υπάρχει η δυνατότητα για διαρκή ενημέρωση και επικαιροποίησή του και γ) είναι εύχρηστο και εύκολα προσβάσιμο (ηλεκτρονική αναζήτηση, υπερσυνδέσεις κ.λπ.).

Με άλλα λόγια, πρόκειται για ένα εργαλείο-κλειδί για τα ελληνικά κείμενα όλων των εποχών που αντί να παλιώνει με τον χρόνο θα τελειοποιείται διαρκώς, ώστε να ανταποκρίνεται στις ολοένα αυξανόμενες απαιτήσεις της επιστήμης.

- Προσαρμογή της κλίμακας Strategy Inventory for Language Learning (S.I.L.L) με σκοπό τον προσδιορισμό του προφίλ εκμάθησης γλωσσικών στρατηγικών μάθησης ξένης γλώσσας μαθητών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και Μουσουλμάνων μαθητών που μαθαίνουν την ελληνική ως δεύτερη και διερεύνηση των στρατηγικών που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί στην τάξη (520.000€) χρηματοδοτούμενο από το Έργο Θαλής: Ενίσχυση της Διεπιστημονικής ή και Διδρυματικής έρευνας και καινοτομίας με δυνατότητα προσέλκυσης ερευνητών υψηλού επιπέδου από το εξωτερικό μέσω της διενέργειας βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας αριστείας.

Βασικός στόχος της συγκεκριμένης έρευνας υπήρξε η προσαρμογή στην Ελλάδα της ευρέως χρησιμοποιούμενης στο εξωτερικό κλίμακας (S.I.L.L) που αξιολογεί τη χρήση στρατηγικών εκμάθησης από μαθητές που μαθαίνουν μια δεύτερη ή ξένη γλώσσα. Απώτερος στόχος ήταν: α) η αναζήτηση του συνόλου των γνωστικών, μεταγνωστικών και κοινωνικοσυναισθηματικών στρατηγικών που χρησιμοποιούν αυτοί οι μαθητές κατά την εκμάθηση μιας γλώσσας και

Γιώργος Παρασκευιώτης

β) η διερεύνηση του στρατηγικού προφίλ μουσουλμάνων μαθητών που φοιτούν στην περιοχή της Θράκης και μαθαίνουν την ελληνική ως δεύτερη γλώσσα, ώστε να ενισχυθεί ποιοτικά η εκμάθηση της ελληνικής από τη συγκεκριμένη ομάδα μαθητών.

Στόχος, επίσης, της παρούσας ερευνητικής πρότασης αποτέλεσε η σύγκριση των στρατηγικών που καλλιεργούν οι εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και μειονοτικής εκπαίδευσης στην τάξη με εκείνες που χρησιμοποιούν οι μαθητές, ώστε να διαπιστωθεί η πιθανή επίδραση της χρήσης στρατηγικών από τους εκπαιδευτικούς στους τύπους και τον αριθμό στρατηγικών στις οποίες καταφεύγουν οι μαθητές κατά τη μαθησιακή διαδικασία.

Πρακτική Άσκηση

Τα περισσότερα από τα ερευνητικά προγράμματα που διεξάγονται στο ΤΕΦ εστιάζουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ άλλων στην πρακτική εφαρμογή της φιλολογικής επιστήμης. Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα το ΤΕΦ έχει εδώ και χρόνια εντάξει την πρακτική άσκηση στο τέταρτο έτος του Προπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών αρχικά ως επιλεγόμενο μάθημα (με κωδικό ΕΕΠΑ551 και 5 μονάδες ECTS) για τους φοιτητές εγγραφής 2013-2014 και στη συνέχεια ως υποχρεωτικό μάθημα (με κωδικό ΠΑ551 και 6 μονάδες ECTS) για τους φοιτητές εγγραφής 2014-2015 και εξής.

Η «Πρακτική Άσκηση» ΠΑ551 στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας περιλαμβάνει τρεις φάσεις:

Υποχρεωτική παρακολούθηση σεμιναρίων στις παρακάτω θεματικές:

- ▶ τα προγράμματα σπουδών για τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
- ▶ το πρόγραμμα σπουδών της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματείας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
- ▶ βασικές δεξιότητες προσέγγισης των βυζαντινών κειμένων.
- ▶ εναλλακτικές μέθοδοι διδασκαλίας (εφαρμογές της μεθόδου project και της διαφοροποιημένης διδασκαλίας).
- ▶ φιλιαναγνωσία, επιλογή κειμένων, στρατηγικές προσέγγισης και σύνδεση της λογοτεχνίας με άλλες τέχνες.
- ▶ δημιουργική γραφή-αναγνωστικές εμπυχωσεις.
- ▶ ο φιλόλογος στη βιβλιοθήκη και στο αρχείο.
- ▶ φιλολογική επιμέλεια κειμένων.
- ▶ ο φιλόλογος στο μουσείο: διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς.
- ▶ τεχνικές δραματοποίησης.

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

- ▶ δραματική ποίηση και δραματοποίηση: δεξιότητες προσέγγισης του αρχαίου θεάτρου.
- ▶ η αξιολόγηση του κινηματογράφου στην εκπαίδευση.
- ▶ «επιχειρείν»: σχεδιασμός και υλοποίηση επιχειρηματικού σχεδίου (business plan) λαμβάνοντας υπόψη παραμέτρους εσωτερικού περιβάλλοντος.

Πρακτική Άσκηση σε Φορέα

Βασική προϋπόθεση συνεργασίας με τους φορείς είναι η συνάφεια του εργασιακού ρόλου με τα γνωστικά αντικείμενα του Τμήματος και η διασφάλιση των κατάλληλων αρμοδιοτήτων από μέρος του φορέα, ώστε η μαθησιακή εμπειρία της φοιτήτριας ή του φοιτητή να είναι όσο το δυνατόν πληρέστερη. Η πρακτική άσκηση δίνει τη δυνατότητα στους φοιτητές να ασχοληθούν με ένα από τα παρακάτω αντικείμενα απασχόλησης, προσφέροντας ουσιαστικά και εναλλακτικές προτάσεις επαγγελματικής αποκατάστασης:

- ▶ την ανάπτυξη και καλλιέργεια παιδαγωγικών και διδακτικών μεθόδων σε τυπικά και μη τυπικά εκπαιδευτικά περιβάλλοντα.
- ▶ τη διδασκαλία της νέας ελληνικής γλώσσας (ως μητρικής, ως δεύτερης ή/και ως ξένης).
- ▶ τη διαχείριση πολιτιστικής κληρονομιάς.
- ▶ την εξειδικευμένη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματείας.
- ▶ τη δημιουργία λεξικών.
- ▶ την επιμέλεια κειμένων.
- ▶ την ψηφιοποίηση φιλολογικού υλικού για έρευνα.

Γραπτή εργασία

Εκπόνηση γραπτής εργασίας στις παραπάνω θεματικές των σεμιναρίων που οι φοιτήτριες και οι φοιτητές παρακολούθησαν κατά την πρώτη φάση της «Πρακτικής Άσκησης» ΠΑ551.

Το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας συνεργάζεται με φορείς του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, δίνοντας ερείσματα στους αποφοίτους του, ώστε ολοκληρώνοντας τις σπουδές τους να έχουν και εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης. Από την έναρξη του προγράμματος έως και το ακαδημαϊκό έτος 2020-2021 στο πλαίσιο υλοποίησης της Πράξης «Πρακτική Άσκηση Φοιτητών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης» με Κωδικό ΟΠΣ5033025 έχουν λάβει μέρος 498 φοιτήτριες και φοιτητές του ΤΕΦ, ενώ το δίκτυο των φορέων διευ-

Γιώργος Παρασκευιώτης

ρύνεται συνεχώς με φορείς που προέρχονται και από τον τόπο καταγωγής των φοιτητών. Η διαδικασία της αξιολόγησης της «Πρακτικής Άσκησης» ΠΑ551 λειτουργεί ανατροφοδοτικά στην όλη δράση και επηρεάζει και την εξέλιξη της συνεργασίας του Τμήματος με τους ιδιωτικούς φορείς, αλλά και τη δημιουργία προϋποθέσεων για περαιτέρω συνεργασία των ιδιωτικών φορέων με τους φοιτητές μας.

Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Erasmus+

Η «Πρακτική Άσκηση» ΠΑ551 είναι συνδεδεμένη και με το ευρωπαϊκό πρόγραμμα Erasmus+. Το ΤΕΦ αξιοποιεί εδώ και χρόνια το συγκεκριμένο πρόγραμμα και συνεργάζεται με 41 ιδρύματα σε 11 χώρες του εξωτερικού [π.χ. Αλβανία (2), Αυστρία (2), Βουλγαρία (3), Γαλλία (4), Γερμανία (7), Η.Π.Α. (1), Ισπανία (5), Ιταλία (13), Κύπρος (1), Πολωνία (3), Ρουμανία (1), Ρωσία (1), Σλοβενία (1), Τουρκία (2) κ.ά.], επιδιώκοντας συνεχώς νέες συνεργασίες κυρίως με εκπαιδευτικά ιδρύματα σε Ευρώπη και Αμερική.

Φοιτητές (προπτυχιακοί, μεταπτυχιακοί ή υποψήφιοι διδάκτορες) πραγματοποιούν κάθε χρόνο μέρος των σπουδών τους σε αντίστοιχα Τμήματα πανεπιστημίων του εξωτερικού με τα οποία το ΤΕΦ βρίσκεται σε συνεργασία, λαμβάνοντας υποτροφία για σπουδές, ή απασχολούνται σε κάποιον φορέα (επιχείρηση, οργανισμό, ινστιτούτο, ΜΚΟ, πανεπιστήμιο κ.λπ.)³, σχετικό με το αντικείμενο σπουδών τους σε μία από τις χώρες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα Erasmus+ λαμβάνοντας υποτροφία για πρακτική άσκηση.

Παράλληλα, προσωπικό του Τμήματος (διδακτικό προσωπικό, διοικητικοί υπάλληλοι και βιβλιοθηκονόμοι) αξιοποιούν το πρόγραμμα κινητικότητας προσωπικού για διδασκαλία και επιμόρφωση, επιδιώκοντας ενίσχυση της συνεργασίας και σύμφιξη σχέσεων με τους συναδέλφους του πανεπιστημίου υποδοχής, διερεύνηση περαιτέρω συνεργασίας μέσω του προγράμματος Erasmus+ ή μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την προσέλκυση κονδυλίων έρευνας και βελτιστοποίηση της υπάρχουσας ανταλλαγής φοιτητών ανάμεσα στα δύο πανεπιστημιακά ιδρύματα.

(Διεθνή) Επιστημονικά Συνέδρια

Εκτός όμως από το Erasmus+ οι συνεργασίες με συναδέλφους και εκπαιδευτικά ιδρύματα του εσωτερικού και του εξωτερικού επιτυγχάνεται κυρίως

3. Όσον αφορά την πρακτική άσκηση δεν υπάρχουν διμερείς συμφωνίες που προσδιορίζουν τους προορισμούς μετακίνησης, αλλά οι ίδιοι οι φοιτητές πρέπει να αναζητήσουν τον φορέα υποδοχής, που θα τους κάνει δεκτούς για το διάστημα που τους ενδιαφέρει.

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

μέσω επιστημονικών συναντήσεων. Το προσωπικό του Τμήματος συμμετέχει συστηματικά και ενεργά στη διάχυση της επιστημονικής έρευνας στην ακαδημαϊκή κοινότητα μέσω διοργάνωσης διεθνών επιστημονικών συνεδρίων, ημερίδων και εκπαιδευτικών σεμιναρίων.

Ενδεικτικά αναφέρεται παρακάτω ένας περιορισμένος αριθμός του συνόλου των επιστημονικών συναντήσεων που έχουν διοργανωθεί ή συνδιοργανωθεί από το ΤΕΦ με τα περισσότερα να έχουν πραγματοποιηθεί στην Κομοτηνή, ωφελώντας έτσι όχι μόνο πολιτιστικά αλλά και οικονομικά την τοπική κοινωνία της περιοχής⁴:

- «Β' Διεθνές Συνέδριο για τους πρώτους Μαυροκορδάτους: Αλέξανδρος ο Εξ Απορρήτων (1641-1709) και οι Ηγεμόνες Μολδοβλαχίας Νικόλαος (1680-1730) και Κωνσταντίνος (1711-1769). Η αυγή της Νεοτερικότητας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη» που διεξήχθη (διά ζώσης και διαδικτυακά) στη Χίο 15-17 Ιουλίου 2022 και έλαβαν μέρος είκοσι τέσσερις πανεπιστημιακοί και ερευνητές από την Ελλάδα και το εξωτερικό.
- *International Conference "The Genre of Hymn in Antiquity"* (Διεθνές Συνέδριο «Το λογοτεχνικό είδος του ύμνου στην αρχαιότητα») που διοργανώθηκε διαδικτυακά (λόγω πανδημίας) στις 22-24 Οκτωβρίου 2021 με θέμα τους αρχαίους ελληνικούς ύμνους και συμμετείχαν δεκαέξι διακεκριμένοι ακαδημαϊκοί από την Ελλάδα και το εξωτερικό.
- *XIX Euralex Conference (19ο Διεθνές Συνέδριο Ευρωπαϊκής Εταιρείας Λεξιλογραφίας)* που πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά (λόγω πανδημίας) 7-9 Σεπτεμβρίου 2021 από το Εργαστήριο Γλωσσολογίας +ΜορφωΣη με θέμα «Λεξιλογραφία για τη συμπερίληψη» και πήραν μέρος πάνω από 200 συμμετέχοντες από 34 χώρες από ολόκληρο τον κόσμο.
- *Διεθνές Συνέδριο "Latin Language and Literature: (Old) Limits and (New) Perspectives"* («Λατινική Γλώσσα και Λογοτεχνία: (Παλιά) Όρια και (Νέες) Προοπτικές») που διοργανώθηκε 6-7 Νοεμβρίου 2019 με την ευκαιρία της αναγόρευσης του Ομότιμου Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Leeds, Robert Maltby, σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος και πήραν μέρος πανεπιστημιακοί και ερευνητές από την Αγγλία, την Αυστρία, την Ιταλία, την Κύπρο και την Ελλάδα⁵.

4. Ο πλήρης κατάλογος με τις επιστημονικές συναντήσεις που διεξήχθησαν από το ΤΕΦ είναι διαθέσιμος εδώ: <https://helit.duth.gr/%ce%b5%ce%ba%ce%b4%ce%b7%ce%bb%cf%8e%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82/%ce%b1%ce%bd%ce%b1%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%8e%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%b5%ce%b4%cf%81%ce%af%cf%89%ce%bd/>

5. Οι αναγορεύσεις αναγνωρισμένων επιστημόνων της φιλολογικής επιστήμης και προσωπικοτήτων της τέχνης και του πολιτισμού σε Επίτιμους Διδάκτορες του Τμήματος [Prof. Dr. Dr. h.c.mult. Dieter Harlfinger (8.10.2014), Prof. Dr. Fatima Eloeva (4.10.2016), Ομότιμος Καθηγητής Χριστόφορος Χαραλαμπίδης (3.11.2017), Prof. Dr.

Γιώργος Παρασκευιώτης

- Διεθνές Συνέδριο «*Investigating the Translation Process in Humanistic Latin Translations of Greek Texts*» («Διερευνώντας τη μεταφραστική διαδικασία σε λατινικές μεταφράσεις ελληνικών κειμένων της περιόδου του Ουμανισμού») που διοργανώθηκε 28-29 Απριλίου 2017 στην Κομοτηνή με θέμα τη μελέτη της πρόσληψης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από τη Δύση μέσω της μετάφρασης των ελληνικών κειμένων στη λατινική γλώσσα με συμμετοχή είκοσι τεσσάρων πανεπιστημιακών και ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό.
- Δ' [IA] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων που διοργανώθηκε από τα μέλη της Ειδίκευσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών των Τμημάτων Ελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών και πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή 27-30 Σεπτεμβρίου 2023.

Φυσικά, τα πολύτιμα συμπεράσματα που προκύπτουν σε τέτοιες επιστημονικές συναντήσεις δεν πρέπει να διαχέονται μόνο μέσα σε συνεδριακές αίθουσες και σε συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης μεταξύ συνέδρων και εξειδικευμένων ερευνητών. Πέρα λοιπόν από τις επιστημονικές δημοσιεύσεις του διδακτικού προσωπικού του Τμήματος που μπορούν εύκολα να εντοπιστούν σε ιστότοπους όπως το Scopus, το Google Scholar και το L'Année Philologique, το ΤΕΦ φροντίζει να δημοσιεύει σε έντυπη ή/ και ηλεκτρονική μορφή πρακτικά ημερίδων, συνεδρίων και συλλογικούς τόμους, στοχεύοντας με αυτόν τον τρόπο σε ένα όσο το δυνατόν πιο ευρύ (εξειδικευμένο και μη) αναγνωστικό κοινό⁶.

Προς την ίδια κατεύθυνση μάλιστα πρόσφατα έχει ενεργοποιήσει ξανά τη «Ροδόπη», την Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας που φιλοξενεί άρθρα που προκύπτουν από τη διαρκή έρευνα των μελών του ή των (υποψήφιων) διδασκτόρων του και αναδεικνύουν νέους ερευνητικούς προβληματισμούς που προάγουν τη φιλολογική και γλωσσολογική επιστήμη⁷.

Θερινά Σχολεία

Πέρα βέβαια από τη διάχυση της επιστημονικής έρευνας τα διεθνή επιστημονικά συνέδρια ενισχύουν σε σημαντικό βαθμό και τη διεθνοποίηση του Τμή-

Marie-Paul Masson (5.12.2017), Prof. Dr. Robert Maltby (6.11.2019) και Hon.-Prof. Dr. Erich Lamberz (12.11.2019)] αποτελούν «θεσμό» για το ΤΕΦ και πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της εξωστρέφειάς του και της σύνδεσής του με την κοινωνία.

6. Οι δημοσιεύσεις που έχουν επιμεληθεί τα μέλη ΔΕΠ του ΤΕΦ είναι διαθέσιμες εδώ: <https://helit.duth.gr/research-kedivim/%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%bf%cf%83%ce%b9%ce%b5%cf%8d%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%82/>

7. Βλ. <https://rhodope.helit.duth.gr/>

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

ματος που έχει ως κύριο στόχο να γίνεται ολοένα και πιο εξωστρεφές επιδιώκοντας νέες συνεργασίες. Σε αυτό πλαίσιο εντάσσεται και ο σύγχρονος εκπαιδευτικός «θεσμός» του Θερινού Σχολείου που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος στις ακαδημαϊκές δραστηριότητες στα μεγαλύτερα πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αμερικής.

Το ΤΕΦ διοργάνωσε από το 2016 μέχρι και το 2019 (όταν σταμάτησε λόγω της πανδημίας) με μεγάλη επιτυχία το πρώτο Θερινό Σχολείο με αντικείμενο «Το Αρχαίο Ελληνικό Δράμα ως Παραστατική Τέχνη», υπό την αιγίδα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κείμενα και Πολιτισμός» του Τμήματος και σε σύμπραξη με το Ινστιτούτο Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας (Institut für Griechische und Lateinische Philologie) του Πανεπιστημίου του Αμβούργου το 2016, με το ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. και τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής το 2017, με το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος και άλλους φορείς το 2018 και το 2019.

Τα θερινά μαθήματα απευθύνονταν πρωτίστως σε προπτυχιακούς, μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες της φιλολογίας και προσέφεραν, εκτός από εμπάθυνση των γνώσεων στο αρχαίο ελληνικό θέατρο, την ανάπτυξη πρακτικών δεξιοτήτων και τη διεύρυνση των επαγγελματικών προοπτικών για τους συμμετέχοντες ενώ ταυτόχρονα συμμετείχαν και σπουδαστές υποκριτικής των Ανώτερων Δραματικών Σχολών, προκειμένου να υπάρχει η κατάλληλη ώσμωση σε σχέση με το θεωρητικό και πρακτικό τομέα πάνω στο αρχαίο δράμα.

Το πρόγραμμα περιελάμβανε ποικίλες δράσεις όπως:

- ενότητες διδασκαλίας στον θεωρητικό τομέα.
- ενότητες διδασκαλίας στον πρακτικό τομέα.
- εκδρομές σε αρχαία θέατρα και αρχαιολογικούς χώρους.
- εκδηλώσεις σχετικά με τις δυνατότητες έρευνας στον τομέα του αρχαίου θεάτρου και τις νέες τάσεις προσέγγισής του.

Πέρυσι πραγματοποιήθηκε 10-16/07/2023 στη Θάσο το δεύτερο Θερινό Σχολείο του Τμήματος με θέμα «Μυθολογικές Διαδρομές στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη» στο πλαίσιο υλοποίησης του ερευνητικού προγράμματος που αναφέρθηκε πιο πάνω. Το Θερινό Σχολείο απευθυνόταν σε: προπτυχιακούς φοιτητές, πτυχιούχους, μεταπτυχιακούς φοιτητές, υποψήφιους διδάκτορες, μεταδιδάκτορες ελληνικών και ξένων πανεπιστημίων που έχουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα, τη μυθολογία, τη λογοτεχνία, την τουριστική προβολή μέσω του πολιτισμού και την ψηφιακή παιδαγωγική και περιελάμβανε ποικίλες εκπαιδευτικές δράσεις όπως:

Γιώργος Παρασκευιώτης

- διαλέξεις από προσκεκλημένα Μέλη ΔΕΠ ελληνικών πανεπιστημίων
- μελέτη του μυθολογικού υλικού και εξοικείωση με την ψηφιακή πλατφόρμα του προγράμματος υπό την καθοδήγηση των μελών της ερευνητικής ομάδας του ΤΕΦ/ ΔΠΘ.
- βιωματικά εργαστήρια (workshops) κοινωνικής και συναισθηματικής αγωγής.
- εργαστήρια δημιουργικής γραφής και αναγνωστικής εμφύχωσης υπό την καθοδήγηση διακεκριμένων παιδαγωγών-συγγραφέων.
- επισκέψεις σε μουσεία και εκδρομές σε σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (εντός και εκτός Θάσου).
- κινηματογραφικές προβολές.

Κύριοι στόχοι του Θερινού Σχολείου ήταν:

- η εξοικείωση με τους μύθους της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και τους διαθέσιμους ψηφιακούς πόρους (ειδική πλατφόρμα και βάση δεδομένων) που παρήχθησαν στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος.
- η αξιοποίηση της εξειδικευμένης εκπαιδευτικής εφαρμογής μέσω εκπαιδευτικών σεναρίων, σχεδίων μαθημάτων, ψηφιακών δραστηριοτήτων και ασκήσεων.
- η διασύνδεση της αρχαιολογικής πληροφορίας με το σύγχρονο αστικό και φυσικό περιβάλλον της Π.Α.Μ.Θ. σε ποικίλα επίπεδα, όπως αρχιτεκτονικό, αρχαιολογικό, πολιτιστικό, γαστρονομικό.
- η καλλιέργεια της δημιουργικότητας των συμμετεχόντων μέσω βιωματικών εργασιών.
- η ανάδειξη του πολιτισμικού πλούτου της Π.Α.Μ.Θ. ως άξονα τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής.
- η εξοικείωση με την επιστημονική μεθοδολογία της συστηματικής καταγραφής, χαρτογράφησης και ανάδειξης των μύθων που αναφέρονται σε περιοχές της Π.Α.Μ.Θ., όπως αυτοί αναδύονται μέσα από κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Λογοτεχνίας.

Το ΤΕΦ και η κοινωνία

Η προαναφερθείσα πλούσια ερευνητική δραστηριότητα του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας δεν λειτουργεί ως τροχοπέδη στη βούλησή του να βρίσκεται σε διαρκή και στενή επαφή κυρίως με την τοπική κοινωνία και να προσφέρει τις υπηρεσίες του.

Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο

Πρακτική Άσκηση-Σύνδεση με την Αγορά Εργασίας

Έτσι, στο πλαίσιο του μαθήματος «Πρακτική Άσκηση» ΠΑ551 που αναφέρθηκε προηγουμένως το ΤΕΦ έχει συνεργασία με 70 περίπου φορείς του ιδιωτικού τομέα στην Κομοτηνή, στην Ξάνθη, στην Καβάλα, στις Σέρρες, στη Θεσσαλονίκη, στη Χαλκιδική, στη Λάρισα και στην Αθήνα, όπου οι φοιτήτριες και οι φοιτητές του Τμήματος μπορούν να κάνουν την πρακτική τους, συντελώντας σημαντικά στη σύσφιξη των σχέσεων του τμήματος με την τοπική κοινωνία πρωτίστως της Κομοτηνής και την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και δευτερευόντως με τις υπόλοιπες Περιφέρειες της Ελλάδας.

Κοινωνικό Φροντιστήριο Κομοτηνής

Παράλληλα, το ΤΕΦ τροφοδοτεί σταθερά το κοινωνικό φροντιστήριο του Δήμου Κομοτηνής με μεταπτυχιακούς φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες, οι οποίοι προσφέρουν εθελοντικά ενισχυτική και υποστηρικτική διδασκαλία σε μαθήτριες και μαθητές γυμνασίου και λυκείου από οικογένειες που αντιμετωπίζουν σοβαρά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα.

«Ανοιχτές μέρες» για μαθητές σχολείων

Επιπρόσθετα, το ΤΕΦ συχνά πυκνά ανοίγει τις πόρτες του και υποδέχεται με πολλή χαρά μαθήτριες και μαθητές γυμνασίου και λυκείου, οι οποίοι ξεναγούνται στους χώρους του Τμήματος, επισκέπτονται τις εγκαταστάσεις της βιβλιοθήκης, τα ερευνητικά εργαστήρια, την αίθουσα Η/Υ και έχουν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν πανεπιστημιακά μαθήματα, συμμετέχοντας μάλιστα τις περισσότερες φορές ενεργά με εύστοχες ερωτήσεις και απορίες.

Επισκέψεις διδασκόντων Τ.Ε.Φ. σε σχολεία της Περιφέρειας ΑΜΘ

Στο ίδιο πλαίσιο διαλόγου με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση οι διδάσκοντες του ΤΕΦ πραγματοποιούν επισκέψεις σε γυμνάσια και λύκεια της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και ενημερώνουν τους μαθητές σχετικά με τις δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης ενός φιλολόγου δίνοντας μάλιστα ιδιαίτερη έμφαση στις δεξιότητες που οι απόφοιτοι της φιλολογίας κατακτούν μαζί με τα απαραίτητα γνωστικά εφόδια και οι οποίες μπορούν να τους εξασφαλίσουν εναλλακτικές δυνατότητες απασχόλησης.

Επιμορφωτικά σεμινάρια για εκπαιδευτικούς ή/και μαθητές

Ταυτόχρονα, οι ίδιες επισκέψεις των διδασκόντων του ΤΕΦ σε σχολεία συνδυάζονται συχνά με επιμορφωτικά σεμινάρια για μαθητές και κυρίως για εκ-

Γιώργος Παρασκευιώτης

παιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με κύριο στόχο την ενημέρωση ή/ και την εξοικείωση τους σχετικά με καινοτόμες παιδαγωγικές και διδακτικές μεθόδους πάντοτε σύμφωνα με τα νέα προγράμματα σπουδών του Υπουργείου Παιδείας.

Ανοιχτά πανεπιστημιακά μαθήματα

Πέρα, όμως, από τη συνεχή επιστημονική επικοινωνία με εκπαιδευτικούς και μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το ΤΕΦ επιδιώκει συστηματικά να συνομιλεί με το ευρύ κοινό συντελώντας με κάθε ευκαιρία στην ανύψωση του πνευματικού επιπέδου της τοπικής κοινωνίας μέσα από ανοιχτά πανεπιστημιακά μαθήματα για ενήλικες, θεατρικές παραστάσεις σε συνεργασία με το ΔΗ.Π.Ε.Θ.Ε. Κομοτηνής, συνέργειες με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ν. Ροδόπης, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και άλλους φορείς για διοργάνωση ή συνδιοργάνωση σεμιναρίων, ημερίδων διαλέξεων, βιβλιοπαρουσιάσεων και άλλων εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δράσεων (π.χ. Ποιητική Ισημερία που διοργανώνεται κάθε χρόνο στις 21/05 με αφορμή την παγκόσμια ημέρα ποίησης).

Εκπαιδευτικές εκδρομές

Μεταξύ όλων των παραπάνω δεν πρέπει να παραλείψουμε την εκπαιδευτική εκδρομή του Τμήματος στην Τρωάδα (26-28 Μαΐου 2023) στο πλαίσιο του μαθήματος «Αρχαίος Τόπος και Μαρτυρίες: Τρωάδα» ΕΕΑΕΦ171-ΕΕΛΦ206 που συνδυάστηκε με επιτόπια έρευνα, περιήγηση και αναψυχή για τους φοιτητές μας, για τους συναδέλφους καθηγητές του Δ.Π.Θ. και για πολλούς εξωτερικούς συνταξιδιώτες, εγκαινιάζοντας έναν νέο εκπαιδευτικό διάλογο επικοινωνίας με το ευρύ κοινό της περιοχής.

Ολοκληρώνω την παρουσίαση με την υπόσχεση ότι το ΤΕΦ θα συνεχίσει να εργάζεται με τον ίδιο ζήλο και την ίδια αυταπάρα, διεξάγοντας υψηλού επιπέδου έρευνα και με την ευχή η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών να μεταστεγαστεί σύντομα στο νέο κτηριακό συγκρότημα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ – ΜΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ 50 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΡΑΚΗΣ

Το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξεινίων Χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης μετράει ήδη 23 χρόνια λειτουργίας και προσφοράς και είναι ένας από τους σημαντικότερους κόμβους στην ευρύτερη περιοχή όπου οι γλώσσες, η λογοτεχνία, η ιστορία και ο πολιτισμός του παρευξεινίου χώρου συναντώνται, αλληλοεπιδρούν και αναδεικνύονται.

Αποστολή του Τμήματος, σύμφωνα με το ιδρυτικό Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμόν 90 του Μαρτίου του 2000, είναι η «καλλιέργεια, προαγωγή και διάδοση, με τη διδασκαλία και την έρευνα, της γλώσσας, της γλωσσολογίας, της λογοτεχνίας και του πολιτισμού των λαών των παρευξεινίων χωρών, ιδίως των ελληνικής καταγωγής, και την κατάρτιση επιστημόνων ικανών να μελετούν, ερευνούν, κατανοούν και διαδίδουν τις γλώσσες, την λογοτεχνία και τον πολιτισμό των λαών των προαναφερόμενων χωρών, όπως Ελλήνων, Ρώσων, Ουκρανών, Γεωργιανών, Αρμενίων, Ρουμάνων, Βουλγάρων, Τούρκων και λοιπών»¹.

Το Τμήμα ιδρύθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος της Διεύρυνσης της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης κατά τα έτη 1999-2000 και 2000-2001, και η λειτουργία του χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνικούς πόρους, μέσα από το ΕΠΕΑΕΚ (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Κατάρτισης)· η σχετική έγκριση του Υπουργείου Παιδείας από την ΕΕ πραγματοποιήθηκε στην 7η Συνεδρίαση των Εκπροσώπων της ΕΕ στην Αθήνα στις 7 Ιουνίου του 1998, όταν και κίνησαν οι σχετικές ενέργειες, που στόχο, από την ελληνική Πολιτεία, είχαν αφενός μεν το «άνοιγμα της πρόσβασης στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (...) εν όψει του 21ου αιώνα και εν όψει των απαιτήσεων της κοινωνίας» και παράλληλα την «εξισορρόπηση μεταξύ της συνολικής ζήτησης και συνολικής προσφοράς θέσεων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης». Η πρόσκληση του Υπουργείου Παιδείας για υποβολή προτάσεων (Τεχνικών Δελτίων) δρομολογήθηκε σε αυτό το καλοκαίρι/φθινόπωρο του

1. Πρβλ. ΦΕΚ 74/10-03-2000 (τεύχ. Α').

Αλέξανδρος Παπάζογλου

1998, όταν και υποβλήθηκαν από τα Ιδρύματα της χώρας πολλές δεκάδες προτάσεις, ένα σύνολο 140 προτάσεων από τα ΑΕΙ και 116 προτάσεων από τα ΤΕΙ (γενικό σύνολο ίδρυσης και λειτουργίας νέων Τμημάτων 256). Από τις προτάσεις που υποβλήθηκαν, ενεκρίθησαν ανταγωνιστικά κάποιες λίγες δεκάδες σε όλα τα Ιδρύματα της χώρας, ΑΕΙ και ΤΕΙ, όσες πληρούσαν τις προϋποθέσεις της προκήρυξης, στον αρχικό δε σχεδιασμό υπήρχε η πρόβλεψη για έγκριση και χρηματοδότηση μέχρι 5 προτάσεων ίδρυσης νέων Τμημάτων ανά Ίδρυμα (ΑΕΙ ή ΤΕΙ). Η αρχική φάση ελέγχου της πληρότητας του φακέλου των προτάσεων προβλεπόταν να πραγματοποιηθεί στο ΥΠΕΠΘ μέσα στον Νοέμβριο του 1998, ενώ η ουσιαστική διαδικασία της αξιολόγησης θα ολοκληρωνόταν μέσα στους μήνες Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1998. Ειδικότερα για το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, από τα 25 νέα Τμήματα της αρχικής πρότασης, τον Σεπτέμβριο του 1998 ενεκρίθη από τη Σύγκλητο η υποβολή προτάσεων για την ίδρυση και λειτουργία 15 νέων Τμημάτων και προχώρησε η σύνταξη των σχετικών Τεχνικών Δελτίων και των Μελετών Σκοπιμότητας προς το Υπουργείο Παιδείας και την ΕΕ. Τελικά ενεκρίθη από το Υπουργείο Παιδείας και την ΕΕ η ίδρυση και λειτουργία 6 νέων Τμημάτων στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, ήταν τότε που μαζί με το Τμήμα μας, «Τμήμα Γλωσσών, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών», όπως ήταν η έγκριση και η αναφορά στα Τεχνικά Δελτία και στις Μελέτες Σκοπιμότητας προς την ΕΕ, ιδρύθηκε ένα Τμήμα στο Πολυτεχνείο Ξάνθης (Τμήμα Μηχανικών Παραγωγής και Διοίκησης), το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών σήμερα στην Κομοτηνή, ένα Τμήμα στην Αλεξανδρούπολη (Τμήμα Μοριακής Βιολογίας και Γενετικής), ενώ εγκρίθηκε και η διεύρυνση του Δημοκριτείου προς τον βόρειο Έβρο με την ίδρυση και λειτουργία των δύο Τμημάτων (Αγροτικής Οικονομίας και Δασοπονίας) στην Ορεστιάδα, ενδεικτικά πρβλ. τα έγγραφα ΥΠΕΠΘ ΚΑ/2148/1-08-1998, ΥΠΕΠΘ ΚΑ/2683/24-08-1998, ΔΠΘ Α/410/30-09-1998, Α/7348/30-09-1998, Α/6302/29-05-2000, αποφάσεις Συγκλήτου αρ. 539/24-09-1998, 14/553.25-05-2000, απόφαση Επιτροπής Ερευνών ΔΠΘ αρ. 524/25-02-2000, όπως και Τεχνικά Δελτία, Μελέτες Σκοπιμότητας, Συμβάσεις Υλοποίησης από 13 Οκτωβρίου 1999, 1 Μαρτίου 2000 κ.ά. (βλ. Αρχείο Παπάζογλου)².

2. Αξίζει να σημειωθεί, ακριβώς για να επισημανθεί η σοβαρότητα του επιστημονικού, ερευνητικού, εκπαιδευτικού αλλά και εθνικού εγχειρήματος με την ίδρυση τότε από την ελληνική Πολιτεία του συγκεκριμένου Τμήματος, ότι οι γείτονες στο αντίστοιχο Πανεπιστήμιό τους στην Αδριανούπολη, στο Trakya Üniversitesi, αμέσως μετά, το 2006, ίδρυσαν αντίστοιχη Σχολή, την ίδρυση δε και λειτουργία της οποίας ζήτησαν με επίσημη επίσκεψη των πρυτανικών αρχών τους στην Κομοτηνή να αναλάβουν, και ανέλαβαν, αυτοί που ίδρυσαν και ανέλαβαν την ιδέα της ίδρυσης του Τμήματός μας στο Δημοκρίτειο προς τον σκοπό αυτό υπεγράφησαν μνημόνια συνεργασίας μεταξύ του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου και του Trakya Üniversitesi, τα οποία και εγκρίθηκαν τότε από την ελληνική και τουρκική Πολιτεία αντίστοιχα.

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών

Σε αντίθεση με τα υφιστάμενα Τμήματα των ελληνικών πανεπιστημίων όπου τα προπτυχιακά προγράμματα σπουδών αφορούν στη διδασκαλία και εκμάθηση μίας γλώσσας, στο Τμήμα μας λειτουργούν τέσσερις κατευθύνσεις, με τα αντίστοιχα προγράμματα σπουδών, και οι φοιτητές μας κατά την εισαγωγή τους επιλέγουν μεταξύ της ρωσικής, τουρκικής, ρουμανικής, βουλγαρικής γλώσσας, φιλολογίας και πολιτισμού.

Πέραν τούτου, αξίζει να τονίσουμε πως η μοναδικότητα του Τμήματός μας έγκειται και στο γεγονός πως είναι το μόνο πανεπιστημιακό Τμήμα στην Ελλάδα που προσφέρει σπουδές πρώτου κύκλου στη βουλγαρική και τη ρουμανική γλώσσα, φιλολογία και πολιτισμό.

I. ΣΠΟΥΔΕΣ

Οι απόφοιτοι του Τμήματος μετά την περάτωση των σπουδών τους είναι σε θέση να γνωρίζουν, να αξιολογούν και να συνδυάζουν τις μεθόδους και τις πρακτικές της διδακτικής της γλώσσας και της λογοτεχνίας, ακόμα και σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, σεβόμενοι πάντα τις αρχές της πολιτισμικής ετερότητας. Εκτός από τη γλώσσα και τη λογοτεχνία, οι απόφοιτοι γνωρίζουν την ιστορία και τον πολιτισμό του παρευξείνιου χώρου εν γένει, καθώς κατά τη διάρκεια των σπουδών τους εξειδικεύονται σε ιστορικά γεγονότα και περιόδους βάσει της επιλεγθείσας κατεύθυνσης. Σημαινούσα αξία για το Τμήμα μας έχει η ανάδειξη του ελληνικού στοιχείου και της συμβολής του στην ιστορική πορεία παρευξείνιων λαών, από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στο πλαίσιο της διεπιστημονικότητας από την οποία διέπεται το Τμήμα μας οι απόφοιτοι έχουν εξοικειωθεί, επίσης, με τις βασικές αρχές του διεθνούς δικαίου και ειδικότερα ό,τι αφορά στα ανθρώπινα δικαιώματα και στη θέση τους στον παρευξείνιο χώρο.

Παράλληλα με τα ανωτέρω, στο Τμήμα δίδεται ιδιαίτερη σημασία στην κατάρτιση των φοιτητών σε ερευνητικό επίπεδο. Οι φοιτητές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε ερευνητικές και επιστημονικές δράσεις υπό τη συνεχή καθοδήγηση και επίβλεψη των διδασκόντων. Έτσι αποκτούν ερευνητική εμπειρία και, σε συνδυασμό με το θεωρητικό υπόβαθρο που λαμβάνουν κατά τις σπουδές τους, είναι ικανοί να μελετούν, να ερευνούν, να κατανοούν και να διαδίδουν τις γλώσσες, τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό των λαών που ζουν και έζησαν εντός των γεωγραφικών ορίων του παρευξείνιου χώρου.

Οι απόφοιτοι του Τμήματος μας έχουν τη δυνατότητα να απασχοληθούν επαγγελματικά ως μεταφραστές και διερμηνείς σε δημόσιες και ιδιωτικές επιχειρήσεις, σε διεθνείς οργανισμούς, σε ερευνητικά ιδρύματα, στον τομέα της Εκπαίδευσης σε κέντρα ξένων γλωσσών κ.ά. Αξίζει να τονίσουμε πως, σύμφωνα με το Προεδρι-

κό Διάταγμα αρ. 85 για τον καθορισμό προσόντων στις διαδικασίες διορισμού σε φορείς του Δημοσίου, με το πτυχίο του Τμήματος, μεταξύ άλλων, αναγνωρίζεται η άριστη γνώση της παρευξείνιας γλώσσας που έχει επιλέξει ο απόφοιτος³.

II. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αναφορικά με τα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, ο αριθμός των ενεργών μεταπτυχιακών φοιτητών αγγίζει τους 213. Τα προγράμματα δεύτερου κύκλου σπουδών του Τμήματος είναι 3 και καλύπτουν ένα ευρύτατο επιστημονικό φάσμα δίδοντας τη δυνατότητα στους αποφοίτους τους να προαγάγουν την επιστήμη έχοντας, παράλληλα, ως γνώμονα τα συνεχώς εξελισσόμενα κοινωνικά δεδομένα.

1. Το μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες» ιδρύθηκε το 2015, σε συνεργασία με το Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Suor Orsola Benincasa της Νάπολης, και είναι το μοναδικό διακρατικό πρόγραμμα σπουδών δεύτερου κύκλου του Πανεπιστημίου μας, προσελκύνοντας το ενδιαφέρον των εν δυνάμει μεταπτυχιακών φοιτητών. Ο υψηλός δείκτης επισκεψιμότητας (περίπου 24.000) στην ιστοσελίδα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου αποδεικνύει την ελκυστικότητα και τη δυναμική του εν λόγω προγράμματος. Μία από τις καινοτομίες του που το καθιστούν ελκυστικό αφορά και στη δυνατότητα εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας παράλληλα με τις μεταπτυχιακές σπουδές.

Το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα έχει τρεις κατευθύνσεις:

α'. Διδακτική μεθοδολογία: καινοτομίες στη διδακτική πράξη,

β'. Διδακτική μεθοδολογία: εκπαίδευση ενηλίκων,

γ'. Διαπολιτισμική παιδαγωγική και εκπαίδευση/Ψυχοπαιδαγωγικές εκπαιδευτικές πολιτικές και παρεμβάσεις: από τον πολυπολιτισμό στον διαπολιτισμό⁴.

3. ΦΕΚ 232/17-12-2022 (τεύχ. Α'), άρθ. 10, παρ. 2α, σχετικά προβλ. και ΦΕΚ 595/22-02-2018 (τεύχ. Β') («Εγκριση του Προγράμματος Διδακτικής των Ξένων Γλωσσών για τη χορήγηση επάρκειας για τη διδασκαλία ξένης γλώσσας σε κέντρα ξένων γλωσσών, ίσου με 30 ECTS, του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (Δ.Π.Θ.)»), χορήγηση επάρκειας διδασκαλίας στις γλώσσες βουλγαρική, ρουμανική, ρωσική, τουρκική, ας προσεχθεί πως γενικά οι επαγγελματικές δυνατότητες των αποφοίτων στην αγορά εργασίας έχουν κατοχυρωθεί πρώιμα με το Προεδρικό Διάταγμα αρ. 78/15-7-2009, προβλ. ΦΕΚ 95/22-7-2009 (τεύχ. Α').

4. Σχετικά βλ. ΦΕΚ 2930/20-7-2018 (τεύχ. Β') («Εγκριση επανίδρυσης Διακρατικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο: Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης σε συνεργασία με το Τμήμα Επιστημών Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Suor Orsola Benincasa Νάπολης»).

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών

2. Παράλληλα με το προαναφερθέν λειτουργεί το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Συγκριτική Φιλολογία στον Παρευξείνιο Χώρο», το οποίο ιδρύθηκε το 2020 και, μεταξύ άλλων, στοχεύει στην περαιτέρω φιλολογική εξειδίκευση των μεταπτυχιακών φοιτητών δίδοντάς τους τη δυνατότητα να αναπτύξουν δεξιότητες και γνώσεις χρήσιμες για την πραγματοποίηση ειδικών επιστημονικών ερευνών σε τομείς όπως η γραμματεία των παρευξείνιων χωρών και η συγκριτική φιλολογία του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου⁵.

3. Το τρίτο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος φέρει την ονομασία «Παρευξείνιος χώρος και Ελληνισμός». Το συγκεκριμένο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα δίδει την ευκαιρία στους μεταπτυχιακούς φοιτητές να εξειδικευθούν σε ζητήματα ιστορίας και πολιτισμού του Παρευξείνιου Ελληνισμού που ήκμασε κατά τους προηγούμενους αιώνες και διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην ιστορική πορεία των χωρών της περιοχής⁶.

III. ΔΙΔΑΚΤΟΡΕΣ

Αναφορικά με τις σπουδές τρίτου κύκλου, περισσότεροι από 30 υποψήφιοι διδάκτορες σήμερα, πέρα από αυτούς που ολοκλήρωσαν κατά τα προηγούμενα χρόνια τις διδακτορικές τους σπουδές, εκπονούν διατριβές σε γνωστικά αντικείμενα που θεραπεύονται στο Τμήμα μας και μέσω των πρωτότυπων, και υψηλού επιπέδου, ερευνητικών δραστηριοτήτων τους διευρύνουν τους επιστημονικούς ορίζοντες έρευνας στο χώρο, συμβάλλοντας παράλληλα στην περαιτέρω προβολή του Τμήματος, και συνακόλουθα του Πανεπιστημίου, στο εγχώριο και διεθνές ακαδημαϊκό γίγνεσθαι.

Στο πλαίσιο της πρωτότυπης ερευνητικής δράσης που προβάλλει το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο διεθνώς εντάσσεται και η συλλογική προσπάθεια διδασκόντων, υποψήφιων διδασκόντων, διδασκόντων και ερευνητών του Τμήματος που οδήγησε τελευταία στην υλοποίηση της ψηφιακής πλατφόρμας «atcite», ενός εργαλείου σύνταξης βιβλιογραφικών παραπομπών και αναφορών που απευθύνεται κυρίως σε νέους επιστήμονες. Σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, μικρότερο του έτους, το «atcite» είχε περίπου 1.700 χρήστες από διάφορες χώρες της υφηλίου, μεταξύ αυτών η Γαλλία, η Ιταλία,

5. ΦΕΚ 4423/7-10-2020 (τεύχ. Β'), και ΦΕΚ 4512/14-10-2020 (τεύχ. Β'), όπως και ΦΕΚ 6568/21-12-2020 (τεύχ. Β') («Τροποποίηση του άρθρου 10»).

6. ΦΕΚ 2870/19-7-2018 (τεύχ. Β'): ως προσεχθεί πως στο Τμήμα αρκετά πρώιμα, από το 2009 ήδη και για χρόνια, λειτούργησε και Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο: «Σπουδές στον Παρευξείνιο Χώρο».

Αλέξανδρος Παπάζογλου

η Ολλανδία και η Ελλάδα, αποδεικνύοντας πως αποτελεί ήδη ένα χρήσιμο εργαλείο στη φαρέτρα της επιστημονικής τεχνολογίας.

IV. ΕΡΕΥΝΑ

Η προαγωγή της επιστήμης μέσω ερευνητικών δράσεων του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, χρηματοδοτούμενων από εθνικά και ευρωπαϊκά κονδύλια ή αυτοχρηματοδοτούμενων, είναι κομβικής σημασίας στόχος από την πρώτη ημέρα της ίδρυσής του. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρουμε το ερευνητικό Πρόγραμμα, «Αρχαιολογικές και γεωφυσικές έρευνες στην Περαία της Σαμοθράκης», το οποίο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας, και στοχεύει, μεταξύ άλλων, στην προβολή της τοπικής ιστορίας και της αρχαιολογικής έρευνας μέσω της σύμπραξης διάφορων φορέων⁷.

Στην προαγωγή της επιστήμης και της έρευνας εντάσσεται και η ηλεκτρονική έκδοση του *Mare Ponticum*, του ετήσιου διεθνούς ηλεκτρονικού περιοδικού του Τμήματος, που ήδη διανύει το 13ο έτος από την πρώτη έκδοσή του⁸. Οι εργασίες που δημοσιεύονται στο περιοδικό αφορούν στον παρευξείνιο χώρο και εντάσσονται στις ακόλουθες θεματικές ενότητες:

- α'. Τη γλώσσα, την επιστημονική μελέτη και τη διδασκαλία της,
- β'. Τη λογοτεχνία, τη θεωρία και τη διδακτική της προσέγγιση,
- γ'. Ζητήματα μετάφρασης και διερμηνείας,
- δ'. Θέματα ιστορίας και πολιτισμού,
- ε'. Διεθνή ζητήματα.

Αξίζει να προσεχθεί πως μεγάλο μέρος των εργασιών υπογράφεται από ξένους ερευνητές και επιστήμονες, ενδεικτικό του κύρους που έχει ήδη αποκτήσει το περιοδικό στην διεθνή επιστημονική κοινότητα· ιδιαίτερης μνείας χρήζει η στήλη των «Νέων Επιστημόνων», όπου δημοσιεύονται εργασίες μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψήφιων διδασκτόρων κατεξοχήν του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών⁹.

7. Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να ενημερωθούν σχετικά μέσω της διαδικτυακής σελίδας www.peraiasamothraceproject.gr

8. Ο πρώτος τόμος εκδόθηκε το 2010 και ήδη σήμερα, το 2023, ετοιμάζεται ο 11ος τόμος, οι εκδοθέντες τόμοι αφορούν αντίστοιχα στα έτη: 1ος (2010), 2ος (2011), 3ος (2013), 4ος (2014), 5ος (2015), 6ος (2017), 7ος (2018), 8ος (2020), 9ος (2021), 10ος (2022).

9. "Για περισσότερες πληροφορίες στην ιστοσελίδα του περιοδικού (mareponticum.bscc.duth.gr)."

V. ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

Ο ρόλος και οι δράσεις των τεσσάρων εργαστηρίων εστιάζονται κυρίως στην προώθηση των ερευνητικών δραστηριοτήτων σε επιστημονικά πεδία που θεραπεύονται στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών και στην προβολή του εν γένει επιστημονικού και κοινωνικού έργου του Τμήματος.

Συναντήσεις και εκδηλώσεις με προσκεκλημένους επιστήμονες διεθνούς κύρους είναι μόνο μερικές από τις δράσεις των εργαστηρίων που προάγουν, μεταξύ άλλων, την επιστημονική γνώση, τη διεπιστημονική προσέγγιση και την κοινωνική ανάδραση, καίρια στοιχεία για ένα Τμήμα που χαρακτηρίζεται από μοναδικότητα στον ακαδημαϊκό χώρο.

Η συμμετοχή προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών, αποφοίτων, καθώς και η συμβολή υποψήφιων διδασκτόρων, διδασκτόρων και μεταδιδακτορικών ερευνητών στις δράσεις των εργαστηρίων θεωρείται αυτοσκοπός.

Ειδικότερα στο Τμήμα λειτουργούν:

1. Το Εργαστήριο «Παρευξείνιων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας» ιδρύθηκε το 2009 και μέχρι σήμερα υποστηρίζει τις ανάγκες του Τμήματος σε επίπεδο διδασκαλίας και έρευνας στο γνωστικό αντικείμενο των γλωσσών που θεραπεύονται στο Τμήμα. Μέσα από δράσεις του Εργαστηρίου έργα της ρωσικής, της τουρκικής, της βουλγαρικής και της ρουμανικής γραμματείας μεταφράζονται στα ελληνικά αλλά και αντιστρόφως, ενώ οι φοιτητές του Τμήματος, προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί, έρχονται σε επαφή με σύγχρονες μεθόδους διερμηνείας κάνοντας χρήση του ειδικού εξοπλισμού του Εργαστηρίου¹⁰.

2. Το Εργαστήριο «Διδασκαλίας της Ελληνικής ως Δεύτερης/Ξένης Γλώσσας» λειτουργεί από το 2018 με στόχο την κάλυψη αναγκών που σχετίζονται άμεσα με τη διδασκαλία και την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας ως ξένης, εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων. Μεταξύ των δραστηριοτήτων του Εργαστηρίου συμπεριλαμβάνεται η παραγωγή επιμορφωτικού και διδακτικού υλικού το οποίο και είναι διαμορφωμένο βάσει των σύγχρονων κοινωνικοπολιτισμικών δεδομένων.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να κάνουμε μία σύντομη μνεία στα διαδικτυακά σεμινάρια ελληνικής γλώσσας τα οποία προσέλκυσαν το ενδιαφέρον εκατοντάδων αλλόγλωσσων από διάφορα σημεία της υφηλίου¹¹.

10. Πρβλ. ΦΕΚ 2097/29-9-2009 (τεύχ. Β') («Ίδρυση Εργαστηρίου Παρευξείνιων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και καθορισμός του εσωτερικού του κανονισμού»).

11. Πρβλ. ΦΕΚ 705/02-03-2018 (τεύχ. Β') («Ίδρυση Εργαστηρίου με τίτλο «Εργα-

Αλέξανδρος Παπάζογλου

3. Το Εργαστήριο «Πληροφορικής και Ψηφιακού Γραμματισμού» ιδρύθηκε το 2019. Μέσα στον χώρο του Εργαστηρίου οι προπτυχιακοί φοιτητές αποκτούν τις βασικές δεξιότητες σε τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφορίας, ενώ έρχονται σε επαφή με ψηφιακά εργαλεία και νέες τεχνολογίες. Σε μία εποχή που η τεχνολογία εξελίσσεται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς κρίνεται επιβεβλημένη η συνεχής ενημέρωση των φοιτητών σε τομείς που αφορούν στα γνωστικά αντικείμενα του Τμήματος και ο ρόλος του Εργαστηρίου κρίνεται, αν μη τι άλλο, ως κομβικής σημασίας¹².

4. Μόλις πριν από 3 έτη, το 2020, ξεκίνησε να λειτουργεί το Εργαστήριο «Μελέτης, Καταγραφής και Διάσωσης της Ποντιακής διαλέκτου» το οποίο έχει ως βασικό στόχο να διατηρήσει ζωντανή μία διάλεκτο η οποία ταυτίστηκε με τον Παρευξέινο Ελληνισμό και όχι μόνο. Η διδασκαλία και η μελέτη της ποντιακής διαλέκτου αποτελούν τον πυρήνα της λειτουργίας του Εργαστηρίου. Προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές διδάσκονται και εμβαθύνουν στην ποντιακή διάλεκτο με τη συμμετοχή διδασκόντων εγνωσμένης αξίας από πανεπιστημιακά ιδρύματα της ημεδαπής και της αλλοδαπής. Με βάση το ενδιαφέρον που επιδεικνύουν οι φοιτητές, καθίσταται σαφές πως αυτοί θα αποτελέσουν τους μελλοντικούς φορείς της συγκεκριμένης πολιτισμικής κληρονομιάς¹³.

VI. Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξέινων Χωρών, αφουγκράζεται τις ανάγκες της κοινωνίας σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο καθιστώντας αυτή τη σύνδεση θεμελιώδη για τη λειτουργία του. Μέσα από επιμορφωτικές και άλλες δράσεις του Τμήμα-

στήριο Διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας ως Δεύτερης/ Ξένης Γλώσσας» στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξέινων Χωρών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και καθορισμός του εσωτερικού του κανονισμού»), ως προσεχθεί πως στο Τμήμα από το ακαδημαϊκό έτος 2004/05 και εξής διεξάγονται οι εξετάσεις πιστοποίησης ελληνομάθειας για την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπό την εποπτεία του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας.

12. Πρβλ. ΦΕΚ 990/22-03-2019 (τεύχ. Β') («Ίδρυση Εργαστηρίου με τίτλο «Εργαστήριο Πληροφορικής και Ψηφιακού Γραμματισμού» στο Τμήμα Γλώσσας Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξέινων Χωρών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και έγκριση του εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας»).

13. Πρβλ. ΦΕΚ 266/03-02-2020 (τεύχ. Β') («Ίδρυση Εργαστηρίου με τίτλο «Εργαστήριο μελέτης, Καταγραφής και Διάσωσης της Ποντιακής διαλέκτου» στο Τμήμα Γλώσσας Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξέινων Χωρών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και έγκριση του εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας»).

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών

τος αναδεικνύεται ο κοινωνικός χαρακτήρας του συνεισφέροντας ποικιλοτρόπως στις πολυπληθείς προκλήσεις και ανάγκες που ανακύπτουν εντός της κοινωνίας. Θα αναφερθούμε κατωτέρω ενδεικτικά σε κάποιες μόνο από τις πρωτοβουλίες και τις δράσεις οι οποίες έλαβαν και λαμβάνουν χώρα με στόχο τη δημιουργική και αποτελεσματική προσφορά προς το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Επί μία δεκαετία πραγματοποιήθηκαν μαθήματα ελληνομάθειας σε Έλληνες μουσουλμάνους και αλλοδαπούς του νομού Ροδόπης. Το Τμήμα μας ανταποκρίθηκε άμεσα, κατά το παρελθόν, και ανέλαβε την οργάνωση και υλοποίηση σεμιναρίων που είχαν ως στόχο τη βελτίωση της ευχέρειας χρήσης της ελληνικής των ιεροδιδασκάλων του νομού Ροδόπης κατόπιν σχετικού αιτήματος του συλλόγου τους.

Κατά το τρέχον ακαδημαϊκό έτος (2022/23) ολοκληρώθηκε ο πρώτος κύκλος μαθημάτων της ελληνικής γλώσσας σε δεκάδες γυναίκες του δήμου Αρριανών με διά ζώσης μαθήματα υπό την αιγίδα του Εργαστηρίου «Διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας ως Δεύτερης/Ξένης Γλώσσας».

Εκτός από τα σεμινάρια εκμάθησης της ελληνικής, το Τμήμα μας, αφουγκραζόμενο τις ανάγκες της τοπικής εκπαιδευτικής κοινότητας και στο πλαίσιο της δράσης του Πανεπιστημίου και των σχολικών μονάδων, προχώρησε στην οργάνωση και υλοποίηση σεμιναρίων διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας τα οποία απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Αξίζει να τονίσουμε πως αυτές οι δράσεις δεν εξαντλούνται μόνο στον ελλαδικό χώρο καθώς έχουν πραγματοποιηθεί αντίστοιχες δράσεις που αφορούν σε διδάσκοντες την ελληνική σε παρευξείνιες, όπως θα δούμε, χώρες.

Η θέση της Θράκης στον χάρτη είναι ένας από τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Η γειτνίαση με χώρες που εντάσσονται στον παρευξείνιο χώρο καθιστά το Τμήμα μας φορέα της εύρυθμης συνύπαρξης των λαών στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Με επίκεντρο το προαναφερθέν, μέλη του Διδακτικού Προσωπικού του Τμήματος δίδαξαν την τουρκική και τη βουλγαρική γλώσσα σε αστυνομικούς που υπηρετούν όχι μόνο στον νομό Ροδόπης αλλά σε ολόκληρη τη Θράκη, αντίστοιχες δε πρωτοβουλίες έλαβαν χώρα και για τη διδασκαλία και εκμάθηση της ρωσικής γλώσσας.

Στο πλαίσιο της εξωστρέφειας του Τμήματος και της σύνδεσης με τη κοινωνία εντάσσεται και ο θεσμός του «Αχροατή Πανεπιστημιακών Μαθημάτων». Η διά βίου μάθηση αποτελεί έναν από τους κύριους πυλώνες των επιμορφωτικών δράσεων του Τμήματος και στοχεύει στη συνεχή ανάπτυξη των πολιτών. Οι τελευταίοι έχουν την δυνατότητα να επιλέξουν μαθήματα που διδάσκονται στο Τμήμα μας με βάση τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα.

Εκτός από τα προαναφερθέντα, οι δράσεις του Τμήματος εμπλουτίζονται με διαλέξεις και εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα πολλές φορές με την σύμπραξη τοπικών φορέων. Ενδεικτικά μπορούμε να επισημάνουμε τις πρόσφατες εκδηλώσεις αναφορικά με το Ολοκαύτωμα, αποτέλεσμα αगाστής συνερ-

Αλέξανδρος Παπάζογλου

γασίας του Δήμου Διδυμοτείχου και του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών.

Θα ήταν παράλειψη, τέλος, να μην αναφερθούμε και στις δράσεις του Συλλόγου Φοιτητών του Τμήματος «Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος». Προγράμματα εθελοντικών αιμοδοσιών, οικολογικές και κοινωνικές δραστηριότητες είναι μερικές μόνο πρωτοβουλίες των φοιτητών του Τμήματος που αφήνουν το στίγμα τους στην κοινωνία, καθιστώντας σαφές πως ο ρόλος του Πανεπιστημίου μας δεν εξαντλείται μόνο στην προαγωγή της επιστήμης αλλά και στην κοινωνική προσφορά.

VI. ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Το Τμήμα από τη φύση και το νομοθετικό πλαίσιο της ίδρυσής του στόχο έχει το άνοιγμα στον κόσμο και ειδικότερα στον κόσμο του παρευξείνιου χώρου και ευρύτερα της Ανατολής. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι κατά το τρέχον ακαδημαϊκό εξάμηνο πραγματοποιούνται από το Εργαστήριο «Διδασκαλίας της Ελληνικής ως Δεύτερης/Ξένης Γλώσσας» δωρεάν διαδικτυακά σεμινάρια εκμάθησης της ελληνικής τα οποία απευθύνονται σε ενήλικους αλλοδαπούς των παρευξείνιων χωρών, μέσα από ένα πρόγραμμα «αλληλοδράσης», δίδοντας βαρύτητα και σε Ουκρανούς πολίτες, και μαθητές, κάποτε και ελληνικής καταγωγής που διαβιούν από αιώνες στον χώρο και οι οποίοι επιθυμούν να βελτιώσουν τη γνώση στην ελληνική γλώσσα. Το ενδιαφέρον ξεπέρασε κάθε προσδοκία καθώς υπεβλήθησαν 584 αιτήσεις εκ των οποίων επιλέχθηκαν οι 300, κατόπιν δημιουργήθηκαν τμήματα βάσει συγκεκριμένων κριτηρίων καλύπτοντας όλα τα επίπεδα ελληνομάθειας, από Α1 έως Γ2. Σημαίνουσα αξία από κάθε πλευρά έχει η συμμετοχή Ουκρανών πολιτών οι οποίοι συγκροτούν τρία Τμήματα και, παρ' όλες τις δραματικές στιγμές που ζουν τον τελευταίο ενάμιση χρόνο, συμμετέχουν στα μαθήματα ελληνικής του Τμήματός μας ακόμα και μέσα από τα καταφύγια υπό τους ήχους των σειρήνων του πολέμου.

Η διάδοση της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού στους αραβόφωνους ορθόδοξους της ευρύτερης περιοχής της Βηθλεέμ αποτέλεσε, επίσης, τον πυρήνα συνεργασίας μεταξύ του Δημοκρατικού Πανεπιστημίου και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Με την υπογραφή του αντίστοιχου πρωτοκόλλου συνεργασίας το 2014, το Τμήμα μας ανέλαβε την ενίσχυση της ελληνομάθειας με την αποστολή διδακτικού προσωπικού το οποίο εθελοντικά υλοποίησε κύκλους μαθημάτων της ελληνικής, σεμιναρίων επιμόρφωσης και διαλέξεων. Συγχρόνως, δημιουργήθηκε εξεταστικό κέντρο στην περιοχή προκειμένου να λάβουν μέρος στις εξετάσεις πιστοποίησης ελληνομάθειας όσοι ολοκλήρωσαν επιτυχώς την παρακολούθηση των προαναφερθέντων μαθημάτων.

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών

Το Τμήμα μας ειδικότερα έχει υπογράψει διμερείς συμφωνίες συνεργασίας με πάμπολλα επιστημονικά ιδρύματα, φορείς και θεσμούς διάφορων χωρών, ενδεικτικά και μόνο σημειώνουμε μερικά από τα πανεπιστήμια και τους φορείς/θεσμούς: Πανεπιστήμιο Lomonosov, Κρατικό Πανεπιστήμιο Ερεβάν, Κρατικό Πολυτεχνείο Ερεβάν/Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Ίδρυμα «Ρωσικός Κόσμος», Κρατικό Πανεπιστήμιο Τιφλίδας, Κρατικό Πανεπιστήμιο Σοχούμι, Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών της Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών της Αρμενίας, Κρατικό Πανεπιστήμιο Αγίας Πετρούπολης, Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, Πανεπιστήμιο Lublin (UMCS), Πανεπιστήμιο Suor Orsola Benincasa Νάπολης, Petroleum-Gas University of Ploiesti, Ένωση Ελλήνων Ρουμανίας, Κρατικό Πανεπιστήμιο Μαριούπολης, Πανεπιστήμιο Τιράνων.

Το άνοιγμα στον κόσμο και μέσω αυτού και στην κοινωνία το επιβάλλει η ίδια η φυσιογνωμία του Τμήματος, και είναι ενδεικτικό πως ένα από τα μαθήματα που προσφέρονται αφορά και στην εκμάθηση της ιδιόμορφης ελληνικής διαλέκτου των Ελλήνων της Ανατολής, αυτών της παρευξείνιας διασποράς, της ποντιακής διαλέκτου, σε φοιτητές αλλά και σε πολίτες της τοπικής κοινωνίας. Αυτή η γλωσσική μορφή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ελληνική παρουσία στον Εύξεινο Πόντο, από τα νότια παράλια αυτού, τα παράλια της Τραπεζούντας, της Αμάσειας και της Σινώπης, ως τον Καύκασο, την Κριμαία, και την Πετρούπολη, τη θάλασσα της Αζοφικής και τις πόλεις των δυτικών παραλίων του Ευξείνου Πόντου, από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα.

Ο Γιώργος Σεφέρης είπε κάποτε πως «σβήνοντας ένα κομμάτι από το παρελθόν είναι σαν να σβήνεις ένα αντίστοιχο κομμάτι απ' το μέλλον»... Ενστερνιζόμενοι τα λόγια του ποιητή, έχουμε χρέος να υπηρετούμε, και να υπηρετούμε με σθένος, έναν από τους βασικούς στόχους του Τμήματος, όπως εκφράζεται και μέσα από το Προεδρικό Διάταγμα της ίδρυσής του, να διατηρούμε άσβεστη την ιστορική φλόγα του Παρευξείνιου Ελληνισμού, και του Ελληνισμού της Ανατολής, στην Ελλάδα και στον κόσμο, μέσα από τους φοιτητές και ερευνητές που ήρθαν και πέρασαν και μέσα από αυτούς που θα έρθουν και θα περάσουν...

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΜΙΑΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, *Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*. Πρακτικά 4ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019), Επιμέλεια ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, τόμοι Α΄-Δ΄, Κομοτηνή, Παρατηρητής της Θράκης 2022.

Είναι μεγάλη η χαρά μας που κρατούμε στα χέρια μας τους τέσσερις καλαίσθητους τόμους¹ των πρακτικών του συνεδρίου *Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*, που έλαβε χώρα στην Κομοτηνή από 22-24 Νοεμβρίου 2019. Αναμφισβήτητα πρόκειται για έναν οργανωτικό άθλο, το κύριο βάρος του οποίου επωμίστηκαν οι δύο επιμελητές, ο Μανόλης Α. Βαρβούνης και ο Θανάσης Β. Κούγκουλος, άξιοι συνάδελφοι του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Ο Α΄ και ο Β΄ τόμος, τους οποίους θα παρουσιάσουμε εδώ, περιλαμβάνουν 23 ερευνητικές ενότητες: 13 ο πρώτος με 41 ανακοινώσεις (494 σελίδες) και 10 ο δεύτερος με 30 ανακοινώσεις (358 σελίδες). Συνολικά: 854 σελίδες (στο εξής οι παραπομπές στον αριθμό του τόμου και στη σελίδα). Οι αρχικές εισηγήσεις θα λέγαμε ότι έχουν έναν εισαγωγικό χαρακτήρα και ανοίγουν μια σειρά από ενδιαφέροντα θέματα που προβάλλουν ευρύτερους προβληματισμούς. Η πρώτη, π.χ., του Δημήτρη Καργιώτη τιτλοφορείται «Η πρόσληψη της βαλκανικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα: ανθολογίες και κείμενα» (Α24-33) και εξετάζει προγραμματικά ζητήματα που αφορούν τις λογοτεχνικές ανθολογίες

1. Παρουσίαση των δύο πρώτων τόμων στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής (10.5.2023).

Βιβλιοκρισίες

μαζί με θέματα ορολογίας: πώς ορίζεται ο γεωγραφικός χώρος της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (A30), ποια είναι γενεαλογία και ποιες στερεοτυπικές συνδηλώσεις φέρει ο όρος «Βαλκάνια» (A31), αν υφίσταται η «βαλκανικότητα» ως «πολιτισμική κατηγορία» ή φαντασιακή κατάσταση (A31), αν η γεωγραφική συνύπαρξη δημιούργησε πολιτισμικές κοινότητες με ομοιότητες στα έθιμα, στις συμπεριφορές, στη μουσική, στον χορό κ.ά., για να φτάσει τελικά στον προβληματισμό αν όντως υπάρχει «βαλκανική λογοτεχνία» ως έκφραση συνείδησης μιας ασαφούς βαλκανικότητας.

Τα ερωτήματα βέβαια, κατά την πεποίθησή μου, παραμένουν έτοιμα να ξαναμπούν σε νέο συνεδριακό στίβο και αφορούν όχι μόνο τη βαλκανική αλλά και την ίδια την έννοια της «ευρωπαϊκής λογοτεχνίας». Εκεί εξάλλου ανήκουμε και η Ευρώπη είναι, παρά τη δυσκινησία και τις αντιφάσεις της, η μεγάλη ιστορική, δημοκρατική, πολιτική και πνευματική μας πατρίδα. Ο Martin Travers στον πρόλογο της *Εισαγωγής στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία*. Από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο (μτφρ. Ιωάννα Ναούμ, Μαρία Παπαηλιάδη, Επιστ. επιμ.-εισαγ. Τάκης Καγιαλής, Βιβλιόραμα 2005, σελ. 33) εκφράζει τον προβληματισμό του για την έννοια της «Ευρώπης» η οποία είναι «ως γεωγραφική, γεωπολιτική πραγματικότητα ένα μεταβαλλόμενο οικοδόμημα, προϊόν στρατιωτικών και διπλωματικών αγώνων που έχουν χαρακτηρίσει την Ιστορία της για περισσότερα από χίλια χρόνια». Δεν θα μπορούσαμε κάτι αντίστοιχο να πούμε και για τη Βαλκανική Χερσόνησο;

Ξαναγυρίζοντας όμως πάλι στα Πρακτικά, θα λέγαμε ότι η ανακοίνωση του Καργιώτη κουμπώνει με εκείνη της Άντειας Φραντζή η οποία αφηγείται λεπτομερώς το γενετικό πλαίσιο του τόμου *Αίμος*. *Ανθολογία Βαλκανικής Ποίησης* (Αθήνα, Οι φίλοι του περιοδικού *Αντί* 2006) στον οποίο ανθολογούνται στίχοι 80 ποιητών από επτά βαλκανικές χώρες-γλώσσες (ελληνική, αλβανική, η βοσνιακή, η βουλγάρικη, η ρουμανική, η σερβική σλαβομακεδονική). Με αφορμή την έκδοση της παραπάνω ανθολογίας η έμπειρη συγκριτολόγος Άννα Κατσιγιάννη θέτει στο τελευταίο βιβλίο της ορισμένα ερωτήματα που κατά την πεποίθησή μου παραμένουν ενεργά για όποιον διαβάξει και μελετά τους τόμους των Πρακτικών που έχουμε μπροστά μας: «Πώς θα μπορούσε να οριστεί η ιδιαιτερότητα της βαλκανικής λογοτεχνίας και γραφής; 1) Το κοινό ιστορικό παρελθόν· 2) το κοινό “φορτίο μνήμης” – η κατασκευή μιας συλλογικής μνήμης μέσα από τα κείμενα· 3) η προφορικότητα ως έκφραση της γλωσσικής, πολιτιστικής, θρησκευτικής και ιστορικής συνέχειας και κυρίως η επιβίωση κοινών προφορικών μορφών ποίησης· 4) η πολυγλωσσία· 5) η αιρετική γραφή· 6) η μετανάστευση, η εξορία, ο κοσμοπολιτισμός· 7) οι δυτικές επιδράσεις· η διατήρηση της εθνικής ταυτότητας και η παράλληλη συγχώνευση του γηγενούς με το ευρωπαϊκό στοιχείο.» (〈Βαλκανικές γραφές: Αίμος. Ανθολογία βαλκανικής ποίησης. Μυθιστορία και μνημονικό φορτίο〉, *Η σχεδία του λόγου. Μελέτες για την κινητικότητα των λογοτεχνικών έργων*, Αθήνα, Gutenberg 2022, σελ. 249).

Βιβλιοκρισίες

Οι επόμενες ομάδες κειμένων που πλαισιώνουν τα πρακτικά δημιουργούν νέα πεδία διαλόγου. Έτσι η Αναστασία Νικολάου πιάνει το νήμα από την πλούσια υμνογραφία της βυζαντινής παράδοσης, που εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι ζωντανή, για να αναζητήσει τα ίχνη της στη μεταβυζαντινή λόγια παραγωγή μέχρι τον πρώιμο Διαφωτισμό (Α42-53). Με την επιστολογραφία των Ελλήνων λογίων δασκάλων του 17ου αιώνα (και ειδικότερα του Νεοαριστοτελικού Θεόφιλου Κορυδαλλέα) ασχολείται η μελέτη του Βασιλείου Τσιότρα (Α54-71), για να διασαφηνιστεί η εικόνα της παιδείας και της φιλοσοφίας της εποχής εκείνης, ενώ με τους Έλληνες ιατροφιλόσοφους και λόγιους στα Βαλκάνια και στη Ευρώπη, που σηματοδοτούν το πέρασμα από τη μεταφυσική στην επιστημονική σκέψη και στην πρώιμη νεοτερικότητα, ασχολείται η ανακοίνωση του Νίκου Μαυρέλου (Α72-86). Στην πολυσχιδή, γοητευτική και περιπετειώδη προσωπικότητα του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων (1641-1709) επικεντρώνεται η εισήγηση του Δημήτρη Τζελέπη (Α87-100).

Σε άλλο μελετητικό ζεύγος ανήκει η ανακοίνωση της Ιουλιανής Βρούτση που τεκμηριώνει την ύπαρξη και προώθηση ενός κλίματος συγκλίσεων ανάμεσα στους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου, κάτι που υποστηρίχτηκε από τους διευθυντές του περιοδικού *Νέα Εστία* Γρηγόριο Ξενοπούλο και Πέτρο Χάρη, και λειτούργησε ως ένα ρομαντικό όραμα στα πλαίσια της Χάρτας του Ρήγα (Β 14-25). Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι ανακοινώσεις της Χρύσας Θεολόγου (Β26-34), του Θανάση Γαλανάκη (Β35-40) και του Βασίλη Βασιλειάδη (Β41-55).

Εδώ βέβαια δεν είναι δυνατόν να κάνουμε απαρίθμηση των τίτλων και έκθεση του περιεχομένου των δύο πρώτων τόμων, οι οποίοι προτείνουν να σκεφτούμε το παρελθόν και να στοχαστούμε πάνω στο παρόν και στο μέλλον των πολιτισμικών σπουδών. Οι μελέτες που συγκεντρώνονται μας πείθουν ότι ο πολιτισμός ανήκει σε ένα μεγάλο δικτυακό περιβάλλον και δεν μπορεί να θρυμματιστεί σε αδιαπέραστες κατηγορίες. Το τοπικό διαχέεται μέσα σε ευρύτερους γεωγραφικούς σχηματισμούς, ενώ οι ποικίλες γλώσσες και εκφράσεις έχουν σαφέστατες ομοιότητες και αναλογίες, δημιουργώντας δεσμούς οικογενειακής τάξεως. Περιγράφοντας ο Simon During τις πολιτισμικές σπουδές προσπάθησε να δώσει έμφαση σε δύο στοιχεία: η πρώτη προτεραιότητα ορίζεται από τους τρόπους που θα μιλήσει κανείς γι' αυτό το αντικείμενο και η μη μεταχείρισή του ως ένα κλειστό σύστημα· το δεύτερο και σημαντικότερο είναι ότι οι πολιτισμικές σπουδές δεν είναι μονοδιάστατες αλλά έχουν ένα ευρύ καταγωγικό παρελθόν με πολλές απολήξεις, και γι' αυτό μελετάται από διάφορους επιστημονικούς κλάδους: φιλολογία, κοινωνιολογία, ανθρωπολογία κ.ά. (*The Cultural Studies Reader*, Second Edition, Edited by Simon During, London and New York, Routledge 1999, σελ. 1-30). Σε ό,τι μας αφορά, όπως σοφά λέει ο καθηγητής Ερατοσθένης Καψωμένος, «η λογοτεχνία αντιπροσωπεύει ένα προνομιακό πεδίο για τη μελέτη των

Βιβλιοκρισίες

πολιτισμικών συστημάτων, καθώς εκεί οι διάχυτες δομές ιδεών, αξιών, τάσεων που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία συγκροτούνται — μέσω της συνείδησης του δημιουργού — και συντίθενται σε ένα ευκρινές, συνεκτικό και πλήρες σύστημα. Οι πολιτισμικές δομές ενυπάρχουν στο λογοτεχνικό κείμενο, ποιητικό ή πεζό, σε πολλά επίπεδα. Και είναι ανιχνεύσιμες σε σημειωτικές νόρμες, τύπους οργάνωσης του λόγου (ανεξάρτητους από σημασιακά περιεχόμενα), όπου η πολιτισμική πληροφορία βρίσκεται στη σημειωτική άρθρωση, με τη μορφή ταξινομικών αρχών και τύπων άρθρωσης και προσφέρεται για τυπολογική επεξεργασία και σε σημασιακές δομές και σημασιακούς κώδικες, συστήματα σχέσεων αξιακού περιεχομένου, όπου η πολιτισμική πληροφορία είναι στο σημασιακό επίπεδο και προσφέρεται για συστηματική ανάλυση και αποκωδικοποίηση» (A359-360). Ο ίδιος μελετητής ορίζει ότι «Οφείλομε να ερευνήσουμε συστηματικά τους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς (πρώτα πρώτα, ο καθένας τον δικό του): τον τύπο, τον προσανατολισμό και τα αξιακά τους πρότυπα. Να μελετήσουμε το βαθμό συμβατότητάς τους. Και να αναζητήσουμε το οργανωτικό σχήμα που τους χωράει όλους-όχι τους μισούς- χωρίς να τους καταπιεί.» (A371-372). Η τελευταία αυτή φράση στέκεται πολύτιμος οδηγός.

Η μεγάλη όμως συνεισφορά των δύο τόμων των Πρακτικών του συνεδρίου, θα λέγαμε ότι είναι το γεγονός ότι συμβάλλουν στην κατασκευή μιας Ιστορίας (ή κεφαλαίων ή υποκεφαλαίων μια Ιστορίας) λογοτεχνίας συγκριτολογικής τάξεως ή ακόμα και μιας «Λογοτεχνικής Ιστορίας», όπως την είχε ορίσει ο Γάλλος G. Lanson, ως «τον πίνακα της λογοτεχνικής ζωής του έθνους, την ιστορία της κουλτούρας και της δραστηριότητας του ανώνυμου πλήθους που διάβαζε, καθώς επίσης και των επιφανών ατόμων που έγραφαν» (Δ. Αγγελάτος *Η άλφα βήτα του νεοελληνιστή. Οδηγός για το εισαγωγικό μάθημα στην επιστήμη της νεοελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα, Gutenberg 2011, σελ. 238). Υπάρχει μεγάλο άnuσμα χρόνου από την υστεροβυζαντινή εποχή ως τις μέρες μας και γίνεται μία πανοραμική διερεύνηση της παραγωγής της εθνικής ή της βαλκανικής διασποράς, όπως και η ενασχόληση με μια ποικιλία θεμάτων (π.χ. η μορφή του γενίτσαρου, θεματικές του ποιητικού συμβολισμού, μεγαλεπήβολα οράματα για βαλκανική συνομοσπονδία, ταξιδιωτικές αφηγήσεις, σχέσεις ιστορίας και λογοτεχνίας, αναπαραστάσεις τόπων κ.ά.), αλλά και επιμέρους φιλολογικών πεδίων (βιογραφία, μετρική κ.ά.) ή συγγενικών επιστημονικών αντικειμένων (θέατρο, κινηματογράφος) και λογοτεχνικών ειδών (αστυνομική λογοτεχνία).

Πώς όμως παρατίθενται και αναλύονται όλα αυτά; Τα έργα έχουν μια απαρράγραπτη ιστορική ταυτότητα και είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με το όνομα του συγγραφέα, τις μορφές και τις ιδέες που κουβαλούν (Δ. Αγγελάτος, *ό.π.*, 226 κ.ε.). Το χρονολογικό τους στίγμα ακολουθεί την ιστορία των γραμμάτων, την ιστορία της παιδείας και τα μνημεία του λόγου που συνομιλούν μεταξύ τους. Αναγνωρίζονται τα ρεύματα και οι εποχές αλλά και τα είδη των κειμένων που εμφανίζονται (π.χ. στην ενότητα «Βαλκανικές διαστάσεις της Νεοελληνικής

Βιβλιοκρισίες

Γραμματείας από τα υστεροβυζαντινά χρόνια έως τον πρώιμο Διαφωτισμό», Α42-70). Ο γεωγραφικός όμως ορίζοντας δεν μένει στατικός και ανοίγει προς τα Βαλκάνια, αποκτώντας συγκριτολογική προοπτική και καλύπτοντας όχι μόνο αισθητικά προσδιορισμένα γραπτά κείμενα (π.χ. φαναριώτικη ποίηση) αλλά και άλλα είδη της γλωσσικής και πολιτισμικής παράδοσης (π.χ. επιστολογραφία). Ο δρόμος όμως πλαταίνει και οι μελέτες δεν αφορούν μόνο τη γραπτή αλλά και την προφορική κληρονομιά, μια και όπως έχει πει ο Κ.Θ. Δημαράς «τα γράμματα μας χαρακτηρίζονται από την μεγάλη προσφορά του προφορικού λόγου, ιδίως μέσα από το δημοτικό τραγούδι» (*Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, Γνώση 2000, σ. θ'). Επιπλέον, η εικόνα που έχουμε μπροστά μας δημιουργεί μια αφήγηση και μια συνθετική θεώρηση. Από τη στατικότητα και τη σχηματοποίηση, βλέπουμε επιβιώσεις του παλιού, αρχές, μεταβολές, και βέβαια τα νέα σπέρματα που οδηγούν στην εξέλιξη των φαινομένων. Όπως λέει ο ίδιος μελετητής, μετά την πανσπερμία του Βυζαντίου και τον περιορισμό του περίπου στον ελλαδικό χώρο, «το ελληνικό στοιχείο, που από νωρίς είχε δώσει την δική του σφραγίδα στις ποικίλλες φυλές που αποτέλεσαν την βυζαντινή αυτοκρατορία, επιβάλλεται τώρα πια εντελώς» (Κ.Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. ια'). Δεν είναι τυχαία συνεπώς η πρόταξη του όρου «Ελληνισμός» στον τίτλο του Συνεδρίου. Ο δυναμισμός αυτός του ελληνικού στοιχείου τεκμηριώνεται σε διάφορες ανακοινώσεις. Η εισήγηση, λ.χ., της Μαργαρίτα Βακάλου και του Γιάννη Κιορίδη για τη μορφή του αλόγου στις σερβικές ηρωικές μπαλάντες (14ος-19ος αιώνες) και το ελληνικό ακριτικό τραγούδι εξετάζει το θέμα αυτό διερευνώντας «δύο πλούσιες και συγκρίσιμες λαϊκές λογοτεχνικές παραδόσεις των Βαλκανίων» (Α373-385), ενώ οι ανακοινώσεις της Στυλιανής Π. Βουτσά (Α386-392), της Βαρβάρας Ρούσου (Α400-410) και της Βάλιας Τσάιτα Τσιλιμένη (Α411-419), στέκονται στο επίπεδο των συμπτώσεων και των αναλογιών. Βαθύτερη φαίνεται να είναι η συνομιλία ανάμεσα στο μυθιστόρημα *Το γεφύρι με τις τρεις καμάρες* του Αλβανού συγγραφέα Ισμαήλ Κανταρέ και το ελληνικό δημοτικό τραγούδι «Της Άρτας το γιοφύρι», με τις συγκλίσεις να υποδηλώνουν μια ουσιαστική επικοινωνία των δύο πολιτισμών (ανακοίνωση Κυριακής Χρυσομάλλη-Henrich, Α422-437).

Με βάση, δηλαδή, τις αναλογίες ανάμεσα στα έργα θα μπορούσαμε να συγκροτήσουμε ένα είδος *Συγκριτικής Ποιητικής*, εντοπίζοντας «διαχρονικής και διατοπικής εμβέλειας στοιχεία, χαρακτηριστικά, ως εκ τούτου, της ίδιας της φύσης και της λειτουργίας της λογοτεχνίας», που συμβάλλουν στη μελέτη της τελευταίας ως «υπερεθνικού φαινομένου» (Δ. Αγγελάτος, *ό.π.*, σελ. 282). Αυτές οι ιδιαίτερες σχέσεις που αναπτύσσονται στις χώρες του Αίμου τεκμηριώνονται και μέσα από τη μελέτη των εφημερίδων και των περιοδικών, που «συγκροτούν σημαντικές εστίες διαμόρφωσης και διάδοσης φιλοσοφικών, αισθητικών, καλλιτεχνικών και λογοτεχνικών ιδεών» (Δ. Αγγελάτος, *ό.π.* 291) και αντιστοιχούν σε τρεις στιβαρές ενότητες από τις 23 των δύο τόμων.

Βιβλιοκρισίες

Συνοφίζοντας, θα λέγαμε ότι τα Πρακτικά του Συνεδρίου *Ελληνισμός και Βαλκάνια: Αμφίδρομες σχέσεις* συνιστούν ένα έργο αναφοράς και αποτελούν μία ανεκτίμητη επιστημονική προσφορά στον χώρο των νεοελληνικών σπουδών, καθώς αναδεικνύονται φιλολογικές και ιστορικά προσδιορισμένες διασταυρώσεις γραμματειακών και λογοτεχνικών κειμένων, εκλεκτικές συγγένειες, αιτιακές σχέσεις, απρόσμενες συνδέσεις, δημιουργικοί μετασχηματισμοί, διακαλλιτεχνικές και διαπολιτισμικές οσμώσεις, που θέτουν νέα ερωτήματα και ανοίγουν καινούρια ερευνητικά πεδία.

Κωστής Δανόπουλος
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ - ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ελληνισμός και Βαλκάνια – Αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019). Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019)* 1-2, Κομοτηνή 2022, έκδ. ΔΠΘ / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Σειρά: Μελέτες Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας – 13 / εκδ. Παρατηρητής της Θράκης, σσ. 529 και 384.

Στη θέση άλλης εισαγωγικής σκέψης αξίζει να τονιστεί εδώ η εξής μεθοδολογική παραδοχή: Οι “παρουσιάσεις” ή “κριτικές” βιβλίων συνιστούν μια ειδική κατηγορία επιστημονικής γραφής, για την οποία, φυσικά, δεν υπάρχουν κανόνες ούτε “μαγικές συνταγές” που θα διασφάλιζαν εκ των προτέρων τη μορφή ή την ποιότητα και απήχησή τους. Θα μπορούσαμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για ένα από τα περιπλοκότερα είδη γραφής, πάνω από όλα εξαιτίας της ευρηματικής επινοητικότητας που απαιτεί κάθε βιβλιοπαρουσίαση ή βιβλιοκριτική, αφού είναι απαραίτητο να προσαρμόζεται με ευελιξία στο είδος αλλά και τις ιδιαιτερότητες της υπό συζήτηση μελέτης. Αυτό μάλιστα αποδεικνύεται περίτρανα στην προκειμένη περίπτωση, καθώς το υπό πραγμάτευση έργο απαρτίζουν δύο πολυσέλιδοι τόμοι πρακτικών ενός διεθνούς συνεδρίου, στους οποίους συναντώνται οι επιστήμες που μελετούν τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Με άλλα λόγια εστιάζουμε σε μια διεπιστημονική συζήτηση που αναπτύσσεται σε περισσότερες από οκτακόσιες σελίδες και μεταξύ περίπου εβδομήντα ερευνητριών και ερευνητών όλων των επιπέδων. Συμμετέχουν δηλαδή υποψήφιοι διδάκτορες, διδάκτορες και μεταδιδάκτορες, ερευνητές, έμπειροι καθηγητές όλων των βαθμίδων και ομότιμοι καθηγητές. Οι περισσότεροι χρησιμοποιούν μεθοδολογικά εργαλεία διαφορετικών κλάδων, σκιαγραφούν το θεωρητικό

Βιβλιοκρισίες

τους υπόβαθρο και κάποιοι, παραδόξως, απαρνούνται τη θεωρία. Ωστόσο, όλες και όλοι υπόσχονται είτε να αποκαλύψουν άγνωστες πτυχές της ανθρώπινης σκέψης και δράσης σε τμήματα της μεγάλης διάρκειας των πεντέμισι περίπου αιώνων από το 1453 και την Άλωση της Πόλης μέχρι τον 21ο αιώνα είτε να ανα-πραγματευτούν γνωστές όψεις τους, προτείνοντας όμως επίκαιρες ή απλά διαφορετικές αναγνώσεις από τη σκοπιά του παρόντος. Άσχετα από το εάν όλες και όλοι πραγματοποιούν ό,τι υπόσχονται, οι τρεις παράμετροι που κωδικοποιούνται στον τίτλο των πρακτικών του συνεδρίου, όχι μόνο χαρτογραφούν το τεράστιο θεματικό εύρος τους, αλλά επίσης συνεχούν και θεωρητικοποιούν τον αφηγηματικό ιστό και αυτού του κειμένου, το οποίο δεν ταυτίζεται με μια απλή παρουσίαση των περιεχομένων τους. Οι αναγνώστες του έχουν άμεση πρόσβαση στην ηλεκτρονική μορφή των τόμων (που διατίθενται στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας: βλ. <https://www.he.duth.gr/el/page/monografies>) και, συνεπώς, μπορούν να διαβάσουν όλους τους τίτλους που αναφέρονται στα περιεχόμενά τους. Και επανέρχονται: η ανά χείρας παρουσίαση των προσεγγίσεων που περιλαμβάνουν, αναπτύσσεται γύρω από τις εξής παραμέτρους: α) τον διεπιστημονικό χαρακτήρα των προσεγγίσεων τους, β) την τοποθέτησή τους ως προς τη διάσταση του χρόνου και τις μεθόδους περιοδολόγησης, και, τέλος, γ) τη συνεισφορά τους στο κεντρικό προβαλλόμενο θέμα, τον ελληνισμό και τα Βαλκάνια.

Η συνάντηση των επιστημών ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν

Απαιτείται μια ακόμη εισαγωγική διευκρίνιση. Το θεωρητικό τοπίο για τη συνάντηση των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών που μας ενδιαφέρει, έχει προετοιμάσει πολύ νωρίτερα ο φιλόσοφος της ιστορίας Robin George Collingwood, υποστηρίζοντας ότι το παρελθόν, το οποίο διερευνούν όλες αυτές οι επιστήμες, δεν είναι νεκρό, αλλά, ζωντανεύει με τη μεσολάβηση της σκέψης των θεραπόντων τους και φυσικά με βάση τα σωζόμενα ίχνη του². Η σκέψη του ότι το παρελθόν αναπαρίσταται και ενεργοποιείται εκ νέου στο παρόν των ερευνητών με τον τρόπο που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους στην αναβίωσή του, παραπέμπει πρώτα από άλλα στη θεωρία της επιτέλεσης. Έτσι μπορούμε να φανταζόμαστε τον διάσημο εισηγητή της Richard Schechner να σκηνοθετεί στην καθημερινή ζωή τις μικρές σκηνές, στις οποίες όλοι μας πρωταγωνιστούμε υποδουμένοι μεταξύ άλλων ασύνειδα τους μάρτυρες της συνέ-

2. Πρόκειται για τη μελέτη του R.G. COLLINGWOOD, (1889-1943) *The Idea of History* που εκδόθηκε τρία χρόνια μετά τον θάνατό του από τον μαθητή του Thomas M. Knox (Clarendon Press, 1946) και στη συνέχεια επανεκδόθηκε και ανατυπώθηκε πολλές φορές από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις της Οξφόρδης (1956).

Βιβλιοκρισίες

χειας ή της αλλαγής από το χθες στο σήμερα³. Με εφαλτήριο αυτούς τους ρόλους μας, πρώτοι από όλους οι λαογράφοι που συμμετέχουν στους δύο τόμους των πρακτικών που μας απασχολούν εδώ, ως θεατές, παρατηρητές και επίσης ερευνητές των ατέρμωνων κοινωνικών επιτελέσεων μελετούν με τα μεθοδολογικά εργαλεία τους την ιστορικότητα των τελετουργικών στοιχείων που διαχέονται στο εκάστοτε συγχρονικό περιβάλλον.

Για παράδειγμα, οι δρακοκτονίες, όπως εξηγεί στο κείμενό του ο Μηνάς Αλεξιάδης, ενσωματώνουν τις δυναμικές διακυμάνσεις της προσαρμοζόμενης νοηματοδότησής τους στις κατά καιρούς εξελίξεις και τροφοδοτούν με χρήσιμο υλικό την πολιτική σάτιρα. Εξάλλου, το χιούμορ είναι πολιτισμικό φαινόμενο, εναρμονισμένο με την κουλτούρα κάθε λαού. Έτσι, στις γελοιογραφίες των εφημερίδων είναι πιθανό ο δράκοντας να ξεφεύγει από τον θάνατο σε γελοιογραφία του 1980 και να εξαπατά τον πολιτικό που διακωμωδείται, επειδή έχασε τις εσωτερικές εκλογές για την προεδρία του κόμματός του. Άλλοτε πάλι (το 1985), μπορεί να εμφανίζεται ως η προσωποποιημένη δραχμή που πληγώνεται σοβαρά και αποσταθεροποιείται εξαιτίας της απόδοσης του δολαρίου. Σε άλλη περίπτωση, τριάντα περίπου αργότερα (2014), στην κορύφωση δηλαδή της δημοσιονομικής κρίσης, σκοτώνεται από τον Έλληνα πρωθυπουργό, ταυτιζόμενος συμβολικά με την επονομαζόμενη τρόικα. Εξάλλου, όπως προσθέτει ο Γιώργος Κούζας, από τη σκοπιά όχι της οπτικής αλλά της αστικής λαογραφίας, στο περιβάλλον της καθημερινότητάς τους οι άνθρωποι, όπως είναι φυσικό, γελούν, ψυχαγωγούνται και καταναλώνουν. Με άλλα λόγια ακόμη και η ανάδειξη παραδοσιακών εθνικών εμπορευμάτων μοιάζει με μια πρόσθετη διαδικασία αναδιανομής συμβολοποιημένων ρόλων στα πεδία των αγορών των υπό εξέταση εδώ Βαλκανίων. Το εμπόριο μπορεί πράγματι να εξεταστεί μέσω της επιτόπιας έρευνας ως μια εξαιρετικά πλούσια πηγή πολύσημης εθνοτικής δυναμικής, προσφέροντας τα πορίσματα των πολιτισμικών και οικονομικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων του στη μελέτη ακόμη και μίας μικρο-κοινωνικής ιστορίας από τα κάτω. Οι αναγνώσεις των καθημερινών πρακτικών, αναμφίβολα, εμπίπτουν στη διερεύνηση τόσο των οικογενειακών όσο και των τοπικών σχέσεων. Και είναι επίσης δυνατό να αναζητούνται στις αφηγήσεις του επιφανούς λογοτέχνη Στρατή Μυριβήλη (τον οποίο παρουσιάζει στο κείμενό της η αναπληρώτρια καθηγήτρια στο πανεπιστήμιο της Τιφλίδας Ana Chikovani) ή να συσχετίζονται με θρύλους, ήρωες και φόβους που παγιώνονται στο φαντασιακό πεδίο της λαϊκής κουλτούρας, το οποίο δεν χωρίζεται από σύνορα αλλά μάλλον ενοποιείται υπό τις επενέργειες του έντεχνου λόγου, όπως τονίζει στη μελέτη του ο επίκουρος καθηγητής λαϊκής Τέχνης, Στέφανος Τσιόδουλος και κατόπιν στην έρευνά του για τους βρικόλακες των Βαλκανίων ο Στέλιος Μουζάκης.

3. Βλ. RICHARD SCHECHNER, *Η θεωρία της επιτέλεσης*, μτφρ. ΝΑΝΣΥ ΚΟΥΒΑΚΟΥ, Αθήνα, Τελέθριο, 2011.

Βιβλιοκρισίες

Ούτε η τέχνη ούτε ο χορός και το τραγούδι εμποδίζονται από εθνικά σύνορα. Κι όμως είναι πιθανό να ενσωματώνουν και να προστατεύουν ατομικές και συλλογικές ταυτότητες, εθνικά ή εθνοτικά γνωρίσματα. Τις περιηγητικές εντυπώσεις ως τεκμήρια αυτής της διαπίστωσης παρουσιάζει η Δρ. Μαρία Ελένη Κουζίνη. Από την άλλη πλευρά, με ερευνητικό υλικό τη σωζόμενη μνήμη η Αν. Καθηγήτρια του ΤΙΕ, Βασιλική Κράββα εξετάζει τις πολύμορφες μεταμορφώσεις της μουσικής υπό την πίεση της παραβίασης των ανθρωπινων δικαιωμάτων, της βιαιότητας, της γενοκτονίας ή του ολοκαυτώματος. Εστιάζει στη μουσική των Ελληνο-Εβραίων εντός των ναζιστικών στρατοπέδων, φέρνοντας μεταξύ άλλων στο προσκήνιο της παρουσιαζόμενης ανθρωπογεωγραφίας των Βαλκανίων τις μνημονικές πρακτικές και τους μηχανισμούς πρόσληψης του παρελθόντος, δίπλα στους οποίους προστίθενται στη συνέχεια από την Δρ. στο Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου Edith Uncu τα πολυεθνικά νεκροταφεία των Βαλκανίων, συγκεκριμένα το αποκαλούμενο θαλασσινό νεκροταφείο της πόλης Σουλινά στη Ντουμπρουτζά. Τα μνημεία και τα μουσεία είναι λογικό να ακολουθούν ως οι επόμενοι κρίκοι της λογικής συνάρτησης που διαγράφεται στις σελίδες των πρακτικών και η οποία μάλλον αναπόδραστα μας οδηγεί τώρα στις ετεροτοπίες μέσω των οποίων οι ερμηνευτικές συντεταγμένες της ανάλυσής τους από τον Foucault συνδράμουν καθοριστικά στην ομογενοποίηση του τοπίου της παρουσιαζόμενης διεπιστημονικής συζήτησης. Αυτόν τον στόχο θέτει η Αν. Καθηγήτρια του ΤΙΕ Αικατερίνη Μάρκου στη συγκριτική μελέτη της για το Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο της Ξάνθης και το Εθνογραφικό Μουσείο της Φιλιππούπολης, που εδράζονται στα αρχοντικά δύο οικογενειών με το ίδιο όνομα. Παράλληλα αναπλάθει εικόνες της αστικής ζωής του 19ου αιώνα στην ευρωπαϊκή επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά το στάδιο της μετάβασης της στο εθνικό περιβάλλον των βαλκανικών κρατών, ώστε προετοιμάζει το έδαφος για να προβάλει στιγμές της θεσμοθέτησης της μνήμης σε δύο διαφορετικά βαλκανικά κράτη. Και οι διαφορετικές επιστήμες λοιπόν φαίνεται ότι μπορούν να εργάζονται στους ίδιους ερευνητικούς τόπους, ανταλλάσσοντας ακόμη και τα εργαλεία τους.

Βέβαια, σήμερα και αυτό είναι αυτονόητο, μας εξηγεί ο Καθηγητής του ΤΙΕ και Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Μανόλης Βαρβούνης. Σε θεωρητικό επίπεδο, η λαογραφία στις συναντήσεις της με την κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία — που αποτέλεσαν τον ιστό της ανάλυσής μας μέχρι αυτό το σημείο — αποδεικνύουν ότι τα σύνορα δεν είναι απλές γραμμές στον πολιτικό ή εθνολογικό χάρτη και επίσης ότι δεν σκιαγραφούνται τυχαία γεωγραφικές ενότητες (π.χ. Βαλκάνια ή Νοτιοανατολική Ευρώπη). Αντίθετα, τα σύνορα οριοθετούν ενότητες κοινωνικού και πολιτικού πολιτισμού, τις οποίες μπορεί να αποκωδικοποιεί στις καθημερινές συνδηλώσεις της ανθρώπινης δράσης πρώτη η λαογραφία, ώστε να παραχωρεί τα πορίσματά της στις άλλες συνεργατίδες επιστήμες της, όπως τονίζει ο Καθηγητής Βαρβούνης.

Βιβλιοκρισίες

Ακόμη και τα διάφορα στάδια της κοινωνικής υποδοχής της γέννησης του ανθρώπου επιτρέπουν χάρη στη διαχρονικότητα των εθίμων τους, την αναζήτηση ομοιοτήτων και διαφορών στους βαλκανικούς πολιτισμούς. Τα τελευταία χρόνια, όπως μας πληροφορεί η καθηγήτρια Olga Bakuleva, το Τμήμα Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Λομονόσοφ της Μόσχας σχεδίασε και υλοποίησε συστηματικές επιτόπιες έρευνες με αυτόν ακριβώς τον στόχο και δίνοντας έμφαση στο λεξιλόγιο που χρησιμοποιούν οι λαοί της περιοχής. Εξάλλου, η προφορικότητα της ιστορικής εξέλιξης ανιχνεύεται μόνο στις ασύνειδες επιβιώσεις της στον γλωσσικό κώδικα. Καταγράφονται μόνο αυτά που επιθυμούσαν να καταγράψουν οι συντάκτες των κειμενικών πηγών (και σε αυτές συγκαταλέγονται οι επιστολές και κάθε λογής αναφορές, οι περιηγητικές εντυπώσεις ή τα απομνημονεύματα). Ομοίως, κατά τη διενέργεια προγραμμαμάτων συλλογής προφορικών μαρτυριών, συγκεντρώνονται αυτά ακριβώς που οι μάρτυρες επιλέγουν να καταθέσουν. Αναμφίβολα, τίποτα περισσότερο από αυτά που οι ίδιοι επιθυμούν. Αλλά έτσι και η γλώσσα προστίθεται ως ένας πολύτιμος ερευνητικός τόπος. Η ερευνήτρια του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αλεξάνδρα Σφοίνη εξηγεί στο δικό της κείμενο ότι τον 17ο και τον 18ο αιώνα η κυριαρχία μιας γλώσσας, στην προκειμένη περίπτωση της ελληνικής, αποκάλυπτε πολιτικές τακτικές και συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των μη κυρίαρχων εθνοτικών ομάδων που συνυπήρχαν στην πολυπολιτισμική και πολυεθνική αυτοκρατορία του σουλτάνου. Από την άλλη πλευρά, δέκα κείμενα των δύο τόμων που μας ενδιαφέρουν, αφιερώνονται σε συγκριτικές προσεγγίσεις λέξεων που περιγράφουν ομοειδή αντικείμενα, είτε γραμματικών τύπων, παροιμιών ιδιωματοισμών ή και δάνειων λέξεων. Και τα αποτελέσματά τους είναι σημαντικά, όπως και οι προτάσεις έρευνας στις οποίες μας οδηγούν. Ο Δρ. Ανδρέας Λενακάκης, για παράδειγμα, μας οδηγεί για άλλη μια φορά στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για μία διεπιστημονική μελέτη των τοπωνυμίων, που ειδικά στην ελληνική ιστορία αναμένεται να αποδειχθεί ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

Ήδη έχει διαφανεί η πρώτη καιρία συμβολή των δύο τόμων των πρακτικών που σας παρουσιάζω: είναι η ανανεωμένη στρατηγική διεπιστημονικής προσέγγισης που προτείνεται και η οποία καθιστά πρωταγωνιστή τον άνθρωπο, ο οποίος σκέφτεται, δραστηριοποιείται, λαμβάνει αποφάσεις, παρατηρεί ή και συμμετέχει σε συλλογικές πράξεις και κινητοποιήσεις στο πλαίσιο της κοινωνίας του και στη διαδρομή των αιώνων. Και καθίσταται ο ίδιος αποδέκτης των γνώσεων και των μηνυμάτων των βαλκανικών σχολείων. Πρώτα από όλα οι γλώσσες διδάσκονται. Αλλά το ερώτημα που προβάλλει σε αυτό το στάδιο της μετάδοσής τους αφορά, σύμφωνα με τον επίκουρο καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Βελιγραδίου Βόικαν Στόιτσιτς και της ομάδας του, την τύχη των πολιτισμικών στερεότυπων και προκαταλήψεων που εμπεριέχουν. Από την άλλη πλευρά τα γλωσσικά δάνεια και οι συγκρίσεις των βαλκανικών γλωσσών εξετάζονται διεξοδικά από τον λέκτορα του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Ασημάκη Φλιάτουρα και τη δική του ερευνητική ομάδα, με απώτερο στόχο να αναδειχθούν πιθανές αλληλεπιδράσεις στην

Βιβλιοκρισίες

ιστορική και συγχρονική τους προοπτική. Ακόμη και οι μύθοι του Αισώπου έχουν διεισδύσει στους γλωσσικούς κώδικες μας εξηγεί στο κείμενό της η Δρ του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Iuliana Costea και καθώς κρύβονται πίσω από τις λέξεις και τους ιδιωματοισμούς των βαλκανικών λαών, σκιαγραφούν φαντασιακούς χώρους πολιτισμικής ομοιογένειας. Δεν υπάρχει αμφιβολία, άλλωστε, ότι τόσο οι πολιτισμικές όσο και οι εθνικές ταυτότητες διδάσκονται και διαδίδονται μαζί με τις γλώσσες μέσω των εκπαιδευτικών συστημάτων. Φυσικά, αξιωματημένα είναι τα παραδείγματα που μας προσφέρει αφειδώς ο 19ος αιώνας, ο αιώνας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών και εθνικισμών. Αξίζει στο σημείο να αναφερθεί η συγκριτική προσέγγιση των Βασίλη Φούκα και Μενέλαου Τζιφρόπουλου, που επικεντρώνεται στις παραλληλίσσεις ή και αλληλεπιδράσεις της εκπαίδευσης των διδασκαλισσών στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η νέα, νεότερη και σύγχρονη ιστορία του ελληνισμού και των Βαλκανίων

Πράγματι οι αφηγήσεις των γυναικών, εκείνων από την Καβάλα που εργάζονται στα καπνά, καταδεικνύουν, όπως παρουσιάζει στην κεντρική ομιλία της η Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλολογίας, Πηνελόπη Καμπάκη-Βουγιουκλή, τις επιδράσεις των Ελλήνων με τους άλλους λαούς της περιοχής στις παράλληλες διαδρομές τους στη διάρκεια των υπό εξέταση εδώ πεντέμισι αιώνων. Στο πλαίσιο αυτής της διεπιστημονικής συζήτησης τώρα λαμβάνει τη σχυτάλη η ιστορία και οριοθετεί τον χρονολογικό αλλά και τον εννοιολογικό χάρτη της.

Αναφέρομαι στη δεύτερη και τρίτη παράμετρο της χαρτογράφησης του ερευνητικού τοπίου μέσω μεταφέρονται στο παρόν μας, στην τρίτη δεκαετία του 21ού αιώνα, η νέα, νεότερη και σύγχρονη ιστορία των βαλκανικών κοινωνιών. Άλλωστε ούτε τα όρια των ιστορικών περιόδων είναι σαφή, κοινά για ολόκληρο τον πλανήτη ή αμετάβλητα. Επινεύονται από τους ιστορικούς με γνώμονα το δικό τους παρόν και το δικό τους πεδίο παρατήρησης αλλά και ως αποτέλεσμα μιας περίπλοκης μεθοδολογικής διεργασίας αναζητήσεων ορόσημων που είναι δυνατό να μετατρέπουν δεδομένα τμήματα του χρόνου σε διακριτές και ομοιογενείς ενότητες ιστορικής εξέλιξης και διανοητικών συστημάτων. Έτσι, αναδύονται οι περίοδοι, οι υποπερίοδοι ή οι εποχές στον χρόνο-χάρτη της ιστορίας και ισοδυναμούν με μεθοδολογικά εργαλεία, τα οποία εφαρμόζουν οι ιστορικοί στα εργαστήρια τους με σημείο αναφοράς, για παράδειγμα, τη μελέτη του βαλκανικού αστικού πολιτισμού στην εποχή του Διαφωτισμού, το θέμα δηλαδή που επιλέγει στην κεντρική ομιλία του ο καθηγητής νεοελληνικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου Tudor Dinu. Οι Φαναριώτες μάλιστα, που πρωταγωνιστούν στο κείμενό του, ως δρώντα πρόσωπα μερικές δεκαετίες πριν κάποιοι από αυτούς ή τους απογόνους προστρέξουν στην υπό τα όπλα Ελλάδα για να συνδράμουν στην ανεξαρτησία της, αφενός φωτίζουν έναν μικρόκοσμο που συ-

Βιβλιοκρισίες

νεργεί στις πολιτικές εξελίξεις των καιρών και αφετέρου εισαγάγουν στη συζήτησή μας τα ζητήματα των μεταναστεύσεων και διασπορών.

Πρώτα από όλα οι μεταναστεύσεις συνδέονται με τις κοινότητες των Ελλήνων. Σε αυτούς τους δύο τόμους των πρακτικών, φιλοξενούνται ιστορικές μελέτες που αφιερώνονται στις ελληνικές κοινότητες της Φιλιππούπολης από τις Δρ. Αλεξία Ορφανού και Μαρία Καραβασίλη, ή στην Κωσταντζα από την Καθηγήτρια Τέχνης του Χαροκόπειου Παπεπιστημίου Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη. Αναπόδραστα δίνεται έμφαση στις εθνικές ιδεολογίες, όχι μόνον σε συνάρτηση με την πολιτική ωρίμανση που συνεπάγεται η διάδοση των ρηξικέλευθων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, που παρουσιάζει στο κείμενο του ο Δρ. Λεωνίδας Μοίρας, αλλά και ως αποτέλεσμα των ευρύτερων επενεργειών του εθνικισμού σε μικρο-επίπεδο, όπως στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Αδριανούπολης ή γενικότερα στη Θράκη.

Τόσο νεωτερικές έννοιες, όπως εθνική αυτοδιάθεση, φιλελευθερισμός, συνταγματισμός, εθνικισμός ή εθνισμός όσο και τα εμπειρικά δεδομένα των μικρόκοσμων που εξελίσσονται στις παράλληλες διαδρομές τους μεταβαίνοντας από τις κοινότητες και τα μιλέτ στις εθνικές διασπορές και τις κοινωνίες πολιτών, φέρουν στο προσκήνιο ένα ευρύ φάσμα εννοιολογικών προβλημάτων. Οι κοινωνικές επιστήμες, όπως προτείνω στο δικό μου κείμενο, έχουν από καιρό δημιουργήσει τα εννοιολογικά λεξικά τους (εναλλακτικά εγκυκλοπαίδειες) που λειτουργούν επίσης ως πολύτιμα μεθοδολογικά εργαλεία στις έρευνες των θεραπόντων τους. Η ιστορία, που έχει καθυστερήσει σε αυτό το έργο, εισέρχεται και αυτή στην παραγωγή τους, για να διευκολύνει την εμβάθυνση της κατανόησής μας π.χ. στα προσφυγικά ζητήματα των Βαλκανίων. Θα ήταν χρήσιμο, για παράδειγμα, να έχουμε στη διάθεσή μας γενικές εννοιολογήσεις που θα προετοίμαζαν μεταξύ άλλων την εξοικείωση των νεότερων ερευνητών με τα εν λόγω θέματα, προτείνοντας, όπως συνηθίζεται, και χρήσιμη βιβλιογραφία. Πάντως αξιοσημείωτη είναι και η ενότητα των πρακτικών που αφιερώνεται στα προσφυγικά θέματα με σημείο αναφοράς τις εμπειρίες της δεκαετίας του 1920 στα κείμενα του υποψήφιου διδάκτορα Georgi Yuri Dikin ή της Δρ. Βασιλικής Φίλιου, αλλά και των πολιτικών προσφύγων κατά τη διάρκεια του εμφυλίου από τον επίσης νέο ερευνητή Γεώργιο-Αλέξανδρο Παπαδόπουλο.

Σε κάθε περίπτωση όμως είναι απαραίτητο να επισημάνουμε, όπως μας θυμίζει στην κεντρική της ομιλία η Ομότιμη Καθηγήτρια Όλγα Κατσαρδή Hering, το σημασιολογικό φορτίο του πρωταγωνιστικού όρου Βαλκάνια και τη διαφοροποίησή του από τον όρο Νοτιοανατολική Ευρώπη: γιατί αναπόδραστα και οι γεωγραφικοί όροι έχουν την ιστορία τους, η οποία με τη σειρά της σκιαγραφεί το πλαίσιο της διεπιστημονικής ανάλυσης σε ό,τι αφορά τη μεταναστευτική κινητικότητα των λαών ή την αναζήτηση ασφαλέστερου τόπου υπό συνθήκες κρίσης. Συνοπτικά αξίζει να θυμίσω ότι η παλαιότερη αναφορά του όρου Βαλκάνια εντοπίζεται κάπου στα τέλη του 15ου αι., όταν ένας Ιταλός ουμανιστής διπλωμάτης και συγγραφέας, ο Φιλίππο Καλίμαχο, έγραφε σε υπόμνημά του ότι οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούν για τον όρο Αίμος το όνομα Βαλκάνιο. Μάλλον μετά το 1808, που

Βιβλιοκρισίες

ένας Γερμανός γεωγράφος αναφέρθηκε στη βαλκανική χερσόνησο, άρχισε η ευρύτερη χρήση του όρου. Ωστόσο, τα Βαλκάνια καθιερώθηκαν στο λεξιλόγιο περιηγητών και πολιτικών κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μάλιστα μετά το συνέδριο του Βερολίνου το 1878 ενώ στις αρχές του 20ού αι. απέκτησαν πολιτικό περιεχόμενο και στη συνέχεια πολιτιστικό αλλά και ιδεολογικό, που μάλλον σκιαγραφούσε την εικόνα ενός πολιτισμού διαφορετικού από τον ευρωπαϊκό, με βαριά στοιχεία κληρονομιάς. Στον Μεσοπόλεμο μάλιστα προτάθηκε ως ιδέα η αποβαλκανοποίηση των Βαλκανίων, λόγω του υποτιμητικού περιεχομένου του όρου. Η επικράτηση των Ναζί επέφερε νέες περιπέτειες σε όρους και ονόματα – όχι μόνο στο όνομα Βαλκάνια αλλά και στο όνομα Νοτιοανατολική Ευρώπη. Πάντως, σήμερα, η γεωγραφική ενότητα που ορίζεται ως νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης, είναι περήφανη για την ευρωπαϊκή της ταυτότητα, παρότι η ιστορική της εξέλιξη ταυτίζεται με την ιστορία του πάλαι ποτέ ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας -του λεγόμενου μεγάλου ασθενούς. Κατ' ανάλογο τρόπο ενδιαφέρον παρουσιάζει το περιεχόμενο της έννοιας ελληνισμός, που καθιερώθηκε επίσης τον 19ο αιώνα για να υποδηλώνει σε γενικές γραμμές τη φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού γένους στη διαχρονικότητά του⁴.

Αντί επιλόγου

Ήδη φάνηκε η συμβολή των δύο τόμων των πρακτικών που ανέλαβα να παρουσιάσω στη μικρό-ιστορική προσέγγιση μιας ευρείας γεωγραφικής περιοχής στη μεγάλη διάρκεια. Υπό αυτό το πρίσμα αναδεικνύονται σε συγκριτική προοπτική η εξέλιξη της μεθοδολογίας και της θεωρίας των διεπιστημονικών συναντήσεων στο ερευνητικό τοπίο της βαλκανικής ή νοτιοανατολικής Ευρώπης. Πέρα από τον πλουραλισμό και την ευρύτητα της παρουσιαζόμενης εδώ συζήτησης, η αναγνώστρια και ο αναγνώστης των δύο τόμων θα παρακινήθουν να συνομιλήσουν φαντασιακά με εβδομήντα περίπου ερευνήτριες και ερευνητές, να κρίνουν και να συγκρίνουν περισσότερες από πενήντα μεθοδολογικές προσεγγίσεις, και προπάντων να εξοικειωθούν με τους ερευνητικούς προβληματισμούς που προωθούν τόσο σημαντικά συνέδρια όπως αυτό που έλαβε χώρα στο ΤΙΕ λίγους μόλις μήνες πριν την πανδημία.

Ελπίδα Βόγλη
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

4. Βλ. σχετικά την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη του ΝΙΚΟΥ ΣΙΓΑΛΑ, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», Τα Ιστορικά 34 (2001), σελ. 3-70.

**ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

I. ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ

ΚΟΣΜΗΤΟΡΑΣ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

ΜΕΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ
Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ

Καθηγητής και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος,
ως αναπληρωματικό μέλος

**ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ**

ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής και Πρόεδρος του Τμήματος
ως τακτικό μέλος

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ

Καθηγήτρια και Αν. Πρόεδρος του Τμήματος
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Ε.Π.

Δεν κατατέθηκαν υποψηφιότητες

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ

μέλος Ε.ΔΙ.Π. του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας
ως αναπληρωματικό μέλος

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΣ ΜΕΛΩΝ Ε.Τ.Ε.Π.

ΑΡΙΛΙΑ ΣΠΑΡΤΑΛΗ

μέλος Ε.Τ.Ε.Π. του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας,
ως τακτικό μέλος

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΣΜΗΤΕΙΑΣ

ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΣΠΙΚΟΥΔΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Καθηγητής

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Καθηγητής

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Καθηγήτρια

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, Καθηγήτρια

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΟΥΡΕΜ-ΚΩΤΣΟΥ ΝΤΟΥΣΑΝΚΑ, Καθηγήτρια

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ, Καθηγητής

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΛΕΟΝΩΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ANDREW FARRINGTON, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΑΘΗΝΑ ΣΥΡΙΑΤΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
MARCO ΜΙΟΤΤΟ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΑΘΗΝΑ ΜΑΧΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΕΛΕΝΗ ΦΑΣΣΑ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΕΛΑΡΙΔΗΣ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΓΟΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΤΣΕΝΤΙΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΙΟΤΣΕΚΟΓΛΟΥ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΟΥΦΙΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΩΜΑΗ ΤΣΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ

1. «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία – Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις»
Διευθυντής: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Καθηγητής
Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΕΡΑ-
ΦΕΙΜΙΔΗΣ
2. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ιστορία της Ιατρικής
και Βιολογική Ανθρωπολογία: Υγεία, Νόσος και Φυσική Επιλογή»
– Τμήμα Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας του Α.Π.Θ.

– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.

3. Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Λαογραφία και πολιτιστική διαχείριση» (Folklore, Folkloristics and Cultural Management).

– Τμήμα Φιλολογίας ΕΚΠΑ

– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης ΕΚΠΑ

– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δ.Π.Θ.

– Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου

4. «Πολιτισμικές Σπουδές: Νέος Ελληνισμός και Βαλκάνια» (υπό πιστοποίηση)

5. Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο: «Τοπική Ιστορία, Πολιτισμός και Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς: Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις και Ψηφιακές Εφαρμογές» (υπό πιστοποίηση).

– Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.

– Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Δ.Π.Θ.

ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΖΩΗ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΟΥ, Καθηγήτρια

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Καθηγήτρια

ΦΛΩΡΑ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια

ΜΑΡΙΑ ΤΖΙΑΤΖΗ, Καθηγήτρια

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΜΗΣ, Καθηγητής

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ, Καθηγητής

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΣΟΦΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΡΡΕ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ΣΜΑΡΩ ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

ANNA ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια

RAIMONDO TOCCI, Επίκουρος Καθηγητής

ΣΤΕΡΓΙΑΝΗ ΧΕΛΙΔΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΦΛΙΑΤΟΥΡΑΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΙΩΤΗΣ, Επίκουρος Καθηγητής
ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΟΣΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΠΕΡΣΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΟΡΙΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

1. «Κείμενα και Πολιτισμός»

Διευθυντής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Καθηγητής

Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχος Υπάλληλος, ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΥ

2. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Εξειδίκευση στις Τ.Π.Ε. και Ειδική Αγωγή –
Ψυχοπαιδαγωγική της Ένταξης»

Διευθύντρια: ΜΑΡΙΑ ΜΗΤΣΙΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη: Συμβασιούχοι Υπάλληλοι: Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΜΑΡΟΥΔΑΣ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΥΚΟΣ

3. Δια-Ιδρυματικό Π.Μ.Σ «Αρχαία Ελληνική Γραφή: Φορείς και Περιεχόμενο»
– Τμήμα Φιλολογίας του ΕΚΠΑ

– Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.

Αναπληρωτής Διευθυντής: ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΜΠΟΥΣΕΣ, Γραμματειακή υποστή-
ριξη: μέλος ΕΤΕΠ του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.: ΑΓΓΕΛΟΣ
ΣΙΣΜΑΝΗΣ

**ΤΜΗΜΑ ΓΛΩΣΣΑΣ, ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΡΕΥΞΕΙΝΙΩΝ ΧΩΡΩΝ**

ΜΕΛΗ ΔΕΠ

ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ, Καθηγήτρια
ΗΛΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΘΩΜΑΔΑΚΗ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, Καθηγητής
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΠΑΡΟΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ-ΕΚΙΤΖΗ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΑΡΚΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΡΙΜΠΑΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής
ΙΑΚΩΒΟΣ ΑΚΤΣΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής
ΑΜΑΛΙΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΑΜΟΙΡΙΔΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΑΡΩΝΗ, Επίκουρη Καθηγήτρια
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Επίκουρος Καθηγητής

ΜΕΛΗ Ε.Ε.Π.

ΙΛΟΝΑ ΜΑΝΕΛΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΥΡΙΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΑΖΑΡΕΤΙΑΝ
ΑΪΣΕ ΧΑΣΑΝ

ΜΕΛΗ Ε.ΔΙ.Π.

ΚΕΡΑΤΣΩ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ

ΜΕΛΗ Ε.Τ.Ε.Π.

ΚΟΝΔΥΛΕΝΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρευξεινίων Χωρών

1. «Ψυχοπαιδαγωγικές, Διδακτικές και Διαπολιτισμικές Προσεγγίσεις στις
Ανθρωπιστικές Επιστήμες»

Διευθύντρια: **ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΑΣΗ**, Καθηγήτρια

Γραμματειακή υποστήριξη: --

2. «Συγκριτική Φιλολογία στον Παρευξεινίο Χώρο»

Διευθυντής: **ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ**, Καθηγητής

Γραμματειακή υποστήριξη: –

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 2022-2023

Στο ακαδημαϊκό έτος 2022-2023, τα πεπραγμένα της Κοσμητείας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης [στο εξής: ΣΚΑΣ] έχουν, κατά τομείς, ως εξής:

A. Λειτουργία Ακαδημαϊκών Οργάνων - διοικητικά ζητήματα.

Συνολικά πραγματοποιήθηκαν ένδεκα συνεδριάσεις της Κοσμητείας και ελήφθησαν αποφάσεις επί όλων των διοικητικών θεμάτων που διαβιβάστηκαν από τα Τμήματα της ΣΚΑΣ (εγκρίσεις μητρώων, εκπαιδευτικές άδειες, αναστολές φοίτησης κ.λπ.) και εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Σχολής, με σκοπό την εύρυθμη λειτουργία της.

Ιδρύθηκε και στελεχώθηκε η «Επιτροπή Συντονισμού Ακαδημαϊκών Δράσεων» της Σχολής, και οργανώθηκε η διαδικασία εκλογών για την ανάδειξη εκπροσώπων ΕΔΠ και φοιτητών, στη σύνθεση της Κοσμητείας της Σχολής. Αναμορφώθηκε η Επιτροπή Αριστείας της ΣΚΑΣ και απονεμήθηκαν, μετά από σχετική προκήρυξη και με τις προβλεπόμενες από τον σχετικό κανονισμό διαδικασίες αξιολόγησης, τα σχετικά βραβεία για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2022. Η απονομή έγινε στην Κομοτηνή, τον Ιούνιο του 2023, στο πλαίσιο ειδικής εκδήλωσης.

Επίσης η Σχολή, εφαρμόζοντας τον Ν. 4957 / 2022 κατά το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023, μετά από επάλληλες συνεδριάσεις των Συνελεύσεων των Τμημάτων και της Κοσμητείας, από τον Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του 2023, κατάρτισε, ενέκρινε και ανέρτησε, μετά την επικύρωση της Συγκλήτου, Μητρώα Γνωστικών Αντικειμένων και Επιστημονικών Πεδίων των Τμημάτων της, προχώρησε σε αιτιολογημένο προγραμματισμό προσλήψεων μελών ΔΕΠ, ΕΔΠ, ΕΤΕΠ και ΕΕΠ στα Τμήματά της, που επίσης επικυρώθηκε από την Σύγκλητο, και τέλος κατάρτισε επιμέρους Μητρώα Εσωτερικών και Εξωτερικών Εκλεκτόρων για όλα τα Γνωστικά Αντικείμενα και των τριών Τμημάτων της. Τα Μητρώα αυτά, αφού ελέγχθηκαν και εγκρίθηκαν από τον Κοσμήτορα και την Κομητεία, διαβιβάστηκαν δια του Πρυτάνεως του ΔΠΘ στο Συμβούλιο Διοίκησης, ώστε να αναρτηθούν και να αρχίσει η ισχύς τους.

Τον Ιούνιο 2023 η Σχολή, μετά από εισηγήσεις των Συνελεύσεων των Τμημάτων της και απόφαση ειδικής συνεδρίασης της Κοσμητείας, κατάρτισε και

ενέκρινε «Ετήσιο Αναπτυξιακό Σχέδιο», που περιλαμβάνει πέντε επιμέρους πεδία, το οποίο κοινοποίησε στη Σύγκλητο και διαβίβασε προς έγκριση στο Συμβούλιο Διοίκησης του ΔΠΘ, το οποίο και το ενέκρινε.

Ο Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ ορίστηκε από τη Σύγκλητο μέλος της Επιτροπής Ακαδημαϊκού Συντονισμού του «Κέντρου δια βίου Μάθησης» του ΔΠΘ (Κε. Δι.Μα.), με σκοπό τον συντονισμό των υπηρεσιών υποστήριξης, ενδυνάμωσης και βελτίωσης των διαδικασιών διδασκαλίας και μάθησης που παρέχει το Κε. Δι.Μα. στις Σχολές του ΔΠΘ (2023-2024).

Β. Ζητήματα ταυτότητας, ενημέρωσης και επικοινωνίας της ΣΚΑΣ.

Μετά από εισήγηση του Κοσμήτορα, η Κοσμητεία αποφάσισε η Σχολή να συμμετάσχει στους εορτασμούς των 50 χρόνων λειτουργίας του ΔΠΘ με τις παρακάτω δράσεις:

Α. Την αφιέρωση στην επέτειο του Γ' τόμου της *Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών*, του ακαδημαϊκού έτους 2023-2024, με την αναγραφή στο εξώφυλλο και τη σελίδα τίτλου «Αφιέρωμα στα πενήντα χρόνια (1473/1474-2023/2024) από την ίδρυση του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (1473/1474-2023/2024)», και τη χρήση του σχετικού λογοτύπου του πανεπιστημίου.

Β. Τη διοργάνωση, στις 21 Ιουνίου 2023, ημερίδας στην Κομοτηνή, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, στην Τσανάκλειο, με θέμα «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ».

Γ. Την ένταξη στο πλαίσιο των εορτασμών του διεθνούς συνεδρίου που διοργάνωσε η Σχολή, το Νοέμβριο του 2023, με θέμα «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)», με ανακοινώσεις στην ελληνική, αγγλική και τουρκική γλώσσα, και στόχο τη διερεύνηση της απεικόνισης της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών και της επίδρασής της στην ελληνική και τουρκική τέχνη (λογοτεχνία, θέατρο, κινηματογράφος, εικαστικά, μουσική), αλλά και τη συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής και τουρκικής τέχνης και την αναζήτηση αντίστοιχα της εικόνας του Έλληνα και του Τούρκου, με άξονα την τέχνη, που αποτυπώνει την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923). Το συνέδριο διεξήχθη στην Αλεξανδρούπολη, υβριδικά.

Δ. Την ένταξη στο πλαίσιο των εορτασμών της Δ' [ΙΑ'] Συνάντησης Ελλήνων Βυζαντινολόγων, τη διοργάνωση της οποίας έχουν αναλάβει συνάδελφοι από τα Τμήματα Ελληνικής Φιλολογίας και Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής, σε συνεργασία με την Ελληνική Επιτροπή Βυζαντινών Σπουδών (Κομοτηνή, 27-30 Σεπτεμβρίου 2023)¹.

1. Κ. ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Η καρδιά των Βυζαντινών Σπουδών χτυπά στην Κομοτηνή», *Παρατηρητής της Θράκης* 8858 (29 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 1, 11.

Γ. Επιστημονικά Συνέδρια και εκδηλώσεις.

Τον Οκτώβριο του 2022 η Σχολή πραγματοποίησε το Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο με τίτλο «Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922 – 2022)» (Κομοτηνή, 21 – 23 Οκτωβρίου 2022), στο οποίο πήραν μέρος με ανακοινώσεις 68 σύνεδροι από την Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Τουρκία, την Αγγλία, τη Γαλλία, την Κύπρο και τη Γερμανία².

Στις 13 Ιανουαρίου 2023 η Σχολή, σε συνεργασία με την Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει» και την εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, διοργάνωσε στην Κομοτηνή, στο κτήριο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, στο Τσανάλλειο Μέγαρο, την εκδήλωση «Νεοελληνικές Σπουδές στα Βαλκάνια: η σημασία του ευεργετισμού», με ομιλητές τον Κοσμήτορα, τον κ. Χρ. Παπαδόπουλο, Διευθυντή του Ελληνικού Πολιτιστικού Κέντρου Καΐρου, τον Επίκ. Καθηγητή Θαν. Κούγκουλο, την Επίκ. Καθηγήτρια Νάντια Μαχά και τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Βουκουρεστίου Tudor Dinu.

Στη διάρκεια της παρουσιάστηκε από την κα Μαχά το βιβλίο του Καθηγητή Tudor Dinu, *Μόδα και πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης. Πρώτο μισό του 19ου αιώνα* (Αθήνα 2021, εκδ. Ακρίτας) και τιμήθηκε η κα Αικατερίνα Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μ. Αρχόντισσα των Εκκλησιών – Πρέσβειρα του Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, με το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023), σε ένδειξη τιμής για την υποστήριξη που παρέχει στις ελληνικές σπουδές στη Ρουμανία, και στον βαλκανικό χώρο εν γένει, μέσω των χορηγιών της³.

Το Νοέμβριο του 2023 η Σχολή πραγματοποίησε υβριδικά το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών στην τέχνη (1923-2023)» (18-20 Οκτωβρίου 2023), στο οποία πήραν μέρος σύνεδροι από την Ελλάδα και το εξωτερικό, όπως και προηγουμένως αναφέρθηκε.

Το ακαδημαϊκό έτος 2023-2024 η Σχολή, σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Περιστερίου, υπό την διεύθυνση και την επιστημονική επιμέλεια του Κοσμήτορα και του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Περιστερίου κ. Γρηγορίου Παπαθωμά, Καθηγητή του Κανονικού Δικαίου στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ, διοργάνωσε στην Αθήνα κύκλο διαλέξεων με γενικό θέμα «Εκκλησία και διαμόρφωση της ταυτότητας του Νέου Ελληνισμού (Ιστορία - Κοινωνία - Πολιτισμός)», στον οποίο μετά την εισαγωγή, που πραγματοποιήθηκε από τον

2. ΝΑΤ. ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Πυκνό αλλά και μεστό το Διεθνές Συνέδριο “Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022)” της ΣΚΑΣ ΔΠΘ», *Παρατηρητής της Θράκης* 8636 (26 Οκτωβρίου 2022), σελ. 9.

3. Βλ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ του ΔΠΘ έλαβε η Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8693 (18 Ιανουαρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

Μητροπολίτη Περιστερίου και τον Κοσμήτορα της ΣΚΑΣ, περιλήφθηκαν επτά διαλέξεις πανεπιστημιακών Καθηγητών και ερευνητών (Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Άγγελος Συρίγος, Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, Ιωάννης Μπάκας, Παναγιώτης Τζουμέρκας, Κωνσταντίνος Χολέβας, Κωνσταντίνος Κωτσιόπουλος) από την Φιλοσοφική και τη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ, τη Θεολογική Σχολή του ΑΠΘ, την ΣΚΑΣ και το Πάντειο Πανεπιστήμιο⁴.

Στις 10 Μαΐου 2023, η Σχολή, σε συνεργασία με την Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, τις εκδόσεις «Παρατηρητής της Θράκης» και την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει», διοργάνωσε εκδήλωση παρουσίασης των τεσσάρων τόμων του έργου *Ελληνισμός και Βαλκάνια – Αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)*. Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών (Κομοτηνή, 22-24 Νοεμβρίου 2019) (Κομοτηνή 2022).

Στην εκδήλωση, που πραγματοποιήθηκε στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, Τσανάκλειο Μέγαρο, μίλησαν, εκτός από τον Κοσμήτορα και τον Επικ. Καθηγητή Θαν. Κούγκουλο, η Καθηγήτρια Ελπ. Βόγλη και ο Επικ. Καθηγητής Κώστας Δανόπουλος, ενώ χαιρέτισε την εκδήλωση ο Αντιπεριφερειάρχης ΠΕ Ροδόπης κ. Νικόλαος Τσαλικίδης. Τα Πρακτικά αυτά αποτελούν έκδοση του «Εργαστηρίου Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας» του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, ενώ ο σχεδιασμός και η εκτύπωση πραγματοποιήθηκαν από τον *Παρατηρητή της Θράκης*⁵.

Στη διάρκεια της εκδήλωσης απονεμήθηκε το μετάλλιο της Σχολής στον Αντιπεριφερειάρχη Κομοτηνής κ. Νίκο Τσαλικίδη και στη διεύθυνση του *Παρατηρητή της Θράκης*, για την έμπρακτη βοήθειά τους στο έργο της Σχολής⁶.

Η ΣΚΑΣ υπήρξε ένας από τους συνδιοργανωτές του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Theory, Empiricism and Methodological Pluralism / Theorie, Empirie und Methodenpluralismus im transdisziplinären» που διοργανώθηκε από το Paris – Lodron Universität του Salzburg της Αυστρίας, δια του χρη-

4. «Κύκλος διαλέξεων από τη ΣΚΑΣ ΔΠΘ και την Ι.Μ. Περιστερίου για τη ταυτότητα του Νέου Ελληνισμού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8856 (27 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 10. «Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών. Σειρά ακαδημαϊκών εκδηλώσεων από το ΔΠΘ στην Αθήνα σε συνεργασία με τη Μητρόπολη Περιστερίου», *Ο Χρυσός* 15603 (27 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 13.

5. Τζ. ΚΑΤΣΑΡΗ, «Οριστικά στην ιστορία των γραμμάτων της Θράκης και δια των έντυπων Πρακτικών του το 4ο Συνέδριο των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών: “Ελληνισμός και Βαλκάνια – αμφίδρομες σχέσεις: γλώσσα, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμός (1453-2019)”», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 8-9.

6. «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ στον *Παρατηρητή της Θράκης*», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 9. «Εν είδει ευχαριστιών», *Παρατηρητής της Θράκης* 8771 (13 Μαΐου 2023), σελ. 1, 3.

ματοδοτούμενου διεπιστημονικού έργου του Πανεπιστημίου Salzburg για υποψήφιους διδάκτορες με τίτλο «Global Competence, Future Literacy and Professionalism in the Global Migration Society / DSP-Kolleg Globale Kompetenz, Future Literacy und Professionalität in der globalen Migrationsgesellschaft (GLOKFUL)», στο Ηράκλειο της Κρήτης (27 Μαΐου 2023).

Στο συμπόσιο αυτό νέοι ερευνητές και υποψήφιοι διδάκτορες είχαν την ευκαιρία να παρουσιάσουν τα δικά τους ερευνητικά έργα σε μια συνεργατική ατμόσφαιρα και να λάβουν εποικοδομητική ανατροφοδότηση, από διεθνώς αναγνωρισμένους επιστήμονες.

Στις 21 Ιουνίου 2023 η Σχολή οργάνωσε και πραγματοποίησε την Επιστημονική Ημερίδα «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, Τσανάκλειο Μέγαρο, με εισηγητές, πέρα από τον Κοσμήτορα, τους συναδέλφους Καθηγήτρια Ελπίδα Βόγλη, από το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Επίκ. Καθηγητή Γέωργιο Παρασκευιώτη, από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας και Επίκ. Καθηγητή Αλέξανδρο Παπάζογλου, από το Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χωρών.

Στο πλαίσιο αυτό, με εισήγηση της Επιτροπής Αριστείας και απόφαση της Κοσμητείας της Σχολής, απονεμήθηκαν και τα προβλεπόμενα βραβεία ακαδημαϊκής αριστείας της ΣΚΑΣ, για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023, για τα οποία έγινε λόγος και παραπάνω.

Δ. Επιστημονικές εκδόσεις της ΣΚΑΣ.

Το Νοέμβριο του 2022 κυκλοφορήθηκε ο τόμος Ζ. Γαβριηλίδου - Π. Καμπάκη-Βουγιουκλή - Ν. Μαθιουδάκης (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης από το χειρόγραφο στο κείμενο. Αφιερωματικός τόμος στον Χριστόφορο Γ. Χαραλαμπίδη* (Κομοτηνή 2021, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., σε συνεργασία με το Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas de Granada, του Πανεπιστημίου της Γρανάδα στην Ισπανία και τις εκδόσεις “Παρατηρητής της Θράκης”), που περιλαμβάνει τα πρακτικά επιστημονικής ημερίδας η οποία είχε διοργανωθεί από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ, με την ευκαιρία της αναγόρευσης του Ομ. Καθηγητή του ΕΚΠΑ και Ακαδημαϊκού Χριστόφορου Χαραλαμπίδη, ως Επίτιμο Διδάκτορα του ίδιου Τμήματος, και εντάσσεται στις αυτοτελείς εκδόσεις της Σχολής.

Το ίδιο ακαδημαϊκό έτος, στις αυτοτελείς εκδόσεις της Σχολής προστέθηκαν οι εξής: Θ.Β. Κούγκουλος - Μ.Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022). Διαδικτυακό Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο (Κομοτηνή, 21-24 Οκτωβρίου 2022). Περιλήψεις Ανακοινώσεων* (Κομοτηνή 2022, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρω-

πιστικών Σπουδών) – Θαν. Κούγκουλος, *Η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. ως κάμβος των Νεοελληνικών Σπουδών* (Κομοτηνή 2023, έκδ. Κοσμητεία της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., σε συνεργασία με τις εκδόσεις «Παρατηρητής της Θράκης»), που περιλαμβάνει εισήγηση του συγγραφέα σε σχετική εκδήλωση της Σχολής. Οι εκδόσεις αυτές είναι αναρτημένες με ελεύθερη πρόσβαση στην ιστοσελίδα της Κοσμητείας της Σχολής.

Επίσης εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος της Επιστημονικής Επετηρίδας της Σχολής, αφιερωμένος στην επέτειο των δέκα χρόνων λειτουργίας της, με τα ακόλουθα βιβλιογραφικά στοιχεία: *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης 2 (2022-2023)*. Αφιέρωμα στα δέκα χρόνια (2013-2023) λειτουργίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, σσ. 746. Ο τόμος, που είναι επίσης αναρτημένος με ελεύθερη πρόσβαση στην ιστοσελίδα της ΣΚΑΣ, παρουσιάστηκε στην Κομοτηνή, σε εκδήλωση της Σχολής στις 21 Ιουνίου 2023, για την οποία έγινε εκτενέστερος λόγος παραπάνω.

Ε. Ακαδημαϊκά, ερευνητικά και εκπαιδευτικά ζητήματα.

Η Σχολή υπέγραψε ειδικό πρωτόκολλο συνεργασίας με το «Ίδρυμα Ποιμαντικής Επιμορφώσεως» της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών (3 Οκτωβρίου 2022). Αντικείμενο του πρωτοκόλλου αυτού αποτελεί η συνεργασία της Σχολής και του «Ίδρυματος Ποιμαντικής Επιμορφώσεως», που αποσκοπεί: α) στην ενίσχυση της έρευνας, της επιμόρφωσης και της δια βίου μάθησης φοιτητών, εκπαιδευτικού προσωπικού και μελών της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ καθώς και των κληρικών και λαϊκών στελεχών της Εκκλησίας, β) στην αναβάθμιση των υπηρεσιών που προσφέρονται στους δύο συμβαλλόμενους φορείς και γ) στη βελτίωση του συνολικού πλαισίου λειτουργίας των υπηρεσιών του Πανεπιστημίου και του Ίδρυματος, δια μέσου της έρευνας, της εκπαίδευσης και της επιμόρφωσης των στελεχών της⁷.

Η συνεργασία αφορά σε εκπαιδευτικά και ερευνητικά θέματα, αλλά και σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών πεδίων της Θεολογίας και βασίζεται στη τεχνογνωσία που διαθέτουν οι δύο φορείς. Επιπροσθέτως, αποσκοπεί στην αξιοποίηση της λειτουργίας των προπτυχιακών και των μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών που σχεδιάζουν και υλοποιούν τα Τμήματα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ καθώς και των προγραμμάτων δια βίου μάθησης που εκπονεί το Ίδρυμα, όπως προβλέπεται από τους Κανονισμούς Λειτουργίας τους.

Ειδικότερα, περιεχόμενο του προγράμματος δράσης αποτελεί: η παροχή υποδομών και χώρων διδασκαλίας από το Ίδρυμα για την πραγματοποίηση των δράσεων που υλοποιούνται στο πλαίσιο του πρωτοκόλλου συνεργασίας - Η χρήση του χώρου στο «Πολιτιστικό Κέντρο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών» για συναντήσεις που σχε-

7. «Επεκτείνει τις συνεργασίες της η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», www.paratiritististhrakis.gr (8 Οκτωβρίου 2022).

τίζονται με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου του Πανεπιστημίου σε σχέση με το Ίδρυμα και γενικότερα - Η συνεργασία με σκοπό την υψηλή ποιότητα και συμβατότητα ανάμεσα στα προγράμματα δια βίου μάθησης που υλοποιεί το Ίδρυμα και τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών που υλοποιεί ή σχεδιάζει να υλοποιήσει η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ με τη συμβατική ή την εξ αποστάσεως μέθοδο διδασκαλίας. Επίσης, η υποστήριξη της λειτουργίας των προγραμμάτων αυτών, με την παροχή εξειδικευμένων συνεργατών του Ιδρύματος - Η συνεργασία για την ανάπτυξη προγραμμάτων δια βίου μάθησης, σε αντικείμενα που αφορούν τους κληρικούς και τα λαϊκά στελέχη της Εκκλησίας - Η οργάνωση και διεξαγωγή ερευνητικών και λοιπών δραστηριοτήτων από κοινού από τους συμβαλλόμενους - Η δυνατότητα παρακολούθησης των επιμορφωτικών προγραμμάτων του Ιδρύματος από τους φοιτητές και τα μέλη της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ⁸.

Στ. Βραβεία Αριστείας της ΣΚΑΣ.

Λειτουργήσε κανονικά και σύμφωνα με το σχετικό κανονισμό της Σχολής η Επιτροπή Αριστείας και απονεμήθηκαν τα προβλεπόμενα βραβεία: για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023 η απονομή έγινε στους χώρους της Τσανακλείου Σχολής, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, στο πλαίσιο της Επιστημονικής Ημερίδας «Το ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ» (Κομοτηνή, 21 Ιουνίου 2023), εκδήλωση για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Ζ. Τιμητικοί τίτλοι και σχετικές εκδηλώσεις.

Στις 13 Ιανουαρίου 2023 η Σχολή, όπως προαναφέρθηκε, σε συνεργασία με τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κομοτηνής, την ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. «Κομοτηνή Εν Δράσει» και την εφημερίδα *Παρατηρητής της Θράκης*, διοργάνωσε στην Κομοτηνή, στο κτήριο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κομοτηνής, στο Τσανάκλειο Μέγαρο, την εκδήλωση «Νεοελληνικές Σπουδές στα Βαλκάνια: η σημασία του ευεργετισμού». Στη διάρκεια της παρουσιάστηκε το βιβλίο του Καθηγητή Tudor Dinu, *Μόδα και πολυτέλεια στη Βλαχία της Ελληνικής Επανάστασης. Πρώτο μισό του 19ου αιώνα*, (Αθήνα 2021, εκδ. Ακρίτας) και τιμήθηκε η κα Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού, Μ. Αρχόντισσα των Εκκλησιών – Πρέσβειρα του Αποδήμου Ελληνισμού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, με το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023), σε ένδειξη τι-

8. Βλ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Όσα υλοποιούνται με τη νέα χρονιά και όσα αναμένουμε στο προσεχές μέλλον από τη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ», *Παρατηρητής της Θράκης* 8627 (13 Οκτωβρίου 2022), σελ. 1, 8.

μής για την υποστήριξη που παρέχει στις ελληνικές σπουδές στη Ρουμανία, και στον βαλκανικό χώρο εν γένει, δια των χορηγιών της⁹.

Η ΣΚΑΣ, με ομόφωνη απόφαση της Κοσμητείας, κατόπιν προτάσεως του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, που επικυρώθηκε από τη Σύγκλητο του ΔΠΘ, απένειμε τον τίτλο του Επίτιμου Καθηγητή στον ομ. Καθηγητή του ΕΚ-ΠΑ κ. Νάσο Βαγενά. Η σχετική τελετή πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή (25 Οκτωβρίου 2023)¹⁰.

Στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους, με απόφαση της Κοσμητείας, το χρυσό μετάλλιο των δέκα χρόνων λειτουργίας της Σχολής (2013-2023) απονεμήθηκε στον Δρ. Σπυρίδωνα Καμαλάκη, στον Μητροπολίτη Βεροίας και Ναούσης κ. Παντελεήμονα, τον Πρόεδρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κ. Βασίλειο Πάπα και στον Μητροπολίτη Σάμου και Ικαρίας κ. Ευσέβιο¹¹.

Η. Διεθνείς συνεργασίες και ακαδημαϊκή εξωστρέφεια.

Παρουσιάστηκε αναλυτικά η Σχολή και τα Τμήματά της, καθώς και τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά, διδακτορικά και μεταδιδακτορικά προγράμματα σπουδών της [με τίτλο εισήγησης: «School of Classics and Humanities in Democritus University of Thrace»] στη διάρκεια της Second Duth International Week (Κομοτηνή, 4 Οκτωβρίου 2022), ενώπιον ξένων φοιτητών από πανεπιστήμια της Ευρώπης και των Η.Π.Α. Επίσης, ανάλογη παρουσίαση πραγματοποιήθηκε [με τίτλο εισήγησης: «School of Classics and Humanities, of DUTH: Identity, Research, Academic Profile and Cooperations»] στη διάρκεια της συνάντησης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης με Αμερικανούς Καθηγητές – Εκπροσώπους Αμερικανικών Πανεπιστημίων, στο πλαίσιο του International Academic Partnership Program (IAPP), που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων και το Institute of International Aducation (IEE) (Κομοτηνή, 9 Νοεμβρίου 2022).

Το 2023 η Σχολή συνομολόγησε και υπέγραψε μνημόνιο συνεργασίας με το «Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών» της Βενετίας, με στόχο την ανάπτυξη κοινών ερευνητικών, επιστημονικών και ακαδημαϊκών δράσεων, τον από κοινού σχεδιασμό συνεδρίων, ημερίδων και διαλέξεων, αλλά και εκδόσεων αυτοτελών ή συλλογικών τόμων και πρακτικών συνεδρίων,

9. Βλ. ΝΑΤΑΣΣΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ, «Το χρυσό μετάλλιο της ΣΚΑΣ του ΔΠΘ έλαβε η Αικατερίνη Μπελεφάντη-Σοφιανού», *Παρατηρητής της Θράκης* 8693 (18 Ιανουαρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

10. ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Στην οικογένεια του ΔΠΘ ο Νάσος Βαγενάς. Ένας από τους σπουδαιότερους νεοελληνιστές ανακηρύχθηκε Επίτιμος Καθηγητής της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών», *Παρατηρητής της Θράκης* 8878 (27 Οκτωβρίου 2023), σελ. 1, 8-9.

11. Μ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, «Εκδήλωση για το φιλανθρωπικό έργο της Μητρόπολης», *Σαμιακόν Βήμα* 4391 (9 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 6.

καθώς ακόμη και τον σχεδιασμό κοινών ερευνητικών δράσεων, στους τομείς των ερευνών γύρω από τον Βυζαντινό και Μεταβυζαντινό Ελληνισμό, οι οποίες απασχολούν αρκετά από τα μέλη της ΣΚΑΣ¹².

Το πρωτόκολλο υπογράφηκε πανηγυρικά κατά την τελετή έναρξης της Δ' (ΙΑ') Συνάντησης των Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Κομοτηνή, 28 Σεπτεμβρίου 2023)¹³ για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Τον Μάιο 2023 η Σχολή υπέγραψε σύμφωνο συνεργασίας με την διεθνώς γνωστή Kyiv Orthodox Theological Academy, με στόχο την από κοινού διοργάνωση ερευνητικών προγραμμάτων, συνεδρίων, ακαδημαϊκών δράσεων και τη συνεργασία σε ερευνητικό, ακαδημαϊκό και εν γένει επιστημονικό επίπεδο, αλλά και την κινητικότητα φοιτητών ανάμεσα στα δύο ιδρύματα, το οποίο συνομολόγησαν ο Κοσμήτορας της ΣΚΑΣ και ο Πρύτανης της Ακαδημίας Prof. Archpriest Oleksandr Trofymliuk.

Όσα παραπάνω αναφέρθηκαν είναι τμήματα ενός συνολικότερου προγραμματισμού για την ανάδειξη της Σχολής μας, των Τμημάτων της και του ακαδημαϊκού, εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου που επιτελείται σε αυτά. Δεδομένου ότι η ΣΚΑΣ μετρά μόλις έντεκα χρόνια από τη δημιουργία της, αν και τα Τμήματά της είναι σαφώς παλαιότερα, έχει ανάγκη από αυτήν την προβολή και την ανάδειξη, όπως επίσης και από τη δόμηση πνεύματος ακαδημαϊκής συνεργασίας και συνέργειας, που συχνά χρειάζεται ενίσχυση.

Προς την κατεύθυνση αυτή, πέρα από τον αυτονόητο στόχο της σύνομης και εύρυθμης λειτουργίας, κινούνται όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, και με τη συνεργασία και τη βοήθεια όλων μας ευελπιστούμε ότι θα συνεχιστούν και θα εδραιωθούν και κατά το επόμενο ακαδημαϊκό έτος, παρά τις δυσμενείς εξελίξεις για το μέλλον των κλασικών και ανθρωπιστικών σπουδών στο πανεπιστήμιό μας, όπως προαναγγέλλονται με το σχέδιο συγχώνευσης των Τμημάτων της ΣΚΑΣ σε μία μονοτμηματική Σχολή.

Καθηγητής Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Κοσμήτορας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

12. ΝΑΤ. ΒΑΦΕΙΔΟΥ, «Πρωτόκολλο συνεργασίας υπέγραψαν η ΣΚΑΣ του ΔΠΘ και το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας», *Παρατηρητής της Θράκης* 8689 (12 Ιανουαρίου 2023), σελ. 3.

13. Κ. ΜΑΡΚΕΝΔΟΥΔΗΣ, «Η καρδιά των Βυζαντινών Σπουδών χτυπά στην Κομοτηνή. Πρωτόκολλο συνεργασίας υπέγραψαν η ΣΚΑΣ ΔΠΘ και το Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας», *Παρατηρητής της Θράκης* 8858 (29 Σεπτεμβρίου 2023), σελ. 1, 11.

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΤΗΣ ΣΚΑΣ

Ιδρύεται «Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών» του ΔΠΘ με σκοπό τη δημοσίευση επιστημονικών εργασιών από μέλη ΔΕΠ ή από μέλη ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η Επετηρίδα θα εκδίδει έναν τόμο κάθε χρόνο, ή αν αυτό για διάφορους λόγους δεν είναι εφικτό διπλούς τόμους που θα καλύπτουν δύο χρονιές, αρχής γενομένης από το 2022.

Εκδότης (editor) είναι ο εκάστοτε Κοσμήτορας και εκδοτική επιτροπή οι πρόεδροι των Τμημάτων της Σχολής, μαζί με ένα εκπρόσωπο των κατηγοριών ΕΔΙΠ, ΕΕΠ και ΕΤΕΠ, με απαραίτητη όμως στις κατηγορίες αυτές την κατοχή διδακτορικού τίτλου.

Η εκδοτική επιτροπή απευθύνεται στα Τμήματα εγγράφως για τη συλλογή εργασιών, στα τέλη κάθε χρονιάς, θέτοντας ως χρονικό όριο για την παράδοσή τους το πρώτο τετράμηνο του επόμενου χρόνου, συγκεντρώνει τις μελέτες και τις κρίνει, κατά τις ειδικότητες των μελών της, κατά περίπτωση δε επιλέγει ad hoc εξωτερικούς κριτές οι οποίοι θα κρίνουν τις υπό δημοσίευση εργασίες, και θα αποφασίσουν αν είναι δημοσιεύσιμες, ή ποιες αλλαγές και διορθώσεις μπορούν να προταθούν στους συγγραφείς. Συνεπώς η δημοσίευση μιας μελέτης θα εγκρίνεται μετά από διπλή «τυφλή» κρίση, θα κρίνεται από δύο πάντοτε μέλη της Επιτροπής ή εξωτερικούς κριτές. Καλό είναι η ύλη να παραδίδεται στο τυπογραφείο πριν τις θερινές διακοπές κάθε χρόνου, ώστε ο τόμος να εκδίδεται πριν τις διακοπές των Χριστουγέννων, σε έκταση ανάλογη με την προσφορά εργασιών αλλά και τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες.

Οι μελέτες πρέπει να είναι επιστημονικές και πρωτότυπες, ώστε να προάγουν την έρευνα και την επιστήμη, απεικονίζοντας το επιστημονικά και ερευνητικά ενδιαφέροντα των μελών της Σχολής. Δεν δημοσιεύονται λογοτεχνικά, δοκιμιακά κ.λπ. κείμενα, πλην των επιστημονικών. Οι μελέτες θα είναι γραμμένες στην ελληνική, ή σε μία από τις τρεις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά).

Πέραν των μελετών, η έκταση των οποίων καθορίζεται σε περίπου ένα τυπογραφικό δεκαεξασέλιδο, μπορούν να δημοσιεύονται ακόμη μικρότερα ερευνητικά κείμενα που παρουσιάζουν πρωτοτυπία στην κατηγορία «Σύμμεικτα», καθώς και βιβλιοκρισίες. Κάθε συγγραφέας θα έχει τη δυνατότητα να δώσει σε κάθε τόμο είτε μελέτη, είτε μικρότερο κείμενο για τα σύμμεικτα και έως τρεις βιβλιοκρισίες. Κατά την κρίση της επιτροπής αυτό μπορεί κατά περίπτωση να αλλάζει, στην περίπτωση που η ύλη δεν θα επαρκεί για την έκδοση του τόμου.

Επίσης οι μελέτες κατά το θέμα τους μπορεί να συνοδεύονται από έως πέντε σελίδες με φωτογραφίες, πίνακες, διαγράμματα κ.λπ., η απόδοση των οποίων σε έγχρωμη ή ασπρόμαυρη εκτύπωση θα εξαρτάται από τον εκάστοτε εκδότη (publisher).

Οι παραπομπές των μελετών θα είναι υποσελίδες, κατά το υπόδειγμα που ακολουθεί, και το οποίο θα τηρείται αυστηρά, για να υπάρχει ομοιομορφία στην έκδοση. Σε περίπτωση μη τήρησής του από τον συγγραφέα, η μελέτη θα επιστρέφεται με την παράκληση να ακολουθηθεί το υπόδειγμα. Κατά την κρίση του, εφόσον το κρίνει σκόπιμο, ο συγγραφέας μπορεί να παραθέτει στο τέλος του κειμένου του τη βασική βιβλιογραφία, πάντοτε σύμφωνα με το υπόδειγμα που ακολουθεί.

Κάθε συγγραφέας, μετά την έκδοση του τόμου, θα παίρνει ένα αντίτυπο και ένα ηλεκτρονικό ανάτυπο σε αρχείο pdf της μελέτης του. Αν θέλει τυπωμένα ανάτυπα, θα πρέπει να συνεννοείται με τον εκάστοτε εκδότη (publisher) του τόμου.

ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΠΑΡΑΠΟΜΠΩΝ

Μονογραφία: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23.

Άρθρο σε περιοδικό: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95.

Ανακοίνωση σε πρακτικά συνεδρίου: Β. Αποστολίδου, «Ο ρόλος της πεζογραφίας στη μυθοποίηση της πόλης. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2004: Ε.Μ.Ν.Ε., σσ. 559-572.

Μελέτη σε συλλογικό τόμο: Μ. Δημητροπούλου, «Η Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: Χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Μια πρώτη προσέγγιση», στον τόμο Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα 2005 : Διώνικος, σσ. 123-130.

Ξένη μελέτη μεταφρασμένη: Έρβ. Γκόφμαν, *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αθήνα 2006: Αλεξάνδρεια, σ. 23.

- Δεύτερη κ.λπ. έκδοση: Στιλπ. Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία. Τα μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις 1965²: Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, σ. 123.
- Άρθρο σε εφημερίδα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Σάμος και λαογραφία», *Σαμιακόν Βήμα* φ. 3745 (23 Μαΐου 2012), σ. 14.
- Κεφάλαιο βιβλίου ενός συγγραφέα: Μ. Γ. Βαρβούνης, «Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα», στο βιβλίο του *Μικρά Λαογραφικά*, Αθήνα 1998: Παπαζήσης, σσ. 123-156.
- Μελέτη σε περιοδικό σε τόμο του οποίου περιλαμβάνονται πρακτικά συνεδρίου: Άγγ. Ρήγας, «Ένας έμπορος καπνών στη Σάμο σε μυστική αποστολή», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003-2004). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα»*, σσ. 331-337.
- Μελέτη πρωτοδημοσιευμένη σε περιοδικό και αναδημοσιευμένη σε τόμο του ίδιου συγγραφέα: Ν. Δημητρίου, «Ιωάννης Κουκούλης. Πανσαμιακή φυσιολογία αδικημένη», *Απόπλους* 5 (1991), σσ. 27-31 [= Ο ίδιος, *Μελέτες και Άρθρα. Ανατύπωση κειμένων 1927-1996*. (επιμέλεια - εισαγωγικά κείμενα Μ. Γ. Βαρβούνης), Αθήνα 1996, σσ. 230-235].
- Επανάληψη παραπομπής: α. Σε αυτοτελές έργο (βιβλίο κ.λπ.): την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα 1998: Θεμέλιο, σ. 23. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, *Ο Άλλος εν διωγμώ... ό.π.*, σ. 34.
- β. Σε άρθρο: την πρώτη φορά: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι στόχοι της», *Διαβάζω* 417 (Ιούνιος 2001), σσ. 92-95. Τις επόμενες: Φρ. Αμπατζοπούλου, «Η Πολιτισμική Εικονολογία ...», ό.π., σ. 93.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ	
Λαϊκή τέχνη και επιχειρηματικότητα: Ορισμένες παρατηρήσεις	11
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Θ. ΚΟΚΚΑΣ	
Παροιμίες των Πομάκων της Ξάνθης για τη φύση και τα ζώα	23
ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ	
Η «γλυκόπικρη μαγεία» του Παπαδιαμάντη στη διηγηματογραφία του Χριστόφορου Μηλιώνη	37
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ	
Θεμελιώδη ζητήματα της στρατιωτικής οργάνωσης της καποδιστριακής περιόδου και η τοποθέτηση του κυβερνήτη επ' αυτών	55
SPYRIDOULA PAPANDREOU - EFTHYMIOS LAMPRIDIS	
«Appearing moral while avoiding the cost of trully beign»: Moral hypocrisy as a framework for understanding bystander's self-regulation of not performing prosocial behavior	73
ΕΥΣΤΑΘΙΑ Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ	
Το περιοδικό <i>Φιλολογος</i> και η βαλκανική του θεματογραφία: Η αρχαία και βυζαντινή ιστορία των βαλκανικών κρατών	89
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩ. ΣΤΟΥΚΗΣ	
Ένα ανέκδοτο αντιμήνσιο του μητροπολίτου Θηβών και Λεβαδείας Ιερώνυμου Βλαχάκη (1901-1909)	133
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ	
Η σημασία των εκκλησιαστικών μουσείων στη διατήρηση της πολιτιστικής παράδοσης και η συμβολή τους στην τοπική ιστορία	155

Πίνακας περιεχομένων

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

Η 200η επέτειος του 1821 στην κλίμακα της τοπικότητας: Το σχολικό παράδειγμα στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης 163

«ΕΠΑΙΝΟΙ» ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΙ ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ 171

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Προσφώνηση κατά την αναγόρευση της καθηγήτριας Roumiana Preshlenova ως Επίτιμης Διδάκτορος του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. 173

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΝΑΞΙΔΟΥ
Laudatio για την αναγόρευση της Roumiana Preshlenova σε επίτιμη διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας 175

ROUMIANA ILIEVA PRESHLENOVA

Women in science 179

Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Προσφώνηση κατά την αναγόρευση του Ομ. Καθηγητή Νάσου Βαγενά ως Επίτιμου Καθηγητή της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ. 189

ΘΑΝΑΣΗΣ Β. ΚΟΥΤΚΟΥΛΟΣ

Η προσφορά του καθηγητή Νάσου Βαγενά στις νεοελληνικές σπουδές 193

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ

Ο Σεφέρης, ο Καβάφης και το νόημα της ποίησης 207

«ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (1922-2022)», ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ (21-24 Οκτωβρίου 2022) 213

ΘΕΟΔΟΥΛΗ (ΛΙΑΥ) ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο. Βαλκανικοί- '22. Έμφυλη βία, άφωνα θύματα και εργαλειακότητα 215

Πίνακας περιεχομένων

ΜΙΧΑΕΛΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Από το λογοτεχνικό κείμενο στη σκηνή: Δραματοποιώντας κείμενα για τη Μικρασιατική Καταστροφή 229

ΧΡΗΣΤΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ - ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ

Η διχοτόμηση της δραχμής κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού Πολέμου (Μάρτιος 1922) 239

ΣΤΡΑΤΟΣ ΔΟΡΔΑΝΑΣ

«Ανακριτική επιτροπή ελέγχου δοσιλόγων Μ. Ασίας»: Η ατελέσφορη δικαιοσύνη για την Μικρασιατική Καταστροφή στη σκιά της δίκης των έξι 253

ΣΟΦΙΑ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ

Ένας άλλος ορίζοντας της Χιμαίρας: Η Γαλήνη του Ηλία Βενέζη 265

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ

Οι πρόσφυγες και οι ιδεολογικές επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στο έργο του Στρατή Μυριβήλη 275

ΤΑΣΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Μια διαλογική προσέγγιση της ταυτότητας του Μικρασιάτη Πρόσφυγα στις Αλήθειες των Άλλων του Ν. Θέμελη 283

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΟΥΣΤΑΚΑΤΟΥ

Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής σε αρχειακό υλικό λογοτεχνών 303

ΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΛΗΚΙΔΗΣ - ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ

Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η Ανταλλαγή των Πληθυσμών μέσα από τα σατιρικά σκίτσα των τουρκικών περιοδικών 319

ΒΙΚΗ ΠΑΤΣΙΟΥ

Το τραύμα και η μνήμη: Η Μικρασιατική Καταστροφή και η λογοτεχνική γενιά του '30 333

ΚΥΡΙΑΚΗ ΧΡΥΣΟΜΑΛΛΗ-HENRICH

Μικρασία, η γη της επαγγελίας – Μικρασία, ο χώρος του μαρτυρίου. Λογοτεχνικές εκφάνσεις ενός μοιραίου τύπου 347

Πίνακας περιεχομένων

ΜΑΡΙΑ Ν. ΨΑΧΟΥ

Απηχήσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής στη σύγχρονη ελληνική ποίηση: Η περίπτωση της ποιητικής συλλογής Δραμάιλο του Κυριάκου Συφιλιτζόγλου 357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ «ΤΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΔΠΘ» (ΚΟΜΟΤΗΝΗ, 21 ΙΟΥΝΙΟΥ 2023) 369

ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ

Η διεπιστημονική έρευνα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας: Οι ανθρωπιστικές επιστήμες στην περίοδο της μεταπολίτευσης 371

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΪΩΤΗΣ

Το Ακαδημαϊκό και ερευνητικό έργο του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας 393

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξινίων Χώρων – Μια παρουσίαση με αφορμή τα 50 χρόνια από την ίδρυση του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης 409

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ 421

Διάρθρωση της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών 435

Πεπραγμένα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών – Ακαδημαϊκό έτος 2022-2023 443

Κανονισμός του περιοδικού 453

Περιεχόμενα 457

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του ΔΠΘ. Τόμος τρίτος (2023-2024). Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών Ηρόδοτος (Αθήνα), με Απλά, Apollonia, Bodoni, GFS Didot, Ocras και Symbol. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί Book paper ivory (bouffant ivoire) ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών (ΣΚΑΣ) του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και των εκδόσεων Ηρόδοτος. Καθηγήτριας Μανόλης Γ. Βαρβούνης, κοσμήτορας της ΣΚΑΣ, επιστημονικός διευθυντής. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης ?????. Αθήνα, β' τετράμηνο 2024. (Made and printed in Greece).

